

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S K. BELVALKAR, A B GAJENDRAGADKAR,
P V KANE, R. D KARMARKAR, V G PARANJPE V K. RAJAVADE, N B UTGIKAR†,
P L VAIDYA, V P VAIDYA, RAGHU VIRA, M WINTERNITZ, R ZIMMERMANN, S J†,
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME B

Under the Patronage of the Rajn of Aundh, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1936

THE
VIRĀṬAPARVAN

BEING THE FOURTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

RAGHU VIRA

PROFESSOR OF SANSKRIT, SANATAN DHARMA COLLEGE, AND DIRECTOR,
INTERNATIONAL ACADEMY OF INDIAN CULTURE, LAHORE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1936

*Printed at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FIVE

	PAGES
INTRODUCTION	1-XXVII
CONCORDANCES	XXIV-LX
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	LXI
TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE VIRĀTA	1-295
APPENDIX I	297-341
APPENDIX II	343-359
ADDENDA ET CORRIGENDA	361-362
ERRATA	363

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FIVE

FACSIMILE OF THE ŚĀRĀDĀ CODEX	FRONTISPIECE
ILLUSTRATION TO 4 14 17	FACING PAGE 67
" " 4 48 8	" " 209
" " 4 63 45	" " 272

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Virūta are as follows

I Northern Recension.

(a) North-western Group

Śāradā (or Kāśmīrī) Version (Ś)

Ś₁ = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No 8312 (4065). Probable date ca A.D 1708

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kāśmīrī) Version (K)

K₁ = London, India Office Library, No 3226 (2137) Probable date ca A.D 1783.

K₂ = Poona, BORI, Mbh Collection, No 15 (purchased through Dr. N G Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona) Dated V. Sam 1828 (ca A.D. 1772)

(b) Central Group

Bengalī Version (B)

B₁ = Santiniketan, Visvabharatī Library, No 727. Dated Śaka 1721 (ca A D. 1799)

B₂ = Santiniketan, Visvabharatī Library, No 11 D.

B₃ = Santiniketan, Visvabharatī Library, No 563

B₄ = Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No 100.

B₅ = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No III G 156.

Devanāgarī Versions other than K (D)

Devanāgarī Version of Nilakantha (Dn), "the Vulgate".

Dn₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 187 of 1891-95. Dated Śaka 1606 (ca A D 1684)

Dn₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No 1497. Dated V Sam 1670 (ca. A.D 1614).

Devanāgarī Composite Version

D₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 113 of 1884-87 Dated V Sam 1493 (ca 1437)

D₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 115 of 1884-87

D₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A 1879-80.

D₄ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Dated V Sam 1700 (ca. A D 1644)

D₅ = Baroda, Oriental Institute Library, No 5 Dated V Sam 1716 (ca A D 1660)

D₆ = Baroda, Oriental Institute Library, No 10803. Dated V. Sam 1745 (ca A.D. 1689)

D₇ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 114 of 1884-87 Dated V Sam 1550(?) (? ca A D 1494)

D₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 59 of 1882-83.

Dated V Śatm. 1595 (ca A D 1539).

D₆ = Madras, Adyar Library, No 34 M 8.

D₁₀ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Vīsrāmbāg I, No 473.

D₁₁ = Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 8315 (1103)

D₁₂ = Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 8322 (1272).

II. S(outhern) Recension

Telugu Version (T)

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155

T₂ = Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 11809 (8245)

Grantha Version (G)

G₁ = MS lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D.,
F A S B, Madras

G₂ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)

G₃ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No 54

Malayālam Version (M)

M₁ = Trivandrum, Palace Library, No 377 (in Devanāgarī transcript).

M₂ = Trivandrum, Palace Library, No. 378 (in Devanāgarī transcript)

M₃ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No 33

M₄ = Cochin, State Library, No 14 Dated Kollam 1006 (ca A.D. 1831).

M₅ = MS belonging to Mankayū Padinnare Kovilakam of Calicut Dated Kollam
1013 (ca A D. 1838)

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065) Folios 37
(of which some are stuck together), with about 29 lines to a page; size 13½" x 10"
Śaradā Characters Old Indian unglazed paper

This is the only Śaradā MS extant of the Virāta, and unfortunately even this is incomplete and fragmentary though generally correct. The beginning and the end are both missing. We have now only folios 2-31 and 36-42, of which folios 2 to 5 are considerably damaged — The extant portion commences with stanza 17 of adhy 8, and breaks off at stanza 10 of adhy 65¹ — The MS was collated at the society's premises in Calcutta under difficult conditions, and the Institute is greatly obliged to Mr. K. N. Dikshit, M A., of the Archaeological Survey Department of the Government of India, for his disinterested and willing co-operation, which alone made the collation of the MS possible. A facsimile of a page of this MS appears as the frontispiece. It contains the text beginning with 4. 32 20^{ad} and includes the first 14 lines of passage No. 32 given in App. I.

Besides the fragmentary character of the MS, there was still another most disconcerting circumstance. The folios of the MS were generally stuck together,

¹ The references to stanzas and adhyāyas are to the Critical Edition, and not to the MS.

probably on account of moisture penetrating their substance. It was with considerable difficulty that the collator, Shankar Sastrī Bhūlayadīkar, Head Sastrī of the Mahābhārata Department of the Institute, who was specially deputed by the Institute to Calcutta to collate the MS, succeeded in separating most of them—a most delicate task. Still some of the folios could not be disjoined. So that now we have no Śāradā collations for: 4. 17. 1 to 18. 24, 20. 5 to 21. 21^a, 21. 39^a, 40, 41^a (with the last word of st 41), 42–43, 50–58, 22. 12 to 25. 10, 34. 4^{cd} to 36. 4^{cd}, 51. 17^{ef} to 56. 4. In the process of separating the folios, the ink has sometimes slightly peeled off with the paper, thus blurring the letters. This can be seen in the facsimile.—Here and there one meets with variae lectiones noted between the lines in smaller letters, e.g. 4. 21. 28^d, 27. 18^b, 29. 8^c, 11^a; 30. 18^d. Occasionally one reading is struck off in favour of another, e.g. 4. 32. 30^d. The margins (which are one inch broad) are generally clean. Only in a few cases are variants noted thereon, e.g. 4. 29. 11^a, 25^a, 38. 35^{cd} (a whole line). Remarkable is an additional colophon after 4. 38. 35, and a passage of four lines, 536*, after 4. 27. 12, which have been taken on to the margin from some Devanāgarī MS of the central group, for none of them is contained in the K version, the additional colophon is also missing in D. All other N and S MSS have them. This illustrates the process of contamination. A marginal gloss, an explanation of the word क्ष्मा, has even crept into the body of the text, after 4. 27. 26^{ab}. That belongs to an earlier marginal stratum.

— Another distinguishing feature of the MS is the substitution of ॠ by ॡ. In the entire North of India the Sanskrit ॠ has been very often confounded with ॡ for the last more than a thousand years. In the Ātharvaṇā literature a specific ancillary work “Dantyoṣṭhyavidhī” was compiled with the sole purpose of discriminating between the dento-labial ॠ and the pure labial ॡ. It occupies an important place in the Lakṣaṇa literature (being one of the five). While there were scholars who mispronounced every ॠ as a ॡ because of the speech-habit of their own mother-tongue (e.g. Bengali, Hindi), there were still others who blundered on the other side, hyper-sanskritization, every ॠ altered to a ॡ. This was reflected in the orthography of MSS and inscriptions. It is very unsafe at this stage of the enquiry to surmise percentages, but I am on safe ground in stating that an unexpectedly large number of northern MSS show this tendency to hyper-sanskritization. Among my own Devanāgarī MSS of the Virāṭa which I have before me now (14 in number) there are no less than three. In Kashmir, the house of a purer and more ancient tradition, there must have been a strong current of hyper-sanskritization (cf. K₁, which goes back to a Śāradā original). In the Paippalāda recension of the Atharvaveda (of which the only known exemplar comes from Kashmir, a birch-bark MS written in Śāradā characters, superbly reproduced by chromophotography by Garbe and Roth, Göttingen, 1901) *brahma*, *brhaspati*, *braviti* and *pibati* are throughout spelt with a *v*.

— It is also worth noting that in our MS the superscript ॠ and ॡ signs are the Devanāgarī sloping signs, and not the horizontal Śāradā signs.—Red ink has been used mostly for names of speakers, such as जनमेजय, वैशंपायन such as also for the colophons.

— Some of the colophons are in Devanāgarī characters!—Besides the Virāṭaparvan, the MS contains the Āraṇyaka, Karna and Bhīṣma parvans. At the end of the Āraṇyaka, the date of the copying of the MS is given as Śaka 1630 (ca. A.D. 1708) and V Sam 84 (?).

K₁

London, India Office Library, No 3226 (2137). Folios 48; size 16½" × 9". Devanāgarī characters of the Kāśmīrī type, probable date ca. A D 1783. Indian Paper

This is also K₁ of the Ādīparvan, and has been minutely described in the Prolegomena, pages xi-xii Besides the Vīṛṭa and the Ādī the codex contains also the Bhīṣma and a portion of the Anuśāsana. The Bhīṣma and Anuśāsana are dated V Sam 1839 (ca A D 1783) — Of all our MSS, K₁ is the most corrupt, orthographically Generally the Mahābhārata MSS. are fairly accurate, unlike the MSS of the Vedic literature One of the contributive causes in that is that it has been copied from the Śāradā by one who was not well practised in the intricacies of the various ligatures of the script. Without the comparison of other MSS, especially K₂, whole strings of syllables would be insoluble riddles One of the mislections of the Śāradā, उत्प्रेक्ष्य for तत्प्रेक्ष्य, is common with K₂ (4 2 3°) Deaspiration of the voiced plosives is rather common, e g मृष्ट (for मृष्ट), धीयते (for धीयते), अदोमुग (for अधो°) — In the उवाच formulae, श्री is often prefixed to the speaker's name, e g श्रीसहदेव (for सहदेव उवाच), श्रीसुधिष्ठिर, श्रीधर्म्य, श्री शं य (for वैशम्पायन, leaving the alternate syllables to be written in red ink later on), उवाच being omitted Independently G₂ shows several श्रीs Once T₁ also has it, just in the beginning — K₁, together with K₂, writes *uniformly* सुदोष्णा ("of charming arms") for सुदोष्णा (apparently without any connotation) It is an ancient Kāśmīrīan hyper-sanskritization, preserved by Kṣemendra in his Bhūratamañjarī.

K₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 15 Folios 59, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 syllables Size 13" × 6½", written space 10½" × 4½" Devanāgarī script Unglazed paper, with watermarks. Dated V Sam 1828 (ca A D 1772)

It was purchased from Dr N G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, and is the most fortunate acquisition made by the Institute in recent years; for besides Ś₁ and K₁ it is the only MS. really representative of the Kashmiri tradition. — The MS is neatly written and fairly correct There are hardly any marginal or interlinear notes No red ink has ever been used. Red chalk is freely used for rubbing over colophons and *uvācas* The use of च् for च् is very regular—ब्रह्म, ब्राह्मण, ब्रह्मण, महावाहो, अग्रवीत, प्रवीच्य, मुवाणो, सहवान्धव, वष्टो, बलिनो, महाबला, पिनद्धकम्बु, अश्वपन्धो, यथावुदि, नियोधत, etc, etc, and even in the case of the reduplicated वीमस्तु

B₁

Santiniketan, Visvabharati Library, No 727 Folios 79. Bengali characters Dated Śaka 1721 (A D 1799). Paper

Copied by one Utsavanandana Devaśarman — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No 11 D Folios 55, with 8 lines to a page. Bengali characters Undated. Paper

Copied by one Vrajamohana of Navadvīpa from an exemplar belonging to Mādhavānanda Nyāyālamkāra Bhaṭṭācūrya. The MS appears to be fairly old. — *Collated at the Visvabharati*

B₃

Santimketan, Visvabharati Library, No 563 Folios 90, with 5 lines to a page. Bengali characters Undated Palm-leaf

The MS has been revised and corrected with occasional variants and additions, e g. 4. 32 9^a, 702^r, 888^r, 960^r, 966^r. — *Collated at the Visvabharati*

B₄

Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No 100 Folios 112, with three lines to a page Undated. Palm-leaf

Some leaves slightly worm-eaten — *Collated at the Visvabharati*

B₅

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No III G 156 (entered at p 140 of the old catalogue of the Society) Folios 122 Bengali characters Indian Paper.

This is MS N of the Tentative Edition of the Virātaparvan by the late Mr. Utgikar The last two folios appear to be substitutes There are a few marginal corrections — *Collated at the Visvabharati*

Dn₁

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 187 of 1891-95. Folios 100, with about 11 lines to a page and 34 syllables to a line. Size 12 $\frac{1}{2}$ " × 6"; written space 16" × 3 $\frac{1}{2}$ " Devanāgarī characters Unglazed Indian paper

The colophon at the end reads ऋके १६०६ (ca A.D. 1684) देवमुत्तरघोषी पडिनां विराटपर्वे गोविन्दमठेन लिखितम् The margins are clean No red chalk or pigment has been used The deletion, wherever necessary, has been carried out by black ink A neat and fairly accurate MS.

Dn₂

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 1497 of Vīśrāmbāg I Folios 88, with about 10 lines to a page, and 47 syllables to a line. Size 16" × 7 $\frac{1}{2}$ ", written space 11 $\frac{1}{2}$ " × 4 $\frac{1}{2}$ ". Devanāgarī characters Unglazed European paper (with the watermark "A GERVINO" on the last folio) Dated V Sam 1670 (ca A.D. 1614).

Red ink used for double dandas enclosing uvācas, colophons or the introductory and closing lines of certain chapters Yellow pigment for deletion ३ has usurped the entire sphere of ३

D₁

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 113 of 1884-87. Folios 51 (of which 1, 28, 30-32, 34, 38 are missing) A page has about 15 lines, every line about 45 syllables Size 10 $\frac{1}{2}$ " × 5", written space 8 $\frac{1}{2}$ " × 3 $\frac{1}{2}$ ". Old Devanāgarī characters. Dated V. Sam 1493 (ca A.D. 1437) Unglazed old Indian paper.

This is MS. F of the Tentative Edition — The colophon, containing the date, the provenance and the name of the writer is इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि शनमाहस्यां संहितायां विराटपर्वे

समाप्तमिति ॥ अतः परसुद्यम(sic)पर्वे भविष्यति ॥ सवत् १८१३ वर्षे फाल्गुन शुदि २ द्वितीयायां गुरो etc. — 1437 A D is no doubt the genuine date of the writing of this MS, as is indicated by the characteristic ancient *pr̥sthāmātrās*, and other letter-forms. The MS is slightly worm-eaten. It is the oldest MS of our critical apparatus and probably the oldest dated MS of the *Mahābhārata* now available. The margins are generally clean. No red ink has been used. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas*.

D₁

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 115 of 1884-87. Folios 80 (of which 1, 22, 23, 25-30 are substituted folios). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size 10 $\frac{3}{4}$ " × 4 $\frac{1}{2}$ ", written space 8 $\frac{1}{2}$ " × 3". Old Devanāgarī with *pr̥sthāmātrās*. Unglazed Indian paper.

This is MS. A of the Tentative Edition — Considerable repairs have been done to several pages. The MS. has been much used, but still easy to handle, not being brittle. The colophon at the end reads संवत् १४ चैत्र (the rest missing). The writing is not neat and the margins for the first 50 folios are very dirty. The margins and the substituted folios show more than one hand. Pigment has been freely used for deletion of letters. The punctuation *dandas* are indiscriminately rubbed over with red chalk. The margin supplies a number of variant readings and additions, apparently derived by comparison with inferior MSS, e g. 362*, 614*, 652*, 679*. There are also some unique marginal additions not shown by any other MS, e g. 598*, 600*.

D₂

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 29 of A 1879-80. Folios 67. A page has about 15 lines, and a line about 38 syllables. Size 12" × 7 $\frac{1}{2}$ ", written space 9" × 5". Devanāgarī characters. Unglazed thin paper, with water-marks.

This is MS. M of the Tentative Edition. The writing is neat and uniform. Red ink used for punctuation *dandas* and colophons. Marginal notes are rare.

-D₃

Baroda, Oriental Institute Library, No 3949. Folios 72. A page has about 13 lines, and a line about 44 syllables. Size 11" × 5", written space 9" × 4". Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V Sam 1700 (1644 A D).

The margins are worn out, the folio numbers in some cases have thus been lost. *Pr̥sthāmātrās* are used in letters compounded particularly with *ṛ*. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas*. A remarkable feature is the use of white pigment in lieu of the yellow pigment for the deletion of *dandas*, *mātrās*, single syllables and even words. The writing is not uniform. The margin supplies variants here and there, even complete lines, e g. 601*. After 4 29. 19 the margin has an additional passage of as many as 22 lines (App I, No 20).

D₄

Baroda, Oriental Institute Library, No 5. Folios 130, with three supplementary folios appended to folios 55, 60, 86 and written on one side only. A page has about 10 lines, every line with about 28 syllables. Size 10" × 5", written space 8" × 3"

Devanāgarī characters. Unglazed paper with watermarks Dated V. Sam 1716 (ca. A. D. 1660)

Red chalk has been used for colophons, *uvācas* and punctuation *dandas*. Instead of the usual yellow pigment, black ink has been utilized for deletion. The MS has been revised, corrected, compared and annotated on the margin. The number of variants supplied to our critical apparatus by the margin is very large. Among these variants there are whole lines too, e. g. 601*, 631*, 632*, 703*, 718*, 719*. Paper and writing are not uniform. Some of the folios have grown brittle.

D.

Baroda, Oriental Institute Library, No 10803. Folios 88, with two *supplementary folios*, marked 8 and 9, for Durgāstava [App I, No 4 (F)] A page has 10-14 lines and a line 40-56 syllables. Size 12" × 5½", written space 9½" × 4". Devanāgarī characters. Unglazed old Indian paper. Dated V. Sam 1745 (ca. A. D. 1689)

Red chalk rubbed over *dandas*, *uvācas* and colophons. Yellow pigment used for deleting dots, *mātrās* and single syllables. The MS is neatly and carefully written. — Besides the text, it contains the commentary of Caturbhujā in a finer hand. Only the epic text was collated. The colophon at the end, however, reads शाण्डिल्यलक्ष्मणकृतो विराटपर्वप्रकाशः समाप्तः ॥ Occasionally variants appear interlineally or on margins

D.

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 114 of 1884-87. Folios 101. A page has about 11 lines, and a line about 34 syllables. Size 11½" × 5", written space 9" × 3½". Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Sam. 1550 (corrected to 1553 or 1557), i. e. ca. A. D. 1494 (?) The writing is not uniform. Prsthāmātrās are frequent. Red chalk has been rubbed over *dandas* and colophons. Of all our MSS. it contains the largest number of marginal variants. The space between the lines has also been utilized for this purpose. There are numerous short glosses too. In one case, 651*, it is four lines. For additions, see 472*, 752*, 753*, 777*, 784*, 805*, 811*, 832*, 845*, 855*, 879*, 882*, etc. Several of the colophons appear only in the margin, e. g. for adhyāyas 42, 45, 49, 51, 55. Sometimes original readings are cancelled and other readings are substituted, cf. v. l. 4. 53 6^{ab}

D.

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 59 of 1882-83. Folios 80 (of which folio 24 is a later substitute). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size 11" × 5", written space 9" × 4". Old Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Sam 1595 (ca. 1539 A. D.)

In the beginning and at the end, the edges are worn out. The prsthāmātrās are of frequent occurrence. Red chalk is rubbed over *uvācas* and colophons. Marginal variants are rare.

D.

Madras, Adyar Library, No 34 M 8. Folios 115 (of which folio 7 is missing). A page has about 9 lines, and a line about 36 syllables. Size 11" × 5", written

space 9" × 3½". Old Devanāgarī characters (with frequent prṣṭhamātrās) Unglazed Indian paper

A folio 7" × 5" is appended to folio 51 with the words at the end. विराट्पर्वणि साङ्गपुत्रे एकपद्याशतमे पत्रे सर्वाधस्तनचरमपक्तिस्थ शोध. Folio 11 is doubly numbered 11, 12 Up to this point all the folios are late substitutes With folio 13 begins the original old MS Folio 99 is again a substituted folio. The substituted folios are much later in age and hence do not show any prṣṭhamātrās.

A late hand has been very busy with the yellow pigment by which it covered the original successfully and over it gave it own version This hand also utilized the interlinear spaces and margins for variant readings, additions and colophons, e g 4 4. 8^b, 9^b, 15 15^b, 401*, 777*, 795*, 966*, colophons for adhy 19, 31.

D₁₀

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 473 of Viśrāmabag I. Folios 67. A page has about 11 lines, and a line about 52 syllables. Size 14" × 6", written space 11" × 4". Devanāgarī characters Glazed old Indian paper.

It is written in a beautiful hand. Only the punctuation *dandas* are in red ink. Like Ś₁ and K₁, it also substitutes व for क्

D₁₁

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No. 8315 (1103) Folios 90, with about 10 lines to a page. Size 13½" × 6". Devanāgarī characters Paper.

The total number of *granthas* noted on the margin is 2700 The Devanāgarī is of the Bengali style. A few marginal and interlinear variants — *Collated at Tanjore.*

D₁₂

Tanjore, Saraswathī Mahal library, No 8322 (1272). Folios 66, with about 11 lines to a page. Size 13½" × 6". Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted is 2574. The Devanāgarī is of the Bengali style. — *Collated at Tanjore.*

T₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library No 155 Folios 23 (numbered 212-234), some damaged, 14 lines to a page, and every line about 140 syllables. Telugu characters. Palm-leaf.

The complete MS contains the first five parvans of the Mahābhārata. There are a few marginal and interlineal additions, e g. 4. 34 4^a, 1050*, 62 7^b. Copied by Dupagunta Sankarappa. — *Collated at Tanjore*

T₂

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No. 11809 (8245) Folios 47. 12-14 lines on a page Size 21½" × 2½" Telugu characters. Palm-leaf.

This MS., which contains the first five parvans, has the appearance of being very old, and is slightly damaged (see v. 1 4 43 12, 43 colophon, 44. 7, 15). — *Collated at Tanjore*

invade the Virāta country and carry away the cattle. He does so. The king of Virāta and the four Pāndavas pursue the Trigarta forces. Bhīma plays the hero in the ensuing battle and rescues the Matsya king, who had been captured alive. In the meanwhile the Kauravas invade the country from the other side. Uttara, the heir-apparent, the sūnyapāla (4.33.11), in a spirit of bravado, brags in the harem of his valour and prepares to fight all the Kaurava heroes, only if someone could act as his charioteer. Draupadī recommends the eunuch Brhannadā, who, at the request of Uttara's sister, his pupil in dance and song, agrees. At the actual sight of battle, Uttara's heart begins to sink and he jumps out of the chariot and flies. Arjuna catches him by his locks, and brings him back, reveals to him his identity, and goes to battle. The battle scenes are described vividly. The honour of Arjuna and the Pāndavas stands vindicated. With gladdened hearts the audience follows back to the final scenes at the court of Virāta. There is a small unfortunate incident. The Virāta king strikes Yudhiṣṭhira at his impudence in insisting that the reported victory of Uttara was due to the eunuch Brhannadā, whom he yet does not know to be the famous Arjuna. When Uttara comes and reveals the identity of the five brothers and Draupadī, the king is repentant, and in gratefulness for what the Pāndavas did for him and his country, he offers to Arjuna his daughter in marriage, who in a most befitting manner declines her for himself, but accepts her as his daughter-in-law. Thus ends the career of incognito exile, full of excitement and human interest.

It was natural that such a piece should enjoy a greater popularity than any other parvan of the Mahābhārata. It even, in a way, supplanted the Ādi. The Mbh reciters commenced their sessions with the Virāta and not with the Ādi. The Virāta came to be the *mangala* of the Mahābhārata recitation. In the North as in the South, it passed through an intensive life. Taking the North and the South separately, as we have the text for the last one thousand years, the uniformity of the text is well nigh established, but between the North and South there has arisen a barrier for the greater part of the total length in the form of alterations of varying heights, which does not permit a view of the common source. In the very extent there is the proportion of 22 (N) 35 (S). The division of the text into adhyāyas shows an excess of 10 in the Southern, which is highly significant. In S every item of any consideration has an inflated character as compared with N. It leaves nothing unsaid, it anticipates too much, thus leading to partial repetitions. It accounts for incidents which are simply mentioned or passed over in silence in N. It is the Northern text plus comment and extension in the same literary form and style as the original (style by itself would be a poor criterion for distinguishing what is early and what is late). There lies the crux of the Mahābhārata text problem. If the redactors and pseudo-redactors had only delivered their explanatory remarks in prose form, the usual literary vehicle of comment of any kind, the Mahābhārata would have been saved hundreds of surreptitious intrusions, for the *conscious* interpolations, meant to be understood by the readers and listeners as the work of Vyāsa himself, could not have been very many at any period of the growth of the epic. But the fathers of our agglutinous text were so much at home with the epic verse that prose came to them with difficulty, while the metrical verse was their natural medium of expression. So the inevitable has happened.

In three important cases, those of change of sequence, it would not be possible to be dogmatic as to the genuineness of N or S, although the present editor is inclined in favour of N

Firstly, there is the inter-parvan transposition. The last chapter of the *Āraṇyaka* in N appears as an organic part of the first chapter of the *Virāta* in S

Secondly, the entry of Pāṇdavas and Draupadī into the *Virāta* capital is in the order of their ages in S, viz, Yudhiṣṭhira, Bhīma, Arjuna, Sahadeva, Nakula and Draupadī. In N, however, the order is Yudhiṣṭhira, Bhīma, Draupadī, Sahadeva, Arjuna and Nakula.

Thirdly, the battle scenes, which are smooth and clear in N, but in S are handled in an awkward manner and are unnecessarily complicated. Arjuna, single-handed fights the entire Kaurava army, and enters into duel contests with the Kaurava leaders, one by one. The order of N is as follows

- (1) Adhy. 49, stanzas 3-20. Arjuna fights Vikarṇa and others who were sheltering Karṇa. Vikarṇa has to fly away, Śatrumtapa is killed. Karṇa's brother Śonāśvavāha is killed. Karṇa takes up the fight
- (2) Adhy. 49, stanzas 21-23. Karṇa flees from battle-field.
- (3) Adhy. 50. Arjuna describes to Uttara the chariots and the distinctive flags of Krpa, Droṇa, Aśvatthāman, Duryodhana, Karṇa and Bhīṣma
- (4) Adhy. 51. The gods come in their aerial cars to witness the battle.
- (5) Adhy. 52, stanzas 1-25. Arjuna gives fight to Krpa (N further Krpa is wounded and rescued and removed from the field by the infantry)
- (6) Adhy. 53. Arjuna's duel with Droṇa, whose chariot Arjuna completely covers over with arrows. His son Aśvatthāman comes and engages Arjuna. Droṇa makes his escape
- (7) Adhy. 54, stanzas 1-14. In the course of fight Aśvatthāman's quiver is exhausted, that of Arjuna, being inexhaustible, remains as full as ever (N further Karṇa comes in)
- (8) Adhy. 55, stanzas 1-21. Fight with Karṇa. (N further Karṇa's armour is shattered and arrows pierce his body. In great agony he leaves the battle-field)
- (9) Adhy. 56. Arjuna turns towards Bhīṣma, but he is confronted first by Duḥśāsana, then by Vikarṇa, and finally by Duṣṣaha and Vivimśatī, who make a joint attack. Their horses are killed and themselves they get wounded. Other soldiers carry them away
- (10) Adhy. 57. All the great Kaurava heroes come to fight Arjuna. Arjuna slaughters a large part of the army.
- (11) Adhy. 58. There is another rally under Duryodhana, Karṇa and others. The attack on Arjuna is launched by Krpa, Karṇa and Droṇa. They are all routed and take to flight.
- (12) Adhy. 59. Bhīṣma seeing the great slaughter comes forward and meets Arjuna. They use divine missiles. Arjuna pierces him in the chest by ten arrows. Bhīṣma becomes unconscious and is carried away.

The order of these twelve items in S is 4, 3, 1, 8, 2, 6, 7, 5, 10, 12, 9, 11¹ Of course the scenes are at the same time more elaborately spun out.

Transpositions of pādas and stanzas are too numerous to be noted here They have to be carefully picked out from the labyrinth of the critical apparatus Small discrepancies were also bound to arise To quote one instance In N, Nakula climbs the Śamī tree and deposits the weapons thereon. In S, however, it is Yudhiṣṭhira himself who goes up the tree, and after invoking and paying obeisance to Indra, Kubera, Varuna and a host of other deities, he puts the weapons on the tree as a trust to them, which they are to hand over, at the expiry of one year, to none but himself or Arjuna, but in no case to Bhīma Yudhiṣṭhira then orders Sahadeva to pick the carcass of a *gomrga* lying near by, to flay it and cover the bows against heat, cold, wind and rain

Coming to the additions, S has them in plenty They are ubiquitous The motives are easy enough to be guessed in most cases Here are some examples The Pāndavas have decided to play certain rôles at Virāta's court In N, immediately afterwards, every one of them is seen coming to the court in his proper dress The question must have been put by the inquisitive audiences of the South wherefrom did the erstwhile foresters procure their dresses? The raconteur's answer is After making the decision as to the rôles they were to play, the party repaired to the Ganges, and there Yudhiṣṭhira invokes Dharma In a moment, miraculously, they are dressed for Virāta

Kīcaka, on whom hangs in a sense the entire story of the parvan, is not properly introduced in N He is described just as the brother of the queen, and the commander of Virāta's forces The Southern readers and audiences must know more. So, a whole chapter is devoted in S (after our adhy 13) detailing Kīcaka's parentage and family history, and describing his heroic deeds, the battles which he won and how he rose to be the commander of Virāta's army

The scene of the meeting of Sudeṣṇā and Kīcaka is long drawn out in S In N (our adhy. 14) Kīcaka declares that he would die if she does not get Draupadī for him Sudeṣṇā feels pity for her love-stricken brother, ponders for a moment, and then proposes to Kīcaka to celebrate a feast day when she would send Draupadī to fetch liquor, and then Kīcaka could try his persuasions with her S spins it out into a long rigmarole Sudeṣṇā delivers a long speech to begin with Draupadī is a charming but virtuous woman Sudeṣṇā makes a very instructive disclosure as to how her own husband had been captivated by Draupadī's charms, but was cured by the fear of the Gandharvas As to the Gandharvas, Kīcaka is dauntless He would kill them by the hundred and the thousand As to Draupadī's being virtuous, he declares the deep feminine secret (Sastri's ed 4. 15 19-20)

पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातर वा मनस्विनम् ।
रहसीह नर दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरस्त्विद्यते स्त्रीणाम्—

here he realises that he is speaking to his sister and hence adds the delimiting clause

असतीनां मया श्रुतम् ॥ (Cf Ādi 1189*)

Sudeṣṇā also forecasts the destruction of Kīcaka and his relatives, which comes true

As here Sudeṣṇā is able to make a correct forecast, so in the sequel Duryodhana makes in S an equally correct guess as to the identity of Sairandhrī, and her husband

Gandharva, who could reduce Kīcaka to pulp Duryodhana also infers therefrom that all the other Pāṇḍavas too must be in Virāṭa All this is directly against N

The same mind is also working to supply the why and the wherefore of an action The Virāṭa king had struck Yudhiṣṭhira with a dice-piece in the face Yudhiṣṭhira's nose bleeds Draupadī brings a golden cup and receives the blood therein (our adhy. 63) In N the matter ends here But in S, being questioned by the king, Sarandhrī explains "For so many years would there be no rain in thy kingdom, as many drops of blood fall on the ground"

S develops the scene further Bhīma and Arjuna, coming to know, propose to kill Virāṭa and install Yudhiṣṭhira in his place Yudhiṣṭhira says Wait till tomorrow. We shall go in royal attire, and occupy the throne at the court of Virāṭa If the Vuāta king objects to that, we shall kill him and his relatives.

Set against this, N has an insignificant quota of additional matter, such as is alien to S Worthy of mention among these is particularly the Durgāstava, an addition after adhy 5 This, however, is missing in the Kāśmīrī and Bengālī versions, and even in some commentaries It is, hence, a comparatively recent addition

A love of duels has ever existed in the human mind The wrestling contest between Bhīma and Jīmūta is amplified in N (App. I, No. 11) Similarly, in the contest between Bhīma and Kīcaka, N has 40 additional lines (App I, Nos 23-24). Still another addition concerns the valour of Bhīma (App I, No. 32) It is, however, a badly fitting replica of a scene in the Āraṇyaka

The differences in the adhyāya divisions in the two recensions may be seen from the variants of our colophons The Southern recension, as already observed, contains ten adhyāyas above the concordant Parvasamgraha figure In this matter, the Critical Edition can be safely taken as representing a more ancient state of N than even the majority of N MSS

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śūradā Version

The representative of this version is a single late fragmentary codex Ś₁. Unfortunately even this has been contaminated with Devanāgarī (and possibly Bengālī) MSS. Ś₁ has 679* in common with B Dn and seven (inferior) D MSS, but against K and five (mostly superior, e g D₁₋₃) D MSS together with S Passage 805*, an intruder from the South, is found in B Dn, six inferior D MSS and Ś₁ Further, 254* is copied out from Nīlakaṇṭha's *commentary* by an ignorant scribe! This incidentally throws light on the main source of contamination But that is not the only one Ś₁ shows readings which are not met with in K and Dn It has a good number of individual readings, which can be seen in the critical apparatus of any page. The number of additional passages of the same type is, however, only four 612*, 717*, 896* and 1006* The additional passages where K appears with Ś₁ are 320* and 613* In four other passages (732*, 822*, 888* and 1060*), Ś K are supported by some other Northern MSS

All these passages together comprise no more than 12 lines. These additions are, however, counter-balanced by some very significant omissions, e g App I, No 44 (26 lines), found in *all* MSS except Ś₁ K D₁ 14 : 1026*, otherwise a Northern line, is missing in Ś₁ K.

It is, moreover, the close relationship between Ś₁ and K that has been of great value. Neither Ś₁ by itself nor K alone would have given that strength to the edition, which they conjointly have bestowed on it. Ś₁, K₁ and K₂ are independent MSS, with their vagaries and confluations (specially Ś₁ and K₂), but they represent the same version. For the determination of the adhyāya division, Ś₁ K form the rock basis, though undoubtedly some Devanāgarī MSS lent to them their very welcome support. Now we believe that the adhyāya division is firmly fixed, a statement which is hard to make in many other respects.

The "K" Version

In the Virātaparvan, K has a slightly different value than in the case of most of the other parvans. Here K is a Kaśmīrī version, as good as Ś₁, only that it is not written in Śāradā but in Devanāgarī. The two manuscripts forming the K group are undeniably copies from Śāradā.

K₁, though very corrupt, is freer from outside influences than K₂. In that respect it is superior even to Ś₁. K₂ has been freely compared with MSS of the Central and Eastern group. It can be properly illustrated by citing the numbers of additional passages: 29*, 43*, 45*, 53*, 59*, 60*, 75*, 202*, 220*, 224*, 246*, 263*, 264*, 278*, 794*, 945*, 1028*, and Nos 12, 14 of App I. Some passages have percolated through D (and perhaps B) from S: 5*, 22*, 113*, 209*, 882*, 1032*. The specific additions of K₂ are 275*, 787*, 992*, 1121* along with passage No 2 of App I, and with K₁, 1137*. K₁ alone has *no specific additional passage* a most remarkable circumstance. Together with Ś₁ and K₂ (with or without other MSS) it appears only six times, noted under Ś₁. Without Ś₁, but with K₂ and some others, it appears twice: 44*, 78* (the points of insertion are, however, different in both places). And there is just one additional line, 701*, where K₁ sides with B and D, unaccompanied by K₂. The value of K₁ is further enhanced by its omission of passage No 57 of App I, which is found in all other MSS. Besides other considerations, the text of K₁ derives support from the fact that N MSS do not all insert it at the same point. This establishes the great purity of K₁.

The Bengālī and Devanāgarī Versions

Bengal was a continuous plain with the Devanāgarī provinces, and hence B and D are constantly running into each other. Curiously enough the Durgāstava did not find entry into Bengal. There are no such things as *specific* B or D passages, i e passages found in the whole of B or the whole of D, but nowhere else. B's closest approach to D is D_n and D₁₁ 12. D₁₁ 12 are so near to D_n that (but for a few minor variations) they might as well have been marked D_n 2 4.

Taken one by one, B D MSS. show the following *specific* additions, not found elsewhere

- B₂ 258*
 B₃ 41*, 702*, 781*.
 B₄ 699*, 846*, 887*.
 B₅ 778*.
 D_{n1} 865*, 919*
 D₂ 2*, 3*, 42*, 65*, 80*, 319*, 645*, 656*, 765*, 833*, 1063*, and App I, No 4 (A)
 D₃ 128*, 174*, 875*, 909*, 1039*, and App I, No 4 (E).
 D₄ 10*, 34*, 37*, 86*, 91*, 168*, 173*, 201*, 249*, 250*, 657*, 693*, 796*, 931*, 1029*, 1030*, 1037*, 1097*, and App I, No 56
 D₅ 150*, 786*, 1104*.
 D₆ 18*, 142*, 171*, 971*, 1016*, 1091*, and App I, No 4 (B, F)
 D₇ 316*, 651* (a gloss), 653*, 681*, 784*, 845*, 855*, 914*, 1056*, 1109*, and App. I, No 42
 D₈ 11*, 118*, 256*, 1038*, 1042*
 D₉ 66*, 196*, 199*, 233*, 248*, 266*, 1048*; and App I, No. 4 (G).
 D₁₀ 46*, 115*, 786*, and App I, No 38

Among these there are also incorporated lines from the margins, and that serves as an incidental indication of still other MSS from which these marginalia have probably been quoted

Only B₁ D_{n2} D_{1 11 12} of the B D group have no *specific* additions

D₄ has not only the largest number of additions, but in readings of single words and lines it shows a preponderance of *individual* readings. Against the whole of N, D₄ sometimes sides with S, e g the last adhyāya of the Āraṇyaka is brought over to the Virāta by D₄ S (except T₂). But it also sides with Ś₁ and K, and forms a group with D₁₋₃

D₁₋₃ (which are the F, A, M of the Tentative Edition) are highly valuable MSS. If I had widened the K sphere and included within it not only the genuine and demonstrably Kāśmīri MSS but also allied MSS, then D₁₋₃ would have been marked K₂₋₃

Telugu, Grantha and Malayālam Versions

Only two Telugu MSS were utilized for this edition, one clearly conflated, the other purer. The conflated one, T₂, omits the last adhyāya of the Āraṇyaka, reads Durgāstotra as well as passage No. 12 of App I, and exhibits Northern readings here and there. T₁, alone, with N is rare, e. g. 1111*.

Among our Grantha MSS, direct accretions from North are not very conspicuous. In one case, however, 263², a Northern stanza, has clearly crept into G. It may have been through some conflated Telugu MS different from ours

The Telugu and Grantha are near neighbours, and in the Mbh text they stand closer together than Grantha and Malayālam. Against more than 90 additional passages in common exclusively between T and G (singly or in groups) there are only 5 exclusively common between G and M (singly or in groups). T alone with M, I have noted only twice. 90* (T₁ M₁), 124* (T₁ M₁)

Being intercepted by T and G, M was free from direct Northern influence. It kept the Southern tradition comparatively undefiled. Five MSS represent this version in our apparatus. The purity of this version is further proved by the paucity of additional passages. While T and G MSS (5 in all), separately, together or in groups, contain about 135, M (also 5) contain no more than about 20 of such passages.

There are two instances where M has kept free of an interpolation which has penetrated every other version, irrespective of where it started, viz 862* and 1082*. But there is a puzzling line, 106*, which has pervaded N and M, but of which the intermediate T G know nothing

OLDER (PRINTED) EDITIONS

Of the numerous available versions of the North and the South (Ś, K, B, D including Dn, T, G, M) only three—and they the inferior ones, viz, Dn, T, G—have so far been published. Dn, the Nilakanṭha version, here termed the Vulgate, was the first to be put in print in 1836, and has ever since been reproduced with slight alterations in several editions, sometimes with comments and translations in the Indian languages. For purposes of this edition we utilized only three of them. (1) The *editio princeps* (Calcutta 1836), comprising 2376 stanzas arranged in 72 adhyāyas. References to this and the following edition appear on the outward margins of the pages of this edition. (2) The *poṭhi*-form edition published by Ganpat Krishnaji, of Bombay, in Śaka 1799. References to this edition are made in the outward margins of our pages. (3) The edition of the late Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with eight commentaries, those of Nilakantha, Arjunamīśra, Caturbhuja, Vimalabodha, Rāmakṛṣṇa, Sarvajña-Nārāyaṇa, Vādirāja, and an unknown author (of the commentary Viṣamapada-vivarana), and with variant readings from 14 MSS (with or without commentary), as well as from two printed texts, the Kumbhakonam edition, and the Jagadīśvara Press (Bombay) edition (1887). The editor made great efforts for securing the manuscript material for the commentaries and the footnotes, the latter embodying a fairly large number of important variations and even additions. The text of the commentaries is well presented and is, on the whole, reliable. With the exception of Durghatārthaprahāśikā of Vimalabodha, which is very meagre, and the Southern Laksābharana of Vādirāja, which is printed only partially, i. e. as far as its explanations concern stanzas common with the Vulgate, we have utilized the remaining six commentaries for our critical apparatus. Further this

edition has been used in the making of Table A in the Concordance Attention in that table may be drawn to 4 24. 8^{ab}, 55 44^{ab}, which do not occur in *any* of our MSS, and to 4 36 10-13, 20, which have no counterparts in N! This edition comprises 72 adhyāyas and 2272 stanzas.

The Grantha edition (Sañjorapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not available to me

"The Southern Recension, critically edited" by Prof. P. P. S. Sastri (Madras, 1932) is merely a partial reproduction of one single Telugu MS, the property of Mr Krishnaswami Sastri, Sub-Registrar, Tanjore District The MS bears a date corresponding to 2nd July 1604 A. D. Professor Sastri had acquired seven more MSS, five Grantha and two Malayālam. Six of these he has occasionally utilized in his footnotes, citing here and there variants and additional lines (*adhika-pāsha*) The seventh, a Malayālam MS, which was acquired at a late stage of the work, forms the basis of his Appendix II, where only the number of additional lines and stanzas is noted. The edition, I am bound to say, is far from being critical From the editor of a critical edition we expect at least a faithful registration of the contents of the MSS. collated, e. g. their variations from each other, their colophons, the repetitions, the transpositions and even characteristic faults The editor must place at the disposal of his readers all the material he possibly can, so that they might be able to appreciate and even disagree with the editor's treatment of this material Prof Sastri does not evidently believe in such a procedure His labours as an editor have been acutely concentrated on getting at the Parvasamgraha figures for the Virāta, viz., 67 adhyāyas and 3500 slokas All his MSS. divide the text into 76 (or 77) adhyāyas! He has, however, evolved for himself "the principle of grouping one (sic!) or more chapters together, if either the Northern or the Southern Texts favour it" (Introduction, p. viii) Prof Sastri goes on: "We easily arrive at the figure, sixty-seven, which is what has been fixed by the Anukramanikā-dhyāya, according to both Recensions" (*ibid.*). Again, "We are happy to note that, according to our printed edition, the Vnāṭa Parvan contains all the 3,500 stanzas claimed for it The actual number of stanzas in all the 67 chapters, according to the Principal Text edited comes to 3283 stanzas The additional stanzas, given as अधिकपाठ in the several footnotes, yield after re-examination as specified in the last page of the Text 217 stanzas making thus a total of 3,500 stanzas for the whole Virāta Parvan" (*ibid.*)

Prof Sastri apparently wants us to believe that he has produced a text which is true to a stanza to the original. Of course the idea is absurd A study of our Table B in the Concordance mentioned above will convince him that his text and footnotes, which contain some adventitious matter from the North and which exhibit repetitions and omissions, do not always reflect faithfully even the Southern Recension Moreover, it is highly problematic as to how far the Parvasamgraha figures are reliable for the *original* Mahābhārata In the Virātaparvan, as in several others, they are different in the different versions The *original* Mahābhārata must go far beyond the versions The figures have clearly been revised from time to time and brought into consonance with the text The figures that we have now are the latest, pertaining to a time, undefinable yet Prof Sastri has hardly expended any time and labour on the editing of the text. The

only merit of his text is that it gives a continuous Southern version, in howsoever uncritical a form. A really good edition of the Southern recension made on sound principles would still be welcome

The Kumbhakonam edition of the Virataparvan by T R Krishnacharya and T R Vyasacharya described on its title page as "a new edition mainly based on the South Indian texts with footnotes and readings", and printed at the Nirnaya Sagar Press, Bombay, in 1909, comprises 78 adhyāyas and 3494 stanzas. Among the editions it is a "misch-edition", a counterpart to our misch-codices, taking in both the Northern and the Southern versions and placing them side by side, to the utter bewilderment of the reader. The Durgāstava, which is totally missing in the K and Bengali versions as well as in the entire Southern recension, is of course included in this edition!

The correspondences of the stanzas and the chapters of the Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions have been shown on the outward margins of the pages of this edition. These also serve to show the transposition of the adhyāyas, and with the help of our tables in the Concordance a fair idea may be obtained of its correspondence to the Vulgate and the Southern versions.

Last of all, there is the Tentative Edition of the Virataparvan prepared by the late Mr. N. B. Utgikar, M.A., and published by this Institute in 1923. It was based on eleven Devanāgarī MSS (our D₁₋₂ - 2 10 D_{n1} n₂, the others having been rejected by me as of little critical value), one Bengali (our B₄), one Telugu, one Grantha and two Malayālam MSS (our M₁ 2). Out of these 16 MSS, Mr. Utgikar had chosen three (F A M = our D₁₋₂) as the basis of his text. The chief reason of his preference for these seems to have been their division of the Virataparvan into 67 adhyāyas, exactly the number given in the Parvasamgraha. Further by effecting certain omissions favoured by the Southern recension, Mr. Utgikar was able to arrive at a text of just 2050 stanzas, not a stanza less or more. 2050 is, again, the Parvasamgraha figure. Relying on the Kumbhakonam edition as the Southern recension, which is in reality a hopeless blend of the Northern and the Southern, and which at this particular point (Parvasamgraha) has the Northern text, Mr. Utgikar came to believe that the Parvasamgraha data in both the recensions are the same, that the Parvasamgraha has not been tampered with, and that having been known to Kumārila in about the 7th century A.D., it must reflect the Mahābhārata of a still more ancient age, and hence his own text which tallies with this data so perfectly must be as old as "fourth century A.D. at least". Mr. Utgikar thought that he could go even further back, beyond the Parvasamgraha age, by purging the text of 34 lines which had already crept into the Mahābhārata when the Parvasamgraha was composed. Every one of these 34 lines is the *third* line of a six-pāda stanza, and as such could not have been original, for the norm of the stanza was four pādas forming two lines. So though found in all MSS, Mr. Utgikar did not admit them into the text, which was thus curtailed by him to 2033 stanzas. Since the time of Mr. Utgikar more MS material has been discovered, notably Ś₁ K₁ 2, which represents a tradition superior to the three basic MSS. of Mr. Utgikar, and a prolonged and intensive study of the Mahābhārata MSS has established definitively that too much reliance on any group of MSS is unwarranted and misleading, and that the Parvasamgraha figures, even when uniform, can be no sure guide in our effort at going beyond the versions.

THE CRITICAL EDITION

The general principles observed in the making of this edition of the Virātaparvan are necessarily the same as those laid down in the first volume of this Epic, the Ādi. For then perusal the reader is referred to the Prolegomena (pp lxxviff). But the application of those principles has not been as straightforward and smooth as elsewhere. As it is true, in a general way, of the Mahābhārata text, that it is a problem *sui generis*, so within the Mahābhārata itself it is equally true that the Virāta problem is *sui generis*. Here every difficulty is accentuated to the highest degree. Here the material, out of which the editor struggles to evolve and reconstruct a tolerably reliable text, that according to the procedure adopted, should logically launch us some distance further to the splitting up of the Mahābhārata text into numerous versions, that material fails him. If it were the alternating divergence and convergence alone of the versions, the editor would have a chance of finding his way through them up to the objective in view. But when the versions begin to run parallel, smooth in their own channels, without coinciding, the reconstruction becomes only partial. Out of a total of 1834 stanzas of the constituted text the editor is sure for only about 300 stanzas. The rest bear the wavy line, either for a part or for the whole, an indication that the manuscripts do not permit a clear view of the common source. And then, for one-fourth of the entire extent of the Virāta, the sequence of stanzas, connected or even disconnected with the order of events, is far from certain. Not willing to create a greater chaos than already exists, we have uniformly kept the sequence of the North, that being, on the whole, the purer tradition. The wavy line is subjected to the same principle. Only in rare cases have we found reason strong enough to override this principle and put above the wavy line an S reading, e.g. 4. 4 39^{ab}, 62 11^{abcd}. This leaning on N must not be understood to be anything more than "āpaddharma". Wherever S has been helpful in the fixing of the text and the detection of the accretions to the whole of N (about 200 lines = 100 stanzas), we have taken good advantage of it. We have not given undue weight to either of the recensions. At the same time we have avoided emendations so far as possible. Only in three instances have we effected emendations, such as are suggested by and explain the diversity in the mass of variants, viz., 4 13 19^a *अशक्यरूपं, 14 7^a *सुपरिस्तुताम्, and 25 2^c *उदीक्षन्वम्.

A word about the Parvasamgraha too. The Parvasamgraha figures for the Virātaparvan are 67 adhyāyas and 2050 ślokas. The best Northern manuscripts have preserved the division into 67 adhyāyas and because S did not assist us to proceed further, so the Critical Edition also shows the same figure for adhyāyas. But for ślokas, S has been of greater aid and hence we have been able to reduce the figure to 1834.

We issue this edition in the belief that with the existing manuscript material it is not possible to get better results. The technique of reconstruction has been perfected to such a degree that the personality of the editor has been almost eliminated. That is the triumph of our labours. But let us warn the uninitiated that there are pit-falls and traps quite invisible to his eye, should he try to judge too hastily.

At the end of my labours extending over three years I look back with pleasure to the assistance afforded to me in this heavy task by the Mahābhārata staff of the

Institute The preparation of the collation sheets and the critical apparatus, and no less the correcting of the proof sheets, as they came in week after week, lightened my burden immensely. It is, however, to Dr V S Sukthankar that I owe the greatest debt of gratitude. From the start to the finish he has been ever ready to come to my help. His vigilant eye and his experience of the last eleven years in the Mahābhārata MSS vagaries has often stood me in good stead. I hope and pray that he may be able to lead and guide the course of this truly great edition to its completion.

My sincere thanks are also due to Prof A B Gajendragadkar, Principal Karmarkar, Dr P L Vaidya and Rao Bahadur Dr S K. Belvalkar who with Dr V S Sukthankar, recommended my name to the Regulating Council of the Institute as an editor of the Virātaparvan.

Poona, }
 August 1936 }

RAGHU VIRA.

CONCORDANCES

A. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between the Bombay Edition (Gujarati Printing Press, 1915) and the Critical Edition of the Virātaparvan.

Bom Ed.	CRITICAL EDITION		Bom Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
Adhy. 1	Adhy 1		19		96*
1		1*	20-22	17 ^{cd} -19	
2	1		23		99*
3		5*			
4		7*	Adhy. 4	Adhy. 4	
5-13 ^{ab}	2-9		1-5	1-5	
13 ^{cd}		13*	6		103*
14-25	10-21		7-8		105*, 106*
26		25*	9 ^{ab}	6 ^{ab}	
27-28	22-23		9 ^{cd}		107*
			10-12 ^{ab}	6 ^{cd} -8	
Adhy. 2	Adhy. 2		12 ^{cd}		108*
1-4 ^{ab}	1-3		13-19	9-15	
4 ^{cd} -5		33*	20-21		113*
6-13	4-11 ^{cd}		22-31 ^{ab}	16-24	
14 ^{ab}		40*	31 ^{cd}		116*
14 ^{cd} -20 ^{ab}	11 ^{ef} -17 ^{ab}		32-45	25-38	
20 ^{cd}		44*	46 ^{ab}		117* v. l.
20 ^{ef} -21 ^{ab}	17 ^{cd} -18 ^{ab}		46 ^{cd}	39 ^{cd} -43	
21 ^{cd}		45*	51 ^{ab}		119*
22-25	18 ^{cd} -21		51 ^{cd} -56	44-49	
26 ^{ab}		58*	57-58		127*
26 ^{cd}	22 ^{ab}				
27 ^{ab}		59*	Adhy. 5	Adhy. 5	
27 ^{cd} -32	22 ^{cd} -27		1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}	
			2 ^{cd}		131*
Adhy. 3	Adhy. 3		[2 ^{cd}]		132*
1		63*	2 ^{ef}	2 ^{cd}	
2 ^{ab}	1 ^{ab}		3-4	3-4	
2 ^{cd}		64*	5 ^{ab}		137*
2 ^{ef} -3 ^{ab}	1 ^{cd} -2 ^{ab}		5 ^{cd} -10	5-10	
3 ^{cd}		70*	11		148*
4-5	2 ^{cd} -4		12-14 ^{ab}	11-13 ^{ab}	
6 ^{ab}		76*	14 ^{cd}		152*
6 ^{cd}		78*	15 ^{ab}	13 ^{cd}	
7-18 ^{ef}	5-17 ^{ab}		15 ^{cd}		157*

Bom Ed	CRITICAL EDITION		Bom Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
16-21 ^{ab}	11-22 ^{ab}		Adhy 10	Adhy 9	
21 ^{cd}		166*	1	1	
25 ^{ab}	22 ^{cd}		2		227*
25 ^{cd}		167*	3-16	2-15	
26-27	23-24				
28		170*	Adhy 11	Adhy. 10	
29-36	25-31		1-11 ^{ab}	1-11 ^{ab}	
			11 ^{cd}		239*
Adhy. 6		App I,	12-14	11 ^{cd} -13	
1-4		No 4 (D) 1-8			
5		No 4 (C,E) 9-10	Adhy. 12	Adhy 11	
6-35		No 4 (D) 9-71	1-13	1-13	
Adhy 7	Adhy 6		Adhy. 13	Adhy. 12	
1-4 ^{ab}	1-4 ^{ab}		1-2	1-2	
4 ^{cd}		177*	3		243*
5-9	4 ^{cd} -8		4-12 ^{ab}	3-11 ^{ab}	
10 ^{ab}		179*	12 ^{cd} -13 ^{ab}		246*
10 ^{cd} -18	9-16		13 ^{cd} -15 ^{ab}	11 ^{cd} -13 ^{ab}	
Adhy 8	Adhy 7		15 ^{cd}		247*
1-1	1-4		16-22	13 ^{cd} -19	
5-6		186*	23 ^{ab}		251*
7-13	5-11		23 ^{cd} -24 ^{ab}	20	
			24 ^{cd} -33		{ App I,
Adhy 9	Adhy. 8		34-44 ^{cd}	21-31	{ No 11. 1-21
1 ^{ab}	1 ^{ab}		44 ^{ef}		257*
1 ^{cd}		195*	45		262*
2-12	1 ^{cd} -12		46	32	
13		200*			
14	13		Adhy 14	Adhy 13	
15		202*	1-3 ^{ab}	1-3 ^{ab}	
16 ^{ab} -18 ^{ab}	14 ^{ab} -16 ^{ab}		3 ^{cd} -4 ^{ab}		263*
18 ^{cd}		209*	4 ^{cd} -11	3 ^{cd} -10	
19-27	16 ^{cd} -25		12-31		{ App I,
28		216*	32-37	11-16	{ No 12. 1-42
29-31	26-31		38-46		App I, No. 14.
35 ^{ab}		220*	47-51	17-21	
35 ^{cd} -36	32-33 ^{ab}		52		278*
37 ^{ab}		224*			
37 ^{cd}	33 ^{cd}				

Bom. Ed	CRITICAL EDITION		Bom Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
Adhy. 15	Adhy 14		15-21	9-16	
1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}				
2 ^{cd}		285*			
2 ^f -6	2 ^{cd} -6		Adhy 18	Adhy. 17	
7 ^{ab}	7 ^{ab} v 1		1-20	1-20	
7 ^{cd}	7 ^{cd}		21-23		360*
8 ^{ab}	8 ^{ab} v 1		24 ^{abc}	21 ^{abc}	
8 ^{cd} -21	8 ^{cd} -21		24 ^{de}		361*
			24 ^f	21 ^d	
Adhy 16	Adhy 15		25-29	22-26	
1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}		30		362*
2 ^{cd}		301*	31-33	27-29	
3-5	2 ^{cd} -6 ^{ab}				
6-8		307* 1-12	Adhy. 19	Adhy. 18	
9-14	6 ^{cd} -11		1	1	
15-16 ^{ab}		312*, 313*	2-5		363* 1-8
16 ^{cd}		314*	6	2	
17 ^{ab}	12 ^{ab} v 1		7 ^{ab}		364*
17 ^{cd}	12 ^{cd}		7 ^{cd} -12	3-8 ^{ab}	
18-19		317*	13 ^{ab}		367*
20-31	13-24		13 ^{cd} -16	8 ^{cd} -11	
32	26 ^{cd} ^f		17		370*
33	25		18-19	12-13	
34		326*	20	20	
35-37	27-29		21-26	14-19	
38		332*	27-28		374*
39-44 ^{ab}	30-34		29-33 ^{ab}	21-25 ^{ab}	
44 ^{cd}		337*	33 ^{cd}		379*
45-51	35-41		34	25 ^{cd} ^f	
			35-38	26-29	
Adhy 17	Adhy. 16		39-40		382*
1-6 ^{ab}	1-5 ^{cd}		41-47	30-36	
6 ^{cd}		343*			
7	5 ^f		Adhy 20	Adhy. 19	
8	10		1-3	1-3	
9-10		349*	4 ^{ab}		387*
11-12 ^{ab}	6-7 ^{ab}		4 ^{cd}	3 ^{cd}	
12 ^{cd}		345*	5 ^{abcd}	4	
13	7		5 ^f		388*
14 ^{ab}		346*			
14 ^{cd} ^f	8		6-31	5-30	

Bom. Ed.	CRITICAL EDITION		Bom Ed.	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
Adhy. 21	Adhy 20		22-24	19-21	
1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}		25-27	23-25	
2 ^{cd} -4		397*	28 ^{ab}		470*
5-9	2 ^{cd} -6		28 ^{cd} -34	26-30	
10 ^{ab}	7 ^{ab} v 1		Adhy. 24	Adhy. 23	
10 ^{cd} -14	7 ^{cd} -11		1-7	1-7	
15		401*	8 ^{ab}	—	—
16-28 ^{ab}	12-24 ^{ab}		8 ^{cd} -23	8-23	
28 ^{cd} -37 ^{ab}		App I, No 21	24-25		487*
37 ^{cd} -41 ^{ab}	24 ^{cd} -27 ^{cd}		26-28 ^{cd}	24-26	
41 ^{cd} -42 ^{ab}		405*	28 ^{ef}		490*
42 ^{cd} -49	28-34 ^{cd}		29-30	27-28	
50-51 ^{ab}		407*	Adhy. 25	Adhy 24	
51 ^{cd}	34 ^{ef}		1-14 ^{ab}	1-14 ^{ab}	
51 ^{ef}		408*	14 ^{cd}		501*
Adhy 22	Adhy 21		15-22	14 ^{cd} -21	
1-36 ^{ab}	1-36 ^{ab}		Adhy. 26	Adhy. 25	
36 ^{cd}		431*	1-5	1-5	
37-44 ^{ab}	36 ^{cd} -44 ^{ab}		6 ^{ab}	6 ^{ab} v 1	
44 ^{cd} -45 ^{ab}		441*	6 ^{cd} -13	6 ^{cd} -13	
45 ^{cd} -47	44 ^{cd} -46		14 ^{ab}		517*
48		444*	14 ^{cd}		518*
49	47 ^{abcd}		15-18	14-17	
50-51		445*	Adhy. 27	Adhy. 26	
52-54 ^{ab}	47 ^{ef} -49		1-10	1-10	
54 ^{cd} -64		{ App I, No. 23 1-21	Adhy. 28	Adhy. 27	
65-73	50-58		1-6 ^{ab}	1-6 ^{ab}	
74-81		{ App I, No 24 1-17	7 ^{abcd}		530*
82-84	59-61		7 ^{ef} -10	6 ^{cd} -9	
85-88 ^{ab}		450*	11 ^{ab}		531*
88 ^{cd} -92	62-66		11 ^{cd} -13	10-12 ^{ab}	
93-94 ^{ab}		455*	14		533*
94 ^{cd} ^{ef}	67		15 ^{ab}	12 ^{cd}	
Adhy. 23	Adhy 22		15 ^{cd} -16		536*
1-19 ^{ab}	1-18		17-24	13-20	
19 ^{cd} -21 ^{ab}		466* 1-5	25 ^{ab}		539*
21 ^{cd}		466*. 6 v 1			

Bom Ed	CRITICAL EDITION		Bom Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
25 ^{cd} -33	21-28		Adhy 33	Adhy 32	App I, No 31 1-10 12-13 11 14-19
Adhy 29	Adhy 28		1-21	1-21	
1-14	1-14		22-26		
			27		
Adhy. 30	Adhy 29		28 ^{ab}		
1-25 ^{ab}	1-27 ^{ab}		28 ^{cd} -30		
25 ^{cd} -26 ^{ab}		551*	31-35 ^{ab}	22-25 ^{cd}	
26 ^{cd} -27	27 ^{cd} -28		35 ^{cd}		
			36-42	25 ^{ef} -31	
			43-45		
Adhy 31	Adhy 30		46 ^{ab}	32 ^{ab}	596*
1-2	1-2		46 ^{cd} -47 ^{ab}		601*, 602*
3		553*	47 ^{cd}	32 ^{cd}	604*
4-27	3-24		48-49		
28		562*	50-52 ^{ab}	33-35 ^{ab}	
29 ^{ab}	25 ^{ab}		52 ^{cd} -61		App I, No 32 1-19
29 ^{cd}		563*	Adhy 34		
30-34 ^{ab}	25 ^{cd} -28		1-2 ^{cd}		
34 ^{cd}		567 ^z	2 ^{ef} -18 ^{ab}	35 ^{cd} -49	
35 ^{ab} -36 ^{cd}	29 ^{ab} -30 ^{cd}		18 ^{cd} ^{ef}		
			19	50	20-23
Adhy 32	Adhy 31		Adhy 35	Adhy 33	
1-4 ^{ab}	1-4 ^{ab}		1-20 ^{ab}	1-20 ^{ab}	621*
4 ^{cd}		570 ^z	20 ^{cd} -21 ^{ab}		
5 ^{ab}	4 ^{cd}		21 ^{cd} -22	20 ^{cd} -21	
5 ^{cd} -6 ^{ab}		571 ^z	Adhy 36	Adhy 34	
6 ^{cd} -7 ^{ab}	5		1-9	1-9	
7 ^{cd}		572 ^z	10-13	—	
7 ^{ef} -15 ^{ab}	6-13		14-19	10-15	
15 ^{cd} -16 ^{ab}		575*	20		627* v l
16 ^{cd} -17 ^{ab}	14		21-24	16-19	
17 ^{cd} ^{ef}		577 ^z	Adhy 37	Adhy 35	
18 ^{ab}	10 ^{ab} v l		1-5		629*
18 ^{cd}	10 ^{cd}		6-10	1-5	
19	15 ^{ab} ^{cd}		11		632*
20 ^{ab}		580*	12-32	6-26	
20 ^{cd} -24	15 ^{ef} -19				
25		582*			
26-30	20-24				

Bom Ed	CRITICAL EDITION		Bom Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
33-34		643*	4 ^{cd} -7 ^{ab} 7 ^{cd}	39-42 ^{ab}	
Adhy 38	Adhy 36		8-23	42 ^{cd} -58	712*
1-5 ^{ab}	1-4				
5 ^{cd}		644 [†]	Adhy 44	Adhy 39	
6-26	5-24		1-8 ^{ab}	1-8 ^{ab}	
27		652*	8 ^{cd}		732*
28-41 ^{cd}	25-38 ^{cd}		9 ^{ab}		733*
42		671*	9 ^{cd} -12 ^{ab}	8 ^{cd} -10	
43-48 ^{ab}	39-44 ^{ab}		12 ^{cd}		738*
48 ^{cd}		679*	13-25	11-23	
49 ^{ab} -51	44 ^{cd} -47				
Adhy 39	Adhy. 37		Adhy. 45	Adhy 40	
1-9	1-9		1-4	1-4 ^{cd}	
10		686*	5		753*
11-13 ^{ab}	10-12		6-26 ^{ab}	4 ^{ef} -24 ^{ab}	
13 ^{cd}		687*	26 ^{cd} -29 ^{ab}		764*
14-17	13-16		29 ^{cd} -31 ^{ab}	24 ^{cd} -26 ^{ab}	
			31 ^{cd}		767*
			31 ^{ef} -32	26 ^{cd} -27	
			33-41		
Adhy 40	Adhy 38		Adhy 46	Adhy 41	
1-8 ^{cd}	1-8		1-5 ^{ab}	1-5 ^{ab}	
8 ^{ef}	5 ^{ab}		5 ^{cd} -6 ^{ab}		772*
			6 ^{cd} -16	5 ^{cd} -15 ^{ab}	
Adhy 41		695*	17 ^{ab}		777*
1-7 ^{ab}	9-15 ^{ab}		17 ^{cd} -19 ^{ab}	15 ^{cd} -16 ^{ef}	
7 ^{cd}		696*	19 ^{cd}		779*
8 ^{ab}	15 ^{cd}		20	17	
8 ^{cd} ^{ef}			21		785*
9-12	16-19		22	18	
			23		790*
Adhy 42		701*	24-29 ^{ab}	19-22	
1-10	20-29		29 ^{cd} -32 ^{cd}		798*
11 ^{ab}		703*	32 ^{ef} -33	23	
11 ^{cd} -16 ^{ab}	30-34				
16 ^{cd} -17			Adhy 47	Adhy. 42	
18	35		1-11 ^{ab}	1-11	
			11 ^{cd}		805*
Adhy 43		710*	12-13 ^c	12-13 ^c	
1-3	36-38				
4 ^{ab}					

{ App I,
No 39 1-17

Bom Ed	CRITICAL EDITION		Bom Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
13 ^{d^e}		807 [*]	16 ^{cd}		862 [*]
13 ^f -19	13 ^d -19 ^d		17-18 ^{ab}	16 ^{cd} -17 ^{ab}	
20 ^{ab}		810 [*]	18 ^{cd^ef}		863 [*]
20 ^{cd} -22	19 ^{ef} -21		19 ^{ab}	17 ^{cd}	
23 ^{ab}		811 [*]	19 ^{cd}		865 [*]
23 ^{cd^ef}	22		20-21		868 [*]
24		812 [*] , 813 [*]	22-23	18-19	
25-31 ^{ab}	23-29 ^{ab}		Adhy 53	Adhy 48	
31 ^{cd} -32 ^{ab}		815 [*]	1-7	1-7	
32 ^{cd} -34	29 ^d -31		8		879 [*]
Adhy 48	Adhy 43		9		882 [*]
1-12	1-12		10-18 ^{ab}	8-16	
13		823 [*]	18 ^{cd}		888 [*]
14-16	13-15		19	17	
17		826 [*]	20-24 ^{ab}	18-22 ^{ab}	
18-23	16-21		24 ^{cd}		895 [*]
			25	22 ^{cd} -23	
Adhy 49	Adhy 44		Adhy 54	Adhy 49	
1-6	1-6		1-20	1-20	
7 ^{ab}			21-33		{ App I, No 44 1-52
7 ^{cd} -23	6 ^{ef} -22	832 [*]	34-36	21-23	
Adhy 50	Adhy 45		Adhy 55	Adhy 50	
1-6 ^{ab}	1-5		1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}	
6 ^{cd^ef}		841 [*]	2 ^{cd}		{ App I, No 45 addl line before line 1
7-26	6-25		3-6 ^{cd}		{ App I, No 45 1-3 Addl line
27		847 [*]	6 ^{ef}		16-18
28	26		7-8 ^{ab}		19 v 1
Adhy 51	Adhy 46		8 ^{cd}		20
1-9	1-9 ^{cd}		9 ^{ab}		21-22 v 1
10		852 [*]	9 ^{cd} -10 ^{ab}		23-25
11 ^{ab} -13	9 ^{cd} -11		10 ^{cd} -11		28-29 v 1
14-15		853 [*]	12		30-31
16-22	12-18		13		34
Adhy 52	Adhy 47		14 ^{ab}		36
1-16 ^{ab}	1-16 ^{ab}		14 ^{cd}		

Bom Ed	CRITICAL EDITION		Bom Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
15		Addl line	16		922*
16 ^{ab}		37	17-43	3-28	
16 ^{cd}		Addl line	Adhy 58	Adhy 53	
17 ^{ab}		38	1-2		937*
17 ^{cd}		40	3-21	1-19	
18 ^{ab}		42 v l.	22		944*
18 ^{cd}		43	23-58	20-54	
19		Addl line	59-60		958*
20 ^{ab}		50	61-65 ^{ab}	55-59 ^{ab}	
20 ^{cd}		51 v l.	65 ^{cd}		960*
21-27 ^{ab}		52-64	66-76	59 ^{cd} -69	
27 ^{cd}		65 v l.			
28-31		66-73	Adhy 59	Adhy 54	
32 ^{ab}		76 v l.	1 ^{ab}		963*
32 ^{cd} -33 ^{ab}		77-78	1 ^{cd} -6	1-6	
33 ^{cd} -34		82-84	7 ^{ab}		965*
35-36 ^{ab}		86-88	7 ^{cd}		966*
36 ^{cd} -37 ^{ab}		90-92	8-21	7-20	
37 ^{cd}		93 v l.			
38-39 ^{ab}		100-102	Adhy 60	Adhy 55	
39 ^{cd} -43	2 ^{cd} -6		1	1	
44 ^{ab}	—	—	2		969*
44 ^{cd} -60	7-23		3-6	2-5	
Adhy 56	Adhy 51		7		970*
1-2 ^{cd}	1-2		8-27	6-25	
2 ^{ef}		912*	Adhy 61	Adhy 56	
3-4 ^{ab}	3-4 ^{ab}		1-2	1-2 ^{cd}	
4 ^{cd}	4 ^{cd} v l		3-17 ^{ab}		{ App I, No 49 1-31
5 ^{abcd}	5		17 ^{cd} -23 ^{ab}	2 ^{ef} -7	
5 ^{ef}		915*	23 ^{cd}		979*
6-17	6-17		24-27	8-11	
18 ^{cd} -19		916*	28		982*
Adhy 57	Adhy 52	App I, No 47	29-30 ^{ab}	12-13 ^{ab}	
1-11			30 ^{cd}		984*
12 ^{ab}	1 ^{ab}		30 ^{ef} -34	13 ^{cd} -17	
12 ^{cd}	1 ^{cd} v l		35		989*
13 ^{ab}	1 ^{ef}		36-40 ^{ab}	18-22 ^{ab}	
13 ^{cd} -14		920*	40 ^{cd} -46		
15	2				

Bom Ed	CRITICAL EDITION		Bom Ed.	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
Adhy. 62	Adhy 57		Adhy 68	Adhy 63	
1-18 ^c	1-18 ^{a'}		1-3 ^{ab}	1-3 ^{ab}	
18 ^d -21 ^{ab}		1005 ^r	3 ^{c'}		1060 ^r
21 ^{c'} -22	16 ^{c'} -19		1 ^{ab} -26 ^{a'}	3 ^{c'} -26 ^{ab}	
Adhy 63	Adhy 58		26 ^{c'}	26 ^{c'} v 1	
1-11 ^{a'}	1-11 ^{ab}		27-42	27-42	
11 ^{c'}		1015 ^c	43-44		1082 ^r , 1083 ^r
12 ^{a'}	11 ^{c'}		15-48	43-46	
12 ^{c'}	12 ^{ab} v 1		49 ^{ab}	47 ^{ab} v 1	
13-14	12 ^{c'} -13		49 ^{c'} -56	47 ^{c'} -54	
Adhy. 64	Adhy 59			Adhy 64	
1-9	1-9		57-74	1-18	
10-11		1019 ^r	75-76		1111 ^r
12	10		Adhy 69		
13 ^a		1020 ^r	1-8	19-26	
13 ^d -26 ^{a'}	11-24 ^{ab}		9	27 v 1	
26 ^d		1024 ^r	10-19	28-37	
27-39	24 ^{c'} -36		Adhy 70	Adhy 65	
40		1025 ^r	1-5 ^{ab}	1-5 ^{ab}	
41	37		5 ^{c'}		1127 ^r
42		1026 ^r	6-9	5 ^{c'} -8	
43-49	38-44		10-15		1128 ^r
Adhy 65	Adhy 60		16 ^{ab} -28	9 ^{ab} -21	
1-19	1-19		Adhy 71	Adhy 66	
Adhy. 66	Adhy 61		1-11	1-11	
1-22 ^{c'}	1-22		12 ^{ab}		1135 ^r
22 ^{c'}		1040 ^r	12 ^{c'} -17		1136 ^r
23-29	23-29		18 ^{ab}		1137 ^r
30		1047 ^r	18 ^{c'} -36	11 ^{c'} -29	
Adhy 67	Adhy 62		Adhy 72	Adhy 67	
1-6	1-6		1-19 ^{ab}	1-19 ^{ab}	
7-15		{ App I, No 57 1-38	19 ^{c'}		1151 ^r
16 ^{a'}	7 ^{ab}		20-36	19 ^{c'} -35	
16 ^{c'}		1055 ^r	37		1169 ^r
17	7 ^{c'}		38-39	36-37	
18-20	8-10		40 ^{ab}		1173 ^r
21		1057 ^r	40 ^{c'de'}		
22-23		1059 ^r			

CONCORDANCES

B Concordance of Adhyāyas and Ślokas between Professor P P S Sastri's Edition (Southern Recension) and the Critical Edition of the Virātaparvan

N B—In the enumerations of stanzas of Professor Sastri's edition, (') takes the place of Sastri's || (1 o ½)

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
Adhy 1	Adhy 1		1 ^{cd} -7 ^{ab}		27*
1	1		7 ^b	23 ^d	
2		5*			
3-6 ^{ab}	2-5 ^{ab}			Adhy 2	
6 ^{cd} -7		9*	8'	1	
8-17		{ App I, No 1 1-20	9 ^{ab}		30*
18	—		9 ^{cd}	2 ^{ab}	
18'-37' ^{ab}			10'		31*
37' ^{cd} -42 ^{ab}			22-59	11'	3 v l.
42 ^{cd} -47		60-70	12'-13' ^{ab}		36*
			13' ^{cd} -14'	5 ^{cd} , 6 v l	
Adhy 2			15'-16'		35*
1-2		8*	17'		38*
2'	5 ^{ab}		18'	7	
3 ^{ab}			19 ^{ab}	8 ^{cd}	
3 ^{cd}		11*	19 ^{cd}		39*
4'-5'	7-8		20'-40		47*
6'-7	9 v l		41		55*
8-9'		14*, 15*	42 ^{ab}		56*
10'-12'	11-13		42 ^{cd}	21 ^{ab} v l	
13'		19*	43 ^{ab}		57*
14'-16'	14-16		43 ^{cd}	21 ^{cd}	
17'-18' ^{ab}		20*	44	22	
18' ^{cd} -20	17-18		45 ^{ab}	23 ^{ab}	
20'		21*	45 ^{cd}	25 ^{ab}	
21-23'	19-21		45'	23 ^{cd}	
24-29		22*, 23	46'	24	
30	22		47 ^{ab}		61*
31 ^{ab}		24*	47' ^{cd} -48'	25 ^{cd} -26	
31 ^{cd}	23 ^{ab}		49'		62*
			50'	27	
Adhy 3			Adhy 4	Adhy. 3	
1 ^{ab}		26*	1	1	

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
34-35		151*		Adhy 6	
36	12		11 ^{cd}	1 ^{cd}	
37	13 ^{cdab} v 1		12 ^{ab}	1 ^{ab}	
38		153 ^h	12 ^{cd} -52'		180*
38'	14 ^{ab} v. 1		53'	16	
39 ^{ab}		154 ^h			
39 ^{cd}	14 ^{cd}		Adhy 8	Adhy 7	
40		155*	1 ^{ab}	1 ^{ab} v 1	
41	15		1 ^o		181*
42		158 ^h	1 ^d	1 ^c	
43 ^a	16 ^a		2		182 ^h
43 ^b -43 ^{ra}		160 ^h	3	2	
43 ^b -46 ^b	16 ^b -18 ^b		4-6		183*
46 ^{cd} -48 ^{ab}		161*	6'-11		184*, 185 ^h
48 ^{cd}	18 ^{cd} v 1.		11'	5 ^{ab} v 1	
49-51 ^{ab}	19-21 ^{ab}		12'-14'		187 ^h -190*
51 ^{cd} -53 ^{ab}		162 ^h	15	6 ^{ab}	
53 ^{cd}	21 ^{cd}		16-20 ^{ab}		191 ^h
54-56		163 ^h 1-6	20 ^{cd} -21 ^{ab}	8	
57 ^{ab}	22 ^{ab}		21 ^{cd} -22'		192 ^h
57 ^{cd}		4	23 ^{ab}	9 ^{cd}	
57'		cf 6	23 ^{cd}		193*
58-59'		7-10	24'-25'	10-11	
60 ^{ab}	cf 23 ^{ab}	164*			
60 ^{cd}		cf 163 ^h 10	Adhy 9	Adhy 10	
61'	24 v 1		1	1 v 1	
62'-64 ^{ab}		App I, No 3 1-5	2 ^{ab}		231 ^h
64 ^c		7 prior half	2 ^{cd}	2 ^{ab}	
64 ^{ad}		8 post half	3 ^{ab}		232 ^h
65-75'		9-34	3 ^{cd} -5	2 ^{cd} -4	
76'-79 ^{ab}		175* 1-6	6-10'		App I, No 9
79 ^{cd}			11'-16'		234*
79'-95		7-37	17'	8 v. 1	
			18	10 ^{ab}	
			19-20'		236*
			21 ^{ab}		238*
Adhy 7			21 ^{cd} -23	12-13	
1-7					
8		{ App I,	Adhy 10	Adhy 11	
		No 5 1-28	1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}	
9-11 ^{ab}		29-38	2 ^{cd} -3		240*

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
4	3		44 ^{cd}	17 ^{cd} v 1	
5-6		241*	45 ^{ab}		211*
7-10	5-8		45 ^{cd}	19 ^{ab}	
11-12		242*	46-53'		App I, No 7
13-16	9-12		54'	20 v 1	
			55'		212*
Adhy 11	Adhy 9		56 ^{ab}	21 ^{ab}	
1-11		App I, No 8	56 ^{cd}		213*
12-18'	4 ^{cd} -11 ^{cd}		57'	22 v 1	
19'		228*	58'-59'	23-24	
20'-21'	12-13		60'-65'		215*, 216*
22'-23'		229*	66'	26	
24'	14		67'		217*
25'		230*	68 ^{ab}	27 ^{ab}	
	Adhy 11		68 ^{cd}		218*
26'	13		69 ^{ab}	27 ^{cd}	
			69 ^{cd}	28 ^{ab} v 1	
Adhy 12	Adhy 8		70'-74		219*
1 ^{ab}		194*	75-77	29-31	
1 ^{cd}	1 ^{ab} v 1.		77'-82		221*, 223*
1'	1 ^{cd}		83 ^{ab}	33 ^{ab} v 1	
2'	2		83 ^{cd} -84 ^{ab}		225*
3 ^{ab}		197*	84 ^{cd}	33 ^{cd} v 1	
3 ^{cd} -8 ^{ab}	3-7 ^{ab}		85		226*
8 ^{cd} -12'		App I, No 6 1-10	Adhy 13	Adhy 12	
13 ^{ab}		10 v 1	1-7	1-7	
13 ^{cd} -14'		Addl. lines	8-9	29-30	
15'-31		11-44	10	9	
32-34 ^{ab}	10-12		11		245*
34 ^{cd}	13 ^{cd} v 1		12 ^{ab}	8 ^{ab} v 1	
35 ^{ab}		203*	12 ^{cd}		244*
35 ^{cd}	14 ^{ab}		13	8	
36 ^{ab}	11 ^{ab}		14-19 ^{ab}	10-15 ^{ab}	
36 ^{cd} -37 ^{ab}	14 ^{cd} v 1		19 ^{cd}	15 ^{cd} v 1	
37 ^{cd} -38		205*	20 ^{ab}	16 ^{ab} v 1	
39	15 v 1		20 ^{cd} -33 ^{ab}		App I, No 10
40-41		208*	33 ^{cd}		Addl line
42 ^{ab}	16 ^{ab} v 1		34-37	16 ^{cd} -19	
42 ^{cd} -43 ^{ab}		209*, 210*	37'		252*
43 ^{cd} -44 ^{ab}	16 ^{cd} -17 ^{ab}		38'	20	

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
39'-40'		253*	29 ^{cd}	5 ^{ab}	
41-47'	21-27		30 ^{ab}		286*
48'		255*	30 ^{cd} -31	5 ^{cd} -6	
49'-53 ^{ab}	28-31		31'-33' ^{ab}		287*, 286*
53 ^{cd}		261*	33' ^{cd}	8 ^{ab}	
54	32		34' ^{ab}	8 ^{ab} v. 1	
			35'-42		289*
Adhy 14	Adhy 13		43	10	
1-4	1-4		44 ^{ab} -45 ^{ab}		290*
5-6	10-11		45 ^{cd} -45'	11	
7-14		267*	46'-47'	13-14 v. 1.	
15-22		{ App I, No. 13. 1-30	48		291*
23	13		49	15	
24-25		269* 1-4	50-54' ^{ab}		292*-294*
26-29		269* 6-13	54' ^{cd}	17 ^{ab}	
29'	14 ^{cd} v. 1.		55		295*
30'		269* 5-6	56	17 ^{cd} v. 1	
31'-32'	15-16		57	18	
33' ^{ab}	14 ^{ab}		Adhy. 16		
33' ^{cd} -34		270*	1-3 ^{ab}		297*
35' ^{ab}	17 ^{cd}		3 ^{cd} -4'	19-20	
35' ^{cd}		272*	5'		298*
36' ^a	18 ^a		6'	21	
36' ^b		274*	7		299*
36' ^d -37' ^{ab}	18 ^{bcd}			Adhy 15	
37' ^{cd} -38' ^{ab}		276*	8	1	
38' ^{cd} -39	19 ^{cd} v. 1		9		300*
39'	19 ^{ab}		10	2 v. 1	
40'-44'		280* 1-18	10'-11		302*
45' ^{ab}		282*	12	3	
45' ^{cd} -47		280* 19-26	13-17		303*
			18 ^{ab}	4 ^{ab} v. 1	
Adhy 15	Adhy 14		18 ^{cd}		304*
1 ^{ab}	1 ^{ab} v. 1.		19 ^{ab}	4 ^{cd} v. 1	
1 ^{cd} -2 ^{ab}		283*	19 ^{cd}		305*
2 ^{cd}	1 ^{cd}		20 ^{ab}	5	
3-4		284*	20 ^{cd}		306*
5	2 v. 1.		20'-22'	6-7	
6 ^{ab} -29 ^{ab}		{ App. I, No. 15. 1-47	23'-24		309*

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
25-26	8-9		117'	35 v 1	
27-27'		310*	118'-125'		338*, 339*
28 ^{ab}	10 ^{ab} v 1		126 ^{ab}	38 ^{ab}	
28 ^{cd}	10 ^{cd}		126 ^{cd}		340*
29'-30		311*, 312*	127 ^{ab}	38 ^{cd} v 1	
31	11		127 ^{cd} -128'		341*
32-38'		314*, 315*	129'-130	39-40 ^{ab}	
39'	12		131 ^{ab}		342*
40'-43 ^{ab}		318*	131 ^{cd} -132	40 ^{cd} -41	
43 ^{cd} -44'	13-14		133-141'		App I, No 18
45'-63 ^{ab}		{ App I, No 16 1-36 Addl line 37-50	142'		{ App I, No 19. 1-2 3-51 Addl line 52-65 66-67 68-77
63 ^{cd} -63'			143'-167 ^{ab}		
64'-70'			167 ^{cd}		
71'-72'	24-25		167'-174 ^{ab}		
73'		325*	174 ^{cd}		
74'-75 ^{ab}	26		175'-179'		
75 ^{cd}		328*			
76'	27				
77'-80 ^{ab}	15 ^{ab} -18 ^{ab}		Adhy 17	Adhy 16	
80 ^{cd}		321*	1-4'	1-4	
81-86	18 ^{cd} -23		5'-6	5 ^{ab/cd}	
87-88		324*	7 ^{ab} -8 ^{ab}	6 ^{ab/cd}	
89	28		8 ^{cd} -9 ^{ab}		344*
90		331*	9 ^{cd}	7 ^{ef}	
91	29		10 ^{ab}	7 ^{cd} v 1	
92-98		333*	10 ^{cd}	7 ^{ab} v 1	
98'	30 ^{ab}		11-13'		347*
99'	—	—	14'	8 v 1	
100-101 ^{ab}	30 ^{cd} -31 ^{ab}		15'-16'	9-10	
101 ^{cd}		334*	17'		350*
102 ^{ab}	31 ^{cd}		18'	11	
102 ^{cd} -102'		335*	19 ^{ab}		351*
103'-104'	32-33		19 ^{cd} -20 ^{cd}	12 ^{ab} -13 ^{ab}	
105'-113 ^{ab}		{ App I, No 17. 1-17 — 18-20	21 ^{ab}		352*
113 ^{cd}	—		21 ^{cd} -24'		13 ^{cd} -16
114'-115			25'-26'		353*
116 ^{ab}	34 ^{cd} v 1				
116 ^{cd}	34 ^{ab} v 1			Adhy 17	
116'		336*	27'-28'	1-2	

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
29'-32		354*	Adhy 19	Adhy 20	
33-34	3-4		1-3'		394*
35-38		356*			
39-40	5-6				
41-43		357*	4'	1	
44-46	7-9		5		395*
47-53		358*	6-8'	2 ^{ab} -4 ^{cd}	
54	10		9 ^{ab} -15 ^{nt}		398*
55	11 v 1		15 ^{cd}	4' v 1	
56-73	12-29		16-17	5-6	
	Adhy 18		17'		399*
74-75	1-2		18'-19' ^{nt}	9-10 ^{ab}	
75'		363* 8	19' ^{cd}		400*
76 ^{ab}		364*	20	10 ^{cd}	
76 ^{cd} -81 ^{ab}	3 ^{cd} -8 ^{ab}		21	11 v. 1	
81 ^{cd} -82		368*	22-23	7-8	
82'-83'	8 ^{cd} -9 ^{cd}		23'	12 ^{ab}	
84	16 ^{cd}		24'		402*
85-87 ^{ab}	10-12 ^{ab}		25'-26	12 ^{cd} -13	
87 ^{cd} -87'		371*	26'-29		403*
88-91	12 ^{cd} -15		29'	11 ^{nt}	
92-98	17-23		30'-33		404*
99-103		378*	34-54'	15-34	
104	31		Adhy 20	Adhy 21	
105		384*	1-4	1-1	
105'-106' ^{ab}	33 v 1		4'		409*
106' ^{cd} -107	32		5'-6'	5 ^{ab} -6 ^{ab}	
108 ^{ab}	34 ^{ab}		7'		412*
108 ^{cd}	24 ^{ab}		8 ^{ab} -12 ^{ab}	6 ^{cd} -10 ^{ab}	
109 ^{ab}	30 ^{ab}		12 ^{cd}		413*
109 ^{cd}	24 ^{cd} v 1.		13-14'	10 ^{cd} -12 ^{cd}	
110-114'	25-29		15' ^{ab}		416*
115' ^{ab}		383*	15' ^{cd} -20	13-17	
115' ^{cd}	30 ^{cd}		21-24		417*
116-118	34 ^{cd} -36		25-32	18-25	
Adhy 18	Adhy 19		33 ^{ab}		420*
1-28'	1-28		33 ^{cd} -36	26 ^{ab} -29 ^{ab}	
29'-30'		393*	37 ^{ab}		421*
31'-32'	29-30		37 ^{cd} -40	29 ^{cd} -32 ^{cd}	
			41 ^{ab}		422*

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
41 ^{cd}	33 ^{ab}		90'		452*
41'		423* 2	91'-94	63-65	
42'-44		424*, 425*	95 ^{ab}		453*
45 ^{ab}		426*	95 ^{cd} -95'	66	
45 ^{cd}	34 ^{cd}		96		455* 1
46-47'		427*, 428*	97	67	
48'	35 v 1				
49'-50		430*	Adhy 21	Adhy 22	
51-52	36-37		1-3 ^{ab}	1-3 ^{ab}	
53 ^{ab}		434*	3 ^{cd} -4 ^{ab}		458*
53 ^{cd}		435*	4 ^{cd} -6 ^{ab}	3 ^{cd} -5 ^{ab}	
54		436*	6 ^{cd}		459*
55	38		7 ^{ab} -8 ^{ab}	5 ^{cd} -6 ^{cd}	
56 ^{ab}	39 ^{ab} v 1		8 ^{cd} -11'		460*, 461*
56 ^{cd}		438*	12'	8	
57 ^{ab} -58 ^{ab}	40 v 1		13'-16'		462*
58 ^{cd}	41 ^{ab}		17'-18'	11-12	
58'-59'	42 ^{ab} -43 ^{ab}		19' ^{ab}		464*
60	43 ^{cd}		19 ^{cd}	12 ^{cd}	
61	44 v 1		20'-21'	13-14	
62	45		22'		465*
63-63'		442*	23'-26	15-17	
64	46 ^{ab}		27 ^{ab}	18 ^{ab} v 1	
65-66		443*	27 ^{cd}	18 ^{cd}	
66'-68	46 ^{cd} -47		28-30 ^{ab}		466* 1-5
69	58 v. l.		30 ^{cd}		466* 6 v. l.
70-71	48-49		30'	19 ^{ab}	
72-73		447*	31' ^{ab}		467*
74 ^{ab} -77 ^{ab}	50-53 ^{ab}		31' ^{cd} -36 ^{ab}	19 ^{cd} -23 ^{ab}	
77 ^{cd}	53 ^{cd} v 1		36 ^{cd}		468*
78	54		36'-37'	23 ^{cd} -24 ^{cd}	
79	55 v 1		38'	25	
80-81	56-57		39 ^{ab} -40 ^{ab}		471*
82	58 v 1		40 ^{cd} -41	26	
83-84		448*	42	27 ^{abcd}	
85-85'	59 ^{ab} -60 ^{ab}		43 ^{ab}		472*
86' ^{ab}		449*	43 ^{cd}	27 ^{ef}	
86' ^{cd}	60 ^{cd} v 1.		43'-47		474*
87-87'	61		48-49	28-29	
88'		450* 5-6	50		475*
89'	62		51		476*

Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
52	30		36'	21	
Adhy 22	Adhy 23		Adhy. 24	Adhy 25	
1-7	1-7		1-5	1-5	
8-15 ^{ab}	8-15		6		513*
15 ^{cd} -16		483*	7-8	6-7	
17 ^{ab}	16 ^{ab} v 1		9 ^a	8 ^a	
17 ^{cd}		484*	9 ^{bcd}	8 ^{bcd} v. 1.	
18	16		9'-10'	9-10 ^{ab}	
19		485*	11	11 ^{cd}	
20 ^{cd} -29 ^{ab}	17 ^{cd} -26		12	12	
29 ^{cd} -33		491*	13	10 ^{cd} -11 ^{ab}	
34-35	27-28		14	13	
36-39		493*	14'	14 ^{ab}	
			15'		522*
			16'	14 ^{cd} v. 1	
Adhy 23	Adhy 24		17'-18 ^{ab}	15-16 ^{ab}	524*
1		495*	18 ^{cd} -19 ^{ab}		
2-2'	1 ^{ab} -2 ^{ab}		19 ^{cd}	16 ^{cd}	
3 ^{ab}	2 ^{cd} v 1		20'-21	14 ^{cd} -15 ^{ab}	
3 ^{cd}		496*	22	17 v. 1.	
4 ^{ab} -7 ^{ab}	3 ^{ab} -6 ^{ab}				
7 ^{cd}	6 ^{cd} v 1		Adhy. 25	Adhy. 26	
8 ^{ab}		497*	1-8 ^{ab}	1-8 ^{ab}	
8 ^{cd}	7 ^{ab}		8 ^{cd} -9 ^{ab}		526*
9 ^{ab} -10 ^{ab}		498*	9 ^{cd}	8 ^{cd} v 1	
10 ^{cd}	7 ^{cd}		10	9	
11'-13'	8-10		11	10 v 1	
14'	11 v 1				
15'-16'	12-13			Adhy 27	
17'-18'		500*		1	
19'-21	14-15		12	2 v 1	
22 ^{ab}	16 ^{ab}		13	3 ^{ab}	
22 ^{cd} -23 ^{ab}		503*	14 ^{ab}		
23 ^{cd}	16 ^{cd}		14 ^{cd}		527*
24-24'		504*	15	3 ^{cd}	
25'-27'	17 ^{cd} -20 ^{ab}		16 ^{ab}	4 ^{ab} v 1	
28'-31'		505*	16 ^{cd} -17 ^{ab}	5 ^a , 4 ^{cd} , 5 ^b	
32 ^{ab}		506*	17 ^{cd} -22	5 ^{cd} -10	
32 ^{cd}	20 ^{cd} v 1.		23-23'		532*
33 ^{ab}		508*	24'-25	11 ^{ab} -12 ^{ab}	
33 ^{cd} -35'		509*	25'		534*

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
45 ^{ab}	26 ^{ab}		18	13 ^{cd}	
45 ^{cd}	27 ^{ab}		19		591*
46 ^{ab}	26 ^{cd}		20-21 ⁿ	14-15 ^a	
46 ^{cd}	27 ^{cd}		21 ^b	15 ^d v l	
47 ^{ab}	30 ^{cd}		21 ^{cd}	15 ^b	
47 ^{cd}	30 ^{ab}		22	16 v l.	
48	29 ^{cd}		23-24'	17-18	
49 ^{ab}	28 ^{ab}		25 ^{ab}		592* 1
49 ^{cd}		566*	25 ^{cd}		592* 3
50 ^{ab} -51 ^{ab}	28 ^{cd} -29 ^{ab}		26'-28'	19-21	
51 ^{cd}		569*	29'		594*
			30'		593*
Adhy 28	Adhy. 31		31'	22 v. l.	
1-13	1-13		32'	22	
14		576*	33'	23	
15	14		34-35 ^{ab}		595*
16-19		579*	35 ^{cd}	24 ^{cd} v l.	
20-21'	15-16		36	21 ^{abcf}	
22'		581*	37	25 ^{abcd}	
23 ^{ab}	17 ^{ab}		38 ^{ab}	25 ^{ef} v l.	
23 ^{cd}	17 ^{cd} v l		38 ^{cd}		597*
24'-25'	18-19		39 ^{ab} -48 ^{ab}	26 ^{ab} -35 ^{ab}	
26 ^{ab}		584*			
26 ^{cd}	21 ^{cd} v. l		48 ^{cd} -53		App I, No 32. 1-20 22 v l. 23
27'	22		59 ^{ab}		
28		585*	59 ^{cd}		
29	23		59'	35 ^{cd}	
30 ^{ab}	24 ^{ab} v l				
30 ^{cd}	24 ^{cd}				
Adhy 29	Adhy. 32		Adhy. 30		
1-7	1-7		1	36	
8-9		586*	1'		609*
10 ^{ab}	8 ^{ab}		2'-6'	37-41	
10 ^{cd} -11 ^{ab}		587*	7'		616*
11 ^{cd} -13 ^{ab}	8 ^{cd} -10 ^{ab}		8'-13'	42 ^{ab} -47 ^{ab}	
13 ^{cd}		588*			App I, No 33 1-8 9 v l 10-17
14 ^{ab}	10 ^{cd}		14-18 ^{ab}		
14 ^{cd}		589*	18 ^{cd}		
15-16'	11 ^{ab} -13 ^{ab}		18'-22		
17'		590*	23 ^{ab} -25 ^{ab}	47 ^{cd} -49	
			25 ^{cd} -27		
			28 ^{ab}	50 ^{cd} v l	615*, 616*

CONCORDANCES

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
28 ^{cd}					
Adhy. 31	Adhy. 33		45'-48	14-15	636*, 637*
1-13 ^{ab}	1-13 ^{ab}	617*	51-54	17	638*
13 ^{cd}	13 ^{cd}	618*	55		639*, 640*
14 ^{ab}		619*	56-58 ^{ab}		
14 ^{cd}	14-16 ^{ab}		58 ^{cd} -60	21 ^{ab}	641*
15-17 ^{ab}	16 ^{cd} v 1	620*	61 ^{ab}	21 ^{cd} -25	642*, 643*
17 ^{cd}	17-20		61 ^{cd}		
18 ^{ab}			61'-65'		
18 ^{cd} -21'			66'-68'		
Adhy 32	Adhy. 34		Adhy 33	Adhy. 36	
1	1-3		1-11 ^{ab}	1-10 ^{ab}	646*
	4 v 1.		11 ^{cd}	10 ^{cd} -12	647*
2-4	5-10	623*, 624*	12'-15 ^{ab}	13	648*
5			15 ^{cd} -17'	14 ^{cd} -16	649*
6-11	13 ^{cd} v 1		18'	17-19	650*
12-19'	14 ^{ab} v 1		19 ^{ab}	20-24	652* 1
20	14 ^{cd} -15		19 ^{cd} -21'		654*
21 ^{ab}		625*	22'	25-27 ^{ab}	658*
21 ^{cd} -22		627*	23'-25'	27 ^{cd}	
22'-24		628*	26-27	28-29 ^{ab}	659*
25			28-32	29 ^{cd} -30 ^{ab}	660*
26-26'			33 ^{ab} -	30 ^{cd}	661*
27'-28'	16-17		33 ^{cd}	31-32	662*
29'	18		34-36 ^{ab}	33	663*
30 ^{ab}		629*. 1-2	36 ^{cd} -36'	34 ^{ab} v 1	664*
30 ^{cd} -31'		630*	37 ^{ab}	34 ^{cd} -35	665*. 2
32'-33' ^a		629* 5-9	37 ^{cd} -38'		
33 ^b		10 v 1.	39 ^{ab}		
33 ^{cd}		11-12	39 ^{cd} -40		
34		17-18 v 1	41-42'		
35 ^a		19	43 ^{ab}		
35 ^b		20 v 1	43 ^{cd}		
35 ^{cd}		21-22	44'-45'		
36-41'		633*	46		
			47		
			47'		
			48 ^{ab}		
			48 ^{cd} -49		
			50-51 ^{ab}		
			51 ^{cd}		
	Adhy. 35				
	9-11				
	42'-44'.				

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
52	36 ^{abcd}		35 ^{cd}	11 ^{cd} v. l.	
52'-55		666*	36-37		694*
56 ^{ab}	36 ^{ef}		38-44 ^c	12-18'	
56 ^{cd} -58		667*	44 ^d -44' } prior half }		697*
59	37		44' post } half-46 }		698*
59'		669*	prior half }		
60'	38		46 post } half-47 }	18 ^d -19	
61'		673*			
62 ^{ia}	39 ^a		Adhy. 35		
62 ^{bcd}		674*	1-13 ^{ab}		704*. 1-25
63'-64	39 ^{cd} -40		13 ^{cd}		705* v. l.
64'-65'		675*	14		706*
66'-67	41-42 ^{ab}		15-22'		704*. 26-43
67'		678*	23'	35	
68'-71'	42 ^{cd} -45		Adhy. 36		
72		680*	1	36 v l	
73-74	46-47		2 ^{ab}		709*
75-75'		682*	2 ^{cd}	37 ^{ab}	
Adhy. 34	Adhy 37		3 ^{ab}	38 ^{ab}	
1-6	1-6		3 ^{cd}	39 ^{ab}	
7 ^{ab}	7 ^{ab} v l.		4 ^{ab}	38 ^{cd}	
7 ^{cd}	—		4 ^{cd} -5 ^{ab}	39 ^{cd} -40 ^{ab}	
8-8'	7 ^{cd} -8		5 ^{cd}	40 ^{cd} v l	
9-12'		683*. 1-10	5'	41 ^{ab}	
13 ^{ab}		684*	6'		711*
13 ^{cd}		683* 11	7'	41 ^{cd} -42 ^{ab}	
14'-17'	9-12		8'		713*
18		688*	9	43 ^{ab} v. l	
19-22	13-16		10		715*
	Adhy 38		11 ^{ab}	43 ^{cd}	
23	1		11 ^{cd}		716*
24 ^{ab}		689*	12 ^{ab}	42 ^{cd} v. l.	
24 ^{cd} -26 ^{ab}	2-3		12 ^{cd} -13 ^{ab}		714*
26 ^{cd} -27		690*	13 ^{cd} -26'		720*
27'-33 ^{ab}	4-8		Adhy 37	Adhy. 39	
33 ^{cd}		691*	1		723*
34 ^{ab}	9 ^{ab} v l				
34 ^{cd}	9 ^{cd}				
35 ^{ab}	10 ^{ab} v. l.				

CONCORDANCES

CRITICAL EDITION

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
2	1	724* 1-6	11 ^{cd}	5-6 ^{ab}	754*
3-5	3-4	726* 1-5	12-13 ^{ab}		755*
6-7			13 ^{cd}	6 ^{cd} -13 ^{ab}	758*
7'-9'	5-6	730*	13'-20' ^{ab}		757*
10'-11'			20' ^{cd}		
12	7 v 1		21'-26' ^{ab}	13 ^{cd} -17	760*
13	8 ^{cd}	734*	26' ^{cd} -30'		
14 ^{ab}			31'	18-19	
14 ^{cd}	8 ^{cd,ef}	736*, 737*	32'-33'	21	
15			34'	20	
15'-16'	9 ^{ab}		35'	22	761*, 762*
17' ^{ab}	9 ^{cd} v. 1		36'		
17' ^{cd}	10-13	740*, 742*	37-38	23 v 1	763*
18'-22			39		
23-24 ^e	15 ^d -17 ^b	744*	40 ^{ab}	24-27 ^{ab}	768*
24 ^e -26 ^b			40 ^{cd} -43' ^{ab}		
26 ^{cd}	17 ^{cd} v 1		43' ^{cd} -44' ^{ab}	27 ^{cd}	
26'	18		44' ^{cd}		
27'	14	741*	Adhy. 39	Adhy. 41	
28'			1	1	
29'-30	19 ^{ab} v 1		2	2 v 1	
31 ^{ab}	19 ^{cd}		3	3 ^{cd,ab}	
31 ^{cd}			3'-4' ^{ab}	4	770*
31'-45'			4' ^{cd}		
46' ^{ab}			5'-7' ^{ab}	5-7 ^{ab}	
46' ^{cd} -48			7' ^{cd}	7 ^{cd} v. 1	775*
Adhy. 38			8-9'		
1	21 v 1		10' ^{ab}	8 ^{ab} v 1.	
2-3 ^a	22 ^{a,cd,e}	747*	10' ^{cd}	8 ^{cd}	
3 ^{bc}			11' ^{ab}	9 ^{ab} v. 1.	776*
3 ^d -4 ^d	22'-23	748*	11' ^{cd} -12' ^{ab}		
4'-5'			12' ^{cd} -20'	9 ^{cd} -16	780*. 1-2
	Adhy 40		21'		780*. 3
	1 ^{ab}		22		
6' ^{ab}	1 ^{cd} v 1		23 ^{ab}	17	783*
6' ^{cd}	2-3	751*	23 ^{cd} -23'		
7'-8'			24'-25	18	
9' ^{ab}			26		
9' ^{cd} -11 ^{ab}	4		27	19	793*
			28		

App I,
No 37 1-29
Addl line
30-33

Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
29		797*	13'	8	
30-31 ^{ab}	20-21 ^{ab}		14'		819*, 820*
31 ^{cb}	21 ^{cf}		15' ^{ab}		821*
32 ^{ab}	22 ^{ab}		15' ^{cd}	9 ^{ab}	
32 ^{ca}	22 ^{cd} v l		16'	11 v. l.	
33 ^{ab}	22 ^{cf}		17'	15	
33 ^{cd} -36 ^{ab}		799*	18'		827*
36 ^{cd} -37 ^{ab}	23 ^{abcd}		19'	10	
37 ^{cd} -38		800* 1-3	20'	12	
38'	21 ^{ca}		21' ^{ab}	13 ^{ab} v. l.	
39'-42' ^{ab}		800*. 4-10	21' ^c , 22', 23'		824*, 823*, 825*
42' ^{ca}	23 ^{cf}		24'-25'	19-20	
43'		801*	26'	16	
			27'	21	
Adhy. 40	Adhy. 42		Adhy. 42	Adhy. 44	
1-8	1-8		1		830*
9	9 v l		2-6	1-5 ^{ab}	
10 ^a	10 ^a		7 ^{ab}		831*
10 ^{bc}		804*	7 ^{cd} -8	5 ^{cd} -6 ^{cd}	
10 ^d -12 ^b	10 ^b -11 ^d		9 ^{ab}	6 ^{cf} v. l.	
12 ^{cd} -13 ^{cd}		805*, 806*	9 ^{cd} -10'	7-8	
14-19	12-17		11'		834*
20 ^{ab}		809*	12'-21'	9-18	
20 ^c	18 ^a v. l.		22' ^{ab}		836*
20 ^d -22 ^b	18 ^d -19		22' ^{cd} -23' ^{ab}	19	
22 ^{cd} -26'	20-24		23' ^{cd} -24'		837*, 839*
27'-28'		814*	25'	20	
29'-35'	25-31		26		838*
36		816*			
Adhy. 41	Adhy. 43		Adhy. 43		
1	1		1-7 ^{ab}		{ App I, No 41. 1-13
2 ^{ab}		817*	7 ^{cd}		
2 ^{cd} -2'	2 v l		7'-8'		14-16
3'-5'	4,3,5			Adhy. 45	
6' ^{ab}		818*. 1	9'	1	
6' ^{cd} -7'		4-6	10'		840*
8'-9'	17-18		11'-16	2-6	
10'		828*	17		
11'-12' ^{ab}	6-7 ^{ab}				842*, 8-4
12' ^{cd}	7 ^{cd} v l				

CONCORDANCES

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
18	7		Adhy. 47	Adhy 48	
19 ^{ab}	8 ^{ab}		1-2	1-2	871*
19 ^{cd}	8 ^{cd} v l.		3-8'	3-4	874*
20 ^{ab}	10 ^{cd}		9 ^{ab} -11 ^{ab}	5 ^{ab}	876*
20 ^{cd}	10 ^{ab} v. l		11 ^{cd} -13 ^{ab}	6 ^{ab} v l	877*
21	9		13 ^{cd}	6 ^{cd} v l	878*, 879*
22-37	11-26		14	7	881*, 882*
Adhy 44	Adhy 46	848*	15 ^{ab}		
1			15 ^{cd}		
2 ^{ab}	1 ^{ab}	849*	16 ^{ab}		
2 ^{cd}			16 ^{cd} -17		
3-5 ^{ab}	1 ^{cd} -1 ^{ab}	850*	18		
5 ^{cd} -7'			19-21		
8 ^{ab} -22	5 ^{ab} -18		Adhy. 48		883*
			1-1'	8 v l	884*
			2'	9 ^{ab}	885*
			3'-4'		886*
			5 ^{ab}	15-17	889*
			5 ^{cd} -14'	18 ^{ab} v l	890*
			15'-18'	18 ^{cd} v l	891*
			19'-21'	19 ^{ab} v l	893* 1
			22'-27'		892*
			28 ^{ab}	19 ^{cd}	893* 2-3
			28 ^{cd}	20 ^{ab} v l	
			29 ^{ab}	20 ^{cd}	894*
			29 ^{cd}	21 ^{ab}	
			30 ^{ab}	21 ^{cd} v l	
			30 ^{cd}	22	897*
			31 ^{ab}	23 v l	
			31 ^{cd}		
			32'		
			33 ^{ab}		
			33 ^{cd}		
			34 ^{ab}		
			34 ^{cd}		
			35		
			36		
			37 ^{ab}		
			37 ^{cd} -37'		
			38'-45		
			Adhy 45		
			1-4		
			4'		
			5'-15		
			16-16'		
			17'		
			18'-19'		
			20		
			21 ^{ab}		
			21 ^{cd} -22 ^{ab}		
			22 ^{cd}		
			23 ^{ab}		
			23 ^{cd}		
			24-25		
			25'		
			26'		
			27'-28		
			29		
			30-32		
			Adhy 46		
			1-3		
			4 ^{ab}		
			4 ^c -22 ^d		

Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
	Adhy 49		45-46	2-3 v. l.	
46 ^{ab}	1 ^{ab}		47-48 ^{ab}	4-5 ^{ab}	
46 ^{cd}	2 ^{cd}		48 ^{cd}	5 ^{cd} v. l.	
47 ^{ab}	2 ^{ab}		49-50	6, 13	
47 ^{cd}		898*	51 ^{ab}	14 ^{ab} v l.	
			51 ^{cd}	14 ^{cd}	
Adhy. 49			52-57	7-12	
1-5		899*	58	15	
6-28 ^{ab}		910*. 1-45	58'	16 ^{ab} v. l.	
28 ^{cd}	—	—	59 ^{ab}	16 ^{cd}	
			59 ^{cd} -60'		972*. 1-3
Adhy. 50			61'		5-6
1-19		{ App I, No 46. 1-38	62 ^{ab}	17 ^{ab}	
20 ^{ab}		Addl. line	62 ^{cd} -65'		973*
20 ^{cd} -21		39-41	66 ^{ab}	20 ^{ab}	
22-36'		{ App I, No. 45. 1-31	66 ^{cd} -67		974*
37'-42 ^{ab}		32-41	68	21	
42 ^{cd}		Addl line	69-70		975*
43-66 ^{ab}		42-88	71		{ App. I, No. 44. 41-44 v. l.
66 ^{cd}	—	—	72-73		Addl. lines
67-72'		89-101	74		45-48
			75		49-52 v.l.
Adhy. 51				Adhy. 49	
1-4		102-111		21-23	
5	3		76-78		
6-7		903*			
8-9	4-5		Adhy. 52		
9'		905*	1-14		App. I, No. 48
10'	6				
11'-15		908*		Adhy 53	
16'-27'	9-20		15-16 ^{ab}	1	
28 ^{ab}		{ App I, No 44 1-2	16 ^{cd}		938*
28 ^{cd} -29 ^{ab}		Addl. lines	17	2 ^{abef}	
29 ^{cd}		3-4 v l	18 ^{ab}		939*
30'-38'		5-40	18 ^{cd}	2 ^{cd}	
39'-43		Addl. lines	19'-20 ^{ab}	3-4 v l.	
			20 ^{cd}	5 ^{cd}	
			21 ^{ab}		940*
	Adhy. 55		21 ^{cd}	5 ^{ab} v l.	
44	1		22 ^{ab}	6 ^{ab}	

CONCORDANCES

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
22 ^{cd}	6 ^{cd} v. 1	941*	65-66	39-40 v 1	
23 ^{ab}			67	41	
23 ^{cd} -24 ^{ab}	7 v. 1	942*	68-70 ^{ab}	43-45 ^{ab}	955*
24 ^{cd}			70 ^{cd} -71 ^{ab}		
25'	8 v. 1		71 ^{cd}	45 ^{cd} v. 1	
26'	9	943*	72	42	954*
27'			73		
28'-29'	16-17		73'-74 ^{ab}	46 ^{cd} -47 ^{ab}	
30'	10		74 ^{cd}	47 ^{cd} v 1	956*
31'-33	18-20 ^{ab}		75		
34	11 v. 1		76-85	48-57	959*
35 ^{ab}	14 ^{cd}		86		
35 ^{cd}	14 ^{ab} v 1		87-93	58-64	961*
36	13		94 ^{ab}		
37	20 v 1.		94 ^{cd} -98'	65-69	962*
38	12		99'		
39-39'	21 v 1.		Adhy 53	Adhy 54	
40'-42 ^{ab}	22-23		1-7 ^{ab}	1-6	964*
42 ^{cd} -43 ^{ab}	24 v 1	946*	7 ^{cd}		
43 ^{cd}			8-9	7-8	967*
44'	25 v 1		10		
45'	26		11-16	9-14	
46'	27 v 1.	947*	Adhy 54	Adhy 52	
47-48			1-1'	1	921*
49	28 ^{abcd}	948*	2'		
49'			3'-4'	2-3 v 1	923*
50 ^{ab}	28 ^{cd}		5		
50 ^{cd} -51	29 v 1		6	4 v 1	924*
52	30	949*	7-8 ^{ab}		
53			8 ^{cd} -9 ^{ab}	5 v 1	
54	31	950*	9 ^{cd} -10 ^{ab}	6	925*
55-56 ^{ab}			10 ^{cd}		
56 ^{cd}	34 ^{cd} v 1	952*	11 ^{ab}	7 ^{ab}	926*
56'			11 ^{cd}		
57 ^{ab}	34 ^{ab} v. 1		12-13 ^{ab}	7 ^{cd} -8 ^{ab}	928*, 932*
57 ^{cd}	33 ^{cd} v 1	951*	13 ^{cd} -18		
58-59'			19-21'	21-24 ^{ab}	929*
60'-61'	35-36		22'		
62'	37 v 1	953*	23'	18 ^{abcd}	
63					
64	38				

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App
24	18 ^{cf} v l		18 ^{od} -19'		1017*
25 ^{ab}		930*	20 ^{ab}	5 ^{cd}	
25 ^e	24 ^e		20 ^{cd} -29'		App I, No. 51.
25 ^d -25 ^b		933*	30'-31'	6-7	
26'	25		32'-33 ^{ab}		1018*
27 ^a -30 ^a		934*, 1-7 prior	33 ^{cd}	9 ^{ab} v. l.	
30 ^b -31 ^b		7 post.-9	34'	10	
32-33'		998*	35'		1021*
			36'	11	
	Adhy. 57		37'	12 v l	
34 ^{ab}	1 ^{ab} v l.		38 ^{ab}	13 ^{cd}	
34 ^{od} -37 ^{ab}	1 ^{cd} -4 ^{ab}		38 ^{od}	13 ^{ab} v l.	
37 ^{od}	4 ^{cd} v l		39'-41 ^{ab}	14-16 ^{ab}	
38 ^{ab}	5 ^{ab} v l.		41 ^{od} -43'		1022*, 1023*
38 ^{od}	5 ^{cd}		44'	17 v. l.	
39 ^{ab}		999*	45-50	18-22	
39 ^{od} -42 ^{ab}	6-8 ^{ab}		51 ^{ab}	23 ^{ab} v. l.	
42 ^{od}		1000*	51 ^{cd} -73	23 ^{cd} -44.	
42'	9 ^{ab} v l.				
43 ^{ab}	9 ^{od}		Adhy. 56		
43 ^{od}		1001*	1-24'		App. I, No. 52
44'-48 ^{ab}	10-14 ^{ab}				
48 ^{od}		1002*	Adhy 57	Adhy. 56	
49'-50'	14 ^{od} -15		1-2	1-2 v. l.	
51'		1003*	3-4 ^{ab}		977*
52 ^{ab}	16 ^{ab} v l		4 ^{cd}	2 ^{cd}	
52 ^{od}	16 ^{cd}		4'-5 ^{ab}	3 v. l.	
53 ^{ab}		1004*	5 ^{od} -6'	4	
53 ^{od} -54'	17-18 ^{ab}		7'	5 v. l.	
55-56		1007*, 2-4	8'	6	
57 ^{ab} -59 ^{ab}		1008*, 1009*	9'		978*
59 ^{od}	18 ^{cf}		10 ^{ab}	12 ^{ab}	
60'	19		10 ^{od}		983*
			11	12 ^{cd}	
Adhy. 55			12 ^{ab}	7 ^{ab} v. l.	
1-13'		{ App I, No. 50 1-27	12 ^{cd} -12'	7 ^{cd}	
			13'	13	
	Adhy 59		14 ^{ab}	8 ^{ab}	
14'	1 v l		14 ^{od}	8 ^{cd} v. l.	
15'-18 ^{ab}	2-5 ^{ab}		15 ^{ab}	9 ^{ab}	
			15 ^{od} -17 ^{ab}		980*

Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
17 ^{cd} -18 ^{ab}	11		46'-48'		1032*
18 ^{cd}	9 ^{cd}		49'-50' ^{ab}	17-18 ^{ab}	1033*
18'		981*	50' ^{cd}		
19'	10		51-52	18 ^{cd} -19	
20' ^{ab}	14 ^{ab}		Adhy 59	Adhy 61	
20' ^{cd}		985*	1-2	1-2	
21' ^{ab}	14 ^{cd}		3-6'		1034*
21' ^{cd} -22		987*	7'-19' ^c	3-15 ^c	
23'	16		19' ^{cd} -21' ^b		1035*
24'	17 v. l		21' ^{cd}	15 ^{cd}	
25-26 ^{ab}		990*	22'		1036*
26 ^{cd} -27	18 ^{cd} -19		23'-29 ^{ab}	16-21	
28		991*	29 ^{cd}	22 ^{ab} v. l.	
29-31	20-22		29'	22 ^{cd}	
31'	28 ^{ab}		30'-32'		1041*
32'-36'	23-27		33'-35' ^c	23-25 ^c	
37'		993*	35' ^d	27 ^d	
38' ^{ab}	28 ^{cd}		36' ^a -38' ^e		1043*
38' ^{cd} -41'		994*	38' ^d	25 ^d v. l.	1044*
	Adhy 58		39		
42'-44'	1-3 v l		40-40'	26-27 ^{ab}	
45' ^{ab}	4 ^{cd} v. l		41'		{ App I, No 57 1-4
45' ^{cd}		1011*	42'-43'		1046*
46'	5 v l		44' ^{ab}	29 ^{cd}	
47'	6		44' ^{cd} -45		1049*
48'	8		Adhy 60	Adhy 62	
49' ^{ab}		1014*	1-4	1-4	
49' ^{cd}	7 ^{cd} v l		5-7		1052*
50'	9 v l		8	6	
51'	10		9 ^{ab}		1053*
52'	11 v l		9 ^{cd} -16'		{ App I, No. 57 5-36
53'-55	12-13		17		37-38 v l
Adhy. 58	Adhy. 60		17'-18	7 ^{cdab}	
1-20'		App. I, No 53	19-22	8-11	
21-34'	2-15		Adhy 61	Adhy 63	
35'-44'		App I, No 54	1-9	1-9	
45' ^{ab}	16 ^{ab}				
45' ^{cd}	16 ^{cd} v. l				

Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed	CRITICAL EDITION		
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App	
10		1062*	78'-80'		App I, No 58. 1-6	
11-16	11-16					
17	10					
18-22	17-21		Adhy. 62			
23		1064*	1-10'			7-27
24-24'	22		11'	—		—
25'		1065*	12'-26		28-56	
26'-27'	23-24		27	48 v l		
28'-29'		1066*	28-30		1092*	
30'-31'	25-26		31-32 ^a	49-50 ^a v l		
32' ^{ab}		1067*, 1	32 ^{ba}		1094*	
32' ^{cd}		1068*	32 ^d	50 ^b		
33'-35'		1067*, 2-13	33 ^{ab}		1095*	
36'-42 ^c	29-34 ^c		33 ^{cd}	50 ^{cd} v l.		
42 ^d -43 ^a		1073*	34		1096*	
43 ^b	34 ^d		34'-37'	51-53		
43 ^{cd} -45 ^{ab}		1074*	38' ^{ab}	54 ^{ab} v l		
45 ^{cd} -45'	35		38' ^{cd}	54 ^{cd}		
46' ^{ab}		1075*	39'-41'		1098*	
46' ^{cd} -47' ^{ab}	36					
47' ^{cd}		1076*		Adhy. 64		
48	37 ^{ab}		42-43 ^{ab}	1		
49		1077*	43 ^{cd}	2 ^{ab} v. l		
49'	37 ^{cd}		43'-45' ^{cd}	2 ^{cd} -4		
50'-54'		1078*	46'		1101*	
55'	40		47'-50' ^{ab}	5-8 ^{ab}		
56-59		1079*	50' ^{cd}	8 ^{cd} v l.		
60 ^{ab}	41 ^{ab} v. l.		51'-53' ^{ab}	9-11 ^{ab}		
60 ^{cd} -64		1080*	53' ^{cd}		1106*	
64'	41 ^{cd} v l.		54-55'	11 ^{cd} -13 ^{ab}		
65' ^{ab}	42 ^{ab}		56' ^{ab}		1107*	
65' ^{cd}		1081*	56' ^{cd}	13 ^{cd}		
66	42 ^{cd} v. l.		57'	18		
67-68 ^{ab}		1086*	58'-59	15		
68 ^{cd} -69	43-44 ^{ab}		60	17		
70		1087*	61-64		1108*	
70'-71	44 ^{cd} -45 ^{ab}		65	16		
72-73		1088*	66		1110*	
74-75 ^{ab}	45 ^{cd} -46		67-68 ^a	19-20 ^a		
75 ^{cd} -77 ^{ab}		1089*	68 ^{bc}		1114*	
77 ^{cd} -77'	47 v. l.		68 ^d -72'	20 ^b -24		

Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
73 ^{ab}		1115*	Adhy. 65		
73 ^{cd} -77 ^{ab}	25-28 ^{ab}		1-22		1144* 10-60
77 ^{cd}	28 ^{cd} v 1				
78	29		Adhy. 66		
79-85		1116*	1-2'		1144* 61-65
86-87	30-31		3'-4'	27-28	
88		1117*	5'		1145*
89-91 ^{ab}	32-34 ^{ab}		6'	29	
91 ^{cd} -92 ^{ab}		1118*			
93'	35 v 1			Adhy 67	
94'-98		App I, No 59. 1-18	7'-19'	1-13	
99-109 ^a		19-55 prior half	20'-33'		App I, No 60
109 ^b		55 post half	Adhy. 67		
105 ^{cd}		56	1	14	
110'-111'		1120*	1'		1146*
			2'		1147*
Adhy. 63	Adhy 65		3'	20 ^{abcd}	
1-4	1-4		4'		1153*
5 ^{ab}	5 ^{ab} v. 1		5'-6		1148*
5 ^{cd} -6		1124*, 1125*	7	20 ^{ef} -21 ^{ab}	
7-13	5-11		8 ^{ab}		1155*
14	12 v. 1		8 ^{cd}	21 ^{cd}	
14'		1130*	8'		1156*
15'	13 v. 1		9'	22	
16'-23'	14-21		10'	23 v. 1	
			11'	24	
			12'-23		App I, No 61
Adhy 64	Adhy 66		24-26 ^{ab}	16-18 ^{ab}	
1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}		26 ^{cd} -28 ^{ab}		1150*
2 ^{cd}	2 ^{cd} v 1		28 ^{cd} -29 ^{ab}	18 ^{cd} -19 ^{ab} v 1	
3-5	3-5		29 ^{cd}		1151*
6		1133*	30'	25 ^{abcd}	
7-8	6-7		31'-32		1157*
8'	—	—	33 ^{ab}		1158*
9'	8		33 ^{cd}	25 ^{ef} v 1	
10'-14'		1134*	34	26	
15'-19'	10-14		35	27 v 1	
20		1141*. 1	36	28	
21-22		1142*	37		1159*
23-26'		1144*. 1-9	38-40	29-31	

Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION		Sastri's Ed.	CRITICAL EDITION	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
41-41'		1161*	50 ^{ab}		1166*
42'-43'	32-33		50 ^{cd} -51	35	
44'-45'		1162*	51'-52'		1167*, 1168*
46 ^{ab}	19 ^{ab} v. 1		53'-54'	36-37	
46 ^{cd}	19 ^{cd}		55		1171*, 1172*
47'	34		56'	38	
48'		1164*	57'-59		1174*, 1176*
49'		1165*			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
 addl = additional
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 Arj = Arjunamīśra.
 B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
 Bom or Bomb = Bombay (edition)
 C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
 Cal or Cale = Calcutta (edition)
 comm = commentary
 cont = continu(e)
 corr = corrected, correction.
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg - illegible
inf lin = *infra lineam*
int lin = *inter lineas*
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory
 K = Kumbhakonam edition of the Mbh
 Kumbh = Kumbhakonam (edition)
 M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
 Mad = Madras (edition).
 m or marg = marginal(ly).
 Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed N. S P)
 Mbh = Mahābhārata

Nil = Nilakantha
 om = omit(s), omitting
 orig = original(ly)
 p = pāthāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e g Arjp, Nilp, or to the symbol denoting a commentary e g Cap)
 Rām = Rāmāyana (ed N S P.)
 ref. = refer(ence)
 resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu*
 st = stanza(s)
 subst = substitute(s)
 Suparn = Suparṇādhyāya (ed. Grube)
 suppl = supplementary
sup lin = *supra lineam*
 transp = transpose(s), transposition
 v = verse
 (var) = (with variation)
 v. l = varia(e) lectio(nes)

— — —

◊ ◊ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose additions to MS readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS readings
 * (superior stat) in the text indicates an emendation
 * * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

1

2

3

4

5

6

7

8

9

॥ विराटपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वापितामहाः ।

अज्ञातत्रासमुपिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १

C. 4. 1. 1
B. 4. 1. 1
K. 4. 1. 1

§1 commences with adhv 8, st 17 — The first folio of D₁ is missing, the second fol. begins with विहरिष्याम भारत (14^a) — The first fol. of D₂ is a substituted fol., written in a different hand, it contains the portion of the text from the beginning up to अर्जुन उवाच before st. 7, the original MS (fol. 2) begins with जीवधन्विना । नकुल महदेवस्य वाम समन्निमग्रये । followed by a repetition of 4^a (with v 1), om 4^c-5^d and cont with 6 — The first fol. of M₂ also is missing

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सगन्धर्वीं चैव ततो जयसुदीर्ययेत् ॥

is found only in N (except D₁, D_{1.2} orig missing) and T₂ K₁ B₁ D₂ D₃ 2-12 T₂ read व्यास (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, K₁ ins ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥ शुभमस्तु । ॐ, K₂ B₃ श्रीकृष्णाय नमः, B₁ ॐ नमः श्रीकृष्णाय, B₂ D₁: ॐ नमो भगवते (D₁ ins श्री) वासुदेवाय, B₄ ॐ नमो नागयणाय । ॐ, B₅ ॐ गणेशाय नमः, D₂ श्रीगणेशाय नमः । श्रीमरुत्सव्यं नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, D₂ D₃ १ 11. 12 श्रीगणेशाय नमः, D₂ (subst fol) स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, D₃ श्री गणेशाय नमः । श्रीरामकृष्णाय नमः, D₅ ॐ नमः श्रीगुरु गोविंदगौरांगणपतिभ्यः, D₅ ॐ नमो श्रीगणेशाय । व्यासाय नमः, D₁₀ श्रीगणेशाय नमः । म जयति विन्धुरवदनो देवो यन्पादपङ्कजसरणम् । वामरुग्णित्वा तमसा राशिं जागयति विघ्नानाम् ॥, T₂ गणाधिपतये नमः

After the introductory mantra D₂ (subst fol.) ins

2* द्वैपायनोष्टपुटनिःसृतमग्रमेय
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिव च ।
यो भारत ममविराजति वास्यमान

किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
तदेव लग्न सुदिन तदेव
तारावल चन्द्रवल तदेव ।
ग्रहाश्च सर्वे सुसुखान्तदेव
लक्ष्मीपतेरङ्गियुग स्तरेचदा ॥
भाति सर्वेषु शास्त्रेषु रति सर्वेषु जन्तुषु ।
तारण सर्वलोकेषु तेन भारत उच्यते ॥

[Stanza 1=1 2 242 Stanza 3=(var) lines 3-4 of No 2 of App I of Ādi]

This is followed (marg etc m) by

3* भारत भानुमा(मे)निन्दुर्यदि न स्युरमी त्र[य] ।
ततोऽज्ञानतमोन्व[स्य] कावस्या जगतो [भ वित्] ॥
[=(var) Ādi 66*]

D₂ T₁ G₁ 2 M₁ 2 (which, like G₁ M₁ 2, om the introductory mantra) begin as follows D₂ begins with जयति पराशरमुमु मलयवतीहृदयनन्दनो व्यास । * * * * (folio damaged) [Cf Ādi 1*] । श्रीकृष्णार्जुनस्य, T₁ श्रीगुण्ड्यो नमः, G₁ 2

4* व्यास चमिष्टनतार शक्ते पौत्रमकृतमपम् ।
पराशरात्मज वन्दे शुक्रतात तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वामिष्टाय नमो नमः ॥
[= Ādi 7* and 11* (with v 1)]

M₁ begins with हरि स्वस्ति । श्रीवैदव्यासाय नमः, M₅ हरि । श्रीगणपतये नमः.

I Owing to missing first folios, stanzas 1-14^a are lost in D₁, and 1-4 are lost in M₅, D₂ orig is missing for this portion (see above) — ^a) D₃ 'नयने (for 'नगरे) — ^c) D₁ 2 अवसन, Ca उपिता (as in text) — After 1, M₁ (which om 2-3) reads the last adhy of Āraṇyaka (cf v 1 3-5 and App I, No 1), while K₂ B₃ D₂ D₁₀₋₁₂ S (except M₁ 2) ins

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु म वराल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।
गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यो सर्वमेव तत् ॥ २
कथयित्वा तु तत्पुत्रं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीमहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३

5* पतिव्रता महाभागा मतत ब्रह्मवादिनी ।

द्रौपदी च कथ ब्रह्मजज्ञाता दुःस्विताग्रम् ।

[(L 1) T₁ G₂ सुखभागिनी, T₂ G₁ 2 M₂ 4 मत्स्यवादिनी

— (L 2) T₁ G M₂ 4 सा (for च) G₁ 3 M₂ 4
अज्ञात]

M₂ 4 cont

6* ते च ब्राह्मणमुप्याश्र सुता पौरोगवै सह ।

अज्ञातनाममवगन्ध च परिचारका ।

2 After वैशं टं, N (except B₁-2 D₂ 7, D₈ adds
the lines marg *acc m*, D₁ missing, D₂ on subst
fol) T₂ ins

7* यथा विगटनगरे तव पूर्वपितामहा ।

अज्ञातनाममुपिताम्रच्छृणुव नराधिप ।

T₂ cont D₁ T₁ G M₁ 2 4 5 ins after the last
adhy (transposed) of *Āranyaka* (cf v 1 3-5)

8* निवृत्तवनपामास्ते मत्स्यधा यद्भस्विन ।

अदुर्वंत पुनर्मैत्र सह धौम्येन पाण्डवा ।

अयाप्रवीद्धर्मराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।

आत्सृष्ट्या च सप्रेक्ष्य धौम्य च कुरन्न्दन ।

[T₂ om line 3 and ins line 4 after 4^{ab}]

— D₁ 2 (orig) M₂ missing (cf v 1 1), T₂ om
2^a-3^b, M₁ om 2-3 — ^{ab}) B₁ 2 D₂ 2 D₃ 9 11 12 त्त,
C₂ तथा (as in text) B₂ 4 5 D₂ 1 D₂ (by transp)
म तु, T₁ G₁ म तान् G₂ 3 तान् (for म) B₂ 5 D₂ 5
रमो, C₁ धर्मात् (as in text) S (T₂ M₁ om, M₂
missing) धर्मराजो युधिष्ठिर D₁ युधिष्ठिरपुत्रेणान्ने धर्मा-
दुत्तवचराम्नाया — After 2^{ab}, D₁ reads lines 1-2 of a
passage given in App I (No 1), cf v 1 4 — ^a)
G₂ M (M₁ om, M₂ missing) शाचख्यो D₁ मवं
साधयुरेव तन्, T₁ G ^aख्यां वृत्तात्मन

3 D₁ 2 (orig) M₂ missing (cf v 1 1), D₂ M₁
om 3, T₂ om 3^{ab} (cf v 1 2) — ^b) D₁ समाहिता
(for युधि) — ^c) D₁ (marg) Crp अरणीयुगुल, C_v
अरणीयुगुल⁽¹⁾, Ca c r s as in text B₁ 3 4 Cap np
rp मथ (cf C₅), D₁ चाभि, S (except T₂ M₁, M₁ om,
M₂ missing) भोद, Ca c तस्मै (as in text) — ^a) D₁
ब्राह्मणेभ्यो निवे C_a cites ब्राह्मणाय, C_r न्यवेदयत् (both

ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।

संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ४

द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्रादिभ्योपिता वयम् ।

त्रयोदशोऽयं संग्रासः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ५

स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ।

as in text) — After 3, M (for M₁ cf v 1 1, M₂
missing) reads the last adhy of *Āranyaka* (cf
App I, No 1), followed by 8*

4 D₁ M₂ missing (cf v 1 1), M om 4 For
D₂ of v 1 1 — ^b) D₂ 'पुत्रो महाबल (subst fol)
and मध्यम वाक्यमप्रवीत् (orig fol), T₁ G कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिर (T₁ inf / in G₁ दृढव्रत, G₂ घृतव्रत) — After
4^{ab}, T₂ ins line 4 of 8* — D₂ (orig) om 4^c-5^d,
T₂ om 4^{cd} — ^e) K₂ D₃ सनिवृत्त्य, B (except B₂)
D₂ D₃ 5 (m as in text) 9 11 12 C₂ सनिकृष्य; D₂
(subst fol) 7 m 10 संनिमन्त्र्य, T₁ G समाहूय, C_v मघ
ट्य्य, C₂ सनिकर्ष्य (with the remark इति पाठ
प्रायश्च), and सनिवेद्य, Ca c n r s as in text — After
4, D₁ reads the last adhy of *Āranyaka* (cf App I,
No 1), followed by 8* (reading, however, lines
1-2 of the first passage after 2^{ab})

5 D₁ missing, D₂ (orig) om 5 (cf v 1 1)
— ^a) D₂ (subst fol) 10 घृतानि (for इमानि) — ^b)
B₁-4 D₂ (subst fol) 2 6 10 स्वराष्ट्रात्प्रो; B₂ D₂ 1 राज्य
विप्रो, T₁ G₂ राजा विप्रो C₂ cites विप्रोपिता (as in
text) — After 5^{ab}, T₁ G ins

9* छत्रना हतराज्याश्च निन्वाश्च बहुश कृता ।

उपिताश्च वने कृच्छ्रं यथा द्वादश वत्सरान् ।

अज्ञातचर्यां वत्स्याम छत्रा वर्षं त्रयोदशम् ।

[(L 3) G₂ श्रेय (for छत्रा) G₁ अज्ञातवास वत्स्यत
कथयती महाबला]

Thereafter T₁ G read the last adhy of *Āranyaka*
(App I, No 1), followed by 8*, and a repetition
of 5^{ab}, cf H Lüders, *Ueber die Grantharecension*
des Mahābhārata, p 54 — ^e) K₁ 'शोधनप्रास.(?),
K₂ 'शोदत म', D₁ 'दशमिम प्राप्त — ^a) B₁ 5 D₂
De 11 12 कृच्छ्रात्, C₂ as in text D₂ 'दारुण (for
'दुर्वस) C_r cites दुर्वस (as in text) D₁ छत्रं तद्ब्रूहि
पार्थिव — After 5, D₁ ins

10* स्वत्वग्रमिम यत्र विहरेम निरामयम् ।

For 5^c-6^b, S subst a line for which cf v 1 6

6 D₁ missing (cf v 1 1) For D₂ see above.

यत्रेमा वसतीः सर्वा वसेमाविदिताः परैः ॥ ६
अर्जुन उवाच ।

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भरतर्षभ ॥ ७
किं तु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित्स रोचय ॥ ८
मन्ति रम्या जनपदा बहुनाः परितः कुरून् ।
पाञ्चालाथेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटचराः ।

दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ॥ ९
एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।

वत्स्यामो यत्र राजेन्द्र संवत्सरमिमं वयम् ॥ १०
युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महावाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।
अत्रवीत्सर्वभृतेःस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११
अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्द्रष्टव्यमकुतोभयम् ॥ १२

C 4 15
E. 4 1 10
K 4 2 12

— ^a) K1.2 ततो, D2 (subst fol.) इम, Cc r इतो (as in text) D2 (orig fol.) तत्र केंतिय त्वरितो, D7 १ म साधु वद (D2 वाट) केंतिय — For 5^a-6^b, S subst त्रयोदशमिद (T G2 M2 'मिम, M1-4 मवत्सरमिद) प्राप्त क तु वत्स्यामहेर्जुन — After 6^a, D2 ins

11* अयुद्धा धातंराष्ट्राणा सहिता मह कृष्णया ।
(see below), while Ms ins

12* मवत्सरमिद यत्र विचगम यथासुन्वम् ।
— ^a) B2 D2 सर्वे, D2 तात (for सर्वा) B (except B2) Dn D2 (orig and subst fol.) १ १-१ 11.12 Cap cp r मवत्सरमिम यत्र, Ca rp यत्रेसा वसतीः सर्वे Cc cites इमा वसतीः. B1.2 4 Dn2 D2 5 6 9 11.12 Cnp r वत्स्यामो, B2 D2 (orig and subst fol.) 7 10 Ca rp वसामो (for वसेम) D7 वय, D2 वय (for परै) S अयुद्धा धातंराष्ट्रश्च (M2 अविज्ञता धातंराष्ट्रै) नमग्रा मह कृष्णया

7 D1 missing (cf. v 1 1) The subst fol of D2 ends with अर्जुन उ; for the orig fol, see note at the beginning (p 3) — ^b) D7 धर्मस्यैव महात्मनः. — ^c) D2 4 8 जनाना (for नराणा) B. Dn1 'णां नात्र मशय'

8 D1 missing (cf. v 1 1) — ^a) B2 Dn1 तत्र (for किं तु) D10 यानि वै पुरराष्ट्राणि, S यानि राष्ट्राणि चामाय — ^b) M1 2 तानि च (for कानि) — ^c) T1 नि, T2 G M2 तु, M1-4 तु (for स्त)

9 D1 missing (cf. v 1 1) — ^a) D2 पुण्या (for रम्या) T G1 रम्या (T2 राजन्) जनपदा मंनि — ^b) K1 बहुला, S बहव S त्वमित, Ca v परित (as in text) — ^c) A few MSS पचाला T G M2 चैव म (T2 G2 मा)त्स्याश्च — ^d) S शाल्वा वैदेह्यादिहका — ^e) B1.2 5 Dn D2 11.12 नवराष्ट्राश्च, S शूरसेनाश्च — ^f) K1 मल्लाशाल्वा, K2 मल्लाशाल्वा, D2 मल्ला शाल्वा, D7 शाल्वा पासा D2

विद्युमद्राश्च कोशला, D4 सिधुमत्स्य मकोशला, D2 विन्धु शाल्वा मकोशला, S कलिगा मा (T2 G2 8 M2 4 म)गधा अपि — After 9, N ins

13* कुन्तिराष्ट्र च विस्तीर्णं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ।
[Dn2 Dn1.12 कुतिराज्य B1 2.4 D2.5 6 8-10 सु (for च) B2.5 Dn1 विपुल (for विस्तीर्ण)]
On the other hand after 9, S ins

14* विराटनगर चापि श्रूयते शत्रुकर्शनं ।
रमणीय जनाकीर्णं सुभिक्ष स्कीतमेव च ।
नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुयद्हन्यपि ।
10 D1 missing (cf. v 1 1) — ^a) B1.5 Dn2 D7 11.12 तेषा तु (for एतेषा) D2.4 कतमे राष्ट्रे — ^b) D7 8 वसामो B5 Dn1 D2-4 यत्र वत्स्यामहे राजन् (D2-4 गूढा) — For 10, S subst

15* यत्र ते रोचते राजसत्र गच्छामहे वयम् ।
कतमस्मिञ्जनपदे महाराज निवत्स्यसि ।
T G1 3 cont

16* मा विपादे मन कुर्यांराज्यव्रत इति क्वचित् ।
11 D1 missing (cf. v 1 1) — ^a) B5 Dn1 युत्सम् (for एत्सम्) B1-2 G2 M1 2 एत् (for एत्सम्) — ^b) D10 धर्म (for यथा) G2 3 गुरु., Cr प्रसु (as in text) — ^c) T G1 M2-5 तयैतत्, G2 8 तथैव, M1 तथेद (for तत्तथा) T1 एत्सम्, T2 एत्सद् (for the second तद्)

12 D1 missing (cf. v 1 1) — ^a) B1.5 4 Dn2 D2.7 11.12 G2 3 om तु K2 D. 3 T1 M1 च (for तु) T1 नि (for एव) Cn त्वेव (as in text) D2 किं तु देश सुयद्हन्य — ^b) D2 सुसमिद्ध (for रम) G2 8 सुख (for शिव) B1 3 D10 G2 8 शुभ, D2 पुर (for सुखम्) D2 T1 Cv transp निव and सुखम् Cr सुख शुभ (शुभ a v 1 for सुख?) Ca रमणीय शिव सुख (as in text) — ^c) B D (except Dc 1 0, D1 missing) वल्लभ्यन् (for द्रष्टव्यम्) K1 B2m 2 D (except D2 6-9, D1

मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।
 धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहाधनः ॥ १३
 विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
 कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १४
 यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्षयामहे वयम् ।
 कर्तुं यो यत्स तत्कर्म त्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ १५
 अर्जुन उवाच ।
 नरदेव कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।

विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ १६
 मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ।
 राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥ १७
 न दुःखमुचितं किंचिद्राजन्वेद यथा जनः ।
 स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः ।
 विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ १९

missing) M₁ 2 Ca 'भयं' — After 12, D₃ 4 7 9 ins.
 17* देश पुण्य समुद्दिष्ट सर्ववाधाविवर्जितं ।
 while D₆ ins

18* यस्य यस्य वचो हीद समहर्षत पाण्डवान् ।
 13 D₁ missing (cf v 1 1) — ^a) S (mostly)
 मात्स्यो K₁ 2 D₄ भगवान्, G₂ 3 नृपति (for बलं)
 — ^b) B₅ Dn₁ अभिरक्षोय, D₄ अभिरक्षेत्स D₆ वाधवान्
 (for पाण्डवं) T₁ M महाभौमश्च न (T₁ M₅ वि) श्रुत,
 T₂ महाभौम इति श्रुत, G महाभागश्च न (G₁ 'ग इति)
 श्रुत — ^c) S दान(M₁ 4 राज)शीलो — ^d) K स महा,
 B₁ D₄ 8 'बल', B₅ Dn₁ सतत प्रिय, Dn₂ D₂ 8. 11. 12
 'यथा. S वृद्ध सत्सु च समत — After 13, S (T₂ G₁
 om line 1) ins

19* गुणवालोकरियातो दृढभक्तिर्विशारद ।
 तत्र भे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिकेऽनघ ।
 14 In D₁, 14^{ab} is missing (cf v 1 1) — ^{ab})
 K रस्ये, D₁₀ तत्र (for तात) B₁ 3 transp विराटं and
 सवत्सरमिम. S 'रे तात मागान् (G मासा) द्वादश सश्रितान्
 (T₁ समितान्, G M₂. 3 सश्रिता, M₁ सजितान्) — K₁
 (hapl) om 14^c-15^b. — ^c) D₂-4 कुर्वाणास — D₁
 sets in with 14^d — ^d) S (except T₂) वसामेतीह
 रोचये

15 K₁ (cf v 1 14) T₂ om 15^{ab} — ^a) S (except
 T₁, T₂ om) इह (for च) — ^b) Dn₃ D₆ 11 12 M₁ 2 5
 तानि (for तस्य) K₂ B Dn D₅ 0 0 11 12 Ca r s वक्ष्या-
 महे, D₁-4 7 8 शिक्षया(D₃ 'क्ष्वा)महे — ^c) B₁-3 D₅ 0 10
 योग्य स, B₄ Dn₂ Dn₁. 12 योग्या स, D₄ योग्यश्च, D₆
 योग्यानि (for यो यत्स) Dn₂ D₁₀-12 यत्कर्म, D₄ य कर्म;
 D₆ तान्येव B₅ Dn₁ आसाद्य मत्स्य तत्कर्म, D₃ कर्तुं
 यच्छक्यते कर्म, D₇ कर्तुं योग्यं भवेत्कर्म, Ca कर्तुं योग्य स
 तत्कर्म Cr oitos कर्तुं योग्य स. — ^d) B₅ Dn₁ Cn
 प्रवृत्, Dn₂ D₆ 11. 12 व्रवीच्च; D₆ 10 वृचतु, Ca r as in

text K₁ B₁ D₃ 8 M₄ 'नदन, K₂ B₃m D₄ T G
 M₁-3 5 'नदन; Ca as in text.

16 D₁ पाण्डव उ', D₂ 3 पाण्डवा ऊचु — ^{ab}) G₂ 3
 M₁ जनदेव B₄ तात, D₆ तस्य (for कर्म) B₅ Dn₁
 D₅ 10 transp कर्म and तस्य B₃ D₁-2. 11 G₂ 3 M₂ 4 5
 transp राष्ट्रे and तस्य B₁ तस्य राज्ये, Dn₂ D₁₂ राज्ये
 तस्य, D₄ तस्य नेहे, D₇ गृहे तस्य, Dn₁ राज्ये कर्म, M₁
 मत्स्यराष्ट्रे, M₃ मत्स्यराज (for राष्ट्रे तस्य) D₆ राष्ट्रे एव
 विचरिष्यसि — ^c) K₂ B₅ Dn₁ विराटनगरे D₁₀ विराट
 नृपति स त्व, S मानुषेन्द्र (M₅ मानवेन्द्र) विराटस्य — ^d)
 B₁ 8 4 Dn₂ D₅-7 9 11 12 वत्स्य (for रस्य) — After
 16, S ins

20* अक्लिष्टवेपथारी च धार्मिको ह्यनसूयक ।

न तवाभ्युचितं कर्म नृशस नापि कैतवम् ।

सत्यवागमि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितं ।

[(L 3) T G₂ 3 याज्ञीयो G₁ सत्यमधोसि चाग्नीयो]

17 D₃ om 17-18 — ^a) K D₁ 2 9 G₂ M₁ 2
 धीमान्, Ca ह्रीमान् (as in text) — ^b) T₁ धर्मवान् (for
 धार्मिक) N (except K B₅ Dn₁, D₃ om) Ca c
 सत्यसगर — ^c) K₂ B₅ Dn₁ आपदाकृष्ट; D₇ 8 आपदि
 क्लिष्ट, K₁ corrupt K चिकीर्षसि (for करि) S स
 राजस्रपसा क्लिष्ट कथ तस्य (T₂ G₁ कर्म) च(T G₁ 8
 क)रिष्यसि. — Cf H Luders, *Ueber die Grantha-
 recension*, p 62.

18 D₃ om 18 (cf v 1 17) — ^b) K D₁ राजो; B
 Dn D₄-6 8-12 राजा, D₇ राष्ट्रे (for राजन्) S राजन्
 पापजनो (T G₁ 8 'सतेर्' यथा — ^c) D₁ M₂ चेमाम् (for
 इमाम्) — M₁ (hapl) om 18^d-19^c — ^d) M₂ 4 5
 वास, M₃ पापं (for घोरा) D₁ 4 8 तरिष्यसि, D₁₀ चरिं;
 M₂ 8 करि — After 18, S (except M₁) ins.

21* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।

19 M₁ om. 19^{ab} (cf v 1 18). T₂ G₁ M₂ om.

ममास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविता ॥ २०
वेद्व्यान्क्रान्त्वा नान्दान्तान्फलज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षाल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्यामि मनोरमान् ॥ २१

आसं युधिष्ठिरस्वाहं पुरा प्राणसमः मखा ।
इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ २२
इत्येतद्वी मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृक्रोदर विराटे त्वं रंस्ससे केन कर्मणा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

C. 4 27
B 4 1 28
K 4 3 7

युधि ड' T₁ G₂ s M₂- 'वेद्व' (for युधि ड') — ^a) T₂ श्यु पाथं, G₁ श्रयण यत्, G₂ s M (M₁ om) अह तु यत् — ^b) D₁-1 s अं (for वं) K₁ D₂ T G₁ नदन G₂ s M (M₁ om) नन्मे कर्म नियोधन — ^c) D₁ s s S (M₁ om) 'ट समनुप्राप्य, — ^d) B₂ s Dn₁ D₁-e s 10 11 'पंभा, Dn₂ D r s' मनुनर्पभा (D₂ 'भ), S म(T₁ ना)न्यनदन

20 ^b) S विराट्येति मे मनि — ^c) S युधाणोह (for द्विजो भूत्वा) — ^d) K₂ प्रियदेविता, K₂ 'वेदिन, B Dn D₁-1 s-1 Cc.s (cf C₁) 'वेदन, D₁ 'देविन, D₂ s 'वान्नि, S माधुदेविता (G₂ 'देवता, M. 'भेविता) Cf cites only वेदन, Crp देविता

21 ^a) A for MS (and Ca n r) वेद्व्यांश्च, Cc s वेद्व्यांश्च (as in text) D₁ sm अपान्, Cr r दानान् (as in text) — ^b) B₁ D₁-2 'ज्योति', all comm ज्योती' (as in text) T G स्फाटिकाप्राज्ञानपि, M स्फाटिकाक्ष सर्पान्नया — ^c) D₂ कृष्णाक्षाल्लोहिताक्ष, Ca as in text (cf Cc r s v) — ^d) K D₁ निर्वर्त्यामि, K₂ (sup lin) E (except B.) D. c. 10 Crp त्रिधास्या', D₁ s T₂ M₂ निवर्त्या', D₂ T₁ G₁ M₁-1 निवर्त्या', D₂ s पर्विष्ये, G₂ s निवर्षिष्ये, all comm as in text Cf H Luders, Das Würfelspiel im alten Indien, pp 15, 16, 21, 65 — After 21, K₂ D₁ r s S (M₁ om lines 1-3) ins

22* अग्निष्टानराजगोर्वाद्वाल्दभनीयान्मुपचंभ ।
लोहितक्षाटमगर्भांश्च मन्नि तान घनानि मे ।
दर्शनीयान्मन्तान्दान्द्वारं स्यादु निष्ठितान् ।
अप्येतान्याणिना स्पृष्ट्वा सप्रतयन्ति मानवा ।
नान्विनीर्यं ममे देवे रमणीये विषामुने । [5]
देविष्यामि यथाकाम म विहासं भविष्यति ।

[(L 1) K₂ D₁ r s अष्टा राजगोर्वाधु, T₂ 'ष्टा राजगो-
लिया, G₁ अष्टो राजलिर्यैश्च, G₂ s अग्निष्टान श्रीमत्तो (G₂
गन्तो)लियात् K₂ D₁ s 'दर्शनीया मनोरमा — (L 2)
K₂ D₁ r s लोहिताक्षा सुगर्भांश्च यति मे यहव शुभा
— (L 3) K₂ D₁ r s T G₁ दर्शनीया K₂ D₁ r s
सुगम्पयां, T G₁ ममान्ना K₂ D₁ r s समविष्टिजा, T₁

स्यादु निष्ठिता, T₂ G₁ स्यादु निर्मिता, G₂ s M₂ s साधु
निष्ठितान् — (L 4) K₂ D₁ r s यद्येते पाणिना स्पृष्टा
— (L 5) G₂ M₂ प्रकीर्यं, M₁-1 प्रकीर्णान् K₂ D₁ r s ते
प्रकीर्णां शुचां देवे M रमणीयान् — (L 6) K₂ D₁ r s
G₁ देविष्यति K₂ यथाकाल]
S cont

23* कङ्को नादा पतिव्राट च विराटस्य सभासद् ।
ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षर्कदास्ते ।
ब्राह्मो वेदो मयाधीतो वेदाङ्गानि च सर्वदा ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारग ।
पृष्टोऽह कवयिष्यामि राज प्रियहित वच । [5]

[(L 1) M₁ s परिवाज, M₂ s विराटस्य (for परिवाज
च) M₂ s परिवाज, M. भविष्यामि (for विराट) — (L
2) G₂ s M₁ s शकुनि' — (L 3) T₁ ब्राह्म वेदा मया
धीता', M₂ ब्राह्म वेदमधीयान् — (L 5) T₁ G₁ s M₂
प्रियतम]

T₁ G M₁ s cont T₂ M₂ s, ins after 22
24* विराटनगरे ह्यन प्ययुक्त मया वसे ।
[M₁-3 कृष्णया च सराजुर्ज M₂ कृष्णया सह भारत
(for एव' etc)]
S ins after 21 (K₂ D₁ r s, after 22*)

25* विराटराज रमयन्सामात्य सहचान्वयवम् ।
न च मा देस्यते कश्चित्तोपविष्ये च त नृपम् ।
[(L 1) D₁ विराट रमयन्मात नामात्य मपुरोहित — (L
2) D₁ रमयिष्ये च, D₂ तोपविष्यामि]

22 T₁ G₁ s read 22 after 23^{ab} — ^c) B₂ s D
(except Dn₂) नृपति (for राजान) — ^d) B₁ s सोऽनु
योक्ष्यति, B₂ D₂ G₂ M₂ अनुयोक्ष्यति, B₂ Dn D₂ 11 12
सोऽनु', D₂ अनुयुञ्जते, M₁ अनवेक्षते Ca cites अनु-
योक्ष्यति, Crp प्रतिमस्यते, Crp अभिमस्यते(?), Cc r s
अनुयोक्ष्यते (as in text) D₁ r m यदि प्रक्ष्यति मा स्वय,
D₁ यदि सप्रति पश्यते — After 22, T₂ M₂ s ins 24*

23 T₁ G₁ s read 23^{ab} before 22 — ^a) Dn₂
D₂ 12 ते (for वो) D₁-1 ममागयात् (for मया') S
इत्येव (T G₁ M₁ s इत्येतन्न) मध्यतिज्ञात — ^b) S विच
रिष्यामि — S ins after 23^{ab} (T₁ G₁ s after 22) a

भीम उवाच ।

पौरोगवो युवाणोऽहं बहवो नाम नामतः ।

उपस्थाश्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १

स्रपानस्य करिष्यामि कुशलोऽसि महानसे ।

colophon (*adhy no* 'T₁ G M', T₂ 1), and begins a fresh *adhy* with the following lines (M₁-s on the posterior half of line 1 and prior half of line 2)

26* धैराजयानः ।

एव निर्दिश्य चात्मानं नि शस्युष्णमार्तिजम् ।

विमुञ्चस्युः नेगाभ्यां भीमसेनमुवाच ह ।

— 6^d) B₂ 4 D₁s D₃ 6 11 12 पत्स्य* (for रस्य*) B₃ D₁

हेतुना (for कर्म*). — For 23*, S subst

27* युधिष्ठिरः ।

भीमसेन कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।

एत्वा क्रोधवशास्तात पर्यते गन्धमादने ।

यक्षान्क्रोधाभिताम्नाक्षान्द्राक्षसाश्रातिपौरपान् ।

प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पद्मानि सुवहून्पि ।

यक राक्षसराजानं भीषणं पुरुपादकम् ।

[5]

जग्निवानसि कौन्तेय द्राष्टव्याथर्मरिदम ।

क्षेमा चाभयसवीता सैकचक्रा त्वया कृता ।

द्विडिम्ब्य च महावीर्यं किम्भीरं चातिपौरपम् ।

त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ।

आपदं चापि सप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।

[10]

जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिता ।

मत्स्यराजान्तिके तात वीर्यपूर्णोऽत्यमर्षण ।

वृकोदरं विराटस्य बलवान्दुर्येलीयस ।

समीपे नगरे तस्य

[(L. 1) T₁ G मत्स्य* (for तस्य) — (L. 4) M₂ पुष्पाणि (for पद्मानि) — (L. 8) T G₁ चैव राक्षस (for चाति*) — T₁ ins after line 13 G₁, after line 14

28* मध्ये निवासं भीमस्य दुष्करं तस्य भूपते ।

— (L. 14) M₁-s तात (for तस्य)]

— After 23, K₂ D₂ 7 s ins

29* श्रुत्वा स देवो नरदेवकर्म

प्रपूज्य वाक्यं तमुवाच धीमान् ।

स्वकर्मयुक्तं च हितं च काले

विमृश्य वाग्मीं प्रविहाय चिन्तान् ।

Colophon om in D₁ S₁ missing — *Sub-parcan* D₂ पाण्डवप्रवेश — *Adhy name* B₁ s 4 समन्त्रणे युधिष्ठिरवाक्य, B₂ समन्त्रण, B₃ युधिष्ठिरवचन, D₁-3

[8]

कृतपूर्वाणि यैस्स व्यञ्जनानि सुदक्षिणतः ।

तानप्यग्निभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ॥ २

आहरिष्यामि दासूणां निचयान्महताऽपि च ।

तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ॥ ३

युधिष्ठिरवचन (D₂ *कथानक.); D₁ 0 युधिष्ठिरवाक्य; D₂ 0 मगणं; T₂ G₁ अज्ञातवासमगं; G₂ M₁ युधिष्ठिरवचनयाम(M₁ *वासोपाय)कथं — *Adhy no* (figures, words or both) K B₂ 4 s D₁s D₃ 6 10-12 T₂ 1, T₁ G M 2 — *S'loka no.* D₁ M₁ 28, G₂ 31.

2

1 K B₂ 4 D₁ D₂ 3-10 भीमसेन उ'. G₁ first roads 1^{ab} as in S (with v 1), and then as in text (with बल्ल for बहवो)! — 6^a) S सूदोह बल्लो नाद्रा — 6^b) D₁ भारत; G₂ v नामत (as in text) S सूपाकारो (M₁ s *री) नियोधक (T G₁ नराधिप) — 6^c) D₂ नृपति (for राजान) — 6^d) S रोचये (for मे मति) — After 1, S ins

30* रसाक्षानाविधांश्चापि स्वादुवन्मधुराम्भया ।

2 6^a) K₂ D₂ s सूपास्य, D₂ भूपालस्य; S सूपाश्चापि (G₂ s सूपा चैव) G₂ oites स्पानि; G₂ as in text — For S see below — 6^b) K₂ वै रस्यै, D₁ D₁ (by corr) 2-4 s यान्यस्य, D₁s D₁ 12 चैवास्य — 6^c) D₁ 4 भविष्यति (for व्यञ्ज*), cf 32* — G₁ roads 2^{cd} also as in text (cf 32*) — 6^d) D₁ D₂ 4-6 s 0 11 12 G₁ तानि (for तान्) D₁ 0 अस्य (for अपि) K तान्यपि भावयिष्यामि — For 2^{cd}, S (for G₁ see above) subst

31* पूर्वमप्राशितास्तेन कर्तासि सगुणान्वितान् ।

स्वादु व्यञ्जनमास्वाद्य मन्ये प्रीतो भविष्यति ।

G₁ cont

32* कृतकृत्या हि ये तस्य भविष्यन्ति सुदक्षिणतः ।

= (var) 2^{cd}

3 6^b) K सचयान्, G₂ निचयान् (as in text) D₁-3 महतो निचयानपि; S पा(M₁ 4 sup 12n स्फा)दिताना शत शत — 6^c) K उ(mislection for Śuradā त)त्प्रेक्ष्य; D₁ यत्प्रेक्ष्य D₂ राजा (for कर्म) D₂ तत्कर्मं प्रेक्ष्य विपुल, S राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा — 6^d) K D₁ D₁-4 राजा सयोक्ष्यते (K₁ *प्रेक्षते, K₂ *प्रेक्ष्यते) स (D₁ हि) मा, B₁ s (m as in text) राजा तोष गमिष्यति, D₂ सयोक्ष्यति महानसे, S न

द्विषा वा बलिनो गजन्वृषभा वा महाबला ।
 विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ४
 ये च केचिन्निवोत्स्यन्ति ममाज्ञेषु नियोधकाः ।
 तानहं निहनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ५
 न न्वेतान्युध्यमानान्त्वं हनिष्यामि कथंचन ।
 तथैतान्पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ६
 आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।

आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ७
 आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशां पते ।
 इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यमग्निर्ब्रह्मणो भूत्वा समागच्छदृणां वरम् ।
 विधक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ९
 महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् ।

C. 4 29
E. 4 2. 12

ना परिनिवि' — After 3, N ins

33* जनानुपाणि कुरांण तानि कर्माणि भारत ।
 राजन्मन्थ परिश्रेण्या मन्यन्ते मां यथा नृपम् ।
 नक्ष्यात्त्रमपानाना भविष्यामि तथेश्वर ।

[(L 1) Dn D1: कुरांणस्, D1-1-0 कर्माणि, Ds
 राजेन्द्र D1-1 कुरांण तत्र, D1: 0 कुरांण तानि (for तानि
 कर्माणि) — (L 2) D1: 4 परे, D1: 1 0 अपरे, Cr r परि-
 (as above) B1m D1: 2 1 2 प्रेक्ष्या, Cv प्रेक्ष्या (as
 above) D1: 3 पश्यते, Ca. v मन्यन्ते (as above) K Ds
 नृप, Ca. rp नृप, Cr नृप (as above)]
 Ds cont.

34* द्विषान्मिहान्हनिष्यामि प्रीतयै तस्य पाथिंर ।
 योधानन्यान्हनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ।
 [With line 2 of 5^{ab}]

4^a) D1-3 च (for वा) — ^b) D1: 1 क्रमसा, Ds
 नृपा वा, Ds महिषा D1-3 च, D. सु (for वा) — ^c)
 D10 परे (for नया) — ^d) D. निर्मथिष्यामि — For 4,
 S subst. the foll. lines (which it reads after 6)

35* नृपो वा मणियो वापि नागो वा पाट्टिहायन ।
 मिहो व्याघ्रो यदा चास्य प्रीतिरस्यो भविष्यति ।
 तान्यगान्दुप्रैदानन्यैरासीरिपिपिपोपमान ।
 यदादहं प्रहीष्यामि मन्यराजस्य पश्यत ।

which are followed by 38*

5^a) B2m Ds केचिन्मा (for च केचिन्) K नियो
 मन्यते; D1-2.1-0 नियोक्ष्यति (D1: 'ते), Ca as in text
 — ^b) B1 Dn1 De-2 10 ममाज्ञे मा (D1: 2 च) K Dn1
 D1: नियोजका, Ca c v as in text — For 5^{ab}, S
 subst.

36* ये च तस्य महामह्ता समरेण्यपराजिता ।
 श्रुतप्रतापा बहुतो राज्ञ प्रात्ययिका श्रेते ।
 रक्षोपजीविन मारा परेषा च भयावहा ।

[(L 2) T1 G1 प्रत्यायिका — (L 3) T G1 8 सर्वे
 (for सारा)]

2

— ^c) B3 Crp (1) निग्रहीष्यामि, T: विधमि', Cr as in
 text. — ^d) B Dn1 D1-2 10 S (except M1: 2) रतिं (for
 प्रीतिं) Ds 10 S राज्ञ (for तस्य) G1 2 M1-1 प्रवर्त'.

6^a) K2 नन्वेव, Dn: D11 1* न चैतान्, D1: 3 यद्येतान्,
 D: 0 न खेवा, T G1: 3 M न च तान् Cn cites न तु
 B1: 3m Ds T G1: 3 M युष्यमानो B1 3m T G1: 3 M
 अह, D. अपि, D1: 0 च (for व) K1 न न्वेव तान्यवसरो,
 G2 न च तान्युष्यमाना — ^b) Ds निहनिष्यामि कंचन, S
 नयिष्ये यमसादन — After 6^{ab}, Ds ins

37* तथैतान्युष्यमानोऽहं निहनिष्यामि सर्वदा ।
 — ^c) Dn: D1 11 12 तथैव तान्पा(D1: 'न्या)तयिष्ये, D1: 3
 तथैतान्पातयिष्येह; D2: तथैव तान्पातयेय, S तथा तान्निह-
 निष्यामि — ^d) K कचित्, D1-3 क्षितिं (for क्षयम्) S
 जीविष्यति यथानुरा (G1: 'धा नरा, G2: 'धा पुरा) — After
 6, S reads 35* (which is a subst for 4), and cont

38* आरालिका वा सूदा वा येऽस्य युक्ता महानमे ।
 तानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्त्वेन कर्मणा ।

7^a) G2 विकृतां च (for गोवि') Ds सूपकारो, G2
 सूपकारी, Ca s v as in text D1-1: 3 transp गोवि'
 and सूप' — ^b) Ca पृष्टो (for इति) S मानवान्, Ca
 राजनि (for पृच्छत')

8 S transp 8^{ab} and 8^{cd}, substituting at the
 same time for 8^{ab}

39* विराटनगरे छत्रो मत्स्यराजसमीपत ।
 [Cf 24* — T G1: 3 विराटस्य (for मत्स्यराज)]
 — Before 8^{cd}, T1 G1 also ins 8^{ab} as in N1 — ^c) S
 इत्येव मत(T G1 च)प्रतिज्ञतं

For st. 9-20, S subst a passage (of 41
 lines) which, besides containing additional stanzas,
 shows other differences The text of the Southern
 passage (with its variants) is given separately,
 under v 1 20

10 For S cf. v 1 20 — ^{ab}) Ds महाबलो महा

सोज्यं किं कर्म कान्तेयः करिष्यति धनंजयः ॥ १०
 योज्यमासाद्य तं टानं तर्पयामास पावकम् ।
 विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षमान् ।
 श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ ११
 सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
 आञ्जीविपश्च सर्पाणामग्निस्तंजम्बिनां वरः ॥ १२
 आयुधानां वरो वज्रः ककुब्धी च गवां वरः ।
 हृदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्या वर्षतां वरः ॥ १३
 धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिपैरावतो वरः ।
 पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ॥ १४
 यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।

बाहुर्मायस्यो महामति

11 For S cf v 1 20 — ^a) D₁ : योयमिन्द्रमपाश्व
 — ^b) K Dn D₂ 10-11 ण्व (for हन्त्र) — After 11^a,
 N ins

40* वामुके सर्पराजस्य म्यमार हतयोध य ।

[Cr वृत्तवान् (for हतवान्)]

— ^c) D₂ यापि, D₂ लोके (for नाम) B₁ Dn D₁ 8-11
 श्रेष्ठो य (D₂ यथेष्ट) प्रतियुधानां, B₂ श्रेष्ट प्रतियुधानां (sic),
 D₂ ० श्रेष्ट प्रतियुधानानां, D₂ य श्रेष्ट प्रतियुधानां; Ca as
 in text Co cites प्रतियुधानानां — After 11, B₃ ins

41* पर्वतानां च हिमवान्पुरश्चैत्र च सीर्यत ।

प्रहाणामपि दीतांशुर्गर्गः पक्षिणामपि ।

वायुर्यलवता श्रेष्टमापसो मृगुमत्तम ।

12 For S cf v 1 20

13 For S cf v 1 20 — ^a) K₁ च यो वज्र; B₁ 7-
 Dn₁ D₂ ० वर वज्र, Dn₂ D₁₁ 11 तथा वज्र — ^b) B₂ 7
 Cr ककुब्धान्; B₃ ककुब्धन्, Co as in text — After 13^a,
 D₂ ins 15^a (v 1 स्वस्वा जात्या for जात्यां जात्या)
 — ^d) K गर्ज (for वर्ष) D₁-2.11 नदीनां जान्हवी
 यथा, D₂ यक्षाणा धनदस्त्रथा

14 For S cf v 1 20 — ^a) B₁ D₁₀ हयाना, Co
 नागाना (as in text) — D₂ om 14^b — ^b) D₂
 (except B₂ 4 D₄, D₂ om) पुरावणो, Cv as in text
 — After 14, D₂ ins

42* माता गुरुणां प्रवरा वर्षतां जलदो वर ।

15 For S cf v 1 20 — ^b) D₂ पादपेषु; D₂ ०
 जातो जातो — ^c) D₂ ष्व हि मयवीराणां

16 For S of v 1 20 — ^a) D₁-1.7 8 Ca rp

एवं युवा गुडाक्रेदः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५

सोज्यमिन्द्रादनवगं वामुदेसाण भाग्न ।

गाण्डीवधन्या श्रेताशो श्रीभन्सुः किं करिष्यति ॥ १६

उपिन्ना पश्च वर्षाणि सहस्राक्षान्य वेदमनि ।

दिव्यान्यन्वाप्यनामानि देवम्पेण भाग्यता ॥ १७

यं मन्ये द्वादशं न्द्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।

यस्य चाह समा दीया ज्यायान्कटिनन्वन्वा ।

दक्षिणे च मन्थे च गयामिष वहः कृतः ॥ १८

हिमवानि शैलानां समुद्रः मग्निमिष ।

त्रिदशाना यथा शक्रो प्रयनामिष हव्यवाह ॥ १९

मृगाणामिष शार्दूलो गन्धः पतनामिष ।

अनपसो; D₂ 11 मन्थवरो; Ca ३ यथा; Cv ११ as in
 text — ^b) Dn D₁₁ 11 महामुनि; D₂ महामति (for व
 भाग्न) Co cites च (as in text) — ^c) D₂ १०
 गंतीयं B₂ 2 (as in text) 3 3 Dn D₁ 11 11
 transp शेता and दीया. D₂ कृत्न (for दीया)

17 For S cf v 1 20 — ^a) D₂ मग्नि (for
 वेदमनि) K D₂ महामते पुत्रो; D₂ 11 11 मन्थिवेत्तदे
 — After 17^a, K₂ D₁ 7 7 ins

43* महामयंमते युगं सर्पांश्चेष्टवतोऽभवत् ।

K₂ D₁ 3 3 cor^a K₂ B₂ 4 4 Dn D₁ 7 7-11 ins after
 17^a

44* अश्वयोधं मनासाप स्वर्वापांश्चापुपाशुतम् ।

[Dn D₁ 8 11 11 तनामाद्य D₂ 3 स्वधिया (for स्वधि-
 यां) K₂ कुत्तान्; Ca as above Ca १ cite अश्वयोधं]
 — ^b) K देवानि (for दिव्यानि) B₁ Dn D₁ 3 11 11
 चाप्तानि (for अना)

18 For S cf v 1 20 — After 18^a, K₂ D
 (except D १ १) ins

45* चमूनां तपम मन्ये प्रहाणा दशम तथा ।

— ^a) B₂ चामे (for मन्थे). — ^b) D₂ 11 योस्त्राप्यव्यति
 मगरे (D₂ मयुगे); Co as in text Co १ cite only यह.;
 C₂ गयामिष यह

19 For S cf v 1 20 — ^d) D₂ पातय, C₂ हव्यवाह
 (as in text) — After 19, D₁₀ ins

46* प्रहाणामिष वै सूर्पो नक्षत्राणां निराकर ।

मेरुः सर्वगिरीणां च सर्पाणामिव वामुकि ।

20 For S see below — ^b) B₂ 4 D₂ गहनान्,
 Ca v as in text K B₁ 8 D₂ पक्षिणाम्; Co १ पतताम्

वरः संनहमानानामर्जुनः किं करिष्यति ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां पण्डकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।

ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २१

कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।

वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नदा ॥ २२

(as in text) — ^d B₁ . Dn₁ D₇ : सार्जुन (for अर्जुन)

For 9-20, S subst

47* युधिष्ठिर ।

(9^{ab}) अग्निप्रांहरणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयाचत ।

(9^c) महाशन ब्राह्मण मा प्रमुञ्चार्जुन खाण्डवे ।

सशुश्रुवे च धर्मान्मा यत्प्रमथं चकार ह ।

तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायदा ।

यस्तु देवान्मनुष्याश्च सर्वाश्चैकरयोऽजयत् । [5]

(16^{cd}) स भीमघन्वा श्वेताश्च पाण्डव किं करिष्यति ।

आग्नीविपममस्पर्शां नागानामिव वासुकि ।

(12^{cd}) दृष्टीविप इवाहीनामग्निजेजस्विनामिव ।

(19^{ab}) मसुष्ट इव मिन्यूना शैलानां हिमवानिव ।

(19^c) महेन्द्र इव देवाना दानवानां यत्किर्यथा । [10]

सुप्रतीको गजाना च युग्याना सुरगो यथा ।

(20^a) कुवेर इव यक्षाणा मृगाणां केसरी यथा ।

राक्षसाना दशप्रीवो दैत्यानामिव शम्बर ।

रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्धन्वतामिव ।

रोषामपममायुक्तो भुजगाना च तक्षक । [15]

(20^b) वायुवेगयलोद्धृतो गडः पततामिव ।

(12^{ab}) तपतामिव चादित्य प्रजाना ब्राह्मणो यथा ।

(13^{ab}) हृदानामिव पाताल पर्जन्यो दृढतामिव ।

(13^{ab}) आयुधानां वरो वज्र ककुभाश्च गवा वर ।

(14^{ab}) घृतराष्ट्रश्च नागाना हृष्टिपैरावतो वर । [20]

(14^{cd}) पुत्र प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदा वरा ।

गिरीणा प्रवरो मेरुर्देवानां भयुष्मन् ।

ब्रह्मणा प्रवरश्चन्द्रः सरमा मानसो वर ।

(15^{ab}) यथैतानि विशिष्टानि स्वत्या जाता वृकोदर ।

(15^{cd}) पुत्र युवा गुडाकेग श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् । [25]

(16^{ab}) सोऽयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।

(17^{ab}) दपित्वा पद्म वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेदमनि ।

ब्रह्मचारी व्रते युक्तः सर्वदशश्चमृतां वर ।

(17^{cd}) अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञः सर्वं सर्वज्ञममव ।

स्निग्ध चाणु च चित्रं च ध्रुवं च वदता वर । [30]

अनुज्ञात् सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ।

चातुराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ।

(18^{ab}) च मन्ये द्वादश रुद्रमाटिल्यानां त्रयोदशम् ।

(18^{cd}) यस्य दीर्घां सर्मां याहृ ज्याघातेन किणीकृतौ ।

(18^{cd}) दक्षिण चैव सध्य च बाहावन्हुहो यथा । [35]

तलाहुरिग्राम्युचितौ नागराजकरोपमौ । —

श्यामो युवा गुडाकेगो दर्शनीयश्च पाण्डव ।

(16^{cd}) गाण्डीवघन्वा श्वेताश्च किरिटी वानरध्वज ।

किरूपधारी किंकरा किंचेष्ट किंपराक्रम ।

(20^{cd}) वीमत्सुर्भीमघन्वा च किं करिष्यति चार्जुन । [40]

कुन्तीपुत्रो विराटस्य रस्यते केन कर्मणा ।

[N B The corresponding text-lines are shown

by the figs in paranthesis above — (L 1) M

छन्नमन्नम् (for प्रच्छन्नोऽन्नम्) — (L 2) M₂ s हुताशन

(for महा) — (L 4) G₃ महातया — (L 5) T G₁

सर्वानेक, G₂ s सर्वास्त्रेक — (L 8) G₁ M₅ दृष्टिविप,

G₂ दृष्टिविप T₁ दृष्टिविपवदहीना, T₂ अहीनां दृष्टिविपवद्;

G₂ यथा दृष्टिविपोहीना — M₁ s s (hapl.) om. line 9,

T₂ (hapl.) om. lines 10-14 — After line 10,

T₁ G₁ ins

48* गन्वर्वाणां चित्ररथ सिद्धाना कपिलो यथा ।

— (L 11) T₁ क राजेंद्राणां, G₁ कौपि नागाना — (L

12) G₂ रुद्राणा (for मृगा) T₁ णामिव केसरी — T₁

(hapl.) om lines 15-18 — (L 17) M (except M₅)

पतताम् (for तपताम्) — (L 18) G₁ वृष्टिमान् (for

दृढताम्) — (L 19) T₁ वर वज्र (for वरो वज्र) G₂ s

इव (for वरो) — (L 20) M₁ अनत इव (for घृतराष्ट्रश्च)

— (L 23) T₁ G₂ मानस G₂ सर — (L 24) M₅

तथैव तानि शिष्टानि G₃ स्वस्व (for स्वत्या) — (L 30)

G₂ s चाञ्जु T G₁ विचित्र (for च चित्र) M₂ विबुधा-

धिपान् (for वदता वर) M₅ क्षिप्रश्राणुश्च चित्रश्च ध्रुवश्च

etc. — (L 31) M (except M₁) प्रत्यागमत् — After

line 31, M₁-s read 11^{ab} of the text followed by 40*

(cf v 1 11) — M om. line 32 — (L 35) T G₁

*णश्चैव (G₁ *णश्चापि) सव्यश्च T₁ *हुहाविव, T₂ M₅-s

*हुहो यथा, G₂ s *हुहोपमौ — After line 36, T₁ ins .

49* जनौ परिघसकाशौ सदा मृदुतरौ शुभौ ।

After line 38, T₁ ins

50* वासुदेवममौ लोके यशसा विक्रमेण च ।

T₁ cont G₁ ins after line 38

51* सोऽय राज्ञो विराटस्य भवने भरतर्षभ ।

G₁ cont G₂ s M₁ s ins after line 40

52* अर्जुन इव कथं कर्म तस्य राष्ट्रे चरिष्यसि ।

— (L 39) T₁ M₅ किंपरायण (for *क्रम) — (L 40)

पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
 रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २३
 गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
 शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥ २४

प्रजानां समुदाचारं बहु कर्मकृतं वदन् ।
 छादयिष्यामि कान्तेय माययात्मानमात्मना ॥ २५
 युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
 उपिताम्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राजा च भारत ॥ २६

T₁ भीमकर्मा (for भीमधन्या) — After line 10, G₂ 2
 M₁ 5 ins 52* — (L 41) M₁ 5 कुटीसुत्र and रंखसे]

21 After अर्जुन उ', K₂ D₂ (marg) 10 ins

53* दासोऽहमास पूर्वं वै उर्वश्या कारणान्तरे ।

D₁₀ cont

54* तच्छाप प्रेरयन् राजन्विहरिष्यामि भारत ।

On the other hand, after अर्जुन (v 1 for अर्जुन उ'),
 S ins

55* इमौ किण्वीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीठनात् ।

नित्य कञ्जुकलछद्मौ नान्यथा गोसुमुखसहे ।

T₂ G M₁₋₃ cont T₁ ins after 57* M₂ after 60*

56* किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुलितम् ।

T₂ M cont T₁ ins after 55* G, after 21^{ab}

57* बाहू मे भरतश्रेष्ठ महाव्यञ्जनलक्षितौ ।

— ^a) B₂ 3 D₁₀ Cc प्रकृत्या, S आप्याता (for प्रतिज्ञां)

— ^b) B₂ 3 ददिय्यामि, D₁₋₃ 10 चरि'; S प्रतिज्ञात B₂
 D₁₋₃ 3 विदां पते, S हि पापक (G₁ रक; G₂ M₂ तक, G₃
 घातक) — After 21^{ab}, G ins 57* — ^c) D₁₀

किण्वंतौ (for हि महा') B₂ D₁ Cc rp ज्याघातकिण्वरतां;
 S ज्याघातेन म', Cep r as in text — ^d) K₁ सवर्तां; K₂

संवृतौ, Cc as in text D_{n2} D₁₁ 12 मम (for नृप) S

गृह्णितुं नान्यथोत्सहे (T₁ G प्रहीतु ना', M₁ नान्यथा गोसु
 मुखसहे) — After 21, N (except K₁ D₁ 4, D₂ marg

acc m) ins

58* चलयेच्छादयिष्यामि बाहू किण्वताधिसौ ।

[B₂ 4 5 D₂ m 6-8 कृतकिणौ (for किण्वताधिसौ) K₂
 B₂ 4 D₆₋₈ 10 उभौ (for इमौ)]

D₃ cont K₂ B Dn D₂ m 6 9-12 ins after 22^{ab}

59* पिनद्धकस्यु पाणिभ्या नृतीया प्रकृषिं गत ।

(from which Ca c r s cite some words) — T₁ G
 M₁ ins after 21 M₂, after 55*

60* सोऽहं क्लृप्येन वेपेण पण्डकोऽहमिति वृचन् ।

which, in M₂ 18 followed by 56* and 57*

22 ^a) D₁₋₃ 8 प्रविमुच्य, Ca c as in text S उभौ
 कन् (M₄ कश्चक) प्रतीमुच्य (G₁ विप्र', G₂ प्रति', G₃
 प्रतिछद्मौ; M₂ 2 5 समा'; M₄ सछद्मौ) — ^b) B₁ D_{n1} D₆

ज्वलनप्रभे, S परिपादुके — After 22^{ab}, K₂ B Dn
 D₂ m. 5 6 9-12 ins. 59* (from which Ca c r s cite

some words) — ^c) K₂ M 'दितो S भूया (for
 राजन्) — ^d) S भविष्यामि (for नाम्ना चैव). K Dn₁
 D₂ 4 7 8 युद्धद्रष्टा (as in text) (cf Cn 8), the rest
 'क्षत्वा, and 'क्षत्वा

23 ^a) B₂ 4 Dn D₁₋₂ 11 12 Cc 'यिया; Cv as in
 text B Dn D. 6 10-12 चैव (for नाम) D₁ पठनाग्यायको

विद्वान् — ^b) G₂ स्त्रीभ्याम् (for स्त्रीभा') D₁ नृत्ये गीते

विदारद — After 23^{ab}, S (for M₂ 800 below) reads
 25^{ab} — ^c) S रमयिष्यामि राजान. — ^d) D₁₋₂ सर्वं, D₁
 T G₁ M अन्य (M₂ अन्यत्) (for अन्यान्) D₁ 2 3 T G₁

M (except M₂) जा; D₂ क्षिय (for जनान्) G₂ 3
 अन्याश्चात्पुरस्त्रिय — After 23, M₂ reads 25^{ab} follo-

wod by a repetition of 23rd (v 1 रमयिष्यामि राजान
 तथैवान्तपुरजन)

24 ^a) K₁ Cv नृत्तं (as in text), the rest of N
 नृत्यं (cf S below) B₁ 2 D₁ transp गीत and नृत्य
 (v 1 for नृत्त). K D₁ 10 हि (for च) S नृत्त गीत च

वादित्र (G₂ 3 वाद्य च) — ^b) S द्विय (T₁ नृत्त) च, Cv
 वादित्र (as in text) B₂ T G तदा — ^c) B₁ 2 3
 'ष्यामि राजेंद्र; D₁₋₃ विराटान्तपुरे राजन् — ^d) D₁₋₃

रमयिष्याम्यह; S धिराटनगरे Dn D₁₋₃ 11 12 विराटस्य पुरे
 (Dn₁ 'र' क्षिय; D₂ विराटात्पुरे स्थित — S ins after

21 D₈, after 25^{ab}.

61* स्त्रीभावसमुदाचारो नृत्तगीतकथाभ्रयं ।

[D₂ T₂ M₁₋₃ 'चारं M₂ 'गीतयमा']

25 S reads 25^{ab} after 23^{ab} (M₂, after 23)
 — ^a) K समुपाचार, Ca c r s as in text — ^b) T₂ M
 बुद्धि, G₁ पृच (for बहु) D₁₋₃ रूपकृत, T₁ G₂ 3 नमं';

G₁ विद्धि कृत, Cr as in text B₂ च यत् (for घदन्).
 — After 25^{ab}, D₂ ins 61* — ^c) K₂ B₂ D₂ S राजेंद्र;
 D₁₋₃ अह राजन् (for कान्तेय) — ^d) B₂ D₁ T₂ G₁

स्वयमा', Cc मायया' (as in text)

26 ^a) K B₂ 4 5 Dn D₁₋₃ 11 12 गेहे वै; B₁ 2 D₁
 भवने; D₁ 3 S (except G₂ M₂ 4) गेहेस्मिन्, D₆ गेहेह
 — ^b) D₁₀ S द्रौपदी — ^c) T G M₂ भविता (for

उपिता) T₁ चाख्यामि (for वक्ष्या') — ^d) B₁ 2 विनां
 पते, Dn D₁ 0 11 12 च पाठ्य S धर्मं (G₂ 3 महा)राजस्य

संमता. — After 26, T₁ ins

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा नलः ।

| विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।

मुकुमारश्च शूश्च दर्शनीयः मुखोचितः ॥ १

नकुल उवाच ।

अश्वत्थो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।

ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मतत्सुप्रियं मम ॥ २

C. 4 03
B. 4 3. 4
K. 4 4 5

62* उर्वश्या जपि शापेन प्राप्तोऽस्मि नृप पण्डिताम् ।

शक्रप्रसादान्मुक्तोऽहं वर्षाणां तु त्रयोदशम् ।

27 ^a) G₁ M₂₋₃ छत्र — ^b) K₂ यथाविधि, T G M₁₋₂ 'नल' M₂₋₃ अज्ञातश्चापि वेनचित्, C₂ कृतकेन (= भस्मना) यथानलं C₂ r cito कृतकेन (= भस्मना), C₃ h₁₃ only कृतक (= कपट) — ^c) D₁ S विराटनगरे D₁₀ शुभे (for सुवम्) — K₂ D₁₋₁ -10 ins after 27 D_n D₁₁₋₁₂, before the first st of the next adhy

63* हृद्येवमुक्त्वा पुरप्रवर्धर

नदाहुंनो धर्मं नृवा चरिष्ट ।

वास्य वदामां विरराम भूयो

नृपोऽपर ज्ञातरनायभाये ।

[Before line 1, D_n D₁₁₋₁₂ ins 'वद' 'उ' — (L 2) K₂ D_n D₁ १ 11. 12 तथा (for तदा) D₂ श्रुयामुतो (for नदाहुंनो) D₁₋₂ १ १ चरिष्ट — (L 3) D_n D₁₁₋₁₂ तथा (for तदा) — (L 4) K₂ D_n नृपोवर, D₁₀ भूयोपर D₂ अभ्यनायत (for ज्ञायभाये)]

Colophon om in D₁ S₁ missing — Adhy name B₁ १ D₂ अर्जुनवाक्य, B₁ समग्रण, D₂ रूपविन्याम मन्त्रिण, D₁₀ पादचमन, T₂ भीमार्जुनान्मगूहन, G₁ M₁ भीमार्जुनगृहन, G₂ भीमार्जुनच्छन्नवायकथन — Adhy no (figures, words or both) K B₁ D₁₋₂ c १ 10 T₂ 2, T₁ G M 3 — Sloka no D₁ 33, G₂ 51, M₁ 50

3

1 Before 1, D_n D₁₁₋₁₂ ins 63* (cf v 1 27 of the preceding adhy) — T₁ reads 1^{ab} here (with v 1), and repeats it (as in text) after 68* (see below) — ^a) T₁ किं कर्मा किं समाचारो — ^b) T₂ G M तस्य (for तत्र) D₁₋₂ करि, G₂ चिकीर्ष्यं B₁ १ तत्रस्यो विचरि, T₁ नकुलोय भविष्यति — After 1^{ab}, N ins

64* कर्म तत्त्व समाचक्ष्व राष्ट्रे तस्य महीपते ।

[D₁₋₃ कर्मतस्य समा D_n D₂ 11 12 राज्ये (for राष्ट्रे) D₂ १ महात्मनः (for मही)]

Thereafter K₂ D₁ - १ repeat 4 1 16^{cd} (v 1 'नगरे' for 'नृपते') — K₁ D₁₋₂ om 1^{cd} — ^e) K₂ च साम्यम्, G₂ १ सुदीलम् (for च शूरम्) — ^d) K₂ सुगोच्यते, B₁ १ T₂ G₁ M (except M₂) सुसंघित — After 1, D₂ (marg) ins

65* स्वल्पमो रूपमपन्नो न पश्यामि महीतले ।

D₂ ins
66* इंद्रतीमापद प्राप्य कथं तत्र निवस्यसि ।

S ins
67* अदुग्गार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यम् ।
(followed, in G₁, by a repetition of 1^{ab}, with तस्य for तत्र) — T M cont G₁ ins after the repetition of 1^{ab}

68* सोऽयमारुतश्च शान्तश्च किं नु रोचयिता त्विह ।
followed, in T₁, by a repetition of 1^{ab} (as in text) — G₂ १ ins after 67*

69* स त्वं मृदुश्च शूश्च किं नु ते रोचते त्विह ।
2 ^a) S अश्वत्थस्यो, C₂ c as in text C₂ r cites वन्द्य, Crp (Dev) यन्धा — ^b) S विराटस्तेति मे मतिः — After 2^{ab}, N ins

70* सर्वया ज्ञानसपन्नं कुशलं परिरक्षणे ।
[K₂ सर्वार्थज्ञानं, D₁ १ सपन्नश्चाश्वविद्याया, D₂ सर्वाश्च ज्ञानं C₂ r cites ज्ञानसपन्नं]
— ^c) S दामग्रथीति (for ग्रन्थिको नाम) C₂ p दाम्ना, C₂ नाम्ना (as in text) D₁₋₂ अया, C₂ अह (as in text) — After 2, S ins

71* दामग्रथीति विद्यात् कुशलो दामकर्मणि ।
न मा परिभविष्यन्ति जना जातु हि कर्हिचित् ।
[(L 1) M दामग्रन्थिपरिज्ञात (for prior half) — (L 2) T G मा (for मा) M₂ १ वाजिनो जातु कर्हि.]

कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
 प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ३
 ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
 तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।

किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ५
 सहदेव उवाच ।
 गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
 प्रतिपेद्वा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ६
 तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।
 निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७

3 ^a) D₁₋₃ अश्वशिक्षायां; D₄ अश्वविद्यायां — ^b) B₁ 8
 D_n D_{11.12} *चिकित्सने — Aftor 3, B₂ 3.4 (om line
 1) D₂ 2.10 ins

72* नदुष्टाश्च भविष्यन्ति किशोरा वदन्वा अपि ।

नदुष्टाश्च भविष्यन्ति वृष्टेषु च रथेषु च ।

[Cf 74*. — (L 1) D₁₀ निर्दुष्टाश्च; B₃ न दुष्टाश्वाः; D₈
 अदुष्टाश्च — (L 2) B₂ 4 D₂ 10 अदुष्टाश्च; B₃ शिक्षिताश्च,
 D₈ न च दुष्टा. B₂ D₂ वृष्टेषु रथवरमसु]
 B₂ cont B₁ ins after 4

73* पुरा युधिष्ठिरस्याह ह्यज्ञो भरतर्षभ ।

[Road ह्यज्ञो]

On the other hand, S ins after 3

74* न मा परिभविष्यन्ति किशोरा वदन्वास्तथा ।

नदुष्टाश्च भविष्यन्ति वृष्टे धुरि च मद्रता ।

4 ^a) B D₈ 6 ये च मा मद्रं, D₁₋₃ ये मां ररामद्रं; S
 प्रेक्षति (T₁ G₂ 8 प्रेक्षते, T₂ प्रेक्षयति, G₁ प्रेष्यति; M₈
 प्रक्षयति) ये च (G₁ येन; M₈ चैव) मां केचित् Cc citos
 आमद्रं — ^c) B₁ 8 (m as in text) D₄ तेषा (for तेभ्य)
 B₁ 8 (m as in text) मद्र, Cv पद्र (as in text) D_{n2}
 D₁₁ विवक्ष्यामि, Cv as in text — ^d) K तथा (for
 यथा) B₁ 8 D₄ विहरिष्ये यथासुख; D₂ 3 यथा ह्यासमह
 पुरा; D₇ 9 पादवस्य महीसुज — Aftor 4, B₁ ins 73*,
 followed by a repetition of 4^{cd} (v 1 तेषां मद्र for तेभ्य
 पद्र, and विहरिष्ये यथासुख); K₂ D₂₋₄ 10 ins

75* पाण्डवाना नरेन्द्राणामश्वपालोऽतिदोभन ।

D_n D₁₁ 12 ins

76* पाण्डवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृत पुरा ।

and, finally, D₇ 9 ins

77* युधिष्ठिरस्याश्ववन्धो वेद मा तेषु तेष्वहम् ।

परिभ्रमन्निहायातस्त्व मत्स्यपते पुरम् ।

Then follows in D₇ a variation of 10 (v 1 तुरगान् for
 वृषभान्) — K₁ B D₁ 6 8 ins after 4 K₂ D₂₋₄ 10,
 after 75* D_n D₁₁ 12, after 76* D₇ 9, after 77*

78* विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ।

[D₁₋₃ तथैव नगरे; D₄ चरिष्यामि पुरे K D₁₋₄ विरा-

टस्य (for चरिष्यां) K₁ D₁₋₄ *पते; D₂ विना पते; D₂
 यथामुग]

B₁ 8 4 D₆ cont G₂ 8 ins after 7

79* न च मां प्रेष्यते गक्षितोपयिष्ये च न नृपम् ।

[= line 2 of 25* — G₂ 8 तत्ते रोचतु पार्थिव (for the
 posterior half)]

D₂ ins after 78*

80* वैराटे भूप गच्छो विहरिष्याम्यहं यथा ।

Aftor 4, T₁ G₁ ins

81* अह परिचरिष्यामि विराट राजवत्तमम् ।

T₁ cont G₂ 8 ins after 79*

82* वृत्तेवन्मद्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यह यथा ।

(which is a v 1 of 4 2 8^{cd}) — T₁ cont T₂ G₂ 8
 M ins after 4 G₁, after 81*

83* नरुत्तैवमुत्तन्तु धर्मराजोऽप्यवीद्वच ।

5 Aftor युधिष्ठिर उ, S (G₁ om line 3-5) ins .

84* घृत्स्पर्तिसमो युद्धा नये चोदानया यम ।

मघ्नानानाविर्घर्नत पथ्ये सुपरिनिष्ठिनं ।

सुप्रणीतं सुमार्गस्यो राजवत्प्रमपालयन् ।

न चास्य चलित किंचिदहृद्युम्निदो जना ।

सुनीतनायी शूरश्च सर्वमप्रविशारद ।

अधिक मागुरस्माकं तुन्त्या प्रियतर सदा ।

[(L 2) T₁ चान्ये, G₁ पार्थे; G₂ 8 दार्ये (for पथ्ये)

— (L 3) M₈ अचारयत्, M₂ अपारयत् G₂ 8 राजपुत्र

प्रियवद — (L 4) T₁ सदा, G₂ 8 स्मलित (for चलित).

— (L 5) T सुनीतिज्ञश्च शू; G₁ 8 सुनीतो नयशू]

— ^a) D₁₀ T *देव S कर्म (for तस्य) — ^b) B₁ 8 *पे

विचरि; D₁₀ *पे तु चरि, S तस्य (G₂ मत्स्य) राट्टे च(T₁
 क)रिष्यसि (T *ति) — Aftor 5^{ab}, M₈ ins

85* माद्रीपुत्र विराटस्य रससे केन कर्मणा ।

— ^c) B₁ 8 तात; D₉ कर्म (for वा स्व) B_{1.8} 4 D_{n1} D₄

कर्म; D_{n2} D₉ 11 12 तत्र (for तात) — ^d) K B₂ 8 D_n

D₇ 11 12 विहरि* D₈ वृच्छप्रस्य भविष्यसि, D₉ तात छन्नो

भविष्यमि — Aftor 5, D₄ ins

86* वर्षं विराटनगरे यहुन्यालसमावृते ।

अहं हि भवता गोषु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्र मे कौशलं कर्म अवबुद्धं विद्यां पते ॥ ८
लक्षणं चरितं चापि गवां यत्रापि मङ्गलम् ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यत्रापि महीपते ॥ ९
वृषमानपि जानामि गजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपात्राय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥ १०

सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेष्वोऽपि गरीयसी ।
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठे च स्वसा ॥ १२
केन स कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति ।

C 4 74
B 4 3.15
K. 4 4 2-

6 ^a) D₂ गोवताह, T₂ गोमन्यानो, G₁ गोमन्योह, C_v as in text — ^b) D₁ 'व्य महात्मन, D. विराट्पतेर्गहं, S 'स्वेति रोचये — ^c) S प्रतिभोक्ता (G₁ प्रमुभोक्ता), Ca c r a- in text G₂ 2 गोता (for दोग्धा) — ^d) S मग्यान, Cr s as in text K अन्ववत (for गवाम्)

7 ^a) B D_L ८ तत्रि (B_L 2 'त्री)पाल, Cr v as in text. C_vp cites तत्रपाल, C₅ तन्त्रि D₁ S त्री (T₁ 'त्रि)पालेति मे नाम (T₁ नामेद्) — ^b) B₁ 3 मे (for ते) D_n D₁₁ 12 नाम्राह विदितमया, D₁ S स्वय प्रोक्त (D₁ कृत, G₂ 2 प्रोक्तो) भविष्यति — After 7^{ab}, G₂ 3 ins

87* अभिमानात्तु मा राजन्प्रदिव्यन्ति पाण्डवा ।

[G₂ प्रवतिष्यति]

On the other hand, S ins after 7^{ab} (G₂ 2, after 87*)

88* अरोगा बहुला पुष्टा क्षीरवत्यो बहुप्रजा ।
निष्पन्नमत्वा मुच्यता च्यपेतज्वरकित्त्विया ।
नष्टचौरनया नित्य व्याधिष्यान्ननिर्वाजिता ।
गाव मुमुष्विता राजशिरद्विभा निरामया ।
भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपद्रवो नृप ।

[(L 2) G₂ निच्यता, M सुच्यते (for मुच्यता) — (L 3) M (except M₁) च्याल (for व्याधि)]

— ^a) K₂ म, B. D_n D₂ c 2 11 तु, D_L 2 10 वि, G₂ 2 त्वा (for च) — ^c) S प्रीतिरत्र परा हि मे — After 7, G₂ 2 ins 79* and 82* (cf. v l 4)

8 ^a) K₂ भवता, D_L c T G_L 3 'तो, D₂ M (except M₁) भविता D_n 1 transp भव' and मत' T₁ प्रसूत, T₂ च्यापुत (for मतत) G M transp मत' and प्रकृ' B D_n D c 2 11.12 Ca प्रहित; D₂ मगृन, D₁₀ प्रहित, Cc r v प्रकृत (as in text) — D₁ om 8'-9' — ^c) B₂ D_n D₁ 1-12 S (except M₁) सर्व; D₂ 2 पूर्व (for कर्म) — ^d) K च्यवबुद्ध, B₁ Dc ह्यनु', B₂ 3m ह्यनुवद्, B₂ ज्ञानयद्, B₁ ह्यप्रययं, D: स्वनुययो, D₂ ह्यव', T₁ अन्व बुध्य, T₂ G₁ M₁ अनु', Cc अनुवध D₂ एतज्जात च पार्थिव, G₂ 4 अनुबुध्यन्व भारत

9 D₁ om. 9^{ab} (cf. v l 8) — ^a) T₂ M रक्षण (for लक्ष') D₂ 6 वापि, D₂ 8 स चत्र — ^b) S गवा मगल'

लक्षण Cc cites पूजितलक्षण (?), C_v मगल — ^c) D₁ ० अन्ति (for सु) — ^d) D₁-3 विद्या पते, T₁ महापते — After 9, B_L 2.5 ins (an anticipation of) 4.9 10, repeating the stanza in its proper place

10 ^a) B₂ D. c S Ca r क्रयमान्

11 ^b) D₂ 4 तस्य, C_v अत्र (as in text) K सदा मम; D₂ 4 भविष्यति, S परा हि मे (for हि मे सदा) — T₁ G₂ 2 ins after 11^{ab} M', after 90* (see below)

89* विराटनगरे गूढो रक्षेऽह तेन कर्मणा ।

तोपयिष्येऽपि राजान मा भूच्छिन्ता तवानघ ।

— ^c) D₂ म, M₂ ० हि (for च) M₁ मे, M₂ 4 मा (for मा) B₂ 4 5 D_n D₂ . c 2-12 वेत्स्यते (D₂ विस्मिति, D₂ m वेन्मिते) कश्चित् (D₂ पर) — ^d) B_L 3 D₁ पाठव (for पार्थिव) K चमतन्त्र भारत, B₂ 4 5 D_n D. c 9-12 तोपयिष्ये च (D. 'यिष्यामि) पार्थिव (B₂ 4 त नृप), D₁ तत्ते पार्थिव रोचते — After 11, T₁ M₁ ins

90* इत्येतद् प्रतिज्ञात विचरिष्याम्यह यथा ।

[= (var) 4 2 8^{ab} — M₂ इत्येव मद्यति']

In M₂, 90* is followed by 89*

12 S (except G₂ M₁ 2) reads st 12-15 in the order 13, 15, 12, 14, for G₂ M₁ 5 cf. v l 14

— ^a) B_L 4 D_n D₂ . c 11.12 M₂ हि, M₃ च (for सु) — After 12^{ab}, D₁ ins

91* किं करिष्यति पाञ्चाली राजसूयामिपेचिवा ।

— ^d) S transp इव च and स्वसा

13 For S cf. v l 12 — ^a) K₁ केनास्य, B₂ केनस्मि, D_n 2 केनस्वी, D₁-3 केन सा, D₁ T G₁ केनात्र, D₂ केनेह, D₂ 11 M₃ केन म्वित्, D₁₀ केनासौ, M_L 2 केनास्मि (? पि) K B_L 2 D_n D₁-3 11.12 transp कर्म' and द्रौप'. — D₁ om. 13'-14' — ^c) G₂ 2 इह (for हि) K D₁ 3 M किञ्चन (for किञ्चिद्दि)

14 For sequence of T G_L 3 M₁-2 cf. v l 12, G₂ M₁ 5 transp 14 and 15, D₁ om. 14 (cf. v l 13)

— ^a) D₂ 4 3 सुकुमारा, Cc as in text. D_L 2 सुवाला;

न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १३
 सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी ।
 पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १४
 माल्यगन्धानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
 एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १५

S सुशीला Cc r v cito बाला — K1 om 14^c-15^d
 — ^{ca}) D1-3 हि (for नु) D4 सुग्राहं हु मग्नगरे; D5
 कथ चानुचरिष्यति S कथ चत्स्यति कल्याणी विराटनगरे
 सती — After 14, M4 ins

92* वैश* ।

इत्येवमुक्त्वा आश्रुणां पाश्चालीं द्रौपदीं प्रति ।

On the other hand, M ins after 14 (M4, after 92*)

93* अथोवाच तदा कृष्णा युधिष्ठिरमिदं वच ।

15 For T G1 s M1-s of v 1 12, G2 M4 s transp
 14 and 15, K1 om 15 (cf v 1 14) — ^a) B1 s s
 G2 s माल्य गधम्, D1 s T G1 M (except M2) माल्या
 न्गान् B1 s G2 s अलंकार D3 माल्यान्गान् [न] रति-
 कारान् — ^b) G2 s मृदुनि शयनानि च — ^c) B1 s M2 s
 'न्येच विजा', D1 s 'न्येच हि जा' — ^d) T2 G2 s M
 (except M2) च (for हि) B (except B4) Ds r o 10
 साधु साध्वीव्रते स्थिता (= 19^d) Cs v cito यतो जाता
 — After 15, M4 repeats 12

16 After द्रौपदी (v 1 for द्रौपद्युवाच), S (M1.3-s
 om line 7) ins

94* अहं वक्ष्यामि राजेन्द्र निर्दुतो भव पार्थिव ।

यथा ते महत्ते शोको न भवेन्नृप तच्छृणु ।

यथा तु मां न जानन्ति तत्करिष्याम्यहं विभो ।

छन्ना वक्ष्याम्यहं यन्मां न विज्ञास्यन्ति केचन ।

वृत्तं तच्च समाख्यास्ये शमामुहि विद्यां पते । [5]

सैरन्ध्री जातिसपत्ना नाम्नाह प्रवचरिणी ।

भविष्यामि महाराज विराटसेति मे मति ।

[(L 2) G2 s जातु; M तात (for नृप) — (L 3) M1
 एषां नु मनुजाना तु, M2 तेषा तवानुजाताना, Ma.4 एषा
 तवानुजाना च, Ms एषाहं स्वदनुजाना (for the prior
 half) T G प्रभो (for विभो) — (L 4) M2 राजन्,
 M1 s ये मां (for यन्मा) — (L 5) G2 s तदाख्यास्ये]
 — ^a) T G Ms सै र प्रयो र क्षि ता (T2 'ता, G2 'तां), M1 s
 सै र धी र क्षणा; Ms सै र धी र क्षि ता, M1 s सै र ध्या र क्षि ता.
 S (except M2 s s) स्त्रीणां (for लोके) Ca सैरन्ध्र्योऽरक्षिता-
 Cap रक्षितस्त्रीका (prob for रक्षिता लोके) Cv सैरन्ध्र्यो
 रक्षिता लोके, Cr (in prose order) as in text. Cs np
 रक्षिता (for रक्षिता). — ^b) Cr अमुजिष्या; Ca c.s as

[16]

द्रौपद्युवाच ।

सैरन्ध्र्योऽरक्षिता लोके अमुजिष्याः सन्ति भारत ।

नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १६

साहं युवाणां सैरन्ध्री कुडला केशकर्मणि ।

आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ १७

in text D1-3 भूयतां (for भारत) — ^c) K1 B2 D2
 नव मान्या, B2 s D. s न र्थ मान्या; B1 नैवमान्या D1 s
 यति (for यान्ति) S एकपदय (of Ca) स्त्रियोऽरक्षिता Ca
 cites in prose order स्त्रियोऽरक्षिता न यान्ति (?); Cr also
 in prose order मान्या स्त्रियो न यान्ति, Cv paraphrases
 our text ☞ Cr निश्चय इत्यनन्तर एकपदीप्रत्ययार्थता इति
 लोकस्य निश्चय इति जनार्दनटीका । ☞ — ^d) D1 s यिति;
 D2 वृत्त (for इति) G2 s लोकेषु B2 यथैता प्रायुता
 स्त्रिय — After 16, B2 Ds ins

95* एकपदीप्रत्ययार्थता इति लोकस्य निश्चय ।

[Cf Cr above B2 'प्रतोयेता]

17 ^a) K1 वेद*, K2 वेप* (for केद*) — After
 17^{ab}, N ins

96* युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्या परिचारिका ।

उपितास्त्रीति वक्ष्यामि पृष्ठा राजा च भारत ।

[(= (var) 4 2 26 — (L 1) K B Dn D1-3 10-12

गेहे च, D1 गेहेऽस्मिन्, D2 गेहेह. — (L 2) B1 s विद्या
 पते (for च भारत) Cr cites परिचारिका]

On the other hand, S ins after 17^{ab}

97* प्रमदाहारिका लोके पुराणां प्रवासिनाम् ।

नाहं तत्र भविष्यामि दुर्भरा राजवेद्मनि ।

कृता चैव सदा रक्षा प्रतेनैव नराधिप ।

[(L 1) T1 'चारिका, T2 G1 M2 'भारिका; G2 'हारिणी
 G1 केषां (for लोके) — (L 3) G2 कृता (for कृता)
 G2 क्षामा; G3 M1-3 रक्ष्या]

— S transp 17^{cd} and 18 — ^c) K सुप्तगुप्ता, S
 अनुगुप्ता, Cc as in text D1 10 भवि* (for चरि*)

— ^d) D1-3 यय मां, D1 यथा र्व, Ms यन्मा र्व B D
 (except D1 s) परिपृच्छसि (for अनु*) T1 G2 s युष्माभि-
 स्त्र तस्थुपी ☞ Cr आत्मभूपकत्वात् (cf the gloss on
 16 परि भूपणे) मामुद्दिश्य पृच्छसि । ☞

18 S transp 17^{cd} and 18 — ^a) K सुदोष्णा
 — ^d) N (except D1-3) M1 s मा भूते — After 18,
 T1 G2 s ins.

98* इत्येव मत्प्रतिज्ञात विहरिष्याम्यहं यथा ।

[(= (var) 4 2 8^{cd} — T1 एतत् (for एव), and
 यन्मां त्वमनुपृच्छसि (for the posterior half)]

सुदृष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्या यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूदुःखमीदृशम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।
कल्याणं भापसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
न पापमभिजानासि साधु साध्वीव्रते स्थिता ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

युधिष्ठिर उवाच ।
कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।
मम चापि यथाबुद्धि रूचिंतानि विनिश्चयात् ॥ १
पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सुदुर्पैरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २

इन्द्रसेनसुराश्वमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवर्ती शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३
इमाश्च नायों द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।
पाञ्चालानेव गच्छन्तु सुदुर्पैरोगवैः सह ॥ ४
सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्रजायन्त पाण्डवाः ।

C. 4 67
B. 4 4 5
K. 4 5 5

19 ^{a)} S भापसे D₂ भट्टे, S कृष्णा — ^{b)} D₄ सती,
G₂ 8 तथा (for वदेत्) B₁₋₄ D_n D₁₋₇ 11.12 जातानि
(B₁ हि) भामि(B_{1.2.4} D_n: D₁₋₇ 11 'वि)नि T G₁ M
यथा कौलेयकी तथा — ^{c)} D₁₋₃ अपापाम् (for न पापम्)
D_{n1} D_{1-2.10} अमि(D₂ 'पि)जानामि, S अत्ररागी — ^{d)}
K B₂ D_{n1} D₁ 2 transp साधु and साध्वी (K D₂
साध्वि) D₂ साध्वि (for साध्वी) D₁₋₃ स्थिता S
भापसे चारहामिनी — After 19, N ins

99* यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुगिन पुनः ।
कुर्यान्मया त्व कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ।

[(L 2) B₁ D_{1.2.4} कुर्यात् B₂ तथा हि, D_{n1} D₁₋₈
तत्त हि (for तथा त्व) D_{n1} तथा, D_{2m} 8 जना (for
यथा) Cc citos दुर्हृद and लक्षयेयु, C_v दुर्हृद]
D₂₋₄. 8 cont.

100* इति निगदितवृत्ता धर्मसुनुर्निशम्य
प्रथितयुगणगर्णावालकृता राजपुरीम् ।
द्यमनशतनिसप्रा प्रिक्रियन्ते न साध्व्यो
सुदितद्वयवृत्तिर्वाक्यमेतजगात् ।
[(L 2) D_{2.4} प्रथितनिजगुणौचा]

Colophon om. in D₁ 7 S₁ missing — Adhy
name B₁₋₄ ममग्रण, D₂ द्रौपदीवाक्य, D₂ 10 रूपविन्याम,
D₂ म्वस्त्रकर्मनिरूपणं; T₂ अजातवासमग्र, G₁ कृष्णागृहन,
M₁ यमकृष्णाच्छन्नवामोपायकथन — Adhy no (figures,
words or both) K B₁ D_{1.5} 10 T₂ 3, T₁ G M 4
— S'ol'a no G₂ 36.

4

1 ^{b)} B₁ D_n D₂ 7-9 11.12 यानि (for तानि) T₂ G
M_{1.2} चरि' (for करि') — ^{c)} B_{1.8} यथाबुद्धि, B₂ 4
D₂₋₇ यथाबुद्ध्या — ^{d)} K रूचितास्ति (K₁ 'न्वि), D₂
रूचितापि, D₂ रूचितो हि, D₂ रूचिता ता, T M₂ रूचिता हि;
G₂ रूचितेति, M₁₋₄ रूचिताभि- (for रूचितानि) D₄ भवि-
ष्यति, D₂ नियोजत, G₂ 2 T₁ विनिश्चिता (for विनिश्चयात्)
B_{1.8} भवित्री सुविनिश्चिता, D_n D₂ 11.12 रूचिता विधि
निश्चयात्, D₁₋₂ रूचिताभिविनिश्चये, G₁ रूचिताभिविनिश्चय

2 ^{c)} N (except K B₂ D₇ 9) M₁ सूत, T₁ G₂
M₂ 2.5 (sup lin) सूता, T₂ G₁ 2 M₁ 5 सूता (cf. v l. 4)
4) C₂ सूता (= पाचका), and पौरोगवा

3 ^{a)} B D₂ 2-10 M₁ C_v इन्द्रमेनादयद् D_n: D₁ 11.12
M. एव, D₁ इमान्, D₂ एतान्, T G M₁₋₄ एते (for इमे)
— ^{b)} K केवल, C₂ as in text — ^{d)} K निश्चिता
(for वर्तते)

4 ^{b)} B_{1.8} S (except M_{2.2}) सर्वत, B₂ 4.8 D
(except D_{1.2.4} 7 9) सर्वाश्च G₂ M₁ 'चारका — ^{c)} A
few MSS पचालान् — ^{d)} N (except K D_{n1} D₇ 9)
M_{1.4} सूत, T G₂ M₂ 5 सूता, G₁ M₂ सूता (cf. v l. 2)
— T₁ ins after 4 G₁, after 102* (see below)

101* गत्वा द्वारवर्ती चैव काम्पिल्य च पुरोत्तमम् ।

5 ^{b)} K D₂ 9 ज्ञायते हि (D₂ च), B D_n D_{1.2.4}
2-8 10-12 T M₁ प्राजायत — After 5^{ab}, T₁ G₁ ins.

102* अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।
which in G₁ is followed by 101* — ^{c)} D_{1.2.7-9} G₂
om. हि D_{n1} S अपाहाय, D₂ अवा', D₁ अपाकृत्य, C₂ as

गता ह्यस्मानपाकीर्यं सर्वे द्रैतवनादिति ॥ ५

धौम्य उवाच ।

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।

अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ॥ ६

हन्तेमां राजवमतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।

यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रेष्यो न रिप्यति ॥ ७

दुर्वसं त्वेव कौरव्या जानता राजवेद्मनि ।

अमानितः मुमानार्हा अज्ञातः परिवत्सरम् ॥ ८

in text — ^a) B₁ s sm D₁₀ इत, D₇ अपि (for इति)
— After 5, N (except K₁ D₁ s s, B₂ om line 2,
D₂ marg) ins

103* वैशपायन उवाच ।

एवं तेऽन्योन्यमामघ्य कर्माण्युपरया पृथक्पृथक् ।

धौम्यमामघ्रयामासु स च तानमघ्रमघ्रवीत् ।

while S (G₁ M₃ om line 2) ins

104* वैशपायन ।

तानन्वदात्म धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषधित ।

धौम्य पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरपरमान् ।

[G₁ M om वैश — (L 1) G₂ M तानन्वदात्मन्
मार्त्मा M₁ 'मत्र' (for 'धर्म')]

6 After धौम्य उ, N (except D₂) M (except
M₂) ins

105* विहित पाण्डवाः सर्वं प्राणेषु सुहृत्सु च ।

याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ।

त्वया रक्षा विधातव्या कृणाया फारगुनेन च ।

[(L 1) B₁ 4 D₁ c 10 M₂ विदित, B₂ s D₂ c m
विदिता (for विहित) B₂ s D₁ D₂ c 10 M₂ सर्वे,
Cc r सर्व (as in text) M₁ s 4 विदिते चापि वक्तव्य;
Ca विहित पाण्डवा सर्वे, Cn v as above — (L 2) D₁ s
Ccp प्रवहणे, D₁ Crp प्रवहने, Ca c r s as above K
याने च वाहने चैव, M₁ वाहन चायुधेणैव, M₃-s यानेषु
वाहने चैव B₁ s तथाग्निषु च, B₁ यथा चाग्निषु — (L 3)
M (except M₂) फलु]

N M (except M₂) cont (D₂ ins after धौम्य उ)

106* विदित वो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं नृप ।

[D₁ वै, D₂ नो, D₁₀ M₂ वा, M₂ ते (for वो) B₁ s s
Ca न्याय; D₂ पूर्व (for सर्वं) K₂ लोकवृत्तम्, D₁ लोके
वृत्तम्, Cv इतिवृत्तम्; Ca as above D₂ s 0 इम (for
इद) B D₂-0 नृपा, Dn तव (for नृप)]

— After 6^{ab}, B Dn D₂ (marg) c 0 0-12 ins

107* एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातन ।

[B₁ D₂ D₂ 11 12 एव, (for एष) D₂ स्वार्थद् (for
अर्थद्) B D₂ s 0 10 अपि (for एव) D₂ वर्धतेर्थ
(for अर्थश्चैव)]

— ^a) K₁ B Dn-D₂ 7-7 0-12 G₁ C₀ हेतुमत्र Cr citos
only हेतु

For st 7-43 cf Vidhurapandita Jātala (ed
Fausböll, vol 6, pp 292 ff), Gāthās 126 ff See
also H. Lüders, Ueber die Grantharecension, pp
63 ff

7 ^a) K M₁ s 'वमतिं, D₂ 'वद्धार, Cc r v as in
text — ^b) Dn D₁ 12 अहम् (for व) — ^c) G₁
प्रेष्यो, M₂-s मृत्य (for प्रेष्यो) T₁ G₁ M₁ भरिप्यति,
M₂ c न दृप्यति, M₂ damaged, M₃ तरिप्यति, only G₂ ?
न रिप्यति (as in text)! N T₂ मयान्द्रोपांस्तरिप्यथ (D₂
सर्वदु म तरिप्यथ)

8 ^a) K₁ मुर्वमे; K₂ दुर्वामं, T G₁ M दुर्वाम (M₁
'म), Cc r s v as in text K om तु B₁ 4 Dn₂
D₁ 7 s 11 12 T₂ G₁ चैव, Dn₁ यत, D₂ ननु (for त्वेव)
D₁ निवसरत्वेव, G₂ s दुर्वम(G₂ 'म)त्वेव B₂ Dn₁ G₂
M₁ 4 Cc कौरव्य, Dn₂ D₁ 12 T₂ कृत्य; T₁ M₂ कृतिय
— ^b) K जानते; D₁ 10 Ccp जानता; D₂ m om सतत, S
(except T₂) जातेन, Cc r v as in text K D₁-s
'वेद्मसु, T₁ G M कुरवेद्मनि, Cv as in text — ^c) B₂ s
अमानिता, Cc as in text B₁ s Dn₁ Cc मानित्वां, Dn₂
D₂ s 0-12 तु (D₂ s 10 च, D₂ स्व) मानार्हा (D₂ 0 'हं)
K अमानितेषु राज्याहृद्, D₁ s s S नितेन मानार्हा (T₁ M
'हं) Cv citos अमानितेन — ^d) B₂ 4 स्वज्ञाता, B₁
D₂-7 स्वज्ञातं, D₁ अज्ञाता, S गृहेन D₂ प्रतिवत्सर, G₁
परिवर्तितु, Cc as in text — K₂ B₁ s Dn D₂ (marg
ecc m) c 0 0-12 ins after 8 B₁ D₂ c, after 109*

108* ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुगम् ।

[☞ Cr परिवत्सरमित्यनन्तर ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ
यथासुगमिति जनार्दन । ☞]

B₁ cont B₁-3 D₂ c S ins after 8

109* पाण्डवाग्निरय लोके सर्वदास्त्रमयो महान् ।

भर्ता गोप्ता च भूताना राजा पुरुषविग्रह ।

[(L 2) Ca citos भर्ता गोप्ता च and explains
पुरषविग्रह]

In B₁ D₂ c this is followed by 108*, in S by

110* सर्वात्मना प्रतमान यथा द्रोपो न सस्पृशेत ।

राजानमुपजीवन्त तस्य वृत्तं निबोधत ।

which in turn is followed in T G M₂-s by 112*,
and in M₁ by

द्विष्टद्वारो लभेद्वारं न च राजसु विश्वसेत् ।
 तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नामिपजेत्परः ॥ ९
 नास्य यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
 आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १०
 अथ यत्रैनमासीनं शङ्करन्दुष्टचारिणः ।
 न तत्रोपविशेज्जातु स राजवसतिं वसेत् ॥ ११
 न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।

तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ १२
 अस्यन्ति हि राजानो जनाननुत्वादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं सृपा ॥ १३
 नैपां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथंचन ।
 अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १४
 विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
 एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १५

C 4 101
 B 4 4 19
 K 4 5. 14

111* क्षत्रिय चैव सपै च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत मेधावी वृशानपि कदाचन ।
 पृथग्य च पुरुष निर्द्वेष्टवमानितम् ।
 राजा तस्माद्दुर्भिन्यं पूजनीयं प्रयसत ।
 M1 cont T G M2-5 ins after 110*

112* नातिवर्तेत मर्यादा पुर्यो राजममत ।
 व्यवहार पुनर्लोकं मर्यादा पण्डिता विदुः ।
 S cont K2 B Dn (Dn1 om. lines 1-2) D2 c 10-12
 ins after 15

113* गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजित ।
 जात्यन्यं ह्यव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ।
 न हि पुत्र न नहार न आतरमरिंदमा ।
 समतिक्रान्तमर्यादां पूजयन्ति नराधिपा ।
 [S transp lines 1-2 and 3-4 — (L 1) T2 G2
 M2 1 1 मृति, M3 मृति (for भूमि) K2 'दृक्षानुयो', B4
 'दोष्यनियो'; D2 'दोष्यनुयो', D3 'दो विनियो', D10 'दोयो
 नियो'; S भूमिपालनियो' Cn cites the first three
 pādas, Cr only परां — (L 3) K2 D5 न पुत्र न च पौत्र
 हि (D5 नहार)]

9 Cf. Vidhurap Jātaka (loc cit), Gāthā 145,
 Lüders, op cit p 63 — ^a) K B1 Dn D2 7 s 11.12 C3
 दृष्ट, Ca c v np द्विष्ट (as in text) D2 न ते, D3 विशेष्ट,
 Ca लभेष्ट (as in text) Cr राजद्विष्टद्वार K D2 राष्ट;
 B1.2 5 Dn D1.2 7-1 6-12 Ca व त्रष्टु (cf C5 द्रष्टुमिच्छेत्),
 D2 वेष्ट (for द्वार) S सृष्ट (T2 रोप) द्वार मदा पश्येत्
 — ^b) K B1. Dn1 D1-4 7 s 9 m 10 C7 राजस्त्रेषु न वि',
 B2-4 Dn2 D5 c 11.12 Cc np sp रहस्त्रेषु न वि', D9
 राजस्त्रेषु न वि' — ^d) D2 9 G2 3 यच्च, T2 यत्तु, G1
 यत्त्वा, C7 यत्र (as in text) B1 Dn D11.12 नामिपतेत्,
 D2 'भनेत्', D3 2 9 S (except M1.2.4) 'लपेत्', D10
 'ग्रजेत्', Ca c v as in text (cf. Cr अभिपङ्क = पराभव)
 K मन', C7 पर (as in text)

For st 10-43, S subst a passage which,

besides containing some additional stanzas, differs
 from the text in other respects also The text of
 the Southern passage (with its variants) is given
 separately, under v 1 43

10 Cf Vidhurap Jātaka (loc cit), Gāthā 141
 Cf Lüders, op cit p 64 For S cf. v 1. 43 — ^a)
 N यो न (for नास्य) — ^b) K नव (for गज) B4 ह्य
 (for रथम्) D4 न पीठं न वरासन

11 For S cf. v 1 43 K Dn1 D2 2 (1 hapl) om.
 11 — ^a) B1.2 Dn2 D11.12 Cn यत्र, Ca अथ (as in
 text) D4 तत्र, Ca व यत्र (as in text) — ^c) N (K
 Dn1 D2 2 om) यो वै (for जातु)

12 For S cf v 1. 43 D4 om 12 — ^a) B Dn1
 D1.2 5 c 9 10 Ca चानुशिष्याद्, Dn2 D11.12 जातु निक्षेद्,
 D1 जातु शिष्याद् Cc n s cite अनुशिष्यात् — ^c)
 D1.3 2 एवम् (for एनम्) — ^d) B1 Dn2 D2 7 9 11.12
 Cn s समभिपूजयेत् (cf C7)

13 For S cf v 1. 43 — ^a) Dn1 D1.3 इह, D4 च
 (for हि) — ^b) D4 नरान् (for जनान्)

14 For S cf v 1. 43 — ^a) Cap rp (D1) दारैस्तु
 (Cap does not cite तु), Ca r as in text — ^b) B
 Dn1 D1.3 7 9 कदाचन (for कथं) — ^c) K D2 द्वेष्टि
 तत्र हिताश्च ये, D3 दुष्टपानहिताश्च ये, D7 (m as in text)
 दृष्टिपातगताश्च ये, D8 द्वेष्टारो नहिताश्च ये, D9 विद्विपस्य
 हिताश्च त, Ca as in text

15 For S cf v 1. 43 — ^a) K1 D10 विदिते वा,
 K2 'तो वा, D1-3 विदितानि, D4 विहिते च Dn2 D11.12
 transp कुर्वीत and कार्यां Dn1 D10 सुवहूनि, Cc सुलघूनि
 (as in text) — After 15^{ab}, D4 s ins

114* न चापि चरणौ प्राज्ञो पुनोज्जातु भुजौ क्वचित् ।
 — ^c) B1.2 5 Dn D1.2 7-12 C3 सति, Cc r as in text
 — ^d) D10 च्युति, Ca व क्षति (as in text) — After
 15, K2 B Dn (Dn1 om. lines 1-2) D. c 10-12

यत्नाचोपचरेदेनमप्रिवद्देवच्च ह ।
 अनृतेनोपचीर्णो हि हिंसादेनमसंशयम् ॥ १६
 यच्च भर्तानुयुञ्जीत तदेवाभ्यनुवर्तयेत् ।
 प्रमादमवहेलां च कोपं च परिचर्जेयेत् ॥ १७
 समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
 संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ १८
 अनुकूलो भवेचास्य सर्वार्थेषु कथासु च ।
 अप्रियं चाहितं यत्सात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ १९
 नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।

ins 113*

16 For S of v 1 43 — ^a) K₁ B₂ om च. K
 चैनम्, B₂ एकम् (for एनम्). — ^b) K सह; B₁ : Dn
 D₂ : 10-12 विह; Ca सरा (for च ह) — ^c) D₁ : 10
 अनृते च; Ca r 'तेन (as in text) D₁ : 10 उपचीर्णो, Co
 अपची', Ca उपची' (as in text) — ^d) B₁ : : D
 (except D₁ : : 10) हन्यात् (for हिन्यात्) B₁ : : Dn
 D₂ : 10-12 ष्य; D₂ ष्य; Ca एनम् (as in text) Some B
 and inferior D MSS (incl Dn) न संशय, न शयय,
 अत्यय (for अत्ययम्)

17 For S of v 1 43 — ^a) B₁ : Dn D₁ : 11 12
 यद्यद्; D₂ यत्र, Ca यत्तु (for यच्च) D₁-3 राजा, Ca १
 भर्ता (as in text) D₂ नियुञ्जीत; Ca o अनुयुञ्जीत (as
 in text) — ^b) B₁ Dn₁ Cn तत्तदेवायुः; B₂ D₂ o
 तदेवाभ्यनुवर्णं (B₂ m 'तं)येत्; Dn₂ D₁ : 11 12 तदेवा-
 स्यात् Ca c₁ o₂ अभ्यनुवर्णयेत्, Ca rp (D₂ v) 'वर्णं,
 Cr 'वर्त — ^c) B (except B₂) Dn D₁ : 11 12 Ca. r
 अवलेष; D₁ परिवाद; Crp (D₂ v) अपरेषां; Co १ अघहेलां
 (as in text) — ^d) D₁-3 १ प्रोध; Ca as in text (cf
 Cv कोप)

18 For S of v 1 43 — ^a) K अपार्थियासु, Ca c
 r व समर्थनासु (as in text) — ^b) D₁ आचरेत् (for ष्य
 च) — ^c) D₁ वर्णयेद्यत् (for स्य') — ^d) D₂ हिषात्
 (for प्रियात्) D₁ प्रिय, Ca v हित (as in text) B₂
 Dn D₁-12 भवेत्; D₁ च यत् (for वदेत्) D₂ रिता
 द्विततर भवेत्

19 For S of v 1 43 — ^a) D₁ २ सर्वासु च (for
 'र्थेषु) — ^b) K transp अप्रिय and अहित B₂ D₁-3
 हित, Co r अहित (as in text) — ^d) B₁ Dn₂ D₁ : 11 12
 'वर्त', Co 'वर्ण' (as in text)

20 For S of v 1 43 — ^b) Cnp मणित (for

अप्रमत्तश्च यत्तद् हितं पृथ्यात्प्रियं च यत् ॥ २०
 नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितः सह संशयत् ।
 स्वस्थानात्र विकम्पेत स राजमर्गतिं ज्ञेयत् ॥ २१
 दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत् पण्डितः ।
 रक्षिणां पात्रशरणा न्यानं पश्चाद्विरीयते ।
 नित्यं विप्रतिपिद्धं तु पुस्माद्रामनं महत् ॥ २२
 न च संदर्शने किञ्चिन्प्रपृद्धमपि संजपेत् ।
 अपि येतद्विद्विष्टाणा व्यतीकथ्यानमृचामम् ॥ २३
 न मृषाभिहितं राजो मनुष्येषु प्रस्ताशयेत् ।

पण्डित) — ^a) B₁ : Dn D₁ : 11 12 मर्गतिं; D₁ : २ रक्षिणः;
 D₂ रक्षिणः; D₁ : १ मर्गति (for मर्गति) Ca c c₁ o यत्
 — ^b) D₁ : ३ मत् (for मत्)

21 For S of v 1 43 — ^a) B₁ D₁ पृथ्यात् (for
 सेवेत्) — ^b) Dn D₁ : ३ ३ ३ ३ C p rp मयदेत्, D₁-4
 मयिदेत्; Co r as in text — ^c) D₁ विकम्पेत; Ca c as
 in text

22 For S of v 1 43 — ^b) Cn rp पाथे; Co as in
 text — ^c) K D₂ रक्षयः; D₁ वृष्टो, Ca v as in text
 D₂ दायु (for द्यात्) — ^d) D₂ पार्श्वमास्य, D₂ पश्चात्पान
 (by transp) D₁ आमनं त्वर्थाविते — ^e) B₁ D₂
 D₁ : 11 12 हि; D₂ च; Co वि (as in text) B₁ : 2
 D₁ : 2 10 च; D₁ हि (for म्) — ^f) B₁ : ३ यत्; B₂
 मत्; D₂ स्यात् (for मत्) — After 22, D₁ ins

115* अत्रमत्ता मत्ता निष्टेदेय सत् प्रियो भवेत् ।

23 For S of v 1 43 — ^a) B₁ D₂ अत्य मर्गति; B₂
 D₁ Crp (D₂ v) अत्यमर्गति; Ca अत्यमर्गति (cf Co),
 Co r १ मयदेत् (as in text) — ^b) K D₁ : ३-३ C₁ प्रपृद्ध;
 Dn₁ D₁ o अपत्; Dn₂ D₁ : 12 Co n rp (Catur) प्रपृद्धं
 (cf C₁ प्रपृद्धि); Cap अयत्; Cr (cf Co) प्रपृद्ध (as in
 text) K Dn D₁ : 11-12 संजपेत्; D₂ मयदेत्, D₁ ३
 संजपेत्, Co १ as in text B₂ पुरवमपत्यमित् (sic), D₂
 प्रपृद्धमभिगमयेत्

24 For S of v 1 43 — ^a) Co मृषा (for मृषा)
 K Dn₂ D₁ : ३ ३ ३ ३ Cn सत्ता; B₂ : 4 Dn₁ D₁ : 10 सत्ता
 — ^b) N अस्यति हि (D₂ च) राजानो जनान् (K₁ B₁ Dn
 D₁ : 11 १ नरान्; Cn मृषान्) अनृतयादिन — After 24,
 N ins

116* तथैव शायमन्यन्ते नरान्पण्डितमानिन ।

[K D₂ जनान्, D₁ ३ नरा; D₁ सगत् (for नरान्) D₂
 नर पण्डितमानिन]

यं चाद्भयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ॥ २४
 शूरोऽस्मीति न ह्यः स्वाद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
 प्रियमेवाचरन्नाज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ २५
 ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ।
 अग्रमत्तो भवेद्भ्राजः प्रियेषु च हितेषु च ॥ २६
 यस्य क्रोपो महावाघः प्रसादश्च महाफलः ।
 कस्तस्य मनसापीच्छेदन्र्थं प्राज्ञसंमतः ॥ २७
 न चोष्टीं निर्भुजेजातु न च वाक्त्र्यं समाक्षिपेत् ।
 सदा क्षुतं च वातं च शीघ्रं च वाचरेच्छनैः ॥ २८
 हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।

नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्भसेत् ॥ २९
 न चातिधैर्येण चरेद्दुरुतां हि व्रजेत्तथा ।
 सितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत् प्रसादजम् ॥ ३०
 लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ।
 असंमूहश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३१
 राजानं राजपुत्रं वा संवर्तयति यः सदा ।
 अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३२
 प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।
 न निर्वृणाति राजानं लभते प्रग्रहं पुनः ॥ ३३
 प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः ।

C 4. 123
B. 4. 4. 41

25 For S cf. v l. 43 — ^a) D₁ वीरो (for शूरो)
 D₂ D_{11.12} Cr वृष्ट., Cc ह्य (as in text) — ^c) D₁ 7
 आचरेत् D₂ 2 9 प्राज्ञ, Ca राज्ञ (as in text) — ^d)
 D₇ 9 गौरवात्, Ca c 7 भोगवान् (as in text)

26 For S cf. v l. 43 — ^a) K₁ दुर्वायं, K₂ दुर्वायं,
 B₄ D₁₀ दुष्प्राप्य D₄ प्रयत्नेनैव तु राजेन्द्र, D₅ ऐश्वर्यं दुर्लभं
 प्राप्य Cr cites ऐश्वर्यं — ^b) K₁ D₂ श्रिय (for प्रिय)
 B_{2.4} D₅ Cr भारत, Cc rp (Catur) राजत (as in text)
 D₄ प्रिय चैवाचरेज्जन, D₅ प्रिय वा प्राप्य भारत — ^c) B₄
 प्राज्ञ (for राज)

27 For S cf. v l. 43 — ^b) K महाघट, Cr 'फल'
 (as in text) — ^d) D₁ 5 क्षत्रिय, D₁₀ अनयान्, Co as
 in text D₁ प्राप्य समतः; D₅ प्राज्ञसंमत

28 For S cf. v l. 43 D₂ om. 28^a-40^b — ^a)
 B₂ 4 5 Dn D₁₀₋₁₂ Cr न भुजां, D₅ विभुजेत्; D₇ विमलेत्;
 D₈ निर्भुजेत्, D₉ विलिहेत्, Ca c rp (Catur) 5 7 निर्भुजेत्
 (as in text) B₂ 4 5 Dn D₁₀₋₁₂ Cr जानू, D₅ चाहु,
 Ca. rp (Catur) जातु (as in text) D₁ न चोष्टीं विभु-
 जिह्वा तु, D₄ न च प्रष्टो वदेजातु, Cap न चोष्टीं न भुजां
 जानू (with the remark इत्यपि पाठो बृहस्पत्यकेषु ।
 स्पष्टार्थे । न च हेयं पृथ ।) — ^b) B_{1.3} वाच, Cr वाक्य
 (as in text) Ca has वाच वाक्य — ^c) K D₂
 D_{1.2.5} 10-12 Ca वाचं; B D₁₁ D_{2.6} वात; D₄ पात;
 D₇ 9 वाक्य (for क्षुत) ११ Cr मदावात श्राम । Cr वात
 क्षुतादिरूप । ११ B D₁₁ D_{2.6} वाच, Ca वात (as in text)
 — ^d) K D_{1.3} चरेत् (for आचरेत्)

29 For S cf. v l. 43 D₂ om. 29 (cf. v l. 28)
 — ^a) K चात्यत, B₁ Dn D_{11.12} चान्यस्य, D₄ सर्वेषु (for
 चाप्यस्य) — ^b) D₂ D₅ 11 केनचित्, D₄ केषु च — ^c)

B₄ प्रहास्येत, D₅ प्रहस्येत (for प्रहृष्येत) — ^d) K D_{1.3} 5
 वदेत् (for हसेत्)

30 For S cf. v l. 43 D₂ om. 30 (cf. v l. 28)
 In D₉, st 30-49 are lost on a missing fol. — ^a) Cr
 cites नातिधैर्यं, Crp (Catur) नार्धैर्येण; Ca 0 अतिधैर्येण
 (as in text) B₁ 5 नातिधैर्यं चरेत्तत्र, D₁₀ न चाति-
 दैन्यमीरित, Crp (Dev) as in text — ^b) D₁₁ D₁₀ तत्
 (for तथा) B₂ 'ता हि ततो व्रजेत्, D₅ भ्रुकुटिं न समाव्रजेत्
 — ^d) D₁₀ Ca प्रसादज (for प्रसा') B D₁ 8-8 दर्श-
 येत् (B_{1.3} 'वेष्टा'; D₁ 3 'थेता; D₇ 'थेत्त') प्रमा (B₂ D₇
 'सा) दज

31 For S cf. v l. 43 D₉ missing, D₂ om. 31
 (cf. v l. 30, 28) — ^b) D₅ om. च B₃ D₅ 10
 'मानत D₅ न व्यथेतात्तमा' — ^c) B₂ D_{1.3} 10 तु (for
 च) — After 31, D_{1.2} read 41

32 For S cf. v l. 43 D₉ missing, D₂ om. 32
 (cf. v l. 30, 28) — ^b) B_{1.2} 4 D₁₁ D_{1.3} 10 Cep
 सवर्णयति, D₄ सवर्धं, D₅ समर्धं, Ca. c s np as in text
 — ^d) K सु- (for स) B₁ 3 Dn D_{1.11.12} तिष्ठते B₂ 5
 श्रियां, B₄ D_{1.3} श्रिय, Dn D₁₀₋₁₂ प्रिय, D₄ श्रिये, D₅
 स्वय, D₇ श्रिया

33 For S cf. v l. 43 D₉ missing, D₂ om. 33
 (cf. v l. 30, 28) — ^a) D_{1.3} यो नित्य — ^b) B_{1.2} 5
 Dn D₁₁ 12 स्वकारणं, D- 5 च कारणात् Ca cites कारणं
 — ^c) K निर्वपति, B_{1.4} D₅ 10 निवृणाति, B₂ D₁₁ D₇
 m. 3 Ca. 7 निर्वदति, D₂ D_{11.12} निर्विदति, D₃ निदयति,
 D₄ विनिदति, Cap निन्दति च, Ca c as in text — ^d) K
 D₅ लभेत, D₄ लभेत् B_{1.2} 8 (m as in text) 4 Dn
 D₅ 7 11.12 सपद, D₁ च श्रिय, Ca आस्पद, Cap r प्रग्रह

उपजीवी भवेद्राज्ञो विपये चापि यो वसेत् ॥ ३४
 अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः ।
 न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ३५
 श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ।
 विशेषेण राजानं योग्याभूमिषु सर्वदा ॥ ३६
 अम्लानो बलवान्शूरश्लोथेवानपगः सदा ।
 सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३७
 अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।

अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८
 उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
 आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९
 यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
 दुःखेन सुरमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४०
 समवेपं न कुर्वीत नात्युच्चैः संनिधौ हसेत् ।
 मद्यं न बहुधा कुर्यादेवं राजः प्रियो भवेत् ॥ ४१
 न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।

(as in text) B₅ D₅ सपद लभते पुन

34 For S of v 1 43 D₀ missing, D₂ om 34 (of v 1 30, 28) — ^b) K गृह* (for गुण*) — ^d) B₅ Cn यो, Dn D₁ s 8 10-12 वा (for च) B₅ Cn वा (for यो) B₁ s Dn D₁₀₋₁₂ भवेत् (for वसेत्)

35 For S of v 1 43 D₀ missing, D₂ om 35 (of v 1 30, 28) — ^a) B₅ D₅ s 10 अपि (for हि) K मुक्त (for भोक्त) — ^b) K₁ B₁ s Dn D₄ 7 s 11 12 प्रार्थयेत्; B₄ *येद्य (for *येत्तु) — ^c) D₁ s स, D₄ च (for स) K B₅ s D₁ s 4 6-8 Cc स्थाने, D₅ काल — ^d) D₁ s स गच्छेत्प्राण*

36 For S of v 1 43 D₀ missing, D₂ om 36 (of v 1 30, 28) — ^b) K B₂ s D₂ 10 पर (for पर) B₂ s सवसेत्, Cc सवदेत् (as in text) — ^c) D₄ न विश्वमेत्, all comm as in text B₁ s Dn D₁ s-5 7 11 12 च, D₀ तु, Ca c r s v न (as in text) — ^d) B (except B₄) Dn D₁ s 4 7 11 12 C₅ ap rp योग्य* ; D₅ योग्योद्धमिति, D₁₀ योग्यो भू* ; Ca c r v as in text

37 For S of v 1 43 D₀ missing, D₂ om 37 (of v 1 30, 28) — ^a) K₂ अम्यज्ञो, B₁ s 4 D₅ 6 अम्लानो, Ca c v as in text — ^b) N (except K₁ D₁₀) Cv छायेवानुगत सदा — ^d) D₅ सदा सनिहिताश्रय

38 For S of v 1 43 D₀ missing, D₂ om 38 (of v 1 30, 28) — ^a) K₁ D₁ Cv प्रेष्यमाणे, D₅ s 7 10 प्रेष* ; Cv p as in text — ^c) K₁ हि (for कि) B₅ m अहमेतत्करोमीति — D₁ s 4 read 41^{cd} after 38, for further transpositions of v 1 31, 39, 41

39 Cf Vidhurap Jataka (loc cit), Gāthā 132, Luders, op cit p 64 — For S of v 1 43 D₀ missing, D₂ om 39 (of v 1 30, 28), D₅ om 39 — For 39^{ab}, N (except D₂ o) subst

117* अभावे चैव भावे च राजा यश्चैव सर्वदा ।

[K B₁ D₃ 10 Ca o rp अभारे (Cv has only the paraphrase लघुनि कायेऽनुचिते); Dn D₁₁ 12 आंतरे, D₄ अतरे, Cr अभावे (as above) K B₁ D₃ 10 Cc rp भारे (Cv has only the paraphrase गुरकर्म), Dn D₁ 11 12 चाष्टे, Cr भावे (as above) D₁ आरभेतैव भारे च B₂ अपि, Dn D₁₁ 12 अथ (for एव)]

— ^c) K B₂ s D₁-1 5 7 m s-10 C₁ न विकपेत, B₁ Dn D₁₁ 12 नैव कपेत, Cr as in text — After 39, D₄ reads 41^{ab} (of v 1 38, 41)

40 For S of v 1 43 D₀ missing (of v 1 30) K Dn₁ D₃ om 40, D₂ om 40^{ab} (of v 1 28) D₅ transp 40 and 41^{ab} — ^b) B₁ प्रिय नैव (for *णां न) Ca as in text — ^c) D₂ न चापि (for दुःखेन) D₁ 7 दुःखम् (for सुखम्) — After 10, D₃ ins

118* नम यानं सम भोज्य नात्युच्चैर्बहुधा हसेत् ।

41 For S of v 1 43 D₀ missing (of v 1 30) D₂ om 41 D₁ s read 41 after 31, repeating 41^{cd} after 38, D₄ reads 41^{ab} after 39, and 41^{cd} after 38, D₅ transp 40 and 41^{ab} — ^a) K B₁ s समवेद्य, B₂ s D₅ सम वेद्य, B₄ D₅ 10 नम वेप C₅ citos सम, Ca वेद्य — ^b) D₁ s समिता (for संनिधौ) B₂ वसेत्, D₁ s विशेत्, D₅ भवेत् (for हसेत्) B₁ s-5 Dn D₂-7 11 12 नोद्ये सनिहितो वसेत् (B₃ s D₅-7 हसेत्) — ^c) N (except K₁ B₄ D₁ s 7 s) transp मद्य and न — ^d) D₁ s न राजवसतिं वसेत्

42 For S of v 1 43 D₀ missing (of v 1 30), K₁ om 42-43 — ^b) D₁ द्रव्य (for धन) B₁ s D₁-3 Ca त्त, B₂ s 5 Dn D₅-8 11 12 अपि (for उप) — ^c) D₁-3 चाहरन् (for हि हरन्) — ^d) Crp भर्त्सन, Cr वधन (as in text) D₂ 12 धन (for वधम्) D₁ s न वधमेव वा (D₃ च)

43 For S see below D₀ missing, K₁ om 43

प्राप्नोति हि हरन्द्रव्यं वन्धनं यदि वा वधम् ॥ ४२
यानं वस्त्रमलंकार यत्रान्यत्संप्रयच्छति ।

तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ४३
संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूवः ।

C. 4 133
B. 4 4 51
K. 4 5 82

(cf. १ 30, 42) — ^d K: D: 10 राज प्रियो; B: राजन्तरो — After 43, Dn D: 11 12 135

119* एव मयन्य चित्तानि पतत पाण्डुनन्दना ।

For 10-43, S subst.

120* यत्रोपविष्ट मरुत्व नोपहन्त्याहलीयम् ।

तदामन राजकुले हृष्येत मनुजो वमन् ।

(11^{ad}) यथैनमत्र चासीन दक्षेरन्मुष्टचारिण ।

(11^{cd}) न तत्रोपविशोऽनु यो राजप्रमतिं वसेत् ।

न्वमूर्त्ता काममासीत् तिष्ठेद्वा राजमनिघो । [5]

न त्वेवामनमन्यस्य प्राधयेत् कदाचन ।

परामनात् ह्येन परम्य परिचारका ।

परिपद्यपकुर्येयुः परिहास्येत द्रमुनि ।

(22^{cf}) नित्य विप्रतिपिद्ध तु पुरन्तादामन मतन् ।

अर्थाय हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठति । [10]

(22^{ab}) दक्षिण चाय वामं वा चाहुमाश्रित्य पण्डित ।

तिष्ठेद्विनीतयडाजय पुरन्तात् पृष्टत ।

(22^{cd}) रक्षिणासात्तशस्त्राणा पश्चान्वान विधीयते ।

मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा माश्रा शीलेन वा पुन ।

संप्रद्वार्य मनुष्याणा नित्यमाभाषिता भजेत् । [15]

पूज्यमानोऽपि यो राजा नरो न प्रतिपूजयेत् ।

नैनमाराधयिष्यन्ति शान्ता शिष्यानिपालमान् ।

(10^{cf}) नाम्य युन्य न पर्यन्त नामन न रय तथा ।

(10^{cd}) आगेहेत्यान्वितोऽस्मीति यो राजप्रमतिं वसेत् ।

(40^{cf}) यो वै गृहेभ्यः प्रसन्नस्त्रियमाणमनुस्मरेत् । [20]

उ याने नित्यमकलयो निम्नन्टी मयतारमवान् ।

परीत क्षुत्पिपात्मान्या विहाय परिदेवन् ।

(40^{cd}) दुःखेन सुखमन्विच्छेद्यो राजप्रमतिं वसेत् ।

(38^{ab}) अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरन्तादीर उत्येते ।

(38^{cd}) करिष्यान्ग्रहमित्येव यः स राजसु विष्यति । [25]

(39^{ab}) उणो वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।

(39^{cd}) आदिष्टो न विप्रत्येत यः स राजसु विष्यति ।

नैव प्राप्नोऽप्रमन्येत सदा मर्त्या विदारतः ।

(37^{cd}) ऋजुर्मुहुः सत्यवादी यः स राजसु विष्यति ।

(31^{ab}) नैव लामादूर्ध्वमियात्र व्यथेच त्रिमानिन । [30]

(31^{cd}) मम पूर्णतुलेव स्याद्यो राजप्रमतिं वसेत् ।

(37^{ab}) अन्येच्छो मत्तिमाश्रीमाश्रायेयानपग सदा ।

द्रव्य प्रदक्षिणो धीरः स राजप्रमतिं वसेत् ।

इतिहामपुणञ्ज कुशल म कथामु च ।

चदान्य सत्यवाकचापि स राजप्रमतिं वसेत् । [35]

(24^{ab}) न मियो भाषित राजो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।

(24^{cd}) यः चासूयन्ति राजान पुरय न वदेच तम् ।

(42^{ab}) नैषा कर्मसु मयुक्तो धन किञ्चिदपि स्पृष्टेत् ।

(42^{cd}) प्राप्नुयादाददानो हि यन्ध वा वधमेव वा ।

तुल्योपस्थितयो पश्यन्मम चान्यस्य चोभयो । [40]

अन्य पुण्याति मद्दीनमिति धीरो न मुखति ।

श्रेयाम हि परित्यज्य वैच कर्मणि कर्मणि ।

पापीयाम प्रकुर्वीरन्वीलमेपा तथाविधम् ।

(14^{ab}) नैषा दारेषु कुर्वति प्राज्ञो मैत्री कथचन ।

रक्षिणश्च न सेवेत यो राजवमतिं वसेत् । [45]

यदा ह्यभियमीक्षेत प्रेष्यस्त्रीभिः समागतम् ।

तुद्धिं परिभवेत्तस्य राजा शङ्केत वा पुन ।

शङ्कितस्य पुन स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिप ।

जीवित माथु मन्येत प्रकृतित्वो बलान्कृत ।

(29^{ab}) हर्षवन्सुषु चाप्यत्र वर्तमानेषु केपुचित् । [50]

(29^{cd}) नातिगाढ प्रहृष्ट स्यात्तान्येवास्यानुपूजयेत् ।

हर्षाद्धि मन्द पुरुष स्वैर कुर्वति वैकृतम् ।

तदस्यान्तपुरे वृत्तमीक्षा कुर्वति भूमिप ।

जन्त पुरगत ह्येन स्त्रिय स्त्रीयाश्च सर्वदा ।

वर्तमान ययापद्य कुन्मयेयुरमशयन् । [55]

तस्माद्रम्भोरमाप्मान हृन्वा हर्ष नियम्य च ।

नित्यमन्तपुरे राजो न वृत्ति कीर्तयेद्दहि ।

यथा हि सुमहान्मघ्नो भिद्यमानो हरेत्सुगम् ।

एवमन्तपुरे वृत्त श्रूयमाण वहिर्भवेत् ।

या तु वृत्तिरयाह्वाना वाह्वानामपि केवलम् । [60]

उभयेषा ममन्ताना शृणु राजोपजीविनाम् ।

न स्त्रियो जातु मन्येत श्लाघो वाम्यन्तरोऽपि वा ।

अनुजीविना नरेन्द्रस्तु सृजेद्दि सुमहद्वयम् ।

मत्वास्य प्रियमात्मान राजरवानि राजवत् ।

अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जति पण्डित । [65]

अराजान हि रक्षानि राजकान्तानि राजवत् ।

मुञ्जान न नर राजा तितिक्षेतानुजीविनम् ।

तस्मादप्यनभोगेन भोक्तव्य भूतिमिच्छता ।

तुन्यभोग हि राजा तु भृत्य कोपेन योजयेत् ।

न चापत्येन स्मृतिं राज कुर्वति केनचित् । [70]

अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्य च परिवर्जयेत् ।

पुत्रा हि येवमानस्य नरमीमा चतुर्विधाम् ।

द्विधा विच्छिद्यते मूल राजमूलोपजीविन ।

एवंस्तु विपरीताया नरमीमा नराधर्म ।

तथा कुर्वति समर्गं न विरोध कथचन । [75]

बन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवं ।

माथु मन्येत समर्गं न विरोध कथचन ।

वाभ्या तु नरसीमाभ्या विरुद्धसात्यतेजम् ।

- प्रथमं छिद्यते निद्रा द्वितीय जायते भयम् ।
उक्तानां च यो वेप कृत्काना च यो भयेत् । [80]
राजवेप च विगपट तान्तवर्णपरियजंयेत् ।
द्वतराभ्यां तु वेपाभ्या परिहास्येत वान्धवे ।
अपुभिश्चैव पुभिश्च स्त्रीभि स्त्रीदर्शिभिर्नरे ।
दास्ये सति न संभाषां जातु कुर्यात् परिचिप ।
प्रतिमभापमाणो हि विभिरेतैरचेतन । [85]
इधेन पेसीमिवादत्ते पुरयो भूतिमारमन ।
ये च राज्ञा च सत्कार लभेरन्कारणादि ।
तैश्च सामन्तवृत्तैश्च पूज्यमानो मुनिर्भवेत् ।
न चाप्यचरितां भूमिमगदितो महीपते ।
उपमेयेत मेघाधी यो राजवसति घनेत् । [90]
(23^{ab}) न च सदानी राज प्रबन्धमपि सजपेत् ।
(23^{cd}) अपि चैतद्विराणां व्यलीचस्थामुत्तमम् ।
अर्थकामा च या नारी राजान स्यादुपस्थिता ।
अनुजीवी तथायुक्ता निध्यायन्वृषते च स ।
तस्मान्मारी न निध्यायेत्तथायुक्तां विचक्षण । [95]
(26^{cd}) तथा ध्रुत च वात च निष्टीच चाचरेच्छनै ।
न नर्मसु हसेज्जातु मृदुवृत्तिर्हि मा रमृता ।
(30^{cd}) स्मितं तु मृदुपूर्णं रक्षयेत् प्रसादजम् ।
(28^{ab}) न चाक्षौ न भुजौ जातु न च वापय ममाक्षिपेत् ।
न च तिर्यग्वेक्षेत चक्षुभ्यां सम्यगाचरेत् । [100]
भ्रुकुटीं न च कुर्यात् न चाङ्गुलैर्गन्महीम् ।
न च गाढ विजम्भेत जातु राज मभीपत ।
न प्रक्षमेत्त चास्येत्प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वा तत्र दृष्यमाणेषु वा पुन ।
अथ सदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च । [105]
श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृत यथा ।
न राज प्रतिपूलाति भेवमान मुग्धी भवेत् ।
पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मममो भवेत् ।
अप्रमत्तो हि राजानं रक्षयेच्छील्यमपदा ।
उत्थानेन तु मेघाधी शौचेन त्रिभिधेन च । [110]
स्नानं हि यश्चक्षुश्चिश्च शरीरं शौचमुच्यते ।
असक्तिः प्रकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ।
राजा भोजो विराट् यत्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृप ।
य पतैः स्तूयते शर्वैः कर्म नार्चितुमर्हति ।
तस्माद्भक्तो हि युक्तः मन्मथवादी जितेन्द्रिय । [115]
मेघाधी घृतिमान्प्राज्ञ सश्रयेत् महीपतिम् ।
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढमर्कितं जितेन्द्रियम् ।
चर्धमानं स्थितं स्थाने सश्रयेत् महीपतिम् ।
एष च समुदाचार समुद्दिष्टो यथाविधि ।
यथाधार्म्यप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविन । [120]
[(L 1) T₂ G₂ वलीयमा — (L 2) T₁ सेवेत्, G₁ M₁
ईप्सितो — (L 6) M₁ अन्विच्छेत् (for अन्यस्य). G₂

- पार्थय तु; M पार्थवीय — (L 8) G₂ परिगृह्याप'; G₂
परिगृह्याप' (for the prior half) — (L 11) T₁ G₂ 3
M₁ 3 अपि (for अय) — (L 14) G₁ मागृगोत्रेषु वा
नागा; G₂ मागृगोत्रेण गोत्रेण; G₃ 'त्रे स्वगोत्रेण G₁ पितृ
श्रीष्टेन वा पुत्र — (L 15) M₁₋₂ यमेण (for भवेत्)
— (L 16) T₁ न चेत; G₂ M₁ (also as in text) 3 नरात्र
(for नरो 7) — (L 17) T G₁ 2 नैनमागचंपेज्जातु; M₁
(also as in text) नैनामागचंपेज्जातु G₁ गात्रा निष्या
निष्याग्यान् (sic) — (L 19) M₁ (sup lin as in
text) संमतो (for मान्त्रितो) — After line 19, T₁
M₁ 3 read lines 24-25 — (L 20) M नपमानम
सम्परेत् (M₁ 3 'रु) — (L 21) M 'मोष्ट M₁ 3
सवपय, M₂ 3 संसरेप (for निष्पन्नी) — (L 23) G₁
दुग्म, G₂ समम् (for सुपम्) — T₁ M₁ 3 read lines
24-25 after line 19. — M₂ om lines 25-31
— (L 24) G₁ अद्य, G₂ अद्य (for इति) T G₁ M₁ एष
— (L 26) G₂ राजादिष्टो 77 मदा (for the posterior
half) — (L 27) M₁ आधिष्ट, M₂ आधिष्ट, M₃ 3
आधिष्ट (for आदिष्टो) — (L 28) T₂ न य; G₁ ष्य;
G₂ 3 M₂ नैत — (L 30) G₁ राणा (for गानाद्), and
इय (for इयान्) T G₂ 3 स्यगेद्यावता — (L 31) T₁
पूर्णा; G₁ M₁ पूर्ण (for पूर्ण) — (L 32) G₁ 3 क्षपेत्तु
T G एतिमान् (for मति) T G राज (for धीमान्) T₂
रायेजानुगत — (L 33) T₁ निषा (for धीर) T₁ M₁₋₂
यो (for म) — (L 34) T₂ 'पुराणेषु, G₁ 'पुराणेषु
— (L 35) G₂ 'न्य' मन्मथवादी च — (L 36) G₂ न
मथेषु (for मनु) — (L 37) G₂ परप, M परेपा (for
पुरप) — (L 38) T G₁ 3 उप (for अपि) — (L 39)
T₂ G₁ 3 अपि (for हि) T₂ यधन, G₁ यध पा, M₁ दृष्ट
पा (for यन्ध पा) G₁ यधम् (for यधम्) — (L 40)
M₁₋₂ 3 गुत्वावस्यि' — (L 42) G₁ श्रेयस्य, M₁₋₂ श्रेयामि
M (except M₁) निष्टितं (for the second कर्मणि)
— (L 44) M₂ transp प्राज्ञ and मर्त्री M₁₋₂ कदाचन
(for कथं) — (L 45) G₁ रक्षणम्, G₂ रक्षण, M₁
रक्षण — (L 46) T₂ G₂ M₂ प्रेष्य, G₁ प्रेष्य — (L 48)
M (except M₁) स्त्रीभिस् (for स्त्रीषु) M तस्य (for
वस्य) T₂ भूपति; G₁₋₂ भूपति (for भूमिप) — (L 49)
T₁ दुर्बलस्य यले स्थित (for the posterior half) — (L
51) T₁ G₂ 3 प्रकृत्वेत् (for 'ष्ट स्यात्) — (L 53) T₁
तत्तस्यात्, T₂ G₁ तस्य चात्; G₂ 3 तदास्यात् T₂
वृत्तिम् (for वृत्तम्) — (L 54) T G₂ 3 'गता, G₁ 'गतो
T G₁ च सर्वत, G₂ 3 सार्थय च — (L 57) T₁ transp
राज्ञ and वृत्ति M₁ 3 वृत्त G₁ वृत्त (for बहि)
— (L 61) M₁ सुनिर्दोषं (for सप्त) — (L 62) M₁ च

अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुशिष्टाः स महं ते नैतद्वक्तास्ति कथन ।

कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं च महामतिम् ॥ ४५

यदेवानन्तरं कार्यं तद्भ्रान्तकर्तुर्महीति ।

तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ४६

C. 4 13
B. 4 4 53
K. 2 6 8

(for न) T₂ G₂ वाद्ये T₂ चान्यतरं, G₂ वाद्यतरं (for चान्यन्तरे) — (L. 63) Hypermetric! G अनुजीवी (for 'जीविना) — (L. 65) G₁ नोपजीवति, G₂ 'युज्येत — (L. 66) G₁ M₁ क्राजा न, G₂ क्राज न — (L. 67) G₁ ठ, G₂ नु (for न) M प्रसु (M₂ प्रसु) जान हि को राजा (M₂ युजाननिष्ट को राजा) — (L. 70) T₂ चापद्येन; M₂ चाविष्य न — (L. 73) T₁ द्विषापोच्छि', G₂ द्विषा हि चि'. T₂ G₁ M₂ 'मेविन, M₂ 'जीविनां, M₂ 'मेविन — After line 73, M₂ ins

121* अयां विष्यन्ति कौरव्य न चार्यां प्रतिपान्ति च ।
— (L. 74) M₁ 'जा यां, and 'मीमा T₁ 'रिषे, T₂ 'धिर.. — (L. 78) G₂ प्रमिद्वन्; M₁ विहीनस्य (for विन्द') M 'न्यवेठम.. — (L. 79) G₂ भिद्यते, G₂ जानते (for छिद्यते) G₁ नयते (for जायते) — (L. 80) G₁ उविशानां (for उद्'), and कृपितानां (for कुहका') — (L. 81) T₁ नजतेषा, M₂ 'वेप. T₁ विन्मद्यान्, T₂ G₂ विद्विष्ट; M₂ 'विन्मद्य. — After line 81, G M₂ ins.

122* राज्ञेयं हि विन्मद्य मेच्यमानो न वष्यते ।
(M₂ 'वेप. G₁ विद्विष्ट, M₂ विधिना G₁ सेवानोरि न, M₂ मेच्यमानेन G₂ वष्यते; M₂ मेच्यते) — (L. 82) M₂ 'दायुमि (for चान्वयै) — (L. 85) T₁ G₁ M₁-2 'स्त्रोमिद्र (for त्रिनिद्र) — (L. 87) T₁ गज्ञानिमन्कारं, M₂ रामोय मन्कारं — (L. 88) T₁ G₂ 'न ममज्येत कर्हिचिन् (for the posterior half) — (L. 89) T₂ M₂ चाप्या'; G₁ चान्य'; G₂ 'चान्या' G₁ सद्विष्टोपि (for अमविष्टो) — (L. 91) M₂ (sup lin, orig as above) प्रलच्यन्, M₂ अयद्रन् (for प्ररन्वन्) M₂ (marg) repeats this line (with v l दायद्रन् for प्ररन्वन्) — (L. 92) M₂ 'प्यलीके (for व्यलीके) — (L. 94) G₁ 'जीविनया (G₂ 'यो) युक्तां T₂ G₂ M₂ दृष्यते M₁ च क, M₂ 'नर', M₂ वन; M₂ पर (for च म) — (L. 96) M₁-3 छीचन; T₂ छीव च (for निर्छीव) G₁ अर्षे (for आचोर्न्) — (L. 97) M₂ 'ना (for न) — (L. 98) M₁-3 स्मृतं (for स्मिठ) T₂ M₂ 'दुर्नयीत — (L. 99) M₂ (sup lin as in text) : पादौ (for वाक्य) M₂ (sup lin., orig as in text) . प्रासारयेत् (for समाश्रियेत्) — (L. 101) G₂ M₂ झुक्छि. — (L. 104) Om. in M₁ T G₂ M₂ 'न्यमानेषु (for श्रूय') M₂ वाक्येषु (for वा तत्र) M₂ 'तत्र (for पुन) — M₁ om. lines 105 — (L. 106) T₂ कश्येत्, G₁ कर्णयो' (for वर्णयेद्) — (L. 107) M₁ न

4

राजां प्रतिवृष्टेषु — (L. 108) M₁ 4.5 अथ (for अपि) M₂ 'मन्वा; M₂ 'पि वा (for नवेत्) — (L. 110) T₁ M₂ द्विविधेन, T₂ विनयेन T M₂ 'नु (for च) — (L. 112) Om. in G₁ M₂ 'प्राक्' — (L. 113) G₁ M₂-3 राज (for राजा) G₁ 'नृपति (for रूपति) T₁ G₂ M₁-3 नृप, G₁ पनि.. — (L. 116) M₂ 'वृत्ति'; M₂ 'स्पृति' (for पृति) T₂ M₂ मश्रयीत्, G₁ म मेवेत् — (L. 117) Om. in G₂ G₁ 'मक्त. — (L. 118) Om. in G₂ T₂ G₁ M₂ मश्रयीत् — (L. 119) G₂ 'युधिष्ठिर, M₂ महीपति; M₂ ययामति — (L. 120) M ययायां T₁ M₂ (sup lin) 'पद्यते; G₂ 'पस्वत', M₁ 'कल्पते, M₂ 'कल्पते T₂ G पार्या M₂ 'जीविनां, M₂ 'जीविनि']

44 D₂ missing (cf. v L 30) — ^a) D₂ D₁₁ M (except M₂) इट, Cn इम (as in text) B₃ ताता, B₄ D₂ तात; D₂ S तावत् — ^b) K₁ ययादील, K₂ ययाचारा, D₂ 'ययादीला, S पूर्वगीला, Ca. v as in text. B₂ 2. 5 Dn D₁ 11. 12 T₂ G₁ M₂ C₂ युभूयत् (cf. Cv), D₂ वसूयय, T₁ G₂ 'मय; M₁ 'पत्; M₂ (sup lin) 'पया — ^c) B₂ 'स्वममय, B₃ इन विषय (for स्ववि') — ^d) B₁ : D₂ : D₁₁ : T₂ M₂ Cn. 5 करिष्यथ — After 44, S ins

123* वैदापायन ।

त तथेत्यनुवन्पार्यां पितृकल्य यशन्विनम् ।
प्रहृष्टाश्चाभिवार्येनमुपातिष्ठन्वरताप ।
तेषां प्रतिष्ठमानाना मघांश्च द्राह्मणोऽजपत् ।
भवाय राष्ट्रहानाय पराय विजयाय च ।

[(L. 1) M ते (for त) M₁ 'ऋषिकल्पा, M₂ 'ऋषिकल्पं — (L. 4) G₂ क्षेमाय; G₂ भव्याय (for भवाय) M₂ वगाय (for पगाय)]

Thereafter T₂ G M₁ 2- ins a colophon (adhy no T₂ 4, G M₁ 2- 5), on the other hand, T₁ M₂ (om lines 1, 4-5) cont.

124* ततोऽथवीदसां विप्रो वाचमाशी प्रयुज्य च ।
न्वद्रम्यप्रतिलामाय शत्रूणां मर्दनाय च ।
स्वस्ति वोऽस्तु शिव' पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ।
युधिष्ठिरमुन्वा सर्वे गन्तु ममुपचक्रमु ।
which is followed by a colophon (adhy no. 5)
Thereafter S begins a fresh adhy with 49^{ab} (pre-
ceded by वैदापायन)

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।
अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ४७
तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिर्विशास्ततायुधकलापिनः ।

समृद्धिद्विद्विलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ४८
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य पडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ४९

५

बद्धगोधाहुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

45 D₀ missing (of v 1 30) — ^a) S *शिष्टोस्मि
— ^b) T G₁ तत् (for एतद्) — ^c) K₁ D₈ वा, D₁₋₈ 10
G₂ s M च (for नो) — ^d) T M₁ s पितर (for विदुरं)
B Dn D₄₋₈ 11 12 वा (for च)

46 D₀ missing (of v 1 30) — ^a) K अत्र (for
एव) — ^b) Dn₁ D₂ 4 5 7 10 S वक्षुम् (for कर्तुम्) A
few MSS अर्हसि — ^c) D₈ वारणाय T G₁ तु, G₂ s
M सु (for अस्य) — ^d) T₁ G भवाय, T₂ M अभयाय
(for जयाय)

47 D₀ missing (of v 1 30) T₂ om 47-48, T₁
G M om 47

48 D₀ missing (of v 1 30) T₂ om 48 (of v
1 47) — ^b) K आदरात् (for मन्त्रवत्) K D₈ transp
च and स — For 48, S (T₂ om) subst

125* तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मन्त्रोऽस्त्वयाजपत् ।
सर्वविघ्नप्रदानानर्थसिद्धिकरास्तथा ।
तत् पावकमुज्ज्वल्य मन्त्रहृद्यपुरस्कृतम् ।

[(L 1) T₁ G₁ अय, M₁ s s तदा (for तथा) — (L
2) G₂ s सर्व* (for अर्थ*)]

Thereafter S (except T₂) reads 49^{cd}

49 D₀ missing (of v 1 30) S reads 49^{ab} after
the colophon mentioned at the end of v 1 44
Before 49^{ab}, D₀ S ins वैदा* — ^a) B₂ Dn₁ D₁₋₈ 7
s 10 अग्नीन्, T₁ G₂ s M तेषि; T₂ तेषीन्, G₁ ते त (for
अग्नि) B₄ Dn₁ D₈ 10 11 T₂ प्रदक्षिणीकृत्य, D₈ G₈
*क्षिणीकृत्वा — ^b) S ब्राह्मण च (T M₁₋₃ *णांश्च) पुरोहित
— After 49^{ab}, S (except T₂) ins *

126* अभिवाद्य तत सर्वे प्राद्वन्सह कृण्वया ।

[T G₁ s प्रस्थानुसुपचक्रुः (for the posterior half)]
— S (except T₂) reads 49^{cd} after 125* (of v 1 48)

— ^d) D₁₋₈ पादवास्ते प्रं, D₄ 7 पादवाय प्रं, S सर्व एव
महारथाः — After 49, N (D₀ missing for lines

1-3) ins

127* गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽपि जपतां चर ।

अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानम्यगच्छत ।

इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ता प्राप्य यादवान् ।

रथानश्वाश्च रक्षन्त सुरमूषु सुसंवृता ।

[Cf 140* — (L 1) B₁ s पार्येषु, B₂ D₂ धीरेषु, Dn₂

Dn₁ 12 दूरेषु (for वीरेषु) B (except B₄) Dn D₆₋₇ 11 12

अथ (for अपि) — (L 2) Many MSS पञ्चालान् D₄

अम्यपयत — (L 3) D₁ s इमान्, D₈ अपि; D₁₀ अथ

(for एव) K₁ D₁₋₈ s यथोक्तान्; D₇ यथोक्तं. — (L 4)

D₄ सुसयता; D₈ सुसहता]

D₈ (corrupt) cont

128* तेन व्ययुर्यदुदरे मुदिता परिवारिता ।

इति युधिष्ठिरदासनमक्षयते

नतिपरा रथसूतससादिन ।

दुततर समुपेत्य तदा सुत

प्रतिदिन व्यदशुर्हृदि मङ्गलम् ।

On the other hand, S (except T₂) ins after 49

129* प्राद्वन्सह धौम्येन बद्धदास्त्रा वनाहनम् ।

Colophon — Adhy name B₁ s D₁₀ धौम्यवाक्य;

B₂ s D₀ धौम्यशिक्षा, B₄ धौम्यशिक्षा अज्ञातवासप्रस्थान,

D₁₋₈ धौम्यानुशासनमानुयात्रिकसप्रेषण (D₂ *त्रिकमघ्नण),

D₄ धौम्यानुशासन, G₂ M₁ अनुजीविवृत्तकयन (M₁ *जीवि

वर्तन) — Adhy no (figuros, words or both) K B₄

D₆₋₇ s 10 T₂ 4, D₄ 3, T₁ G M 5 — Sloka no

D₁ 55, G₈ 78

5

1 S (except T₂) om वैदा* — ^b) K यथायुधं, B₁

Dn 'D₂ 4 7 s 11 12 तथा बद्धं, D₁ s 8 तथायुधं, D₈

तत्रायुधं, S धनुर्वाणं, Ca np as in text ☞ Cs पाठान्तरे

सजीकृतधनुषः (of Cn) ☞ — ^{cd}) S अगच्छन्भीमधन्वानं

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वामा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णान्ते पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ॥ ३
अन्तरेण यकृल्लोमाञ्छरसेनांश्च पाण्डवाः ।

लुब्धा युवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमत्रवीत् ।
पञ्चैकपद्यो हृदयन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ५
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ।

C. 4 147
B. 4 5. 6
K. 4. 6. 17

काम्यकायमुना नदी — After 1, S reads 3^c-4^b
2^a) Cr. rp तन्वा, Cr तत (as in text) Dc T G
वे तन्वा, M1-3 कालित्री, M1 5 कालिया (for ततवे)
G2 3 कृष्ण (for तीर) — B2: ins after 2^{ab} D2: after 2
130* विहान्याप्राञ्चराहाश्च मारयन्ति च सर्वदा ।

[D: माण्वतश्च सर्वतः]

N ins after 2^{ab} (B2: after 130*)

131* निवृत्तवनवामा वै स्त्रगद प्रेष्यवल्गदा ।

[K1 'वामा वै', K2 'सा वनवामा वै', B1 2. Dn D11. 12
'वामा हि, B2 'सा वनवामा हि, B3 D2 2 'सा वनवामा द्वे,
D. निर्गता वनवामा द्वे, D: 'वामा द्वे, D2 10 'वामाद्ये K1
D1 2 5 9 म्वराष्ट्र, B2 म्वराज्य, D3 म्वराज्य. B3 5 D1-3
तया; D1 12 मदा]

On the other hand, S ins after 2^{ab}

132* तत्र प्रत्यक्प्रयातान्ते मक्रामन्तो वनाद्वनम् ।

— 2^d) S (except M1 2) वमाना (for वसन्तो) D2
transp निरि' and वन' S वन' (for निरि') D3 S
रमणीयेषु (for वन') D1 9 धन्विन क्वचान्विता (for
वन' etc.) — After 2, Dc ins 130*, while S ins

133* पल्लेषु च रम्येषु नदीना मगमेषु च ।

दुमाभानाविद्याकाराशानाविधलवाकुलान् ।
कुमुदाद्यान्मन कान्ताप्युनगन्धमनोरमान् ।
[(L 3) T2: M1 5 'गन्धान्मनो']

T1 cont -

134* चन्मकान्यकृष्णश्च पुंनागान्केवकीन्त्या ।

पारिमद्रान्तरज्ञांश्च अन्याश्च विविधान्दुमान् ।

T1 cont G M ins after 133*

135* पार्या निर्गन्मानाश्च तान्दुमान्पुष्यमालिन ।

निवन्त पुष्यगन्मांश्च सुसुगन्धान्मनोरमान् ।
[(L 1) T2: पुष्यमालिन]

3^a) K मृगजातीश्च, B. D1 9 'यूयानि — After
3^{ab}, S ins .

136* उपिन्वा द्वादश ममा वने परपुरजया ।

— S reads 3^c-4^b after 1 — 2^c) B1 'गान्त्रे, Dc 10
'गान्त्रे, S 'गान्ना — 2^d) A few MSS पचालान् K B2 5
D (except D1 7 9) च (for तु) Ca cites entire line
as in text.

4 For S cf. v 1. 3 — 2^c) B3 4 Dc मकृल्लो, D1-3 2
कृल्लो; D1 तु मत्यानां, S यकृल्लो (T G1 'क्ष), Cr as

in text K अनतरेण स(K1 श)कृल्लोमा(K2 'मान्)
2^c) Ca यकृल्लोमश्रमेनानां मप्येन 1^c) — 2^b) D1 9 पट-
घरान् (for च पाण्डवा) Ca cites पाडवा — 2^c) K2
D1 m गुगान्, D2 लुब्धान्, D1 लब्धु, D10 कर्दि, S वेद
(T2 देश, G1 देव, M3 वेदान्) Dc कराला, D1 प्रसाद,
G2 पुराण (for युवाणा) S (except T1 G1) मत्स्य' Co
cites लुब्धा, Cr ५ लुब्धा युवाणा — 2^d) B1 Da विषयान्
S तदा (for वनात्) K प्राविशान्विषय शनै — Cs cites
(in prose order) मत्स्यस्य लुब्धा युवाणा विषय प्राविशान्,
Ca cites entire line as in text. — After 4, N ins.

137* धन्विनो यदनिस्त्रिता विवर्णा इमश्रुधारिण ।

[K 'स्त्रिगान् K2 विवर्णान् K1 विवर्ण अपयुवा' (sic)]
B1 3 D. cont

138* गवाक्ष्यमर्थमपत्र हृष्टपुष्टजनावृतम् ।

[B1 'मनुम', B2 'मन्म', D5 'ममायुत (for 'जनावृतम्)]
On the other hand, S ins after 4

139* तत्र धीम्य महात्मान पाण्डवेया ध्यमजंयन् ।

अग्निहोत्रं परिचरन्तोऽशुद्धोऽवसदाश्रमे ।

T1 cont.

140* तत्रक्षेपु प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

इन्द्रमेनसुगवाश्च ययोक प्राप्य निवृता ।

रथानश्वाश्च रक्षन्त सुगमूप सुमवृता ।

[GL 127*]

5 Before 5^{cd}, S (except G1 M2) ins. द्रौपदी.
— 2^c) K M2 4 (sup in as in text) एकपद्यो; all
comm एकपद्य (as in text), Crp (Dev) एकपद्या and
एकमार्गा (?) B1 3 प्रासादा पथि इ. — 2^d) D1 च
गृहाणि (for विविधानि) S क्षेत्र(T2 'त्र, M3 'त्रे)गो(T1
को)ष्टयमावृता (M1 'वृते, M2 sup in 'गता, M3
'त्रिता) — After 5, S ins

141* वृक्षाक्षोपवनोपेतान्प्रामाण नगरस्य च ।

6^a) BDn D1-7 10-12 'मेहापरं (Cr also अपरा) रात्रिं,
D3 वयामोद्यात्र वै रात्रिं, D2 'ह वय रात्रिं; T2 G1 वसामोत्र
परा रा' — After 6, Dc ins.

142* तच्छ्रुत्वा वचन तस्या प्राह राजा युधिष्ठिर ।,
while S (M om. line 1) ins

143* युधिष्ठिर ।

इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रितन्दन ।

बाहुभ्या परिगृह्येना सुहृत् नकुल धज ।

वसामेह परां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।

राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।

नेतो दूरे विराटस्य नगर भरतर्षभ ।

राजधान्यां निवत्स्याम सुमुक्तमिव नो वनम् ।

नकुल ।

पूर्वाङ्गे मृगयां गत्वा वने विद्धा महामृगा । [5]

अटवी च मया दूर सृता मृगवधेषुना ।

विपमा ह्यतिदुर्गा च वेगवपरिधावता ।

सोऽह धर्माभितप्तो वै नैनामादात्सुस्सहे ।

युधिष्ठिर ।

सहदेव स्वमादाय सुहृत्तं द्रौपदीं नय ।

राजधान्यां निवत्स्याम सुमुक्तमिव नो वनम् । [10]

सहदेव ।

अहमप्यस्मि नृपित क्षुधयाभिप्रपीडित ।

श्रान्तो धर्माभितप्तो वै नैनामादात्सुस्सहे ।

[M transp lines 2 and 3 — (L 2) T₂ transp

चाहु* and सुहृ* M *भ्यां नकुलादाय T₁ *तं नकुलोद्ध, M *तं द्रौपदीं नय — (L 3) M हृतो दूरे (or दूर). T₁ G

नगरी — (L 5) G₂ M₅ मया (for महा) — (L 6) G₂

भ्राता, M₄ (sup lin as above) गता (for सृता) — (L 11) T₁ G₂ M₁ s रिश्रम (for नृपित) T₂ G₂

या परिपी ; M₅ *या च प्रपी* — (L 12) T₂ परिश्रांतश्च

मद्रं ते (for the prior half)]

7 ^{ab}) B₁ s उपागम्य; D₅ समुद्यम्य D₁₋₃ द्रौपदीं

(for पाञ्चालीं) — For 7^{ab}, S subst

144* एहि वीर विद्यालक्ष वीरसिंह इवार्जुन ।

इमा कमलपत्रार्क्षीं द्रौपदीं हुपदात्मजाम् ।

परिगृह्य सुहृत्तं त्व चाहुभ्यां कुशल प्रज ।

[(L 1) T₂ G₁ भो भो (for एहि) T₁ G M₁ हृत

(for वीर*)]

— °) D₄ s *धानीं D₅ प्रवेक्ष्यामो (for निव*) — °) D₄

तु, D₅ 10 स्स (for च) S सु(G M₅ वि)मुक्तमिव नो वन

(of 143*)

S Aftor वैश*, S ins

145* शुरोर्वचनमाज्ञाय संप्रहृष्टो धनजय ।

— °) M₄ तत (for अर्जुनस) S पार्थ (for तूर्णं)

— °) B₂ नाग* ; D₄ पक्षि*, S हस्ति* (for गज*) — Aftor

संप्राप्य नगराभ्याश्चमवतारयदर्जुनः ॥ ८

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।

क्रायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९

सायुधाश्च वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुर यदि ।

समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १०

ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वनं पुनः ।

8^{ab}, S ins

146* प्रवचाज महायापुरर्जुन प्रियदर्शन ।

जटिलो वरकलधर शरत्पणधनुर्धर ।

स्कन्धे कृत्वा वरातोहां यालामायतलोचनाम् ।

[(L 1) M₂ s *दर्शना, M₃ परवीरहा — (L 2) T₂ G₂ *तूर्णी]

— °) S (M₁ sup lin) आनीय (M₂₋₄ आगम्य) (for

संप्राप्य) Somo MSS अभ्यासं — °) B₁ D₂ 7 अवा*

K₂ M (except M₅) अच्युत (for अर्जुन) D₁ s s G₁

*यतार्जुन (D₄ *च्युत) — Aftor 8, S ins (an addi-

tional) colophon (adhy no 6)

9 Boforo 9, S reads वैश* — °) S पार्थिवो (for

कौन्तेयो) — °) D₄ समावेक्ष्य; D₁₀ समाघाय; G₂ as in

text — °) D₁₋₃ प्रविशाम — For 9^{cd}, S subst.

147* ह्मानि पुरपण्याद्य आयुधानि परतप ।

कस्मिन्त्यासपितृप्यानि गुप्तिश्रैषां कथं भवेत् ।

10 ^{ab}) D₄ S हि (for च) K सम (for वय) BD

(except D₁₋₄) transp वय तात and प्रवे* — °) D₄

आदाकां तु (for ससु*) D₅ 10 पुर* (for जन*) B₂ D₁₋₃

transp जनस्यास्य and करि*. — Aftor 10, B Dn

D₂ c 10-12 S ins

148* गाण्डीव च महद्गाढ लोके च विदित नृणाम् ।

तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगर वयम् ।

क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुष्या नाग्र सशय ।

[(L 1) S हि (for च) D₅ महागाढ, D₆ महागाव;

D₁₀ महाभाग, S नरव्याघ्र (M₅ महाघाप) B₁ s धनु (for

नृणाम्) S त्रिपु लोकेषु विश्रुत (for the posterior half)

— Aftor line 1, S ins

149* कथं नाधिष्कृता स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिय ।

— (L 2) T G यदीद धनुरादाय D₅ M₅₋₈ गच्छेम; M₅

गच्छाम T G चरेम सजने पुरे (T₂ पदे) C₂ cites

तच्चेदायुध, Cr तच्चेत्, Crp (D₁) तदेव — (L 3) D₅ s

क्षिप्र न. संविजा*, T G क्षिप्र न प्रतिजा*; M₁ क्षिप्र न सप्रजा*]

D₅ marg cont

150* आशका च करिष्यामो जनस्यास्य न संशय ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

इयं कृते मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।

भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १२

न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।

उत्पद्ये हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ १३

समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।

एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १५

येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पाथैकरथोज्जयत् ।

C. 4. 159
B. 4. 5. 19
K. 4 7 19

11 S transp 11^{ab} and 11^{cd} — ^a) S भूयो (M₂ बुध्या) (for ततो) — ^b) K₂ D₁₋₃ वनवासो, B₂ D₂₋₇ ० वनव्यानि, S प्रविशेम (for प्रवे) K₂ D₁₋₃ हि न, B_{1.8-8} D_n D₂₋₇ ० 11.12 वने, T₂ G₃ M₁₋₃ ० वय (for वन) T₁ G_{1.2} M₁ वय, T₂ G₃ M₁₋₃ ० वन (for पुन) K₁ प्रवेष्टव्यानि न पुन C_v cites (in prose order) न एकस्मिन्नातेऽपि — D₁₀ om. 11^{cd} — ^d) B₃ D₂ ज्ञान; D₂ ज्ञाते, D₄ ज्ञाता, D₂ परिज्ञाता B₂ पुरा, D₂ १ तदा (for तथा) C_v cites नम्रया S समय न (T₂ G₂ ० नो, G₁ ना) व्यतीत्य च — After 11, S (M_{1.2} om. lines 1 and 2) ins.

151* तस्माच्छस्त्राणि सर्वाणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
प्रविशेम पुर श्रेष्ठ तथा सम्यक्त्वं भवेत् ।
वैशंपायन ।

अजातद्रोणोर्वचन श्रुत्वा चैव महायथा ।
उवाच धर्मपुत्र तमर्जुन परवीरहा ।

[(L. 1) T₂ G_{2.8} transp शस्त्राणि and सर्वाणि M₂ प्रच्छन्न न्यस्य यत्र ह, M₁ प्रच्छन्नान्यत्र तत्र वै (sup in transp) न्यस्य कुत्रचित्, M₂ प्रच्छन्नान्यत्र यत्र वा — (L. 2) T₂ पुरश्रेष्ठ]

12 S om अर्जुन उ — ^a) S वने (for कृते) — ^b) B₁ D_{1.8} ० १ C_v गहने, C_v १ rp (Catur) as in text D₂ वरते, C_v १ महती (as in text) S महती दृश्यते शमी

13 S transp 13^{ab} and 13^{cd}. — ^a) D₂ om अत्र, D₂ अथ (for अपि) S न चास्या चारयि (T G सचरि, M₁ च चरि)प्यति — ^b) K₂ D_{n1} इव, B D_{n2} D₂₋₁₂ इति (for इह) K भारत, B D (except D₁₋₄) मे मति (for पार्थिव). S मनुष्या पार्थ (T₂ पथि) केचन (G₂ ० कानने) — After 13^{cd}, N ins

152* योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पार्थिव ।

[D₁₋₃ ० द्रष्टा (for द्रष्टा), and हरेत् (for भवेत्) B₂ D₁₋₆ ० 10 अस्त्राणि (for शस्त्राणि) B_{1.8} D₁ भारत; B₂ ० ० D_{2.2-7} ० 10 पांडव, D_n D_{11.12} पांडवा, D₈ पांडव C_v cites (in prose order) शस्त्राणि निदधतोऽस्मान् द्रष्टा भवेत् C_v १ cite निदधत]

S transp 13^{ab} and 13^{cd}, and then after 13^{ab} ins

153* धनुर्भिः पुरुष कृत्वा चर्मकेशास्थिसवृत्तम् ।

उद्वन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापादासंवृत्तम् ।

[(L. 2) M मनुज (M₂ पुरुष) पादा]

M cont T G ins after 14

154* एव परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिण ।

T G cont M ins after 14

155* अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्या केचिदायुधम् ।

— ^c) S 'ये चापि जातेय — ^d) K₁ D₂ मृगव्यालनि, T G अमनुष्य (G₁ 'प्यानुषेवित), M निर्जने गहने वने — After 13, T₂ ins

156* विपुलाकीर्णशाखा च वायसैरूपसेवित ।

श्रेहानुबद्धा पश्यामि दुरारोहामिमा शमीम् ।

T₂ cont. N ins after 13

157* समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ।

[D_{n2} D_{n1} वा, D₁₋₃ हि (for च) D₁₀ समीपत (for 'पे च) D₂ दुःप्रवेशे (for गह)]

14 ^a) B₂ D_n D_{11.12} समाधायायुध शम्भ्यां C_v cites समासज्य S अस्वामायुधमासज्य — ^b) T G₁ M गच्छाम (M₂ गच्छेम) B_{1.8.8} D₂ ० वय (for प्रति) — ^c) B (except B₂) D_n D₂ ० 11.12 यथायोगं, D₂ ० ० 10 'सौख्य, C_v ० 'जोष (as in text) — ^d) S विहराम (G₁ विच', G₂ ० 'रामो, M₁ 'रेम) यथासुख — After 14, T G ins 154*, M ins 155*, and finally K₂ ins a passage given in App I (No 2)

15 M₁₋₃ om वैश — ^b) B_{1.8} धर्मपुत्र, B₁ D_{n1} D₂ धर्मराज (for धर्मा) S धनजय (for युधि) — After 15, S ins

158* तानि सर्वाणि सनद्ध पञ्च पञ्चाचलोपमा ।

आयुधानि कलापाश्च निखिदाश्रातुलप्रभान् ।

[(L. 1) T₁ G₂ संगृह्य M (except M₂) 'चलोपमान्. — (L. 2) M₂ कलापानि M_{1.8.8} (sup in transp) 'तुलोपमान्, M₂ 'चलप्रभान्]

T₁ G (G₁ om. line 3) cont.

159* ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।

स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुनन्दनः ॥ १६

तद्दुदारं महाघोषं सपत्नगणसूदनम् ।

अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवमभयंकरम् ॥ १७

येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।

अमुञ्चद्वनुपस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ १८

पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोज्जयत्प्रभुः ।

आम्हेमा शमी वीर निधत्येहायुधानि न ।

इति संदिश्य त पार्थ पुनरेव धनजयम् ।

अव्रवीदायुधानीह निधातु भरतर्षभ ।

16 Boforo 16, T1 G2 ins 'वैदां', G3 युधिष्ठिर
— After 16^a, S ins

160* पिशाचोरगराक्षसान् ।

निवातकवचांश्चापि पालोमांश्च परतप ।

कालकेयाश्च दुर्धर्षान्

— ^b) B (except B1) Dn2 D1 s o 10-12 S सर्वांश्च (for सर्पांश्च) — ^d) K B1 s s Dn D1 o 11 12 कुरुपुगवः ; B4 नन्दन, D1-3 पादु^०.

17 ^a) D6 T1 M2 तं (for तद्), T1 G M उदग्र (for उदार) T2 तदग्र च (for तद्) B (except B2) D1-s 7 s 10 T G1 M1 महाघोरं ; G2 s 'वेग' — ^b) K 'सेवित' ; Dn D11 12 सपत्नवल्^० ; D3 'जन' — ^c) S (except T2) अज्य — ^d) Ds.4 7 o गांजीव B Dn2 Ds s o 11 12 सु (D3 स, D6 च) भयकर (for अभं^०)

18 Ms om 18^{ab} — S ins after 18^{ab} (Ms, om lines 1 and 2, after 17)

161* जुम्भिते च धनुष्यस्त्र न्यामार्थं नृपसत्तम ।

धर्मपुत्रो महातेजा सर्वलोकवशीकरम् ।

सुजगभोगसदृश मणिकाञ्चनभूषितम् ।

विप्रासन दानवाना राक्षसानां च नित्यश ।

[(L 1) G2 s धनुष्ये, M1 4 (sup lin) धनुष्यविमन ; Ms 'प्यत्र. T1 अजुभयत तच्छ्रेष्ठ — (L 2) T1 'वदांकर, G2 s 'वशीकृत — (L 3) T1 M1 4 मणिप्रवर', G1 s 'भूषण, G2 महाकांचन']

— ^{cd}) S धनुर्ध्र महातेजा जुमयामाम पादयः

19 ^a) A few MSS पचालान् — ^c) D4 प्रत्ययुष्यत्, G1 विप्रपेधत — ^d) S (except M1 2) अपि (for एव)

20 ^a) S (except T1) Ca विष्कारः ; Co as in text — ^b) B1 व्यद्रव्यश्च, B2 D1 7-9 S विद्रवति, B3 प्राद्रवत ; D2 विद्रवते. Dn1 रणात् (for रणे) B1 s रिपू (for परे)

21 ^a) D6 7 चैव (for येन) Ms संग्रामे (for राजान) — ^b) B2 4 D3 10 Ca o पर्यामृतपत ; B3 D1-3 o पर्यामृशत, D5 पर्यामपत, D7 पर्यमपत ; D8 प्रत्यवेधत ; Cv as in text

प्रत्यप्रेधद्दृनेकः सपत्तांश्चैव दिग्जये ॥ १९

निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणे परे ।

पर्वतसेव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २०

सैन्धवं येन राजानं परामृतपत चानघ ।

ज्यापाशं धनुपस्तस्य भीमसेनोज्ज्वतारयत् ॥ २१

अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

B (except B2) D2 s-2 चानघ (D8 'घं') ; D4 भारत ; D5 पादय Dn D11 12 पर्यामृतपतानघ ; S जिघ्रा कुद्द परामृशत — After 21^{ab}, S (Ms om line 3) ins

162* येन क्रोधवशाज्जप्ते पर्वते गन्धमादने ।

दिश्य सौगन्धिक पुष्प येनाजैपीत्य पाण्डव ।

त्रिगतांन्येन सम्रामे जिघ्रा श्रगर्तमानयन् ।

धन्द्रायुधसमस्पर्श वज्रहाटकभूषितम् ।

[(L 1) Ms तत्र (for जप्ते) G3 राक्षसान् (for पर्वते).

— (L 2) M4 sup lin अनैपीत् G परतप (for स पाण्डव)]

— ^c) B1 s ज्यां तस्य ; Dn2 D11 ज्यां तां स ; D12 ज्यात स ; Co ज्यापाश (as in text) B1 s वीरो (for तस्य) — ^d) K 'नोप्यवातरत — After 21, S ins

163* नकुलं पुनराह्वय धर्मराजो युधिष्ठिर ।

उवाच येन सम्रामे सर्वदत्तञ्जिघांमि ।

सुराङ्गाक्षितचान्येन द्वाङ्गाण्डीवसनिमम् ।

सुवर्णविकृत सारमिन्द्रायुधनिभ वरम् ।

त्वानुरूप सुदृढ चापमेतदलकृतम् ।

[5]

तस्त्रसयित्वा ज्यापाश निधातु धनुराहर ।

सहदेवं च सम्रेक्ष्य पुनर्धर्मसुतोऽप्ररीत ।

फलद्धान्द्राक्षिणात्यांश्च मागधाक्षारिमर्दन ।

येनैव शयून्यमरे अधाक्षीररिमर्दन ।

तस्त्रसयित्वा ज्यापाश निधातु धनुराहर । [10]

[M2 4 s transp lines 1-6 and 7-10 G1 om. lines 1-2 After line 2, M1 reads line 6 (for the first time) and then 22^{ab} — (L 3) Om in G1

M1 s M2 4 सुराङ्ग M2 'धन्विन (for 'मंनिमम्). — After line 3, M4 reads 22^{ab} — (L 4) Om in G1

M2 s 'युधवरोपम — G1 M1 s om line 5 — (L 6) Om in G1 T ज्यापाशान् T2 निधाय M1 धनुराहरत्, M2 मसुपाहर — Ms om lines 7-10

— (L 8) T1 'मर्दान्, G1 s M2 'मर्दन, M1 4 (sup lin) अपि दिग्जये — (L 9) G2 s सम्रामे (for समरे) T1 न्यधाक्षी, T2 व्यचा^० ; G1 Ms 'क्षीट्, G3 ह्यघां^० ; M1 s 'वधा^० — (L 10) T ज्यापाशान् T2 निधाय]

— M1 cont. M2 ins after line 6 of the same

तस्य भौर्वीमपाकर्षच्छ्रैः संक्रन्दन्नो युधि ॥ २२
 दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
 अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २३
 खड्गांश्च पीतान्दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
 विपाठान्धुरघारांश्च घनुभिर्निदधुः सह ॥ २४
 तामुपास्त्र्य नकुलो धनुंषि निदधत्स्वयम् ।

यानि तस्यावकाशानि दृढरूपाण्यमन्यत ॥ २५
 यत्र चापश्यत स वै तिरो वर्षाणि वर्षति ।
 तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यवन्वत ॥ २६
 शरीरं च मृतस्यैकं समघ्नन्त पाण्डवाः ।
 विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
 आवद्धं श्वमत्रेति गन्धमात्राय पूतिकम् ॥ २७

C. 4 173
 E. 4 5. 22
 K. 4 7 45

passage (cf. 22^{ab})

164* अजयदक्षिणामात्रा घनुषा येन पाण्डव ।
 Thereafter M1 repeats line 10 of 163* — M2 ins
 after 164* M3, after 22^{ab}

165* तद्वज्रं घनुश्चक्रे नकुलो घनुरात्मन ।
 कलिङ्गान्दक्षिणास्याश्च येनाजयदरिंदम ।
 22 T G Ms om. 22-23, M2 om. 22 M1.4 read
 22^{ab} after line 3 and 6 of 163* — After 22^{ab},
 N ins

166* माद्रीपुत्रो महाबाहुन्मात्रास्यो मितभाषित ।
 [B (except B3) D3 १ तात्राक्षो B1.2.5 D6 [5] मित-
 विक्रम, B2 Dn1 D1.१ भाषित, B3 D3 भाषिण, D:
 मृदु]

— After 22^{ab}, M3 ins 165* (cf. v l. 21) — M1.3
 om. 22^{cd}, M4 om. 22^a-23^d — °) D1-3 तस्मान् (for
 तस्य) K2 समाकर्षद; D: अपावर्षद, D3 अपाकर्षाद, Ca
 as in text. — °) B1.3 सहन्नो, Ca. c १ संक्रन्दन्नो (as in
 text) B1.3 D: युवा (for युधि) — After 22, N ins

167* कुले नास्ति ममो रूपे यस्येति नकुल स्मृत ।
 [D: वले (for कुले), and यस्य (for रूपे) B3 कुले
 यस्यास्ति न ममो, Cc. r as above (but in prose order)
 B3 रूपेण (for यस्येति) D1-3 नकुलस्त्रेण म (D2 म-) स्मृत
 D4 reads रूपेण यशमा श्रिया for the posterior half,
 and cont

168* तेन तस्याभवत्साम नकुलेति धनजय ।]
 23 T G Ms 2 om. 23 (cf. v l. 22) — °) M1
 अजयदक्षिणामात्रा घनुषा येन पाण्डव (= 164*) — After
 23^{ab}, M1 ins line 10 (with v l घनुराहृत्) of 163*,
 while M2 8 ins

169* यस्माद्घुवरो नास्ति किंचिद्योद्धामि चर्मणि ।
 M1 om 23^{cd}. — °) M2 8 अजयम् (for अपज्यम्)
 — °) B2 M2 8 ममायुध, D2-4 8 तयायु

24 °) D1-4 सु (for the first च) K1 पानान्,
 B1.2.5 Dn D6 11.12 दीहान्, D3 दीवान् (for पीतान्)
 B4 तीक्ष्णान्; Dn2 D3 दीर्घाश्च, D5 दीसा च B3 (m as

in text) खड्गान्दीर्घान्कलापाश्च, D: खड्गान्दीर्घान्दीर्घाश्च, D6
 खड्गान्दीर्घान्दीर्घाश्च, S दीर्घांश्च खड्गान् सुदवान् (M3 विम-
 लान्), Cc पीतान्दीर्घाश्च खड्गाश्च Ca cites पीतान् and
 दीर्घान्, Cr अदीर्घांश्च, Crp (Dev) पीनदीर्घांश्च — °) B3
 तोमराश्च (for कला), cf. C5 तोमरो हस्तक्षेप्यो घाण S
 निक्षितान् (M2 विमलान्, M3 विपुलान्) कनकस्वरून् Ca. १
 cite कलापान् and महाधनान् — °) S विविधान्धुर-
 नाराचान् — °) Dn: Dn. 12 निदधे S निक्षिदा (M2 3
 अस्रजांश्च शरानपि — After 24, Dn D6 11 12 ins
 170* वंशपायन उवाच ।

अयान्वशात्प नकुल कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
 आस्त्रेण शर्मा वीर धनुष्येतानि निक्षिप ।
 [(L 1) D6 Cn न्वद्रामत् (for न्वद्रात्प)]
 — After 24, S ins a passage given in App I
 (No 3)

For st. 25-31, S subst a passage which,
 besides containing some additional stanzas, shows
 other differences The Southern passage (with its
 variants) is given separately, under v l. 31

25 For S cf. v l. 31 — °) K B1-3 न्यदधत्,
 B4 Dn1 D1.7 १ निदधे, B3 D6 2 10 अवदधे, D1-3
 अस्यादधत्, D5 अवदधत् — After 25^{ab}, D6 ins

171* गाण्डीव चापर तत्र चतुर्भिर्निदधे सह ।
 — °) B1.3 तस्यावगाहानि, D10 वंशास्त्रानि, Cn. 5 तस्या
 वकाशानि (sic), Cv as in text — °) B2 Dn1 D12
 दिश्यं, D1-4 दृश्यं, D7 १ दृष्टं (for दृवं)

26 For S cf. v l. 31 — °) Dn2 D3 12 वा (for
 च) K2 D3 यत्र चा (D2 वा) पश्यति स वै, D4 यत्र पश्यत
 वर्ष वै, D1 यत्र चापश्यत सर्वे, D6 यत्रामन्यन्न जलदो, D10
 यत्र चापश्य तस्यैव

27 For S cf. v l. 31 — °) Dn1 च मृत च,
 D1.3 १ १ मृतकस्य (for च मृतस्य) Ca १ as in text (Cv
 does not cite च) — °) D. 10 समघ्नत, D1 १ सम
 घ्नत, D6 पर्यघ्नत्स, Ca as in text D1-3 समादाय
 न्यवघ्नत (D3 नियघयत्, D4 निवघत) 27^{cd} = (var)

अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ।
 कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ।
 समासजाना वृक्षेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ २८
 आ गोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परतपाः ।
 आजग्मुर्नगराभ्याशं पाथोः शशुनिवर्हणाः ॥ २९

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
 इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३०
 ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
 अज्ञातचर्या वत्सन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

Mañj 4 27 — °) K विजयति च; D1-3 वर्जयिष्यति हि — °) D1-3 हि ता शमी (for शमीमिमाम्) — °) K शवम् (for शवम्), of v 1 1 36 24°. — °) K1 B2 आदाय (for आदाय)

28 For S cf. v 1. 31 — °) ॐ Co अशीति शतं च वर्षाणि यस्या । टीकान्तर पाठान्तेर । ॐ — °) D० मातामहीति वा ° Ca citos माता and न — After 28^{ab}, K2 D4 5 ins.

172* यया जाता स्म घृद्धा स्म इति वै व्याहरन्ति ते । (cf. 28^c) — °) B2 Dn D1 11 12 चा (for च) — °) B Dn D2-12 Cr (Dov) समासज्याय (for 'सजाना) D4 समासज्यायुधानीर्थं — °) D4 अन्योन्य (for इति वै) K च (for ते) — After 28, D4 ins

173* तस्माद्दृक्षादपाक्रम्य व्याहरन्तस्ततस्तत ।

29 For S of v 1. 31 — °) Dn2 D11 12 आचक्षुस्ते, D1-3 आचक्षुः, D4 ० आचक्षत; D2 दृक्षाक्षाणाः; Ca r as in text — °) A few MSS 'भ्यास. — After 29, D2(marg) 6 ins a short passage each, given in App I (No 4 A & B), a variant version of the so-called Durgāstava

30 For S cf. v 1. 31 — °) B2 गुहा°; B4 नामा° (for गुहा°) D4 5 transp गुहा° and नामा° B4 गुहा° (for नामा°) — °) K B2 4 D4-6 transp चक्रे and तेषा — After 30, D4 10 ins an addl adhy given in App I (No 4C), which D3 ins after adhy 5, a variant version of the so-called Durgāstava

31 For S see below D4 om 31 — °) B1 8. 4 D2 10 °ज्ञातं; D2 °ज्ञाते — °) D1-3 transp प्राविशन् and नगर — After 31, D3 ins

174* रामाभिरामसुरपादपतुल्यगन्धै-

पुष्पैरलकृतधर सुनिविष्टवप्रम् ।

प्राकारतोरणगृहैरिव मन्दराद्रि-

* * * कृतमय ते ददन्तु पुरं हि] तत् ।

For 25-31, S subst..

175*

(29) {आगोपालाविपालेभ्य कर्षकेभ्य परंतपा ।
 आजग्मुर्नगराभ्याशं श्रापयन्त पुन पुन ।

(28^{ab}) अशीतिशतवर्षेयं मातास्माकमिहेति च ।

बहुकालपरीणामान्मृत्योस्तु यदामेयुषी ।

(28^c) न चास्मिंस्त्कारमिय प्रापिता कुलधर्मत । [5]

य समासाद्यते कश्चित्स्मिन्नेते यदृच्छया ।

(28^c) तमेयमृत्युर्धर्मज्ञा कुलधर्मो न हृददा ।

अयामवीन्द्रमराज सहदेयं परतप ।

इद गोमृगमभ्याशे गतमश्वमचेतनम् ।

पृतदुत्कृत्य वै वीर धनुषि परिवेष्टय । [10]

एवमुक्त्वा महाबाहु सहदेवो ययोकवत् ।

(25^{ab}) शमीमास्व त्वरितो धनुषि परिवेष्टयत् ।

शीतवातातपभयाद्वर्षत्राणाय दुर्जय ।

तानि वीरो यदाजानान्निरावाधानि सर्वदा ।

पुन पुन सुसंवेष्टय कृत्वा सुकृतकारिण । [15]

अयापरमदूरस्थमुच्छृत्तिकलेवरम् ।

प्रायोपवेशनाच्छुष्कं आयुचर्मास्थिसंवृतम् ।

तक्षानीय धनुर्मध्ये विनियभ्य च पाण्डवा ।

उपायकुशला सर्वे प्रहसन्त समम्रवन् ।

(27^c) अथ गन्धस्य दीर्गन्ध्यान्मनुष्या घनचारिण । [20]

(27^{cd}) दूरापरिहरिष्यन्ति सशयेय शमी इति ।

अयामवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिर ।

रज्जुभिः सुदवं प्राज विनियध्नीहि पाण्डव ।

(25^{cd}) यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।

तेषामुपरि यद्भीहि इद विप्रकलेवरम् । [25]

विश्वावयन्तस्ते हृष्टा दिशः सर्वा भयनादयन् ।

स्वर्गतेयमिहास्माक जननी शोकविद्वला ।

घने विचरमाणाना लुब्धाना वनचारिणाम् ।

(28^{cd}) कुलधर्मोऽयमस्माक पूर्वैराचरित पुरा ।

एव ते सुकृत कृत्वा समन्तादवधुष्य च । [30]

भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ।

युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपुत्री सुमध्यमा ।

(31^{ab}) ततो यथासमाज्ञत नगरं प्राविशंस्तदा ।

६

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो

राजा सभायामुपविष्टमात्रजत् ।

वैदूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काञ्चना-

नक्षान्स कक्षे परिगृह्य चाससा ॥ १

मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपे वस्तुमक्षसा ।
 (31^{cd}) अज्ञातचर्यां चरितु वपं राष्ट्रे त्रयोदशम् । [35]
 (30^{cd}) अयं छन्नानि नामानि चकारैषां युधिष्ठिर ।
 (30^{ab}) जयो जयेदो विजयो जयत्मेनो जयद्वल ।

आपत्सु नाममित्त्वैवै समाह्वाम् परस्परम् ।

[M om. the posterior half of line 1 and the prior half of line 2 — (L 1) G₂ स परतप — (L 3) T G "मिहान्तिके — (L 4) T₁ M₄ s इह, M₁-s मृता (for बहु) — (L 5) M₄ s प्राप्ता हि (for प्रापिता) — (L 6) M₁ यस्मिन्नामाद्यते, M₂ s योस्मिन्नासां; M₃ न समासां G₁ M (except M₄) पुमान् (for तस्मिन्) — (L 7) M₂ s आहुः; M₃ आह (for ऊचु) M₅ धर्मज्ञ G₁ M₂ s यम् (for न) M₃ s धर्ममनुस्सरन् — (L 10) G₂ धीर, M₅ चर्म (for धीर) — (L 11) M₄ राज्ञो चचन माज्ञाय (for the prior half) — (L 12) M₂ विधिवद्; M₃ महती (for त्वरिते) — (L 13) T₂ G₁ दुर्जयात् — (L 14) T₂ राजा, G₁ राजन्, G₂ M₂ जानन् — (L 15) T₁ सुकृतमारव, T₂ G₁ माचरत्, G₂ मावर, G₃ मवर — (L 17) T₁ M₁ ज्ञायुमज्ञास्यि, T₂ G "सयुत — (L 18) T₁ G₁ निर्धययुग्, T₂ विनिययुग्, G₂ s विनियय्य — (L 19) T₁ प्रहमश्च T₁ हृदमद्युवन्; G₁ च दृढुवन्, M₁ s ततोद्युवन्, M₂ तमद्युवन् — (L 20) M₅ देह (for गन्व) T₁ शवसास्य च दौ; G₂ अस्यागमस्य दौ — (L 21) G₁ M₂-4 समत्वैय T₁ शमीमिति, T₂ G शमीति ह (G₁ हि) — (L 22) G₂ s M₂ महातेजा, M₃ राज T₂ G₂ (by transp) स धर्मात्मा, G₁ s धर्मराज्ञो, M₁ s सहदेव — (L 23) G सुकृत (for सुदृढ) M₁ नि सहदेवाशु G विनिर्वेष्टीहि; M₅ यध्यस्व — (L 25) M₁ s यध्यस्व; M₂ यद्वस्व (for यज्ञोहि) — After line 25, M₅ ins

176* तथा तत्पर्वमकरोत्सहदेवो यथोक्तवान् ।

— (L 26) T₂ सर्वांशे, G₁ सर्वांशे, G₂ s ते सर्वे (for ते हृष्टा) — (L 28) G₂ M₂-5 बुद्धानां, M₁ सिद्धा (for लुब्धा) — (L 29) G₂ s M₂ s आचरित — (L 30) T₁ समय (for सुकृत) — M₁ s 4 transp lines 31 and

5

[33]

नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं

महायशाः कौरववंशवर्धनः ।

महानुभावो नरराजसत्कृतो

दुरासदस्तीक्ष्णविपो यथोरगः ॥ २

बलेन रूपेण नरर्षभो महा-

G. 4 215
B 4 73

32 — (L 31) M₅ माद्रीपुत्रो च तादुभौ — (L 34) T₁ G₁ समीप — G₁ M₁ s-3 om. line 38]

After adhy 5, Dn Ds 5-7 s. 11. 12 T₂ ins. an additional adhy given in App I (No. 4 C, D, E, F, G), one of the versions of what is popularly known as the Durgāstava, cf. v I 29, 30 All reference to Durgā is missing in K B D₁ s and in S (except the composite MS T₂)

Colophon om in D₁ 10 T₂ — Adhy name B₁ s नगरगमन; B₂ अस्त्रनिधान, B₄ अस्त्रन्यासन, B₅ Ds 6 Gs M₁ 2 आयुधन्यास, Dn Ds 11. 12 पुरप्रवेश, D₁-s आयुधनिक्षेप; D₇ शस्त्रन्यास, G₁ नगरप्रवेश — Adhy no (figures, words or both) K₂ B₄ Ds 6 9 5, T₁ G M 7. — *Sloka no* Ds 37, Gs 67.

6

I After वैशं, S ins a passage given in App I (No 5) — S transp 1^{ab} and 1^{cd} — ^b) S ददर्श दुरास्तुममृद्धतेजस — ^c) A few MSS वैदूर्यं D₁-s नक्षान्, D₉ विदून् (for रूपान्) K D₁ 2 प्रवि, B D₁-7 गृह्य, C₃ प्रतिमुच्य (as in text) S नियय्य (T G₁ द्) वैदूर्यचितान्मकाचवान् (M₁ वैदूर्यचितान्मुगुणान्मृगासितान्) — ^d) S (except M₁) नृपस्वदाज्ञान् (for अक्षान्स कक्षे) B₅ Ds 7 Ca. ep rp परिरम्य, D₄ प्रतीगृह्य, S वैष्ट्य, Cc r s as in text. K D₁ 10 चासनि, D₂ 4 8 स्ती, Cc r s as in text

For st 2-15, S subst a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences The Southern passage (with its variants) is given separately under v I 15

3 For S of. v I 15 — ^a) D₁ 2 4 8 परेण (for बलेन) B₁ s (m as in text) तथैव तेजसा, D₄ यथा पुरदर (for नरर्षभो महान्) — ^b) B₄ तथाचि, B₅ Dn

नथार्चिरूपेण यथामरस्तथा ।

महाभ्रजालैरिव संवृतो रवि-

र्यथानलो भस्मघृतश्च वीर्यवान् ॥ ३

तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं

विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ।

मन्त्रिद्विजान्धतमुखान्विशस्तथा

ये चापि केचित्परिपत्समासते ।

पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं ममेवैवा-

ननेन योऽयं प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ४

न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः

पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ।

न चास्य दासो न रथो न कुण्डले

समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ५

शरीरलिङ्गैरुपसृष्टचितो धयं

मूर्धाभिपिक्तोऽयमितीव मानसम् ।

समीपमायाति च मे गतव्यथो

यथा गजस्तामरर्मीं मदोन्कटः ॥ ६

वितर्कयन्तं तु नरर्षमन्तदा

युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विगटमवर्णात् ।

सम्राड्विजानात्विह जीवितार्थिनं

विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ७

इहाहमिच्छामि तमानधान्तिके

D11.12 अपूर्वः; D1-3 गधर्वः; D6 1 Cr अयं स्वः (D6m अर्चिस्वः); D8 मनुष्यः, D10 नरस्वः; Co rp (Catur) अथा (Co om अय) चिरूपेण (as in text) K D6 अय (D6 °पू) चिरूपेण यथा पुरदर, B1 3 निगूढभागे ज्वलनो यथा प्रभु, B2 3m अयं स्वरूपेण महारथ (B2m यथामर) लया, D4 अयं चिरूपेण नरर्षमन्तदा

4 For S of v 1 15 — °) B2 दुरित नृपोत्तम, B3 (m as in text) सहसा निरीक्ष्य, D4 स्वरित नरोत्तम (for प्रसमीक्ष्य पाण्डवं) Co citos प्रसमीक्ष्य — °) D4 नृपो विराटोभ्रगतं यथा रवि — After 4th, N ins

177* समागत पूर्णशशिप्रभाननं

महानुभाय नचिरेण दृष्टवान् ।

[(L 1) D1 8-9 समागत (D6 1 °त) — (L 2) D4 om lino 2 K B2 4 D1-2. 2-3 10 सहा (D4 °भा) नुचारैर (K D6 °नं) चिः; D6 सभायदेनांतिचिः]

— °) K विराटराट, B2 3 (m as in text) मत्तद्विजान्, B4 D1-2 7-10 स तु (D1-2 च) द्विजान्, D4 समुद्विजान् (for मन्त्रिः) D6 मन्त्रिः (for सूतः) K द्विजान्, Ca 0 विद्वान् (as in text) D1-2 transp विद्वा and तथा K D4 तदा; Ca तथा (as in text) — °) D2 ये चानुगाम्; D6 येन्नेपि केचित्; Ca as in text B Dn D2. 5-12 Ca 0 परित (B3 पुरत; Dn1 परत); D4 पुरपाः (for परिपत्) D4 समागता, Ca समासते (as in text) D1 3 ये चानुगाम्स्वरिपरसु ते स्थिता — °) K D1. 3 8 व (for ऽयं) Cf Cv अयं व युष्माकं कं सवन्धीय K D6 0 10 Ca समीपिवान्, Co v as in text — °) B Dn D6 7 0 11. 12 नृपोपमोय (D6 य); D1-2 8 नरो द्वि शेषां (D2 योय; D8 यो वं), D4 मानेन योय; D6 रूपोपमोय, D10 इहागतोय

(for अनेन योऽयं) B1 2 3 Dn D2. 12-13 समवेक्षते (for प्रसं)

5 For S of v 1 15 — K1 om 5th-6th — °) K2 दामी; B1 2 3 (m as in text) 4. 3 D5-7 8 पाती, D1-2 दासा (for दामो) B Dn2 D1-7 2 11 12 नुजर (for कुण्डले) — °) D4 सभागतो (for समी)

6 For S of v 1 15 K1 om 6th (cf v 1 5) — °) B1 °पित्त इति मे मनोगत; B2 4 Dn D2-3 11. 12 °पित्तमित् (Dn D11 12 °न इ; D4 °को इ) मि मेय मानसं; D1-2 °पिक्तो मम चेतसि विगतं; D4 मूर्धांयमिषः प्रतिभाति मे हृदि — °) D1-2 °व्यथं — °) D1 3 मर्षी; D2 6 महान्; Ca गजस्व (as in text) Cap तामरमी, Cr 3 as in text. D1-2 महागज, Ca मदोन्कट. (as in text)

7 For S of v 1 15 — °) K2 B3 D4 च; D2 10 स (for तु) K2 B3 D5-7 0 °दंभ B1. 2 Dn2 D1 2. 11. 12 तथा, B2 तथा (for तदा) D1-2 वितर्कयामास च सं नरर्षम — Before 7th, B2. 4 D2 in° युधिष्ठिर उ° — °) Dn D11 12 विजानीहि हि; D1 3 विजानामिह B1. 4 Dn2 D2-3 जीवितार्थिन — After 7, D7 0 ins

178* विद्वि प्रभो मत्स्यपते नृपोत्तम

मेवार्थिन मेवकमानवर्धनम् ।

8 For S of v 1 15 — °) K D10 °कं (for °के). — °) D1-2 तथा (D2 °वा) मिभो — °) D1 Cv प्रति-सप्रहेण; Ca c vp as in text Cr cites only गृहण D4 प्रहृष्टरूपो जगृहे तथागत — After 8, N (except K1 D1) ins

170* त राजमिह प्रतिगृह्य राजा

प्रीतात्मना चैवमिदं वभाषे ।

वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
 तमत्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरं
 राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ८
 कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां
 कस्यासि राज्ञो विपयादिहागतः ।
 गोत्रं च नामापि च शंस तच्चतः
 किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
 वैयाप्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः ।
 अथान्प्रवभुं कुशलोऽस्मि देविता
 कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ १०
 विराट उवाच ।
 ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि
 प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ।

प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा
 भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 आप्तो विवादः परमो विशां पते
 न विद्यते किञ्चन मत्स्य हीनतः ।
 न मे जितः कश्चन धारयेद्भनं
 वरो ममैपोऽस्तु तव प्रसादतः ॥ १२
 विराट उवाच ।
 हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरे-
 त्प्रव्राजयेयं विपयाद्विजांस्तथा ।
 शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः
 कङ्को यथाहं विपये प्रभुस्तथा ॥ १३
 समानयानो भवितासि मे सखा
 प्रभृतवस्त्रो बहुपानभोजनः ।
 पश्येस्त्वमन्तश्च वहिश्च सर्वदा

[(L 1) K₂ परिगृह्य, B₂ D₂ प्रममीक्ष्य — (L 2) B Dn D₂ 2-12 प्रीत्यात्मना, D₂ प्रीतात्मवान् B₂ 4 D₂ 5 चैनम् (for चैवम्)]

9 For S cf. v 1. 15 Before 9, B₂ D₂ 4 7-10 read विराट उ — ^b) = 4 9 7^a — ^c) D₂ 2 नाम्ना सह (for नामापि च) — ^d) = 4 9 7^b

10 For S cf. v 1. 15 K₁ श्री * * ण, K₂ ब्राह्मण उ; D₂ कङ्क उ (for युधि उ) — ^a) Dn₂ D₁-3 9 transp पुरा and सखा D₁ रस्यास्मि मन्वा प्रतीतो, Cnp र स्याहमह (sic) मन्वा — ^b) B₁ प्रवरोस्मि, D₁ पुनरेव (for पुनरस्मि) B₁ 2. 4 च द्विज, B₂ Dn₁ D₁ Cn. r 8 विप्र, D₂ चैव ह, D₁ 2 गोत्रत, Cnp (cf. also Csp) ब्राह्मण (as in text) — ^c) K D₁ 7 प्रवक्तु, B Dn D₂-8 2-12 C₂ प्रयोक्तु, C₃ प्रकृतं, only D₂ exactly as in text! K वेदिता, B₁ देविना, D₂-4. 8 देवने — ^d) K नामा, C_v नाम्ना (as in text)

11 For S cf. v 1. 15 — ^a) B₁ ददानि K D₁ अह तु, C_v हंत (as in text) K प्रतीच्छसि, B₁ यदि, D₂ यये — ^b) D₁-2. 10 अस्मि (for हि) D₁-3 ते द्विज (for अह तव) — ^c) B₁ Dn₁ D₁ 3 च (for हि) — ^d) D₁ 4 हंसि

12 For S cf. v 1. 15 — ^a) K गुरोर, B₁-2. 5 Dn₂

D₂ 7 m. 8 11. 12 C_v n 8 प्राप्तो, C_v आप्तो (as in text) N (except K D₂ 10) C_v प्रथम, C₂ प्रथम, C_v cp परम (as in text) C_v ap cites आप्तो विवाद परम and प्राप्तो वादं प्रथम विशा पते, C_v आप्तो वाद प्रथम (and प्रथम) — ^b) B (except B₁) C₂ कश्चन, Dn D₁ 12 C₂ क च न, D₂ किं न च, C_v किञ्चिन्, C_v ap as in text. C₂ cites (in prose order) मत्स्य विशा पते हीनत कश्चन न विद्यते मम विवाद [इति] प्रथम प्राप्त [वर] — ^c) D₂ 3 C_v जित, C₂ c. r 8 as in text K धारयेद्भन, C₂ c. r 8 v धारयेद्भन (C_v om घन) (as in text) — ^d) N (except K B₂ 4 D₂ 10) C_v प्रसादज

13 For S cf. v 1. 15 — ^a) B₁ (m as in text) 2. 5 Dn D₂ 6 10-12 अवध्य (for अवध्य) — ^b) D₁-4 विवास (for प्रव्राज) D₁ द्विजर्पमान् (for द्विजास्तथा) — B₂ om. 13^{ed} — ^c) K पौरजना (for जान) D₁ समेता (for समा) — ^d) D₂ transp प्रभु and तथा

14 For S cf. v 1. 15 — ^a) K सपन्नजातो; B₂-4 D₁-10 C₂ r v जातो, B₂ यातो D₁-3 अस्मि भवांश्च, C₂ भवितासि (as in text) — ^b) K बहुमान, D₁ 10 भोजन — ^c) D₁ 9 सपश्य मे (for पश्येस्त्वम्) C_v समदा (for सर्वदा) — ^d) B₂ D₂ तव, D₁-3 मया (for च ते) B₂ अनानृत, C₂ c अपा (as in text) D₁-3 यत (for मया)

(9^a) किं कर्म चात्राचरामि द्विजोत्तम ।
 एवं श्रुवाण तमुवाच पार्थिवो [75]
 युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चानुहृत् ।
 सत्य वच को न्विह वसुमुत्सहे-
 धयाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव ।
 श्रुत च शीलं च कुलं च कर्म च
 शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च । [80]
 गुरूपदेशास्त्रियमाद्यं मे व्रत
 कुलक्षमार्थं पितृमिर्नियोजितम् ।
 द्विजो व्रतेनासि न च द्विजः प्रभो
 समुण्डितः प्रव्रजितस्त्रिदण्डभृत् ।
 इदं शरीरं मम पश्य मानुष [85]
 समावृतं पद्भिरिव धातुभिः ।
 ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदक्षिणो
 वदन्ति पद्भेव पितृन्यथाश्रुति ।
 मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहं
 न चासि तुल्यः पितृभिः स्वभावतः । [90]
 (10^a) कद्धो हि नाम्ना विषय तवागतो
 व्रती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा ।
 धृतप्रसङ्गादघनोऽस्मि राजन्
 सत्यप्रतिज्ञा व्रतिनश्चरामहे ।
 (10^b) युधिष्ठिरस्यासि सखाभव पुरा [95]
 गृहप्रवेदी च शरण्यमेव च ।
 गृहे च तस्योपितवाहनं सुख
 राजासि तस्य स्वपुरेऽभव पुरा ।
 ममाज्ञया तत्र विचेरुङ्गना
 मम प्रियार्थं दमयन्ति वाजिनः । [100]
 मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा
 न तत्कदाचित्कृतवाङ्मनोऽन्यथा ।
 सोऽहं पुरा तस्य वयसमः सखा
 चरामि सर्वां वसुधां सुदुःखितः । [105]
 न मे प्रशान्तिं क्वचिदाश्रयामि वै
 व्रतोपदेशास्त्रियमेन हारितः ।
 (10^c) वैयाघ्रपद्योऽसि नरेन्द्र गोत्रतः
 स्तदेव सौख्यं मृगयामहे धयम् ।
 कृतज्ञभावेन मयानुकीर्तितं
 युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम् । [110]
 इमं हि मोक्षाश्रममाश्रितस्य मे
 युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि ।
 न मेऽद्य माता न पिता न बान्धवा
 न मे स्वरूपं न रतिर्न सततिः ।
 सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे
 प्रियाप्रिये तुल्यगतिर्गतागते । [115]
 मुक्तोऽसि कामाद्य धनाद्य सांप्रत

त्वदाश्रयो वस्तुमिहाम्युपागतः ।
 सबत्सरेणेह समाप्यते त्विदं [120]
 मम व्रतं दुष्कृतकर्मकारिणः ।
 ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभिः
 पुनर्व्रजिष्यामि कुतूहलं यतः ।
 (10^d) अज्ञानिवसुं कुशलं ह्यहं सदा
 पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन् ।
 मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तय- [125]
 त्तिराश्रयः प्रव्रजितोऽस्मि भिक्षुकः ।
 तमेवमुक्ते वचने नराधिपः
 कृताञ्जलिः प्रव्रजितं विलोक्य च ।
 अयात्रवीक्षुष्टमना शुभाक्षर
 मनोयुगं सर्वसमागतं वचः । [130]
 (11^a) ददामि ते हन्तं वरं यदीप्सित
 (11^b) प्रशाधि मत्स्यान्यदि मन्यते भवा नू
 (11^c) प्रिया हि धूर्ता मम चाक्षकोविदा
 (11^d) स्त्व चापि देवो मम राज्यमर्हसि । [135]
 (12^a) समानयानासनवस्त्रभोजन
 प्रभृतमाल्याभरणानुलेपनम् ।
 स सार्वभौमोपमं सर्वदाहंसि
 प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम् ।
 (12^b) ये स्वाभिधावेयुरनर्थपोडिता
 द्विजातिनुरया यदि वेतरेऽजनाः । [140]
 (12^c) सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया
 (12^d) तेया करिष्यामि न मेऽत्र सशयः ।
 (13^a) ममान्तिके यश्च तवाप्रियं चरेत्
 (13^b) प्रवासयेत् तं प्रविचिन्त्य मानवम् ।
 यथापि किञ्चिद्दुःखं विधत्ते मम
 प्रसुर्भवास्तस्य वदी वसेह च । [145]
 युधिष्ठिरः ।
 (12^{ab}) अतोऽभिलाषः परमो न विद्यते
 (12^c) न मे जितं किञ्चन धारये धनम् ।
 न भोजनं किञ्चन सस्पृशे त्विह
 हविष्यभोजी निशि च क्षितीशयः । [150]
 व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्टिको
 न क्रोधितग्न्यं नरदेव कस्यचित् ।
 एवमप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते
 निवासयुद्धिभ्रिता तु नान्यथा ।
 (12^d) एव वरं मास्यं वृणे प्रवारित
 कृती भविष्यामि वरेण तेऽनघ । [155]
 वैशापायनः ।
 एवं तु राज्ञः प्रथमं समागतो
 बभूव मास्यस्य युधिष्ठिरस्य च ।
 विराटराजस्य हि तेन सगतो

न ते भयं विद्यति संनिधौ मम ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स लब्ध्वा तु वरं समागतं

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विराटराजेन नरर्षमस्तदा ।

उवास वीरः परमार्चितः सुखी

न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १६

यभूव विष्णोरिव वज्रपाणिना । [160]

तमासनस्थ प्रियरूपदर्शन

निरीक्षमाणो न तत्परं भूमिप ।

सभां च वा प्राज्वलयद्युधिष्ठिर

श्रिया यथा शक्र इव त्रिविष्टपम् ।

[(L 1) T G हुताशनं (for यथानलं) — (L 2) M1-s 'सदस्तीक्ष्णविपो यथोरग' — (L 4) T2 M2-s 'नानाविध'; Ms-s 'नानाविधशस्त्रधारिभि' — (L 6) T G2 'शिक्षा' — (L 8) T2 M2-s 'यै समावृत' M1.4-s 'मृगद्विजश्येनगणाभिनादितं' — (L 11) T2 Ms 'आयात् (for आरात्)' — (L 16) G1-s M4 'द्विजाश्च' M1-s-s 'सदा सभासद (for सभासदस्तदा)' M2 'वेद्याश्च राजा स सभागतांस्तथा' — (L 18) M1-s 'मामिमां (for मामिकाम्)' G2 'योय त्विहाम्येति हि मामिकां सभां' — (L 23) T2 G 'विराजते (for विरो)' — (L 32) G1 'विराजते (for विरो)' — (L 37) Gs M (except Ms) 'असौ (for अय)' — (L 38) Ms-s 'सूधोवसिक्त' G2-s 'प्रतियाति' — (L 39) G1 'न तुल्यरूप, M2 'क्षात्र च रूप G2 'परिदृश्यते, M2 'प्रतिपद्यते. Ms 'शुभं (for स्य)' — (L 40) M1-s-s 'transp च्यात्र' and सिंह' T1 'तदर्प'; T2 'तथर्प', G1 'यथर्प'; M1-s 'नरर्षमस्य च' — (L 41) T1 M1-s 'यमेप, G1 'यैनेप, G2 M2-s 'य एप; M1 'यमेव' — (L 42) T G1 'स चास्य, M2 'तथास्य' T G1 'सर्व' — (L 49) G1-s Ms-s 'अन्येन (for अनेन)' G1 'समागत त (for समीपमा)' — (L 50) T2 G1 'शच्छ्रधा'; M2-s 'कुड्याकुडा' — (L 56) Gs 'भिसुख; M2 'विमुग्' — (L 61) M1-s-s 'इच्छसे' M2 'कुतोय सप्राप्स्यसि वै किमिच्छसे' — (L 64) Gs 'तदा, M1-s-s (sup lin) 'स च ते, M2 'च मे (for तथा)' Ms 'गोत्र च देश च ममाद्य विप्र' — (L 67) T2 G 'यथा (for तव)' T2 G1 'वितरामि' — (L 68) M1-s 'हि, M2-s 'च (for the second न)' T G2-s 'तव (for श्रुता)' T2 'पित, Gs Ms 'पित' G1 'न चाभिमन्ये वचसासि तोपित' — (L 74) G2 M 'किं चापि कर्म समुदाचरन्भवान्' — (L 75) M (except Ms) 'पादवो (for पाथिवो)' — (L 77) G1 'उत्सुक, G2 M2 'उत्सहे' — (L 78) G1 Ms-s 'ज्ञा, Ms 'जा' — Gs M 'read lines 79-80 after line 82' — (L 79) M2-s 'कुल (for श्रुत)' G2 M1-s-s (sup lin as in text) 'वल

(for कुल) — (L 81) M2 'देश (for 'देशात्), and नियम (for नियमात्)' T1 'वने व्रत; G1 'च ते व्रत; Ms 'ददव्रत' — (L 82) T1 G2-s 'कुलक्रमार्थ' — (L 84) T2 M4 'समुद्धित, G2 'सुम', Ms 'समुज्जित' T2 G2 'ददष्टक; Gs 'ददवान्' — After line 84, Gs M read lines 79-80, while G2 repeats them — (L 87) G2 'यमात्म दर्शिनो, Gs 'यमात्र' — (L 88) T2 G2 M4 (sup lin) 'श्रुति'; G1 'श्रुत' — (L 89) M 'चित्तयाम्यह (Ms sup lin 'चित्तयाम्यह, and 'चित्तयस्यह as above) — (L 90) Gs M 'प्रभावत (for स्व)' — (L 91) Gs M1.4-s 'फकोस्मि' — (L 93) M 'गाहनगोस्मि पार्थिन' — (L 94) T2 G1-s 'चराम (for चरा)' — (L 95) T G 'अपि (for असि)' — (L 96) T G 'शरीरम् (for शरण्याम्)' — (L 98) T2 G2-s M2 'गृहे (for 'पुरे)' T2 G1.2 'transp अभव and पुरा' — G1 om lines 99-104 — (L 99) M1 'चरति ये राजा (for विचेररुद्गना)' (L 101) M1-s-s (sup lin as in text) 'पुरेषु (for पुरे तु)' — (L 105) T G1-s M4 'च (for मे)' T G 'दासवाहन (for 'दाश्रयामि वै)' — (L 106) T1 'मेन भाति न, G1 'मेन धारित; M1-s 'मोभिहारिक; M2 'मोभिकारित, Ms-s 'माभिभारि (Ms 'र)क' — (L 107) T1 G1 'वैयाघ्रपादो', T2 Ms 'पादो' — (L 112) M4 (sup lin as in text) 'छिरे' — (L 113) M1 'सतति, Ms sup lin 'वाधयो' — (L 114) T2 G1-s 'न भेस्ति रूप' M1 'वाधवा (for सतति)' — (L 116) T1 G2 'तुल्यगते, Gs 'गती' — T2 reads lines 123-126 after line 138 — (L 123) G1 'श्रिवासुं, Gs Ms 'निवक्तुं, M1 'श्रिवस्तु, Ms 'पि वासु' G1 M1.4-s 'असि (for हि)' Ms 'राजन् (for अह सदा)' — (L 124) T2 G1 'शश्रुकृतानि (for शकुनिरु)' — (L 127) G2-s 'तेनैव'; Ms 'तदेव' — (L 128) T1 'विस्मृत्यं, M 'विषुडय (Ms 'प्रविश्य)' — (L 130) G2-s 'मनोगत' G1 'सर्वभवाजुग वच; Ms 'सर्वगत सभागत' — (L 131) Ms-s 'ददानि' T2 'हत्तु' — (L 134) T1 G1.2 M2 'हृति' — (L 135) G1 'स मानयन्नास'; M1-s-s 'भोजन' — (L 136) M1-s-s 'लेपन' — After line 138, T2 reads lines 123-126 — (L 140) M1 'भवेह (for वसेह)' — (L 147) G2-s M4-s 'अतोतिलाभ, M1 'अतो निवास; Ms-s 'ततोतिलाभ' — (L 149) T1

9

वैशंपायन उवाच ।

अथापरो भीमवलः श्रिया ज्वल-

हुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ।

खर्जं च दर्वीं च करेण धारय-

न्नासिं च कालाङ्गमकोशमत्रणम् ॥ १

स ह्यदरूपः परमेण वर्चसा

रविर्यथा लोकमिमं प्रभासयन् ।

सुकृष्णवासा गिरिराजसारवा-

न्स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २

तं प्रेक्ष्य राजा वरयन्नुपागतं

C. 4 233
B. 4 8. 3
K. 4. 10. 7

ससृष्टाम्यह, G₁ s 'शेच मे, G₂ M₂ s 'शे त्वह, M₅ 'शेत ह
— (L 151) M₁ s 'गुरु' (for 'व्रतो') — (L 155)
M₂ s मत्स्य M₂ मत्स्यपते (for मत्स्य वृणे) T प्रपूर्वतां,
M₁ s प्रदापित, M₂ प्रचारित, M₅ त्ववारित — (L 163)
T G M₄ प्रज्वलयन्]

16 S (except M₁-3) om वैशं ड' — ^a) K D₂
transp स and तु B₂ D₁ s परम, B₂ D₂ D₃ s 9 11 12
तु पर, T₁ प्रयम, T₂ G₁ नृपति, G₂ s M नृवर (for तु
वर) Cn cites वर B₂ D₁ s समागमे, D₅ 'गत — ^b)
B₄ D₂ D₁₁ 12 'दराज्ञा तु B₂ s D₁₂ तथा (for तदा)
— ^c) B (except B₅) D₁₁ धीर (for वीर) D₄ सुख
— ^d) D₄ S चास्य T₂ G₁ M₂ s s किञ्चित् D₄ व्य-
दुष्यत, T₂ निदोष तत्, G₁ कथचन, M₅ 'घ स

Colophon — Adhy name B₁-3 s D (except D₅)
युधिष्ठिरप्रवेश, T₂ M₁-3 युधिष्ठिरविराटममागम' (T₂ 'विराट-
सवाद), G₁ युधिष्ठिरममयसवाद, M₄ नगरप्रवेशे युधिष्ठिर-
समागम', M₅ युधिष्ठिरनगरप्रवेश — Adhy no (figures,
words or both) K₂ B₄ D₇ s 10 6, D₄ s 5, D₅ 7,
S 8 — S'loka no D₁ s 17, G₅ 53

7

1 B₂ om 1^a-2^b — ^a) D₇ 9 त्विपा (for श्रिया)
S अयापरस्या दिशि भीमदर्शनो (T₂ G₁ भीमसेनो) — ^b)
D₇ 9 सिंहबलोहं, Cc सिंहविलास' (as in text) S
वृकोदरोदृश्यत सिंहविक्रम — After 1^{ab}, T G ins

181* असिं प्रवेके प्रतिमुच्य शानके

[T₂ प्रवेशे (for प्रवेके)]

— ^c) K D₅ T₂ G₁ खर्ज, B D₂ D₅-7 9-12 Ca c n r s
खर्जां (D₂ खर्जा), D₁ खर्ज, D₄ खर्वं, Cv as in text
— After 1^c, T G ins

182* खच च गोचर्ममयीं सुमर्दितां
समुक्षिता पानकरागपाद्वै ।
कीलासमालम्ब्य करेण धायम

सशृङ्खिरेन्द्रकभूस्तृणाङ्कुरम् ।

Thereafter T₂ G₁ repeat 1^a — T₁ G₂ s om. 1^d.
— ^d) D₂ D₉ 11 कालाननकोशम', D₄ मिकोशमीपण,
D₁₂ T₂ G₂ कालायसकोशम', M कालाशनिकाशम' Co n.
r s v cite कालाङ्गम् (as in text), Cn s अकोशम् (as in
text), Cv अकोश and भीपणम् (of D₄ above)

2 B₂ om. 2^{ab} (of. v 1 1) — ^a) K D₉ (m as in
text) असूद'; D₅ सुसूद', S Cv गभीर' T G तेजसा; Cv
वर्चसा (as in text) — ^b) B (B₂ om) D (except D₄)
T₂ G₂ प्रकाशयन्, M विभासयन् — ^c) K₁ अकृष्ण', K₂
B (except B₅) D (except D₂ 4 7 9) G₂ s स कृष्ण', T₂
सुसूदङ्ग' C₃ गिरिराजमार' (of also C₂ n v) — ^d) B
(except B₅) Dn D₁ s 6 11. 12 त (for स) — After
2, S ins

183* सभां हि ता वारणयूथपोपम-

स्त्रमिस्त्रहा राष्ट्रिविवावभासयन् ।

सहस्रनेत्रावरजान्तकोपम-

खिलोकपालाधिपतिर्यथा हरि ।

तमाद्यजन्त गजयूथपोपम

[5]

निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ।

भयात्समुद्दिग्धविपण्णचेतनो

दिशश्च सर्वा असमीक्ष्य चासकृत् ।

तमेकवस्त्र परसैन्यधारण

सभाविद्वुराष्ट्रपतिर्नृपात्मजम् ।

[10]

समीक्ष्य वैकुण्ठ्यमुपेयिवाचन्द्रनै

र्जनाश्च भीता परिसिपिरे शृणाम् ।

[M transp lines 1-4 and 5-8 — (L 1) M
'यूथपाकृति — (L 7) M₁ s समुदीक्ष्य (for 'द्विभ्र)
M 'लोचनो (for 'चेतनो) — (L 12) T₁ G₂ s परित-
ससिपिरे, M₁-3 प्रससिपिरे शृणाम्]

3 For S see below — ^a) B₁ D₂ D₁ s s रमयन्
(for वरयन्) B₂ s D₅-7 10 राजानमिवांतिकागत, B₃ m
D₄ राजा रमयतमागत, B₄ राजाकसमीपमागत, B₅ राजाक-
मिवांतिकागत, D₂ s D₉ 12. 12 राजा समर्योंतिकागत, D₂
राजा वरज ह्युपा' (m राजा रमणीयमा वा) — ^b) D₄ s

ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ।
 सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवा-
 न्प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३
 अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा
 वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ।

तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कय-
 न्नरर्षभस्याद्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४
 ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः
 सुदीनरूपो वचनं महामनाः ।
 उवाच स्रुदोऽसि नरेन्द्र बल्लवो

(m as in text) गतो (for ततो) — For 3, S subst.

184* अथाब्रवीन्मत्स्यपति सभागता-

न्मृशाहुरोष्ण परिनिःश्वसन्निय ।

योऽय युवा वारणराजसनिभः

सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ।

[(L 1) T₂ M₁₋₈ मात्स्यं — (L 3) T₂ G को (for यो) T₁ राजसमत, G *यूथपोपम. — (L 4) M इमामभिप्राप्यति मामिका सभा]

S cont.

185* को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं

मृगेन्द्रशार्दूलगतेर्हि मामकः ।

व्यूढान्तरासो मृगराडिवोत्कटो

य एष दिव्यः पुरुष प्रकाशते ।

राजश्रिया ह्येष विभाति राजघ-

द्विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपमः ।

नाक्षत्रियो नूनमय भविष्यति

सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ।

रूपेण यश्चाप्रतिमो ह्यय महा-

न्महीमिमा शक्र इवाभिपालयेत् ।

नाभूमिपोऽय हि मतिर्मतेति च

च्युतः समृद्धा नभसीच नाहुष ।

वंशपायनः ।

वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डव

सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ।

जयेति राजानमभिप्रमोदय

न्सुखेन सभ्य च समागत जनम् ।

[(L 6) G₂ विराजते (for विरो) — (L 7) T₂ G M₂ 4 (sup lin) असौ (for अय) — (L 9) M_{1,2} रूपेण यस्य प्रतिमो न विद्यते — (L 16) T G₂ 8 M₁ 8 समागत]

4 S om 4 — ^a) D₄ 0 10 अदृष्टरूपः K दधिर् (for रविर्). — ^b) D_{n1} D₁ लभाम, D₈ लभेद्य, Co लभामि (as in text) B D (except D₁₋₄) निश्चय, Cv सपदम् (as in text) — ^c) D_{n1} D_{11, 12} चित्ते; Cv चित्तं (as in text) K ह्यविसं, B₈ 4 ह्यनिश वि; D₈ ह्यनि स, D₄ ह्युपसं; D₇ 0 ह्यपि सप्रं Cv oitos ह्यपि — ^d)

B D_{n1} D_{1,2} 10-12 अस्य; D₈ अनु (for अद्य) Cap rp (Dev) सपद', Ca r 8 v तत्त्वतः (as in text) — After 4, N ins.

186* दृष्ट्वैव चैनं तु विचारयाम्यहं

गन्धर्वराज यदि वा पुरदरम् ।

जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो

यदीप्सित तल्लभता च माचिरम् ।

विराटवाक्येन तु तेन चोदिता

नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः ।

उपेत्य कौन्तेयमथाद्युवस्तदा

यथा स राजावदताच्युतानुजम् ।

[(L 1) D₇ 0 रूप, D₁₂ चैव K₁ B₁ 8 D₈ च, B₄ 5 D₈₋₇ 10 Co न, D₉ 11, 12 नु (for तु) B₄ Co विभावयामि (for विचा) Cr परिभाव २ (810) — (L 2) B (except B₈) D_n D₅₋₇ 0 11 12 राजो, and पुरदर — (L 4) B₈ यदीप्सिते, D₈ 7 यदिच्छते, D₉ 0 यदीच्छते, D₁₀ यदिप्सते — (L 5) B₁ 8 D_n D₇ 0 11 12 च (for तु) B₂ 8 D₅₋₇ 0 ते प्रचोदि, D₁₋₈ तेन नोदिता D₄ विराटराजेन तु चोदिता नरा — (L 6) D₈ जना (for नरा) D_{n2} D₁₁ 12 समीपगामिन, D₂ 8 तु शीघ्रं, D₈ च शीघ्रं D₁ विराटराजस्य तु शीघ्रं; D₄ गताश्च वेगे सुशीघ्रकारिण — (L 7) B₂ 4 D₁₋₈ 5, 0 10-12 तथा (for तदा) — (L 8) B_{2,4} D₅ 0 अवदत् (for अवदत्) K अच्युता प्रज (K₂ त), B₂ sm Cap rp अर्जुनानुज Ca c.r v as in text Cs oitos only अच्युत- D₂ 0 यथैव राजो चदनाच्युता गिरः]

5 ^a) S ततो नृप वाक्यमुवाच पाण्डव (G₁ पार्थिवः) — ^b) B₁ D_{n1} D₄ 7 0 10 त्व(D₄ ह्य)दीनरूप (D₉ 10 पो), D₈ ह्यदीनसत्त्व B₄ सुदील, D_{n2} D₁₁ 12 स भीमरूपो D₈ महातपा S यथानुपूर्व्यात् (T₂ तुप्येत्, M₁₋₈ पूर्वं, M₄ 5 पूर्वा) कृपयान्वितोत्तर (T₂ G₁ तो नृप, M₁ तोक्षर, M₂₋₄ तानुर, M₅ यक्षनाहुरः) — ^c) K₁ D_{8,4} 0 बल्लवो; Cv बल्लवो; Co as in text — For 5^{cd}, S subst

187* त्वां जीवितुं शत्रुदमागतोऽस्म्यहं

त्वमेव लोके परमो हि सश्रयः ।

6 S om विराट उ^a and reads 6^{ab} after 190*

भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ५

विराट उवाच ।

न शूढतां मानढ श्रद्धामि ते

महस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ।

श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च

प्रभासि तातानवरो नरोऽपिह ॥ ६

भीम उवाच ।

नरेन्द्र शूढः परिचारकोऽसि ते

जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ।

आस्वादिता ये नृपते पुराभव-

न्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ७

बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया

नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ।

गजैश्च सिंहैश्च समेयिन्नानहं

सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ ८

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वर महानसे

तथा च कुर्याः कुशलं हि भाषसे ।

C 4 241
B 4 2 11

— ^a) B₁ D_n D₇ १ 11.12 बहुव (for मानढ) S न शूढता कांचन ह्यज्यामि ते — ^b) B₁ D_n D₇ १ 11.12 विराजसे; B₂ न्नि दृश्यते, B₃ १ D₂ हि दृश्यते S कुयेरचंद्र-टिवाकरप्रम (T₁ G₁ *करोपम, G₂ M₁ १ *प्रम) — S om 6^{cd} — ^c) D_n D₇ 11.12 om. the last च — ^d) K₁ प्रनामितामानवरो, K₂ *नि वाचानवमो, B D_n D₂-१ १ 11.12 प्रमास्ये स्व नृवगे, D₁ प्रदायिताता, D₂ प्रशामि (म प्रशामि) ता तेन, D₃ प्रशामि सत्व नृवरे, D₄ *नि तारा-द्विपतिर्, D₁₀ *नि राजेव वरो D_n १ *द्विव, D₂ तथा भवान् Cc cites प्रमास्ये

7 T₁ M om. भीम उ. B₁ D₄ c 11.12 भीमयेन उ

— ^a) D₁ १ १ om. ते — For 7^a, S subst

188* नरेन्द्र शूढोऽसि चतुर्थवर्णमा

गुरूपदेशान्परिचारकर्मकृत् ।

— ^b) K₂ D₂ १ पृथिवीना, B D_n D₂ १ १ 11.12 प्रथम न (B₁ १ D_n D₁₁ 12 च, D₇ १ हि) B₂ केवलम् Cc cites न केवलम्, Cr न केवलान्, Cv प्रथमेन and केवलान् Cf. C₂ न केवल प्रथमसह सामान्यसूपाज्ञानामि — For 7^b, S subst.

189* जानामि सूपाश्च ग्नाश्च सन्तृता-

न्सामान्यसूपांश्च पचामि शोभनान् ।

S cont.

190* रागप्रकाराश्च शूढकलाश्रया

न्महानसे मे न ममोऽस्ति सूपकृत् ।

वैशापायन ।

तमश्रवीन्मल्यपति प्रहृष्टव-

श्रिय प्रगल्भ मधुर चिनीतवत् ।

[(L. ५) G₂ प्रहृष्ट, M₃ प्रहृष्ट (for प्रगल्भ)]

Then follows 6^{ab}, after which S cont.

191* हुतादानाशीविपनुष्यतेजसो

न कर्म ते योग्यमिद महानसे ।

6

न सूपकारी भवितु स्वमर्हमि
सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपम ।
अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रयी
भवाद्य मे वारणवाहिनीपति ।
न नीचकर्मा भवितु स्वमर्हसि
प्रशामितु भूमिमिमा स्वमर्हमि ।
भीम ।

[5]

चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमित्युवाच त
न वै वृणे स्वामहमीदृश पठम् ।
जात्यासि शूढो बललेति नाम्ना
जिजीविसुत्त्वद्विषय समागत ।
युधिष्ठिरस्यासि महानसे पुरा
यसूव सर्वप्रभुरन्नपानव ।
अयापि मामुत्सृज्ये महीपते
अजाम्यह यावद्वितो यथागतम् ।
स्वमन्त्रमस्कारविधौ प्रशाधि मां
भवामि तेऽह नरदेव सूपकृत् ।

[10]

[After line 3, G₂ reads line 8 (for the first time) — G₁ om lines 4-7, M₃ om 4-8 — (L. 16) M प्रजामि या (M₂ ता) वद्विषय (M₁ याद्)]

8 ^a) K B₂ transp च and न D₈ १ १ न हि (for च न) — ^b) S अस्ति (for च). K न च, D₇ १ 12 तथा (for सदा). S (except T₂) हि (for एव) — ^c) S गजाश्च विहाश्च K B₂ D₈ Cc समीयिवान् — ^d) D₁-3 च ते नृप (for तवानघ) Cv cites अनघ — After 8, S ins .

192* न नीचकर्मां तव मादश प्रमो
बलस्य नेता स्वबलो भवेदिति ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वय नराधिप
प्रशाधि मा सूपपदे यदीच्छसि ।
ये सन्ति मद्भा बलवीर्यसमता

[5]

न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ९
यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतं
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ।
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा
भवस्व तेषामधिपो मया कृतः ॥ १०

वैशांपायन उवाच ।
तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।
उवास राजन् च तं पृथग्जनो
बुबोध तत्रानुचरश्च कश्चन ॥ ११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशांपायन उवाच ।
ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेष्टिताग्राननिन्दितान् ।

जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १
वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमालिनं महत् ।

स्तानेव योत्स्यामि तवाभिहर्षयन् ।
वैशांपायन ।

तमेवमुक्ते वचने नराधिप
प्रत्यववीन्मत्स्यपति प्रहृष्टवत् ।

[(L 1) T₁ G तादृश (for मादृश)]

9 S om 9^{ab} — ^a) K₁ D₀ ददानि B₁ D_n D₁₁ 12
वरान् (for वर) K महानस — ^b) B₂ 4 D_{n2} D₂ 8
10-12 हि, D₈ अत्र, D₂ तु, D₀ Co अधि (for च) K
B₄ 8 D_{n1} D₈ प्रभा°, D₁ 8 च भा° (for हि भा°) — ^c) S
एव न (M₄ sup lin एव हि) (for न चैव) B_{1.2} D_n
D₁₁ 12 यत्समं, G₁ मत्सम, M (except M₈) कुलितं
— ^d) B₁ D₀ T₂ Crp (DI) °नेमी, Ca. r as in text.
D₂ °नेमि त्वमिहार्हसि ध्रुव — After 9, S ins

193* त्रिलोकपालो हि यथा विरोचते
तथाय मे विष्णुर्निवाभिरोचसे ।

10 ^a) S तु (for हि) B₂ D₁ 8 काम B₁₋₃ 8 D_n
D₁₁ 12 भवतस् (for तव तत्) M₈ अस्तु (for कृत) T₂
G₁ तव कर्म तत्तथा — ^b) T₁ G₈ M मे, T₂ G_{1.2} वै (for
त्व) D₇ 9 च मया, M स्वपुरे (for भव मे) T₁ G₈ वै
(for मे) — M₁₋₃ °स्कृत, Ca. c as in text. — D₁
(hapl.) om 10^{ad} — ^c) B₂ तां, T₁ G₂ M (except
M₈) मे (for वै) B_{1.2} D_n D₀ 9 11 12 समाहिता (D_{n1}
समागता), D₈ विमो°, D₄ तवो°, D₈ मयोदिता, D₁₀
समा° D₂ मता (for पुरा) T G₁ 8 M₈₋₈ मया सदा
(T₂ M₈ सदा मया) चिंता, G₂ M_{1.2} मया सम (G₂ °दा)
रिंता (for ममोचिता पुरा) — ^d) B D_n D₂ 8 8 0. 9-12
G₁ भवाश्च, D₇ भवाद्य, T G₂ 8 भवापि (for भवस्व)

11 T₂ G₁ M_{1.2} 4 om वैशं उ° — ^a) B₂ तत स,

B₄ स तत्र, D₁ तथा हि, G₁ तदा स B₃ D₄ निहितो, Crp
(Catur) विदितो, Co r विहितो (as in text) — ^b) B₂
D₀ महान् (for दृढम्) S विराटराजस्य यमूव वै प्रिय
— ^c) B₂ 2 8 D_n D₁₁ 12 राज्ये, D₇ 9 राष्ट्रे (for राजन्)
— ^d) S तस्य (for तत्र) B (except B₁) D °चरा (D₈
गता, D₁₀ °गमा)श्च केचन, M₈ °चरश्च नापर

☞ The sequence of adhy 7-12 in S is 7, 10,
11, 9, 8, 12 Cf Lüders, *Ueber die Grantha-*
recension, p 54

Colophon — Adhy name B D_{n2} D₁ 2 8 21 12
भीमप्रवेश, D_{n1} D₀ 7 9 10 M₈ भीमसेन (M₈ °सेननगर)
प्रवेश, D₄ भीमागम, T₂ G₁ भीमविराटसवादा, M₁₋₃
भीमविराटसमागम — Adhy no (figures, words or
both) K B₂ D₀ 9 10 7 (as in text), D₄ 6, D₈ 8,
S 9 — S'loka no D₁ 12, G₈ 25

8

☞ For sequence of adhy in S of v 1 4 7 11.
1 After वैशं, S ins

194* तत कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिस्मिता ।

[T G₂ 8 सुकेशांता (for सुकेशी सा)]

— ^a) S वेणी (for तत) G₁ M₁ 4 केशातमुत्सृज्य, M₂
केशातमुत्क्षिप्य D₈ समुद्ध्य, M₈ (sup lin) C₈ समु
क्षिप्य (as in text) — ^b) B₄ D₈ वहिं°, D_{8.4} 10 M₂
वह्निं°, T₁ G₂ वत्तिं°, all oomm as in text (Cap
करिपताग्रान्) T₂ G_{1.3} M_{1.3-8} पीनवृत्तकुचा शुभा-
— After 1^{ab}, N (except K₁ D₁ 2 4 8 10) ins

कृत्वा वेपं च सैरन्ध्याः कृष्णा व्यचरदातवत् ॥ २
तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।
अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ३
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ४
तस्या रूपेण वेपेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ।
नाश्रद्घत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।

अवलोकयन्ती दृष्ट्वा प्रासादाद्दुपदात्मजाम् ॥ ६
सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।
समाहूयान्नवीन्द्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ८

सुदेष्णोवाच ।

नैवरूपा भवन्त्येवं यथा वदसि भामिनि ।
प्रेषयन्ति च वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्वहून् ॥ ९

C. 4 232
B 4 9 9

195* कृष्णान्मुद्गमान्मुद्गदून्दीर्घान्समुद्गव्य शुचिस्त्रिता ।

[K₂ transp सुद्मान् and दीर्घान् Dn Da. 12 समुद्गव्य, D₂ समुक्षिप्य, Ca c. r as above]
— T₂ G₁ s M₁ s. 4 om. 1^{ca} — °) K₂ D₁₀ जग्रे, Dn₁ D₁₁ 12 जग्रे (but Dn₂ as in text), D₅ गृहीत्वा, M₂ जग्राह, Ca n s v as in text.

2 °) Dn₁ कृष्णा, D₂ 3 कृष्णां G₁ सुविमल — After 2^{ab}, D₅ ins

196* नरनार्यश्च सप्रेक्ष्य विस्मय परमं गता ।

— °) K₁ B (except B₁) वैश, G₁ रूप B Dn₂ D₇ 9 11. 12 G₂ तु (B₁ हि) (for च) K मिरधीणा, D₁ पुरधीणा (for च सैरन्ध्या) B (except B₁) D₅ सैरन्ध्या D₁-3 कृत्वा (D₂ ण्णा) सैरन्ध्रिवेप तु — °) Dn₁ तत, D₂ कृत्वा (for कृष्णा) K अतिकात् (for आर्तं) B Dn₂ D₅-7 9-12 कृष्णा (B₄ ण्ण) सा (B₁-3 D₅ 10 च) व्यचरत्तदा — After 2, T G₁ (om from the posterior half up to 4^{ca} inclusive) 2 s M (except M₁) ins

197* प्रविष्टा नगर भीरुः सैरन्ध्रीवेषयुता ।

3 G₁ om. 3 (cf. v l. 2) — °) Dn₂ D₁₁ 12 पौरा, D₇ 9 दूरात्, Ca नरा (as in text) K धावती, B₁ 8 धावत, B₂ 4 Dn₂ Da. 5 6 10-12 धावति, D₇ 9 धावत्, T₂ M गच्छमाना तु T₁ G₂ 8 नरा स (G₂ तु) गच्छमानां तां — °) S (G₁ om.) वे च (for चैव) — After 3, M₂ ins

198* अथ सा छिन्नपट्टान्यां बल्कलाजिनसंबृताम् ।

4 = (var) 8 — G₁ om. 4^{ca} (cf. v l. 2) — °) B₁ D₅ सैरन्ध्री K B₁ Dn D₂ D₆ 11. 12 इहागता (for उपा) — °) B₁ M₂ अह (for वै) B₁ 3 transp कर्तुं and तस्य K₁ Dn₁ Da. 5 7 10 Cn s rp युयुक्षति, Dn₂ D₆ 11. 12 Cc np पुष्पं, D₄ 6 बुभूषं, D₅ Ca v rp (D₅ v) बुभूषं, T₁ भविष्यं, T₂ G₁ M₁-4 सु (M₂ स) रक्षं, G₂ M₂ भरिष्यं, G₂ हरिष्यं, Cr ap sp (like K₂ B D₁ 2) as in

text ❀ Ca मुसु (? read युयु) क्षतीत्यपाठ एव । ❀

5 Before 5, D₁-3 S (except G₁) ins वैश उ° (resp वैश) — °) D₅ transp रूपे and वेपे K₁ B₁ 2 s D₅ 6 वेपेन — °) D₁-3 S (except T₂) transp तथा and गिरा — °) B₂ Dn D₅ 11. 12 T₂ न श्रद्घत, D₁ 8 न श्रद्घुस्ते, D₂ नाश्रद्घुस्ते, D₁ न श्रद्घत, D₇ 9 नाश्रद्घत, D₅ 10 न श्रद्घुश्च, T₁ M₁ 2 4. 5 न श्रद्घति, G₁ M₂ न श्रद्घाति, G₂ 8 न श्रद्घीरन् — °) D₅ 6 अयं (for अन्न)

6 °) K अस्ति, B₁ D₂ च (for तु) — °) D₅ परमशोभना, T₂ हर्षिता — °) Hypermetric! B₁ 3-5 Dn D₁ 7 9 11. 12 S आलोकं, B₂ D₁-3 8 10 विलोकं — °) D₁ G₁ प्रासादे, Ca r as in text.

7 °) Dn₁ D₂ 4 G₁ वाससा, G₂ M वाससी — A passage given in App I (No. 6) is ins in S after 7^{ab} (in M₂-5, after 7) — T G M₁ om. 7^e-9^d, M₂-5 om. 8-9

8 = (var) 4 — S om. 8 (cf. v l. 7) — °) K प्रोवाच (for उवाच) — °) B₂-5 D₆ सैरन्ध्री K B₂ D₆ इहा (for उपा) — °) B₁-3 Dn₂ D₁-3. 5 6 8 11. 12 वै (for अह) — °) K₁ Dn₁ D₁ 2. 7 10 युयुक्षति, Dn₂ D₄ 9 11. 12 पुष्पं, D₂ बुभूषं, D₅ युयुक्षं, D₆ प्रयुक्षं, D₅ बुभूषं, K₂ B as in text

9 S om 9 (cf. v l. 7) — K₁ सुदेष्णा (for सुदेष्णा उ°) — °) B₂ (m as in text) नैवविधा K B₂ D₂ भवति K Dn₁ D₁ 7-9 एव (for एव) — °) B₂ 4 D₅ 6 10 भाविति — °) K पोषयती च, B₁ 8 प्रेषयिष्यामि, B₂ 4. 5 Dn D₅ 6 8 11. 12 प्रेषयतीव (B₂ 4 D₅ ती तु, B₂ D₆ ती ह, Dn₂ D₁₁ 12 ती च), B₃ m यामि तु, D₇ 9 यिष्यसि, Cc rp यामि च (Cc om. च) Cr cp cite प्रेषयन्ति, C₂ rp प्रेषयन्ती D₁-3. 10 तु (for च) — °) K₂ B Dn D₁-3 10-12 विविधान् (for एवविधान्).

गूढगुल्फा संहतोरुत्त्रिगम्भीरा पटुन्नता ।
 रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्दवभाषिणी ॥ १०
 सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
 तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरगमा ॥ ११
 खरालपक्ष्मनयना विम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
 कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२
 का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ।

10 ^a) Dn D1-3 9-10 Cs ap rp (Dov) नोष; Cn c r v गूढ- (as in text) K1 D2 9 10 सहतोरु, S समानोरुः (T2 M1 2 4 5 'र)

11 ^a) D10 सुकेशा D10 सुमना; S सुमरा — ^b) Dn2 पीनोन्नतपयो — S reads 11^{cd} after 14^{ab} — ^c) D1-3 रूपेण, T2 सप्राप्ता, Cn सपत्ता (as in text) D4 लक्षणैश्च सुसपत्ता. — ^d) K1 कावीरी, K2 वापेरी; G1.2 किशोरी; Cn r काश्मीरी (as in text) B Dn1 D1 9-9 2 10 Ca तुरगमा (of Cv कश्मीरदेशोद्भवा तुरगी); Dn2 चरानना; D11 12 चरांगना — After 11, D2 (marg) ins

199* सार्धभौमस्य महिषी रक्तं पञ्चभिरङ्गना ।
 followed by a repetition of 11^{cd}

12 ^a) B1 4 5 Dn2 D4 9 10-12 T1 G2 Co n r s ap vp अराल, B2 8 D2 8 8 8 Ca v मरालपक्ष्म (D2 'पक्ष्म'); Dn1 आरालपक्ष्म; D1 7 मृणाल — ^c) N (except K1) T2 Ca c 8 v गूढसिरा — After 12, K2 B Dn D2 (marg. sec m) 8-7 9-12 ins

200* शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
 शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सद्यो धिया ।
 [(L 1) K2 'नेत्राभा, and 'गंधिनी]

On the other hand D4 ins after 4

201* सर्वलक्षणयुक्ता च भार्या त्व पृथिवीपते ।
 13 S om 13^{ab} — ^a) D1 2 सा (for का). — ^d) S दानवी (Ms भार्गवी) किनरी चा खं गन्धर्वी वनदेवता — After 13, K2 B Dn D2 (marg sec. m) 8. 9 10-12 ins :

202* देवकन्या सुजङ्गी वा नगरसाथ देवता ।
 विद्याधरी किनरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ।
 [(L 1) K2 B4 अस्ति, D2 9 10 अस्स; D5 अपि (for अथ)]
 On the other hand, S ins after 13

203* अप्सरा चापि नागी वा तारा वा त्व चिलासिनि ।
 14 ^a) = 1 59 48^a K2 B Dn D1 3 5. 6 10-12 T2 अल्लुपा — ^b) D2 'का तिलोत्तमा, T G2 8 M 'काक्ष मालिनी, G1 'का त्वमागता — After 14^{ab}, S reads

यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि चाप्सराः ॥ १३
 अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी ।
 इन्द्राणी चारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ।
 देव्यो देवेषु विख्यातास्तामां त्वं कतमा शुभे ॥ १४
 द्रौपद्युवाच ।
 नासि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
 सैरन्ध्री तु भुजियामि मत्स्यमेतद्वीमि ते ॥ १५

11^{cd}, while B1 8 ins

204* मेनका वा अहल्या वा शम्भा चापि तिलोत्तमा ।
 — G2 om 14^{cd} — ^a) D2 रत्ना (for इन्द्रा) K D4 9 परगानी र (D2 च; D2 वा); S (G2 om) रथ (G1 Ms 4 चाय) रत्नाणी (T2 दानाणी) — ^d) S (G2 om.) रगा वाप्यधवा रति — ^e) S देवी (G1 2 'पि). — ^f) S मृष्टि का त्वमिहागता — After 14, S ins

205* तव हानुपम रूप भूषणैरपि यत्किमम् ।
 त्वां सृष्टोपरत मन्ये श्लोकधर्तारमीश्वरम् ।
 न शृण्वन्ति धियो रष्ट्रा वा तु पुमान् रतिर्भयम् ।
 [(L 3) M (except Ms) शृण्वन्ते G1 Ms न (for तु)]
 M (except Ms) cont.

206* प्रवालपुष्पमयवैराचिता वनदेवता ।
 त्वामेव हि निरीक्षन्ते विम्विता रूपमपदा ।
 अन्तःपुरगता नायां मृगपक्षिगणाश्च ये ।
 सर्वे त्वामेव फल्याणि निरीक्षन्ते सुविम्विता ।
 न त्वादती काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी । [5]
 रष्ट्र्यां मुक्ता चापि वपुषा विद्यते शुभे ।
 M (except Ms) cont. G2 ins after 205*

207* पृथमुक्ता मुदेष्यां तां शृताश्लिषुटा स्वता ।
 अश्वीदिसायाविष्टा श्रौपदी योपिता वरा ।

15 ^b) B1 D2 T1 G M यक्षी (for आसुरी) T1 G2 M1 पन्नगी; G1.2 Ms-3 किनरी (for राक्षसी). T2 न च यक्षी न किनरी — ^c) B2-3 सैरिंध्री T1 G M 'धी नाम मे जाति (G2 जातिर्मे); T2 'धी नामतश्चाह — ^d) S चन्यमूलफलादाना (T1 'दानां; G2 'दानां) — After 15, S ins

208* पतीनां प्रेक्षमाणाना कस्मिंश्चिकारणान्तरे ।
 केदापक्षे परामृष्टा साह ध्रुवा वन गता ।
 तत्र द्वादश वर्षाणि चन्यमूलफलादाना ।
 चराम्यनिलया सुशु सा तवान्तिकमागता ।

16 ^a) S transp केदान् and जानामि D4 सस्कृत्; D6 उपस्कृत्; S प्रथितु (for अह कर्तुं) — ^b) Dn1 D4 विन्दे, D6 11. 12 विन्दे K विपि (K2 'पि) वे सानुलेपनं, S

केशाञ्जानाम्यहं कर्तुं पिपे साधु विलेपनम् ।
 अथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ १६
 आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
 कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् ॥ १७
 तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।
 वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ १८
 मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
 साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ १९
 सुदेष्णोवाच ।
 मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संग्रयो मे न विद्यते ।

नो चेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २०
 स्त्रियो राजकुले पश्य याथेमा मम वेदमनि ।
 प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २१
 वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेदमनि ।
 तेऽपि त्वां संनमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २२
 राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमातुपम् ।
 विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ २३
 यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।
 प्रसक्तमभिर्वीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २४
 यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि ।

C. 4. 270
B 4 8 27

जानामि प्रथितु मणीन् — After 16^{ab}, K₂ B Dn
 D₅ 6 10-12 S ins

209* मङ्गिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ।

[T₁ G₂ *मालाना (for *पद्मानां) S जानामि प्रथितु
 स्रज (G₁ प्रथितु केशकर्म्मणि)]
 S cont.

210* सिन्दुवारकजातीनां रचयाम्यवतसकान् ।

पत्र मृणालमगर पिङ्गये च हरिचन्दनम् ।

[(L 1) G₁ सुगधीन्पुष्कराञ्जातीन्, M₃ सिन्दुवारितं
 — (L 2) T₁ G₁ 8 मृगागम्, T₂ G₂ मृगाकम् (for
 मृणालम्) T₂ पिष्ये च]

— *) B_{1,2} D_{1-4,8} 9 S अथयिष्यामि चित्राश्च (D₅ G₁
 चित्राणि, G₂ *त्राश्च) — ^a) D₂ 9 माल्यानि परमाणि च

Here sets in the fragm. Śāradā MS (Ś₁),
 beginning with st 17^a

17 ^a) Ś₁ M₃ आराधयन् — ^o) B_{1,3} तु (for च)
 S पार्याना (T₂ G₁ M₃ नारीणा) (for पाण्डूनां) — ^a) S
 नारीणा (T₂ G₁ M₃ पार्याना)सुत्तमां तथा — After 17,
 S ins

211* तयास्मि सुमृता चाहमिष्टलाभेन तोषिता ।

[T₂ सुमृता, G₁ M₁₋₄ सुहृदा T₂ G₁ *मिष्टालापेन]

18 S om. 18 — ^a) D_{1,3} चरिष्ये, D₂ वमामि (for
 चरामि) B₂ D₅ एका, D_{1,3} अह (for एव) — ^b) Ś₁
 B₁ 8 (m as in text) 5 Dn D₂ 5 sm 9 11.12 सुमोजन
 — ^o) Ś₁ K वास च (for वासांसि) Ś₁ यावच्च, Dn₁
 यावति

19 ^a) S चेति (for इत्येव) — ^b) D₄ 7 3 S ह (for
 सा) — After 19^{ab}, S (which om. 19^{cd}) ins a
 passage given in App. I (No 7) — ^c) B_{1,2} 8 (m as

in text) 5 D (except D₂ 5 6 10) *मद्यागता — ^a)
 Here and in the sequel, Ś₁ K₁ सुदेष्णा (for सुदेष्णा)

20 ^a) Ś₁ त्वा (for त्वा) T G न भयेयमह मन्त्रे
 — ^b) D₅ T G₂ अत्र (for न) G₁ *यो मेभिवर्तते
 — ^{cd}) B Dn D₂ 6 11.12 न (for नो) K₂ त्वा; B₅ D₅
 च (for तु) B₁₋₃ Dn Dn 11.12 इच्छति (for इह तु) K₃
 हि (for त्वा) S राजा त्वय हि त्वा दृष्ट्वा मतिं पापां
 करिष्यति — After 20, S (G₁ om. line 2) ins .

212* साह त्वा न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेदमनि ।

एष दोषोऽत्र सुश्रोणि कथं वा भीरु मन्यसे ।

21 G₁ om 21^{ab} — ^a) S (G₁ om.) स्थिता (for
 स्त्रियो) B Dn D₅ 6 11.12 याश्च, S (G₁ om) नार्यं (for
 पश्य) — ^b) Ś₁ राज- (for मम) — ^o) D₂ 8 निरीक्षति
 — For 21^{cd}, S (except G₁) subst

213* स्वामेवैता निरीक्षन्ते विसयाद्वरवर्णिनि ।

22 ^a) K चक्रान् (for वृक्षान्) S उपस्थितान्, G₇
 अवस्थि* (as in text) — ^b) Ś₁ K तावच्च (for य इमे)
 — ^c) K₁ ह, K₂ हि (for अपि) Ś₁ ते हि स्वामेव
 पश्यति, B₃ (m as in text) तेषु त्वा च निरीक्षते, D₅ त्वां
 च प्रत्यभमीक्षते, T G₂ M₄ 5 नमत्येते हि त्वा दृष्ट्वा, G₁ M₁₋₃
 न मन्येते हि त्वा दृष्ट्वा, G₃ नमते तेषु दृष्ट्वा त्वा — ^a)
 = 21^d G₁ पुमान्कस्त्वां (for पुमाल क) T₂ G₂ 8 M₃₋₅
 लोभये, G₁ M_{1,3} लोभयेत् (for मोहये) — After 22,
 T₁ G ins

214* विमर्षि परम रूपमविमानुपमद्भुतम् ।

तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविसया ।

तव रूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मौनवा भुवि ।

23 ^b) S दृष्ट्वा ते परम वपु- — ^o) D₅ S transp
 विहाय and मा — ^a) B₃ transp त्वा and गच्छेत् K

न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत्तराः ॥ ३१
सुदेष्णोवाच ।
एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।

न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पृक्ष्यसि त्वं कथंचन ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३३

C. 4. 279
B. 4. 9 37
K. 4 14 33

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

30 ^a) B₁ D₂ गृध्रेत्, D₁₀ गृध्रेत्, Ca. c. v as in text. — ^b) G₂ अन्या, M_{1.2} अन्य B D (except D₁ c) T₁ G M₃ Ca प्राकृता स्त्रिय (G₂ प्राकृता स्त्रिय) — ^c) B₁ D_n D₁₀₋₁₂ निवसेत्, B₁ D₅ सतत, D_{1.8} वसतो; D₄ न हृतो, D₈ मततो, S स इमा (for स ततो) B₃ (m as in text) रात्रौ (for रात्रि) — ^d) Ś₁ K transp प्रविशेत् and अपरा B_{1.8} D_{n1} D₁₀ प्रविश्य च परां तनु C_n (in prose order) परां तनु प्रविश्य, C₃ अपरां तनुं प्रविशेत् Ca cites अपरा तनु, C₆ परां

31 ^d) D₁₀ न (for च) D₄ एव (for मे) B_{1.8} (m as in text) दयिता प्रिया, B₂ D T₂ M (except M₅) C_v बलवत्प्रिया, G_{1.8} बलिन प्रिया B₁ बलवत्तश्च मे प्रिया — After 31, K₂ B D_n D₄₋₇ 9-12 ins

220* प्रच्छन्नाश्रापि रक्षन्ति ते मा नित्यं शुचिसिते ।

[D₄ 'श्नाश्रेभिरक्षति नित्यं मां तु शु']

On the other hand, S ins after 31

221* एव निवसमानाया मयि मा ते मय ह्यभूत् ।
वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा तु सैरन्ध्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

32 S om. सुदेष्णोवाच — ^b) K D_r नन्दनि, Ca. c नन्दनि (as in text) — ^d) Ś₁ K₁ प्रेक्षसे, K₂ प्रोक्षिसे (sic), B₃ स्पृश्यमि, D_{n2} D_{8.11.12} प्रेक्षसि, D₄ स्पृशसि; D₅ प्रेक्षयामि B₂ कदाचन, D₄ जमनाय — For 32, S subst

222* बभेह मयि कल्याणि यदि ते वृत्तमीदृशम् ।

कश्च ते दानुमुच्छिष्टं पुमानर्हति शोभने ।

प्रधावयेच्च क पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वैव बुद्धिमान् ।

[(L 1) G₂ M_{1.2} यदि (for मयि) T G₂ व्रत (for वृत्तं) — (L 3) T₂ इह, G₂ M_{4.5} इव (for एव)]

S cont

223* एवमाचारसपत्ना एव दैवपरायणा ।

रक्ष्या स्वमसि भृताना सावित्रीव द्विजन्मनाम् ।

देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनि ।

वन भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मम वर्तते ।

सर्वकामैः समुदिता निरद्विगमना सुखम् । [5]
[(L 1) T₂ G_{1.8} देव* (for दैव*) — (L 2) T₁ G₂ M₂ 4 त्वमपि M₂ विजानता, M_{3.4} द्विजातिनां — (L 3) G₂ M₅ 'वर्णिनी — (L 4) M₂ वर्हने, M₄ (sup lin as in text) वर्धते — (L 5) T₂ G प्रमुदिता]

33 ^a) D₈ 'रक्षिता (for 'सान्त्विता) S सुदेष्णा-
यैवमुक्त्वा सा सुप्रीता चास्हासिनी — After 33^{ab}, K₂ B D (except D₁₋₈) ins

224* उवास नगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ।,
while S ins

225* निर्विदाह्वा विराटस्य विवेशान्तपुर तदा ।
याजसेनी सुदेष्णा तु शुश्रूषन्ती विशा पते ।
— ^c) D_r 9 चैता B₄ D₈ transp तत्रान्य* and तत्त्वेन D₆ तत्त्वत (for तत्त्वेन) S अवसत्परिचारार्हा सुदुःख जन*.
— After 33, S ins

226* एव विराटे न्यवसन्त पाण्डवाः
कृष्णा तथान्तपुरमेत्य शोभना ।
अज्ञातचर्या प्रतिरुद्धमानसा
यथाज्ञयो भस्मनिगूढतेजस ।

Colophon. — Adhy name B D Ca द्रौपदीप्रवेशः
T₂ M₂ द्रौपदीसुदेष्णासमागम* (M₃ 'सुदेष्णासंवाद), M_{3.4}
नगरप्रवेशे द्रौपदीसुदेष्णासंगम* (M₄ 'सवाद'), M₅ द्रौपदी-
नगरप्रवेशः M_{4.5} cont नगरप्रवेशः समाप्त* (M₅ 'श' 'स')
— Adhy no (figures, words or both) Ś₁ D₂ 4
7, K B₄ D₆ 10 8, D_{n1} D₈ 8 (sup lin) 11.12 9, S
13 — S'loka no G₈ 84.

9

For sequence of adhy in S cf. v l. 4 7 11
1 For 1-4^{ab}, S subst a passage given in App
I (No 8) — ^b) Ś₁ K₁ B₂ 5 D₈ वैश — ^d) D₆ *
समुपाययौ, D_r 9 *दमुपजग्मिवान्, Ca as in text — After
1, N ins

वेदां पायन उवाच ।

महर्षेयो वि गौतमा वृत्रा वेपथुचमम् ।
भारतं वेत्तं मनासाय विराटमुपमादय ॥ १
वनायान्तर्गमिष्य भाजमानं नर्पभम् ।
मनुजगाप वै राजा पप्रच्छ वृत्रन्दनम् ॥ २
इत्थं वा न्य ह्यो वा न्यं किं वा तान चिकीर्षसि ।
न हि मे दृष्टव्यं न्यं न्यं गृहि नर्पभ ॥ ३

न श्राप्य भगवन्ममित्रनायन-

नाज्ञोऽज्ञान्मोहमर्होऽपनिःस्पन्दः ।

वेदेषो वि नाज्ञाऽमरिष्टनेमि-

मोमिष्य भारतं वृत्रमुपायनाम् ॥ ४

वस्तुं नर्वान्द्रामि विशां वरिष्ठ

नाज्ञाज्ञमिष्य हि वेधि पार्थिव ।

न अक्षयमे नीवित्तुमन्यवर्मणा

न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ५

विराट उवाच ।

त्वं ब्राह्मणो यदि वा धत्रियोऽसि
समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
आचक्ष्व मे तत्त्वमभिव्रूयान्
न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ६
कस्यासि राजो विपयादिहागतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।
कथं त्वमग्मासु निवत्ससे सदा
वदम्य किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ७
सहदेव उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तस्याष्टशतमाहस्रा गवां वर्गाः शतं शुताः ॥ ८
अपरे दशमाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरं ।

तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ ९
भृतं भव्यं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं क्वचित् ।
न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित्समन्ताद्दृश्योजनम् ॥ १०
गुणाः सुविदिता ह्यामन्मम तस्य महात्मनः ।
आसीच्च स मया तुष्टः कुन्राजो युधिष्ठिरः ॥ ११
क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति
न तामु रोगो भवतीह कश्चित् ।
तैस्तेरुपायैर्विदितं मयैत-
देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १२
वृषभांश्चापि जानामि राजन्पूजितलक्षणात् ।
येषां मृत्रमुपात्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १३

इति श्रीमद्भागवते विराटपर्वणि नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

विराट उवाच ।

गतं सहस्राणि समाहितानि
वर्णस्य वर्णस्य विनिश्चिता गुणैः ।
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं
त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्वह ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तथा स राजोऽविदितो विशां पते
उवाम तत्रैव सुखं नरेश्वरः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १५

C. 4 28
B. 4 10. 16
K. 4 13. 23

(except B.) Dn D2. 2 11. 12 गवा, M1 (sup lin) -
ग्वा (for कश्चित्)

11 ^a) B1-3 Ca गुणं, Cv as in text. B4 Dn2
Dc 11 12 T2 G1 om हि — ^b) T G1.2 मया, Cv मम
(as in text) — ^c) T G अमकृत् (for आमीच) D1-3
transp. च and न Dn1 Dc. 10 S दृष्ट (M2 पृष्ट)
— After 11, S ins

228* अनेकगुणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तरा ।

बहुशीरतरा गावो बह्वर मद्य सुपुत्रका ।

[(L 1) G2 M1-4 अनेक(G2 'न, M4 'का)गुणिता
— (L 2) T2 G1 3 ता वै (for गावो) T2 बह्वपत्या (for
बह्वर मद्य) T1 मत्य, G1.2 मति, G2 सम्यक् (for
सद्य) T G1 सुपुत्रिका, G2 M4 सुपुत्रका]

12 ^a) B2 Dn D2 4 - 2. 11 12 S च (for हि) T1
G2 न तामु (for भवन्ति) — ^b) Ś1 K1 चासु, D1 9 गोषु
B2-5 Dn Dc 2 11. 12 कश्चन (for कश्चित्) T1 G2 रोगा
भवतीह नरेद्र केचिन — ^c) Ś1 K1 B5 D4 5 11 12 T2
G2 2 M1 (sup lin) 2 मयै* (as in text), the rest ममै*

13 ^a) B (except B4) Dn D1 5 c 9-12 S ऋषमान
B2 2 D1-4 3 10 T2 G1 M4 5 om. च T1 G2 3 M1-3 पृव,
M2 अमि- (for अपि) — ^d) Dc 20 T1 G2 ह्यपि (for
अपि) — After 13, S ins

229* वैशंपायन ।

मन्त्याधिपो हर्षकलेन चेतसा

माद्रीसुत पाण्डवमभ्यभाषत ।

नवानुमन्ये तव कर्म कुत्सितं

महीं समग्रामभिपालुमहंमि ।

7

अथ त्विदानीं तव रोचित विभो [5]

यथेष्टतो गव्यमपेक्ष मामकम् ।

त्वदर्पणा मे पशवो भवन्तु वै

चुपो विराटस्तमुवाच सत्तमम् ।

[(L 5) T2 G2 3 रोचते (for रोचित) — (L 8)
T सत्तम]

14 S om. विराट उ — ^a) T1 G2 8 गवा ममात्र, T2
M गवा ममान्ति, G1 ममान्ति वै गवा — ^b) B1.5 सवर्ण
वर्णस्य, B2.4 Crp वर्गस्य वर्णस्य, D4 वृषस्य वर्णस्य, D5 c 10
Cep r वर्गस्य वर्णस्य, D8 वर्णस्य वर्णं, Crp वर्णस्य वर्णस्य (as
in text) B D4 7 9 10 Cr वि (B2 सु) निश्चितानि, D1 8
च निश्चिता गुणं, D2 समाहिता गुणं, Dc Crp विनि
श्चितान्गुणैः, S पृथग्गणाना (G1 M2 'जनाना, M1 'गुणाना)
Ś1 Dn D11. 12 सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान्गुणैः (Ś1m वर्णस्य
वर्णस्य विमिश्रिता गुणं) — ^c) D7 9 च गोपान्, D8
सुपालान्, Ca as in text. K D4 7 8 भवतो S ददामि
(M2 2.5 'नि) तेह वरमीप्सित यत् (M4 ते हत वर यदी
प्सित) — ^d) B4 तदाश्रया, S त्वदर्पणा (T1 G2 'णान्)
D4 M1 5 om इह D10 T G M2-4 इति (for इह)

15 ^a) Ś1 उवाच, Dn2 D5 7 a. 11 12 तदा स, D4 तत्
स K2 D8 राजा, B4 Dn2 D1 3.5 9 11. 12 राज्ञा, Cn राज्ञो
(as in text) Ś1 K B1.2 Dn D4 c 7 विशा पते, Dc
महात्मना — ^b) B2 4 D1-4 7 9 सुखी Ś1 नरेद्र, K1
D2 10 'श्वर, K2 'श्वर, B2 Dn D7 9 11. 12 नरोत्तम, B4
नरोत्तम, B5 D5 जनेश्वर — ^c) D5 नरा न च (for न
चैनम्) Dn2 D12 एतम्; D4 एवम् (for एनम्) Ś1 तु,
D1-3 अत्र (for अपि) D4 8 10 विविदुः (for ऽपि विदुः).

१०

वैशांपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा

स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ।

प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले

दीर्घे च कम्बू परिहाटके शुभे ॥ १

बह्वंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजा-

न्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ।

गतेन भूमिमभिकम्पयंस्तदा

विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २

तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले

सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ।

विराजमानं परमेण वर्चसा

मुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३

सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः

कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।

न चैनमृचुर्विदितं तदा नराः

सविस्मितं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४

सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः

— ^a) D₁₀ स (for च) B₂ नेरद्र. (for यथेप्सितम्)
— For 15, S subst230* एव विराटेन ममेत्य पाण्डवो
लट्प्रया च गोबल्लवता यथेष्टत ।
अज्ञातचर्यामवमन्महारमा
यथा रविश्रान्तिगिरिं निविष्ट ।
followed by 4 11 13 (q v)Colophon — Adhy name B D (except D₁₂)
सहदेवप्रवेदा, T₂ G₂ सहदेवसमागम, G₁ विराटसहदेव
सवाद, M₂ सहदेवविराटसमागम, M₅ सहदेवनगरप्रवेदा
— Adhy no (figures, words or both) Ś₁ K B₄
D₀ (sup lin) 10 9 (as in text), D₀ 8, D₁₁ 10, S
12 — S'loka no D₁ 16

10

For sequence of adhy in S of v 1 4 7. 11

1 ^a) S वर्णान्युवा (T₂ वर्णमपदा) (for रूप*) — ^b)
D₁ 9 बृहन्नदा (for बृहत्पुमान्) S स्त्रीवेषधारी समलकृतो
भृश — ^c) Ś₁ प्राकारवप्रे, D₁₋₃ स्थित्वा च वप्रे, S प्रवाल-
चित्रे, all comm as in text K B₃ m D₁₋₃ 8 9 T₂ M₃
Cap प्रविमुच्य, C₀ परि, C₁ s as in text — ^d) S उभे
(for दीर्घं) Ś₁ K D₁ 2 4 7-9 C₀ परिहारके, S (except
T₂) पाटुके, C₁ s v as in text S तथा (for शुभे)
— After 1, T G ins

231* कृष्णे च दीर्घं च नियध्य वाग्मर्गं

शरीरवाप्याश्रुहस्यतिग्रम ।

2 ^{ab}) G₂ केशाश्च (for दीर्घांश्च) B₁ s (m as in
text) च विमुच्य, D_n C₀ vp प्रविकीर्य, D₁ प्रविमुच्य C_vcites विकीर्य (as in text) D₁ C_n बाहू च दीर्घान्प्रविकीर्य
मूर्धं (C_n in prose order) Ś₁ D₈ वारणराजविक्रम, B₂
D_{n1} D₁ 5 'तुल्यं', D₁ 9 S मत्तगजेंद्र' D₁ reads 2^{ab}
twice and D₂ reads it thrice D₁ 2 बाहू (D₂ 'हु)श्च
दीर्घां (D₂ 'घां)श्च विकीर्णं (D₂ 'धं)मूर्धजान्दीर्घां च वेर्णां
विदधे महाबल, D₂ म दीर्घकेश प्रविकीर्य मूर्धजान्दीर्घां च
वेर्णां विदधे महाबल, D₁ 2 म दीर्घकेश प्रविकीर्य मूर्ध-
जान्महाभुजो वारणमत्तविक्रम — After 2^{ab}, T G ins

232* कृष्येन वेपेण न भाति भाति च

प्रहाभिपशो नभग्नीव चन्द्रमा ।

— ^e) K B₂ D₃₋₅ भूमिम्, T G चोर्ध्वम् K अतिक्रप*,
B₁ 5 D_n D₁ 11 12 प्रति, B₁ S परि, D₂ ह्यभि, D₄ अपि
क, D₁₋₁₀ सम — ^d) M₁ 5 आयाच (for आसाद्य)3 ^b) Ś₁ K संत्रप्र, B₂ 5 D_{n1} D₁₁ 12 व्याजात्प्र, B₁
D₁ 9 छत्रप्र, D_{n2} वस्तु प्र; D₃ स त प्र, D₄ सत्रप्र, D₅
छत्रप्र, T G₁ M₂ 5 तत्र प्र, G₂ 8 तत परि, C₁ c v as
in text Cr cites only सत्र Ś₁ अरिमर्दन (s₁₀), K
अरातिमर्दन, T₁ G₁ M₁ अमित्रघातिन — After 3^{ab}, D₃
repeats 2^{ab} (with v 1 as in D₂) — ^e) D₁₋₃
विभ्राजमान, M₂ विराटराज (for विराज) B₂ 'ण तेजसा,
D₄ S सुरराजवर्चस (D₄ 'सा) — ^d) Ś₁ K D₁₀ नरेन्द्रस्य,
D₄ S सुरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) D₁₋₃ यथा धरागत, D₀
गजेंद्रगामिन, D₀ महेंद्रवि, C₁ as in text4 ^a) D₁ 2 नरान् (for सर्जान्) B₁ D₁ 2 9 10 G₂ 2
M₅ न, D₃ न्य (for च) D_{n1} नभानु, M₅ समीपवर्तिन
— ^b) B D_n D₅₋₇ 9-12 transp न मे and पुरा Ś₁ K
transp पुरा and श्रुत — ^c) D₁ 9 10 एवम् (for एनम्)
S transp तदा and नरा — ^d) Ś₁ सुविस्मित, K₁ B₂ 4
D₁₋₃ 5-8 10 स विस्मितो, B₁ 2 5 D_n D₁ 11, 12 S सविस्वय

श्यामो युवा वारणगृथपोपमः ।
विमुच्य कम्पु परिहाटकं शुभे
विमुच्य वेणीमपिनद्य कुण्डले ॥ ५
 शिखी मुक्तेयः परिधाय चान्यथा
भवस्य धन्वी कचची शरी तथा ।
आरुह्य यानं परिधावतां भवा-
न्तुतः समो मे भव वा मया ममः ॥ ६

वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः
सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः ह्यीवरूपा भवन्ति
कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
गायामि नृत्याम्यथ वादयामि
भद्रोऽसि नृत्ते कुशलोऽसि गीते ।

C. 4 205
 B. 4 11.8
 K. 4 11.18

D1-3 जगाट (for ऋजवीत) — After 4, S ins a passage given in App I (No 9)

5 For S cf v l 7 — Before 5, D1-4 ins विराट
 ट — °) B Dn D ८ १-12 नलो' (for मवो') S1
 B1.2. Dn D1 - ८ 11.12 'पोमरोपम — °) D1 वारण
 नचविक्रम — After 5^{ab}, D2 ins

233* जानीत क्रोडय मन दग्नेने न्यिवो
 यन्काङ्क्षते तदुभता मनाचिरम् ।
 एव प्रितकंननमिप्रवातिन
 मप्राप्य राजानममिप्राहावीत् ।
 बृहन्नदाह नरदेव नरंकी
 त्या मेविनु मजुदमोपयामि ।
 त्वं मा भजन्वाद्य यथा त्वदागतं
 मयामि ते पार्थिव नरंकी ह्यहम् ।

[5]

— °) S1 B1 Dn D11.12 आनुच्य, D1 निर्मूल्य (sic) K
 D1 - 11-12 'हाक्रे. — °) D1 विमूल्य (sic) B1 मम
 नह, D1.2.८ अपनद्य, D1 ९ उपनद्य, Ca as in text

6 For S cf v l 7 — °) Dn1 D2 2.5m.7-10
 चरणी, D1 सुनी (for दिन्वी) B (B1.3 both marg
 as in text) D ९ मुक्तेयो, D3 सुवेदा- — °) B1-2.5 Dn
 D11.12 सुग्रीवः; B1 D2 ८ ३ Cr शोन्नन्व, D1 2.10 शोभेत,
 D2 शोभेत्, D1 ९ वायोय, D2 शोन्नसु (for मन्व)
 B1.2.८ Dn D10-12 यथा, D1 रयी (for तथा) — After
 6^{ab}, D2 reads 4 11 3^{cd} (for the first time) — °)
 D1.८ सुं (for सुं) D1-3 त्व, D ९ न्याट् (for मे)
 Dn2 D1-4 11 (before corr) 12 भविता, D2 ९ अयथा
 (for नव वा) S1 मे (for वा)

7 For S see below — °) S1 अन्नि (for हि)
 D1-८ २ ० परिहृनुं, D2 Ca परिहातुं, D10 प्रतिहार, Cs as
 in text. Cr cites -हातु, Crp (Dev) -हार — °) B2
 अनुपालय, D1.2 पालय त्व B2 ६ D2 ८ मवांसु (D2
 मवांसु, D2 ९ श्व) मन्वान परि (D2 मम)पाल — °) D1 10
 मति (for मन) — For 5-7, S subst

234* नाहंस्तु वेयोऽयमनृजितत्वे
 नापुन्यमहो नरदेवमिह ।
 तवैव वेप शुभवेषुभूपणै
 विनृषितो भूतपतेरिण प्रभो ।
 विनाति भानोरिण रश्मिमालिनो
 घनावन्द्ये गगने रवेरिव ।
 धनुर्हि मन्ये तत्र शोभयेद्भुजौ
 तथा हि पीनावतिमात्रमायता ।
 प्रगुह्य चाप प्रतिरूपमात्मनो
 रक्षन्व देश पुरमथ सुस्थित ।

[5]

पुत्रेण तुल्यो मय मे बृहन्नले
 वृद्धोऽसि पितृ प्रतिपादयामि ते ।
 त्व रक्ष मे मरुमिद पुर प्रभो
 न पण्डता काचन लक्षयामि ते ।

[10]

प्रगाधि मन्व्यात्तरमाभिवर्धय-
 न्ददामि राज्य तत्र मलयवागहम् ।
 वैशपायन ।
 तस्याग्रत स्वानि धनूयि पार्थिवो
 यहूनि दीर्घाणि च वर्णवन्ति च ।
 दधौ स सज्यानि बलान्वितानि
 जिनाममान किमय करिष्यति ।
 ततोऽर्जुन ह्यीवतर वचोऽथर्वी-
 न्र मे धनुषारितमीदृश प्रभो ।
 न चापि दृष्ट धनुरीदृश क्वचि-
 श्र मादृशा मन्ति धनुर्धरा सुवि ।

[15]

[20]

[(L 1) M2.4 (sup lin as in text) ९ नाह स्ववेपा
 वृतमृजित मन् (M5 तासु) — (L 10) T G1 ९ सुस्थिर
 — (L 15) T1 G2 ३ M3 तपसा (for तरसा) M1.2.5
 प्रवधं (for सिवधं) — (L 18) G1.2 वर्णयति च, M1.2
 वर्णयतिव, M3-९ वर्णयतिव — (L 19) M शुभज्यानि
 (for म म) — (L 20) M जिनामनाथं M1.3 करोति
 च (for करि)]

8 G2 om 8 T G1.2 M om अर्जुन ट D1 बृहन्नदा

त्वमुत्तरायाः परिदत्स्व मां स्वयं
भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८

इदं तु रूपं मम येन किं नु त-
त्प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्धनम् ।

बृहन्नडां वै नरदेव विद्वि मां
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं बृहन्नडे

सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।

इदं तु ते कर्म समं न मे मतं
समुद्रनेमि पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

बृहन्नडां तामभिवीक्ष्य मत्स्वराद्
कलासु नृत्ते च तथैव वादिते ।

अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं

ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ११

उ° — °) S (G₂ om) नृत्यामि गायामि च वादयाम्यह
— °) D₇ भद्रा and कुशला N (except S₁) नृत्ये B₂
D₈ 10 भद्रोऽसि गीते कुशं नृत्ये, S (G₂ om) प्रनर्तने (T G₈
प्रणर्तने, G₁ प्रनृत्तके) नैपुणकौशल मम — °) S (G₂ om)
तद् (for त्वम्) K₂ B D उत्तरायै, G₁ उत्तरा भे S₁
B₃ 6 D_{n1} D₁₀ प्रदिशस्व, K B₂ 4 D₁₋₃ T₁ G₁ 8 M Ca
परि (T₁ प्रवि) घत्स्व, B₁ D_{n2} D₁₋₉ 11. 12 T₂ Cc as in text
Crp (Dev) oites -घत्स्व, Crp (Cat) -दत्स्व S (G₂
om) नर्तक (T₂ G₁ M₁ °न, M₅ °ने) (for मां स्वय)
— °) M₁ तेह (for देव्या) T₁ नर्तके, M₁ नर्तना, M₈
नर्तका, M₄ नर्तन D₁₋₃ °मि देव्यास्तव नर्तको ह्यह; M₅
°मि राजेंद्र कुरुष्व तत्तथा

9 S om 9 — °) S₁ इमं च, D₈ इम तु (for इद तु)
B₂ 8 D₇₋₉ Crp (Dev) vp समयेन, D₄ मम किं तु; Cr मम
येन (as in text) K₂ केन तत्, B₁ 8 D₆ किं तत्; B₄
D₁₋₃ 5 किं तु तत्, D_{n1} D₁₀ किं तव, D_{n2} D₁₁ 12 किं तु,
D₄ येन तत्, D₇₋₉ केनचित् (for किं नु तत्) Cap oites
इद तु रूप समयेन किं तु तत् — °) B (except B₅) D₈
Cap प्रकीर्तयिष्ये; D₁₋₃ प्रतर्कयित्वा, D₇ प्रकीर्य राज्ञो; D₉
प्राप्त हि राज्ञो D₄ 6 8 मम (for भृश) Cf Ca इद रूप
येन केनचित् प्रकीर्तित मम शोकवर्धनम्, Cn 8 येनेद रूप मम
(C₉ मम रूप) तत्कीर्तन व्यर्थ (Cn adds शोककर च), C_v
इद तु रूप येन केनचित् and कीर्तयित्वा भेऽतिशयेन शोकं
वर्धयति — °) B D_{n2} D₈ 6 11 12 बृहन्नला, D₁₋₃ C_vp
बृहदला, C_v as in text S₁ B₁ 4 5 D_n D₆ 9-12 मा (for
वै) B₂ 8 D₅ 7 8 transp वै and मां S₁ B₁ 4 5 D_n
D₆ 9-12 om मा — °) K₂ D₁ 8 शुभैर्विहीना; D₄
समागता हि, C_o r सुत सुता वा (as in text) S₁ °वर्जित

10 °) K₁ B₅ M₁₋₃ 4 (sup in) ददामि D₆ 7 9
तेह तु; T₂ G₂ M₂ 5 तेह हि; G₈ M₈ ते त हि (for ते हन्त)
G₁ °मि तेह परम वृ° MSS बृहन्नले (or °ले) and बृहदले
also, cf v 1, 9 — °) S (except G₂ 8 M₈) हि (for

the first च) D₄ नर्तयथास्, D₁₀ दर्शय याश्च T₁ G₁
ताश्च, T₂ ता (for याश्च) D₄ T₂ त्वम् (for the second
च) D₄ T₂ ईदृशी, M तादृशा — After 10^{ab}, T₁
G₁ 8 ins

235* न मद्गृहे चास्ति भवान्यकिंचन (?)

प्रतीपकर्ता पुरुष स्त्रियोऽपि वा ।

T₁ G₁ 8 cont T₂ G₂ M₂₋₅ ins after 10^{ab} M₁
ins after 10

236* ततो विराट स्वयमाह्वयत्सुता

नृपाधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ।

उवाच चैनां मुदितेन चेतसा

बृहन्नला नाम सखी भवत्वियम् ।

सुगात्रि सप्रीतिसुघन्नसौहृदा

[5]

तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ।

प्रकामभक्षाभरणामररा शुभ्रा

चरत्विय सर्वजनेष्ववारिता ।

न दुष्कुलीना स्वियमाकृतिभवे-

न्न वृत्तभेदी भवतीदृशो जन ।

[10]

[(L 2) G₂ M₄ 5 नरा° (for नृपा°) — (L 5) G₁ 8

सुगात्रस°, M₄ 5 सुघन्नसंप्रीतिनिघ्न°]
T₁ G₁ (both om lines 3-4) 8 M (M₅ om line
4) cont

237* इतीदमुक्त्वा पुरुषैर्यथाक्रम

परीक्ष्य राजा प्रमदाभिरागताम् ।

सुताः च ता नर्तयितु शशास वै

बृहन्नला ह्यीयमवेक्ष्य वैशमनि ।

T₁ G₁ 8 M cont T₂ G₂ ins after 236*

238* तथा समादिश्य सुता नराधिप

प्रवेक्ष्यता साधु गृह तवेति च ।

— S om 10°-11^d — °) S₁ K₁ D_{n2} D₁₀₋₁₂ च (for
तु) D₁ 8 स (for मे)

11 S om 11 (cf. v 1 10) — °) Hereafter the

न शिक्षयामास च गीतवादितां
सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
मस्त्रीश्च तस्याः परिचारिकाल्तया
प्रियश्च तामां स ब्रभूव पाण्डवः ॥ १२

तथा स सत्रेण धनंजयोऽवस-
त्प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।
तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना
बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

त्रैङ्गं पायन उवाच ।
अथापगोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
विराटराजस्तुग्गान्समीक्षितः ।
तमापतन्तं दृष्ट्वा पृथग्जनो

विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १
स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः
समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ।
ततोऽत्रवीक्षाननुगानमित्रहा

C 4 213
B 4 12 2
K 4 12 2

variants of वृहद्ब्रह्मा will be ignored D: समवेद्य
(for अग्नि) — ^a) K: D: १ 10 नृपे च, B Dn D: १ १
11. 12 नृपेयु D: १ चादने (for चादिते) D: 2 'नु नृपेन
च (D: १ 'लेष्वच) गीतवादिने (D: १ 'दिते) — After 11^{ab},
B: Dn D: 11. 12 15

239* मनइय गजा विविचं म्ममिभि
पनीक्ष्य चैन प्रमटाभिराशु वै ।

(cf. 237*) — ^a) D: निगम्य, Cc s as in text D: 3
च निश्चय (for निगम्य च) S: 1 वै (for च) K: D:
न्यिन, D: अन्विर — ^a) S: D: १ 'सुरे, C: पुर (as in
text) K: B: 2 4 Dn: D: 1-10 ताम्, D: 2 तत् (for तम्)

12 T: 2 om. 12^{ab} — ^a) K: D: 1-3 १ गीतवादिन (K:
'न), D: गीतनर्तन, D: 2 G: ३ 'दितं, M: 'दिते — ^a)
D: मन्दाश, M: मन्दा M (except M:) 'चारकम् B: 4
D: शुभा (for तथा) — ^a) S: तथा (for तामा) K:
G: 2 प्र (for म) D: 3 तयोचितान्यानपि तत्र पा

13 ^a) K: 2 सु, D: T: G: 2 च (for म) K: सत्रेण, D:
यत्नेन, D: S: तत्रैव, D: चैरेण, C: सत्रेण (as in text) N:
(except B: 4 D: १ १) वसन् (for स्वमन्) — ^b) D: १
अर्जुन, C: आग्निवान् (as in text) M: महामभिराम',
M: म मदाभिरामयन् — ^c) B: 4 D: १ यथा (for तथा)
B: Dn D: 2 4 १-12 च त, D: 3 चरन् (for गत) D: तथा
चरन् न हि ज' — ^d) K: च, D: ये (for वा) S:
अथवात्रे तदा, K: Dn: D: १ अत्र चात्रेचरा, B: अथवा
वने', B: तथात्रे', D: 10 M: 4 'वात्रे जना, T: G: M:
अथ वे (G: ३ चे, M: ने) तरेजना, B: corrupt

Colophon — Adhy name B: 2 4 D: 10 धनजय

प्रवेग, B: १ Dn: D: 1- १ 11 12 अर्जुनप्रवेग, T: G: 1 वृह
ब्रह्मविराटमवाट, M: 2 नगरप्रवेगे (M: 1 om. it) धन-
जयविराटमभागम, M: अर्जुननगरप्रवेग — Adhy no
(figures, words or both) S: 1 K: B: D: (sup ltn) १
10 S: 10, D: 11 — Sloka no D: 13, G: 2 4

11

For sequence of adhy in S cf. v l. 4 7 11
1 T: M: 2 om वैदां ट' — ^a) D: G: 1 तथा (for
अथ) D: १ पश्यत (for अदृश्यत) — ^b) Text as in K:
only! S: B: 2 विराटराजस्, D: 'गजा, S: 'राजे D: 3
विदुषोपमाकृति (D: m तुरगा समीक्षित) S: 1 समीक्षति,
B: 2 4 D: 4 'क्षयन, B: निरीक्ष्यते, B: D: निरीक्षितु, D:
समीक्षितु, D: 10 निरीक्षयन् Dn D: 11. 12 विराटराज तस्मा
मनेयिवान्, D: १ 'गजेधरमतिक्रागत — ^c) G: 2 तदा (for
तम्) T: G: 1 आग्रजत (for आप') D: १ १ १ S: दृश्यु,
and 'जना Ca 'जन (as in text) — ^d) S: प्रमुक्तम्,
and चद्रमदल — After 1, D: repeats 4 10 5^{ab}

2 ^a) T: 1 त (for म) D: 2 ईक्षत तान्, S: निष्पतितान्
(T: 2 निष्पतनात्), B: D: 2 4 S: इतस्तत, D: ततस्तु त,
D: 10 च तत्त्वत (for ततस्तत) — ^b) S: 1 K: 1 समी-
क्षमाण, T: 2 निरीक्ष', Cc as in text S: 1 अपि, K: Dn
D: 11. 12 म, K: 2 स्स (for च) — ^c) B: 4 वशगान् (for
अनुगान्) Dn: 1 नरेश्वर (for अमित्रहा) — ^d) S: 1 मनो
रम प्रभु, B: 4 D: 10 नरोमरप्रभु, Dn: D: 1 नरोमरोपम,
D: 1 3 नरो गतव्यथ — For 2^{cd}, S: subst

240* दृष्ट्वा तथैन म कुरुत्तम तत
पप्रच्छ तान्सर्वसमायदस्तदा ।

कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २
 अयं हयान्वीक्षति मामकान्दृढं
 ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।
 प्रवेश्यतामेप समीपमाशु मे
 विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३
 अभ्येत्य राजानममित्रहाव्रवी-
 ज्ञयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु च ।
 ह्येषु युक्तो नृप संमतः सदा
 तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४
 विराट उवाच ।
 ददामि यानानि धनं निवेशनं

ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
 कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः
 प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५
 नकुल उवाच ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
 तेनाहमश्वेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्शन ॥ ६
 अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
 दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ७
 न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं
 न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो ह्याः ।
 जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो

को वा विजानाति पुरास्य दर्शन
 योऽय युवान्येति हि मामिकां सभाम् ।
 प्रियो हि मे दर्शनतोऽपि संमतो [5]
 प्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ।
 [(L 1) M₁₋₄ एव च, M₅ हि च (for तथा) — (L 5) M धर्मतो (for समतो)]
 3 M om 3 — ^a) B Dn D₁₋₃ ६ ० ८ १०-१२ T₂
 ईक्षति, D₁ ० T₁ G पश्यति (for वीक्षति) D₁₋₃ कामगान्;
 T₁ G मामिकान् T₁ G मुहुः (for दृढ) Ś₁ अय ह्या-
 न्मामकानीक्षते वै D₀ reads 3rd here for the second
 time, reading it for the first time after 4 10 6th
 — ^o) T₁ G वै (for मे) — ^d) K₂ स्थित (for तथा)
 — For 4, S subst

241* वितर्कयत्येव हि मत्स्यराजनि
 वरन्कुरूणामृपभ समागमत् ।
 तत प्रणम्योपनत कुरुत्तमो
 विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ।
 तवागतोऽहं पुरमद्य भूपते [5]
 जिजीविषुर्वैतनभोजनार्थिक' ।
 तवाश्वधन्ध' सुभृतो भवाम्यह
 कुरुष्व मामश्वपतिं यदीच्छसि ।

[(L 2) M₁ समागत, M₂₋₅ सभामगात् — (L 7) M₁ सुकृतो (for 'भृतो)]
 4 ^a) B₃ 4 D₁₋₄ ० १० सोभ्येत्य Ś₁ अथाव्रवीत्तदा (for
 अभित्रहाय*) — ^b) Ś₁ B₄ D₁₋₇ ० ते, K₂ B₁₋₃ ६ Dn
 D₁₀₋₁₂ व (for च) — D₁ ३ om 4°-5° — ^o) Ś₁ K
 D₈ तथा, D₂ तदा (for सदा)
 5 D₁ ३ om 5th (of v 1 4) — ^a) B₄ D₅ ० G₂ ३
 M₃₋₅ ददानि D₀ रत्नां (for यानां) D₂ धन तवेप्सित,

D₅ T₁ G धनानि वेतन, D₁₀ निवेशन च ते — ^b) M₅ न
 मा (for मम) T₂ G₁ अश्वधन्धो — ^o) Ś₁ कस्यापि
 Dn₁ कुत. (for कथ) B₃ (m as in text) Dn₁ D₄
 समां (for स्वमां) — ^d) S प्रवीहि (for प्रब्रूहि) B₄
 D₈ om च Dn₁ कृत, D₁ ३ च तत्, D₄ ह यत्, D₅ तु
 यत्, T₁ हि यत्, M₅ अनघ D₀ प्रब्रूहि शिल्प त्वयि
 यच विद्यते

6 6th=4 9 8th — ^b) Ś₁ B D आता (for राजा)
 — ^d) B Dn D₈ ६ ० ११ १२ C₀ नियुक्त, D₁ २ 4 सत्कृत;
 D₁ ० T₁ प्रयुक्त, T₂ प्रकृत (for प्रकृत) Some MSS
 *कर्पण

7 ^o) D₈ M₂ ३ *ना प्रकृतिं चैव Cr ३ v प्रति* (as in
 text) — ^d) D₁ ३ सर्वं, M₂ ३ कर्म (for कृत्स्न) Ś₁ D₅
 G₈ अपि (for एव)

8 ^a) S (except T₂) वाजि (for जातु); of. 9^a
 — D₁₀ (hapl) om 8th-9th — ^b) G₂ M₄ ३ spell
 वडवा — ^o) S (except G₁) जानस्तु — ^d) Ś₁ K₂ *रो
 अधिक नामदेवत (K₂ *देव), K₁ *रो अधिकनामधर्भणा
 Cv oites (in proso order) दामतो ग्रन्थिकम् — After
 8, S ins

242* मातलिखि देवपतेर्दशरथनृपते सुमन्न इव यन्ता ।
 सहसाहो जामदग्नेस्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ।
 युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र नरराजस्य शासनात् ।
 शतसाहस्रकोटीनामश्वानामसि रक्षिता ।

[(L 2) T₁ सुमहा इव, T₂ सहसा इव, G₁ ३ M₃ सह
 इव, G₂ समभा इव (for सहसाहो) T₂ G₂ M₁ ३
 जमदग्नेस्]

9 D₁₀ om 9^a (of. v 1 8) — ^a) Ś₁ यद्यस्ति D₁
 वाहनादिक; D₈ वाहन कृत; D₄ ३ जातु वाहन (for वाजि*),

युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८

विराट उवाच ।

यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं

तदस्तु मवं त्वदर्धानमद्य वै ।

वे चापि केचिन्मम वाजियोजना-

स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९

इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम

ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ।

न तेऽनुरूपं ह्ययं कर्म विद्यते

प्रमासि राजेव हि संमतो मम ॥ १०

युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे

समं तवेष्टं प्रियदर्शं दर्शनम् ।

कथं तु भृत्यैः स विनाकृतो वने

वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा

विराटराजा मुदितेन पूजितः ।

न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन

प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२

एवं हि मत्स्ये न्यवमन्त पाण्डवा

यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ।

अज्ञातचर्या व्यचरन्समाहिताः

समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वेणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

C. 4 22-
E. 4 12, 13
K. 4 13, 27

cf. S^a — ^b) B₁ D₁ मे (for वै) — ^c) D₁₋₂ वाजि-
वाहका, D₂ 'योवका, T₁ G M_{1,2} वाजियोधा, T₂ सुर-
योधा, M₂₋₃ वाजियोधा — ^d) D₃ १ ० नु (for च) S
om. मे

10 Ś₁ K₁ om. 10-11 — ^a) K₂ D₃ नु चेष्ट (for
तवेष्ट) B₂ D₂ S त्रिहि (M₁ sup lin 'दि)त, D₁ यदि
वा — ^b) B₃ D_{4,7} ० T M प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) S वर
(for वसु) — ^c) D₄ S दृष्ट्यं (for विद्यं) — ^d) D₂
हि मे (for मम) S विभासि (M_{2,1} 'ति) राजेव च
कर्म वाजिनां

11 Ś₁ K₁ om. 11 (cf. v l. 10) — ^a) B₂ 4 D₁ e
11 12 T₂ M_{1,2} एव (for इव) D_n D₁₁ 12 om. मे
D₂ 10 वै (for मे) — ^b) B₂ 4 D_{n1} D₂ 5 - ० प्रियमत्र,
C_v प्रियदर्शनं (as in text) K₂ D₂ 10 M₁ प्रियदर्शनं मम
(D₂ तव), M₁ प्रियरूपदर्शनं — ^c) B_{1,2} D_{n1} D₂ c 11
T₂ G₂ M₁₋₃ नु, D₂ 2 M₂ न, D₄ हि (for नु) D₁₋₃ च,
M₁₋₃ सु (for म) D_{1,2} विना घनेन च (for विना वने)
— ^d) S चरति (for वसति) B₁ अरण्ये, D₂ अचिह्यो,
T₁ G₂ 2 अनिद्रो, G₁ अनन्यो (for अनिन्द्यो) D₁₋₂ हि
वने, C_v रमते (as in text) D₁₋₂ M₃ स (for च) D₂
वमन्वन घोरतर च पांडव

12 ^a) Ś₁ K₁ इदं (Ś₁ एव) यद्येष्ट हि सुरोपमो युवा
— ^c) B₂ D₂ 10 एवम् (for एनम्) B_{1,2} हि, D₂ 10
S (except G₂ M₂) वि (for सपि) B₂ तत्रा जना (for

कथं) — ^d) B₁ प्रियाभिः, G₁ प्रिया हि काम, C_c as in
text. S एकदा, C_c अन्तरा (as in text)

13 S reads 13 after 230* (cf. 4 9 15) — ^a) S
विराटे (for हि मत्स्ये) D_{n2} D_{11,12} निवसति, D₃ निवसत,
D₂ अद्य वसति, T₁ G₂ 'मश्र, G₁ 2 M₃ 'मस्तु — ^b) S
'विक्रमा (for 'दर्शना) — ^c) D₄ अज्ञातवाम, T₁ G_{2,3}
M₁₋₃ अत्रुद्ध. D₁ 3 विरहन् (sic), D₂ 4 S चरितु, D₂
विचरन् S यथातथ — ^d) S 'नेमीमभिव (T₁ G₂ 8
'शा)लुमीश्वरा (T₁ G₂ 'मुद्यता)

Colophon. — Adhy name Ś₁ K₁ नगरप्रवेश, B D
नकुलप्रवेश, G₁ M₃ नकुलविराटमवाट (M₃ 'विराटममा-
गम), M_{1,2} नगरप्रवेशे (M₁ om. it) विराटनकुलसमागम
— Adhy no (figures, words or both) Ś₁ K₁ B₁
D₂ (sup lin) ० 10 S 11, D₁ 10, D_{2,11} 12 — S'loka
no D₂ 12, G₃ 16

12

1 D_{2,3} om 1 — ^a) B (except B₁) D (except
D_{1,6}, D₂ 8 om) एव ते मत्स्यनगरे (cf. v l. 2), S एव
विराटनगरे, C_a as in text — ^b) D_{n1} प्रच्छन्ना, कुर-
नदना (= 2^b), S वसत (M त ऊपु) मत्वविक्रमा — ^c)
D_{1,2} 4 S नरव्याघ्रा (for महा) — ^d) K₁ B D_n D_{1,6}
० 11.12 T₁ G 'कुर्वत (cf. v l. 2^d) D₁ भारता, D₁₀ वै

जनमेजय उवाच ।

एवं मत्स्यस्य नगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वन्त वै द्विज ॥ १
वैशंपायन उवाच ।

एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वन्त तच्छृणु ॥ २
युधिष्ठिरः सभास्तारः सम्भ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशां पते ॥ ३
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवत्यां यथाकामं स्रजवद्भानिव द्विजान् ॥ ४
अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।

भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथाहं स प्रयच्छति ॥ ५
भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ६
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
सहदेवोऽपि गोपानां वेपमाश्राय पाण्डवः ।
दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८
नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९
कृष्णापि सर्वान्भ्रातृस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।
यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ १०

द्विजा, S पांडवा

2 Ds s om चैशं उ — ^a) Ś1 एत्र तत्र वसतस्ते, B₄ D₁-s ०-१ एव ते मत्स्यनगरे, B₁ s Dn₁ D₁₀ एव मत्स्यस्य नगरे (of 1^a and v 1) — ^d) K₁ B (except B₄) Dn₂ D₂ s ० 11 12 T G₂ s 'कुर्वन्त (of v 1 1^d) — After 2, N ins

243* तृणधिन्दुप्रसादाद्य धर्मस्य च महारमन ।

अज्ञातवासमेव तु विराटनगरेऽवसन् ।

[(L 1) B₁ s s (m as in text) D₀ s 'धिवो प्रसादेन (D₈ 'दाद्य), B₄ s D₁-s 'प्रसादेन — (L 2) B₄ अज्ञात-वर्षम् Ś1 B₄ Ca rp (Dev) एक; Cr एव (as in text) B₁ s 'समेकते, D₁-4 अज्ञातचर्यामेकत्र; D₈ 'समवसन्; D₁₀ 'वासिकं ते तु D₈ तदा (for अवसन)]

3 ^b) Ś1 B Dn D₂ s 7 ०-12 मत्स्या' (for सम्भ्या'). K₁ अवसत् (for अभवत्) — ^c) M₁-s स (for च) — ^d) Ś1 विशेषत, K₁ B₄ विज्ञा पते

4 G₁ om 4^a-5^a — ^a) D₈ च (for हि) D₈ 7 ० त (for तान्) Dn₂ D₁₁ 12 स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान् च Ca स चाक्षहृदयज्ञः — ^b) K पार्थिव (for पाण्डव) — ^c) T₂ G₂ M₄ s अक्षयधान्; G₈ 'यधून्, M₁ s 'बद्धान्; M₈ 'वत्या D₄ यथान्याय.

5 G₁ om 5^a (of v. 1 4) — ^a) Dn₁ D₁ s 10 अज्ञातस्य (for 'त च) — ^d) T M यथेष्ट (for यथाहं) B₈ (m as in text) Dn D₈ s 7-12 यथाहं संप्र'; D₁ s यथालब्ध प्र'; G यथेष्ट संप्र'

6 ^c) K अभिवृत्; D₁ s अज्ञातानि च; D₂ अनुज्ञातानि; Ca c.v as in text Bsm D₈ Crp (Catur) मूल्येन,

D₀ (m as in text) मत्स्यस्य, T G₂ M (except M₆) मत्स्येन, Cr as in text — ^d) Ś1 B Dn D₈-7 ० 11 12 T₂ विक्रीणीते T₂ च यद्यु (for युधि') T₁ G M विक्रीणन्नाम भ्रातृषु

7 ^a) D₄ च महाहोनि; T G₂ च महायाहु; Ca r v परिजीर्णानि (as in text) — ^b) K लट्प्रापि, D₁ ० T₁ G₂ s लट्प्रापि; D₈ लट्प्रापि (for लट्प्रापि) — ^c) K₂ T₁ G M विक्रीणन्नाम; B₁ s 4 D₁ ० विक्रीणन्नाम, B₈ D₈ s विक्रीणन्नि (D₈ 'क्षे)व; Dn₂ D₁ s. 11. 12 T₂ विक्रीणाति च D₄ भ्रातृभ्य पुरुषव्याघ्रो यथेष्ट संप्रय' — After 7, T₁ G read 29-30 (for the first time)

8 D₁-4 S transp 8 and 9 — ^a) K गोपाल- (for गोपानां) Ś1 'पि गोपालान्वेशमानीय पां, S 'वो गवा नित्य (G₁ कृत्ये) कृते मंगलकर्मणि — S ins after 8^{ab}

244* अथक्षरवाद्य यलेभे राज कल्याणकार्यवान् ।

[T₂ G₂ M लट्च (for लेभे)]

In G₁, 244* is followed by a repetition of 8^{ab}, with text reading — ^c) D₁. 10 G₈ क्षीरघृत

9 D₁-4 S transp 8 and 9 — ^b) Ś1 तथा, K कृत्या (for कृते) K कर्मणि, Ca v as in text. — After 9, S ins

245* विनीतानृपभान्दृष्ट्वा सहदेवेन भाधितान् ।

स तु दृष्टश्च संप्रादात्तदा राजा धन बहु ।

10 D₈ om 10 — ^a) B₄ D₁ च; Dn₁ तु (for अपि) D₈ T₂ G₂ भर्त्सन् (for सर्वान्) Dn₂ D₁ ० सर्वभर्त्स (for सर्वान्भ्रातृषु) B (except B₄) D₁ s 10-12 T₁ G₁ s M₈-s भर्त्स; D₈ T₂ G₂ सर्वास (for भ्रातृषु) — ^b) D₁ ०

एवं संपादयन्तस्ते तथान्योन्यं महारथाः ।
 श्रेष्ठमाणास्तदा कृष्णामूपुश्चक्रा नराधिप ॥ ११
 अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
 आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १२
 तत्र मद्वाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रगः ।
 महाकाया महावीर्याः कालखड्गा इवासुराः ॥ १३
 वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राजा समभिपूजिताः ।

सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः खवदाता मनस्विनः ।
 असकृच्छब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसंनिधौ ॥ १४
 तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयत् ।
 आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कथन ॥ १५
 यदा सर्वे विमनसस्ते मद्वा हतचेतसः ।
 अथ सृदेन तं मह्यं योधयामास मत्स्वराट् ॥ १६
 योधमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् ।

C. 4 244
 B. 4 13.20
 K. 4 13.28

वीक्षमाणा, Cv as in text. B₂ D₁ यगन्त्रिनी, Ca v as in text — °) Ś₁ पंद्, G₃ पुर, Ca पुनर् (as in text) K D_{1.2} इवाजाता, B₂ D₂ s Ca rp (Dev) इवाजाता, D₂ इवादीता (sic), Cr अजातेव, Cc rp as in text Cv cites अजाता, Cvp अजाता B₁ यथा न ज्ञायते कैश्चिद् — °) Ś₁ तथाचरत Ś₁ भारत, B_{2.4} D₂ c भाविनी
 11 °) K समारयत्स्, T G समाव°, M म्(M₅ प्र)छाट°, Cc. s as in text — °) B₁ s-s Dn₁ D₁-2. s 2-10 T₁ G_{1.2} तदा, D₁₁ यथा (for तदा) D₁-3 अ(D₁ त्व)न्योन्य च (for तदान्यो°) Ś₁ नराधिपा (for महा°) — After 11^{ab}, K₂ B D (except D_{1.3}) ins

246* विराटनगरे चेरु पुनर्गर्भच्छता इव ।

मागद्वा घातेराष्टस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।

[(L. 1) K₂ चेह (for चेरुः) B₂ D₂ गर्भे घृता, D₄ c गर्भगता, D₂ गर्भस्थिता, D₁₀ गर्भभृता, C₂ as above — (L. 2) K₂ B₂₋₄ D₂ 5-7 9 10 मदाका, D₂ s प्रच्छता] — °) D₄ G₁ M (except M₃) मदा, D₆ T₁ तथा (for तदा) — °) B₂ (m as in text) D₇ 9 सुप्रच्छता, D₄ सुमच्छता, D₅ सप्रच्छता (for ऊपुच्छता) B₂ नरपसा ; D₂ s 5.7-9 G₃ M_{1.2} °धिपा ; D₂ c नरपस, T₂ महारथा — After 11, K₂ D₁₋₄ ins (an additional) colophon

12 Before 12, K₂ D₁₋₄ ins वंश उ° (of v l 11) — °) Ś₁ K₂ M₃ °ण स महो°, D₂ °णस्तु महो°, D₆ ब्राह्मणेषु महो°, T G M₁ शकरस्य महोत्सव — °) T₁ M (except M₅) मास्येषु

13 °) D₄ समाजमु° — °) D₄ S महायला (for सह°) D₂ s नानाद्रिभ्य समागता — After 13^{ab}, N ins

247* समाजे ब्रह्मणो राजस्यथा पशुपतेरपि ।

[D_{1.2} समाजो, Ca r as in text D₄ °जे देवदेवस्य B₁ 2.5 Dn D₂ 11.12 यथा, D_{1.2} तदा (for तथा) B₂ s m s Dn D₂ s s 11.12 इव (for अपि) °Cr यथा ब्रह्मण समाजे ब्रह्मलोके पशुपतेस्तथात्रापि पशुपते समाज इत्यर्थे ।°]

— °) G₂ °वला, M (except M₂) °माया (for °काया) K महावीरा — °) B₂₋₄ D₂ c कालकजा, S °केया. D₂ 10 यथा (for इव)
 14 °) Ś₁ D₁₀ वीर्योदग्रा (see below), B Dn D₂ 11 12 Ca r वीर्योन्मत्ता, D_{1.7} 9 S वीर्यवतो, D₂ Cc. rp (Dev) वीर्योन्नता, Crp (Cat.) वीर्योन्नद्धा (as in text) Ś₁ बलोन्नद्धा (see above), D₇₋₉ बलोपेता, Ca. c बलोदग्रा (as in text) — °) K₂ सर्वोदाना, D₂ m भवदाता, D₂ G₂ त्ववदाता, Ca. c s v स्व° (as in text) D₂ s मनीषिण°

15 °) K सर्वान् (for सर्वे) Ś₁ य आह° ; K₂ यथाह°, B D₂ c 10 T₁ M₁ (sup lin as in text) s समाह्वयन्, Dn D_{1.2} 11.12 अधाह° D₁₋₃ सुयुत्समाना संख्या महा अन्योन्यमाह्वयन् — °) K₂ बलुमानं तु, D_{1.2} आह्वयमानास् (D₂ °नास्), D₂ आवल्गमानास्, D₁₀ बल्गमान तु, Ca v as in text. D₁₋₃ तान् (for त) S व्यावल्गमानो ददधो — °) D₁₋₄ s °तिष्ठेत् B₄ D₂ 10 °ष्टति केचन, S गर्जितो गतिभि (T₂ G₂ M₂ गतभी) स्थित° (G₂ °तोग्रगतिर्वया) — After 15, D₂ ins (for the first time) lines 10-14 of a passage given in App. I (No 11), followed by a repetition of 15, those lines (10-14) being repeated in their proper place On the other hand, D₂ ins after 15

248* कीचकोऽपि तदा मद्वा व्यशेषयत नो बलात् ।

16 °) S विग्रस्तमनस सर्वे मद्वास्ते हतचेतस (G₁ °वे न किंचित्प्रवदति ते) — After 16^{ab}, S ins a passage given in App I (No 10) — °) D₁₋₃ सूतेन, D₂ 10 मद्देन, C₂ सूदेन (as in text) D₂ त सूद्, D₁₀ त सूत, G₂ मद्वा वै — °) B₂ m चोदया°, D₂ योजया°, G₂ प्रेषया°. D₄ S पार्थिव (for मत्स्वराट्) — After 16, D₄ ins

249* उभान्यामेव वर्षोऽभूद्यथा शैले परस्परम् ।
 followed by lines 7-10, 12-15 of App I (No 11), there follows

250* कीचकोऽपि तदा मद्वा योधयामास मत्स्वराट् ।

न हि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ १७
 ततः स पुरुषच्याघ्नः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
 प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिहर्षयन् ॥ १८
 चवन्ध कक्ष्यां कौन्तेयस्ततस्तं हर्षयज्जनम् ।
 ततस्तं वृत्रसंकायं भीमो मह्यं समाह्वयत् ॥ १९
 तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।

मत्ताविव महाकायौ वारणो पट्टिहायनौ ॥ २०
 चकर्प दोर्भ्यामुत्पाद्य भीमो मह्यमभिग्रहा ।
 विनदन्तमभिक्रोशञ्जशार्दूल इव वारणम् ॥ २१
 तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान् ।
 ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ २२
 भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।

(cf. 16^{cd} and 248*)

17 ^a) Ś1 K2 Dn D1-3 1-9 11 12 नोद्य*, B2 D2
 प्रोच्य* (for चोद्य*) B2 Dn D2 5 11 12 तदा, D0 तथा
 (for ततो) D1-3 सूतो (for भीमो) — ^b) D7 9
 सुदुस्तेन (for दु येनेव) K छृति, S पद (for मतिम्)
 — D2 om 17^c-18^b — ^c) T G2 8 M2 4 (sup lin)
 शक्यनोमि, G1 शक्तोपि Ś1 चक्षसा; B D2 6 8 10 M Ca 0 7
 निवृत्त, D1.2 निवृत्त, T G अशक्तोपि, Cs as in text

18 D2 om 18^{ab} (cf. v l. 17) — ^b) Ś1 K B Dn
 D1 6 8 10-12 Ca c r शिथिलश्च, G2 सद्यश्च D2 7 9
 शार्दूलसमविक्रम — ^a) Ś1 B Dn D1-3 0 7 9-12 अभि-
 पूजयन् D2 विराटेनाभिपूजित

19 D2 om 19 — ^a) S चवन्धकक्षयोथ (for चवन्ध
 कक्ष्या) Ś1 B (except B2) D Cc r s कक्षा, Cnp कच्छा.
 Ca citos कक्ष D1-3 सूतोपि (for कौन्तेय) — ^b) Ś1
 तथा, Dn2 सूद (for ततस्). Ś1 B D सहर्ष*, T G M2
 तानहर्ष* (for त हर्ष*) B1 S जनान् (for जनम्) — ^c) S
 (except T2) तत्र (for ततस्) Ś1 B1 2 6 Dn D11 12 T2
 तु (for त) — ^d) D1 9 सूते; D2 ततो (for भीमो)
 D1-3 T G2 8 अवाह्वयत् — After 19, N T2 ins

251* जीमूत नाम त तत्र मह्यं प्रख्यातविक्रमम् ।

[D7-10 नामतस् (for नाम त) B1 8 4 D2 8 8
 विख्यात*, Dn2 T2 प्रथित* (for प्रख्यात*)]
 On the other hand, S (except T2, T1 after line 3 of
 253*) ins after 19

252* कक्षे मह्यं गृहीत्या तु ननाद भुवि सिद्धवत् ।

[T1 G च्छु (for भुवि)]

20 ^a) M1 2 तु (for सु) — ^b) T1 तथा; G2 चीरौ
 (for उभौ) B2 Dn D11 12 भीम*, D2 तीक्ष्ण*, D10
 प्रख्यातविक्रमौ, T1 लट्ठ*, T2 G2 8 M तुल्य*, G1 यद्
 (for तीव्र*) — ^c) M2 sup lin मद्योन्मत्तौ (for महा*)
 — ^d) D1-3 10 T G M1-2.5 सनिपेतु, D4 समपेतु
 M2 भीममहौ निपेतु — S ins after 20 (T2 ins,
 however, lines 3-4 after passage No 11 of App I)

253* वृपतुख्यवर्णा चीरौ सिद्धतुख्यपराक्रमौ ।

गजाविव मद्योन्मत्तौ भीममहौ निपेतु ।

उत्पपाताथ वेगेन मह्यं कक्षे गृहीतवान् ।

पार्श्वं निगृह्य हस्तेन पातयामास मह्यकम् ।

[For line 2, M2 subst 20^{cd} — After line 2, T2
 ins a passage given in App I (No 11) — (L 3)
 G2 अथोत्पपात (for उत्पपाताथ) M2 भीमस्तु (for वेगेन)
 — After line 3, T1 ins 252* — (L 4) G1 M1.5
 पार्श्वं G2 परिगृह्य च (for पार्श्वं नि*)]

On the other hand, N ins after 20 a passage given
 in App I (No 11), a passage which T2 ins after
 line 2 of 253*, for D2 of v l 16 also

21 ^a) C0 उत्पाद्य — ^c) Ś1 K1 Dn D2 11.12 T2 G1

निनदन्तम्, D1-3 विनदन्तम्, D0 चलन्तम्; D2 निनदन्तम्
 K2 T G2 अभिक्रोधात्, B2 D2 7 अतिक्रोधान्, D1-4 8 M2
 अतिक्रोधात्, D0 अभिक्रोध, D10 महाक्रो (sic), G2 M1-3
 अभिक्रोधात् — ^d) D1 4 शार्दूलम् S (except T2)
 दारण (for वारणम्)

22 ^a) K2 B2 8 Dn D2 11 12 समुद्यम्य; D7 9 तसु
 एष्यत् D2 10 महावीर्यं — ^b) M2 पात* (for भ्राम*)
 B2 D1-4 7 9 S पांडव — ^c) D1-3 तत्र (for ततो)
 M1-3 transp मल्ला and मत्स्याः D1-3 तु (for the first
 च) T G2 मात्स्याश्च D1-3 तप्येक्ष्य (for मत्स्याश्च)
 — ^d) G2 विस्मया, M1 2 विनाद D2 परम (for चक्रिरे)
 B2m जना, D2 गता; T G M4.5 शृश (for परम्)
 — After 22, Ś1 ins

254* आकृष्टक्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम् ।

आकर्षणं लीलैर्यव संमुदीकरणं स्मृतम् ॥

[This is a stanza cited by Nil in his comm
 on lines 17-18 of a passage given in App I
 (No 11)!]

23 ^a) Ś1 K भुजगत, Crp (Arj) शतपर; Ca r
 शतगुण (as in text) — ^b) K B1m 2 D2 7 9 10
 अचेतम् — ^c) Ś1 K प्रचिक्षेप, D1 4 7 9 प्रत्यपेपन् D2
 महातेजा (for महाबाहुर्) D2 प्रत्यपेधन्महाबाहुन् — D2
 om 23^d-26^a — ^d) D2 मह्यं भीमो महाचल

प्रत्यपिपन्महावाहृर्महं भुवि वृकोदरः ॥ २३
 तस्मिन्विनिहते मष्टे जीमूते लोकविश्रुते ।
 विराटः परमं हर्षमगच्छद्धान्यवैः सह ॥ २४
 संहर्षात्प्रददौ विचं बहु राजा महामनाः ।
 बृह्वाय महागङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ २५
 एवं न मुवह्नुमह्णान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
 विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमावहदुत्तमाम् ॥ २६
 यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।

ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विद्वैद्याप्ययोधयत् ॥ २७
 पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
 योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्हावलैः ॥ २८
 वीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।
 विराटं तोपयामास सर्वाथ्वान्तःपुरस्त्रियः ॥ २९
 अथैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
 तोपयामास नकुलो राजानं राजसत्तम ॥ ३०
 तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु ।

C. 4 29
 B. 4 13. 44
 K. 4 13. 60

24 D₃ om. 2¹ (cf. v L 23) — ^a) K₁ विहान्ति, K₂ विहन्ति; D₁ विने हते, D₂ विनिहिते Dn D_{11.12} वरि (for मष्टे) — ^b) S (except T₂) वज्रेणैव महाचले — K₂ om. 24^{cd} — ^c) B₃ D₁ 7-10 G₁ अगमत् S₁ पादवै मह, D. मह यांयवै (by transp), S मह वंभुमि
 25 D₂ om 25 (cf. v L 23) — ^a) B Dn D_{11.12} प्रहर्षात्, D_{1.2.4} 7-10 म हर्षात्, S हर्षाद्दि T₁ G₂ राजा (for विच) — ^b) D_{1.2} महावन, D₃ महामने T₁ G₂ वित्त बहु महा — S₁ K om. 25^{cd} — ^c) S वल्लाय (G₂ 'लय)

26 D₂ om. 26^a (cf. v L 23) — ^a) S₁ च (for न) — ^b) N (except S₁) आहृद् (for आवहृद्)

27 ^a) D₁₋₃ तत् (for अत्य) B₂ T₁ G transp तुल्य and पुरुष — ^b) B₂ D₁₋₃ मुनि (for तत्र) Dn₃ D_{11.12} वतं; D₁₋₃ S दृश्यं (for विद्यं) B_{1.3-5} D₅ प्रत्यदृश्यत, D₇ ० प्रतिदृश्यते (for तत्र विद्यते) — ^c) B_{1.2.5} D_{1.2.7.10} G₁ तदा (for ततो) D₂ transp. व्याघ्रं and सिंहैः — ^d) D₁₋₃ 'दे' समयोषयत्, S (except T₂) 'द'श्चाप्ययुषयत् — After 27, S ins

255* विराटेन प्रदत्तानि रत्नानि विविधानि च ।

न्यिदेभ्यः पुरपेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान् ।

[(L 1) T G₂ दत्त्वाणि, M₃ 4 चित्राणि (for रत्नानि)]

28 ^a) D₁₋₃ M₃ पुनरतपुरे स्त्रीणां मध्यवर्ती (M₃ मध्ये चैव) वृको — ^b) D_{1.3} S युष्यते B_{1.3} 5 Dn D₁ 7.8 11.12 म (for स्म) S विगदस्य — ^c) K₂ S गजं सिंहैर्, D₁₋₃ वृषभैर्हृद् B₂ D_{1.2} 4 महागजं, T G M₃ महायत्

29 T₁ G read 29-30 (for the first time) after 7, repeating them here — ^a) T G₂ नृत्तेन (for गीतेन) — ^b) S₁ स्वृत्तेन, K₁ D₇ ० सुवृत्तेन, K₂ सुमतेन, B D_{1.2} 2 10 सुनृत्तेन, Dn D_{11.12} स्वनृत्तेन, D₃ सुवृत्तेन, T G₂ गीतेनापि; T₁ G₂ सुकृत्तेन (first time), G_{1.3} M नृत्तेनापि (for सुनृत्) — ^c) S₁ B₃ 5 Dn₁ D₁₋₃ 5 7 ०

T₁(first time) 2 G₁(first time) 2(second time) 2 (first time) M_{1.2} 5 'पुरस्त्रिय (as in text), the rest 'पुरे स्त्रिय

30 T₁ G read 29-30 (for the first time) after 7, repeating them here — ^{cd}) B D transp नकुलो and राजान T₁(second time) 2 G₂ (second time) विराटं (for राजान) B₁₋₃ 5 Dn D_{11.12} नृपमत्तम (B₁ 'म, B₂ 5 'म), D₁₋₃ 7-9 G₂ (first time) राजसत्तम; T₁(second time) 2 G₂ (second time) 'त्तम, M₃₋₄ राजममत

31 ^a) D₁ प्रददौ (for प्रायच्छत्) S तस्मै देय ददौ (G₂ ततो) राजा बहु द्रव्य शुभं युदा — After 31^{ab}, D₂ ins

256* अरोगा बहुलक्ष्मीरा दृष्ट्वा गात्रा नराधिप ।

प्रीतः प्रादान्महाविच मत्स्यराजो यदी महान् ।

— ^a) S विनीतत्वं गवां दृष्ट्वा — ^b) D₈ 10 सहदेवाय, Ca as in text. S₁ चाभिभू, K₁ D₇ चाभिभो; K₂ चाविभो; B₁ Dn D₂ ० m. 11. 12 चाभित, B₂ 2 D₈ 10 Grp (Arj) वा विभो, B₃ वै प्रभो, B₅ D₂ 6 वै विभो, D_{1.2} पार्थिव; D₄ च प्रभु, Cr च प्रभो S सहदेव (M₁ 2 'वे) च तुष्टवान् — After 31, B₁ Dn D₄ 11. 12 ins

257* धन ददौ बहुविध विराट पुरुषर्षभ ।,

B₂ ins

258* तर्धव प्रददौ वित्तमनेक मत्स्यराट स्वयम् ।,

D₂ 8 ins

259* धन प्रादात्सुगुहल तस्य तुष्ट स पार्थिव ।,

D₇ ० ins

260* गावः प्रसूता वत्सैश्च विराटो विसितोऽभवत् ।, and, finally, S ins

261* तस्मिन्काले ददौ तस्मै धन प्रीतो नृपो बहु ।

[M_{1.2} हृदात्तत्र, M₃ 5 (sup. ltr) प्रदात्तस्य, M₄ ददात्तस्य, M₅ ददौ तस्य (for ददौ तस्मै) G_{1.3} 'हे नृप

विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिभो ॥ ३१
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुपर्यभाः ।

कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वेणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं वैराटपर्वं ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।

वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु छन्नेषु मासा दश समत्ययुः ॥ १
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २
तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने ।

सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामवाणग्रपीडितः ॥ ४
स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा

प्रादान्तस्य प्रीतो धन बहु]

— B₁ D_n D₄ 11 12 ins after 257* B₂ ins after 258* B₃-5 D₂ s o 10 ins after 31 D₃ s ins after 259* D₇ o ins after 260*

262* द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्निहृद्यमानान्महाराथान् ।

नातिप्रीतमना राजन्नि श्वासपरमाभवत् ।

[(L 2) D_{n1} D₂ 'प्रीति', D₄ s 'प्रीतिमती B₂ D₅ भूत्वा (for राजन्)]

32 ^b) D₀ कुरुनदना (for पुरप) — °) S (except T₂ M_{1.2}) तानि (for तस्य) D₁-3 कुर्वति (for कुर्वाणा) — °) T₁ G₁ 'टस्य पते:

Colophon — *Adhy name* B₁ s ब्रह्मणो महोत्सव , B₂ D_n D₀ 11 12 जीमूतवध , B₄ जीमूतमल्लयुद्ध वध , B₅ D₄ s s 10 M₄ मल्लयुद्ध , D₁ 2 मल्लविजय , D₃ मल्लयुद्धे विजय , D₀ मल्लयुद्धे जीमूतवध , D₇ वध , G₁ मल्लयुद्धकथन , M₁-3 भीममल्लयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Ś₁ K B₄ D₀ (sup lin) o 10 12, D₅ 13, S 14. — *S'loka no* D₁ 39, G₈ 53

13

1 °) D₁-3 एव वसत्सु, D₇ o वसत्सु तत्र, C_a वसमानेषु (as in text) — °) Ś₁ D₀ विराट, S (except G₁) मात्स्यस्य, C_a मत्स्यस्य (as in text) — °) D₀ transp मासा and दश Ś₁ B₂ D_n समाययुः, K B₁ s-s D समभ्य (D₇ o तदा य) यु (for समत्ययु)

2 ^b) Ś₁ नराधिप, B₂ मनस्विनी, S शुचिस्विता (for

विशां पते) — After 2^{ab}, D₀ ins 263* — °) D_{n2} D₁₁ 12 आवसत् D_{n1} D₁ 7-9 परिचर्याहो, D_{n2} D₁₁ 12 'चारार्थ (for 'चारार्हा) — After 2, K₂ D₀ ins line 2 of 263*, which is followed by 264*

3 °) N (except Ś₁ D₂ 4) चरती (B₁ s वसती, D₇ o वसती) पांचाली (D₇ o 'ली) — B D_n D₃ s 10-12 G₂ ins after 3^{ab} D₀, after 2^{ab} K₂ D₀ (both om line 1), after 2

263* ता देवीं तोपयामास तथा चान्तपुरस्त्रिय ।

तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महायल ।

[(L 1) B₄ D₅ 10-12 G₂ घातपुरे स्त्रिय — (L 2) K₂ D₀ 6 सूतनदन , B₂ 4 D₁₀ सूतसत्तम , B₃ D₅ शूरसमत , D₀ तदनतर (for तु महायला) C_a cites line 2 — After line 2, B₂ repeats 3^{ab}] K₂ D₀ cont

264* सेनापतिर्द्वारदेश जित्वा सग्राममागत ।

— °) G₈ दृष्टो (for ददर्श) B₁ s-s D_n D₅-7 o 11 12 हुपदात्मजा, S जलजेष्णां (for 'जाननाम्) B₂ हुपदस्य निवेशने — After 3, T₂ G₂ ins

265* सारमेयो मघ्नपूत वेदिपार्श्वगत हवि ।

4 °) D₈ S कामवाणेन (T₂ 'वाणैर्नि) पीडित — After 4, S (which om 5) reads 10-11 (with v 1)

5 S om 5 — °) D₁-3 स वै D₅-7 o कामाभिस' — °) D₁-s 'तो गत , D₈ 'गम्य च

For 6-9 and 12, S (which transp 10-11) subst. a passage given under v 1 12

6 For S cf v 1 12 — °) K D_n D₈ 7 s. 10-12

राजो विराटस्य निवेशने शुभा ।
 रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं
 गन्धेन जाता मदिरैव भामिनी ॥ ६
 का देवरूपा हृदयंगमा शुभे
 आचक्ष्व मे का च कुतश्च शोभना ।
 चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे
 न चान्यदत्रौषधमद्य मे मतम् ॥ ७
 अहो तवेयं परिचारिका शुभा
 प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
 अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
 प्रशाम्तु मां यच्च ममाम्नि किञ्चन ॥ ८
 प्रभृतनागाध्वर्यं महाघनं
 समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।

मनोहरं काञ्चनचित्रभूपणं
 गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ९
 ततः सुदेष्यामनुमन्थ्य कीचक-
 स्ततः समन्थेत्य नराधिपात्मजाम् ।
 उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा
 मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ १०
 इदं च रूपं प्रथमं च ते वयो
 निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ।
 अधार्यमाणा स्रग्विचोत्तमा यथा
 न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ११
 त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
 भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
 अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः

C. 4. 411
 B. 4. 14. 23
 K. 4. 12. 33

transp पुरा and मया — ^{ca}) D1.3 जाता, Ca जाता (as in text) ॥ Gv नीलोत्पलममो गन्धो यस्याः श्लोशात्प्रवायति [=1 155 43, 175 10]। गन्धे सुपका (cf. Ca जाता = पका)। जाता उल्लुका। ॥ D2 च सुरैव (for मदिरैव) B3 4 Dn2 D2. c. 10-12 Crp (Dev) भाविनी, D4 कामिनी, Ca r भाविनी (as in text)

7 D2 om. 7^{ca} For S cf. v L 12 — ^a) B1.5 D2-7 9 10 शुभा (for शुभे) D1.3 का (D2 का) देवरूपा (D1 'पा) हृदयंगमामिमा (D2 'गमामि) — ^b) Dn1 शाचक्ष्व N (except K D2, D2 om) कस्य (for का च) B Dn D. 11.12 कुतोत्र (B1 कुत सु), D2 कुलस्य Dn शोभने, D1.2 10 भामिनी — ^c) D1-2 इदं (for चित्त) D. 7 9 वि, D2 च (for हि) D1-2 कामस्य (for निर्मथ्य) — ^d) N (except K D1-4.10) अन्नि (for अद्य)

8 For S cf. v L 12 — ^a) B1 D11.12 यतेय, D1 न मे स्यात् (for तवेय) — ^b) D2 प्रतिमेव, Ca. c r प्रतिभाति (as in text) D2 काचनी, D2 भामिनी (for मामियम्) — ^c) D4 अयुक्तेतत्, D2 अयुक्तरूप D1-4 तु (for हि) D1.3 न (for ते) D2 om. ते — ^d) D1.3 प्रशाम

9 For S cf. v L 12 — ^a) B D2-2 समाजन, Dn1 D10 महागर्ज, Dn2 D11.12 महाजन — ^b) S1 K मधुपान. — ^c) D1-2 'चित्रसुत्तम, D2 'रत्नभूषण — ^d) D4 ता विव्य मम

10 S reads 10-11 after 4 — ^a) D1.2 गत, D1.3

तथा (for तत) S1 D1-2 8 अभिमन्थ्य, D7 अनुमान्य T G M1-2 5 तथा च (G1 M1.3 तु) दृष्ट्वा ज्व(T2 च)लिता (M1-2 5 ज्वलती) च (G2 तु) कीचक, M4 तथा ज्वलती भवलोक्त्य की. — ^b) S1 तदा, K2 B1 2 4 D6 7 10 तथा (for तत) G1.3 नृपाधिपा — ^c) D2 अनुसत्त्व, S परिसान्त्व — After 10, B D (except D1.2 4 8) T2 ins a passage given in App I (No 12), which K2 ins after 4. 14. 1

11 Before 11, S ins कीचक S reads 10-11 after 4 — ^a) Dn D11.12 T2 हि, G1.3 M तु (for the first च) S1 अतुल, K हतुल (for प्रथम) Dn D2 11.12 T2 नव, G1.3 तु ते (for च ते) — ^b) B3 केवलमेव B (except B1) D2 6 भाविनि, D7 9 भाति, Gv भामिनी — ^c) B (except B2) Dn D11.12 शुभा (for यथा) — ^d) D2 4 न शोभते S1 शोभती सती

12 For S see below — ^a) B2 त्यजामि D1.3 दारा D2 या; D4 यान् (for ये) D4 8 9 पुरातनान् D2.3 समयस्तवातिके — ^b) K1 भवति B1.3 D2.3 तव ते (D2.3 सतत) भजस्व मा — S1 K1 D1 om. 12^{ca}, D2 reads it in marg — ^{ca}) K3 सर्वत स्थित, D1 8 दास्यमास्थित (for दास) B1 D6 सदा भविष्यामि वशो चरानने (D6 वशस्त्वानवे) D2 अह त्वादेशकरो हि किंकरः स्थाने भव त्व मम मदन गृहे — After 12, D2 ins

266* त्वदीयसौन्दर्यगुणाकृत मनो

सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

अप्रार्थनीयामिह मां स्रुतपुत्राभिमन्यसे ।

विहीनवर्णां सैरन्ध्रीं वीभत्सां केशकारिकाम् ॥ १३

परदारासि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।

दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ १४

निरर्थक सुन्दरि जन्म यत्तव ।

For 6-9 and 12, S subst the foll passage
(reading 10-11 after 4)

267*

(6^a) न त्व पुरा जातु मयेह दृष्टा

(6^b) राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभे ।

(6^c) रूपेण मे नन्दयसे मनस्य

(7^b) सुगात्रि वस्यासि कुतोऽसि का वा ।

(12^a) दासस्तवाह पृथुताम्रलोचने [5]

(12^d) वशानुगो वारणखेलगामिनि ।

कन्दर्पवेगाभिहतोऽस्यनिन्दिते

वगो वसन्तेष्विव पुष्पमूर्च्छित ।

त्वमेवमाचारपरीतदर्शना

(8^a) नान्या स्त्रिय संपरिचर्तुमर्हसि । [10]

किं राजवेश्मन्यसितायतेक्षणे

करोपि केशान्स्वयमेव भामिनि ।

अन्या हि नार्यस्तव कर्म कर्तुं

प्रतीतरूपास्तव चारुनेत्रे ।

(11^c) अधार्यमाणेव जनेन मञ्जरी [15]

सुगात्रि किं जीर्यसि चारुहासिनि ।

(12^a) त्यजामि दारान्मम ये पुरातना-

(12^d) न्भवामि दासश्च वशानुगश्च ते ।

सुगात्रि मद्य सुकृतेन ते शपे

यथा मम त्व द्वादये प्रतिष्ठिता ।

ममानुरूपा त्वमनिन्द्यलोचने [20]

स्वय तथात्मानमिहानुचिन्तय ।

प्रत्यक्षमेतत्तव चारुदर्शने

यथा वयस्तुत्यवपुर्हि चावयो ।

(9^a) प्रभूतरत्नोपहित सुभाजन [25]

(9^d) पैरिहिं चाद्यैव ममोत्तम गृहम् ।

प्रासादमालाप्रविशालतोरण

कुथेरपर्जन्यनिवेशनोपमम् ।

यदस्ति तत्रावसथे मदर्पण

वसुप्रभाधोपगत ममान्तिके ।

ददामि तत्सर्वमधीरलोचने [30]

त्वमस्य सर्वस्य सुगात्रि भाजनम् ।

[(L 7) M कदर्पयाणाभिः — (L 9) T G₁ S M₂

त्वमेव मे चारुपरीतदर्शना (G₁ 'लोचने, M₂ 'दर्शने), M₁ S

त्वमेवमाचारवती सुदर्शना — (L 10) G₂ नान्यं स्त्रिय;

M₁ S नार्यस्त्रिय, M₂ नान्या स्त्रिय — (L 15) M (except M₄) 'यमाणा विजनेन म'. — (L 16) G₁ S जीवयि; G₂ जीवयसि (for जीर्यसि) — (L 10) T₂ G₂ मे (for ते) — (L 22) M₁ S 4 तदा, M₂ त्व, M₃ तव (for तथा) — (L 25) M 'त्वावमथ G₁ S सुशोभन (for सुभा') — (L 26) T₂ G₂ M₄ परे (for परैर) — After line 28, M₁ ins

268* प्रभूतदाय्यासनपानभोजन

प्रियय तत्रैव सुग्री चिर वम ।

— (L 30) G₁ S वसुप्रतापोपनत M₄ मदतिके]

S cont. with a passage given in App I (No 13)

13 B₁ S Dn₂ D₁ S 7 9 11 12 सैरन्ध्री (for द्रौपदी)

— ^a) D₁ S त्व प्रार्थनीयाम् B₂ D₂ 10 मां त्व हि (D₁₀ वै),

D₄ सुभगां; S कामार्ते (for इह मां) — ^b) Ca अतिमन्यसे,

Ca. v as in text — ^c) K₁ B₁ Dn₂ D₂ 8-9 निहीन^o;

Dn₁ D₁ S 10 न हीन^o; S चतुर्थ^o, Ca विहीन^o (as in text)

B₁ D₂ सैरिर्द्रीं S विहीनां (for वीभत्सां) Dn D₄

केशकारिणीं D₁ S विहीनवर्णां सैरन्ध्री वीभत्सा केशकारिता

— After 13, S ins

269* एतेनैव च वित्तेन यत्नेन च मनोरमा ।

दाक्या चान्या त्वया प्राप्तु स्वजातिकुलवर्धिनी ।

स्वेषु दारेषु मेधावी कुरते यत्समुत्तमम् ।

स्वदारनिरतो ह्यशु नरो भद्राणि पश्यति ।

परदाररतो मर्त्यो न च भद्राणि पश्यति । [6]

न चाधर्मेण लिप्येत न चाकीर्तिमवामुयात् ।

स्वदारेऽभिरतिर्धर्मो मृतस्यापि न सदाय ।

स्वजातिदारा मर्त्यस्य इह लोके परत्र च ।

प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति निवापैस्तर्पयन्ति च ।

तदक्षय च धर्म्यं च स्वर्गमाहुर्मनीषिण । [10]

स्वजातिदारे ये पुत्रा जायन्ते कुलवर्धिना ।

ते क्षेत्रज्ञाश्च पुत्राश्च श्रूयन्ते कुलवर्धिना ।

तस्मात्स्वदारनिरता भवन्ति पुरुषा शुभा ।

[(L 2) T₂ G₂ अन्या दाक्या — M om line 5

— (L 6) T₂ G₂ च धर्मेण and च कीर्तिम् — (L 8) T₂

G₂ मर्त्येषु — (L 10) T₂ G₂ धर्मं च G₂ स्वर्गम्]

14 S reads 14^{ab} after 16 (T₂ G₂, after 271*)

— ^a) D₁ भर्तृदारा^o, D₄ दारा स; G₂ M₄ S परदारो^o,

Cap दारा स; Crp अन्यदारा स; Ca r as in text

(Cr only दारासि) — ^b) Dn₁ D₂ S तव (for त्वयि).

परदारं न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।
 विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ १५
 मिथ्याभिगृह्णो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
 अयज्ञः प्राप्नुयाद्द्वारं सुमहत्प्राप्नुयाद्भयम् ॥ १६
 मा दूतपुत्रं हृष्यस्व माव त्यक्ष्यसि जीवितम् ।
 दुर्लभामभिमन्वानो मा वीरैरभिरक्षिताम् ॥ १७

न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम ।
 ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ १८
 अशक्यरूपैः पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ।
 यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
 तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १९
 अन्तर्महीं वा यदि बोध्वमुत्पतेः

C. 4 42B
 E. 4 14 52
 K. 4 17 19

S नाह शक्या त्वया मदा (T₂ G₂ स्वयामता, M₃ सदा त्वया)
 — After 14^{ab}, S ins

270* स्पष्टं द्रष्टुं च वा सूतं कानदग्धेन चेतसा ।
 मा हि त्वमभिमन्वानं सूतपुत्रं नशिष्यसि ।
 ज्ञानु चार्धं न विरात्पुत्रपशुमानधव ।

[(L 1) G₂ तथा प्राप्तु (for च वा सूत) — (L 2) G₂
 त्वमवमन्वानं, and विनश्यसि — (L 3) G₂ महवाधव]
 — ^c) S प्रिया हि (for दृषिता) — ^d) S तस्मात्त्व
 धर्मभाग् (M 'वान्' भव

15 ^a) Ś1 D₂: परदारेषु ते, G₃ वारता D₂ तुष्टि
 (for बुद्धिर्) — ^b) D_{1,2}: न तु, Cc जानु (as in text)
 Dc कुर्यात् S transp जानु and कार्या — ^c) D₁ S om.
 हि D₅ तु (for हि) — ^d) Ś1 B₁: Dn D₃. 2. 7 9-12
 सुपुन्य; B₂ सुचलितं, D₂ मपुर्य

16 ^a) B₂ D₁ Ca 'मिगृह्णो, D₁ मिथ्यागर्दतो (sic),
 T G 'मिलापो, M 'वृत्तिसु, Cc. s r 'मिगृह्णो (as in text)
 Cr cites गृह्, Crp (Sr) गृह् D₃ मिथ्याचारो नर पापो
 — ^b) S कामात्मा Ś1 K D₁-2. c 2 10 लोभसा, B₁
 पापमोहिन; Dn₂ D_{11,12} मोहय — ^c) D₅ लोके (for
 घोर) B Dn D_{11,12} महद्वा, D₁-3 तथैव; D₅ प्राप्नुयात्
 (for सुमहत्) D₁-2. s सु (D₂ च) महद्भय, D₄ भयमेव
 च, Dc प्राप्तुने भय S अधर्ममयशश्चापि (M 'शो घोरं)
 प्राप्नुयाच्च महद्भय — After 16, K₂ B Dn D₃ 6-7 10-12
 ins a passage given in App I (No 14), while T₂
 G₂ ins

271* परदाररते पुम मततिस्त्व नश्यति ।

पतन्ति पितरश्चैव मय्य पश्चात्पतस्य च ।

S reads 14^{ab} (followed by 270*) after 16 (T₂ G₂,
 after 271*)

17 S om. 17^{ab} Before 17, B D (except D₂ 4
 2 s) ins मरन्त्युवाच — ^a) K₂ B Dn D₄-9 8 11.12 Cr
 सुहृन्व, Crp हृष्यस्व, Ca हृष्यन्व (as in text) D₇
 सूतपुत्रं प्रहृष्यस्व — ^b) D₁-4 मा त्व, D₅ मा च, D₁₀
 परि (for माद्य) Dn₁ D₄ त्यक्ष्यन्व (!) D₅ मालयाक्षी
 त्वर्जी — B₁ repeats 17^{cd} (with r L) — ^c) Ś1 K

अलभ्यामिति वै मत्वा, B Dn D_{11,12} जानीहि पचभिर्नित्य
 (Dn D_{11,12} वीरैर्), B₁ (second time) अलभ्यामपि
 सर्वत्र, D₅ 7 9 अलभ्यामभि(D₇ 'वि)मन्वानो (D₅ 'मत्वा
 वै) — ^d) B₂ Dn D_{11,12} नित्य माम् (for मा वीरैर्)
 K₂ अभ्यरक्षिता, D₃ रक्षिता मदा — After 17, S ins

272* पतिप्यस्ववद्रास्तुं वृन्तात्तालफल यथा ।

M₁ : cont.

273* कामवेगोद्धताङ्गेन स्पष्टं दुष्टेन चेतसा ।

18 ^a) B (B₃m as in text) Dn D₄-7 11.12 Cep
 लभ्या, Cc शक्या (as in text) — After 18^a, T G ins.

274* स्पष्टं दुष्टेन चेतसा ।

कामवेगोद्धताङ्गेन,

which is a transp of 273* — ^c) B₃ निहन्यु सकुन्दा,
 D₃ विह[? हि]स्यु कुपिता, D₅ 7 9 हन्यु प्रकुपिता — ^d)
 B₂ D₅ साध्वलं, B₃ तदल, B₄ तद्वलात्, D₇ 9 शूरास्त्वा
 (D₇ 'त्व), Ca. r साध्वल (as in text) Cc cites अल.
 Ś1 Cr विनीनश, Cc rp as in text S सानुयन्धममर्षिण
 (T₂ G₂ s M₁. 2 'र्षणा) — After 18, K₂ ins.

275* कोऽय कण्ठे शिलां धक्त्वा तर्तुमिच्छति सागरम् ।

केन शक्य विप भोक्तु चास्यते पुरुषाधम ।,

while S ins

276* सीतार्यं हि दशग्रीव यथा राम सयान्धवम् ।

पतिप्यसि तथा मूर्खं पाताले क्रूरदर्शने ।

[(L 1) M₁ 3 सानुयन्धममर्षिण (for the posterior
 half) — After line 1, M₁ 3 ins

277* रामो हत्वा तु मुदितस्तथा त्वां पतयो मम ।

— (L 2) G₂ घोरदर्शने]

19 S reads 19^{ab} after 19^{cd} — ^a) N अशक्य(D₁-8
 'महा, D₃ 'गम्य)रूप, S अभव्यरूपे D₁-8 यत्कर्म (for
 पुरुषै) — ^b) B₂ D₅ G₃ अर्हसि (for इच्छसि) D₁-8
 मा त्व तत्कर्तुमि — ^c) Ś1 K स्व(Ś1 स्व)लस्य, D₅ कृट',
 T₁ G M₅ तीरं, M₁-4 कृप' Ś1 K B₃ कूलमुत्तम, D₅
 कृटमुत्तर, T₁ G₁ 2 M₅ कृपमुत्तरन्, G₃ कृपक तरन्, M₁-4
 तीरमुत्तरन् Ca cites उत्तर — ^d) D₄ बाहुभ्या (for
 मन्दात्मा) — D₂ 8 10 तद्वत्त्व (for तथा त्व) K D₇

समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।

तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि

प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ २०

त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः

किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।

किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु-

श्रन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कन्तुमर्हसि, B₁ s Dn₂ D₆ 11 12 तर्तुमि^०, D₄ अपि कीचक
S यथा लघितुमिच्छेत तथैव ह्यन्मनोगतं

20 For S cf. v 1 21 — ^b) D₆ पारेमसुद्र (for
समुद्र^०) D₄ वाभिघावसि — ^c) B₄ D₆ s तेभ्यो (for
तेषां) D₅ विमोक्षुमर्हसि — ^d) D₈ धूराश्च मे (for
प्रमा^०) B₄ D₅ ते वरा, Dn D₁₁ 12 स्वेवरा; C_v मे वरा
(as in text)

21 For S see below — ^b) D₁-8 घलादिव, T₁ किं
मादृशीं (for किं मां दृढं) D₆ शृदा (for दृढं) — D₆ ins
after 21^{ab} K₂ Dn D₂ (marg) 11 12, after 21

278* तेषां प्रिया प्रार्थयतो न ते भुवि

गत्वा दिव वा शरण भविष्यति ।

न वर्तते कीचक ते दशा शुभ

या तेन सजीवनमर्थयेत सा ।

[Only Cn s comment on this stanza. — (L 1)

D₆ प्रार्थयसे न ते शृदा Cnp न मे भुवि — (L 2) D₂m
राजा कदा (for गत्वा दिव) — (L 3) K₂ D₂ ०
नि (for न) D₂ वर्तता K₂ कीचक नेदशी शुभा
— (L 4) K₂ त्यजेय सजीवितमस्तु मे प्रिय; D₂ ० जात
शिव (D₂ त्यज्यति) जीवितमद्य सुप्रिय Cs np या ते
च सजीवनमर्थयेत्]

K₂ D₂ cont

279* पाप न वेत्सि न नय दुरात्म-

न्दुर्बुच्चबुद्धे किल कीचकाधम ।

[(L 1) D₂ प्रभव (for न नयं) — (L 2) K₂

बुद्धेरिव]

— ^c) Ś₁ ह्यपितो; K₁ सुपितो, K₂ ह्युचितो (for शयितो)

— ^d) Ś₁ B₄ D₄-० s 10 जिघृक्षुश्चिव

For 20-21, S subst.

280* यो मामजाय कामार्त अयद्वानि प्रभापते ।

अशक्तस्तु पुमाप्यौल न लङ्घयितुमर्हति ।

पतन्हि पातालमुखे सहोदधौ

(20^a) क्षितिं प्रविष्टो यदि चोर्ध्वमुत्पतेत् ।

दिशः प्रपन्नो गिरिगह्वराणि वा

गुहां प्रविष्टोऽन्तगतोऽपि वा क्षिते ।

उद्धतपन्वा प्रपत्तिरेस्तते

[5]

हुतादानादित्यगतिं गतोऽपि वा ।

भार्यावमन्ता पुरपो महात्मनां

(20^b) न जातु मुन्येत कथंचनाहत । [10]

मोघ तवेद वचन भविष्यति

प्रतोलन वा तुल्या महागिरे ।

(21^{cd}) स्व तारकाणामधिप यथा शिशु

नं मा बलात्प्राप्स्यसि दुर्लभा मतीम् ।

दाराभिमर्शो पुरपो महात्मनां

[15]

गत्वापि देवाप्यदारण न विन्दति ।

इमां मतिं कीचक मुख कामिना

मा नीनशो जीवितमात्मन प्रियम् ।

हुतादान प्रज्वलित महावने

निदाघमध्याह्न द्वातुर न्ययम् ।

[20]

प्रवेष्टुकामोऽसि वधाय चात्मन

कुलस्य सर्वस्य विनादानाय च ।

न देवगन्धर्वमहर्षिसनिधौ

न नागलोकेऽसुरराक्षसालये ।

इह स्थितां मामघमल्य चेतसा

[25]

न जीवितार्थे शरण रमाप्स्यसि ।

[(L 1) G₂ M₄ s प्रभापसे — T G₃ s om. line 2

— (L 6) G₂ s 'ष्टोतरितो G₂ क्षितौ — (L 9) G₂

M₂ s भार्याभिमर्शो, M₄ s 'भिमता — G₄ (hapl.) om

lines 10-15 — After line 14, T₁ ins

281* स्व कालरात्रीमिव कश्चिदातुर

किं मादृशीं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।

— After line 18, T₁ G ins

282* स्व कालपादा प्रतिमुच्य कण्ठे

प्रवेष्टुमिच्छस्य दृष्णवेदात् ।

— (L 22) G कुलस्य धर्मस्य — (L 25) G गूढस्थिता;

M₂ s गृहस्थितां]

Colophon — Sub-partian B₂ 4 s Dn D₅ s 10-12

M₁-3 Cr कीचकवध — Adhy name D₁-3 कीचक-

प्रतिषेध, D₄ कीचकवाक्य, D₅ द्रौपदीवाक्य, M₁-3 द्रौपदी

प्रत्याख्यान, M₅ द्रौपदीवचन. — Adhy no (figures,

words or both) K₂ B₄ D₆ 7 ० 10 13, D₈ S 16,

D₈ 14 —

१४

वैशंपायन उवाच ।

प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।

अमर्यादेन क्रमेण वीरेणाभिपरिभुतः ॥ १

यया कैकेयि सैरन्ध्या समेयां तद्विधीयताम् ।

तां सुदेष्णे परीप्सस्व माहं प्राणान्प्रहासिपम् ॥ २

तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।

विराटमहिषीं देवीं कृपां चक्रे मनसिनी ॥ ३

स्वमर्थमभिसंधाय तस्वार्थमनुचिन्त्य च ।

उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णां सूतमब्रवीत् ॥ ४

पर्विणीं त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ।

तत्रेनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५

तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहाम् ।

सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वयमाना रमेद्यदि ॥ ६

कीचकस्तु गृहं गत्वा भगिन्या वचनात्तदा ।

C. 4 47
B. 4 47
K. 4. 18. 22

14

1 ^a) S च (M तु) पात्रान्दा (for राजपुत्र्या) — ^b) Here and in the sequel Śi K₁ uniformly सुदेष्णा for सुदेष्णा K₂ पुनन्ता (for सुदेष्णा) S कीचक काम-मोहितः — After 1^{ab}, S (M om. line 1) ins.

283* प्रविश्य राज्ञो भवनं नान्या अप्रतं न्यित् ।

मोऽनिरीक्ष्य सुदेष्णान्ता सुदेष्णा भगिनीं प्रियाम् ।

— ^a) M नचिने (for वीरेण) D₂ जति, D₃ अपि, Cr क्रमि (as in text) — After 1, K₂ ins a passage given in App I (No 12), followed by a repetition of 1^{ab}, while S ins

284* स तु मूर्ध्वङ्गलिं हृत्वा भगिन्याश्चरणानुसौ ।

मनोऽभिहतन्मूर्धं वातोद्धतं द्रवाणम् ।

प्रोवाच हि सुदुग्धार्तो भगिनीं निःश्वमन्सुहृ ।

अन्यस्युद्धुना माक्षा शुष्यता च पुन पुन ।

[(L. 1) T₂ G₂ च (for तु) G₃ स मूर्ध्वङ्गलिं M₁ : चरणानुसौ — (L. 2) T₂ G₂ स मोहाभिं G₁ M₄ वातोद्धतं — (L. 3) M₄ सुदेष्णे परिशुष्यता (for भगिनीं नि^a)]

2 Before 2, B₁ 4 D₁-c. 2. 6 S ins. कीचक उवाच (S om उवाच) — ^{ab}) S सुदेष्णे (for कैकेयि) K₂ B₃ D_n D₂ 5- 9 11 12 सैरन्ध्री समे (B₃ 4 D 6 मामि)वात्, D₁ 3 सैरन्ध्या समय S मगच्छेय सप्तमया (for समेया तद्वि^a) — After 2^{ab}, N ins

285* येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मा गजगामिनी ।

— ^a) Śi B D_n D₁ 6-12 त (D₁ तत्) सुदेष्णे, D₁-3 सुदेष्णे तत् S तथा श्रीघ्नं कुर्याद्य — ^a) B₃ D₁-3 9 T₂ M₃ नाहं प्राणान्, D_{n1} D_{n1} 12 मोहात्प्राणान्, D_{n2} प्राणान्मोहात्, D₁ M₂ अहं प्राणान् K₂ D₂ जहामि वै (D₂ मे), D₁ 7 9 T G₂ M₃ अहामिप, D₃ जहामिप — After 2, S ins a passage given in App I (No 15)

9

3 Before 3, N ins वैशं उ^a S om. 3-4. — ^{ab}) D_n D_{n1} 12 मा, D₁ ता (for ता) D₃ transp तस्य and तां Śi (by transp) वाचं श्रुत्वा, D₁ श्रुत्वा वाचो, D₃ तस्य वाचा D₃ तथा (for तदा) — ^a) D₃ शुश्राव सैरन्ध्रीया मा — ^a) D₁ 3 क्रिया, D₂ प्रिया (for कृपा)

4 S om. 4 (cf. v l. 3) — ^a) Śi D_n स्वमन्नम्, Cr स्वमर्थम् (as in text) K₂ अपिसंधाय, D_{n2} D₁ 9 11 12 अनुनं, D₃ मयाय, Cr जमिम^a (as in text) — ^b) B₃ D₁-3 10 अभिचित् — ^a) B₁ 2 5 D_n D₃ 11 12 उद्योग; Cr उद्वेग (as in text)

5 Before 5, K₂ B₂ 4 D₁-3 5 6 ins सुदेष्णोवाच — ^a) Śi K₂ B D_n D₂ 6-9 11 12 पर्वणि त्व, K₁ यक्षिणीं (sic) एव, D₁ पर्वणि त्व, D₃ पार्वती त्व, D₁₀ पार्वण्डु, S किञ्चित्कार्यं (M₁-3 कृत्य), Cr पार्वरीण, only D₃ exactly as in text! Cr r s cito पर्वणि, Crp पर्वणी D₁ 3 समुद्यम्य — After 5^{ab}, S ins

286* कृते चाक्षे सुराया च प्रेषयिष्यामि मे पुन ।
— ^a) D₃ तत्रेमां, S तामह — ^a) S मध्वन्नार्थं (for सुराहारीं) K₁ तवातिकात्, D₃ त्रिके

6 ^a) D₃ 4 S तत् (for तत्र) D₃ सप्रेक्षिता, D₁ तु प्रे^a D₁ 8 त्रेना, D₁ 9 त्तां — ^b) Śi B D_n D₁-3 6 10-12 Cc 3 निरवग्रहे — ^a) D₁ 8 परिसात्व (D₁ त्वय hypometrio!), D₂ सात्वये त्व S यथान्याय — ^a) K B D_{n2} D₁₀ 12 सात्वमाना, D₂ साध्यमाना, D₃ सात्वनाय Śi D₁-3 रमेद्यथा, K₂ रमेदिति, D₆ रमिष्यामि, D₇ च रस्यते S यदि माम (T₂ G₂ माक्षा, G₁ मा न, G₃ साम, M₁ सा स्म) महिष्यति (G₁ 8 ते) — After 6, S ins

287* मद्यं कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचिन्त्य ।

7 For S see below — ^a) B₁ 8 एवमुक्तं स निष्क्रम्य; B₁ 4 5 D_n D₃ 7 9 11 12 इत्युक्तं स विनिष्क्रम्य, B₃ m D₁-3 8 10 कीचकस्तु विनिष्क्रम्य, D₄ कीचकोथ विनिष्क्रम्य;

]

सुरामाहारयामास राजाहो ^१ सुपरिश्रुताम् ॥ ७

आजौरभ्रं च सुभृशं बहूंशोचावचान्मृगान् ।

कारयामास कुशलेरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८

तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।

सुदेष्णा प्रेपयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९

सुदेष्णोवाच ।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्धि कीचकस्य निवेशनम् ।

Do एतच्छ्रुत्वा तु निष्कम्य — ^१ B (except B₁) D₁₋₃
१-१० भवनात् (for वचनात्) Ś₁ K तथा Do भगिनी-
भवनात्त — ^२ Ś₁ K₁ सुपरिश्रुतां; B₃ m Crp स परि-
श्रुतां; the rest of N (incl Co r, for K₂ see below)
सुपरिश्रुता K₂ (corrupt) राजाहारा पुरस्कृता — For
7, S subst

288* सुदेष्णयैवमुक्तास्तु कीचक कालचोदित ।

स्वरमाण प्रचक्राम स्वगृह राजवेश्मन' ।

आगम्य च गृह रम्य सुरामन्न चकार ह ।

[(L 1) T₁ M (except M₅) काममोहित. — (L 3)
G₈ शीघ्रं (for रम्य)]

8 B₂₋₄ D₅ e read 8^{ab} *tevoce*, first as in text
(with v. 1), and again as in D_n (with v. 1). — ^a
Ś₁ K B₁₋₄ (B₂₋₄ second time) D_n D₄₋₁₂ (D₅ e
second time) मक्षो (or *क्ष्या)श्च (K₂ *स्तु) विविधाकारान्;
B₄ (first time) आजोरभ्रं च सु^१, D₁₋₃ आज शौ (D₂
सौ)करमन्यच्च, D₆ (first time) आजौ यभुं च सु^१; S
अजैलक च सुकृत (G₂ *तान्) Co oites आज and यभु
— ^१ B₂ (first time) हस्वाश्चो^१; D₁ s भक्ष्याश्चो^१; G₁
चहुशो^१ B₂ (second time) om च B₁ 4 (second
time) D_n D₁₁ 12 तदा; B₂ s D₆ (all second time)
तथा; D₁₀ अपि (for मृगान्) D₆ (first time) चहु
चोचावच तथा — K₁ om 8^e-9^b — ^d Ś₁ B D (except
D₁₋₃) M (except M₄) अन्न पान Ś₁ B D₁₋₉ च शोभन;
D₂ D₁₁ 12 च भोजन; S सुसस्कृत.

9 For S see below K₁ om 9^{ab} (of v 1 8)
— ^a Ś₁ तस्मिन्कृते K₂ महादेवी — ^c D₇ द्रौपदीं
(for सुदेष्णा) — ^d B₄ सैरिन्ध्रीं (here as elsewhere)
कीचक प्रति — For 9, S subst

289* स्वरवान्कालपाशेन कण्ठे बद्धं पशुर्यथा ।
नावबुध्यत मूढात्मा मरण समुपस्थितम् ।
आनीतायां सुराया तु कृते चाप्रे सुसस्कृते ।
कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ।

पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रवाधते ॥ १०

द्रौपद्युवाच ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।

त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११

न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।

कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२

त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।

कीचक ।

मधुमांस बहुविध भक्ष्याश्च विविधा कृता । [5]

सुदेष्णे मूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृहं प्रजेत् ।

केनचित्स्वच कार्येण त्वर शीघ्र मम प्रियम् ।

आ हि क्षरण देव प्रपद्ये वृषभपञ्जम् ।

समागम मे सैरन्ध्या मरण या दिशेदिति ।

वैशंपायन' ।

सा तमाह विनि शस्य प्रतिगच्छ स्वक गृहम् । [10]

प्राहमपि सैरन्ध्रीं सुरार्थं तूर्णमादिशाम् ।

एवमुक्तास्तु पापात्मा कीचकस्वरित पुन ।

स्वगृहं प्रायिदाच्छीघ्र सैरन्ध्रीगतमानस ।

कीचक तु गत ज्ञात्वा स्वरमाणा गृह स्वकम् ।

सैरन्ध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् । [15]

[(L 2) G₁ M नावबुध्यति — (L 5) G₁ मधु, G₈
मधु (for मधु) — (L 7) M transp मम and प्रियम्
— (L 8) T₁ G₂ प्रपद्ये (T₁ *य) वृषभपञ्ज — (L 9) T
G₂ दिशेति च — (L 10) G₈ transp स्वक and गृहम्
— (L 11) M सुरार्थे — (L 13) G₁ s तूर्ण (for शीघ्र)
T G₂ *चेतन (for *मानस) — (L 14) T G₁₋₃ transp
गृह and स्वकम् — (L 15) M तत सैरन्ध्रीमाहूय]

10 D₁₋₃ G₂ M om the rof — ^a S गच्छ सैरन्धि
मक्षीत्या — ^c B₃ m S सुराम् (for पानम्) Ś₁ K D₁₋₃
आहर (for आनय) S सुश्रोणि D₄ सुरामहारय क्षिप्र-
— ^d S वृषिताह विलासिनि (T G *नी) — After 10,
S ins

290* वैशंपायन. ।

सुदेष्णयैवमुक्ता सा निश्चसन्ती वृपात्मजा ।

अप्रवीच्छोकसतप्ता नाह तत्र व्रजामि वै ।

सूतपुत्रो हि मा भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ।

11 S om the rof B₁ s D_n D₄₋₆ 11 12 सैर (B₄ D₆
*रि)ध्रु (B₄ *ध्रु)वाच — ^b B₁₋₃ कीचकस्य (for राज-
पुत्रि) D₁ s निकेतन — ^c D₁₋₃ देवि; S भद्रे (for राज्ञि)

12 D_{n1} (hapl) om 12^e-13^d, S om 12 — ^b =

प्रविशन्त्या मया पूर्वं तत्र वैश्वमि भामिनि ॥ १३

कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।

सोऽवमंस्वति मां दृष्ट्वा न यासे तत्र गोभने ॥ १४

सन्ति बह्व्यस्तत्र प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ।

अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवमंस्वते ॥ १५

सुदेष्णोवाच ।

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संग्रेपितां मया ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सपिधानं हिरण्मयम् ।

सा गङ्गमाना रुदती देवं शरणमीयुषी ।

प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७

द्रौपद्युवाच ।

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कंचन ।

तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशे कृथाः ॥ १८

C. 4. 448
B. 4. 18, 18
K. 4. 18, 18

13^d B₂ 4 D₂ 6 10 भाविनि (B₂ *नी) (for भामिनि)

13 Dn1 om 13 (cf v 1 12) — ^{ab} B₂ om च
Dn₂ D_{11.12} transp चैव and देवि Śi K B₄ D₁ 7 9 मे
(for स) S मनयश्च कृतो मष्टे स्वया (G₁ M₁₋₃ यया)
प्रथमसंगने — ^{cd} Śi प्रविशन्ते च D₄ यया (for मया)
K₁ माघं (for पूर्वं) B₁ 4 D₂ 6 11.12 भाविनि (B₂ *नी)
S स्वया नि (T₁ G₁ 8 तदानीं, T₂ M₂ 4.5 तथा नि, M₂ तदा
नि) वममानाया (M₁₋₃ *माना वै) यथाह नान्यचारिणी
— 13^d = 12^b

14 ^a Śi K₂ Dn₁ D₂ 8 10 M₁₋₃ तु (for च) K₁
कीचकश्चक्रे कति — ^b Dn₂ D_{11.12} मदनदीपित, G₁ 8
*मोहित — ^c D₂ स न सृष्यति मां दृष्ट्वा, D₇ 9 दृष्ट्वाभि-
मन्यते (D₇ मन्यते) मो (D₇ *मो) मा, S स सामिहागता
दृष्ट्वा — ^d S व्यवसति निराकृति (T₂ G₂ *ति) — After
14, S ins

291* कथं नु वै तत्र गता मर्षेणमामयान्यवान् ।

15 ^a D₁₋₂ मति चान्या, S (by transp) बहव
मति Dn₂ D_{11.12} तु ते (for तव) D₄ मति ते बहव
प्रेष्या — ^b G₁ तवागता, G₂ M₂ तवानुगा (for वशा*)
— ^c D₁ 2.3 अन्यान्, D₂ 10 अन्या, D₄ तास्व S
कैकेयि (for मष्टे ते) — ^d Śi मामवमन्यते, K मामभि*.
S स्वया शह (T₁ G₁ 8 मरदयाह) निह स्वया — After 15,
S ins

292* कीचकस्यालय देवि न यामि भयकम्पिता ।

ययमन्यच ते कर्म करोम्यतिमुदुष्करम् ।

वैशंपायन ।

पुत्रसुक्ता तु पाश्यान्त्या देवयोगेन कैकयी ।

ता विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोऽन्वशासत् ।

[(L 2) T₂ G₂ 3 मे (for ते) M₁ ययमन्यद्विद्यते कर्म]

16 ^a K₂ न वै त्वा, D₁ 6 नैव त्वा Śi न चैव त्वा
तु हिं — ^b K Dn D₂ 7 2.10 मग्नेपिता (for *ता)
— For 16, S subst.

293* कीचक त्वेव गच्छ त्व यलात्कारेण चोदिता ।

नान्नि मेऽन्या स्वया तुल्या मा त्व शीघ्रतर व्रज ।

अवश्य त्वेव गन्तव्य किमर्थं मा विलम्बसि ।

शीघ्र गच्छ त्वरस्वेति मत्पीतिवशमाचर ।

न हीदृशो मम भ्राता किं त्व समभिराङ्गसे ।

[(L 1) T₂ G₁ 3 चैव, M₂-धे वि (for त्वेव) M
गच्छस्व — (L 2) G₁ 8 M₂ 6 मे (for त्व) — (L 3)
T G₁ 2 एव (for त्वेव) M गतव्ये G₂ M₂ वा, M₁ 2.3
स्व (for मां) T G₂ M₂ 4 विवक्षामि (for विलम्बसि)
— (L 4) M₁₋₃ त्वरस्वेह — (L 5) M₁ 2 किं त
त्वमभि*]

17 N om वैश* र* — After वैश*, S (which om.
उवाच) ins

294* उक्त्वा चैनां यलात्कारेण विनियुज्य प्रसुत्तत ।

— ^a B₁ 2 Dn D₁ 8 9 11.12 इत्युक्त्वा B₁ 8 8 Dn
D₂ 11.12 पात्र, G₂ काश्य, G₇ rp काश्य, G₂ c.r v कांस्य
(as in text) C₇ कशस्वेदं निक्षेपणस्थान काश्य पात्रम् ।
छान्दसत्वाद्दिन्दुयोगा । C₇ S भाजन प्रददौ चास्ये — ^b K
M₂ सविधान, D₁ 8 सोप*, D₁₀ सप्र*, T₁ G₁ M₁ Ca सापि*,
M₁₋₃ पिधान च, C₂ as in text — After 17^{ab}, S ins

295* या सुजाता सुराण्या च तामानय सुरामिति ।

— ^a D₄ सुदती (for रुदती) — ^b Śi B₂ 4 D₁-4.6
Cc r देव, K देवी (for देव) D₂ 7 शरणमेयुषी S
वेपन्ती (M *ती) द्रुपदात्मजा — ^c S देवते (T₁ G₁ 8
देवता)भ्यो नमस्कृत्य (M *त्वा) शशुरेभ्यस्तदा (M₂-3 *या)-
प्रवीत्

18 Dn D_{11.12} G₂ सैरघ्नी (for द्रौपदी) — ^a B₁
Dn D₂ 10-12 मर्तुभ्यो, S पाथे* (for पाण्डु*) — ^b G₁ न
हि जानामि, G₂ नाह जा* Śi D₂ कंचन, S मानव D₂
न जानामि कथंचन — ^c S दृष्ट्वा (for प्राप्ता) — ^d K
वशीकृथा, D₂ 6 वशेकरोत्, S वशा नयेत्, only Śi D₁₋₃ as
in text! B Dn D₂ 7-12 मा कुर्यात्कीचको वशे — After
18, S (except M₁) ins

296* यथाह पाण्डुपुत्रेभ्यः पञ्चभ्यो नान्यगामिनी ।

तेन सत्येन मा दृष्ट्वा कीचको मा वश नयेत् ।

[(L 1) M (except M₁) नान्यचारिणी]

वैशंपायन उवाच ।

उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमवला ततः ।

स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९

अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।

तर्चैनां नाजहात्त्र सर्वावस्थास्निन्दिताम् ॥ २०

तां मृगीमिव विव्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां ममीपगाम् ।

उदतिष्ठन्मुदा खतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१

इति धीमदाभारते विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

कीचक उवाच ।

स्वागतं ते मुकेयान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।

स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १

सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।

आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ २

अस्ति मे शयनं शुभ्रं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

Thereafter S ins a colophon, relegating stanzas 19-21 to the next adhy

19 After वैशंप, S (which om उवाच) ins

207* अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्यं दिवापरम् ।
मारुतं चाधिनौ देवौ बुधेर यरण यमम् ।
रत्नमग्निं भग विष्णु स्वन्द पूषणमेव च ।
सावित्रीसहितं चैव प्रणाय पर्यकीर्तयत् ।
इत्येवं मृगदावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ।

[(L 2) M₁ s चैव (for देवौ) G₂ बुधेरयरणौ

— (L 3) G₁ प्रिय (for स्कन्द)]

— ^b) Ś₁ B₂ s D₂ s अग्रदा; D₂ s D₁ s अचला (for अयला) S तदा D₁ s तंमवलोक्य च — ^d) K₁ subst 21^{ab} for 19^{cd}, repeating 21^{ab} in its proper place D₁ स तस्यास्, G₂ M₁ s तदस्यास्, M₂ s तदस्यास् (for स तस्यास्) K₂ वयसुद्धयत्, D₂ वयसुद्धयत्; D₁₀ M₁ s वयसुद्धयत् (for वयसुद्धयत्) D₁ s तत्तस्याश्चित्तित सूर्यस्तत्र सर्वं बुयोध ह.

20 ^a) Ś₁ K₁ तर्चैना, B₂ D₂ T₁ तर्चैना, D₁ s तर्चैनां; M स तर्चैनां G₁ s न जहात्; M न जहाँ (M₁ नाजहात्) D₁ न तर्चैनां चाजहात्त्र — ^d) D₁ s M₁ s सर्वावस्था (M₁ स्य)मनिं — After 20, S ins

208* सा प्रतस्थे सुवेदान्ता स्वरमाणा पुन पुन ।

विलम्बमाना विवदा कीचकस्य निवेदानम् ।

21 ^a) B D (except D₁ s 10) संयन्ता — ^b) T₁ G₁ s transp दृष्ट्वा and कृष्णां M इष्ट (for कृष्णां) B₂ अनिदिता, D₂ सुशोभना; S (except M₁ s) समागतं (for समीपगाम्) — ^c) D₁ s उपातिष्ठत् D₁ s तदा (for मुदा) S उत्पपातासनात्तणं — ^d) M (except M₁) सागरे (for पारग.) — After 21, S ins.

299* शृङ्ग चोवाच वाक्यं कीचक काममोहित ।

Colophon. — Sub-paraean K₁ B₁ s D₂ D₂ s M₁ s कीचकस्य — Adhy nam^r B₁ कीचकान्ययममन; D₁ s M₁ s द्रौपदीप्रेषण (D₁ s 'ण); D₁ s द्रौपदीकीचक समागत. — Adhy. no. (figures, words or both): K B₁ D₂ 14, D₂ s 15, S 17 — S'loka no D₁ 21

15

1 S om. the ref (cf v 1 4 14 18) — ^a) B₁ परारोहे; D₁ सुप्रकाने; D₁₀ स्यु पत्याणि (for मुकेयान्ते) — ^c) S साधु मे (for स्वामिनी) D₂ त्वमनुप्राप्ता; D₂ त्व परिश्रम्य; D₁₀ त्व मम प्राप्ता; T G ममनुप्राप्ता — ^d) D₁ s यथेप्समि (D₁ चित्त) (for मम प्रियम्) S चिरस्य भयन शुभे — After 1, S ins

300* वुरस्य च मयि प्रीति वदा चोपानयस्व माम् ।

प्रतिगृह्णीष्व मे भोगान्वदधमुपकल्पितान् ।

2 ^a) D₂ s सुवर्णमाला, D₁₀ माल्य- Ś₁ K₁ B₁ s D₁ s 11 12 कम्बूश्च Ca oltos कम्बू, Cv कम्बू (as in text) S सर्वरसमर्थं मालं. — ^b) K₁ D₁ s 1 2 Cv परिहाटके; S च हिरण्यमे, Ca s as in text — After 2^{ab}, N ins

301* नानापचनजे शुभ्रे मणिरस्य च शोभनम् ।

[= (var) 1 67 2^{cd} — D₂ नानारसमये D₂ सुभ्रु K मणिरस्यानि K B₁ s D₂ 10 शोभने]

— ^d) B₁ s D₁₀ आहर तव; B₁ आभर चैव; D₂ भूषणानि च, D₂ आभरणानि च; D₁ s आहतानि च (for आहरन्तु च) Co oltos आहर D₁ s तव प्रेष्या (for च वस्त्राणि) D₁ 10 कौशिकान्य; D₂ s 9 कौशिकान्य; D₂ कोदाजान्य (for कौशिकान्य) Ca oltos कौशिकानि S घातांसि चदन

एहि तत्र मया सार्धं पिवस्व मधुमाधवीम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

अग्रैपीद्राजपुत्री मां सुराहारी तवान्ति क्रुम् ।

यानमानय मे क्षिप्रं पिपामा मेति चात्रवीत् ॥ ४

मात्व पूषशुद्धा च वारुणी — After 2, S ins

302* प्रतिगृहीष्व भद्र ते विहरम्ब ययेच्छमि ।

प्रीत्या मे कुरु पञ्चाक्षि प्रमाद प्रियदर्शने ।

3 ^{a)} B D द्विच्य (for शुभ्र) S स्वास्तीर्णमस्च्छयन
मितसूक्तोत्तरच्छद — ^{c)} S अत्रास्त्र (for एहि तत्र)

— ^{d)} S पिपेमा वरवारुणी — After 3, S ins

303* वैशपायन ।

स मूढ कीचकन्त्र प्राप्ता राजीवलोचनाम् ।

अत्रवीद्रौपदीं ह्यप्रा दुरात्मा द्यात्मममत ।

कीचक ।

नजस्र मां विशालाक्षि भर्ता ते सदशो रहम् ।

उपसर्प वरारोहे मेरमकंप्रभा यथा ।

वैशपायन ।

कीचकेनैयमुक्ता तु पात्राली वरभापिणी । [5]

अत्रवीद्र ममाचारमीदृश वकुमहंमि ।

नाह शक्या तया स्पृष्ट श्वपिनेव ब्राह्मणी ।

मा गमिष्यमि दुर्जुदे गतिं दुर्गान्तरान्तराम् ।

यत्र गच्छन्ति बहव परदारानिमदंका ।

नरा सभिन्नमयांदा कीटवच्च गुहाशया । [10]

[(L. 2) M कृष्णा (for ह्यप्रा) — (L. 5) T₁ G₂ सा

(for तु) G₁ s द्रौपदी (for पात्राली) — (L. 6) M

मात्रवीद्र — (L. 7) T G₁ श्वपिनेव — (L. 8) T₁ G₂

गनुमिच्छमि, G₁ नागमिष्यति T₁ G₂ दुर्गान्तरान्तरम्, T₂

दुर्गगतवरा, G₁ दुर्गावरातर, M₂ दुर्गागतावरा — (L. 9)

M₂ s तत्र (for यत्र)]

4 S om the ref, D₁ om 4 — ^{a)} D₂ माग्रपीत्,

D₁ अग्रैशीत्, C_a r अग्रैपीत् (as in text) S मा सुराहारी

(for गजपुत्री मा) — ^{b)} Ś₁ K सुराहारी Ś₁ तवातिके

S सुदेष्णा एरद्विवेगन — After 4^{ab}, S ins

304* तस्य नयिष्ये मदिरां भगिनी नृपिता हि ते ।

[T₂ G₂ तव (for हि ते)]

— ^{c)} B₁ s D₁ s D₂ s 7 9 11.12 पानमाहर D₁ 7 9

transp मे and क्षिप्र K चेति, C_n.r मेऽति Ś₁ K

मात्रवीत् B₁ D₁-2.6 मा (B₁ मे) प्रजाघते, D₂ ता च

माधवीत् (for मेति चात्र) S पिपामिता च कैकेयी तूर्ण-

मामादिगच्छत — After 4^{cd}, S ins

305* दीयता मे सुरा शीघ्र सूतपुत्र यजाम्यहम् ।

5 ^{a)} D₂.10 S हरिष्यति (for नवि) — ^{b)} C_a

कीचक उवाच ।

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः परिश्रुतम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ।

C 4 430
B 4 15.5
K 4 19.21

सुदेष्णाया (for राज) Ś₁ B₁ s 5 D₂-2.11.12 परिश्रुत,
K₂ परिश्रुत, B₁ D_n D₂.10 प्रतिश्रुत, D₁-2.7 (anf lin)
सुरादि(D₂ वि)क, S सुरामिमा, C_c परिश्रुता, C_a.v परि-
श्रुत (as in text) — After 5, S ins

306* किं त्व यास्यमि सुश्रोणि मदर्थं त्वमिहागता ।

[M ममार्थमिह चागता]

6 N om. the ref. — ^{a)} B₁ s (m as in text)

इत्येव, B₂ D₂. 7 इत्येता, D₁ 2 इति ता, D₂ 9 S इत्युक्त्वा

— ^{b)} Ś₁ K परामृषत् — After 6^{ab}, N (Ś₁ K B₂-s

D₁. 2-7 9.10 om. lines 1-4, D₂ reads lines 1-8 in

marg) ins.

307* द्रौपद्युवाच ।

ययैवाह नाभिचरे कदाचि

स्पतीन्मदाहं मनसापि जातु ।

तेनैव सत्येन वशीकृत त्वा

द्रष्टासि पाप परिकृष्यमाणम् ।

वैशपायन उवाच ।

स तामनुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा [5]

जिघृक्षमाण परिभल्पयन्तीम् ।

जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे

स कीचकश्चा सहमाक्षिपन्तीम् ।

प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन

मुहुर्विनि श्वस्य च राजपुत्री । [10]

तया ममाक्षिप्ततनु स पाप

पपात शग्वीव निकृत्तमूल ।

[Cf B 3 268 21, 23^{ab}, 24, 25^{ab} — (L. 1) D₁ s

यथा हि नाह व्यभिचारयुक्ता — (L. 2) D₁ कदापि नो वै,

D₂ कदाचिदास (for पतीन्मदाहं) D₂ s C_v राजन् (for

जातु) — (L. 3) D₁ s वशीकृतपि (for कृत त्वा)

— (L. 4) D₁ s मुच्ये यथा(D₂ हि चा)नेन विकृष्यमाणा

— (L. 5) B₁ D_n D₁ 12 अभिप्रेक्ष्य D₁ 10 विलोलनेत्रां

— (L. 6) K जिघृक्षमाणा (K₂ ण) — (L. 7) Ś₁ K

उत्तमवस्त्रदेशे — (L. 8) B₂ D₂ स्या कीचक K B₂ D₂ 10

त (for सा) Ś₁ K क्षिपत्सा, D₁ s चचलमुक्षिपतीं (for

ता सहमाक्षि) — (L. 10) B₂ s D₂ 7 9 मुहुर्विनिश्वस

C_r cites विनि श्वस्य (as in text) Ś₁ K₁ B₁ D₂ 7 9 तु

(for च) — After line 10, B₂ 4 D₂ ins

308* चिक्षेप त गाढममृष्यमाणा

सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
सर्मां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६
तां कीचकः प्रधावन्तीं केजपक्षे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ ७
ततो योऽसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः ।
स कीचकमपोवाह वातवेगेन भागत् ॥ ८

प्रवेपमानातिरिप्या शुभाङ्गी ।

— (L 11) Ś1 तथा, B4 अयात् (for तथा) B2 ममा-
क्षिसवपु, D3 मसुरिक्षिसतनु Ś1 K ममतात (for म
पाप)]

— 6) Ś1 गृहीता S विधुन्वती — 6) S भूमौ निक्षिप्य
भाजन — 6) B1 2 3 Dn Dc 11 12 दारणमागच्छद्

7 6) M transp तां and कीचक — 6) Ś1 B2 Dn2
D3 4 11 12 केजपादो, Ca c as in text Ś1 K परामृपत्
— 6) T G पातयित्वा च (T2 तु) तां भूमौ — 6) T G
सूतपुत्र (for पात) Ś1 परामृपत्; K D1-2 c 10 पदाहनत्
— After 7, S (M om line 1) ins

309* समाया पश्यतो राज्ञो विराटस्य महारत्न ।

द्राक्षणाया च वृद्धाना क्षत्रियाणां च पश्यताम् ।
तस्या पादाभितहाया युग्माद्दुधिरमास्त्रवत् ।

[(L 3) M3 शोणितम् (for रधिरम्) T2 आप्तरत्; M
आस्रजत् (M3 रद्धहत्) (for आस्रवत्)]

8 6) B Dn Dc-12 तस्या, D1-8 युक्तो (for ततो)
D3 किल (for तदा) S ततो दिवावरेणाशु — 6) S
(except G1.8) वायुवेगेन D1-8 अदृश्यो वायुरूपेण अपो
वाहत भारत

9 6) B4 D (except Dn2 D11 12) तदा, G2 हतो
(for ततो) — 6) B2 D1-8 'समाहित', T G 'स्मरित'
— 6) G1 विवर्णमानो, G3 त्रिकीर्णं B Dn2 D4 8 10-12
निश्रेता (for निश्रेष्ट) — After 9, S ins

310* तां दृष्ट्वा तत्र ते मभ्या हाहाभूता ममन्तत ।

न युक्त सूतपुत्रेति कीचकेति च मानवा ।

किमिय वध्यते वाला कृपणा वाप्यवान्धवा ।

[(L 1) T2 G2 त (for ता) — (L 2) T1 तेषुवत्
(for मानवा) — (L 3) M5 वाप्यते वाला T2 G2 M4
च (for वा)]

10 6) K2 तत्रासीनौ, D1 9 मभामीनौ T G2 तस्या
सामन्दि ते पायां — 6) T G2 मभाया आतरन्तदा; G1 8 M
युधिष्ठिरकोटरो — 6) D3 M1 कीचकस्य B1 Dn D11.12
G1 परामव, B2 8 D3 8 पदाहत (B3 'मव) — After
10, S ins

311* वा दृष्ट्वा भीममेनस्य क्रोधादस्त्रमवर्तत ।

स पपात ततो भूमौ रक्षोवल्लग्नमाहतः ।

विघूर्णमानो निश्रेष्टश्चक्रमूल इव द्रुमः ॥ ९

तां चासीनौ दृष्ट्वा तु भीममेनयुधिष्ठिरौ ।

अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ १०

तस्य भीमो वधप्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।

दन्तैर्दन्तांस्तदा रोपान्निष्पिपेष महामनाः ॥ ११

S cont B2 Dn Dc 11 12 ins after 11

312* भूमोच्छ्राम ममनप्रेप्से घोषितपद्मणी ।

मन्वेदा शुक्रुटी घोषा कलाटे ममपतत ।

[(L 1) B2 Dn Dc 11 12 भूमच्छ्रामा द्यमजरां D3
घोषुच्छ्रामणी — (L 2) M4 मरजाम (for मन्वेदा)]

11 6) D4 ततो (for तस्य) N (except Ś1 K3
D1 2) M1 वध प्रेष्यु — 6) D1-2 तथा (for तदा) Ś1
K D3 8 महाकल D1-2 दन्तैर्दन्तांस्तदा (D3 'र) मृष्ट्वा
श्रोधाद्दुष्टिमानया — After 11, B2 Dn Dc 11 12 ins
312*, and cont.

313* इमेन मग्दे संघ हन्तात् परवीरहा ।

B2 Dn Dc 11.12 cont. S ins after 11

314* भूयश्च त्वरित द्रुमः महामोघातुर्मच्छा ।

[S महामोघाय चामनात्]

S cont.

315* निरक्षत द्रुम दीर्घं राजान चान्वयंसत ।

वधमाकाह्यमाण न कीचकस्य दुरात्मनः ।

आकारेणैव भीम स प्रत्यपेधयुधिष्ठिर ।

तस्य राजा शनै मज्रां कुर्वन्तुर्न्नीसुतोऽनव ।

चकार भीममेनस्य रोपाविष्टस्य धीमत । [5]

उपाप्यान तदा चाह कृद्धानामा युधिष्ठिर ।

यद् ।

सूद मा माहय चार्पी कण्ठितोऽय घनस्पति ।

नात्र शुष्काणि काष्ठानि माघनीयानि कानिचिद् ।

यदि ते दारकृत्य स्वादिप्स्यस्य नगराद्दहि ।

समूलं श्वातयेवृक्ष श्रमदो न भविष्यति । [10]

यस्य चाद्रैस्य वृक्षस्य शीना छायां समाश्रयेत् ।

न तस्य पर्णं द्रुशेत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।

न श्रोषकालमयस्य सूद मा चापल कृषा ।

अर्षोऽय द्विपक्षो नो नेट चलता बहु ।

[(L 3) M आकारेण तु भीमस्य — (L 4) T1 G1

कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर (for the posterior half) — (L 5)

T1 G1 पादुपुत्रस्य (for रोपाविष्टस्य) M चकार पादुपुत्रस्य

भीमस्यामिततेजस्य — (L 14) G1 8 विपक्षो नो M

नेतत् (for नेट)]

12 6) D3 पदागुहेन B Dc 10 अचमृद्भन्, D3

अथाङ्गुष्टेनावमृदादङ्गुष्टं तस्य धर्मराट् ।
 प्रबोधनमयाद्राजन्मीमस्य प्रत्यपेधवत् ॥ १२
 सा सभाद्वारमासाद्य रुढती मत्स्यमत्रवीत् ।
 अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतीस्तान्दीनचेतनः ॥ १३
 आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।
 दहमानेव राट्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ १४
 द्रौपद्युवाच ।
 येषां वैरी न स्थापिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।

तेषां मां मानिनीं भार्यां स्रुतपुत्रः पदावधीत् ॥ १५
 ये द्युर्न च याचेयुर्वहण्याः सत्यवादिनः ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां स्रुतपुत्रः पदावधीत् ॥ १६
 येषां दुन्दुभिनिर्वोपो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां स्रुतपुत्रः पदावधीत् ॥ १७
 ये ते तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽभिमानिनः ।
 तेषां मां मानिनीं भार्यां स्रुतपुत्रः पदावधीत् ॥ १८
 सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपायासितास्तु ये ।

C 4 477
 B 4 13.23
 K. 4. 22.23

अवगृह्यात्, T1 G2 चामृदात्, G3 मृदात् S तत्र (for तस्य)
 Dn D11.12 अयावमृदादिगुष्टमगुष्टेन युधिष्ठिर, D1-8 अगुष्टे-
 नावमृदात् अगुष्ट तस्य घं, D4 अगुष्टेनाय तद्राजमगुष्ट तस्य
 घं — ^{cd}) B (B3 transp राजा and भीम) D (except
 D2) राजा (for राजन्) K2 B (B3 transp राजा and
 भीम) Dn D5 c 8 11.12 भीम त, D1-4 7 9 भीम स Dn2
 D11.12 प्रत्यपेधत — After 12, D7 ins

316* त्रिंशद्दोद्वादशाक्ष्य चतुर्विंशतिपर्यन्तम् ।

यद्यपिपद्यितारस्य एकादा न क्षमी कथम् ।

[Commented on by Cv only! — (L 1) Cvp
 त्रिंशद्दोद्वादशा]

On the other hand, after 12, D2 11 (marg sec.
 m) ins

317* त मत्तमिव मातरं वीक्षमाण वनस्यत्सिम् ।
 स तमावाग्यामास्य भीममेन युधिष्ठिर ।
 आलोकयामि किं वृक्ष सुट् दारवृतेन वै ।
 यदि ते दारमि कृत्य वहिर्वृक्षाधिगृह्यताम् ।

while S ins

वशापायन ।

318* भीममेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा परपुरजय ।
 महामात्पवित फोद्य न्ययच्छद्दृतिमान्जलात् ।
 दृष्टिं तज म नु आनुस्त्वीणीमाम्नीद्वकोटर ।
 भीमस्य च ममारम्भ इष्ट्वा राजश्च चेष्टितम् ।
 द्रौपद्यस्यधिकं क्रुद्धा प्रास्वत्समा पुन पुन । [5]
 कीचकेनानुगमनात्कृतवात्रायतेक्षणा ।

[(L 1) M स भीममेनस्तद्वाक्य — (L 2) M2 s
 न्ययच्छद् (for न्ययच्छत्) — (L 3) M च पादव (for
 वृकोटर) — (L 4) M नु (for च both times)
 — (L 6) M कृष्णा (for कृत)]

13 ^a) Dn2 D1-4 11.12 *मागत्य, D2 10 *मागत्य (for
 *मासात्) S सभाद्वारसुवागम्य — ^b) K2 D1- 8 9 T2
 रुढती S वाक्यम् (for मत्स्यम्) — ^c) D7 9 स्नात् (for

तान्) D1-8 M1.5 तौ पती (M1 inf ltn s पती तौ)
 दीनमानसौ

14 ^a) D2 2 10 अभिवीक्षती, S परिरक्षती — ^b) B
 (except B2) Dn D5 7 11.12 Cr प्रतिज्ञा, Crp as in text
 B1.2.5 Dn1 Cn *महिता, B2 (m as in text) *सश्रया,
 B3 *सश्रय, Dn2 D2.1 9 11.12 *सयमात्, G1 *सश्रिता, G2
 *मज्जिता, G3 M (M3 sup ltn) *सयुता, Ca *सहित, Cr
 *मश्रयात्, Crp (Der) as in text D2 धर्मज्ञानममा-
 हिता — ^c) D1.4 c दहमानेव (D2 *न), D7 9 निर्देहतीव,
 D8 दहतीवाति (for दहमानेव) D5 रोपेण, Cr राट्रेण
 (as in text) — ^d) D1m कोपेन (orig चक्षुषा as in
 text) — After 14, D2 marg ins

319* इट युवन्ती मा देवी राजान च वरा नयेत् ।
 while S ins a passage given in App I (No 16),
 which is followed by st 24-27

15 D1.8 om. the ref, D2 ins it in marg M2
 सैरिणी (for द्रौपदी) — ^a) B1.8 D. अरि (for वैरी)
 S transp वैरी and न D1-8 येषामवध्यो नवारि, Ca as
 in text — ^b) B2 D7 सुत्वं (for पदा) B1 s Dn
 D1-2.9 (sup ltn as in text) 11 12 Cc s v ap rp
 (Cat.) पद्येपि (D2 सुखं च) विषये वसन (Cc s do not
 cite वसन), Ca r cp सुत्वं भूमिमुपस्पृशन् — 15^{cd} =
 16^{cd}, 17^{cd} etc. — ^c) M2 दयिता (for मानिनीं),
 cf. v l 16, 17 etc.

16 Ś1 D1-3 (1 hapl) om 16, D10 transp 16 and
 17 — ^a) S ये च (G1 s च, M ते) द्युर्न — 16^{cd} =
 15^{cd}, 17^{cd} etc — ^c) T1 G1 M2 दयितां (for मानिनीं),
 cf. v l 17, 18 etc.

17 B2 D2.4 s G2 M2 om. 17, Ś1 transp 17 and
 18 — ^{ab}) M1.2 तेषां (for येषां) M1 महान्; M2
 मृदा (for स्निदा) D10 श्रूयते हि अहर्निश — After
 17^{ab}, Ś1 K ins

तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १९
 शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
 चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २०
 कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
 मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २१
 क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
 न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २२

मयात्र शक्यं किं कर्तुं चिराटे धर्मदूषणम् ।
 यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागमम् ॥ २३
 न राजन्नाजवल्किचिल्लमाचरसि कीचके ।
 दस्यूनामिन् धर्मस्ते न हि संगमिदो भवेत् ॥ २४
 न कीचकः स्वधर्मस्यो न च मत्स्यः कथंचन ।
 मभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ २५
 नोपालमे त्वां नृपते विराट् जनसंमदि ।

320* येषां ज्यातलनिर्वोपायममकम्पत मेदिनी ।
 — ^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc S (Ga Ms om) दयितां (for मा
 निनीं), of v 1 15, 16 etc — After 17, K₁ repeats 15
 18 D₂ 18 G₁ om. 18, Ś₁ transp 17 and 18
 — ^a) B₂ 4 D₁ D₂ 5 7 9 10 च (for ते) D₁ 2 ये
 लोकपूज्या सतत, S (G₁ om) तेजस्विन मदा क्षान्ता
 — ^b) B₁ 5 D_n D₇₋₁₀ तिमानिन ; B₂ मनस्विन , T G₂ 8
 च मानिन — S (except G₁) ins after 18^{ab} (Ms
 subst for 18^{ab})

321* महेष्वासा रणे दुरा गर्दिता मानतपरा ।
 — 18^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc — ^c) S (G₁ om) दयिता
 (for मानिनीं), cf. v 1 15-17. — T₁ ins after 18
 T₁ ins after 19

322* येषा नास्ति सप्त कश्चिद्वीर्यं सत्ये चले दमे ।
 तेषा मा दयिता भार्यां सूतपुत्र पदावधीत् ।
 येषा न मद्दा कश्चिद्वर्णो धर्मो वि मानव ।
 तेषा मा दयिता भार्यां सूतपुत्र पदावधीत् ।
 तवाग्रतो धिदोषेण प्रजानां च हितैषिणः । [5]
 पश्यतो निहता राजस्त्रेनेह जगतीपते ।

19 K₁ om 19, B₂ subst 20^{ab} for 19^{ab} — ^a) D₂
 G₂ मर्षं लोक Ms सर्वान् लोकानिमानहन्तु — ^b) D₁₋₄
 धर्मपादास्थि (D₂ 4 'ह') ताश्च Ś₁ D₁₋₄ 9 च (for तु) S
 यद्वि क्रुद्धा महाबला — 19^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc — ^c)
 M₂ दयितां (for मानिनीं), cf v 1 15-18 — After 19,
 D₂ repeats 18, while T₁ ins 322*

20 B₂ subst 20^{ab} for 19^{ab} — ^a) D₁ 8 शरणाय
 (for शरण ये) Ca. c cito शरण, Co also ये — ^d) B₂
 वै (for सद्य) B₁ 8 महाबला (for 'रया')

21 ^a) Ś₁ तु (for ते) — ^b) D₇ 9 दुरात्मना, Ms
 अनागमीं (for प्रिया सतीम्) — D₇ ins after 21^{ab}
 D₁ 8 (both om line 2), after 22 D₂ (om line 2) 4
 (in reverse order), after 23^{ab}

323* धर्मवैततिको नून न धर्ममपि पूजयेत् ।
 पश्यन्मां मर्षयति यो वध्यमाना दुरात्मना ।

— ^c) D_n 1 मर्षयती, D₂ पश्यति (for मर्षयन्ति)
 — ^d) D₂ 8 नितोजय, D₂ मर्षाजय (for 5मितौजय)
 22 D₁ reads 22 in marg — ^b) D₁ यत् (for
 सीर्य) K तत्पाद्य (for तेजश्च) D₇ 1 m 9 प्र (for च)
 S तद्वत् (for वर्तते) — ^c) D₂ ते (for ये) — ^d) Ś₁ K
 D₁₋₃ प्रियां सतीं (cf 21^b), D₁ दुरात्मनि (for दुरात्मना)
 — After 22, D₁ 8 (which om 23^{ab}) ins (line 1 of)
 323* (omitting line 2 altogether)

23 D₁ 8 om 23^{ab} — ^a) Ś₁ B₁ 5 D₁₋₇ 9 तु, B₁
 D₁ 8 अपि, D₂ न, D₂ तु (for अत्र) D₂ transp दाप्य
 and कर्तुं D₂ कार्यं (for कर्तुं) — ^b) B₂ D_n D₁
 M₁ 4 8 धर्मदूषके; D_n D₁₁ 13 T G₁ M₂ 3 'दूषणे, G₁
 'भूषणे, G₂ 'दूषिणि — After 23^{ab}, D₂ (om line 2) 4
 (in reverse order) ins 323* (cf v. 1 21) — ^c) Cv
 मा (for मा) D₂ मर्षयते; Cv 'यति (as in text) D₁₋₃
 पश्यन्मां मर्षयति यो; S मां मर्षयति य (G₁ 8 य) पश्यन्
 — ^d) D₇ दुरात्मना, S अनागमीं (for अनागमम्) — After
 23, S ins

324* धर्मो विद्वो ह्यधर्मेण सभा यत्रोपतिष्ठति ।
 न चेद्विद्राप्य मियते सर्वे विद्धा मनामद ।
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण गत्य यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणाना हतान्मत्र मनामद ।

24 For the sequence of S cf v 1 14 Before
 24, S ins द्रौपदी — ^a) B₂ D_n D₂ 8 न राजा, D₂
 राजन्न (by transp) G₁ इह यत्, G₂ नृपवत् (for
 राजवत्) — ^b) Ś₁ D_n D₂ 8 समाचरति, D₁ 2 4 स्वमा-
 चरति — ^c) B₂ D₁₋₃ 8 S ते धर्मो (by transp)
 — ^d) D₂ यत् (for न) K D₂ 10 दोभमे; D₁ दास्यते
 S न ससु परिवर्तते — After 24, B₁ 5 D_n D₂ 7 11 12
 read 26^{cd}

25 For the sequence of S cf v 1 14 — ^a) B₂ 8
 D₇ 9 च, B₁ सु, D₁ 10 तु (for स्व) D_n D₁₁ 13 कीचको
 न च धर्मज्ञ — ^b) S (except T₂ G₂ M₂) मास्य
 D₂ 10 कदाचन — ^c) M₂ हि (for अपि) D₂ 8 अधर्मस्या ;

द्रौपद्युवाच ।

अन्ये वै तं वधिष्यन्ति येपामागः करोति सः ।

मन्ये चाद्यैव सुन्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।

सा हता स्रुतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत् ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ।
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ॥ १
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ २
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ।
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३

इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ।
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ४
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ५
सा वै महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिसिता ।
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी ।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागजम् ॥ ६

चाद्यैव) S मन्येहमद्य वा श्रो वा — ^a) Ś1 Dn1 D5 यम्* (for पर*) — After 41, S (M2-5 om lines 13-19) ins a passage given in App I (No 18)

Colophon om in D1 2, D2 7 read it in marg — Sub-parvan K1 B2 4 5 Dn D2 11.12 G2 M1-3 कीचकवध — Adhy. name B1 2.4 D9 सुदेष्णावाक्य, D4 द्रुपदीवाक्य, M1-3 द्रौपदीप्रलाप — Adhy no (figures, words or both) B4 D2 10 15, D6 16, S 19 (T2 20)

After adhy 15, S (except M2 2 5, M4 marg ins lines 1-3 here and the whole adhy after the last adhy of this parvan) ins an (addl) adhy given in App I (No 19), followed by (an addl) colophon

16

1 ^a) S सा सूतपुत्राभिहता — ^b) Ś1 B2 Dn D11 12 राजपत्नी B2 4 Dn D6-8 11 12 यशस्विनी, D1-4 सुदुःखिता, Cv समज्वलत् (as in text) — ^c) Ś1 एव (for वध) — ^d) S सूतपुत्रस्य (for सेना*) K1 भाषिणी, B2.4 D5 6 भाविनी — ^e) D1-8 एव सा (for एवाथ) — ^f) D1-8 शोकाद्दृष्टिमानसा

2 ^b) B2 Dn D1 2.5-7 9 T G सा, M अपि (for वै) — ^d) D1 2 वै, T G M3 च (for सा)

3 ^b) Dn1 स्वस्य, D2 वन (for तस्य) D10 T G2 निश्चय, Cr निर्णय (as in text) — ^c) Dn1 कथं कार्यं (for क्व गच्छामि) — ^d) Dn1 सौख्य (for कार्यं) Ś1 K D1 2 8 मया (for मम)

4 ^b) S त (for वै) — ^{cd}) B कर्तास्यते भीमात् (B+ भीम), D7 कर्तास्ति वै भीमात् S अन्य कर्ता विना भीम न मेव मनसेप्सित

5 ^a) D8 transp रात्रौ and सा Dn2 D11 12 तद्दुःखाय च रात्रौ सा, S प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ — ^b) K1 B2 सुख, D8 स्वय; D6 M1 5 शुभ, M2 शुभे, M3 4 शुभा (for स्वकम्) — S transp 5^{cd} and 5^{ef} — ^d) S (except M2 4 5) तथा (for कृष्णा) D2 वाप्य* (for नाथ*) — After 5^{cd}, N ins

343* भवन भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ।

[D4 9 जगाम (for क्षिप्रम्)]

— ^e) D1 2 5 आविष्टा, D6 तप्ता (for युक्ता) — ^f) D1 2 यश* (for मन*) — After 5, B D5-7 9 road st 10 (with 349*)

6 ^a) D2 3 त (for वै) S1 B (except B4) Dn D1 8 10-12 S Cv महानस, Ca as in text Ś1 D7 9 प्राप्ता; Ca 7 प्राप्य (as in text) — S transp 6^{cd} and 6^{ef} (G1 om 6^{cd}), K2 om 6^{cd} — ^d) T G (G1 om)

सा लतेन महाशालं फलं गोमनितीगजम् ।
 बाहुभ्यां पग्निर्भ्येन प्रावोषयदनिन्दिता ।
 सिंहं मुमं वने दुर्गे मृगजवभृशिव ॥ ७
 वीषेन नयुगमाषा गान्धारं माधु मृच्छिता ।
 लभ्यभापत पाञ्चाली भीमनेनमनिन्दिता ॥ ८

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं श्रेये भीमसेन यथा मृतः ।
 नामृतस्य हि पापीयान्मार्यामालभ्य जीवति ॥ ९
 तन्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विपि ।
 तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निपेसे ॥ १०
 न संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रवोधितः ।

C. 4. 57
 B. 4. 17. 12
 K. 4. 22. 13

Ms: मृत, M' - निद्रा (for मृत) B: s: Dn: D: T: 2' Ca: c - r (for' me) विह्वलनी, C' (for' a time) r as' n' - 2L - Af' - C', S (except' G: T om: l no 1) 1-'

344* उपविष्टा पाञ्चाली भीम सेनानुताम् ।
 नृपान यथा तं निन्दन्ती पतन्तिरे ।

[(L. 2) T: G महर्षेण T: G: s मुन (for' एन) T: G: कर्षिणी (for' तन्विनी)]

- ') T. G M उपविष्टा - ') N पतिरिच (Ka' c' a' r' p' a' t' i' r' i' c' h') P' a' s: D: - C' a' r' s' p' m' a' t' a' r' , D' n' D: s: C' - n' a' r' s' e' n' , D' - C' r' m' a' h' a' r' s' e' n' , D' - m' a' h' a' r' s' e' n' , C' e' p' s' a' s' a' t' a' r' '

7 S' m' a' s' 7' , 7' : s' l' a' s' 7' - ') K: s' m' a' h' a' r' - S' m' u' k' s' m' o' m' a' r' s' i' m' i' s' a' (G' - m' a' r' i') p' a' t' i' r' i' c' h' i' t' a' - A' f' t' e' r' 7' , S' (e' x' c' e' p' t' K' D' -) 1-'

345* परिच्छिता पाञ्चाली माधुम मृच्छिताम् ।

[D: - s: पदोपस्था, Ca परिच्छिता D: बाहुभ्यां (for' पाञ्चाली) D: मा भीम, Ca: नृपान (as above)]

- ') D: - om: 7' . D' मुन प्रावोषयदनि D: माधो मुनस्येवता (for' ') ' अभिद्रमयं बाहुभ्यां पौं मुन मन्नामिषा - ') C' m' (T: G: मा) प्रमुन उदा (T' G: 'दा) मन्ना (T: G: विर) - A' f' t' e' r' 7' , N' 1-

346* भीमसेनमुसाग्निदन्तिरेण महाशालम् ।

[K: s: D: s: s: उपविष्टाय, D: - s: मन्नामिषाय]
 - T' G' M' a' s' i' n' a' f' t' e' r' 7' B: D' - (all om L: C) M: - , a' f' t' e' r' 5' (1)

347* परिमृष्टस्य च पापिण्या पौं मुनस्योपधरा ।
 श्रीगिवात्ता महोषणा मुन विष्णुमिषांशे ।
 क्षीमापराधे नन्देन दायतम्यभेक्षणम् ।
 यथा प्राणी देवस्य सदाति नवर यथा ।
 प्रकान्तिर माग्निरी यथा पक्षी गुं यथा । [3]
 द्विनागाप्यनाकार गा गावभृशिव ।
 भीम प्रावोषयदन्ता मन्नामिषांशे यथा ।

[(L. 1) B: D: e परिमृष्टस्य, M परिमृष्टस्य च I: D: e मुन प्रावोषयप्रथ (B: 'नदा) (for' पौं मुनस्य) - (L. 2) B: श्रीगिवात्ता (for' श्रीगिवात्ता) B: D: s:

हृत्तान् (for' विष्णुन्), and मदा (for' दृ) - (L. 3) B: हृत्तान् मुनेनी (for' क्षीमापराधे) - (L. 4) B: D: e मा गावभृशिव सदातिर च नवर (B: मोक्षर) - (L. 5) B: D' - माग्निरी पौं (B: 'प्रीय च) प्रकान्ति मुन पक्षीय माग्निरी - (L. 7) I: D: - M: हृत्ता, G: कान्त (I' - हृत्ता)]
 P: D' e' c' a' r' '

348* देवगर्भमनाभाव्य द्विय द्वियमुदा द्विया ।
 [D: 'द्वय, D' यथा (for' मुदा)]

S' ') D: s' तापी च (for' वीनेर) S: Dn Dn: s: नयुगमाषा, D: - s' म्नामपणा, S' नयुग (T' G: s: 'र) रणा, Ca as in text - ') S: Dn Dn: s: C' मूर्त्ती, C' मूर्च्छिता (as in text) B: - Cap माधु माघासमृष्टिता (cf' C' r'), D: - s' गान्धारस्य (D: 'प्राण) मूर्च्छिता, S' म्ना माघास (G: गांश) माग्निगा, Ca as in text - ') D: s' भीमसेन मन्नामपणा, ' रीस्य पौं नान - After 5, B: D: e M: - : ins 347'

9 P' e' f' e' r' o' 3, T' G: s' ins' द्रौपदी - ') G: यथात्म्य - ') D: - s' दृ, D: शवि (for' हि) K' ना मृग म हि पतेषी, T' G' न नृपाने म (T: द्वि) पापीयान् - ') S' भाषामालय

10 P' D: - s' read (like the older printed ed.) 10 (with 340*) after 5 - Before 10, B' D: - s' ins' द्रौपद्युगा, Dn D: s' मरुद्युगा - ') D' येनाताये, D' येनापक्षे D: s' महन्तिरे - ') S: B: s' Dn: D: s' m: C' हृत्तान्त; G: s' हृत्तान्तैर (G: च) - ') K' नवर (for' निद्रा) - After 10, N' ins

349* यथापायन उयाच ।
 षण्मुषसाथ ता पाया प्रविरेण मनम्विनी ।
 यथा भीमसाग श्रेणे नृगराज इय शयन् ।
 तया श्रेणे मा पाया भीमस्य च महात्मन ।
 यमूर्च्छितेय वीस्य प्राञ्चाल च नेनया ।

[(L. 1) K: B: D: s' तु (for' अथ) D: s' प्रायने (for' ता पाया) D: C' मरिचिदा D' यत् (for' मन) - (L. 2) यथा, D: - s' मदा (for' सदा) - (L. 3) K: D: s' 'a' cites whole line as in text - (L. 4) K:

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यं नु कुतस्तस्या यस्या मर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २
पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवेत मादृशी ।
अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३

वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्गं द्वितीयं च सोढुमुत्सहते नु का ॥ ४
मत्स्यराज्ञः समक्षं च तस्य वृत्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ५
एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ।

C. 4 529
B. 4 12. 7
K. 4 22. 42

राजा (for मर्ता) — ^d) D₁ क्रय मा परि', S किं मा (M मा) नीमानुपृच्छसि

2 S₁ missing — ^a) T₂ G₂ M यन्मा Cc cites मा D₁. 10 'प्रवादेन, C₇ as in text. — ^b) K₁ D₂ : प्रतिकामी, T₁ प्रतिनामी, Cc s v as in text. K₂ D₁ : पदाहृतत् — ^c) K₁ D₁ : 2 M₄ पार्षदो मध्ये, B₁. 2. 5 T G M₁-2. 5 परिपृच्छसि, B₂ D₁ : 2 Cc परिपृच्छो मध्ये B₄ D₁ D₂ 10 ममा(B₄ D₂ 10 'मा)परिपृच्छो (cf. C₅ v) मध्ये — ^d) M मा (for मा) T G तन्मे मर्ताणि कृतवति — After 2, S ins

354* विदृष्टा हान्तिनपुरे मन्माया राजममत्रि ।
दुःशामनेन केनान्ते परानृष्टा गजन्त्रला ।
अत्रियन्त्र कर्णाचिदंष्ट्रा दुर्गायनेन च ।
अशुगम्या च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ।
द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परतप । [5]
साह अशुस्योर्मध्ये भर्तृमध्ये च पाण्डव ।
केने गृहीतव च ममा नीता जीवति वै त्वयि ।

[(L 7) G₁ 2 M केने गृह्य समा नीता त्वयि जीवति पाण्डव (M₂-5 भारत)]

T₁ cont.

355* विप्रसुक्ता तवश्चाह नवे राज्यादहन गता ।
साह वने दुर्वर्मात वयन्ती चाध्वकरीता ।
जगामुगपिच्छेनाप्राप्तापि सुमहद्भयम् ।

The sequence of st. 3-6 in B₂ 5 15 5, 6, 3, 4, while in D₁ 5 6 it is 5, 4, 3, 6

3 S₁ missing — ^a) D₁ 2 D₁. 12 नाय (for नाम) — ^b) B₁ 2 5 D₁ D₂ 7 10-12 जीवति, G₁ 3 जीवेत् — ^c) B D₁ D₂-7 6-12 इदं, D₁-4 महद् (for श्रुत) — ^d) B₂ D₁ 7 5 अन्यत, D₂ अन्वा तु, C₇ अन्यत्र (as in text) B₃ 5 D₁-7 9 कृते (for प्रभो)

4 S₁ missing, D₁ om. 4-5 — ^a) T G₂ M (except M₃) वनवासगता चाह — ^b) D₁ D₄ 11 12 परामर्गं

(some MSS 'च'), S परामृष्टा, C₂ 'मर्प', Cc as in text B₄ द्वितीयस्य, D₁ D₁. 12 'यो वै D₁-3 तत्, D₄ तु (for च) — ^d) B₄ D₂ अत्र, D₁ D₁-2. 10 तु (for नु) — After 4, S ins

356* पद्भ्या पर्यचर चाह देशान्विषमसस्थितान् ।
दुर्गाभ्यापदमकीणास्त्वयि जीवति पाण्डव ।
ततोऽह द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलागना ।
इदं पुग्मनुयाता सुदेण्यापरिचारिका ।
परश्रियमुपाविष्टे मत्स्यधर्मपथे स्थिता । [5]
गोशीर्यक पद्मक च हरिश्चाम च चन्दनम् ।
नित्यं पिपे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ।
साह बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ।

[(L 1) M₅ विषमसत्रितान् — (L 5) M₄ 5 पुरको उपविष्टामि — (L 7) All MSS विह्वे (for पिपे)! — (L 8) M₁ 2 5 कृते न ते (for न ते कृते)]

5 S₁ missing, D₁ om. 5 (cf. v 1 4) — ^a) B₁ D₄ S मत्स्यराजममत्र, D₁ 10 'राजममीप B₂ 5 D₁ D₂ S तु (for च) — ^c) D₁ D₂ 2 10 M₁ 5 परामृष्टा, D₁ 2 D₁. 12 पदा मृष्टा — ^d) D₁ D₂ 2 11 12 जीवति

6 S₁ missing — ^a) D₁ 2 10 S दुःखे (for क्लेशे) D₁-3 पृव सुगुभि छिष्टा — ^b) S पाण्डव (for भारत) — ^c) D- transp न and मां D₂ तव जानामि दुःखार्ता (for ^c) M₂ साह बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते (=line 8 of 356*) — After 6, S ins

357* द्रुपदस्य सुता चाह षट्शुक्लस्य चानुजा ।
अभिकुण्डालमुद्रता नोभ्यां जातु चरामि भो ।
कीचक चेन्न हन्यास्त्व त्रिलो यद्वा जले त्रिये ।
विषमालोह्य पास्यामि प्रवेद्याभ्ययपानलम् ।
आत्मान नाशयिष्यामि वृक्षमारुह्य वा पते । [5]
शस्त्रेणाह च मेत्यामि किं फलं जीवितेन मे ।

[(L 1) M₅ श्रिया पुत्री (for सुता चाह) — (L 2) M₁ 5 समुत्पन्ना M₁ नोर्वा, M₂ 5 र्वा T G₂ चराम्यह, G₁

सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७
 स मां सैरन्ध्रिवेपेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
 नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८
 तेनोपमञ्च्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
 कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९
 भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्धृतदेविनम् ।
 यस्यासि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १०

को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
 प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्धृतदेविनम् ॥ ११
 यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
 सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्ब्रह्मन् ॥ १२
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
 अश्वाश्चतरसंधांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३
 सोऽयं धृतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः ।

चरामहे — (L 3) T₁ G₂ M₅ श्रीवां (for शिला)
 — (L 5) M₄ पातये (for वा पते) — (L 6) G₂
 छेत्यामि (for भेत्यामि)]

7 Ś₁ missing — ^b) B₂ सारधि, D₁₋₃ नामत् (for भारत) — ^a) N (except K₁ D₁₀, Ś₁ missing) श्याल (for स्यालः)

8 Ś₁ missing — ^a) K₁ B₂ ६ 'वेधेन, B₄ 'सैरन्धि'.
 — ^b) K₂ B₂ ६ m ६ D₃ ६ ६. 7 10 M₂ चरतीं (for वसन्तीं)
 — ^c) B₂ D₁₋₄ ६ ६ S (except T₂ M₅) transp मम and भव

9 Ś₁ missing — ^a) T G तेनैवमुच्यमानाया, M तेनैव (M₅ 'च) चोद्यमानाया — ^b) B (except B₄) D₅ 7 सपत्नजित्, D₁ ३ सपत्नहा; S अरिस्व (G₈ 'पू)दन — ^c) B₅ एव, D₁₀ च, S (except T₂) एव (for इव) — ^d) B₁ ६ च्यदीर्यते — Aftor 9, S ins .

358* शरण भव कौन्तेय मा सगच्छ युधिष्ठिरम् ।
 निरुद्योग निरामर्षं निर्वीर्यमरिमर्दनं ।
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
 विजानामि तवामर्षं बल वीर्यं च पाण्डव ।
 ततोऽहं परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल । [5]
 यथा यूथपतिर्मत्तं कुक्षरं पाण्डिहायन ।
 भूमौ निपतितं त्विदं पश्यामाक्रम्य पीडयेत् ।
 तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ।
 वामेन पुरुषव्याघ्रं मर्दं पादेन पाण्डव ।
 स चेदुद्यन्तमादित्यं प्रातरुथाय पश्यति । [10]
 कीचक शर्वरीं न्युष्टां नाह जीवितुमुत्सहे ।
 शापितोऽसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनेन च ।
 युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोर्जीवितेन च ।
 यत्कीचकवधं नाद्य प्रतिज्ञास्यसि भारत ।

[(L 1) T₁ G₂ स्म गच्छेद्, M₁ २ स्म गच्छ (for सगच्छ)
 — (L 2) G₂ M₁ ६ 'नदन (for 'मर्दन) — (L 5) G₂
 M₅ वृकोदर (for महा) — (L 7) T₁ G₁ ६ आक्षिप्य
 (for आक्रम्य) — (L 8) M₂ ६ तयोपम (for तथैव च)
 — (L 12) T₂ G₂ M₅ अर्जुनस्य (for अर्जुनेन) — (L 14)

T₂ G₂ M₂ ६ 'जानासि (for 'ज्ञास्यसि)]

10 Ś₁ missing — ^a) D₇ ते; D₈ वै (for च)
 D₁ ३ विगर्हं स्व; D₅₋₇ विगर्ह्य (D₆ 'ह) — ^b) D₄ दुर्धृत-
 देविन, D₁₀ 'वादिन, Ca as in text — D₃ (hapl) om
 10^a-11^a — ^c) D₈ कारणात् (for कर्मणा) — ^d) B₂
 D₈ T₁ M₂ अनंतर, D₇ अनर्थक (for अनन्तकम्) — Aftor
 10, T₁ ins

359* एषा मुष्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपासन ।

भ्रातरं त्वरमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धय ।

11 Ś₁ missing, D₄ om 11 (of v 1 10) — ^b) B₂
 सर्वस्वमनुजै सह; S सपुत्रपशुवाधव — ^c) K प्रव्रज्यायै नु;
 D₅ 'वै च (for 'वैव) Ca citos प्रव्रज्याय (of Cr)
 D₅ m 7 प्रव्रज्यामुपसेवेत, D₈ प्रव्रज्यायै प्रदीप्येत, S प्रव्रजेत
 महारण्य (M₁₋₄ 'ण्ये) — ^d) S अजिनै (T G₂ अनुजै)
 परिवारितः (T₁ G₈ 'त)

12 Ś₁ missing — ^a) K D₁₋₃ 7 'सहस्रस्व, B₂ ३ S
 Cap 'सहस्राणि, Ca (of Cv) as in text — ^b) D₂
 D₁₁ 11 यथा, Ca यच्च (as in text) G₈ M₂ ३ वा (for
 च) K₂ D₂ 4 ३ G₂ M₂ ३. ६ सारवर्धन, Ca v 'वद्ध-
 नम् (as in text) D₁ ३ चधनात्सारयेद्धन — ^c) Ca rp
 (Arj) प्रातर्देयम्; Cr (of Cv) सायंप्रातर (as in text)
 — ^d) S अपि सवत्सरायुतं

13 Ś₁ missing — ^a) K रत्न, D₅ रूप्यं, D₆ वस्त्र;
 Ca v रुक्म (as in text) K सुवर्णं; Ca r s v हिरण्य
 (as in text) — ^b) D₁₋₄ दासीदासम्; D₇ ३ M यान-
 युग्यम्; Ca ० यान युग्यम् (as in text) Cs citos युग्य
 — ^c) K₂ B (except B₄) D_n D₆ ६-12 'सघाश्च, D₁ २ 7
 'सघात, D₈ 'सधान; D₈ 'सघाता, S अश्वाश्च रथसंधाश्च;
 Ca as in text — ^d) D₁₋₄ M आनयेत्, T G आव्रजेत्;
 Crp (Arj) आवहेत् (as in text) D₈ क्षयं ननु समा-
 विशेषत्, Ca as in text.

14 Ś₁ missing — ^a) T G₂ योय D₁₋₄ 'प्रमा(D₄
 'प्रसा)देन, G₂ ६ 'प्रसगेन, M₁ 'प्रमावेन, Ca as in text.
 — ^b) B₂ D₇₋₁₀ T G M₅ Cv श्रिय (G₂ 'य) T G

तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४
 दश नागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
 यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५
 तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
 उपासते महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६
 गतं दासीसहस्राणि यस्य नित्यं महानसे ।
 पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ १७
 एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।

द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपावृतः ॥ १४
 एनं हि स्वरसंपन्ना ब्रह्मवः सूतमागधाः ।
 सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १५
 सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्तमासदः ।
 तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २०
 अन्वान्दृष्ट्वास्तथानाथान्सर्वात्राप्रेषु दुर्गतान् ।
 विमर्त्यविमना नित्यमानुशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २१
 स एष निरयं प्राप्तो मत्स्वस्य परिचारकः ।

C. 4 547
 B. 4 18, 25
 K. 4. 22, 69

चैवाव', M पर्यव' (for प्रत्यव') D1-3 पेश्वर्यावरोपित
 — ^a) K D; कार्याणि (for कर्माणि) K G; M (except
 Ms.) अविद्ययन्

15 Ś1 missing — ^a) S पुरा शत(M दश)सहस्राणि
 — K; (hapl.) om 15^a-16^a — ^b) B1 Dn D11 12
 हयाना, S दतिना; Cc r v पद्मिना (as in text) D; 3
 पद्मिनो हेमशालिन, Ca as in text — ^c) B1.2 अनुगच्छति
 (for अनुयान्तीह) S स (for इह)

16 Ś1 missing — ^a) K; om. 16^a (cf. v l. 15)
 Dn D11.12 G1 रया, T1 Ms यया (for तया) ML; दश'
 (for शत') — ^b) B1.2-5 D; राजाम्, S क्रीणास् (for
 नृणाम्) B; Dn1 नृणाममिततेजसा, Dn; D; 3 11.12
 नृणामिति (D; 'पि)तेजसां — B; om. 16^a-18^a — ^c) B
 Dn D; 3-12 उपासत, D1-4 'मते; D; 'मति D; महात्मानं;
 S स राजान (for महाराजम्)

17 Ś1 missing, B; om. 17 (cf. v l. 16) — ^a) B
 (B; om.) Dn D; 7 11.12 S 'सहस्राणा — ^b) B; 5 D; 3
 transp यस्य and नित्य D1-4 यत् विप्रानुपामते — ^c)
 K1 पात्रीहस्ता, K; B1 Dn1 D1-3 6 8 'हस्ता, S पाग्रहस्ता
 (T1 'स्त) D1-4 दिवा रात्रौ, T2 यथान्यायं — ^d) D; 7 9
 G; 2 भोजयत्युत

18 Ś1 missing, B; om 18 (cf. v l. 16) — ^a)
 D; एव; D; एको, D; हेम (for एष) B; D; 1 9
 'सहस्राणा — ^b) B; प्रदास्ता; D; 6 9 प्रदाता, D; प्रादाश्च;
 D; प्रददे (for प्रदाय) S दत्त्वा प्रातर्दिने दिने — ^c) K
 समुपाहृत, B; Dn D; 11.12 Cvp(?) 'धित', D; 'कृत',
 Cv as in text

19 Ś1 missing — ^a) K B; D; एव हि, T यमेन,
 G M पुन सु (for पुन हि) K स्वसंपन्ना — ^c) S सुस
 (for साय-) — After 19, T1 ins a passage of 9
 lines given in App I (No 20)

20 Ś1 missing — ^a) D1-3 वृत्त (for तप-) — ^c)

B; प्रपूजिता, D1.2 सुपूजिता, D; 3 हु पूजिता (for उप-
 स्थिता) D; 9 10 सर्वकामसुखोचिता, D; 3 सर्वे कामैरुपा-
 श्रिता — After 20, B Dn D; 2 (marg) 4 (om. lines
 5-6) 5-7 9-12 ins

360* अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिना ।
 त्रिगहास्मीक एकैको यान्निवर्तति युधिष्ठिर ।
 अप्रतिप्राहिणा चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वर ।
 आनुशस्त्रमनुक्रोश सविभागस्तथैव च । [5]
 यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वर ।

[(L 1) Cc r cite स्नातका — (L 2) B (except
 B1) D; 3 'हास्मीकमेकैक — (L 4) Cr cites दश चापि
 सहस्राणि — (L 5) B; 4 D; 7 10 अनुक्रोश', D; अनु-
 प्राप्त D; सविभागस्तथैव च Cc cites सविभाग
 — (L 6) D; 2 युधिष्ठिर (for नरे)]

21 Ś1 missing B (except B1) D; 7 9 transp
 21^{ab} and 21^{cd} — ^a) K आर्तान् (for अन्धान्) B; 4
 D1.3 9 बालान्, D; 3 सर्व- (for अनाथान्) — ^b) B1 Dn; 2
 D; 3 11.12 बालान्, D1-4 S सर्व- (for सर्वान्) D; 4 S
 दु स्वितान्; D; निर्गतान् (for दुर्गतान्) B; 5 D; 7 9
 स्वरष्ट्रे सर्वदुर्गतान् — ^c) B1 om. 21^e K; अविधिना,
 D; मतिमान्, S अन्तार्थिनो (for अविमना) B; 5 Dn
 D; 7 9 11.12 विमर्ति विविधात्राजा (D; 9 'धाकारान्) — B
 Dn D; 7 9 11.12 ins after 21^e (B; which om. the
 first line also, ins. after 21^{ab})

361* दृष्टिमान्सत्यविक्रम ।

सविभागमना नित्य

[(L 2) B D; 3 सविभज्य विनयाद् Cf. Cc.]

22 Ś1 missing K G; om 22, D; (hapl.) om
 22-25 — ^a) M; 2 एव (for एष) D1.3 नित्य, Ca s v
 निरय (as in text) — ^b) T; 2 M मात्स्वस्य — ^c) S (G; 1
 om) विदितो (G; विहिता) (for देविता) B D (except

नमायां देविता राजः कङ्को वृते युधिष्ठिरः ॥ २२
 इन्द्रग्रन्थे निरसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
 जामन्वलिमृतः सर्वे सोऽयान्यर्भृतिमिच्छति ॥ २३
 पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशमर्तिनः ।
 न यज्ञे विद्यो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २४
 प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिमानिव तेजसा ।
 नोऽयं राजो विराटस्य सभाम्तारो युधिष्ठिरः ॥ २५
 यमुपामन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।

तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २६
 अतदहं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंश्रितम् ।
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्दर्मार्त्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २७
 उपास्ते स्म सभायां यं कृत्वा वीर वसुंधरा ।
 तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ २८
 एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

Dn D 11 12, D1 om) राजा; G2 राजा — ^a) B D
 (except Dn1, D1 om) क्व मृते (D2 कक्त्वाजो), T G2
 M1 कर्त्तुं नाम; G2 M1-4 क्वनामा B1 (m as in text) &
 Dn1 D1 c 1 11 युधिष्ठिर Cn (in proso order) कङ्को
 मृतो युधिष्ठिर (as in text), Cnp कक्त्वाजो

23 S1 missing, D1 om 23 (cf v 1 22) — ^b)
 T2 G2 M2 तस्य — ^c) K मुलभते, D1 S (except M2)
 यल्लिपरा, D2 यल्लिपदा, Cc as in text. Dc सद्य (for
 मयं) — ^d) B2 D1 7 सोद्य वै, Dc मोन्वाद्, S (except
 M2) Cc मोन्वेभ्यो (for मोऽपान्यर्द्) K Dn2 D1 8 11
 T2 G1 2 M2 8 भूमिम्; D2 M2 भूमिम् (for भूतिम्) Cc
 has भूतिः. D2m यल्लिपिका; D1 भूतिजिपिका (for
 भूतिनिपिका)

24 S1 missing, D1 om 24 (cf v 1 22) — ^a)
 D1 1-2 पृथिव्यां, Ca c r पार्थिवा (as in text) — ^b) T2
 म न वै; G1 मनेर (for न यज्ञे) D10 T G राजा, M1 2
 राज (for राजा) — ^d) D11 अनु (for अद्य)

25 S1 missing, D1 om 25 (cf v 1 22) — ^a) S
 प्रताप्य (for प्रताप्य) D2 मेदिनी, T2 G2 यमुपाम् (for
 यमुपाम्) — ^b) B D1 c 1 1 S रश्मिमानिव — ^c) S
 (except M1,2) मोक्ष (for मोक्ष्य)

26 S1 missing — ^a) B1 2 यमुपामन्त; D11 यमु
 पायत; M यमुपारति T G M2 राजान — ^b) D1 8
 मृषिभि सह, S न्नियसमा — ^c) = 25^c D1 उपायतम्;
 D1 2 यम् (for उपायतम्) B2 पुन (for अन्य) D4
 मोक्ष सभामनुवर्तते — ^d) D4 T2 G1 पश्य नागत भारतं
 (= 25^c) — After 26, N (except K1 D1 2.4.2, D2
 1.4.2 2 1) 12

27^c 27^c मद्रथं यमुपामन्त पश्य प्रियपाठिनम् ।

दृष्ट्वा युधिष्ठिर शोको न विशोकमसदायम् ।

[Ca cites the pratika of this stanza, while Cv
 cites उपामीन — (L 2) B1 Dn D11 12 कोपो (for
 शोको). D2 अत पर (for असदायम्) K2 D10 न
 स्याकस्य न मद्रथ; B1 Dn D11.12 वर्धते मामसदाय]

27 S1 missing, D1 om 27-28, D2 om 27 — ^a)
 D2m हतमर्थ; D1 9 तदनहं, S अनवद्य (for अतदहं) B2
 D2 महत्प्रज्ञ; D1-3 महाभाग — ^b) K2 D10 जीवितार्थो,
 D1 7 तार्थी K2 हि सप्रिय, B1 2 D1-3 भि (D1-3 हि)मचूत;
 Dn D11 12 भिसस्यित; D2m समाश्रित; D2 1 न्य (D1
 न)सश्रित S जीवित (M2 का)र्थेन मचू (T2 साप्र)त — ^c)
 D1-3 त दृष्ट्वा कस्य नो दुःख — ^d) S धर्मराज (for धर्मा¹)

28 S1 missing, D1 om 28 (cf v 1 27) — ^a)
 G1 8 उपास्ते (for उपास्ते स्म) D1 9 उपास्ते य ममस्तेय
 — ^b) B2 कृत्वा देवी, D10 (by transp) वीर कृत्वा, S
 कृत्वापि च (M4 कृत्वा चापि); Ca as in text — ^c) = 26^c
 B2 तद् (for तम्) B2 D1 7 9 उपायतम् B1 8 Dn
 D11 12 अपि (for अद्य) D1-3 तमुपामीन (D3 त)मत्स्यम्.
 — ^d) D1-3 पश्य भारत पाठय; D5 (before corr)
 T G2 पश्य पाण्डव पाण्डव (= 26^d), D6 पश्यता यत भारतं;
 D2 जीवितार्थिनमागत

29 S1 missing — ^b) Dc अयाप्रवीत् (for अनाथवत्)
 — ^c) G1 चापि (for भीम). D1 8 प्रपद्यसि; M2
 अनुपृच्छसि (for न प¹).

Colophon om. in S — Sub-partan B Dn Dc-12
 कीचकवध — Adhy name B1 8 8 द्रौपदीराजपय; D1-8 8
 द्रौपदीनि (D1 8 8 प्र)राजप — Adhy no (figures, words
 or both) K1 B2 Dc 10 17, D2 11 18

द्रौपद्युवाच ।

इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १
शार्दूलैर्महियैः सिंहैरागारे युध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ २

प्रेक्षासमुत्थिता चापि कैकेयी ताः स्त्रियो वदेत् ।
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ३
स्नेहात्संवासाजान्मन्ये सद्मेपा शुचिसिता ।
योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ॥ ४
कल्याणरूपा सैरन्त्री बह्वध्वातिसुन्दरः ।

C. 4 565
B. 4 19 9
K. 4 22 82

18

Collations of Ś1 not available up to 24 (cf. v l. 4. 17. 1)

1 S (which cont the preceding adhy) om. the ref. — ^a) S (except M5) दुःखतर (for महद्दुःखं) B (except B2) D5 1 9 इदं तु दुःखं कर्तव्य — ^b) T G त्वां; M त्वा (for प्र-) G1.8 तच्छृणु (for भारत) B1.5 D5 1 9 ममा(D5 माम)सह्यं नियोध तत् — ^c) B5 D1.8 न ते, D1 ते न (for न मे) D8 M2 ह्यसूया (for सभ्यसूया) — ^d) G1.8 दुःखम् (for दुःखाद्) T2 G2 एव, M2 एव; M3 एतं (for एतद्) B1 D5 M5 ब्रवीमि ते — After 1, N (K1 D5 om. lines 3-4, D1 om. lines 3-6, D2.10 om. lines 7-8) ins the foll. passage, of which T G ins line 8 only after 2

363* सूदकर्मणि भीम त्वमसमे भरतर्षभ ।
बुधन्वह्वजजातीय कस्य शोक न वर्धये ।
सुपकार विराटस्य बह्वं त्वा विदुर्जना ।
प्रेष्यन्व समनुप्राप्त ततो दुःखतर तु किम् ।
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि । [5]
युवाणो बह्वच सृष्टस्तदा सीदति मे मन ।
यदा प्रहृष्ट सन्नाह त्वा सयोवयति कुर्जर ।
हमन्त्यन्तपुरे नार्यो मम तृद्विजते मन ।

[Before line 1, D5 ins

363a* सर्वेषा वलिना श्रेष्ठन्व च भीम महायल ।
— (L. 1) K1 हीन, K2 B4 Dn1 D1.2 4.5 Cn हीने (for भीम) K त्वाम् K D5 अमम, B4 D10 आत्मान, D4 अधमे, C7 अयमे (as above) — (L. 2) K जातीय, C7 जातीय (as above) D1-4 बुधन्मे (D2 वसे) बह्वो नाम (D4 बुधन्वह्वजनामेति) तेन मे श्रुप्यते (D4 सुहृते) मन — (L. 3) D4 युवा (for जना) — (L. 4) B2 प्राप्त, D5 प्राप्य (for प्राप्त) — (L. 5) D5 10 तिष्ठसे — (L. 6) D5 करालो (for युवाणो) D4.7 9 बह्वं सूद्रे — (L. 7) K Dn3 D7-9 11.12 च हृष्ट (for प्रहृष्ट) D1 9 सप्राप्य (for सन्नाह त्वा) K B4 D5 स (for त्वा) D1.2 स यदा

हृष्टसाम्राज्य (for prior half) K B4 D1.2 5 7 9 त्वा योधयति, D5 योधयिष्यति (for मयोध*) — (L. 8) D1 9 वै वेपते (for तृद्विजते) T G मम चेष्टा निरीक्ष्य च (for posterior half)]

2 Ś1 missing — ^a) S नातौ (for सिंहै) — ^b) B3 D1.4.8 11 S अगारे, D1 अपारैर, D5 अपरैर (for आगारे) B1 Dn1 D10 12 योध्यसे, B5 D2.6 योध्यते; S योत्स्यसे (for युध्यसे) D2.11 S सदा (for यदा) — ^c) B2.4 D5 कैकेय्या माणाया — ^d) B1-3 D1-4.5 (by corr) 7 C5 8 कश्मलं, C5 as in text. Dn2 D5 11.12 S (except G2) भवत् (for भवेत्) — After 2, T G ins line 8 of 363* — Dn D5 (marg) 11.12 M ins after 2 T G, after line 8 of 363*

364* तत् उर्याय कैकेयी सर्वास्ता प्रत्यभापत ।

3 Ś1 missing, S om 3^{ab}, D5 reads 3 in marg — ^a) K1 प्रेक्ष्य समुत्थिता, B D प्रेष्या (B1-3 5 *क्षा, B4 D5 *क्षा, D5 *क्ष्या) समुत्थिता (D1.8 प्रेक्ष्य ते उर्यिता, D2 प्रेक्ष्या समुत्थिता, D3 प्रेक्षे समुत्थिता) C5 rp (Cat) cite प्रेक्षा, C7 प्रेष्या and समुत्थिता K2 D1-3 चापि — ^b) B1.2 5 Dn D1.7 8 11.12 कैकेयी K1 भवेत्, B D1.6 7 वदत्, Dn1 युवत्, Dn2 D2 8-12 वदत् (for वदेत्). — ^c) N (except D1.4-5 10, Ś1 missing) G2 अनच धारिणी — ^d) S कश्मलामि

4 Ś1 missing — ^a) D1-3 स्नेह D1-3 सवासज, T G M2 3 सवात्मनाद्, M1.4 5 सवादजाद् B1.5 Dn D11.12 धर्मात्, S एव (for मन्ये) — ^b) D5 सुदस्य (for सुदम्) B5 एव, D5 पुन (for एपा) S सदा (T2 यथा; G2 यदा) नै चारुहासिनी — After 4^{ab}, B2 D5 ins

365* एकान्तापितभावेन बह्वं चारुहासिनी ।, while B4 ins

366* तस्माच्छोचति भावेन दुष्कर चारुहासिनी ।
युध्यमानं सृगेर्यांग्रैर्नूनं च समदुष्य तम् ।
सौहार्दाद्गतत्रासाद्यस्वाल्पमनुशोचति ।

— ^a) B5 S युध्यमान K D5 महावीर, D1-3 महावीर्यं

स्त्रीणां च चित्तं दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मर्ता ॥ ५
 सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्य करुणवेदिनी ।
 अस्मिन्नाजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ६
 इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेदयत् ।
 कुड्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि ॥ ७
 तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ।
 शोके यौधिष्ठिरे मया नाहं जीवितमुत्सहे ॥ ८

— ^a) B₁ 4 5 D_n D₅ 7-12 इय, M₂ भीम, M₃ इद (for इम). B₄ 5 D₅ यदनु; D₁₋₃ 'शोचते, D₅ यदभि'.

5 Ś₁ missing — ^a) B₁ D₅ सैरिंध्री — ^b) S वल्ल (for वल्लव) B₂ 5 D_n D₁ 5 10-12 T G₂ M अपि सुदर; G₃ अरिसुदन — ^c) B₁ 2.5 तु चित्त, D_{n1} D₁ 2 4 5 M चित्त च, D_{n2} D₅ 11 12 वृत्त च, D₃ च वृत्त, D₅ 8 G₂ चित्त हि, D₇ वृत्त हि, T G₂ चित्त तु, G₁ हि चित्त (for च चित्त) B₁ त्वज्ञेय, D₁ विज्ञेय (for दुर्ज्ञेय) — ^d) D₁ 12 युक्तरूप, G₁ 3 'रूपो B₁ 3 D₅ तु, D₂ S हि (for च) G₁ 8 मे मति

6 Ś₁ missing — ^a) B₁ D₅ सैरिंध्री B₁ 2.4 T G₂ 3 M₂ प्रियसवादा, D_{n1} D₁ 2 4 5 12 M₁₋₂ 'सवासा, D₅ 9 च प्रिया चास्य, D₃ चिरम्नासा, C₃ as in text

— ^b) K B₅ D_n D₁ 7 9 11 12 C₅ 7 करुणवादिनी, D₅ कल्याणवादिनी — ^c) D_n D₁₁ 12 T G₂ चोमौ (for चोमौ) — ^d) G₁ 'निवेशिनौ, G₃ चिरकालनिवासिन

7 Ś₁ missing — ^b) D₂ 8 ममा, T M₂ 4 माम्ना; M₃ सा वै (for सा मा) B₁ 3 D₅ C₃ r अखेदयत्, B₂ 5 D_n D₅ 11 12 अतर्जं, B₃ m 4 D₅ C₃ p अतेजं, D₂ अनोदं; D₃ 4 8 C₇ अवेक्षते (D₄ 'ति), S अजीजपत् (for अवेदयत्) — ^c) K₁ क्रुधतीं, K₂ कुप्यतीं, D₁ 3 4 कुर्वाी (D₄ 'द्वा) च, D₂ त्रस्यतीं (for कुड्यन्तीं) D₇ 9 अपि (for मा च) D₁ 8 4 तत प्रेक्ष्य (for च संप्रेक्ष्य) — ^d) D₁ 8 ममादाकेति, D₄ 5 S पर्यशकत (for समं) D_{n1} मे; D₂ 4 सा (for मा) D₁ इति, D₃ अति, D₇ 9 इय (for त्वयि)

8 Ś₁ missing — Boforo 8, M₄ ins वैश — ^a) D₁₋₃ तस्यामेव, D₅ (by transp) तथा तस्या, D₇ 9 तस्यास्तथा K₁ D_{n1} D₁₋₃ G₁ M₄ 5 ब्रुवत्या तु, D₃ वदत्यास्तु, D₅ ब्रुवत्यास्तु, G₃ ब्रुवाणायाम्, M₂ ब्रुवत्या च — ^b) D₁₋₄ मे (for मा) D₅ 10 समुपाविशत (for महदां) S भीमो भीमपराक्रम — Aftor 8^{ab}, N (except K₁ D₁₋₃ 8) ins

367* त्वय्येव निरय प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।
 [K₂ B₅ निरये B₁ भीम भीमपराक्रमे C₃ oitos निरय]

यः सदेवान्मनुष्यांश्च मर्षांश्चकरथोऽजयत् ।
 सोऽय राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ ९
 योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदमम् ।
 सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कृपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १०
 यस्मान्द्रुयममित्राणां मद्वै पुरुपर्पभात् ।
 स लोकपरिभूतेन वेपेणास्ते धनंजयः ॥ ११
 यस्य ज्यातलनिर्घोपाल्पमकम्पन्त शत्रवः ।

On the other hand, S ins after 8^{ab}

368* नोपाच किंचिद्वचन सरम्भाद्वक्तरोचन ।

ज्ञाना तु रपित भीम द्रौपदी पुनरमयीत ।

[(L 2) T₂ अति; G₂ त (for तु)]

9 Ś₁ missing — Boforo 9, D₂ T₂ ins द्रौपद्युवा

— ^a) B₁ 3 D₅ G₁ 2 M₅ तु; B₁ D₂ 10 च (for न)

— ^b) B D_n D₁ 9 11 12 S मर्षान्, D₅ c माप्यान् (for सपानं) T G₂ om च — 9^{cd} = 16^{ab} — ^d) B₂ D₂

कन्यानां नर्तको; D₁₀ कन्यां नर्तयते, S कन्यानर्तनयो

— Aftor 9, B₁ ins.

369* यस्य ज्यातलनिर्घोपाल्पमकम्पन्त मेदिनी ।

सोऽय पार्थो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।

[Line 1 = 17^{ab} (with v 1) — Line 2 = 9^{cd} (with v 1)]

10 Ś₁ missing — ^b) D₂ हन्यवाहन (for जातवे

दमम्) — ^c) T₁ G₁ 3 M₅ पार्थ (for पार्थ) — ^d) K

कुमे, D_{n1} क्षयो (? अक्षरयो), D₁ कोपे, D₅ गर्ते (for कृपे)

D₅ सीदति (for सवृत्))

11 Ś₁ missing — ^b) D₅ 10 पुरपर्पम — ^d) K₁

B₂ 5 चेदेन D₁ च, D₃ इव (for आक्षे) — N (except

D₄) ins after 11 (D₇ 9, after 14)

370* यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसनिर्भौ ।

स शत्रुपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनजय ।

[(L 1) K D₁ 8 ज्याक्षेपविहिता, D₂ m ज्याघातकठिनौ,

D₇ (m as in text) 9 ज्याघोपनिहता D₁ 3 परिघसमता,

D₅ कृतकिणावुभौ C₇ glosses on both lines]

— Aftor 11, the sequence of M₃ is 19^{cd}-23, 378*

(lines 1-8), 12^{ab}, 371*, 12^{cd}-19^{ab}, 378* (lines

9-10), 31, 33^{cd}, 32, 34^{ab}, 24^{ab}, 30^{ab}, 24^{cd}-30,

34^{cd}-36]

12 Ś₁ missing M₃ reads 12-13 after 16^{ab} D₂

om 12^{ab}. — ^a) B₁ 8 ज्याक्षेप (B₅ 'घोप) निर्घोपात्, D₇ 9

M₃ ज्यातलघोपेण — Aftor 12^{ab}, S ins

371* पण्डरूप चहन्त त गीत वृत्तं च हस्मन्म् ।

स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ १२
किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनंजयः ॥ १३
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ १४
यं स राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै ।
समरे नातिवर्तन्ते वेलाभिव महार्णवः ॥ १५
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।

आस्ते वेपप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ १६
यस्य स रथवोपेण समकम्पत मेदिनी ।
सपर्वतवना भीम सहस्रावरजङ्गमा ॥ १७
यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ १८
भूपितं तमलंकारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ १९
तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् ।

C. 4 576
B. 4 19 20
K. 4 22 99

कुर्वन्तमर्जुन दृष्ट्वा न मे स्वास्त्य मनो ब्रजेत् ।

[(L 1) T₂ G₂ नृत्तावलनन; G₃ नृत्तादिलयन]

— °) S (except M₅) 'स्वनात् (for 'स्वन). D_{n2} D₁₁ 12 द्रष्टु (for तस्य) D₅ त स्त्रियो गीतवाधार्यं, D₃ स्त्रियो गीत निर्मावत्स.

13 Ś₁ missing For M₅, cf v l. 12 — °) All MSS (except K D₁₋₄ c 10 G₂) अशोभत (for शोभते) — °) D_{1.2.4} स वेणीकृतकेशात्, D c वेणीविकृतवेपात् (Dc 'केशात्); D₂ M₅ त वेणीकृतकेशात् — °) B₁ D_{1.3} शोचन्नास्ते धनजय, D₂ अद्य पद्ये धनजय — After 13, K₂ B Dn D₃₋₂ 11 12 read 20

14 Ś₁ missing — °) M₅ सर्वाणि (for अस्त्राणि) B₂ T सर्वाणि (for दिव्यानि) — °) B₂ T दिव्यानि च (B₂ सु) महात्मनि (B₂ 'न' — °) Dn₁ 'नृताना (for 'विद्याना) D_{1.3} सर्वसत्त्वाकर श्रीमान्मर्वविद्यासु निश्चित — After 14, D₇ 9 ins 370* (cf. v l. 11)

15 Ś₁ missing — °) K₁ य स, K₂ B Dn D₃ c 9 11.12 Cap यन्, D₂ यस्मिन्, S य वै, C₂ स्रष्टु (for य स). — °) Dn₁ D₅ तेजसाप्रतिमेन वै, D₁ 4 पुरा व्यूढानि पाडव (D₃ 'व), D₂ समस्तानि महात्मन, S तेजसाप्रतिमं सुवि — °) B Dn D₅₋₇ 10-12 नास्य (B₃ 'स्य) वर्तत, D_{1.3} तानि वर्तते, D₂ नापि वर्तते — °) K D₇ महार्णवा, D_{1.2.4.9} महोदधे, D₅ M₅ महोदधि, T G M₁₋₃ महोर्मय

16 Ś₁ missing, D₇ 9 om 16^{ab} — 16^{ab} = 9^{cd} — °) D₅ 10 किंकर समुपस्थित, S कन्यानर्तनको युवा — After 16^{ab}, M₅ reads 12-13 — °) K B₂ 4 5 C₂ वेद, D_{1.3} 'परिच्छन्न, D₂ 10 'परिच्छन्न D₇ 9 सोत कन्यापुरगत — °) D₇ 9 किंकर, D₁₀ मत्स्याना (for कन्याना) Dn₂ D_{11.12} प्रति' (for परि') D₁₋₄ पद्य द्वैवविपर्यय

17 Ś₁ missing — °) D₂ 7-9 वै, D₃ स्व, D₅ अथ (for स) T G रथनिर्घोपात् — °) K₁ D₇ समकपति

D₁ 2.4 कपतीव (D₃ कपयती) वसुधरा — D_{1.3} 4 ins after 17^{ab} D₅ 7, after 17

372* आपतन्त रणे दृष्ट्वा शात्रवा यान्ति सन्नमम् ।

D₂ 7 cont

373* एवविधमिम श्रुत्वा कुन्त्या शोको भविष्यति ।

— D₁ om 17^{cd} — °) B₄ 'वनद्वीपा, S 'वनाकाशा (M₁ 'कारा) — °) M (except M₅) 'जगर्मे

18 Ś₁ missing — °) S महेश्वाले (for महा*) — °) D₂ 'व्यनश्यत, D₃ विनश्यते, D₇ व्यनीनशद्, Cv as in text. S कुत्या प्रीतिरवर्धत — °) K स शोपयति, Dn₂ D₂ 11 स शोकयति, D₄ मतापयति, G₁₋₃ M न स (G₂ स तु, M₅ न हि) शोचति. D₅ स पठवद्भ्रजत्यत्र

19 Ś₁ missing — °) S (except M₁₋₃) विभू-
पितमलंकारं — °) K परिचारकं, D_{1.3} 4 उपशोभित,
D₂ 2.7 9 10 'हारकैः, S 'पादुकैः, Cv 'हारकैः (for 'हाटकैः)
— °) B₄ D₆ S (except M₅) कम्बुपाणिं (G₂ 'कठ)
तथा (B₄ तमा, T तदा, M₁₋₃ अथो, M₄ अथा)यात्, D_{1.3}
वे (D₃ चि)त्रपाणिं समायात्, D₄ वेत्रपाणिनमायात् — After
19^c, D₅ reads 20^b for the first time, repeating it
in its proper place — °) D₄ 5 भीम (for दृष्ट्वा)

20 Ś₁ missing K₂ B Dn D₃₋₂ 11.12 read 20
after 13 (B₁ repeats it here) K₁ (hapl) om 20
— °) S वेणीविकृतकेशात् — °) S शोकं गच्छति मे मन
— After 20, N ins

374* यस्य नास्ति समो वीर्यं कश्चिदुच्यते धनुर्धर ।

सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायक्षान्ते धनजय ।

धर्मे शौर्यं च सत्ये च जीवलोकस्य समतम् ।

स्त्रीवैपविकृत पार्थ दृष्ट्वा सीदति मे मन ।

[(L 1) D₅ वीर (for वीर्यं) D₅ अन्यो (for उच्यते)
— After line 1, D_{1.3} 6 7 ins

375* य स्वराष्ट्र समासाद्य सादित्वोप्रारिरस्त्रवित् ।

विभ्रच्छौर्यं पर तिष्ठेत्स्वप्नेनामभिर्हयन् ।

कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २०
 यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
 प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २१
 मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
 पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ २२
 नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयम् ।

अजातशत्रुं कौरव्यं मयं दुर्धृतदेविनम् ॥ २३
 तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधां पतिम् ।
 गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूतासि भारत ॥ २४
 सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
 न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
 यस्मिन्नेवंविधं दुःखं ग्रामुयात्सत्यविक्रमः ॥ २५

(Dc 7 reading यो हि सग्राममासाद्य for prior half of line 1 of 376*) — (L 2) Ds अय (for अय). D4 धनुर्धर (for धन*) — (L 3) K D2 4 s transp द्यौर्ये and सत्ये (D4 reading दीर्ये for द्यौर्ये) D1-4 समत — (L 4) Dc प्राप्त (for पार्थ). D1 s तदद्य पदक दृष्ट्वा (for prior half) B2 D1 s भीम (for दृष्ट्वा). Co glosses on स्त्रीवेषविकृत]

21 Ś1 missing, B4 om 21 — a) D7 यथा, T2 G2 M2-4 यदि (for यदा) D1 s पुन, Dc G2 ह्येव (for ह्येन) — b) S प्रच्छन्नमिव D1 s सत्वेरम यथा मत्त — d) D7 ० प्रविकीर्णं, T G1 s M2-3 परिपूर्णं (for परिकीर्णं)

22 Ś1 missing — a) S मात्स्य पार्थं च गायत — After 22^{ab}, D7 ins

376* सहदेवेम मनस्वासीदु ये परमेके तदा ।
 — a) K भूतमध्य (K1 'म्य)स्य, D1-3 परिपन्मध्ये, S स्त्रीषु मध्यस्य Cs cites तूर्य — d) K2 D2 7 ० द्यौ, Ds दृष्टिः; T G2 M1 s 4 दृष्ट्वा, G1 2 परि, M2 s तदा (for दिशो) D4 S सुख (D4 M1 s 'ख)ति (for नश्यन्ति) B2 s D1 s 7 12 सदा, T G M4 s मनः, M1-3 दिश (for तदा)

23 Ś1 missing — a) D1 s. 4 आर्यो; D2 पार्थो, Ca c s आर्या (as in text) G1 विजानाति — b) Dn2 D1-3. 7-9 कृच्छ्रप्राप्त, M2 दुःख प्राप्त — D4 ins after 23^{ab} D1 s subst for 23^{cd}

377* अनर्हवेषप्रच्छन्नं भस्च्छन्नमिवानलम् ।
 — a) Ds धर्मज्ञ, Ds कौरव्य (for कौरव्य) Gs M (except Ms) अजातशत्रौ कौरव्ये — d) T2 G2 तं च; G1 अशत्रु (for मय) M 'देविनि (for 'देविनम्) Gs अनिश घृतदेविनि — After 23, S ins

378* देन्द्रवारणवायव्यप्राणाभ्रैर्यैश्च वैष्णवैः ।
 अग्नीन्सतर्पयन्पार्थं सर्वाश्रंकरयोऽजयत् ।
 दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वशत्रुनिवर्हण ।
 दिव्य गान्धर्वमस्त्रं च वायव्यमय वैष्णवम् ।
 द्राक्ष पाशुपतं चैव श्याणुकं च दर्शयन् । [5]
 पालोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रुन्महासुरान् ।

निवातकवचे सार्धं घोरा नेवरथोऽजयत् ।
 सोऽन्तपुरगत पार्थं कृपेऽग्निरिव संवृत ।
 कन्यापुरगत दृष्ट्वा गोष्टेऽपि महर्षमम् ।
 स्त्रीवेषविकृत पार्थं कुर्वीं गच्छति मे मन । [10]

[T G M4 s transp posterior halves of lines 2 and 3 — (L 7) T1 G1 s M4 सर्वान् (for घोरांन्). — (L 9) M4 s 'परिवृत (for 'पुरगत) T G महाशुष (for महर्षमम्)]

— After 378*, S roads st 31, 33, 32 and 34^{ab}.

24 Ś1 missing G1 om 24-25^{ab} — a) D7 ० कनीयांस (for यवी*) — b) B2 परा गतिः; B4 Dn2 D2-7 ० 11 12 गवा पति, D1 s उपस्थित (for युधां पतिम्). — After 24^{ab}, S (T2 G1 om) roads 30^{ab} — c) D1 गोभ्यदम्, D2 गोवृदम्; D2 4 गोप्यदम्, Dc s 10 Ca. 7 गोविदम्, Cs गोवेषम् (as in text) Co rp (Cat) गोषु गोविदम् K2 गोपवेषममायांत, B2-4 गोपालवेषमां; D7 ० गोपालतुल्यमां; S (G1 om) दुःखोक्तपरीतांगी. Cr cp cito गोपालवेश (Ccp 'वं) — d) D1 s 4 श्याणुभूतासि Ca. ० cito पाण्डुभूता D4 T G2 s पादय (for भारत)

25 Ś1 resumes from st. 25 — G1 om 25^{ab} (cf v 1 24) — b) M2 पुन मदा (for पुन पुन) — After 25^{ab}, N ins

379* न निद्रामभिगच्छामि भीसमेन कुतो रतिम् ।

[K1 B4 Dn1 D2 s अधि, Dc उप; D10 अत्र (for अभि-) D1 s कथचन (for कुतो रतिम्) Co cites रति]
 — D1 s (which om 25^{cd}) cont.

380* युवानमृषभ राजा सर्वशास्त्रविशारदम् ।

दृष्ट्वा गोपालवेष तं शूरा मुह्यति मे मन ।

— a) S पश्यामि (for विन्दामि) Ds न स्वल्पमभिगच्छामि — b) T2 G2 तस्मिन्, G1 s M4 s यस्माद् T2 G2 पृथविधे Ds कृच्छ्र, S केश (for दुःख) — c) Ds प्राप्तवान्, T2 G2 ग्रामुयां D2 1 T2 G2 सत्यविक्रम

26 a) Ś1 K D2 7 10 द्ये च, B2 द्येत, Dc om s द्येष्ट, Dc ह्ये च, G1 त्रियाम, Cs द्यामि (as in text). Co cites द्ये D1. 2 T2 G2 M1-3 भरतक्षेष्ट — b) D2

दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
 गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेगितम् ॥ २६
 संरुच्यं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
 विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ २७
 सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्यां प्रशसति ।
 महाभिजनसंपन्नो वृत्तवाञ्छीलवानिति ॥ २८
 हीनिपेधो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।

स तेऽरण्येषु व्रीह्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ २९
 तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाश्रयम् ।
 सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ३०
 यत्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
 सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३१
 अस्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्षताम् ।
 विनयन्तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ३२

C. 4 599
 B. 4 12. 43
 K. 4 22. 111

चापर (for भ्रातर) — °) D₁₂ गोष्टे (for गोषु) D₇ ८
 गोविन्दसंकाशं — °) T₂ G₂ 2 M₁ 5 मत्स्येन D₁ ८
 अतिनिवेगित (D₁ 'शन), T G विनिवेगित, M अभिसमी
 क्षितं B₂ मन्तराजनिवेगित

27 °) K₁ corrupt. S मरम(G₂ 'रक्त)तरकाक्षं
 — °) T₂ G₂ गोपालानां च (for गोपालानां) D₁ 2 3
 पुरम्बरं — °) G₁ विराटमभिनन्दन्तम् — °) D₁ 2 क्षियः
 D₂ तनां, D₇ ९ तया, D₂ चत्र, T₂ G₂ चित्ते, G₁ 3 अपि
 (for जय) D₁ 2 च्या, Cc ज्वर (as in text) Ś₁ D₁
 दृष्ट्वा (D₁ अंतर) भवति मे ज्वर

- 28 °) D₇ ९ सहदेवं च, T G₂ M₁ 'देवस्य B₂ D₂
 महावीर (for हि मे वीर) D₂ ते (for मे) D₇ ९ वीर
 D₂ transp मे and वीर S transp वीर (T G₁ 2 M₂
 वीर्यं) and नित्य D₁ 2 दृष्ट्वा कुर्वीष्युः (D₂ सु)वाच मा
 (for °) — After 28^{ab}, D₁ 2 (which both om.
 28^{ab}) ins .

381* स्वया मदेव रक्ष्योऽय दृष्ट्वा महाकथगौरवात् ।
 कथं मया विहीनो हि वने द्रुम्ब निवन्वति ।
 — °) B Dn D₂ 2- ९ 11. 12 transp वृत्त (B₂ बल ; D₇ ९
 श्रुत)वान् and शीलवान् D₂ 10 शीलवानिति मे भवति, S
 नीचिमाञ्छीलवानपि

29 °) K₁ हीनिपिद्धो, K₂ हीयुक्तश्च; B Dn D₁-2 2
 c. 2-11 Cr ap हीनिपेधो (B₂ हीनिवेधो, B. जानीपे धो),
 Crp (D₆ °) as in text (cf. Ca १) T₁ G₁ 3 ह्यनुपमो;
 T₂ G₂ M ह्यनुपमो (for मधुर) — °) D₁ 2 सु- (for the
 first च) — °) D₇ ९ नु (for ते) Ś₁ B Dn D₂-12
 Ca. c वोद्व्यो (for वोद्व्यो) K₂ स तेऽरण्ये मेवित्तयो,
 D₁ 2 सुर्नेतेन वोद्व्य, T₂ G₂ M स तेऽरण्येवोद्व्य
 — °) B₁ 2 D₂ च (for अपि) D₁ 2 पात्रालि विपमेष्वपि,
 S पात्रालि रजनी (M₃ शर्वरी)प्वपि — After 29, N ins

382* मुकुन्दारश्च शूरश्च राजान चाप्यनुव्रत ।
 ज्येष्ठापचायिनमिष म्भयं पात्रालि भोजये ।
 इत्युवाच हि मा कुन्ती स्वती पुत्रगृदिनी ।

प्रव्रजन्त महारण्य त परिष्वज्य विष्टी ।

[(L. 1) D₁ 2 2 सुकुमार च शूर च राजानं व्रत — (L.
 2) B₂ 2 2 D₁ 2 2. 10 Ca ज्येष्ठानुयायिन, B₁ 'नुजामिन, Dn
 D₁ 7 11. 12 ज्येष्ठोपया, Cc 2. 5 १ as above Cr cites
 अनुयायिनं, Crp (Cat.) अपचायिन B₁ Dn D₂ 11. 12
 वीर, D₁ 2 अनु, D₇ ९ नित्य (for इमं) D₂ पूजय (for
 भोजये) — (L. 3) D₁ 2 प्रस्थिता हस्तिनापुरात् (for
 posterior half) — (L. 4) K B₂-4 D₂ 4-7 2. 10
 प्रव्रजन्तु तदा (B₂ D₂ महा)रण्य (K 'प्ये) (for prior
 half) D₂ त परिष्वजती मती (for posterior half)]

30 S (except T₂ G₁, which om. 30^{ab} altogether)
 reads 30^{ab} after 24^{ab} — °) T₁ G₂ च ते (for दृष्ट्वा)
 K₂ D₂ 4 10 व्यापृत, D₁ 2 तु वृत्, Ca. c व्यापृत (as in
 text) S (T₂ G₁ om.) गोषु गोमरय (for व्यापृत गोषु)
 — °) K वत्सक (K₁ 'व)भविचामिन, B₁ 'कृतासन, Dn₁
 'कृतादाय, D₁ 2 4 वत्सकर्मक्रियापर, D₂ 5 7 8 'क्षिपाशय, S
 (T₂ G₁ om.) वत्सकर्मक्षितीदाय Ca. c. 2 5 १ explain
 वत्सकर्मक्षपादाय — S ins after 30^{ab} (T₂ G₁, which
 om. 30^{ab}, after 29)

383* त दृष्ट्वा गोषु गोपालवेपमास्याय विष्टितम् ।
 — °) D₂ न जानामि (for नु जीवामि) K₂ D₁₀ M₂
 भारत (for पाण्डव)

31 S reads 31-34^{ab} after 378* (cf. v l 23) D₂
 om. 31^{ab} — °) G M₂ क्षीमि (for त्रिमि) — °) Ś₁
 तेजसा, D₂ मेधया (for मेधया) Cf. Cv — °) D₁ 2
 4 10 T G M₂ कालत्रिपर्यय (for कालस्य प) Cc cites
 पर्यय — After 31, S ins

384* राजकन्याश्च वेद्याश्च विशां दुहितरश्च या ।
 सर्वां सारयुता नार्यो दामग्रन्थिवशं गता ।

32 D₂ S transp 32 and 33 (cf. also v l 23)
 — °) B₁ Ca अम्याकीर्यंत, D₁ 2 4 T₂ G₂ M₁ 2 5 अभि-
 कीर्यति, D₂ अम्यकीर्यं च, D₂ 10 अम्यकीर्यंत, G₁ 3 अभि
 कीर्यंत, M₂ अभिकीर्यंत, M₃ अभिकीर्यंत, Cc. 5 १ अम्यकीर्यंत

अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ३३
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।
एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ३४

अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ३५
युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
शोपयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

द्रौपद्युवाच ।

अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।

(as in text) D₁ अभ्यकीर्यांश्चवृन्दानि — ^b) Ś₁ B
(except B₅, B_{8m} as in text) D_n D₇ 8 11 12 Cr
उदीक्ष्य त, K D₀ उदीक्षित, S उदीक्षितु, Ca o v rp
(Dev) as in text. D₁ 3 4 ह्याना वातरहसा — ^c)
D_{1.8} आद्यु, G₁ अश्व, Co (of. Ca) as in text. — ^d) D₇
G_{1.8} मत्स्यराजस्य, T₂ G₂ M धर्मराजस्य D₁ 8 अश्वानां
वेगमुत्तम.

33 D₄ S transp 32 and 33 (of also v l 23)
— ^a) D_{n2} D₀ 11 12 एव, D₁₀ एव, Ca n एन (as in
text) D₀ हीमत D_{1.8} प्रधावमान भीम त्व, T₁ G_{1.8}
प्रेष्यकर्माणि त दृष्ट, T₂ G₂ M प्रेष्य कर्माणि चाश्वश्च (M₄ 5
नां) — ^b) D₈ अहं, D₀ रूप (for मत्स्य) B₅ भ्राजि
ष्णुकुण्डल D₄ विराटस्य पुर सर, S शोचामि विलपामि च
— ^d) D₀ दमयत D₈ 10 M₈ वाजिन

34 For sequence of S of v l 23 — ^a) D₁₀ किं तु,
G₁ त्व तु, G₈ किं त्व D₈ पापा (for पार्थ). — ^b) K₁ सु
खितोपि, K₂ B₁ D_n D₆ 7 9 11 12 नीति, D₂ तेषि (m as
in text) — After 34^{ab}, M₁₋₃ repeat 30^{cd} — ^c) Ś₁
B₄ D_{n1} D₁₀ शताविष्टा; D_{n2} D₁₁ 12 शताधिक्य, D₁ 8
M₁ 2 समाविष्टा — After 34, D₁ marg ins.

385* अपश्यमेव श्रीमन्त विराटस्य पुर सरम् ।
(of v l 33)

35 ^a) S पुन (for अत) D₁₀ प्रत्यवशिष्टानि, T₂ G₂
निविष्टानि, G₁ निवृत्तानि, Co as in text D₂ 7 9 अतस्तु
(D₀ अतोपि) प्रविशिष्टानि — ^b) S शृणु (for अन्यानि)
— ^c) D₄ 12 मम, D₁₀ यानि (for मयि) K कौरव्य (for
कौन्तेय) — ^d) G₁ 8 दु खानि (for वक्ष्यामि) S अन्यानि
(for शृणु) T₂ G₂ ते, G_{1.8} M (except M₄) मे (for
अपि) D_{1.8} शृणु तानि विशेषत, D₄ यानि तान्यपि मे
शृणु, D₈ शृणु वक्ष्यामि तान्यपि

शौचदासि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।

36 ^b) Ś₁ B₈ 4 D₁ 8 5 7-10 G₂ 8 च, D₄ अपि, T₁
अथ (for उत) — ^c) D_{1.8} 4 यच्च (D₄ किं तु) दासी
सुदेष्णाया — ^d) S (except M₅) किं नु दु खतर तत
— After 36, T₂ G₂ ins

386* एकमती तु या नारी सा दु सेनैव चर्तते ।
पद्म मे पतय सन्ति मम दु खमनन्तकम् ।

Colophon lost in T₁ on a broken fol. — Sub-
parvan K B D_n D₂ 5 7 9-12 M₁ 2 कीचकवध
— Adhy name D₁ 8 दु रकीर्तन, D₄ द्रौपदीदु रकथन,
D₁₀ भीम प्रति द्रौपदीवाक्य, M₈ भीमप्रोत्साहन — Adhy.
no. (figures, words or both) K₁ B₄ D₂ 6 18, D₈
G₁ M₂₋₅ 20, D₈ 9 10 19, T₂ G₂ 8 M₁ 21

19

1 ^a) Ś₁ K₁ B₂ 4 सैर(B₄ रि)ध्रिवेशेन, B₈ D₈
सैरिध्रिवेषेण (D₀ रूपेण) — ^b) S वसती Ś₁ राजससदि
— ^c) B (B_{8m} as in text) D₀ 8 10 S चद्रागासि, D₂
किंकरीव, C₈ rp शौचदासि (as in text) Cr otes
चद्रागा — ^d) K₁ व्यक्षधृतस्य (s₁₀), B₄ तस्य धूर्तस्य, G₈
M ह्यक्षधू

2 D₂ om 2 — ^a) B₂ पश्य या विक्रिया तीव्रा
— D₄ om 2^{cd} — ^c) Ś₁ आस्ते कालम्, K₁ आस्ते का;
K₂ D₈ G₁ 8 M₁₋₃ आस्ते का, B₂ 4 5 D_n D₀ 10-12
आत्मका, D₁ स्यास्ये का, T₂ आस्ये का, Ca v as in text.
Ś₁ B₂ D_{n2} D₈ 7 11.12 उदीक्षति, B₅ D_{n1} D₀ उदीक्षती,
D₀ अपेक्षती, Ca o v rp (as in text) — ^d) Ś₁ K₁
D₁₁ 12 सर्वे दु ख, D_{n1} D₈ 10 सर्वदु ख, C_v दु ख सर्व (in
prose order) Ca otes सर्व Ś₁ B D_n D₀ 7 10 C_v
अतवत् (for आर्तवत्) D₈ 9 सर्वदु खार्णव (D₈ वे) किल,

आसे कालमुपासीना मर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ २
 अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जायज्यौ ।
 इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३
 य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
 पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ४
 दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा बध्यन्ति चापरे ।
 पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ५
 न देवस्यातिभारोऽस्ति न देवस्यातिवर्तनम् ।

इति चाप्यागमं भूयो देवस्य प्रतिपालये ॥ ६
 स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति ।
 इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ७
 देवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
 देवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ८
 यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
 पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वमपृष्टा वा ब्रवीमि ते ॥ ९
 महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।

C 4 514
 B 4 20.11
 K 4 23.11

S त्वंदुःखमहा पुन

3 ^a) D1.3 S (except M2) अनित्या, D1 चक्रवत्, D2 अन्यथा (m as in text), C7 as in text. T G न्वत् (for किल) — ^b) T G2 अर्थाश्चैव सुत्वाभ्युत्, G1.3 M अर्थाश्च व्यसनानि (M2 विविधानि) च (G1 उत) — D10 om. 3rd — ^c) B1 D5 S (except G1) मन्वा (for कृत्वा) — ^d) D1 भ्रातृ (for मर्तृ) — After 3, N (except K D1, D. in marg) ins

387* चक्रवत्किल मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।

[B1 Dn1 चक्रवत्परिवर्तन्ते धार्याश्च व्यं ॥ Ca अर्थ-पुरपार्थं भ्रगनं भ्रगं 1, C7 अर्थां पुरपार्थां व्यसनानि च पुरपार्थं भ्रगं 1 ॥]

Thereafter the same MSS (except D5) repeat 3rd

4 D1.3 transp 4 and 5 — ^b) B1 जयाय हि, M2 सुत्वावहः, Ca as in text — ^c) Dn2 D11.12 पराजयाय, G3 अपजये च (for पराजये च) B2 4 D...2 म; D1.2 अपि (for च) Ś1 K B2 4 D. 2 न्यात्, Dn D1 11.12 च (for म) — ^d) Dn D1 11.12 म इति, D1.2.4 इति वै, G1 इत्यह (for इति च) T2 G2 इति मत्वा प्रपालये — After 4, Dn D11.12 ins

388* किं मा न प्रतिजानीषे भीमयेन मृतामि न ।, while D2 marg ins.

389* परामवनिमित्तानि तयवाचरते नर ।

5 D1.3 transp 4 and 5, B3 D5 7 9 read 7 before 5 — ^b) Ś1 वत्त्वा (for हत्वा) D1 चापरे T2 G2 हत्वा हन्यत एव ते — ^c) D2 याचकाश्चैव याच्यते, S मान यित्वाव (T2 G2 'त्वा च) मान्यते — ^d) B1 वि, D2 M. न (for मे) T2 G2 नरा देवविपर्यये

6 Ś1 B1 om. 6 D2 reads 6 in marg and repeats it (with 7 L) after 8 — ^a) T2 G2 M2 देवस्य (for देवस्य) — ^b) T2 G2 M2 देवस्य (for देवस्य) G2.3 अनिवर्तन, M1 अनुव, Ca. v निव (for अतिव)

K Dn1 D10 न चैवान्ति (Dn1 'त्य) निवर्तन, B2 8 न देवसानि (B2 'ति)व, B5 Dn2 D11.12 Cn न चैवास्यातिव; D1-2.5 न देवस्याभिव, D1 9 न देवस्य निव — ^c) S मत्वा (for चापि) T2 G1 2 गति (for आगम) — ^d) B2 T2 G2 देवस्य G1 परिपालये

7 B3 D5 7 9 read 7 before 5 — ^a) K1 D1.3 7 9 स्थितपूर्वं (K1 'वं), K2 स्थितपूर्वं T2 G2 M2 जय (for जल) — ^b) T G2 न, G3 तु, M2 इव (for एव) Ś1 B3 Dn Dc 11.12 गच्छति (for तिष्ठति) G1 न पुनस्तत्र ति — ^c) D2 इति कृत्वा प्रतीक्षामि Ca cites पर्यायम् — ^d) B1 2 Dn D11.12 प्रतीक्षे, D2 भ्रातृणाम् (for प्रतीक्षामि) A few N MSS प्रतीक्षामि

8 ^a) K2 कार्यार्थ (for यस्यार्थ) — ^b) D1 विहन्यते, D1 10 न विद्यते (for विपद्यते) — ^c) D1 9 10 M एव (for च) Ś1 D2-5 8 देवस्यागमे, K1 D6 देवस्याव (D6 'स्योप)-गमे, D2 तद्देवस्यागमे, T G म (G1 त) दा देवागमे, C5 as in text — ^d) D1.3 4 कर्तव्यो हि, D2 कार्यस्तेन (by transp) — After 8, D2 repeats 6 (7 L. न चैवान्ति निव for न देवस्यातिव)

9 ^a) Ś1 यच्च, K1 या तु, Dc यत्वा, Dc किं तु, S किं तु (for यत्तु) B2 D1.3 G2.3 transp वचनस्य and कथितस्य (in ^b) D6 अर्थ, T2 G2 2 अद्य (for अद्य) K2 यत्तादेव चरन्त्याम् — ^c) D1.3 पश्य (for पृच्छ) K1 D8 एव, D1.3 तच्च, T2 G2 3 M2 3 5 एनाम्, M1.4 एवम् (for तत्त्वम्) — ^d) D1.3 S च, D1 9 अपि (for वा) Ś1 B (except B4) Dn D11 12 पृष्टा चात्र, D1 8 तमेष्टामि (sic), D5 मपृष्टा प्र (for अपृष्टा वा)

10 ^a) D8 राजपुत्राणा — ^b) G1 अवज्ञा (for अवस्था) K1 D1-3 सप्राप्ता, T2 G2 सप्राप्य — ^c) Ś1 B1.3.5 Dn Dc 11.12 transp का and मदन्त्या D5 7 कथमद्य (for का मदन्त्या)

11 ^a) Ś1 B2 5 Dn D11.12 C5 परिमवेत्, D1 8.10

इमामवस्थां संग्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ १०
 कुरुन्परिभवन्सर्वान्याञ्चालानपि भारत ।
 पाण्डवेयांश्च संग्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ ११
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्वहुभिः परवीरहन् ।
 एवं समुदिता नारी कान्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ १२
 नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
 यस्य प्रसादाहुर्नीतं प्राप्तासि भरतर्षभ ॥ १३
 वर्णाविकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
 यादृशो मे न तत्रासीद्दुःखे परमके तदा ॥ १४

त्वमेव भीम जानीये यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
 साहं दासत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १५
 नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ।
 भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ १६
 अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
 विनिपातमिमं मन्ये युष्माकमविचिन्तितम् ॥ १७
 यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
 सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां चरा सती ॥ १८
 पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नाहामि वै तथा ।

अभिभवन्, S परिहर(M1 2 स)न् (for परिभवन्) D7 9
 transp परिभवन् and सर्वान् — ^b) D1.8 8 पचालान्
 — ^c) B2.5 D5 7 9 पाण्डवाश्चैव (B3 श्रापि) संग्राप्तो, D1 8 4
 पश्य स्व समनु(D4 मम स)प्राप्तो

12 D1-8 read 12-13^{ab} after 19 — ^a) D2 4 अर्हं
 (for भ्रातृ) — ^b) D4 भ्रातृ, M5 यधु (for बहु) B
 Dn D2 5-12 परिवारिता, G1 परिवारितान् — ^c) D5m 7 9
 सुविदिता (for समुदिता) — ^d) Ś1 K B1 8 4 Dn D1-8
 5 11.12 का त्व(may be read as न्व in some MSS)न्या,
 D4 8 10 मदन्या, D6 का त्वस्या, D7 9 का तु वै (for का
 न्वन्या) B2 5 का मदन्या सुदु खिता (B5 जिजीविषेत्), S
 का न्वे(M5 त्वे)व दुःखभागिनी

13 For sequence of D1.8, of v 1 12 — ^a) K तु
 (for हि) S बालतया (for हि बालया). — ^b) D2 अपि
 (for वै) Dn1 न प्रिय (for विप्रिय) — ^c) D2 5 8
 यस्याप्रसादाद्, D4 S त(D4 M4 य)स्य प्रसादाद् D1 8.4
 सुमहत्, D7 9 दुरित, G1 अमित (for दुर्नीत) — ^d) D1 8
 दु स प्राप्तासि भारत, D4 दु ख परमदारुण

14 D4 om. 14 — ^a) D6 T2 G2 Cc वर्ण(T2 G2
 *र्ण)विकारम्, M1.2 वर्णावसादम्; Ca. r s v as in text
 D1 अप्येक, D8 अप्येव (for अपि मे) — ^b) B2 D5m 6
 (sup lin) 7 8 तादृश, G8 मादि[? दृ]शा (for यादृशम्)
 — ^c) Ś1 यादृश, K2 Dn तादृशो, S ईदृशो (for यादृशो)
 D1.8 यादृशेनैव (for यादृशो मे न) D2 कस्य, Cv तत्र (as
 in text) — ^d) Ś1 K2 दु ख, C3 as in text Ś1
 परमक, D1.8 परमिके (D8 ते) D1 8 सति, S पुरा (for
 तदा) K परमकाम्य(K2 म)या, Cv परमके and तदा
 (as in text)

15 ^a) D2 8 तावत्, D6 पार्थ (for भीम) B2-5
 D1-5 8-10 जानासि K इम भीम न (K2 transp भीम
 and न) जानामि, M8 स मे भीम न जानीये — ^b) D6 G8

भीम, T2 G2 अत्यत, G1 स्याद्धि (for पार्थ) D1 8.4 यन्मे
 सुखमभूत्, D6 यन्ममासीत्सुख (for यन्मे पार्थ सुख) Ś1
 तदा, D6 पुरे, D7 पर (for पुरा) — ^c) B Dn D5 6 8-12
 S दासीत्वम्, D1 8.4 दीनत्वम् — ^d) S मनसा (G2.8
 M1 2 5 सो) (for अवज्ञा) — After 15, B4 D6 ins

390* का प्रीतिर्जीवितेनाद्य ममानेन वृकोदर ।

16 ^a) Dn D12 अह (for इद्) T1 G1 8 नैतद्देवादेते
 मन्ये, T2 G2 तदैविकमह मन्ये, M (except M5) न
 दैविकमिदं मन्ये — ^b) B4 यत्तु (for यत्र) Ś1 धनुर्धर
 (for धन) — ^c) Ś1 धनजयो (for भीम) S महारणे
 (for बाहुर) — ^d) S (except M4 5) चास्ते (for
 आस्ते) Dn1 D8 छन्न (for शान्त) D11 12 इवापर
 (for इवानल)

17 ^a) Ś1 K न शक्या, M5 अशक्य D1 8 विदित
 (for वेदितु) — ^b) D6 हि (for वै) T G परे (for
 नरै) — ^c) D8 11 12 S (except T1 G8 M1) इद् (for
 इम) S (except G1 M1 2) पश्य (for मन्ये) — ^d) B1 2
 Dn D1-8 6-12 ins हि before अविचि D6 अविचितय,
 T2 अपि चितित, G8 अविर्हित

18 D4 om 18-19 — ^a) D7 9 आसन् (for मम)
 K2 सुखप्रेक्ष्या, D1 8 सुख प्रेष्या, G2 M1-8 मुख प्रेष्य Cv
 glosses on मुखप्रेक्षा (as in text) A few N MSS
 प्रेष्या D6 यस्यायमसुखे प्रेष्य, D8 यस्या सुखमनुप्रेक्ष्या
 — ^b) B1 8 D7 9 पुरा, D8 युधि (for सदा) — ^c) B4
 प्रेक्षे सा (by transp), G1 सा प्रेष्य, M8 सावेक्ष्य K2
 D12 सुखम् (for सुखम्) B2-4 अन्येषाम् (for अन्यासाम्).
 D1-8 सहामि दु खमन्यासा

19 D4 om. 19 (cf. v 1 18) — ^a) D1-8 transp
 पाण्डव and मे — ^b) Crp नाहंति, Cr as in text — ^c)
 D8 दुःखासु (for युष्मासु) — ^d) = 4 18 31^d B2
 D1 8 4 कालविपर्यय Ca oitos पर्यय S पाचालेषु च

युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
 यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
 आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी ॥ २०
 यस्याः पुरःसरा आसन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
 साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ।
 इदं तु दुःखं कौन्तेय ममामहं निवोध तत् ॥ २१
 या न जातु स्वयं पिपे गात्रोद्धर्तनमात्मनः ।
 अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते साद्य पिपामि चन्दनम् ।
 पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं यौ भवतः पुरा ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्यस्य दर्शयामास किण्वद्भौ करावुभौ ॥ २३

द्रौपद्युवाच ।

विभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
 साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २४
 किं नु वक्ष्यति सप्त्राणाम् वर्णकः सुकृतो न वा ।
 नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 मा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
 रुगेद शनैकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २६
 सा वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
 हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमव्रवीत् ॥ २७
 नालपं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।

C. 4 633
 B. 4 20. 29
 K. 4 23. 29

मानद (Ml. 2 भारत) — After 19, D1-3 read 12-13^{ab}
 20 Ś1 K (1 hapl.) om. 20^{cd} — °) D1 s (after
 corr) - ° सास्ति, Ds (before corr) साह (for साद्य)
 — °) D1-1 भीतास्ति, D10 तिष्ठामि, S पाचाली (for
 भीताहं)
 21 °) Before आत्मन्, Ś1 K D1-3 ८-९ T G Ml. 2 s
 1ns हि, B (except B2) D1 10 Ms 4 च — °) B1
 अमि (for च) Ś1 अनुवर्तिन, B D.-९ अनुयायिन, Dn2
 D11. 12 अनुजीविन (for अनुगामिन) — °) D1-3 अस्ति
 (for अद्य) — °) Ś1 भामिनी, K यायिनी (for गामिनी)
 D1. 8 माद्य पीप्यामि चन्दन, S पश्चाद्यामि भयादिता — °)
 Ml. 2 हि (for नु) D1-2 transp नु and दुःख — °)
 Dn1 ममामाद्य, G1. 3 ममार्ग्याद्य् K2 Dn2 Ds 11. 12
 निवोधय, B1 निवेदित
 22 °) K1 D1 पिप्ये, K2 D1. 3 पिप्ये, D1 कुर्यात्, D10
 पिपेत्, S पिपे (for पिपे) — °) S (except G1) गात्रो
 न्मर्दनम् Ś1 आत्मना — D1 om. 22^{cd} — °) D1-3
 निमित्तं हि सुदेष्णाया Cr cites अन्यत्र, Cc अन्यत्र कुन्त्या
 — °) D1-3 पिप्यामि, S पिशामि (for पिपामि) Ś1 K1
 B Dn Ds ८ ९ 11. 12 सा पिनप्य (K1 B1 'स्य) च चन्दन,
 D1 ९ सा पिपिपे (D1 'प्ये) च चं, D10 (corrupt) सा
 पिनासेद्य च — D1 om 22^e-23^b — °) B1 D1-3 s M1
 मे पाणी (by transp) — °) B2 4 Ds यौ नैव (by
 transp) Ds हि, T G चं, M मे (for यौ) Ca भवत
 (as in text) Ś1 Dn D11. 12 नैवामूर्ता हि यौ पुरा, D1-3
 नो (D2 न) दृष्टो भवता (D1. 8 'न) पुरा; D10 नैवामूर्ता
 हि तौ पुरा
 23 MSS. om. वैशं ड' — °) Ds 10 सा, S अस्ति

(for अद्य) Ms प्रददा पाणी (for दर्शयामास) — °) Ś1
 B Dn1 Ds ८ 10 Ca. c n किण्वतो, Ds किण्वको (for
 किण्वद्भौ) D1-3 पाणी कृतकिणौ तदा (D2 'या)
 24 MSS om द्रौपद्युवाच! D1 om. 24^{ab} — °)
 Ds-7 ९ नैवाह (for या नाह) D1-3 नाह विभेमि कुत्या चं.
 — °) Ds च, D10 न (for वा) D1-3 कथचन, Ds
 विदोपत (for कदा) — °) D10 सा च (for साद्य)
 D1-4 यथा (D1 साह) नित्य सुदेष्णाया — °) S किंकरा
 — After 24, D1-4 1ns
 391* तदाग्रतो विराटस्य किंकरीव स्थिता ह्यहम् ।
 25 °) D1-3 ९ 10 नु, D1 ते (for नु) K मे, Ds स,
 S चं (for सा) D1-4 ९ अमो राजा, Ds m. 7 ९ असावद्य
 (for सप्त्राणाम्) Ca cites सप्त्राद्य and सा — °) G1 s
 M2 ३ वर्णत (Ms 'व), Ca c r s as in text G1. 8 M1-3
 सुकृतेन वा, Ms सुकृतोपि वा — °) Ś1 नान्यपिष्ट, Ds
 इत्यपिष्ट, G1 नालपिष्ट, G3 नाद्य पिष्ट S विराटस्य (for
 हि मत्स्यस्य)
 26 °) Ds सा कीर्णयती, T1 Gs सकीर्णयती — °) B1
 Ds भाविनी D1. 4 भीमस्य किल (D1 lacuna for किल)
 भामिनी, Ds भामिनी स्वाविमानिनी — °) D1. 8 उदीक्षत.
 S (T1 torn) भीमस्योर समाश्रिता
 27 °) Ds ९ वाष्पाकलया, Cs as in text (cf. Ca १)
 Ds वाला (for वाचा) — °) Ś1 सुहृसुहु (for पुन पुन)
 — °) K1 चद्रयती, K2 व्यदोयती, D1 चर्पयती, D2
 दारयती, Ds चर्पयती, Ds पाटयती, Ca. c s १ वट्टयती (as
 in text) B2 ममव्रवीत्, D1-3 च भामिनी (for हृदमत्र*)
 — After 27, D1 (om. lines 1-3) s ९ 1ns
 392* इदं तु समुपालम्भ त्वत्तो राजा युधिष्ठिर ।

C. 4 628
B. 4. 20 28
K. 4 28. 29

अभान्या यत्तु जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २८
ततस्तस्याः करौ शूनौ किण्वद्वौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ २९

तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्ता इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

भीमसेन उवाच ।

धिगस्तु मे ब्राह्मवलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १

सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ २

शृणुयाद्यदि वक्ष्याणि कृत्स्न जगत्स जीवितम् ।
धनजयोऽपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मिते ।
रुरोद शनकै कृष्णा पुनर्वाक्यमभापत् ।
[(L 1-3) = (var) 4 20, 5-6^{ab}. — (L 4) Prior
half = 26°]

28 ^a) B₄ पुरा (for मया) G₁ 8 पूर्व (for भीम)
— ^b) B₂₋₄ D₁₋₇ विप्रिय; C₇ कित्त्विय (as in text) B₄
मया, D₈ पुन (for पुरा) — ^c) Ś₁ K B₁ 8 8 D (except
D₇ 0) यत्र, B₂ येन, T₂ G₂ या तु (for यत्तु) — ^d) K₂
D₄ मृतव्ये, B₅ D₂ C_n कर्तव्ये D₈ मर्तव्यमिति पाठव;
M₄ 8 त्यक्तमिच्छामि जीवित — After 28, S₁ ins

393* कीचक चेन्न हन्त्यास्व स्वात्मान नाशयाम्यहम् ।

विपमालोढ्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।

अभान्याहमपुण्याह नित्यदुरा च विकृत्वा ।

पापेन पातितायाश्च किं फल जीवितेन मे ।

[(L 3) G₂ विह्वला (for विकृत्वा) — (L 4) G₁
कृच्छ्रे निपति*, G₈ पापे निपति*, M₂ पापेन पातिताया च
— After line 4, T₂ G₁₋₈ repeat 23]

29 Before 29, Ś₁ B Dn Dc 7 0 11 12 ins वैश*
उ — ^a) Ś₁ B₁₋₈ Dn₂ D₁₁ 12 सुहृमौ, K शूर, B₄
वधौ, B₅ Dn₁ D₁₋₈ 8 8-10 Cr शून्यौ, D₄ रम्यौ; D₇
रक्तौ, T (T₁ damaged) G₂ M पीनौ, G₁ 8 वीर, only
Crp v शूनौ (as in text) — ^b) B (except B₁) Dc-7 10
किण्वतौ (for किण्वद्वौ) — ^c) Ś₁ K B Dn D₁₋₈ 11 12
वै पढ्या*, D₁₀ पढ्यास्तु (for वेपन्त्या)

30 ^a) K Dc 10 T₂ G₂ M₈ तु, D₁₋₃ स (for च)
— ^b) D₅ पाठव (for वीर्यवान्) — ^c) S (except
M₄ 8, T₁ damaged) दुःखार्ताम्

Colophon om in D₇, D₉ reads it in margin

— Sub-parvan K₁ B Dn Ds 0 10-12 M₁₋₈ कीचकवध
— Adhy name D₁₋₄ द्रौपदीविलाप., D₈ द्रौपदीवाक्य;
M₈ भीमपरिदेवन — Adhy no (figures, words or
both) K₁ B₄ Dc 10 19, D₈ M₂₋₅ 21, D₈ 9 20, T
G M₁ 22

20

1 After the ref, S₁ ins

394* शृणु भद्रे चरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ।

त्वा वै सभागता दृष्ट्वा मात्स्याना कदन महत् ।

कर्तुकामेन भद्र ते वृक्षश्वावेक्षितो मया ।

तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यचारयत् ।

तद्यात्वावास्त्रुखस्तृष्णीमास्थितोऽस्मि महानसम् [5]

शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञात यद्ददामीह भामिनि ।

वैशंपायन ।

आश्वासयन्हि पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।

[Line 4 = 2^{cd}]

— ^b) D₂ 8 7-9 गाजीव N (except Ś₁ K₁) T₂ फाल्गु-
नस्य D₄ 8 धिक् (for च) — ^c) M यौ (for यत्)
G₁ 8 transp रक्तौ and पाणी (in ^d) K पु(K₁ प)रा
भूतौ, D₂ करौ भूत्वा, D₈ इमौ भूत्वा — ^d) K₁ B₁ 4 Dn₂
D₈ 11 12 T₂ इमौ (for उमौ) — After 1, S₁ ins

395* तदद्य मानुतपति यत्कृत न मया पुरा ।

M₄ cont

396* द्यूते न निधनं भीरु कुरुणा पापकारिणाम् ।

2 ^a) K₁ सभावो (for सभायां) Ś₁ K Dn₁ B₁ 8 8
Dc-9 तु, B₂ स, D₂ च; D₁₀ न, D₁₁ 12 किं (for स्त).
— After 2^{ab}, N₁ ins.

397* तत्र मे कारण भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ।

अथवा कीचकस्याह पोथयामि पदा शिर ।

यच्च राष्ट्रात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ॥ ३
दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
तन्मे दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवापितम् ।
मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ४

इमं च समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
भृशुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ५
धनंजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेपु नाहं शक्यामि जीवितुम् ॥ ६
सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने ।

C. 4 650
B. 4 21. 10
K. 4 24 22

पेश्वर्यमदमत्तस्य श्रीहस्त्रिव महाद्विप ।
अपश्य त्वा यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाह चिकीर्षामि मत्स्याना कठन महत् ।

[D1-3 read lines 4-5 before line 1 — (L 1) K1 तत्तु; B4 Dn2 D11.12 तच्च (for तत्र) B1.3 विद्वि (for माति) D1-3 तत्र कार्यं मया किं तु (for prior half) C5 cites कारण D1 3 कर्तव्यं तु प्रतीक्ष्य वै (D1 3 क्षते) (for posterior half) Ca s cite प्रतीक्षते — (L 2) D1.8 दुष्टस्य (for अयवा). K2 पेपयामि, B4 चूर्णयामि, Ca c.v पोययामि (as in text) D1 तदा, D11.12 महा (for पदा) — (L 3) D1-3 नागो विल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत् — (L 5) Cf. 2^{ab} B3 D5 c तत्र (for तदा) D1-3 कर्तुमिच्छामि (for अहं चिकीर्षामि)] — ^a) D5 च; T2 G2 M3 वै (for तु). — ^d) D2 8 निवारय(D5 'ये)त्, D10 अयवारयत् — ^e) D1-3 अस्व चा(D5 वा)ह (for अह तस्य) — ^f) D1-3 स्थितवान् (for स्थित एव) Ca cites स्थित B4 Dn2 D5 11 भाविनि, S शासने (for भामिनि).

3 D2 marg repeats 3^{ab}, with v l. — ^a) D2m लब्ध- (for यच्च) D2m.4 राज्यात् D1.8 ज्यवसन, D8 प्रभ्यजनं (for प्रच्यवन) — ^b) Dn1 D9 G2 अवधि; Dn2 अधिक', D11.12 M2 अधिप (for अवध) D1-3 एव पश्यता, M1.2.4 अधिपस्य न; M5 अपि वचनं (for अवधश्च य') S1 K D2m 4.5 8 यत् (for य) — ^c) B4 D9 दुर्योधनस्य — ^d) D1 9 यत् (for च)

4 ^a) S दुःशासनचतुर्याना — ^b) D1-3 यच्च तनु; D4 8 S (M2 missing) यच्च मे (for यन्मया) K2 B2-5 Dn D11.12 नाहत्, B1 अलकृत, B2 D5 corrupt. D1 9 न मयापहृतं शिरः; D10 हृतं यच्च तदा शिर — ^c) T G मा, M (M2 missing) मा (for मे) K2 B D (except D1.7-9) गात्राणि (for कल्याणि) — ^d) T G2 M (M2 missing) शल्य इवापित — After 4^{cd}, S (M2 missing) ms

398* अपि चान्यद्वारोहे स्मरिष्यसि वचो मम ।
पुण्ये तीरे सरस्वत्या यद्यतिष्ठाम भगता ।
तत्राहमशुव कृष्णे पूर्वकेशाननुस्मरन् ।

न चाहमनुगच्छेयं धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
धनजय च पाञ्चालि माद्रीपुत्री च आतरौ । [5]
दृष्ट्वैता च मति कृष्णे युधिष्ठिरमर्हयम् ।
परप वचनं श्रुत्वा मम धर्मात्मजद्वारा ।
ह्रीमान्वाक्यमहीनार्यं श्रुवन्नाजा युधिष्ठिर ।
सर्वानन्वनयद्भ्रातृन्मुनेर्धौम्यस्य पश्यत ।
मा रोदी राजि लोकाणा सर्वांगमगुणान्विते । [10]
रक्षितव्य सदास्माभि सत्यमप्रतिम शुवि ।
अनुनीतेषु चास्मासु अनुनीता त्वमप्युत ।

[(L 2) G2 M (M2 missing) यत्र तिष्ठाम (M1 'मि) भगता (M1 'त) (for posterior half) — (L 3) M1.8 यत्र (for तत्र) — (L 5) T2 महावल्लौ (for च आतरौ) — (L 8) M5 अहीनात्मा (for अहीनार्यं) M1.8 श्रुवन्नाजे (for श्रुवन्नाजा) — (L 9) M (M2 missing) अनुनयन् (for अन्वनयत्) — (L 10) M1.8 मा रोदी (for मा रोदी) T1 G1.8 'गुणान्विता (for 'न्विते) — (L 12) M1.8 त्वमेव हि (for त्वमप्युत)] — ^e) D1.8 कुरु (for जहि) D1.8 कोप (for क्रोध) D4 लज (for जहि) K2 D5m.7 सुशोभने, D1.8 4 शुचि- सिते, D2.8 सुमध्यमे (for महामते) Dn1 D8 क्षिप्र(Dn1 कृत्स्न)जह्यात्स जीवित (for ^f), cf 5^d also S (T1 broken, M2 missing) माधर्मतो (M5 'धर्मं त्व) वच कृष्णे क्रोधज (M1.8 'न) ममुदाहर

From 4 20 5 up to 4 21 21^a, S1 could not be collated, the fol. being stuck together

5 S1 M2 missing Dn1 D1.8 om 5, D1 om 6^{ab} also — ^a) B4 Dn2 D2 2.6 10 12 इष्ट (for इम) B1.8 वा, B4 5 Dn2 D2 2.6 11.12 तु (for च) S (T1 M2 missing) एवं चोक्तमुपालभ — ^b) S (T1 broken, M2 missing) त्वया (for त्वत्तो) — ^c) B1.2 5 Dn2 D11 12 वापि (for यदि) — K1 (hapl.) om. 5^d-6^a — ^d) T2 G2 कृच्छ्र, Cr कृत्स्न (as in text) D2 स्व (for स) K2 सोह जह्यात्सजीवन

6 S1 M2 missing K1 om 6^a, D1 om. 6^{ab} (cf. v l 5) — ^a) B2 D2.4 T1 अपि, T2 M (M2 missing) च (for वा) D2 कल्याणि, M (M2 missing) दुर्धपो (for

वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ ७
नाडायनी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ ८
दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ ९
रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ।

क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ १०
लोपासुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
अगस्त्यमन्वयाद्वित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ ११
यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १२
मादीर्घं क्षम कालं त्वं मासमध्यर्धसंमितम् ।

सुश्रोणि) — ^०) D₂ यमौ चानुत्तमाविमौ, D₈ T G यमौ चापि सुमध्यमे (D₈ शुचिस्मितौ); M (M₂ missing) माद्री पुत्रौ तथैव च — ^०) K₁ पृव (for पृषु) M (M₂ missing) *गते चा(M₅ त)स्मिन् — ^०) B₂ D₂ ९ ० शक्यामि; B₄ शक्या हि; D₈ शक्यास्मि, D₉ रक्ष्यामि (for शक्यामि) D₈ ० जीवित D_{1.8} M (M₂ missing) नाह जीवितसुरसहे — Aftor 6, S (M₂ missing) ins

399* धर्मं शृणुष्व पाश्चात्ति यत्ते वक्ष्यामि भामिनि ।

[M₁ ४ सतीनामिह भामिनी, M₅ सतीनासुत्तमा सती]

7 Ś₁ M₂ missing S (M₂ missing) roads 7-8 aftor 11 — ^०) B₂₋₄ Dn D₂ 11 12 पु(B₃ प)रा सुकन्या (for सुकन्या नाम) K₁ शार्याति, D₁ ९ भार्यामीद्; D₂ स्वर्याती, T₁ G₁ ९ M₄ ९ शर्यातेर्, T₂ M₁ शर्यातेर्; G₂ शर्याति; M₈ चान्वेति, Cv as in text — ^०) T G M₁ भार्याव — ^०) K₁ D₂ ९ वात्मीकभूत, Cs as in text K₁ शाख तं; D₁₀ पद्यत, T₂ G₂ साध्वी त्व, G₁ तप्यत, Ca ९ v दास्यत (as in text) — ^०) B (except B₂) Dn₂ D₅ ० 11 12 भाविनी

8 Ś₁ M₂ missing For sequence of S, of v 1. 7 — ^०) B Dn D₅ ० 10-12 नारायणी, D₁ २.४ दाक्षायणी, S (M₂ missing) नाडायणी ॥ Cv उलयोरैक्येन नाडायनी नलस्य सुता ॥ K D₂₋₄ ० ९ चद्रसेना, D₅ चाद्रसेनी, D₇ 10 चन्द्रसेनी — ^०) S (M₂ missing) रूपेणाप्रतिमा भुवि — D₂ ४ (hapl.) om 8^०-9^० — ^०) T₂ G₂ हृष्टा (for वृद्ध) — ^०) B₄ D₁ 10 S (T₁ M₂ missing) वर्षसहस्र(B₄ M₁ ०-९ स्त्रि)क

9 Ś₁ M₂ missing For sequence of S, of v 1. 7 D_{2.4} om 9^० (of v 1. 8) — ^०) S (M₂ missing) आसीद् (for अपि) — ^०) B₄ महारण्य, D₈ अरण्येपि; T₂ G₂ महारण्ये

10 Ś₁ M₂ missing For sequence of S, of v 1. 7 — ^०) B (except B₃) D₅ ० 10 रक्षमो; C₀ रक्षसा (as in text) D₁ ९ अयोनिजा महाभारगा; S (T₁ M₂ missing) यन्(T₂ G 'न)ती च महारण्ये — Aftor 10^०, S (T₁ M₂ missing) ins

400* रावणेन हता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।

[T₂ G₂ साध्वी (for सीता)]

— ^०) D₁₀ प्रक्लिश्यमाना, T₂ G₁ ९ M (M₂ missing) सा क्लिश्यमाना (for क्लिश्यमानापि)

11 Ś₁ M₂ missing For sequence of S, of v 1. 7 — ^०) T₁ G₁ ९ M₁ ९ ९ तु वैदेही; T₂ G₂ M₄ तु वैदर्भी (for तथा भीरु) — ^०) S (M₂ missing) भर्तारमृपिसत्तम — ^०) B (except B₄) Dn D₇ अगस्तिम् D_{1.8} अन्वगात्, D₂ ४ ९ 10 अन्वियात् (for अन्वयात्) K₂ स मानुषान् (for अमा^०) S (M₂ missing) भगवतमगस्त्य सा वनायै-वान्वपद्यत — Aftor 11, Dn D₉ (marg) 10-12 ins.:

401* धुमत्सेनसुत वीर सत्यवन्तमनिन्दिता ।

साधिष्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ।

[(L 1) D₁₀ सत्यसेनम् (for 'वन्तम्) — (L 2) D₉ अन्वचरैका (for अनुचचारैका)]

12 Ś₁ M₂ missing — ^०) K₁ उधै (misloction for Śrādā तथै!) तत्, D₄ यद्यैता (for यथैता) S (T₁ M₂ missing) कीर्तितास्ते मया नार्यो — ^०) Dn₂ D₁₋₃ 12 रूपवत्य — Aftor 12^०, S (T₁ M₂ missing) ins

402* नल राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।

अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तृस्त्वमन्वगा ।

— ^०) D₈ अनु, D₈ अति (for अपि) D₁ ९ सुश्रोणि (for कल्याणि) — ^०) K B₄ प्रमुदिता (for समु^०)

13 Ś₁ M₂ missing — ^०) B₁ ९ ४ D₄₋₆ S (T₁ M₂ missing) Ca सा(D₄ ९ सु)दीर्घं, C₈ मादीर्घं (as in text) K कालमेव त्व, D₄ ९ क्षपि(D₈ क्षिप)त कालो, Ca क्षम काल त्व (as in text) C₈ otes क्षम — ^०) K D₂ ९ Cv अप्यर्धं, B₁ ९ Dn D₁₁ 12 C₈ अर्धं च, B₂ corrupt, D₈ अन्वर्धं, D₄ 10 अर्धार्धं, Ca as in text (of Cr) Ca. v ote समित (as in text) D₈ मासाधं सह सांप्रत, S (M₂ missing) त्रिदाद्रात्रमर्निदिते — ^०) B D (except D_{1-2.5}) राजां राजी — Aftor 13, S (M₂ missing, M₈₋₉ om lines 2-6) ins

403* सत्येन ते श्रेये चाह भविता नान्यथेति ह ।

सर्वानां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ।

पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यति ॥ १३

द्रौपद्युवाच ।

आर्तयैतन्मया भीम कृतं वाप्यविमोक्षणम् ।

अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १४

विमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।

प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्थानन्तरो भव ॥ १५

ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया ।

नित्यमुद्रिजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ १६

तस्मा विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।

कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ १७

तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।

अत्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ १८

गन्धर्वाणामहं भार्या यश्चानां महिषी प्रिया ।

ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्याः शूराः साहसकारिणः ॥ १९

एवमुक्तः स दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।

नाहं विभेमि सैरन्त्रि गन्धर्वाणां शुचिसिते ॥ २०

शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।

समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २१

C 4 659
B 4 21.22
K. 4.24 29

सर्वेषां च नेन्द्राणां मूर्ध्नि न्यास्वपि मामिति ।

मर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगान्प्राप्यसि दुर्लभान् ।

पूर्णाया नु प्रतिज्ञाया महान्त भोगमामुया । [5]

कुर मर्तृगत जात्या राजा मूर्ध्नि न्यिता भवे ।

[(L. 2) T सर्वासां हि वरस्त्रीणां, G₂ सर्वेषामपरस्त्रीणां (for prior half) — (L. 4) T₁ G₁ 8 युक्तानि, M₁ वित्तेन (for वृत्तेन) G₂ प्राप्तुहि (for प्राप्स्यसि) T₂ G₂ M₁ मामिति (for दुर्लभान्) — (L. 5) T₂ G₂ यातायां (for पूर्णाया), and आमुहि (for आमुया) — (L. 6) T₁ G₁ 8 गुरमन्त्रित्व जात्या (for prior half)]

14 Ś₁ M₂ missing — ^a) K कृत (for मया) T₁ G₁ 8 M (M₂ missing) आर्तप्रलापात् (T₁ G₁ 'पा, G₂ 'प) कर्तव्य, T₂ G₂ न्यास्वपि प्रत्ये चाह — S (M₂ missing) om 14^b — ^b) K मया त्रै वाप्यमोक्षण, Dn D₂ 7 8 10-12 कृतं वाप्य (D₁ 2 वाक्य) प्रमोचन (D₂ 8 10 'क्षण) — ^c) K आराधयत्या, D₂ अपश्यत्या नु (for अपारयन्त्या) Cc cites (the nom sg) अपारयन्ती — After 14, S (M₂ missing) ins

404* व्यतीत कथयित्वा किं भीमसेन महाबल ।

इत् नु दुःख कौन्तेय समामद्य निरोध तत् ।

योऽयं राज्ञो विराटस्य सुतपुत्रस्तु कीचक ।

स्थानो नाम प्रवादेन भोजस्त्रैगर्तदेशज ।

त्यक्षधर्मा नृनामश्च सर्वार्यसु च बल्लभ । [5]

नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।

अध्विनीत सुदुष्टात्मा मामनाथेति चिन्त्य स ।

[(L. 7) G₂ M₁ मामनाथां विचिन्त्य स (for posterior half)]

15 Ś₁ M₂ missing — ^a) K₂ B₁ 2 8 Dn D₂ 4-9 22. 23 T G₂ 8 M (M₂ missing) क्रिमुक्तेन (for त्रिसु^c) D₁₀ अतीतेन G₁ मामनाथामितो मत्या — ^c) D₈ प्रत्या

मस्य कालस्य (cf. Cv) — ^a) D₁ 2 4 हु खं (for कार्यं) S (M₂ missing) दुःखस्यातकरो भव

16 Ś₁ M₂ missing — ^a) D₁ मानेव, D₂ 7 9 G₁ 8 मर्मेव (for ममेह) B₁ Dn₂ D₁ 8 4 6-8 10-12 transp भीम and कैकेयी D₂ ममेह कैकयमुता, T G₂ M (M₂ missing) कैकेयी चैव (T₂ G₂ चापि) मा दृष्टा — ^b) D₂ भीम रूपाभिदाकया, D₁ 9 नियोगपरिश्रिता, T G₂ रूपेण प्रतिमा मती (T₂ 'ति), G₂ 8 M (M₂ missing) रूपा (G₁ नृपा) द्वि भय (G₃ परि, M₁ 8 नृना) श्रिता — ^c) D₁ 8 4 राज, D₁ 10 राज्ञि (for राजा) — ^d) D₁₀ इह (for इति) D₁ 8 4 इति मे वर्तते मति, D₂ कथमायाति मामिति, D₁ 9 कथमेनां विरोधये, D₂ कथ नेमा व्रजेदिति, Cv as in text Ca c s cite नेयात्

17 Ś₁ missing, M₂ resumes — ^b) T₁ अकृत^c (for अनृत^c) D₂ नाह स्वस्या कदाचन Ca v cite अनृत दर्शन (as in text) — ^c) Dn₁ 12 स (for सु) D₂ कीचको हि स्वय दृष्ट्वा, S कीचकोपि च (M हि) दुष्टात्मा — ^d) S पुन (for मदा) M₂ 8 ह (for हि) K₁ सा, D₁₀ M₂ मा (for माम्)

18 Ś₁ missing — ^a) B₂ D₂ 8 M₂ तदह (for तमह) — ^b) K भविष्यति, D₁₀ नियम्य वा — ^c) K₁ M₂ अद्य K कामयपद्य, D₂ तमह मूर्ध्नि

19 Ś₁ missing — ^b) D₂ 8 सत्त (for महिषी) — ^c) B₁ 2 Dn₁ D₁-8 8 M₁ 2 8 कुपिता (for दुर्धर्या) — ^d) K₁ 'चारिण, D₆ 7 10 'कारिण M₂ मानुषधमसर्पणा

20 Ś₁ missing — ^a) B₂ Dn₁ सु, D₂ अपि, T G M₁ 8 तु, M₂-4 च (for स) — K₁ om 20^b — ^b) D₂ प्राहमत्तदा, D₈ प्रत्युवाच मा, M₂ 4 (inf lin as in text) कुरते क्षण, M₂ पुनरुक्त्वाच् — ^c) B₁ D₆ सैरिन्धि — ^d)

इत्युक्ते चाब्रुवं स्रतं कामातुरमहं पुनः ।
 न त्वं प्रतिवलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २२
 धर्मे स्थितासि सततं कुलशीलसमन्विता ।
 नेच्छामि कंचिद्धध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २३
 एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
 न तिष्ठति स सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ २४
 पापात्मा पापभावश्च कामरागवशानुगः ।
 अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ।

दर्शने दर्शने हन्यात्तथा जव्यां च जीघितम् ॥ २५
 तद्धर्मे यतमानानां महान्वर्मे नशिष्यति ।
 समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति ॥ २६
 भार्यायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ २७
 वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।
 क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिवर्हणात् ॥ २८
 पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पढावधीत् ।

Ds गधर्वेभ्य Ds कदाचिच्च न सशय

21 Ś1 missing — ^a) D1 s अथ (for अपि) B (except B₂) Dn Ds दात दातसहस्राणि (B₁ s Ds 'णां'), D₄ सहस्रमपि कल्याणि — ^b) D1 s 10 मत्ता (for अह) — ^c) B₂ D1 s समागतान्, D₇ s समायात् — ^d) D₁ M₁ s तद् (for त्व) K प्रिय, D₁ s क्षम, C₀ s क्षण (as in text) Dn₁ भीर त्व भीरु मा क्षण, D₂ सुर मे चाद्य सगम

22 Ś1 missing — ^a) T M₁ s इत्युक्ता; G M₂ s इत्युक्त्वा K₂ सूते, B₂ s Dn₁ मत्त, Dn₂ D₁₁ 12 मूढ, G₁ धूर्त (for सूत) — ^b) D₄ वच (for पुन) — ^c) B₁ Dn₁ चेपा (for तेषा) — After 22, B₂ (which om 23^a-24^b) ins a passago givon in App I (No 21), of v 1 24

23 Ś1 missing B₂ om 23-24^{ab} — ^b) B₂ 'समाश्रिता — ^c) KD₂ T₂ G₂ s M₄ s C₀ r किंचित्, T₁ केचित् (for कचित्) K मनसा; B₄ D₀ वष्य तु, D₂ वष्य ते, D₂ 7 वष्य हि, T₁ विष्य तु, G₂ वष्य त्वां C₀ citos वष्य — ^d) K तत्र, T G तस्मात् (for तेन) M₄ (sup lin) s जीवति M₁ s सूतज (M₄ sup lin 'ज'), M₅ कीचक

24 Ś1 missing B₂ om 24^{ab} (of v 1 23) — ^a) G₁ s M₂ तु, G₂ सु (for स) — ^b) B (B₂ om) D₂ s-0 11 12 प्रा (D₀ प्र)हसत् (for प्रहस्य) D₇ (inf lin as in text) s विनिवृत्त च (for स्वनवत्तदा) D₁ तत् (for तदा) — A passago givon in App I (No 21) 18 12s in B₁-4 Dn D₄-7 s-12 after 24^{ab}, in K₂ D₂ after 24, in B₂ after 22, and theroafter D₂ repeats 24^{ed} — ^c) B₂ s s Dn D₁₁ 12 तिष्ठते Dn₂ D₇ s 10-12 स (for स) B₄ D₁ s 4 G₁ च (D₁ s स) तिष्ठति (for तिष्ठति स) — ^d) D₁ s स (for च) B₁ s (m as in text) बुभूषति, B₄ Cr चिकीर्षति; Crp बुभूषति, Cv rp (Dev) as in text. D₂ 7 s अधर्मं विचिकीर्षति, D₁₀ न

च धर्मेबुभूषति, C₀ as in text.

25 Ś1 missing — ^a) D₂ s मोहारमा D₂ s मोह भावश्च, T₁ G₁ s M पापकारी च; T₂ G₂ कामचारी च. — ^b) K 'गमन्वित', B (except B₁) Dn D₁ s 1 om 11 12 कामयाण' (D₁ 'वार'), C₀ as in text. — ^c) D₂ दुर्विनीतश्च M₁ सु (for च) — ^d) S दुःख (for हन्यात्) K₂ दर्शने भीमयेनाद्य, D₁ स दर्शो हि मा नित्य; C₂ as in text (cf Cv) — ^e) K₂ D₂ तव; B₁ D₁ s Cv यथा, Dn D₁₁ 12 C₂ यत्ति, D₂ तदा (for तथा) Dn₂ D₁₁ 12 हन्यात्, D₁ s-7 G₂ जघ्नात्; M₂ सज्यो, C₀ s.v as in text. D₀ स्व (for च)

26 Ś1 missing — ^a) D₁ s एय यो; D₂ s स्वधर्मे, D₄ T G M₁ s धर्मे प्र; D₀ अधर्मे, M₂-4 धर्मे हि — ^b) B₂ s D₂ s T G₂ अथ, B₁ D₇ s 10 G₁ M₂ 2 महा, D₄ सदा (for महान्) B₂ s D₁₀ न विष्यति, B₄ D₇ s C₀ नशिष्यते, D₀ न दास्यते, D₇ (inf lin) चिनक्ष्यति; D₂ विशिष्यते, G₁ भविष्यति — ^c) T₂ G₂ कांक्ष' (for रक्ष') — ^d) D₁ s S (except M₄) दार, D₄ दार (for भार्या) T G भवति च (for भविष्यति)

27 Ś1 missing — ^a) Some N MSS रक्षमाणायाम् — D₁-s om 27^{ab} — ^c) Some N MSS रक्षमाणायाम् — D₄ M₂ om 27^{ed} — N (Ś1 missing, D₂ om line 2) ins after 27 (D₄, which om 27^{ed}, after 27^{ab})

405* आत्मा हि जायते तस्या तेन जाया विदुषुंषा ।
 भर्ता तु भार्यया रक्ष्य कथ जायान्ममोदरे ।

[(L 1) D₁ s 0 यस्मात्; D₂ तस्मात् (for तस्या) B₂ आत्मा हि रक्षमाणायाम् (for prior half) D₂ s तस्मात् (for तेन) — (L 2) K जायया (for भार्यया) D₄ s 7 s जायेत्, C₂ जायात् (as above)]

28 Ś1 missing Dn₁ om 28 — ^a) B₂ T₁ G₁ C₀ 'धर्मश्च — ^b) B₁ Dn₂ D₂ 11 12 इति, B₂ s D₂ मया, D₂ s च मे (for हि मे) B₂ s s G₁ श्रुत — ^c) D₁ s 4 क्षत्रियाणा (D₂ 'यस्य) तथा धर्म — ^d) S दस्युनिवर्हणात्

तत्र चैव ममशं वै भीमसेन महाबल ॥ २९
 त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्भोगज्जटासुगत् ।
 जयद्रथं तथैव त्वमजैपीभ्रीतुभिः मह ॥ ३०
 जहीममपि पापं त्वं योज्यं मामवमन्यते ।
 क्रीचको राजवाह्यम्याच्छोककृन्मम भाग्न ॥ ३१
 तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाग्मनि ।
 यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भाग्न ॥ ३२

तं चेर्जीयन्तमादित्यः प्रातश्च्युदयिष्यति ।
 विपमालोज्ज पास्वामि मा क्रीचकवशं गमम् ।
 श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 उत्पुक्त्वा प्राहृदत्कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ।
 भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
 क्रीचकं मनसागच्छत्सुकिणी परिसंलिहन् ॥ ३४

C. 4 692
E. 4 21.51
K. 4.24 53

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि विंशोऽध्याय ॥ २० ॥

(M₁ 'त्रिनिग्रहान्)

29 Ś₁ missing — ^a) M क्रीचको नानुवाचनि (M₁:
 'न्ववाचन) — After 23^{ca}, T₁ ins

405* तेषां नवनिर्णयनिधिं पृष्टुऽपि विषये वनन ।
 तेषां मा नानिर्णयानां सूतपुत्र पदावधीन ।
 [= (var.) 4 15 15]

— ^a) D: तत्र चादि, D₁: तत्र चैव, S तत्रैव च B₁:
 D₁: २: ६ मनसश्च, D: G₂: 'क्ष हि, D₁₀: महायाहो — ^a)
 D₁: २: महाबल

30 ^a) D: पूरं, S चार्हं (M₁ पृष्टाह) (for इह)
 — ^a) S भीम तस्मात् (for तस्माद्भोगत्) D₁: महा (for
 जटा) — ^a) K₁ D₁: १ उद्वद्रथान

31 Ś₁ missing — ^a) D: ११/ ११ इम इष, G₂ इव
 भीम (for इममपि) K₁ चापिन् (sic), B₁: D₁ D₂ (११/ ११)
 ११: ११: S चापिन्, D: त पाप (for पापं स्व) — ^a) S
 स्वयां (for अयं). D₁: २: ४ यो मां स्वां चावमन्यते, D: स्व
 श्रेय नावमन्यते — ^a) D: राजवाह्यम्यात्, T G राजवशिन्य
 (for राजवाह्यम्यात्)

32 Ś₁ missing — ^a) D₁: १: २ S क्रीचक (for तमेव)
 B₁: 'मपत्, D₁: २: १० S 'मनस — ^a) D₂: निचा, T₁
 टिपि (for भिन्धि) D: T: अग्मना (for अग्मनि) D:
 reads 32^{ca} in marg — ^a) K₁ यो सृष्टो ह्यनर्थाणा
 — ^a) B₁: सर्वेषां (for बहूनां) K अयि (for मम) K
 B: पापहृत् (for भाग्न)

33 Ś₁ missing — ^a) D: २: 'वशे S क्रीचको मा
 वशं नयेत्. — ^a) T₁ G: परम (for सरग) K₁ D₁: ने (K₁
 न)य, M₁: नन्ये (for मय)

34 Ś₁ missing K B₁: D₁: १: २-१० T₂ G₂ M₁ om.
 the ref. — ^a) K₁ प्रन्दत् — ^a) D₁: भीमस्योर, D:

'२.; D₃: '२., G₂ as in text. T G₂ M₁: ३ भीमस्योरमि
 मश्रिता, G₁: ३ भीमसेनस्य मश्रिता — ^a) B₁: D₁: T G₂ तु
 (for च) — ^a) K B₁: बहुमानं T G₂ M₂ नेत्रे
 मपरिष्वज्य च — N (except K₁ D₁: १: ४, Ś₁ missing)
 ins. after 34^{ca} (K₂ D₂: १-२, after 34

407* आश्रामयि वा बहुशो सृष्टमार्तां सुमन्यमात् ।
 हेतुत्वार्यमयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदाग्मजात् ।
 प्रसृज्य वदन तस्या पाणिनाश्रुममाकुलम् ।

[(L 1) B₁: तामानां च सुदुन्विता (for posterior
 half) — (L 2) D₁₀: 'मपत् (for 'स्युक्तैः) B₁
 तवार्यमश्रितैर्वचोभिर्द्रुपदाग्मजा — (L 3) D₁₀ प्रसृज्य
 (for प्रसृज्य) D₂: नयन (for वदन) D₂: बहुशो अममाकुलं
 (for posterior half)]

— K₂ D₂: १: १ ins after 34^{ca} D₂: २, after the above
 (407*) B D₁ D₂: १-१२, after 34

408* उवाच चैना दुग्धार्तां भीम श्लोघवश गत ।

[D₁ D₂: १: ११ १२ श्लोघमन्वित, D₁₀: 'ममाकुल]
 — ^a) D₂: गवा, T: गच्छेत्, G₂ as in text — ^a) B₂
 सुकरगी, B₁: D₁: D₁₁ G₂ M सु (M₁: १ च)कगी, D₁: १
 सुविर्णा, D₁: २: ११: T₂ सुकिगी, G₂ as in text. B₂: T
 G₂: परिलेहित्

Colophon om in D₂: १ — Sub-parcan B D₁
 D₁: १-१२ M₁: २: ४: क्रीचकवच — Adhy name D₁: २: १
 दुग्धकीर्तन, D₁: द्रौपदीदुग्धकथन, D₂: द्रौपदीवाक्य, G₂
 M₁: २: ४ द्रौपदीसमाश्रामन, M₁: ३ द्रौपद्याश्रामन — Adhy
 no (figures, words or both) B₁: D₂: २०, D₂: M₂: २
 २२, D₂: २: २१, T G M₁: २३ — S'loka no D₁: ३८,
 G₂: ५३

भीमसेन उवाच ।

तथा मूढे स्मिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषणे ।

अथ तं स्तवयिष्यामि कीचकं महवान्धवम् ॥ १

उस्ताः प्रदीपे प्रदीपाः वृक्षानेन संगमम् ।

दुःखं शोकं च निर्भूय याजसेनि शुचिस्मिते ॥ २

यथा नर्तनशाला वै मन्मथजेन काङ्गिता ।

दिवात्र वन्द्या नृत्यान्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३

तस्मान्नि श्रयण भीरु दृढाङ्गं मुप्रतिष्ठितम् ।

नयान्म दर्शयिष्यामि पूर्वमेतान्पितामहान् ॥ ४

यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।

कुर्वान्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तथा तौ कथयित्वा तु चाप्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।

रात्रिशेषं तदन्धुग्रं धारयामासतुर्हृदा ॥ ६

तस्यां गत्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।

गत्वा राजकुलार्थैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७

सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम् ।

न चैवालमथास्त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८

21

Text as in the MS. 1-21, the folios being as in the MS.

1 *) Ds यथा भीरु प्रभाषणे — *) S वृत् (Ms. वृत्) (for वृत्) Ds स्मिष्यामि (for स्तवयि) — *) Ds 1-2 S गत दीपैः ; Ds गत ध्युमि.

2 *) S 1 वृत् ; D 2 अत (for अथा) Ds 2 3 इपदी — *) B D (except Ds 2 3) Cs संगमः ; T Gs Ms 1 (for संगम) as in text ; Cc सविदः ; Gs 3 मीहद. Cc संगम (as in text) — *) Bs Ds वि (for व)

3 1-2 3 4 of 16. — *) Ds 1 यथा (for यथा) Ds 2 3 Ds 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

4 *) I Ds Ds 1 विषय (for भीरु) — *) Ds 1 मुप्रतिष्ठितः ; Ms 1 मुप्रतिष्ठितः ; C 1 मुप्रतिष्ठितः (as in text) ; B 1 मुप्रतिष्ठितः ; D 1 2 इदमपि प्रतिष्ठितं — *) I Ds 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

410* यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।

कुर्वान्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥ ५

{ (1. 1) C 1 कल्याणि (for कल्याणि) ; D 1 कल्याणि ; Ms 1 कल्याणि ; C 1 कल्याणि (as in text) ; B 1 कल्याणि ; D 1 2 इदमपि प्रतिष्ठितं — *) I Ds 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 68

प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९
ना मुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अहाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्दाम्यहम् ॥ १०
दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु संगमः ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

एकं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगतं मया ॥ १२
अवबोधोद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।

एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३

कीचक उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भापसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४
समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः ।
यथा त्वां नावभोत्स्यन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६
तमिसे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तत्र जानते ।

C. 4 710
B. 4 22. 17
K. 4 25. 22

D11. 12 आलभ्ये, D2 अलभयस्, D4 लभते (for अलभयास्)
K न चवाच (K2 'पि) तथा त्राण, S न क च (T1 G1. 8 M1
किञ्चित्, M4 8 क्विच्) लभ्ये नाथ

9 ^a) K प्रोवाच नेह (for प्रवादेन हि) Cc r v cite
प्रवादेन B4 Dn D2 10 M इह, D4 वै, D6 एव, D11. 12
च, T G तु (for हि) — ^b) D1. 8 4 राजा, Ca xp (Dev)
नाम (for नाम्ना) Cr cites राजा नाम्ना, Cc r cite
अयम् K1 राजो वै राजमहंति, S अय राजेति चोच्यते
— ^c) D4 अत्र, G2 तु (for हि) T2 G2 मात्स्याना M
transp मत्स्याना and राजा वै

10 ^a) K2 Dn D1 9 11. 12 मां (for मा) D1 दुस्त्र
(for सुत्र) D2 9 न्व प्रपद्यन्व (for प्रतिप) — ^b) T
मग्ना (for दामो) D10 transp दामो and भीरु. — After
10^{ab}, S ins

413* न इह त्वाभ्युते भीरु चिर जीवितुमुत्सहे ।
— ^a) K1 अहायं तव, Dn1 अडि हि भव; D4 अहाय
तावत्, T1 G अहन्यहनि, T2 अहान्यहानि Ca c v cite
अहाय — ^c) M1 2 दात (for दात) Dn D11. 12 S
(except M5) निष्क D1 2. 4 S (except M5) ते (for
अहम्)

11 ^a) K D2 तेद्यास्तु, D4 दास्यामि (for ते दद्या)
— ^b) B4 चायुत, M1 5 तावता (for चापरम्) — ^c) T
G2 8 M रथा and 'युक्ता, G1 रथान् and 'युक्तान् — ^d)
D2 8 कुर मे, D4 अस्तु ते, T G2 M सतु ते, G1. 8 दद्या (G2
'द्य) ते (for अस्तु नां) Ca c cite नौ D2 8 संगम, S
सगमे (for संगम) D1 अस्तु भीरु सुसगम — After
11, T1 ins

414* तुभ्य दास्यामि सर्वाणि राजाहाण्यपराणि च ।

12 S (except G1) सैरभी (for द्रौपद्यु) — ^a) B

Dn D2 8-12 एव, G3 M (except M4) एतन् (for एक)
B4 मा (for मे) K सदाय, B4 समये; S वचन, Ca समय
(as in text) B2 त वै, B4 ह्य, D1. 2. 4 S सत्य (for
त्वद्य) — ^b) G1 मप्रद्यन्व च (for प्रतिपद्यन्व) — After
12^{ab}, D5 (marg) 10 ins

415* यदि त्व खलु मयोगमिच्छस्यथ मया मह ।

[D10 सूत (for खलु)]

— ^a) K1 D4 त्वा, B4 त्वे, S ते (for त्वा) — ^c) D2 8 8
S मगम (for संगत) D2 8 मम (for मया) — After
12, S ins

416* अनुबोधोद्धर्षं स्वादयशश्च महद्भवेत् ।

13 ^a) B2 D1-4 8 S अनुबोधोद्धि (G1 'त्तु), Dn
D11 12 अनुप्रवादाद् — ^b) B2 मन' (for यदा) — ^c) S
(except M2) एतन् (for एव) B4 त्व, D1 तु; D2 ते
(for मे) — ^d) S (except G2) वदागमव

14 After the ref., D4 om. 14-15 and the
ref before 16 — ^a) S एकोहमागमिष्यामि (M 'मेव
यास्यामि)

15 D4 om 15 (cf v. l. 14) — ^a) D1 'गमो हि,
D2 'गमोस्तु (for 'गमाय) — ^b) Dn1 त्वया मदविमोहित ;
D6 S त्वया मदनदर्पित, D7 9 त्वयाह मदमोहित — ^c)
K1 त्वा, B5 त (for त्वा) K D2. 8 नावदुष्यति (D1 'ते),
B1 Dn D11. 12 नैव पदयेयु, B2 4 D2 8 1 9 10 नाव (D2
नामि, D5 1 9 नैव) वेत्स्यति (D10 'ते), S नाव (T2 G2 च
न) दुष्येरन्, Ca नावभोत्स्यति (as in text), Cv 'भोत्स्यते
— K1 om. 15^a-16^a, M5 om. 15^a-17^a — ^d) T G
पतयस्त्व (for सूर्य)

16 = (var) 8 — K1 om. 16^{ab} with the ref,
D4 om. the ref, M5 om. 16 (cf. v. l. 14, 15) — S

ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ।
 उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिक्रात् ॥ २४
 तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ।
 संगमो नर्तनागारे यथावोचः परंतप ॥ २५
 शून्यं स नर्तनागारभागमिष्यति कीचकः ।
 एको निशि महावाहो कीचकं तं निषूदय ॥ २६
 तं स्रुतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
 गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ २७
 दर्पाच्च स्रुतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
 तं त्वं ग्रहस्तां श्रेष्ठ नडं नाग इवोद्धर ॥ २८

अथु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
 आत्मनश्चैव भद्र ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९
 भीमसेन उवाच ।
 स्वागतं ते वरारोहे यन्मा वेदयसे प्रियम् ।
 न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३०
 या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ।
 हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१
 सत्यं भ्रातृथ धर्मं च पुरस्कृत्य व्रवीमि ते ।
 कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२
 तं गह्वरे प्रकाशे वा पोषयिष्यामि कीचकम् ।

C. 4. 727
 B. 4 22. 33
 K. 4 23. 43

ॐ Cr घ्यायमान ० नाभ्यजानात्पत्न्यसिंयात घ्यायन् (दे) ।
 24 B₁ om 24 (cf v 1 23) — Before 24, S
 (except T₂ M₂) ins वंदा — ^b) D₁ 2.4 S भीमसेन
 महानसे — ^a) K₂ D₁ १ ० अतिके, Dn D₁₁ 12 अतिके,
 G₁ अन्वगात् (for अन्तिक्रात्)

25 B₁ om. 25^a (cf. v 1 23) — ^a) Ś₁ स केशात्
 (for सुकेशान्ता) — ^b) B₁ D₅ कीचकेन (for *कस्य) S
 कीचकस्य दृतो (G₁ ३ *स्याद्युतो) मया — ^c) K D₅ १ ०
 समयो, B₃ D₁₀ M₁ 2.4 : सनेतो (for संगमो) — ^d)
 D₁ ३ तव वाक्यात्, D₁ ० यथात्थ त्व (for यथावोच) S
 यथा चोक्त नरपंस — After 25, S ins

420* कालेन नियत वद कामेन च वलाकृत ।

26 D₁ 3 read 27^c-28^b before 26 — ^a) G₁
 transp शून्य and न Ś₁ K₁ मे, D₂ च, G₃ तत् (for
 स) — ^b) S सूतज (for कीचक) — ^c) D₂ ग्व (for
 एको) — ^d) M₁-३ कीचकम् (for *क) D₃ त्व (for त)
 Ś₁ K B₄ D₂ M₂-३ निषूदय, M₂ निभेदय

27 For sequence of D₁ ३, cf v 1 26 — ^b) K
 M (except M₂) *नर्तित (for *दर्पितम्) — ^c) Ś₁ K₁
 B₁ D₂ ० G₁ ३ त, D₂ तत्, D₁₀ तु (for ए) T₂ M₂
 नर्तनागारे D₁ ३ शून्येस्मिन्नर्तनागारे — M om. 27^d-28^c
 — ^d) D₆ पुगव (for पाण्डव)

28 For sequence of D₁ ३, cf. v 1 26 M om
 28^{ab} (cf. v 1 27) — ^a) T G गर्वित (for दर्पाच्च)
 D₄ अय (for अयौ) — ^c) K₁ D₉ तत्, D₁ 2.4 T G₂ स
 (for त) — D₄ om 28^d-29^c — ^d) Ś₁ (orig) नाग
 कदम्, (sup ln) हृदान्मूलम्, K₂ D₁₀ नग नाग, B कद
 नाग, Dn D₂ ० 11. 12 C₃ हृदान्नागम्, D₁ ३ मत्तनागम्, S
 ना(T₁ M न)ळ नाग (for नड नाग) Ca c cite कद M

इवारज (for इवोद्धर)

29 D₄ om. 29^{ab} (cf. v 1 28) — ^a) S आ(T₂
 M₁ न)स (for अथु) — ^b) K₁ T₂ G₂ M (except M₂)
 अपमार्जन्व, B₁ परिमां, D₁ ३ G₁ ३ मम मार्जय, T₁ अ
 मानस्य (for मम मार्जन्व) S पाडव (for भारत) Ś₁
 अय मार्जयसेनच — After 29^{ab}, S ins

421* बाहुवीर्यांशुरूप च दर्शयाद्य पराक्रमम् ।

30 After the ref., B₂ 4 D₆ read 36^{ab} (for the
 first time), repeating it in its proper place — ^a)
 D₁ ३ अस्तु सैरधि, S सुकेशाते (for वरारोहे) — ^b) K₂ B
 Dn D₂ 4-12 G₁ 2 Ca यन्मा, D₂ M₂ यन्मे B₁ D₂ १-० S
 (except T₂) Ca वेदयसि, D₄ प्रेषयसि B₁ D₄ मित्रे
 — ^c) Ś₁ B (except B₃) Dn D₅ 11. 12 अन्य, D₆ १ ० 10
 M₅ अह (for अस्य) D₁ ३ ० M₂ किंचित्, D₁ ० कश्चित्
 (for कश्चित्) — ^d) B₂ Ca r साहाय्य

31 D₆ 10 (hapl) om 31 — ^a) D₂ यास्ति (for या
 मे) B₁ D₁-4 ममा(D₄ तवा)ख्याता — ^b) Ś₁ K D₁ ३
 कीचकेन (for *कस्य) — ^c) D₁ ३ हित्वा (for हस्ता) K₁
 हरिच (sic), D₁-4 हित्व S या (for सा) — ^d) S सा
 ममासीच्युचिसिते

32 ^a) S पुत्राश् (for धर्म) — ^b) K₁ वपु मर्न्य
 (sic), Cr पुरस्कृत्य (as in text) Ś₁ वदामि, S शपामि
 — ^c) D₄ च, D₅ हि, D₁₀ त (for नि) — ^d) M₂ 4
 केशव केशिन यथा — After 32, T G M₁ ३ ins

422* प्रमह्य सूदयिष्यामि केशव केशिन यथा ।

[M₁ ३ कीचक निहनिष्यामि (for prior half)]

33 ^a) B₁ अघकारे प्रकाशे वा, S रहस्य वा प्रकाश वा
 Ca c v cite गह्वरे — ^b) D₁ ० Cyp योषं, S सूद*;
 Ca v पोष* (as in text) — After 33^{ab}, S ins

अथ चेद्वभोत्स्यन्ति हंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ३३

ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुधराम् ।

कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।

निगूढस्त्वं तथा वीर कीचकं विनिपातय ॥ ३५

भीमसेन उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भापसे ।

अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्त्रिन्यामनिन्दिते ॥ ३६

नागो विल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।

अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।

मृगं हरिरीवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत्स कीचकम् ॥ ३८

कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममुपाव्रजत् ।

तां वेलं नर्तनागारे पाञ्चालीसंगमाशया ॥ ३९

423* अह भद्रे हनिष्यामि कीचक मदनान्वितम् ।

यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ।

[(L 1) Ms वृत्र देवेश्वरो यथा (for posterior half)

— (L 2) G₂ ४ अवमन्यते (for अभिम*)]

— °) Ś₁ B₁-४-६ D_n D_४ ६ ११ १२ अथ चेदपि योत्स्यति, D_२ ४ अथ योत्स्यामि (D_२ °त्स्यत) मत्स्यान्ये, D_१ ० अथ योत्स्यति मत्स्यास्ते Ca citos भोत्स्यन्ति, Co योत्स्यन्ति, Cr अवभोत्स्यति (as in text) — °) Ś₁ B₄ D_{n1} D₁ ४ हिंसे; B₁-४.६ D_{n2} D_{n1} ११ हिंस्ये (for हंस्ये) D₂ ४ निहनिष्यामि तान(D_२ °न्य)पि — For 33^{ad}, S subst

424* अथ चेदनुबुध्यन्ति सूतपुत्र मया हतम् ।

निर्मनुष्य करिष्यामि मत्स्यानामिममालयम् ।

34^{ab}) D_४ सुयोधन (for दुर्यो*) D₁₀ प्रतिलप्से (for °पत्स्ये) For 34^{ab}, S subst

425* मया हतंश्चेन्मात्स्यास्तु धार्तराष्ट्रोऽनुबुध्यति ।

दुर्योधन ततो हत्वा सानुवन्ध सयान्धवम् ।

कुरुणामखिल राज्य प्रतिपत्स्यामि भामिनि ।

T G Ms cont.

426* नाह शक्ष्येऽनुनयितुं कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।

— °) B₂ D_२ मत्स्यान् (for मत्स्यम्) D₁₀ उपास्तो B₄ वै, D₄ १ ० तु (for हि). S काम सत्यमुपासीत. — °) D₁ ४ कुरुराजो (for कुन्तीपुत्रो) G₁ कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर — After 34, S ins

427* काममन्ये षुपासन्तु विनीता धर्मचारिण ।

त्वा तु दु खमिद प्राप्ता नाह शक्नोस्युपेक्षितुम् ।

निर्वृता भव पाञ्चालि कीचकस्य वधात्पुनः ।

35 After the ref, S ins

428* कीचकस्य वध भीम यदि जानन्ति नागरा ।

त्वया कृत महाबाहो यदि जीवितुमत्सहे ।

— °) D_१ शुभ (inf in सत्य as in text) B₄ प्रभो (for विभो) T G कथ सत्याद्य नापेयाद्राजाय मत्कृते (G_२ °द्राजा ममकृते) प्र(G₁ ४ वि)भो, M₁-४ कथ सत्यमुपानी-

याद्राजान मत्कृते प्रभो; Ms कथ सत्य न जयाद्द्रै राजान मत्कृते प्रभो. — Ms om 35^{ad} — °) T G₂ ४ निदि गूढ; G₁ निगूढीस्त, M (Ms om) निगूढ त Ś₁ B₄ D_n D_{n1} ११ पार्थ D₁ ४ S (Ms om) भीम (for वीर) — °) K₁ D₁ त निपातय, B D_n D_२-१२ त निपू(or °सू)दय — After 35, T₁ ins

429* अनुबुद्धेद्धि कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिर ।

पुनर्वन व्रजेन्द्रीमाननुजै परिवारित ।

कश्च धर्मपरं श्रेष्ठमतिवर्तेत भारत ।

भीम भीतास्त्रि सवोधास्साधु मा चापल कृथा ।

— S ins after 35 (T₁ after 429*)

430* यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्र त्वया हतम् ।

तथा कुरुष्व कौरव्य बलवद्भरिर्मर्दन ।

अदृश्यमानस्त्व तस्य भिन्धि प्राणानरिंदम ।

Thereafter S ins an addl. colophon (adhy. no T G 24, M 23)

36 °) S तथा भद्रे क° — After 36^{ab}, K₂ B D_n D_४ ० १ (marg) ४ १०-१२ ins

431* अथ त सूदयिष्यामि कीचक सहयान्धवम् ।

[D_n D_{n1} १२ सह वांधवै, D_१ ४ हि सवाधव]

— °) D₁-४ अदृश्यमाणस् B₁ २ ६ D_n D_४ ११ १२ अथ (for अथ) — °) D₄ तमिस्त्रेहम् (for तमस्त्रिन्याम्) S तमिस्त्राया सकुडल

37 °) K विलम् (for वित्त्वम्) K आसाद्य, B₄ क्रोधात्, D_१(m as in text) ० आकृष्य (for आक्रम्य).

— °) B₄ S तत् (for अह) — After 37, T G_२ ins.

432* मया यदुक्त पाञ्चालि धर्मराजसुत प्रति ।

कोपादृते किमन्यत्तु नानुवर्तेत को मृपम् ।

38 Ms om the ref — After the ref, D_२ ins °

433* धर्मप्रसादात्पवनात्मजस्तु

चकार रूप परिवर्त्य बलवम् ।

भीमो महोत्रो बलकालदुर्मद°

मन्यमानः न संकेतमागारं प्राविशच्च तम् ।
प्रविश्य च न तद्रेड्म तममा संवृतं महत् ॥ ४०
पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिर्भाजसम् ।
एकान्तमास्थितं चैनमामनाद् सुदुर्मतिः ॥ ४१
शयानं शयने तत्र मृत्युं मृतः परामृशत् ।

जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणेन ह ॥ ४२
उपसंगम्य चैवंनं कीचकः काममोहितः ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा सयमानोऽभ्यभापत ॥ ४३
प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
सत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य महसा समुपागतः ॥ ४४

C. 4 742
B. 4 22. 45
K. 4. 20 12

न्वितो यया हृत्त्रिपाय केसरी ।
— S ins after the ref. (M₂, which om. the ref.,
ins after 37)

434* पुत्रमुत्तमा नद्यावाहुस्त्र पाण्डवनन्दन ।
T₂ G₂ cont.

435* अर्धरात्रे तदोयाय मत्तवान्भीमविश्रम ।
T₁ ins after 434* T₂ G₂, after 435*

436* अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितच्छदा ।
श्रीपर्दी पृष्ठत्र कृत्वा यत्रार्थीचरुनालय ।
— ^a) D₂: ० भीमोपि, S म भीम (for भीमोऽपि) K₁
भीमो नद्वरत गत्रा — ^b) K₂ छत्र, D₁ गच्छन्, D₂ छिन्न,
Cc as in text. S त्रमिन्नायान् (for गत्री छत्र) — ^c) S
मृग सिंह इवाद्य (T₂ इवोद्दिश्य, M इवादिश्य) Cc. s
cito हरि — ^d) K₂ प्रत्याहारी म, B₁-2: Dn D₁ 11. 12
G₁: काशत्र, B₁ T₂ M. काशत्र, D₁ काशत्र, D₂
काशत्र, T₁ श्रीत्याकाशत्र D₁: कुच्छत्र विनिधमन्
— After 38, D₁: (om. line 1) 2: 4 ins

437* काहृत्मानो पथ तस्य कीचकस्य दुरात्मन ।
पुत्रस्मिन्नन्तरे मृतमत्रा चाम्भ गते रणे ।
39^{ab}, 40, 41* with the last word सुदुर्मति of
41, as also 42 and 43 are not collated from S₁, the
folios being stuck together

39 ^a) D₁ 2: 4 आग्मानमप्यलहृय, S कीचकम्नु दितर-
स्त्रातो (T G₂ स्त्राता) — ^b) B Dn₁ D₂: १ २ ३ ३ उपा
गमत्, Dn₂ Dn₁ १३ उपागत, D₁ अयावजन्, D₂ अनुवजन्,
D₃ अयावजन् (for उपाव) D₁: ० ययाममयमावजन्, S
निशायाममलहृत् — After 39^{ab}, S ins

438* मकेतमगमत्तर्गं शून्यागारमपावृत्तम् ।
[G₁: उपागत, M₂ उपावृत्त (for अपावृत्तम्)]
— ^a) S तदे (M₂: ३ 'मे')व (for ता वेला) S₁ B Dn
D₂: १-१३ नतनागार — ^b) K रसपात्राया, B₁ रसगमे
च्छया, D₁ ममभापत, S यदभापत (for मगमात्राया)

40 ^a) D₂: २ तु (for म) S तां मन्यमान मकेते
— ^b) D₁: १ २ अगार B₁ ३ यत्, B₂: १ २ Dn₁ D₁-2: १ २
० १३ तत् (for तम्) D₁ चर (for च तम्) D₂: ३ प्रविशेत्
चन् (for प्राविशच्च तम्) S मंग्री (G₂ 'ध्या')काममोहित

— ^a) D₂ मप्रविश्य च (for प्रविश्य च म) D₂: ३ ततो
(for म तद्) D₂ म च (by transp) S प्रविश्य (M₁: ३
तत्तन्) नतनागार ततस्य (M₁: २ प्रविश्य, M₂: ३ तत् स, M₁
तदेव) पुण्याधम (T G₂ पुरपर्यम)

41 ^a) D₁: ३ गत (for तत्) D₂ सूत (for तत्र)
S भीममेन (for तत्तत्र) — ^b) D₁ S ह्यम् (for भीमम्)
— M₂ om 41^{cd} S (M. om.) reads 41^{cd} after 43^{ab}
— ^c) D₂ चैक, D₂ हिवा (for चैनम्) B Dn D. 11. 12
एकातापन्वित चैन (B₁: 2: Dn₂ D₁ 11. 12 चैव), D₁ 2: 4
एकते भीममेन त, S (M₂ om.) एकते भीममामाच (G₁
भीम समुपगम्येन) — ^d) N (except K B₁ D₁-7) म
दुर्मति S (M₂ om.) कीचक कालचोदित (G₁ अभ्यभापत
दुर्मति, G₂ कीचक म दुरामवान) — S (except G₁
M₂) ins after 41 K₂ D₁, after 42^{ab}

439* भीम समुपगम्य अभ्यभापत दुर्मति ।
[T भीममेन सुमरुत्, G₂ भीम समुपगम्य (for prior
half) K₂ D₁ कीचक काममोहित (for posterior
half)]

42 ^a) T₁ G₂ M₁: ३ त म, G₁ तूणं, G₂ तस्मिन्;
M₂: ३ द्विचे (for तत्र) — ^b) Dn D₁ १३ सूतपुत्र, D₁ ०
मृत्युमृत, S मृत्यु मृद (G₁ मृद पाश्वे) (for मृत्यु सूत)
K₁ B₂: परामृत् — After 42^{ab}, K₂ D₁ ins 439*,
while B₁ ins

440* पतग पावक दीप्त मिह क्षुद्रपशुर्यया ।
— ^a) K जाज्वल्यमान कामेन — ^b) B₁: ३ D₁: ३ हि, B₂
D₁: T G च, D₁ ० त (for ह) K कृष्णादर्शनजेन वै, M
कृष्णाया धर्षणेन च

43 ^a) G₂ महत् (for 'सगम्य) B₁ तत्रेन, D₁ वै
चैन, D₁ ० चैन वै, G₁ मोष्येन (for चैवं) — ^b) G₁: ३
'चोदित (for 'मोहित) — After 43^{ab}, S (M₂ om.)
reads 41^{cd} — M₁ om 43^{cd} — ^c) T G₂ च भारत
(for अभ्यभापत)

44 Before 44, D₂ (marg) S (except M₂) ins
कीचक — ^a) D₁: ३ प्राप्त हि, D₁ om कल्पित (इति वा
पाट), S प्रहित (for प्रापित) S मद्दे (for वित्त).
— ^b) S बहुवित्त (G₁ 'द्रव्य) शुचिसिते — After 44^{ab},

महाभारतम् प्रथमोऽङ्कः ।
 महाभारतम् प्रथमोऽङ्कः ।
 भीमसेन उवाच ।

शिरसि चोत्थिताः चिरं शिरसात्मानं प्रथमंनि ।
 ईशानु मया मरुतः मरुदातो न कर्तव्यम् ॥ ४६
 ईशानु मया मरुतः मरुदातो न कर्तव्यम् ।

महाभारतम् प्रथमोऽङ्कः ।

महाभारतम् प्रथमोऽङ्कः ।
 भीमो जघ्रात क्षेत्रेषु मान्वायानु सुगन्धिषु ॥ ४७
 न क्षेत्रेषु परागृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
 अक्षिप्य केनान्वेगेन चातोर्जप्राह पाण्डवम् ॥ ४८
 मातृवृष्टं तयोर्गमीन्बुभुयोर्नर्मिंहयोः ।
 समन्तं चाश्रितातेनोर्बलमद्रजयोरिव ॥ ४९
 ईशानु मया मरुतः मरुदातो न कर्तव्यम् ।

कीचको बलवान्मीमं जातुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ५०
पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इनोरगः ॥ ५१
स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुर्मां सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यक्पेतां बलिर्ना निशि निर्जने ॥ ५२
ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
चलत्रचापि संक्रुद्धावन्प्योन्यं तावर्जताम् । ५३
तलाभ्यां तु म भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।

कीचको रोपसंतप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ५४
मुहूर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
बलादहीयत तदा हृतो भीमबलार्दितः ॥ ५५
तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
वक्षस्यानीय वेगेन ममन्थैनं विचेतसम् ॥ ५६
क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केजेष्वेव तदा भृशम् ॥ ५७
गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराव महाबलः ।

C. 4 770
B. 4 22. 73
K. 4 22. 87

मुगन्धियु) — After 47, S reads 58 (with v L) for the first time, repeating it in its proper place

48 ^a) Ds वल्गिना, Cr वनेन (as in text)

49 ^a) Ds वनामि, T1 G1 वननि (for वनन्ते) N (except K1) T2 Cs वामिनाहेतो — ^a) B1 अन्ययो (for चलवद्). Ds १० वने मातगयोर्वि, S बलिनोर्नागयोर्वि — After 49, N ins a passage given in App I (No 23), while T G ins

447* शार्ङ्गलायिव गर्जन्तौ शार्ङ्गनागापियोद्धतौ ।
ममयसां ममक्रोधां पतिवौ भीमकीचकी ।
गजाविच मदोन्मत्तौ गर्जन्तौ पतिवौ शिरी ।
वृपनाविच बल्मीक मृदन्तौ ममविक्रमां ।

[For lines 3-4 G1 reads गर्जन्तौ पतिवौ पत्या वृपनाविच चोन्मत्तौ]

50 ^a) S1 is illegible from 50-58, the pages of the MS being stuck together — ^a) Dn D10-12 आक न्ति, D1.2.2.0 आलित, Ca c rp (Cat) आगन्ति (as in text) B (except B2) ह्लात्, S (except G2) भीम (for चापि) — ^b) M1.2 कोपात् (for क्रोधात्) Dn D11.12 हुतपदं, D4 Ca चलपदे — ^c) D1.2 M2 : चलवद् (for चलवान्) — ^d) S पातयत् (for आक्षिपत्) D4 तत (for मुनि)

51 ^a) S1 missing — ^a) Ds मुनि वेगेन, Dc मुनि भीमोय, S (except M1-2) भीमसेनस्तु — ^b) Ds वृकोदर (for बली) — ^c) Dc अदि (for अय) — ^d) N (S1 missing) दृढपाणिरिवातक

52 ^a) S1 missing — ^a) K अपि, D2 तां (for च) — ^b) S भीमकीचकी (for सूत) Ds उर्मा पादव कीचकी — D2 om. 52^a-54^b — ^c) Ds निदाष्ट, Ca निर्दाथे (as in text) — ^d) Dn D11 12 निर्जने स्थले, D1 द्वव निर्जने, Ds वल्गिना वर्ग, D1.7 ० निर्जने गृहे (for निशि निर्जने) S अन्वोन्यस्य विनिर्जने

53 ^a) S1 missing, D2 om. 53 (cf. v L 52) — ^a) B1 Dn2 D1-2.10-12 भवन श्रेष्ठ — ^b) B2 पुन पुन, B4 D2 S तदा मृदा (for मुहुर्मुहुः) — ^c) B2 चलवतां च, Ds चलवतापि (for 'वचापि) S तौ क्रोधवशमापक्षौ — ^d) Dn1 प्रति गर्जता, Dn2 D11 12 भुवि गर्जता; Ds तौ च गनितां, D10 अभिगर्जतां, S अभिजग्रत

54 ^a) S1 missing, D2 om. 54^a (cf. v 1 52) — ^a) Ds याहुभ्या (for तनान्यां) K2 B (except B4) Dn D1-c ० 11.12 स तु भीमेन, D10 तु समीपेन, S भीमसेनेन (M1 2 'मेनस्त) — M1 om. from 54^a-55^b — ^b) Dn2 D11.12 प्रहतो, M2 अनिहते (for अभिहतो) T1 G2 मृश (for बली) — ^c) B4 Ds रोपसपत्र, D10 रोपसरवच, S (M1 om) रोपताम्राक्ष — ^d) S न चचाल पदात्पद

55 ^a) S1 missing, M1 om. 55^a (cf. v 1 54) — ^a) Dn2 D11.12 तत्र स्ववेग; D4 स तु त वेगं, D7 ० त तथा वेग, S (M1 om.) अगकमोदु (for तु स त वेग) — ^b) S (M1 om.) वेग तस्य महात्मन — ^c) D4 ततो (for सूतो) S (M1 om. prior half) कीचको भीमसेनस्य पश्चात्पश्चादहीयत (M2-4 'तु हीयते).

56 ^a) S1 missing — ^a) D1.2.4 वक्षस्त (D2 'सा) हस्त, Cs वक्षस्यानीय (as in text) — ^b) K B (except B4) Dn D1 11 12 ममर्दन, S प्रममाय (for ममन्थेन) Cr cites ममन्थ Dn2 Dc 2 11.12 T1 G1 2 M1 विचेतन

57 ^a) S1 missing — ^a) Ds क्रोधाविष्ट, Ds कोपाविष्टो; D10 कोपाविष्ट Ds विनिष्पिप्य — ^b) S मृश तदा (by transp)

58 ^a) S1 missing — ^a) D2 m भीमसेनस्त (for कीचकं भीमो) — ^b) B1 Dn Ds 11.12 S विरराज, B2 ० ० D4 ० Cv विरराम; D1.2.2 विननाद, D7 विचचार, Ca विरराज — ^c) K1 गृहीत्वैव, Dn2 D11 12 Cnp 'त्वा च. B (except B2) D7 ० गज (for 'मृग) S आमिपार्थे (G3 'र्थी; M1 'धं) गृहीन्वे (G1.2 M2 'त्वै) व शार्ङ्गलो मृगयूथप

शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ५८
 तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
 काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ५९
 तं संमथितमर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
 कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ६०
 उवाच च महातेजा द्रौपदी पाण्डुनन्दनः ।
 पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ६१

(M₁ 4 inf lin 'पोतक) — After 58, N ins a passage given in App I (No 24), while S ins

448* पुनश्चातियलस्य कीचको बलदपित ।

ध्यायच्छत्रेव दुर्धर्षं पाण्डवेन तरस्विना ।

मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो मृशम् ।

कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ।

[(L 3) M₁ 4 अम्याहतो (for अभिहतो) — After line 3, T G₂ ins a passage given in App I (No 25)]

59 °) B₂ D₂ 8 M₅ पाणी च पादौ च (by transp)

— °) D₂ 8 कटि- (for शिरो) Ś₁ शिरोग्रीवे, T G₂

शिरश्चैव, G₁ M₁ शिरोग्रीव S सकुटलं (for च सर्वश)

— °) K D₁ 7 काय (for काये) Ś₁ काय च पेपयामास,

Cr पादेन पीडयामास, Crp (Dev) पादाष्टौर्लैर्जघानाय Cc

cites पादाष्टौर्लै — °) Ś₁ पिनाकधृत्, K °भृत् S

मृदित्वांगानि सर्वश

60 °) B₂ तमुन्मथित°; B₂ S स त मथित° — °) Ś₁

स्वित (for कृत) S मासपिदमथा(T G₂ °मिवा)करोत्

— After 60^{ab}, S ins

449* तत्राग्निं स्वयमुज्ज्वाल्य दर्शयामास कीचकम् ।

— M₅ om 60^{cd} — °) Ś₁ B (except B₂) D₁

D₁ 8 7 9 11 12 C₁ कृष्णाय T G कृष्णा प्रोवाच भीमस्तु

(T₁ G₂ 8 °स) — °) S (M₅ om) पश्येम (M₁-4

पश्येन) मुञ्च कामुक

61 °) D₂ 1 7 8 स (for च) D₂ महायाहो, D₁₀

महत्तेजा — °) D₁ D₁ 11 12 योपिता वरा (for पाण्डु°)

— After 61^{ab}, D₁ ins वेशपायन उ° — °) K₁ D₁ 8

इमम् (for एनम्) Ś₁ K-इह (for एहि) — °) D₂ (inf

lin) 8 कीचको (for कामुको) Ś₁ हत (for कृत) S

कामुकोय (T G₂ कामक्रोध, M₅ कामुक ते) कृतागम (T₂

M₅ °स) — After 61, N (except K D₁ 4 8; B₂ om

lines 4-7, D₂ marg, D₂ om line 7) ins the foll

passage, of which T G ins at the same point lines

5-6 only

450* प्वमुत्तवा महाराज भीमो भीमपराक्रम ।

तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोपस्य वै शमम् ।

आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ६२

कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योपितां वरा ।

प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ६३

कीचकोऽयं हतः श्रेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।

परस्त्रीकामसंमत्तः समागच्छत पश्यत ॥ ६४

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।

पादेन पीडयामास तस्य काय दुरासन ।

ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।

पाञ्चालीं स तदा वीर इदं प्रोवाच ता पुनः ।

प्रार्थयन्ति सुकेदान्ते ये स्वा क्षीलगुणान्विताम् । [5]

एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ।

तच्छ्रुत्वा दुष्कर कर्म कृष्णाय प्रियमुत्तमम् ।

[(L 1) B₂ D₂ °तेजा, D₂ °बाहु (for °राज) — (L)

2) B₁ 2.5 पादाष्टौर्लैर्जघानाय, D₂ पादेन घट्टयामास (for

prior half) D₁ 9 महाम (D₁ °स्म)ना (for दुरासन°)

— (L 3) Cf. 449* — (L 4) Ś₁ B₁ 5 D₁ D₂ 8 11 12

इदं वचनमग्रवीत् (for posterior half) — (L 5) D₂ T

G प्रार्थयते T G °समन्विता (for °गुणान्विताम्) — (L

6) D₂ 2.8 Crp (Cat Dev) शोभते, Cr शोभते (as in

text) T G एव स्वपति ते भीरु श्रेतेय कीचको यथा

— After line 6, T ins

451* यस्त्वामभ्यहनन्नद्रे पदा भूमौ निपात्य च ।

एवमुत्तवा महाबाहुर्गन्धर्वेण हत तदा ।

विज्ञापनार्थमन्येषा विरराम महाहवात् ।

62 Before 62, K₂ D₂ (marg) T₂ G M₅ ins

वैश° — °) D₂ T₂ च, G₁ तु (for स) M₅ transp

हत्वा and गत्वा (in °) — °) D₁ 8 S निष्कृति (for वै

शमम्) Cc cites शमम् — °) B₁ भीम, D₁ 8 भूय ; S

पश्चात् (for कृष्णां) — °) G₂ प्रायात् (for आयात्)

— After 62, S (except M₅) ins

452* ज्ञात्वानुलेपनं कृत्वा द्यौर्पर्यं च मनोरथम् ।

मुन्योपविष्ट शयने भीमो भीमपराक्रम ।

ततः कृष्णा यदा मेने गत भीम महानसम् ।

[(L 1) G₂ 8 M (except M₅) महा° (for मनो°)]

63 °) B₁ D₂ M₂ पातयित्वा, G₁ 8 योषयित्वा. K₁

transp घात° and तु T G₁ 8 M₁-4 च, G₂ अय (for

तु) — °) D₂ S गतसंतापाः — °) G M₂-4 सा (for ह)

64 °) B₁ °कामसंमत्त, D₁ 8 °सतस (D₁ T G₂

°स); D₂ °ससत्त; D₁₀ °कामुक मत्त — °) Ś₁ B₁ 2 5 D₁

D₁₁ 12 तत्रा°, B₂ तमा°; B₁ D₂ 10 तदा° (for समा°)

सहस्रं नम्राजगुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ६५
ततो गन्वाय तद्वेष्टम कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं दृष्टशुभ्रमा रुधिरैण समुक्षितम् ॥ ६६

कास्य ग्रीवा क चर्णा क पाणी क गिरस्तथा ।
इति म् तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वेणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुद्रुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य ममन्ततः ॥ १

सर्वे सहस्रोमाणः संग्रन्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभ्रमं कर्म स्थल इवोद्धृतम् ॥ २
पोथितं मीमसेनेन तस्मिन्नेणेव दानवम् ।

C. 4 785
B. 4 22.3
K. 4 27.3

G₁: पश्यतेन हत सुवि

65 Before 65, G M₂ ins 'वेदा' — ^a) D₁: शुन्वा
नु (for तद्वेष्टा) — ^b) In M₂, the portion from 4
21 65* to 4 22 25* is lost on a missing fol — ^c)
S (except M₂:4, M₃ missing) तदा* (for समा*)
— ^d) S (M₃ missing) दन्वाना (M₁: 'श्वा', M₂ आ) दाय
सर्वेण — After 65, T₁ G₂ M (M₂ missing) ins

453* तन्वाप्त निन्दं शुन्वा कीचकस्य सहोदरा ।

[G₂ तस्य तद्विघ्न, M₁: तत्र त निन्द]

66 M₂ missing, D₂ om. 66^{ab} — ^a) B₂ M₂ च,
D₁-3 नु (for जय) D₂ D₁:11 वेगेन (for तद्वेष्टम) T₁
सर्वे चागम्य तद्वेष्टम — After 68, D₂ (marg) ins.

454* नाम्य ग्रीवा न चर्णा न पाणी न गिरस्तथा ।
repeating thereafter 67^{cd} (τ L निरीक्षते for परी*)
On the other hand, B₂ (om lines 2-3) & D₂: D^c 11.12
S (om. lines 2-3) ins after 66 D₂, after 454*

455* पाणिपादत्रिहीन नु दृष्ट्वा ते व्यथितामवन ।

निरीक्षन्ति तत सर्वे पर विन्मयमागता ।

अमानुष हृत् कर्म त दृष्ट्वा विनिपातितम् ।

[(L 1) S (M₃ missing) पाणिपादत्रिगेहीन (for
prior half) S (M₃ missing) विन्मितामवन (T: विन्मय
गता) (for व्यथितामवन) — After line 1, B₂:4
D₂ (marg) e ins

456* ततो मय ययु श्रीघ्न सायुधा भरतर्षभ ।

अथेन हृष्टगेमार्णा विन्मिता प्रेक्ष्य कीचकम् ।

(B₂ D₂ सर्वे for श्रीघ्न) — (L 2) B₂ निरीक्षत, D₂
D₁:11 निरीक्षत — (L 3) D₂ अहो कष्ट (for अमानुष)]

67 ^a) D₁ 2.4 ग्राहू (for पाणी) S हृ हृ (for तथा)

— ^c) T G₂ 3 M₂ transp न्य and त K D₁:2.4
परीष्यतो, B D₂: e 10 निरीक्षते (for परीक्षन्ते) D₂:

D^c 9 11.12 इति ता पर्यपृच्छत — ^d) B. D₁:2.4 2 10 तथा
(for तदा) D₂ गर्धर्वैर्निहत तथा — After 67, K₂
D₁-4 --s ins

457* हतं हि दृष्ट्वा निदि मन्मनाथ

राज्ञो विराटस्य यत्नाभिमुत्थ्या ।

कीलालमिथ पिणितस पिण्ड

त मेनिरे दत्तमुपाधिदेव्या ।

[C_v explains lines 3-4]

Colophon is lost in M₂ on a missing fol. — Sub-
partan All MSS. (M₃ missing) कीचकवच — Adhy
nam^c M₂ कीचकहनन — Adhy no (figures, words
or both) S₁ K₁ B₂ D₂:10 21, D₂ 23, D₂: 11 22,
T G M₁ 25, M₂:4 . 24 — S'ola no G₂ 46

22

In M₂, 1-25^c are lost on a missing folio

1 K₁ reads 2^b:2 before 1 — ^a) D₁-2.2 10 G₂
M₁:2 4 तत (for तस्मिन्) D₂ काल, D₁ कल्प (for
काले) T G₂ तत्काले तु (for तस्मिन्काले) B₂ समाप्त्य,
D₂ समाप्त्य — ^b) D₁ 2.4 ते तत्र (for तत्राम्य) — ^d)
K₁ सम तथा, D₁ 3 T₂ G M₁ 2 4 उपतन्धिरे, T₁ M₂
अमित निरता (for ममन्तत)

2 T₁ om 2-8 — ^a) B₂ सत्रस्तमनस, D₂ (m as in
text) संतस्तमनस (for सहस्रोमाण) — ^b) B₂ D₂ (m
as in text) सतसा (for सत्रन्ता) K₁ विन्मिता व्याकुल-
स्तया — ^c) D₂ M₁ तव (for तथा) S₁ K B D₂
D₂ 7 9 11.12 सभिन्नसर्वांग, D₁-4 e 8 10 T₂ G₂ 3 M₂ 6
सर्वांगममत्र, G₁ सर्वांगमल्लत्र, text as in M₁ 21 — ^d) K₂
D₁:2 9 10 M₂ कर्म (D₂ 10 M₂: 'मं') न्यलमिच, D₂ कर्मजाल-

संस्कारयितुमिच्छन्तो वहिर्नेतुं प्रचक्रुः ॥ ३
 दृश्युस्ते ततः कृष्णां स्रतपुत्राः समागताः ।
 अद्रादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४
 समवेतेषु स्रतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
 हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ ५
 अथवा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।
 मृतस्यापि प्रियं कार्यं स्रतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६

ततो विराट्मूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
 सहाधानेन दह्यत तदनुजातुमर्हसि ॥ ७
 पराक्रमं तु स्रतानां मत्वा राजान्मोदत ।
 सैरन्ध्र्याः स्रतपुत्रेण सह दाहं विशां पते ॥ ८
 तां समासाद्य विव्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
 मोमुह्यमानां ते तत्र जग्दुः कीचका भृशम् ॥ ९
 ततस्तु तां समारोप्य निवध्य च सुमध्यमाम् ।

मिव Ś1 K2 उद्रत (for उद्रतम्) K1 कर्म स्थलगत तथा
 3 T1 om 3 (of v 1 2) — °) Ds प्रोज्जित, D10
 पातित, T2 G2 M (Ms missing) त हत, G1 8 हत त;
 Ca. rp (Dov) प्रोक्षित, Cr पोषित (as in text) Ds
 (corrupt) पीषित भीम (for भीमनेनेन — °) S (T1
 om, Ms missing) महद्रेण (for तमिन्द्रेण) Ds 10 च
 (for ह्य) M1 दायर (for दानवम्) — After 3^{ab}, S
 (T1 om, Ms missing) ins

458* कीचक यत्कृतमत्त दुर्धर्षं येन केनचित् ।

गन्धर्वेण हत श्रुत्वा कीचक पुरुपर्यभम् ।

[(L 2) Gs पुरपाधम (for पुरपर्यभम्).]

4 T1 om 4 (of v 1 2) — °) Ś1 K1 B2 Ds
 तदा; K2 तथा (for ततः) S (T1 om., Ms missing)
 अपद्रयद्यथ से कृष्णां — °) B1 D11.12 ins च before
 अनवद्याङ्गी — °) Ś1 आश्रित्य, K आलव्य (for आलिङ्ग्य)

5 T1 om 5 (of v. 1 2) — °) G2 समुपेतेषु (for
 समवे) Dn D11.12 Gs M1.2 सर्वेषु (for सुतेषु) K2
 समवेक्ष्य तदा सर्वे; D1 8 4 8 समवेक्ष्यं च ते सर्वे, D1 9
 समवेतासदा संवे — °) Ś1 तम् (for तान्) K1 पृक्- (for
 टप) K2 B D (except D2) ताम् (B2 Ds तत्रो) चुरप (K2
 स्तेय) कीचका — After 5^{ab}, T2 G ins °

459* हसन्निव तदामर्षोद्दिदेहन्निव चक्षुषा ।

— Before 5^{ad}, M4 ins उपकीचक — °) K D (except
 Ds 11 12) G1 8 असर्षी (reading originally, perhaps,
 हन्म ता for our हन्यता) — °) D2 8 यस्वार्थे (for
 यत्कृते)

6 T1 om 6 (of v 1 2) — °) Ś1 B1.2 8 Dn2
 D11.12 नैव, Dn1 वै न, D1 9 ह्य न, M (Ms missing)
 गृषा न (for नेह) Ds सहाधानेन हतव्या — °) Ś1 दहता
 सह कामिना — After 6, S (T1 om, Ms missing) ins

460* ह्य हि दुष्टचारिणा मम भ्रातुरभिजिणी ।

यत्कृते मरण प्राप्ते नेय जीवितुमर्हति ।

सह्ये दह्यता सूता आपृच्छ्य च जनाधिपम् ।

हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य प्रिय भवेत् ।

[(L 2) Gs व्यमनं (for मरण) — (L 3) T2 G
 M1 4 8 आपृच्छत (Gs °य) (for आपृच्छ्य च)]

7 T1 om 7 (of v 1 2) — °) Ś1 B1 2 8 Dn
 D2 4 7-9 11 12 सहाधनेनाद्य (D2 8 °न तु); B2 Ds सहानयैव,
 B4 D10 सहैवा (D10 °पा)नेन (for सहाधानेन) D1 9
 दाहोपा (for दह्यते) — °) K D1 2.4 ताम् (for तद्)
 D10 अनुजातु स्वमर्हसि — For 7, S (T1 om., Ms
 missing) subst

461* घंटापायन ।

ततो विराट्सागम्य सूताः प्राञ्जलयोऽमुवन् ।

सूता ।

कीचकोऽय हत श्रेते गन्धर्वैः कामरूपिभिः ।

सैरन्ध्र्या घातितो राज्ञो व दहेम सहागया ।

मानिता हि त्वया राजंस्तदनुजातुमर्हसि ।

[(L 4) T2 G स्म (for हि). M (Ms missing) वीर
 (for राजन्)]

8 T1 om 8 (of v 1 2) Before 8, S (T1 om)
 ins. वैद्म°. — °) K2 त, D1.8 8 च (for तु) — °) D1.8
 तच्च, T2 G2 8 M (Ms missing) ज्ञात्वा (for मत्वा)
 D1 8 अन्वमोदयत्, Ds अनुमोदते; T2 G2 8 M4 अन्वमन्यत,
 G1 अन्वपद्यत; M1 अनुमन्यत, M2 अचमन्यत — °) Ś1
 K D1-4 8 प्रेक्ष्य (K D2 °क्ष, D2 °व्य) माणाया (for सूत)
 — °) T2 सह दग्धु (for सह दाह). B1 Ds 11.12 विशा
 पति, T2 G2 8 M (Ms missing) जनाधिप (M2 8 °प)

9 Ds om 9 For S see v 1. 10 — °) B4 Ds
 समादाय (for साय) — °) Ds कन्या (for कृष्णा)
 — °) Ś1 K समुह्यमानां; D2 8 रोरुयमाणा (D2 °णास्),
 Co मोमुह्यमानां (as in text) B2 4 D1 8-8 तां (for ते)
 — °) K बलात् (for भृशम्)

10 For S see below — °) D1 तु ते; D10 तां च
 (for तु ता) — °) B3 निवध्य तनुमध्यमां — °) Ś1 K1
 D10 जहुर (for जग्दुर्) B2 उत्पद्य, D1.8 उद्दिश्य, Ds
 उद्रम्य, Co उद्यम्य (as in text) D2 ते वै तदा (for
 उद्यम्य ते). — °) K Ds श्मशानाभिमुखात् (for नम

जगुरुद्यम्य ते मर्वे इमज्ञानमभितस्तदा ॥ १०

हियमाणा तु सा राजन्सूतपुत्रैरनिन्दिता ।

शक्रोगन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।

ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२

येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।

व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोपस्तरक्षिनाम् ॥ १३

रथघोषश्च बलवान्गान्धर्वाणां यशस्विनाम् ।

ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तस्मास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः ।

श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्धि भाषिताम् ।

तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरु विद्यते ॥ १६

C. 4 803
E. 4 22. 15
K. 4 27 25

नितम् B₂ D₂ 12 तथा (for तदा)

For 9-10, S (M₃ missing) subst

462* तन्ने संमनुजाता मर्वे तत्रास्य प्राणववा ।

ररुद् कीचक दृष्ट्वा परिचार्यामित् स्थिता ।

आरोप्य कृष्णामय कीचकेन

नियप्य केदेषु च पादयोश्च ।

ते चापि सूता वचनैरवोच

बुद्धिभ्य कृष्णाननिर्वीक्ष्य चैनाम् ।

यन्वा कृतेऽय निहतो महान्ना

तस्माद्दि सा कीचकमार्गंगाल्नु ।

अनायमरंजन च कीचकेन

गतमुना सुन्दरी स्वर्गलोकम् ।

वैशंपायन ।

साधेत हृग्गा शयने नियद्वा

मनस्विनी चैव यशस्विनी च ।

विलम्बमाना विवशा हि दुष्टे

स्रग्ध्रव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ।

[(L 2) T₂ M₃ परिवार्योपतन्त्रिरे (for posterior half)

— (L 9) G₂ M (M₃ missing) महार्यमन्त्रा (for च कीचकेन) — (L 10) G₂ M (M₃ missing) कीचकेन (for स्वर्गलोकम्)]

11 Before 11, K₂ ins 'वना' ट' — ^a) D₂ च, T G₂ M (M₃ missing) अय (for तु) D₁ 2 4 सा तत्र, S (M₃ missing) सुश्रोणी (for सा राजन्) — ^a) B₁ आक्रोगत D₃ मोक्षम् (for नायम्) — ^a) S₁ K₁ 2 B₄ D₁ 2 10 तदा (for कृष्णा) — After 11, T ins

463* सृतेन मह यद्दाङ्गी निरागा जीविते तदा ।

इमज्ञानानिसुखं नीना क्रेणुरिव रति सा ।

S₁ missing from 4 22 12 up to 4 25 10

12 12^{ab} = 4 5 30^{ab} — ^a) S (M₃ missing)

जयेशो (for जयन्तो) — ^b) D₁-3 जयसेनो, D₇ जयावह D₁ 2 वृहद्वलः — ^a) K₁ येते, K₂ पते (for ते मे) D₁ 2 4

विश्रुण्वतु (for विजानन्तु) — ^a) T₂ हरति (for नयन्ति) — After 12, T G₂ M₁ 4 ins

464* येषा दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोष श्रूयते महान्, repeating thereafter 12^{ab}

13 B₃ (hapl) om. 13-14 and the ref. before 15 D₁ 9 repeats 13-14 thrice (with corrupt v L)

— ^a) B₁ ज्यावातनिर्घोषो — ^b) G M₁ 8 विस्फूर्जितम् — ^c) K₂ S (M₃ missing) अश्रूयत S (except G₂, M₃ missing) महान्यु (G₁ महद्युद्धे)

14 B₃ om. 14 (cf. v l 13), D₁ G (1 hapl) om. 14^{ab} — ^b) B (B₃ om.) D_n D₇ 2 11.12 T₁ तरस्विनां, D₃ महोजना (for यन्) — ^c) D₁ 8 विश्रुण्वतु, G₂ विजानति — After 14, S (except M₂, M₃ missing) ins

465* येषा वीर्यमतुल्य तु शस्त्रसेव बल यथा ।

राजमिहा इराड्यान्ने सा जानन्तु सुदुन्विताम् ।

[(L 1) T येषा तु (T₂ हि) वीर्यमतुल (for prior half) G₂ बलीयम (for बल यथा)]

15 B₃ S (except T₁) om the ref. — ^a) D₁ 3 4 एव सु (D₁ 2), S (M₃ missing) इत्यन्या (for तस्मात्ता) — ^b) D₂ T₁ G₂ द्रौपद्या, G₃ कृष्णाया (for कृष्णाया) B₁ D_n D₁₀-12 G₃ परिदेवित — ^c) B D_n D₇ 2 11.12 अम्यापतद् (B₁ अम्यद्रवद्), S (M₃ missing) अम्युग्यितो D₂ श्रुत्रोत्तर्न्या तदा भीम — ^a) K अवधारयन् (for अविचारयन्)

16 D₁ om. 16 (with the ref.) D₂ G₁ 8 M (M₃ missing) om. the ref B₁-3 D₁ 5 9 T G₂ भीम (for भीमसेन) — ^{ab}) N (except K B₁ D₁-7) भाषित S (M₃ missing) अह सैरन्धि ते वाच (G₂ M₁ 'च) शृणोमि तव (T G₂ परि, M₁ मयि) भाषिता (T₂ G₂ M₂ 'त) — ^a) S (M₃ missing) जातु (for भीरु) B (except B₁) D_n D₂ 10-12 मय भीरु न विद्यते, D₂ 4 न मय विद्यते

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजृम्भे जिघांसया ।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेपं विपरिवर्त्य च ।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्ध निर्जगाम बहिस्तदा ॥ १७
स भीमसेनः प्राकारादारुज्य तरसा द्रुमम् ।
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ १८
स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धवितपं वली ।
प्रगृह्णाभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १९

ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्चत्यकिंशुकाः ।
भूमौ निपतिता वृक्षाः संघगस्तत्र शेरते ॥ २०
तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
वित्रेसुः सर्वतः स्रता विपादभयकम्पिताः ॥ २१
तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
दिग्धक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं आतरं ह्युपकीचकाः ।
परस्परमथोचुस्ते विपादभयकम्पिताः ॥ २२
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।

क्वचित् — After 16, D₈ ins an additional colophon
17 D₈ M₁ s om tho ref — ^b) K₂ D₁ 10 विजृम्भे,
D₂ विजृम्भित, D₇ ० G₂ व्यजृम्भत, T₁ G₁ विजृम्भेन (G₁ 'त),
Ca c as in text — ^c) Dn₁ सख्यायत (analysis of Cv
points to an original सख्यायति), T₁ G₈ स व्यायत; T₂
G₂ सोप्यायत, Ca सध्यायन, Cc ap सध्यायत, Cap स
ध्यायत (as in text) ☞ Cr* [स]ध्यायत वाम २ [स]ध्या
यन दक्षिण(दे) । ☞ Co cites व्यायत (cf C₅) S (M₃
missing) दध्वा (for कृत्वा) K तस्मात्साध्यायत कृत्वा,
D₁ ३ स व्यायत द्युः कृत्वा — ^d) S (M₃ missing) वक्ष
च परिविष्ट्य च — ^e) D₂ ० ३ वि(D₈ अभि)निष्क्रम्य, Ca
अभ्यवस्कन्ध (as in text) Co cites अवस्कन्ध
18 S om 18^{ab} — ^a) B₅ 4 D₆-7 ० प्राकारम् (for
प्राकाराद्) — ^b) K₁ आसज्य, K₂ आदाय, B Dn D₂ ६-7
०-12 Cr s आरुह्य; D₁ ३ उरपाद्य, Ca c v rp (D₈v) as
in text B₂ D₈ सहसा, Cv तरसा (as in text) B
(except B₅) D₅-7 ० द्रवत्; D₂ ० द्रुत (for द्रुमम्)
D₄ ३ अधिरुह्य (D₈ अविभज्य) महाद्रुम — ^d) T G M₅
यतंने (for यत्र ते) — After 18, B Dn (Dn₂ om
lines 1-2) D₂ (marg) 4 (om lines 3 4) ३ (om line
1) ० 7 ०-12 (Dn₁ 12 om lines 1-2) S (om line 1,
M₃ missing) ins

466* स लक्षयित्वा प्राकारं नि सृत्य च पुरोत्तमात् ।

जवेनोत्पतितो भीम सूतानामग्रतस्तदा ।
चित्तासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ।
तालमात्र महास्कन्धमूर्ध्वंशुष्क विदां पते ।
त नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च । [5]
स्कन्धमारोपयामास दशज्याम परतप ।

[(L 2) B Dn₁ D₂ 4 5 7 ० पतितो, D₈ आपतितो (for
'उत्पतितो) — (L 3) D₈ 10 S (M₃ missing) 'समीप
' (for 'समीपे) S (M₃ missing) तु (for स) and
महायत् (for वनस्पतिम्) — (L 4) B Dn Dn₁ 12

मूर्धं, D₂ 5 7 ० 10 अर्धं (for ऊर्ध्वं) S (M₃ missing)
वनस्पति (for विदा पते) — (L 5) B₁ D₂ 4 T G₂ ३
उपाक्रम्य, Cr as in text B₃ परिरज्य, G₁ ३ M₁ परिरुह्य
(for परिरभ्य) — (L 6) D₂ सप्त, D₇m शतं
(for दश) S (M₃ missing) वृक्षसुरपाटयामास भीमो
भीमपराक्रमः]

19 ^a) S (M₃ missing) ततो (M₁ त तु) (for स त)
— ^b) D₁ ३ ० सुस्कन्धं (for सस्कन्धं) S (M₃ missing)
निष्पन्नमकरोत्तदा — After 19^{ab}, S (M₃ missing) ins
467* त महाकायमुद्यम्य भ्रामयित्वा च वेगित ।

[M₄ उरपाद्य (for उद्यम्य) G₈ M₁ वेगत (for वेगित)]
— ^c) S (except G₂, M₃ missing) अभ्यपतत् (T₂
अपातयत्, M₄ अभ्यगमत्; M₅ प्राद्रवत्) (for अभ्यद्रवत्)

20 ^a) D₄ ते भग्ना, G₁ तस्यास्य (for तस्याथ) — ^b)
B₁ Dn₁ निपातिता (for निप) — ^d) Dn₂ Dn₁ 12
सहसा, D₇ शतदास; S (M₃ missing) स(T₃ सु, G₁
ते)भग्नास (for सघदास)

21 ^a) D₈ ते (for त) D₉ क्रुद्ध तं, M₁ सभग्ना (for
सक्रुद्ध) — ^b) D₂ गधर्वं प्रेक्ष्य ते तदा — ^c) D₈ द्रुद्रु
(for वित्रेसु) B₁ Dn₁ D₅ G₂ M₁ ३ सर्वदा (for सर्वत)
— ^d) = 22^f B₁ ३ 'कपिता, D₁ ३ 4 'मोहिता, S (M₃
missing) 'पीडिता

22 B₁ ३ ३ Dn₁ D₁₀ M₂ (? hapl) om 22, M₁ om
22^{ab} — ^a) D₂ ३ T G M₄ ३ क्रुद्ध (for आप्यान्त) — ^b)
D₂ दृष्ट्वा गधर्वमागत, D₁ दृष्ट्वा भीमपराक्रम; T G M₄ ३
गधर्वभयशक्तिता — ^c) B₂ D₅ ० T G M₁ 4 ३ तथा (for
तदा) D₈ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — ^d) D₂ ३ कीचक तदा, T₁
G₂ ३ M₁ ३ ३ चोपकीचका, T₂ G₁ चापि की — ^f) = 21^d
B₁ क उपायो भवेदिति; D₁ ३ 4 ३ गधर्वभयशक्तिता, D₂
पश्य पश्यत कीचका, D₇ 'शक्तिता, S (except M₂, M₃
missing) 'मोहिता (M₅ 'पीडिता)

23 After 23^{ab}, S (M₃ missing) ins

सैरन्त्री मुच्यतां शीघ्रं महत्तो भयमागतम् ॥ २३
 ते तु दृष्ट्वा तमाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
 विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राडवन्नगरं प्रति ॥ २४
 द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
 शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २५-
 तत आश्वामयत्कृष्णां प्रविमुच्य विगां पते ।

उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
 अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्यः स वृकोदरः ॥ २६
 एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यानागसम् ।
 प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ।
 अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ २७
 पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत ।

C. 4 22
 B. 4 23 32
 K. 4 27 31

468* प्रबुद्धा सुमहाभागा गन्धर्वां सूर्यवर्चसम् ।
 — ^a) Dn D1. 11.12 यतो, D3 महान् (for महत्) S
 (M3 missing) transp महत् and भय B (except B4)
 Dc वो (for नो) D1 3 मय आगत

24 Before 24, S (M3 missing) ins वैशं — ^a)
 B: Dn1 D. 7-9 M3 नदाविद्ध, B4 5 तथाविद्ध, D1-3.10
 समाविद्ध — ^c) K आविच्यन्, D10 आनुच्य, C5 विमुच्य
 (as in text) D1 2 4 दृष्टं, S (M3 missing) वृत्ता (for
 तत्र) — After 24, T G2 (which both om. 25^{ab}) ins

469* अयं भीमः समुत्पत्य द्रवतां पुण्डरीकपतत ।
 ते तं दृष्ट्वा भयोद्विष्टा निश्चेष्टा समवन्धिता ।
 दृष्ट्वा दान्वातमन्थानान्म वज्री दानवानिव ।
 पुकेनेव प्रहारेण दश मत्त च विदति ।
 त्रिंशच्चत्वारिपञ्चाशाङ्गवान म वृकोदरः ।

[(L 1) G2 समुत्पत्य (for 'त्पत्य) T1 -भवत् (for
 उपतत्) — (L 3) T2 शतमन्थानान् — (L 5) T1
 अष्टादश च (for त्रिंशच्चत्वारि)]

25 T G2 om. 25^{ab} — ^a) D2 स, G1 2 M1 3 4 च
 (for तु) M2 समालक्ष्य (for तु संप्रेक्ष्य) — ^b) M2
 वृत्रहा (for स वज्री) B4 दानवानिव चामव. — M3
 resumes from 25^a — After 25, K: B1 4 5 Dn
 D. (marg) c 11.12 ins

470* वृक्षेणैवेन राजेन्द्र प्रमङ्गनमुतो रलीं,
 while S ins

471* वायुवेगसम श्रीमान्मर्वाण्स्तान्मेपत ।
 तात्रिहत्य महायाहुर्मामेनो महायलः ।
 [(L 2) T G2 तात्रिहत्य महान्भीम शत पच च कीचकान्]
 26 ^a) D2 ततश्चाश्वामयत्, S (by transp) आश्वामयत्
 (M. 'यन्) ततः (G1.3 तदा) — ^b) K विमुच्यैव, B1 2.5
 Dn2 D11.12 य विमुच्य, B4 Dc 10 प्रतिमुच्य, Dn1 मवि
 मुच्य S प्रतिमुच्य च वधनात् — ^c) D3 7-9 म (for च)
 T G2 उवाच इत्युवा वाचा — ^d) B2.3 5 D2 पादुनदन,
 D1 2 4 रहमि (D4 रहिते) त (D1 न्)दा, S भरतर्षम् (T2
 जनमेजय) (for तत्र द्रौपदीम्) — ^e) D1 दृष्ट्वा, D7 9 देवीं,
 T1 G M2.4 भीता (for दीना) — ^f) G1.3 M उद्धरन्

(for दुर्धर्य) T G2 केशप्रहणवेपिता — After 26, T G2
 ins a passage given in App I (No 26)

27 ^b) B3 D2 2 (m as in text) G1.3 M हिंसति,
 D2 10 हिंसति, T G2 काक्षति (for क्लिश्यन्ति) D2 अर्नि
 ङिते, S मानवा (for अनागसम्) — ^c) D8 6 प्रैहि,
 S गच्छ, Cc as in text D1-3 8 मटे (for कृष्णे)
 — After 27^{cd}, D1 (marg) S ins

472* अन्येन त्व पथा शीघ्र सुदेष्णाया निवेशनम् ।
 — ^a) D2 9 अज्ञातोह, G1 अनेनाह (for अन्येनाह) Cc r
 cite अन्येन (as in text) — ^f) D1.2 4 महानमे (for
 'नमम्) — K subst for 27^{cd} D1-4.5 (marg) 7-9
 ins after (the interpolated) वैशं उ' of 28 (cf
 v l. 28)

473* इत्युक्त्वा भीमसेनेन अदृश्या मा च तस्मिन्नात् ।
 अपमर्षत मा कश्चिपश्येदित्यभिशाङ्क्या ।
 [(L 1) K1 इत्युक्त्वा म च तत्रान्यैरदृष्ट म च तस्मिन्नात्]
 — After 27, S ins

474* यथा नो नावयुष्येरभ्रात्रावेव च्यवस्थिता ।
 वैशपायन ।
 सागच्छन्नगरं कृष्णा भीमेनाश्वामिता मती ।
 कृतकृत्या सुदेष्णाया भवन शुभलक्षणा ।
 शचीव नहुषे शसे प्रविवेश त्रिविष्टपम् ।
 भीमोऽप्यमितदीर्यस्तु धलवानरिमर्दन । [5]
 सर्वान्मान्कीचकान्हत्वा तत्र धर्मात्मजानुज ।
 निशोपान्कीचकान्हत्वा रामो रात्रिचरानिव ।
 जितदाशुरदीनात्मा प्रविवेश पुर ततः ।

28 All MSS except K M1.4 5 (S1 missing)
 ins वैशं उ' (resp वैशं) before 28 — After the
 ref, D1-4 5 (marg) 7-9 ins 473* — D2 om. from
 4 22 28 up to 4 23 22 — ^a) G1 8 पञ्चाधिकशत
 B4 D2 6 10 T G M1 4 तत्र, Dn2 D11.12 यच्च, D5 तत्त,
 D8 हत्वा, D8 m M5 तेषा, M2 चैव (for तच्च) — ^b)
 B2 4 S तेन (M2 तत्तु) (for तत्र) D4 निहत्य तत्पतन्मर्ही,
 D8 वृक्षेण स महाशुज (m as in text) — ^c) D2 जगाम
 नगरं भूय (m as in text) — ^d) K चक्रे, D1.2.4.7 8 m.

महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ २८
एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतपट्टशतम् ॥ २९

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा निहतान्सूतात्राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्राः परःशताः ॥ १
यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।

विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सूता महीतले ॥ २
सैरन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३
तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।

० शेते, C_a शिश्ये (as in text) K₁ विचलित^०; K₂ विवसित^०. D₈ सिंहो हत्वा मृगानिव
29 D₂ om 29 (cf. v 1 28). — ^b) D₄ पंचाधि-
कीचकाः; S पंचोपकी^० — ^c) S सूत^० (G₁ चापि) (for
पूर्वम्) — ^d) G₁ पातितः (for द्रुतेतत्) — After 29,
T G ins

475* न गन्धर्वभयाच्छेकुर्वन्तु कीचकवान्धवा ।
! अदाक्रुवन्तस्ता तत्र भयादप्यभिचीक्षितुम् ।
T G cont M ins after 29

476* विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्याः समागताः ।
काल्य पञ्चशतं चैतानपश्यन्सारथीन्हतान् ।
[(L. 2) G₁ चैव, M₁₋₄ सूतान् (for चैतान्)]
30 D₂ om 30 (of v 1 28) — ^a) D₁₀ तं (for
तत्) D₁₀ निहत तत्र, T₁ तु महाश्चर्यं (for महदाश्चर्यं)
— ^b) S (except M₈) नागरा (G₁ नागता; M₈ सयुता)
(for सगता) — After 30^{ab}, M₈ ins

477* नागराश्च तथा राजन्विस्मय परम गताः ।
— ^c) D₄ ० जग्मुर् (for गत्वा) M₈ विस्मिताश्च तथा राजन्
— ^d) G₁ ० किञ्चिच्च (for किञ्चन) D₄ सूतपुत्रैर्हीतस्ताया

Colophon S₁ missing, D₂ om colophon — Sub-
parvan K B₁ 8-8 Dn D₇ 8 11 12 T₁ M₁ 2 4 कीचकवध
— Adhy name B₂ D₈ G₂ 8 M₈ 8 उपकीचकवध, B₈
कीचकवध, D₁ 4 ० कीचकभ्रातृवध., D₆ 10 कीचकानां वध-
— Adhy no (figures, words or both) K₁ B₄
D₆ 10 22, D₈ ० 23, S 26 (M₂₋₈ 25) — S'loka no
G₈ 50

23

☞ In S₁ the whole adhy. is lost on a missing
fol. (of v 1 4 22 12) D₂ om. up to 22 (cf. v L.
4 22 28)

1 After the ref, D₇ (marg) ins

478* ततो रजन्यां व्युष्टायामुत्थाय सगणो नृपः ।

कल्ये शत पदधिकं हताभ्युश्राव कीचकान् ।
— ^a) B₄ D₉ तान् (for ते) D₄ अभि^० (for नि^०) T₂
सर्वान् (for सूतान्) — After 1^a, T G ins ·

479* भीमसेनेन भारत ।

पौराश्च सहिताः सर्वे

— ^b) D₁ 8. 4 10 गत्वा राज्ञे (D₈ 'जो) (by transp) D₈
G₁ राज्ञो (for राज्ञे) B₄ पौरा (for गत्वा) — ^c) K₁ T₁
गधर्वेण हता राजन् — ^d) K D₈ 10 परतपा; B₈ m
महारथा, B₄ Dn D₁₁ 12 महाबला, B₈ परं गता.; D₁ 8-7 ०
पर शता, T G₂ 8 M₄ (inf lin) पर शत, G₁ च पट्टशत,
M₁ 8 दातात्पर, M₂ 8 पर शत (for परशता)

2 ^a) S भिन्न (M₁ 8 छिन्न) (for दीर्ण) — ^c) K₂
B₁ 4 D₄-० 11 12 T G₈ C₀ विनिकीर्णा, Dn D₉ व्यति-
कीर्णा, D₇ विनिदी (m 'की)र्णा, C_v विनिकीर्ण (as in
text) K₂ B (except B₈) Dn D₈-० 12. 12 T G प्रदृश्यंते
(K₂ 'त, D₈ 'त') (for प्रदृश्येत)

3 ^a) K₂ प्रविमुच्य, S चापि मुक्ता (for च विमुक्ता)
B₄ D₈ 8 विनिमुक्ता (for विमुक्तासौ) D₆ 10 S सा (for
असौ) — ^b) K गृहान् (for गृहम्)

4 ^a) K Dn D₁ 8 4 8-12 यथारूपा K Dn D₄ ०
12. 12 G₁ 8 M₈ च (for हि) — ^b) T G₂ बलोत्कटा

पुंमामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संगयः ॥ ४
 यथा सैरन्ध्रिवेषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
 विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
 अत्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ॥ ६
 एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुममिद्रे हुताग्ने ।
 दहन्तां कीचकाः जीप्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७
 मुद्रेष्णां चात्रवीद्राजा महिषीं जातमाध्वसः ।
 मरन्ध्रीमागतां त्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८

गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चरावले ।
 विभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९
 न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
 स्त्रियस्त्वदोपास्तां वक्तुमतस्त्वां प्रत्रवीम्यहम् ॥ १०
 अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
 मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११
 त्रासितेव मृगी वाला गार्दलेन मनस्विनी ।
 गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२
 तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्वन्त दिशो दश ।

C. 4 641
B. 4 24 13
K. 4 23 17

(for महाप्रला)

5 ^a) K1 वेजेन, B Dn D2-3 11 12 M1-3 वेजेण,
 D10 रूपेण (for वेजेण) — ^b) S नेट्र (for न ते) D1
 राज्य, G1 राष्ट्र (for राजन्) D1 न ते पुर, S पुर तव (for
 इदं पुरम्) — ^c) Dc पृथ्वि (for पृथिवी) D8 transp
 चै and क्षिप्र D10 क्षीप्र (for क्षिप्र) — ^d) G1 3 M
 मायु (for नीतिर) — After 5, T G2 ins.

480* सर्वाङ्गनाष्टवयुता रूपलापण्यशालिनीम् ।
 पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा वनिता शुभाम् ।
 मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतियन्थो न विषते ।
 तन्मात्ता यः पुमान्दृष्ट्वा नृपेणाप्रनिमा मुञ्चि ।
 गच्छेत्कामवदा मूढ गन्तव्यं स निहन्त्यते । [5]
 निष्काममर्याना भवनात्सुगर्ह्यं विशेषतः ।
 काम प्रविश्य मरन्ध्रीं पुरं नादायते ध्रुवम् ।
 [(L. 7) T2 काल (for काम)]

6 Before 6, G1 2 M2-3 ins 'वदा' — ^a) G1 3 Ms
 तु (for तद्) — ^b) G1 विराटोप्याहुर्द्विय — ^c) D1 3
 परमा, D2 कृपया (for क्रियताम्) D3 Ms नेपा (for
 मृषा) — ^d) Ca सूताना (for सूताना) B1 2 4 D3 c M4
 Ca. c चरम (D6 मा) क्रिया, Dn D1 2 3 11 12 परमा (D8
 ना) क्रिया (D8 या), D1 3 क्रियता क्रिया, D10 परिस्-
 क्रिया, T G अ (G1. 8 चा) परक्रिया

7 ^a) B2 अपि (for पुर) G1 मयेषु, M4 (inf l. n)
 ते देदो (for ते मय) — ^b) B2 S मर्ध (for क्षीप्र) — ^c)
 K माल्यगंधं, B3 घृतगंधं, D1 3 मधुगंधं, D4 चक्षुगंधं,
 D5 गर्धरर्घ्यं, S सर्वगंधं — After 7, T G2 ins

481* एकस्मिन्नेव तान्मर्यं सुममिद्रे हुताग्ने ।
 अदहन्कीचकान्मर्यान्सस्कर्ष्यं सर्वदा ।

8 ^a) B (except B1) Dn D7 8 11. 12 T2 om. च
 — ^b) T G2 M1 3 8 ममस्य, M2 माध्वया — ^c) D10
 गृष्टि (for त्रूया) — ^d) D2 वचनादिक S इह (for

इदम्)

9 ^b) B1 4 Dn D2. 10-12 वरानने, G1. 3 M चरायुता
 (for चरावले) Ce cites अरले — ^c) D1. 3 4 M1. 2
 transp विभेति and राजा B4 D10 S सैरन्धि (for
 सुश्रोणि) — ^d) Dn1 D3 पराभवन्, D8 पराक्रमात्, G1. 3
 M3 परामत्र

10 ^a) D1 3 च (for हि) N (S1 missing, D2
 om) त्वाम्, Cv रमा (for ताम्) छ Cn हित्वाम् हातु
 योग्या । छ D1. 3 5 c 10 उत्सहेद् B4 न त्वामुत्सहते वक्तु-
 — ^b) D1. 3 4 शक्ति (for रक्षिताम्) — ^c) B Dn
 D4 11 12 C3 स्त्रियाम् K2 B Dn D1 3 5-6 11 12 C3 त्वदोप
 (cf. Cv) K Dn1 D3-7 9 M4 त्वा, D1 3 8 10 तद् (for
 ता) D4 त्वदोपतो (for त्वदोपान्ता) M6 स एष
 दोपन्ता वक्तु.

11 Before 11, all MSS (S1 missing, D2 om)
 ins 'वदा' — ^a) B2 corrupt G1 जमि (for जय)
 M1 2 transp मुक्ता and कृष्णा D8. 4 भय (for भयात्)
 — ^b) T G M5 त् (for च) D3 सूतपुत्रकृताद्भयात्
 — ^c) D3 रक्षिता, D2 मोक्षिता (for मोक्षिता)

12 ^a) D3 शक्ति (for त्रामिता) — ^b) D4 तप
 (for मन) — ^c) S मा तु गात्राणि वामश्च — ^d) D3 च
 (for मा) S प्रक्षाल्य प्रविशेद ह

13 ^a) D1 2 3 m दूरान् (for राजन्) — ^b) D8 T G
 M1 2 प्राद्वन्ति D1 3 4 8 द्विय (for ददा) — ^c) B3
 D10 भयाक्षन्ता D6 गधर्वभय विचरन्ता, T G2 गधर्वभ्यश्च ते
 व्रन्ता — ^d) K B2 Dn2 D4 7 (m as in text) 8 11 12
 दृष्ट्वा, B4 T2 G2 M4 दृष्टि (for दृष्टी) D1 3 केचिन्नेत्राप्य
 मीलचन — After 13, T1 ins

482* प्रदुदुषुश्चाप्यपरे तथा जना

हस्तश्च चक्षुषि पिधाय मोक्षिता ।

मा पश्यत स्मेति च ता युवन्त

गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टीर्न्यमीलयन् ॥ १३
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।

ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४

तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।

गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।

तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत् ।

राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७

ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहाजुनाः ।

कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामेनागसम् ॥ १८

कन्या ऊचुः ।

दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता ।

दिष्ट्या चिनिहताः स्रता ये त्वां क्लिश्यन्त्येनागसम् ॥ १९

बृहन्नडोवाच ।

कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।

इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २०

सैरन्ध्रयुवाच ।

बृहन्नडे किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।

या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१

न हि दुःखं समामोपि सैरन्ध्री यदुपाश्रुते ।

तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२

स्तया जनाश्रुकुशुरार्तरूपा ।

तामद्य थ पश्यति रूपदालिनीं [5]

शयीत भग्नोऽत्र यथैव कीचका ।

इति ब्रुवन्तो भयवेगचेतना

भयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ।

14 °) D₄ T₁ G M₈ ८ 'द्वारे (for 'द्वारि) — °) K वाशि(K₂ 'सि)तेव (for यथा मत्त) B₁ इव द्विप, D₈ T G₂ महागज

15 Dn₁ om 15-18^{ab} — °) S सा(T₁ G₂ सो)पहास तु शं — °) D₁ ३ इद वचनमब्रवीत्, M₁ २ सज्ञया चे(M₂ सजातुरि)दमब्रवीत् Ca ० सज्ञाभिर् (as in text) — °) D₆ T G M₄ नमो गधर्वराजाय — °) K यत् मोचिता, B₁₋₃ ३ D₆ १० T₂ G₁ M परिमोक्षिता, B₄ D₄ T₁ G₂ परिरक्षिता — Aftor 15, S ins

483* कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथां वसतीं गृहे ।

यो मा रक्षति सन्नस्ता गन्धर्वाय नमोऽस्तु ते ।

[(L 1) G₁ ३ M₈ ४ अपि निर्दोषां, M₁ ५ हि नि° (for विनि°) — (L 2) T₂ महात्मने, G₃ नमो नम° (for नमोऽस्तु ते)]

16 Dn₁ om 16 (of v 1 15) — °) K B₁₋₃ ३ Dn₂ D₁ ३-३ 11 12 Cn r ३ पुरा, B₄ D₁₀ पुरे, D₉ पुरीं (for यस्या) B₂ D₆ १ Cn ३ विहरति, G₁ ३ वै चरति, Cr as in text — °) M₆ Co गधर्वा (for पुरुषा) — Aftor 16^{ab}, T₁ G ins

481* तेषा वशगता नित्य विचर त्व यथेष्टत ।

— °) K अस्या, D₆ यस्या (for तस्या) M₁ transp तस्या and ते M₂ ३ तत् (for ते) — °) B D₁₁ 12 S

एनृणा, D₄ जनाद्य, D₆ 10 त्वनृणा B₁₋₃ ३ Dn₂ D₁₁ 12 Cn ३ विहरत्, B₄ T₁ विचरत्, D₇ १ G₂ विहरति B Dn₂ D₁₁ 12 अत (B₄ इत्), T₁ इह, G₂ ह (for उत)

17 Dn₁ om 17 (of v 1 15) — After the ref, S ins

485* तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जना ।

तत् पाञ्चालराजस्य सुता चापि जगाम ह ।

— °) D₁₀ G₁ ३ M₁ २ कन्या — °) K₂ B₂ S नर्तयत् D₁ ३ मनस्विन (for मद्रा°)

18 Dn₁ om 18^{ab} (of v 1 15) — °) K₂ त, D₁ ३ तां, G₁ ३ M₄ सा; G₂ स (for ता) — °) D₈ गत्वा (for कन्या) D₆ transp कन्या and आयान्तीं — °) B₂ om 18^d Dn₁ (by transp) क्लिष्टां कृष्णाम्, D₁₀ ता तु कृष्णाम्; G₁ क्लिश्यमानाम् Dn₁ D₁ ३ अनागसां, S (except M₁ २) अनागसीं

19 °) D₁ ३ त्व (for असि) G₁ ३ दिष्ट्या पुनरिहागता — °) D₆ M च (for वि) — °) B₂ om 19^d D₁₀ यत् (for ये) S अनागसीं

20 A few MSS read (with usual variations) बृहन्नला, 'न्नल, or 'न्नर (for 'न्नदा) — °) K₁ (by transp) मुक्तासि सैरन्धि — °) Dn₂ D₁₁ 12 सूता (for पापा) D₁₀ दिष्ट्यामि पुनरागता (=19^b) — °) K₂ चैव त; S ते कथा (for वै तव) — °) K सम्यगेव; B₁ ३ सत्यमेतद्, B₂ D₁ 4-० सर्वमेतद्, D₈ पृतदेव; S कथयस्व D₄ यथा तथा, T₂ G₂ यथाक्रमं

21. °) Dn D₁ ३ 7-१० तु (for तु) Dn₁ तया (for तव)

22 °) D₄ नैव, D₈ न त्व (for न हि) K₁ B₂ D₁₀

वृहन्नडोवाच ।

वृहन्नडापि कल्याणि दुःस्वमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततः महँव कल्याभिद्रौपदी राजवेग्नम तत् ।
प्रविवेश सुद्रेष्णायाः समीपमपलायिनी ॥ २४
तामत्रवीद्राजपुत्री विराटवचनाद्विदम् ।
सैरन्त्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २५

राजा विभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।
त्वं चापि तरुणी सुश्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २६

सैरन्ध्र्युवाच ।

त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षमतु भामिनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संगयः ॥ २७
ततो मां तेऽपनेप्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ।
श्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह वान्धवैः ॥ २८

C 4 890
B. 4 21 20
K. 4 21 23

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥ समाप्तं कीचकवधपर्वे ॥

समाप्नोति, B: D: 5 G: M: अप्राप्नोति, D: m 7 (m as in text) १ विज्ञानामि, D: (corrupt) आप्नोति (for समाप्नोति) S न हि तद्दुःस्वमाप्नोति — After 22^{ab}, T G: 105

486* सुप्तेन वर्तमे येह न तद्दुःस्वमाप्नोति ।

[T: यथा (for येह)

— °) M: केन (for तेन) K: T: मा, M: ता (for मा) K: Dn: 1 G: 2 M: एव (for एव) — °) K: B: D: 2 5 10 T: 2 G: 2 पृच्छति T G: 2 प्रहम (G: 2 र) व्यपि (T: 2 नि), Cr (om इत्) 5 as in text.

६७ D: resumes from 23

23 °) D: 2 आप्नोति (for नि) T: 1 अनतर, T: 2 G: 2 M अनवर (for अनुत्तमम्) — °) K: D: 2 2 गता (for गता) T G: 2 द्रोप्य, M: 2 भेटे, Cap बाले (as in text) ६ G: 2 बाले । ता दादृ द्वापरे । आले हे मन्वि । ६ — °) Dn D: 2 एताम्, Cr as in text Crp (Cat.) न चैना (Ed wrongly चैना) मात्र (for न चैनामत्र), cf. Cc, which cites only मा — After 23, N (S: missing) T: 1 (om lines 3-4) ins

487* तया महोपिता चास्मि न्व च सर्व महोपिता ।

द्विद्व्यन्त्या त्वयि सुश्रोणि को नु दृ न न चिन्तयेत् ।

न तु केनचिद्व्यन्त कस्यचिद्दृश्य क्वचित् ।

वेदिनु शक्यते नूनं तेन मा नात्रनुष्यये ।

[(L. 1) D: 2 नित्य, T: 1 चाह (for चास्मि) K: B: D: 2 10 T: 1 Cr सर्वेष्वद्विता (K: D: 2 का), D: 2 सर्वेषु दृष्टिका, D: 2 सर्वेष्व (D: 2 पु) दृष्टिता — For line 2, T: 1 subst.

488* नत्त वृहन्नडो वास त्रयेयमहमद्गने ।

— (L. 3) D: m (orig as in text) 7 (m as in text) १

subst. for line 3

489* कस्य च हृदय केन वेदिनु परिशक्यते ।

— (L. 4) K: B: D: 1-2 2 10 अन्येन, B: 4 D: 2 भेटे, D: 2 तत्र, D: m अन्यत्र (for नून) D: m 7 १ अज्ञान तत्र कल्याणि (for prior half)]

24 G: om the ref — °) G: 2 संरक्षी (for द्रौपदी)

D: 2 4 2 10 वेदमनि, D: 2 समद्वि, M: 2 वेदमन — °) D: 1 प्राविशच्च (for प्रविवेश) K सुद्रेष्णाया — °) B: Dn D: 2 10-12 उपगामिनी, D: अनुगामिनी, T G: 2 अनपायिनी (for अपलायिनी) ६ Cr सुद्रेष्णायहोदराणा वधादपि न पलायनशीला । ६

25 °) K अपोचत् (for अग्रवीत्) B: Dn: 1 D: 2 11 12 T G M: 2 पत्नी, D: 2 पुत्री (for पुत्री) — °) D: 2 नगरात् (for वचनात्) D: 2 1 तत (for इदम्) — Before 25^{cd}, T: 1 G M: 2 10 सुद्रे (T: 1 वे) ष्णा — °) S (except T: 2) तत्र (for शीघ्र) — °) B: D: 2 रति (for गतिम्)

26 26^{ab} = (var) 9^{cd} — °) Dn D: 11 12 ते भेटे, D: सुश्रोणि, S संरक्षि — °) D: 2 क्रमात्, G: 2 भव, M: 2 जयान् (for भवात्) — After 26, B: Dn: 2 1-12 105

490* पुनामिदं त्रिपयो गन्धर्वांश्चातिशोपना ।

[Cf 4^c and 4^b]

On the other hand, S ins after 26

491* चित्तानि च नृणा शुभ्रे रक्तानि स्पर्शजे सुभे ।

तस्मात्त्वचो भय मद्य राष्ट्रस्य नगरस्य च ।

गच्छाद्येव यद्येष्ट त्व नगराद्यत्र रत्यने ।

न्वन्नमित्तं शुभे मद्य सर्वे बन्धुजना हता ।

नृणासा न्यलु ते बुद्धिर्वाग्ना मे कृतो वध । [5]

तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ।

वैशंपायन उवाच ।

कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशां पते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यसयन्त पृथग्जनाः ॥ १
तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च सर्वशः ।

यथेष्ट गच्छ सैरन्ध्र इह स्वस्ति यथा भवेत् ।
वैशंपायन ।

सुदेष्णावचन श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ।

[(L 4) Gs सर्वो बधुजनो हत, M (except M4) सर्वं बधुजन हत (for posterior half) — (L 5) T1 G2 M1 : s यत्कृतो (for मे कृतो)]

27 K1 S om the ref before 27 — ^a) D2 S तु (for मे) — ^b) K1 क्षप्तु; B1-s s Dn3 क्षम्यतु, B4 Dn1 D4-7 क्षाम्यतु, T2 क्षमिति B4 s Ds ० भाचिनि Ds राजा क्षमितुमर्हति — ^c) B3 गमि* (for भवि*) — D1s (hapl) om 27^a-28^a

28 ^a) D1s om 28^a (of v 1 27) B Dn Ds ० 10 11 उपने*, D1-4 S अपने*, (for तेऽपने*) D1-० तत्स्ते मा तु (Ds च) नेप्यति — ^b) D1 ० भविष्यति (for करिष्यन्ति) B4 तव, Ds s च मे (for च ते) — ^c) K तु, D1 s हि (for च) D2 श्रेयसे, Ms तेजसा (for श्रेयसा) — ^d) K2 D2 योज्यते (for योक्ष्यते) S (except Ms-s) यधुभि — After 28, Ds (marg) १ s (om. line 1) ins

492* एवमुक्त्वा कैकेयी नृपायोक्तवा परामृशत् ।
पूर्णकामा कृता कृष्णा चायुपुत्रेण चावसत् ।
while S ins

498* राज्ञा कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
साधवश्च यलोत्सिक्ता कृतप्रतिकृतेऽप्यव ।
अर्थिनी प्रब्रवीम्येषा यद्वा नद्वेति चिन्तय ।
भरस्य तदहमोत्र तत्ते श्रेयो भविष्यति ।
वैशंपायन ।

तस्यास्त्रहचन श्रुत्वा कैकेयी दुःखमोहिता । [5]
उवाच द्रौपदीभार्ता भ्रातृष्यसनकर्षिता ।
वस भद्रे यथेष्ट त्व त्वामह शरण गता ।
त्रायस्व मम भर्तारं पुत्रांश्चैव विदोपत ।
[(L 4) T3 G2 द्वादशाह मा (for तदहमोत्र)]

Colophon Ś1 missing Sub-parvan K B Dn Ds-1 ०-12 M कीचकवध, to it K B1-s Dn Ds ०-12 M2-s add समाप्त — Adhy. name D1-4 s कीचक

शौर्याद्धि बल्लभो राज्ञो महामन्त्रश्च कीचकः ॥ २
आसीत्प्रहर्ता च नृणां दारामर्शी च दुर्मतिः ।
स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वदुष्टपूरुषः ॥ ३
इत्यजल्पन्महाराज परानीकविशातनम् ।

सस्कार, G2 सुदेष्णाद्रौपदीसंवाद, M2 s सुदेष्णासैरन्ध्री-संवाद — Adhy no (figures, words or both) K1 13 (erroneously for 23), B1 Ds 23, Ds 25, Ds 24, D10 33, T G M1 27, M2-s 26 — S'loka no D1 30, Gs 31

24

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf. v 1 4 22 12), which is therefore ignored here

1 Before 'दश' उ', Ds ins the gloss

494* इति पाण्डयनिगूढवाससवल्परचरितमभिधाय पारा-
दार्यं । कीचकवधान्त यत्र त्रयोदशाहमज्ञा(न)तशोपवासनिपु-
त्तये । कुरुपतिकार्यनुसंधानाय दूरान्प्रेषितफलावाप्तये हि । सुयो-
धनादीना चारप्रत्याचारमभिधातुमाह ।

— After 'दश', S ins

495* कीचके तु हते राजा विराट परवीरहा ।

शोकमाहारयत्तीव्रमामास्य सपुरोहित ।

— ^a) B2 Ds १ ० Cr निपातेन; G1 s विनाशेन, M1 निघातेन, Ms च घातेन, Crp (Dov) तु घातेन (as in text) — ^b) Ds G1 सानुजस्य, Gs सजनस्य — ^c) Cv अव्याहृत, Ca ० s as in text. D1 ० अद्भुत चिन्तयित्वा तु. — ^d) D1 a. 7 विस्मयत, Ds T2 G1 s विस्मयत

2 ^a) B2 s जनपदा, D1 (m as in text) ० जानपदा .

— ^b) B1 Ds सज्जत्पुत्र, D1 (m as in text) ससज्जत्पुत्र, S सज्जत्पुत्रापि (for सज्जत्पोऽभूच्च) Ca cotes सज्जत्प-
Dn D1 १ (m as in text) s ० 11 12 T G2 s सघश, Ds सदाय, G1 सदाय, M सगता (for सर्वश) — ^c) D1 s असा यद् (for शौर्याद्धि) Dn2 D11 12 तु, D2 च (for हि) S वीर्यवान्दयितो राज्ञो Ca cotes शौर्यात्, बल्लभ and राज्ञ — ^d) B3 s Da. s ० सत्व स, Ds समवीर्यश्च, Ds सत्वस्य, T G2 Ms-s दपोत्सिक्त्वाश्च, G1 वीर्योत्सिक्त्वाश्च, Gs M1 s दपोत्सिक्त्वाश्च — After 2, S ins

496* सापराये परिक्रुष्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।

[T2 सापरायपरिक्रुष्टो, G1 येणापकृष्टो, G2. s 'ये परि-
क्रुष्टो, M1 'ये परिक्रुष्टा]

3 ^a) K नृणां च, B1 Dn D1-s s 10-12 सैन्याना; S

जनाकीर्णेषु देशेषु स्वर्गेषु पुरेषु च ॥ १२
 नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
 अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३
 वर्तमान्यन्विष्यमाणास्तु रथानां रथसत्तम ।
 क्वचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ १४
 मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।

प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थैः परंतप ॥ १५
 न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।
 सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ ॥ १६
 न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ।
 पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्माणि वा कृतम् ।
 स नः श्लाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विगां पते ॥ १७

— °) D1 s 10 नाना°, Ds s जला° (for जना°) K2 Ds S सर्वेषु, D10 मस्वेषु (for देशेषु) — °) K2 Ds परंतपे, B1 s s Ds Cr v कर्ष°, B2 कर्क°, B4 सक°, Dn D10-12 कटकेषु, D1 s कटके°, D2 ग्रामेषु च, S चत्वरेषु (for स्वर्गेषु) Co explains रर्वट, Cs oitos रर्वट, Ca has कर्वटे कर्वटे B1 Dn2 D7-9 11 12 परेषु (for पुरेषु)

13 G1 (hapl) om 13 (with lines 1-3 of 500*)
 — °) D1-4 राजेंद्र S (G1 om) मरुता (for बहुशो) K2 दृष्ट्वा, T G2 M1-0 s नष्टा, Gs M4 नष्टान् (for ऽन्विष्टा)
 — °) K D1 T G2 s M1 s s विद्मः Ds न विद्मः क्व नु ते गता — °) K D1 अत्यत(D1 ता)भावनष्टान्ते, B1 s s Dn D10-12 अत्यत वा विनष्टान्ते (B1 प्रणष्टान्ते, D10 विनष्टेषु), S (G1 om) अत्यतनाशनष्टान्ते (T2 तमेव नष्टान्ते), Ca (on st. 16?) as in text ❧ Crp (Dev) अतिशयेनान्तभायो मरण यत्र नाशे तथा नष्टा ❧ — °) Ds T G2 नराधिप (for नरर्षभ) — S ins after 13 (G1 om lines 1-3)

500* गिरीणां कृटकृष्णेषु कन्दरान्तरसानुषु ।
 नदीप्रस्रवणप्लेव हृदेषु च सर सु च ।
 गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषूपवनेषु च ।
 दुर्विज्ञेया गतिमेपां मृगयन्तेऽस्माभिरेव हि ।
 राजन्यालयमीपेषु सिद्धान्ते शरभान्तरे ।

[(L 2) T1 M2 नदीकृष्णेषु सर्वेषु (for the prior half)
 — (L 3) M (except M1) सर्वेषु (for दुर्गेषु)]

14 °) K1 (corrupt) धार्मात्यनिष्ठमानास्तु, K2 धर्मानि निष्ठमानास्तु (sic), B1 Dn D1 s 10-12 वर्तमान्यन्त्रे (D1 'न्विष्यमाणा वै (D1 s 'णास्तु, D10 'णाश्च), B2-s Ds s गार्तामन्विष्य (Bs Ds 'न्वेप, Bs 'न्विष्य)माणाश्च, D1 s 7-0 वर्तमान्यन्त्रे (D1 'प्य)माणाश्च (Ds s 'स्तु), S वर्म (G1 M2 पद्मा, Ms वर्मा)न्यन्विष्यमाणास्तु — °) B1 Dn D11 12 रथिना, B4 पार्थान् B (except B4) Dn D1 s 11 12 रथिमत्तम, D1-3 रथमत्तमा — After 11^{ab}, B1 Dn D11 12 ins

501* न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरमत्तम ।
 — Bs om 14^e-16^d — °) B2 s s D (except D1 s s) S (except M1 s s) किञ्चित् (for क्वचित्) — °) Ca

मुग्याना (for सूताना) S सूतानानुगता वय
 15 Bs om 15 (of v l 14) — °) D1 s s S च (for स्म) — °) T G1 s पार्थान्, Gs प्राप्तान् (for सूता)
 — °) B (Bs om) D (except D1 s) विना (for ऋते) D1-3 M पार्थान्, T G सूता (for पार्थ) — After 15, T G2 ins

502* सन्तीतरे जनपदा ये पार्थान्धेपिभिर्नृप ।
 प्रविचितान्ते ह्यस्माभि पृथिवीमण्डरेऽपिले ।

16 Bs om 16 (of v l 14), B2 om 16^e-17^d
 — °) B1 Dn Ds 10-12 न तत्र कृष्णा राजेंद्र — °) K Bs च (for अपि) B1 Dn Ds 10-12 पांडवाश्च (Ds वा वा), Ds 7 0 कृष्णा चापि (for नापि कृष्णा) B1 Dn2 Ds 10-12 महाव्रता, Dn1 Ds महारथा, D1-3 Gs M महाव्रता, G1 परतप (for पतिव्रता) — After 16^{ab}, S ins

503* नरदेव यथोद्दिष्ट नैव विद्मः च पाण्डवान् ।
 निर्धृते भव नष्टान्ते स्वस्थो भव परतप ।

[(L 1) T1 G च, T2 हि (for एव) Ms s विद्मः G1 s अग्र (for च)]

— °) S एव (for त्रि) — °) B1 दृष्यस्व; Ds (corrupt) भद्र तुभ्य; D1 0 भद्राश्च, G1 न भीमे (for नमस्ते) B1 D1 0 Gs पुरर्षभ, D2 अस्तु नरर्षभ, G1 पुरुषोत्तम

17 B2 om 17^{abcd} (of v l 16) For S see below
 — °) K1 D1 s s s च (for वा) D1-4 कथंचन (for महा°) — °) K Ds न, B1 s Dn Ds s 10-12 च (for वा) — °) K विद्मः Ds विद्मः कर्माणि वा तथा — For 17^{abcd}, S subst

504* सर्वां च पृथिवी कृष्णा सर्वैर्लवनकानना ।
 मराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ।

अन्वेषिता च तत्सर्वं न च पश्याम पाण्डवान् ।
 [(L 1) T राजन् (for कृष्णा) — (L 2) T G2 ग्रामः (Gs ग्रामा)येष्टपर्वटपत्तना — (L 3) T G2 मही सर्वां, G1 s च सर्वत्र, M1 च न सर्वां (for च तत्सर्वं)]

— °) K मतश्चापि, B2 Ds (m as in text) 0 न ते मति, D10 तत्र श्लाधि, T G2 अत ऊर्ध्वं, G1 M पुन श्लाधि, Gs अत श्लाधि (for स न श्लाधि) Ca oitos स न, Co स and

अन्वेपणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ।
इमां च नः प्रियामीक्ष वाचं भद्रवतीं शुभाम् ॥ १८
येन त्रिगर्ता निकृता बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन महात्मना ॥ १९

स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २०
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां तु पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विघत्स्य यदनन्तरम् ॥ २१

C 4 8:2
B 4 25:22
K 4 29:37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शाधि — 7) T G₂ शाधि भूयो यदिच्छसि
18 ^b) Dc 10 करवाम ते, G₁ करवाणि ते — ^c) G₁ मे
(for न) K चात्र, B वार्ता, Dn₁ D₁a. 10-12 वीर, Dn₂
D₈ वीर्य, D₂ 7 8 ईद्व, D₄ धीर, S ईपद्, Cc.rp (Cat)
ईक्ष (as in text) — ^d) B₁ 4 5 D₁m शृणु (for वाच)
Dn₁ D₁-4 8 10-12 S शृणु (for शुभाम्) B₂ भद्र सुभ्यो
नरेश्वर Cr has वाच शृणु (for Crp see above)

19 ^a) K B₁ 2 5 Dn D₈ 9 11. 12 T₁ G₁ 3 निहता,
D₉ 10 विकृता, C₈ as in text D₈ (by transp) त्रिगर्ता
निकृता येन — ^b) S चहुद्रो (for महता) G₁ 8 नृपा
— ^c) S (except G₁) मात्स्यस्य — ^d) K B₁ 3 D₁a.
5 m 6 7 9 पुन पुन, B₂ 4 5 D₄ 5 5 10 M दुर्गत्मना, Dn
D₁₁ 12 वलीयमा (for महात्मना)

20 ^a) D₁-3 10 M₁-3 पातित — After 20^{ab},
S ins

505* स्यालो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधी ।
सुटेप्यावा महाक्षयेष्ट शूरो वीरो गतव्यथ ।
दन्त्याहवान्महावीर्यो नीतिमान्महान्वापि ।
युद्धज्ञो रिपुवीरश्च सिंहासुख्यपराक्रम ।
प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणक्षमिमान् । [5]
विजितारिर्मेहायुद्धे प्रचण्डो मानसपर ।
नरनारीमनोह्लादी धीरो वाग्भीरणप्रिय ।
पुण्यधर्मायकामाना भाजन मनुजोत्तम ।

[(L 1) T₁ G₁ 8 M₄ विराटराजस्य (for राज्ञो विरा*)

— (L 5) T₁ G₁ 8 *णसक्तश्च]

T G cont

506* स हतो निशि गन्धर्वं स्त्रीनिमित्तं नराधिप ।

T G₂ cont

507* गन्धर्वाणां च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।

सैरन्ध्री नाम तां द्रुप्तो दुष्टान्माकामयद्वली ।

— M om 20^{cd}, but of line 5 of 509* — ^c) T G
अमृत्यमाणो दुः — ^d) D₁ 9 अप्युत (for अच्युत) K
महद्युलमोदर, Dn D₁₁ 12 भ्रातृभि सह सोदरै, T G
निशीथे मह सोदरै — After 20^{cd}, T G ins

508* सुहृदश्चात्र निहता योधाश्च प्रवरा हता ।

T G cont M ins after 505*

509* इत्येव श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ।
यान्धर्वैर्यहुभि सार्धं कीचको निहतोऽभवत् ।
अद्य प्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषण प्रति ।
चारास्तान्सर्वतश्चतुं प्रेषयेति मतिर्हि न ।
निहतो निशि गन्धर्वैर्दुष्टात्मा भ्रातृभि सह ।

[(L 1) M₁ 2 सैरन्ध्रीकारणात् (for गन्धर्वैर्निहतो)
— (L 4) T₂ M₃ च, M₁ 2 तु (for तान्) M₁ न त्व,
M₃ सर्वान् (for चतुं) G₁ सर्वाश्चरान्विचरित्तु (for the
prior half) M₂ प्रेषिति स्म (for प्रेष*) G₁ 8 सप्रेप-
यितुमर्हमि]

21 ^a) S प्रिय तदुपम (M₁ तावदुप)श्रुत्य — ^b) K B₄
D₈ 10 त्व, B₁ 8 D₁ 9 M₁ ते, B₂ 5 Dn D₄-6 11 12 M₃
च, D₁-3 त (for तु) — After 21^{ab}, T G₂ ins

510* एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्रं तेऽस्तु नराधिप ।
— ^c) G₁ 8 M₁ तु (for च) T G₂ विचार्ये शुद्धया बुद्ध्या

Colophon missing in Ś₁, D₁ om. it, D₉ reads it
in marg — Adhy name B₁ चारप्रत्यागम, B₂-5
D₂-4 6 8 चारप्रत्याचार, Dn D₉m 11. 12 चारप्रत्यागमन,
D₁ 8 चारप्रचार, D₁₀ चारप्रत्याख्यान, G₂ M₃ पाण्डवान्वेषण,
M₁ पाण्डवादार्शननिवेदन — Adhy no (figures, words
or both) B₄ D₈ 10 24, D₈ 9m 25, S 28 (M₂ 4.5
27, M₂ broken) — S'loka no G₃ 36

25

1 In Ś₁, st 1-10 are missing (of v 1 4 22 12)
— ^a) D₄ अथाग्रवीन्महावीर्यो — ^b) Dn D₁₁. 12 ज्ञात्वा
(for श्रुत्वा) D₄ राजा दुर्योधनस्तथा — D₁ ins after
1^{ab} D₂ (om lines 2-4) 8 ins after 3^{ab}

511* जानश्चपि महाराज सशाल्येनान्तरात्मना ।
कीचकस्य वधं श्रुत्वा न चाकारमदर्शयत् ।

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
 चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १
 सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः ।
 तस्मात्सर्वे *उदीक्षध्वं क नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २
 अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः ।
 तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३
 अस्य वर्षस्य शेषं चेद्भतीयुरिह पाण्डवाः ।

केवल शौर्यमालम्ब्य गतसरज इव श्वमन् ।
 भूयः प्रत्यागतप्राणो धृतराष्ट्रात्मजो वली ।
 [(L 4) Ds *प्राणे शरीरस्थैश्च प्रेक्षकाः]

Ds cont.

512* श्रुत्वा तेषां वचस्तावच्छिन्तयामास कौरवः ।
 — °) K चिरमन्तस्तथा भूत्वा, D4 श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं; T1
 G1 चिर तु तन्मना भू, Gs चिर मदमना भू. Ca oites
 चिरमन्तर्मना (as in text) — °) D4 तानुवाच, S
 इदमाह (for प्रत्यु)

2 Ś1 missing — Before 2, S (except Ms) ins
 दुर्योधन — °) S अज्ञाप्या (for सुदुःखा) — °) D10 वै
 ज्ञातु, S ज्ञातु हि (for विज्ञातु) S तत्त्वत (for अन्ततः)
 Ca oites 2^{ab} entirely as in text — Ds 9 om (hapl)
 2^c-3^b — °) K B1-8 Dn Ds 11 12 T2 Gs निरीक्षध्व;
 B1 5 D1 2 4 7 m 8 ह्युदीक्षध्व, Ds भ्युदीक्षध्व, D7 विनी-
 क्षध्व; D10 प्रतीक्षध्व, T1 G M परीक्षध्व — °) K1
 केन; K2 क ते (for क नु) Bs Dn D11 12 ते (for स्यु)

3 Ś1 missing, Ds 9 om 3^{ab} (cf v 1 2) — °) S
 *वशेष (T2 M1 *वशिष्ट) कालेय (M *लस्तु) — °) K1
 गतिभू, K2 गतिभू, B (except Bs) Dn1 D1 2 4 5 10
 गत भू. Co r oite भूयिष्ठ S गतभूयिष्ठ एव च (Ms 4
 तु) Ca oites 3^{ab} entirely as in text. — After 3^{ab},
 D2 (om lines 2-4) 8 ins 511* (of v 1 1) — °) K
 D4 *वर्योद्या, B1-8 Ds 8 M (except Ms) *चर्याणा
 — °) K M4 तस्मिन्वर्षे, B4 वर्षे एस्मिन्

4 Ś1 missing — °) D10 तस्य, S अपि (for अस्य)
 T2 वर्षं ह्यज्ञेय Dn2 Ds 11 12 च, D1 8 9 8 वै (for चेद्)
 — °) Ds G1 यदि, Gs Ms इति (for इह) — °) G1
 *मनसस् (for *समयास्) Ds पार्थो, T G Ms तेषां, Ms
 ते तु (for ते हि) — °) K सत्यधर्म, D4 सत्यवृत्त; Ds

निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४
 क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्व आशीविपोपमाः ।
 दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५
 अर्वाकालस्य विज्ञाताः कृच्छररूपधराः पुनः ।
 प्रविशेयुजितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६
 तस्मात्क्षिप्रं बुभुक्षध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।
 राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७
 अथात्रवीचतः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।

महात्मानो महाबला

5 Ś1 missing — °) Ds स्फुरत, Ca क्षरन्त (as in
 text) Ds जीमूता (for नागेन्द्रा) — °) D1-3 सर्पा
 (for सर्वे) Ks B1 5 Dn1 Ds T G2 M1 4 5 ह्याशी*,
 Ds 7 9 चाशी* (for आशी*) — °) D2 8 10 S (except
 Ms) दुःखाद्, Ca. c s दुःखा (as in text) — °) T1
 कौरव्या, G2 8 कौरव्यान् D1-3 क्षण (for ध्रुवम्)
 — After 5, S ins

513* विज्ञातव्या मनुष्येन्द्रास्तेषां सुप्रणीतया ।

निपुणंश्चारपुरूपैः प्राज्ञैर्दक्षैः सुसधृते ।

[(L 1) Cf 10^{ad} — (L 2) Cf 11^b G1 8 समावृत्ते,
 Ms सुसमते]

6 Ś1 missing — °) B1 2 Dn1 D11m सर्वे, Bs
 अधिक, B4 यथा, Bs damaged, Dn2 D11 12 अथ, Ds
 वर्ष, Ca c r अर्वाक् (as in text) B4 Dn2 D11(m as
 in text) 12 काले च, Cr काले तु, Ca. c rp कालस्य (as in
 text) Dn1 D11m वेत्तार (for विज्ञाता) S अज्ञात-
 समये ज्ञाता — °) B4 तत, Dn1 D11m स्थिता (for
 पुन)

7 Ś1 missing — °) Bs शीघ्र (for क्षिप्रं) K B
 Dn Ds 8 11 12 बुभुक्षध्व, D1-3 हि बुध्यध्व, D4 प्रभाषध्व,
 S वि (Gs प्र) चिन्वध्व; Ca बुभुक्षध्व (as in text) D7 9
 तस्माद्बुभुक्षुभिर् शर्म — °) Dn D11 12 ते, D1 न्व;
 S च (for नो) B Ds-7 9 प्रतिकर्तव्यमव्यय (Bs 5 Ds
 *मस्य यत्), D4 यथा जानीत पाण्डवान्, Ds यथान्योन्य
 तदव्यय — D4 om 7^{ed} — °) K राज्ञो (for राज्य)
 D1 8 अद्वन्द्वम् (for निर्द्वन्द्वम्) — °) T Gs M असपत्न (for
 नि स*) Ds 7 9 स्थिर, D10 इह, Co r चिर (as in text)

8 Ś1 missing — Before 8, S ins. वैश*. — T
 G2 cont

अन्ये वृत्ततग दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८
 चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
 तत्र गोष्ठीष्वयान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९
 परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्व्वाकरेषु च ।
 विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैर्कया सुविनीतया ॥ १०
 विविधैस्तैर्गः सम्यक्तजैर्निपुणसंवृतैः ।

अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छन्नावासिनः ॥ ११
 नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२
 अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
 ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमवर्षी ॥ १३
 एतच्च कर्णो यत्राह भवमीक्षामहे तथा ।

C. 4 897
 E. 4 25 15
 K. 4 30. 17

514* दुर्योधनेनैवमुक्ते वचनेऽनीव दुःश्विना ।
 — °) Ds 10 नु त (for तत्) K अग्रवीत् तत् कर्ण , S
 नत् कर्णोऽग्रवीट्वाक्य — After 8°, T G: ins.

515* मन्वधर्माधर्मयुतम् ।
 कर्ण ।

एते पुनर्न गच्छन्तु

— °) S अन्ये (for क्षिप्र) — °) B (except B4) D- 4
 अन्ये वृत्तां (D2: 'दं) नरा दक्षा, S गोष्ठीष्वृता नरा योग्या
 (G1: नरव्यात्रा) C1 cites नो धूर्तता — °) D. (m
 as in text) S निपुणा , Ca c निभृता (as in text) S
 छत्रचारिण (for साधु)

9 Ś1 missing — °) T1 G M2 विप्रिधान, T2 M1-4
 मन्विता, Ca c v नरीता (as in text) — °) Ds 10
 स्फीतान (D10: ता) जनपदान्ग्रहन्, T G2: जनपदानपि, G2
 देशाञ्जन° Cc v cite जनपदान्ग्रहन् (as in text) — °)
 Dn: D11 12 यत्र, Ca rp (Dev) तत्र, Cr तत्र (as in
 text) S (except T2) गोष्ठेषु (for गोष्ठीषु) K2 रव्यासु,
 B Dn Dc e s 10-12 रव्यासु, D1:3 अथात्मानु, D1: 0 अथा-
 न्यत्र, T G M2 (sup lin) अश्रमेषु, M चान्येषु (for
 अयान्यासु) — °) S सिद्धा (G2: 'द्व) ब्राह्मणस्वपिण
 — After 9, B2 ins

516* परिचारेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 (= 10° + 12°)

10 Ś1 missing K1 om 10°-12°, K2 om 10°
 — °) B1 S परिचारेषु, B2 (m as in text) . D1: 2 10 Cr
 परिचारेषु, D1: 2 मरिन्तीरेषु, D1 Ca परिचारेषु, Cc. rp (Cat)
 as in text C3 explains परिचारा — °) Ds ग्रामेषु
 नगरेषु च — Dc om 10°-12° — T G read 10°-
 11° after 12 — °) D1-4 1 0 10 ते (for तै) K2
 विविधे ग्रामनगरे, S 'ध्या मनुष्यैः (T2 M1:2 'व्येष्टा, G1
 'ध्यामे) — °) M सुप्रणीतया

11 Ś1 resumes K1 Dc om 11 (cf. v 1 10)
 T G read 10°-11° after 12 — °) Ds 1 0 वृत्तं
 (for तज्जं) K2 निपुणमहितं, D1-3 'सश्रितं; Ds 1 0
 'साहनं, Ds 'वीक्षिभि', D10 'मन्विर्तं D1 वृत्तैर्निपुणै

म्वय, S निपुणैर्मज्ज (T2: 'णं ज्ञानि, G1 'णैरथं, G2
 'णाथेज्ज)ममंत (M1 मत्तं) — °) K2 Dn2 D11.12 तु
 निपुणं (K2: 'ण), B1 3 च निपुणा, B2 च निपुणं, B3 Dn1
 Dc 10 सुनिपुणं (Ds 10 'ण), S मनुष्यैः (M2: 'त्रा)
 — °) T1 G1 3 विप्रिधान (T1 'धा) (for पाण्डवा) K2
 B2 S छत्रचारिण, B4 Ds 1 0 छत्रगामिन

12 K1 om 12°, Dc om 12 (cf. v 1 10) T G
 read 10°-11° after 12 — °) K2 Ds S नदीकुले
 (G2: 'पे)षु, B1 D1: 'तीरेषु Ś1 transp तीर्थेषु and
 ग्रामेषु D2 तीरेषु, Ds 1 0 ग्रामेषु, M2 व्रजेषु (for तीर्थेषु)
 Ds 1 0 अरण्य, T G M2 3 व्रजेषु, M1 हृष्टेषु (for ग्रामेषु)
 K2 गत प्रश्रमेषु च, M2 हृष्टेषु च मरुस्तु च — G1 om
 12° — °) B1 सर्वेषु, D1-4 पुण्येषु (for रम्येषु) — °) S
 (G1 om) पर्वतेषु (for गुहासु)

13 Before 13, S (except T G2) ins वंदा — °)
 K2 अथाग्रजान तरसा, C3 as in text — °) Ś1 B1 2 5
 Dn D11.12 'नुरागवान्, B1 'नुकारिण, T G भ्रातु प्रियहिते
 रत, M पापभावः सुदुर्मति — °) T1 G2 दुर्योधन (for
 दुःशासनम्) — °) G1 3 भ्रातर विदमम् — After 13,
 all MSS (except M) ins

517* येषु न प्रत्ययो राजश्रारेषु मनुजाधिप ।

[Before the line, T G ins दुःशासन — T G ण्य
 (for येषु) D1: 3 च, D2 अन्नि (for न) K B4 मनुजेश्वर,
 D1-3 1 0 T G मनुजर्षम, D4 भरतर्षम]
 Ś1 B Dn D2 (marg) 3-7 0-12 cont

518* ते यान्त्तु दत्तदेया वै भूयन्मान्परिमार्गितुम् ।

[Ś1 पुनम् (for भूयस्)]

On the other hand D2 4 ins after 517*

519* तानह प्रेषयिष्यामि यतन्तो दृढमक्त्य ।

[Ds थे तज्जा (for यतन्तो)]

D1 cont Ds (marg) ins after 518*

520* एतन्मत महाराज मदीय प्रियदर्शन ।

[Ds महामाग (for 'राज), and शुभं (for प्रिय)]

Finally, Ds ins after 517*

521* अपरे तत्र गच्छन्तु चरा प्रच्छत्रचारिण ।

C. 4 897
B. 4 23. 15
K. 4 30. 17

यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ।
एते चान्ये च भूयांसो देशादेशं यथाविधि ॥ १४
न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ।
अत्याहितं वा गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥ १५

व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
अथ वा विपमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ १६
तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

14 D₄ om 14^{ab} — Before 14, M ins दुःशासन
— ^a) S यदाह कर्णे राजेंद्र — ^b) Ś₁ B₁ ईहामहे; B₄
वीक्षा, Dn D₁₁ 12 इच्छा, some MSS ईक्ष्या. B₈ वय,
D₉ यथा (for तथा) S सर्वमेतदवेक्ष्यतां — After 14^{ab},
S ins

522* प्राणैः पश्यन्ति पशवो वेदैः पश्यन्ति प्राणानाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना ।

[(L. 1) T G₂ वेदैरेव द्विजोत्तमा (T₂ द्विजातय)]

— ^o) S यथोक्ताश्चारपुरुषा — ^d) B₁ 8 मृगयतस्, D₁₋₃
विचिन्वतु Dn D₈ 0 11 12 यतस्ततः, D₄ नरास्ततः; S पुन
पुन — ^e) K S (except T₁) बहवो D₇ 0 भूयो वै
(for भूयासो) — ^f) D₁₋₂ देशोदेशं; D₈ देशे देशे (for
देशादेशं) B₄ D₁ 8 यथा विधि S (except T₁) देशाश्च
नगराणि च — For S, of v 1 16 also

15 ^a) D₄ S न च (T₁ नेति), D₇ ननु (m न तु) D₄
क्वचिद् (for गतिर्) — ^b) B₈ D₈ 5 7 9 S वा; D₂ न,
D₈ न (for च) B₄ D₁ 8 उपलक्ष्यते, D₂ अपि लक्ष्यते
— T₁ om 15^a-16^d — ^c) Ś₁ B (except B₂) Dn
D₄ 0 7 0 11 12 अत्यत वा निगूढास्ते; D₈ *हितं निगूढास्ते; D₈
अत्यतभाव गूढास्ते, S (T₁ om) प्रत्यागताश्च (M₄ orig
अत्याहिताश्च; sup lin *हिता वा) गूढास्ते (M₄ sup lin
*दा वा) — G₁ (hapl) om 15^d-16^b, as also line 1 with
prior half of line 2 of 524* (of v 1 16) — ^d) Ś₁
B (except B₄) Dn D₁ 2 4 7 9 11 12 च (for वा) Ś₁
उर्मिमितो (for *मते) K पर बोधयतो (K₂ *यो) गता,
S (T₁ G₁ om) पारमूर्मिगणा इव Ca 0 8 oite उर्मिमत
(as in text) — After 15, D₇ 0 ins

523* प्रत्याहर्तुं च गूढास्ते पथि नाश्रमतो गता ।

16 T₁ om 16, G₁ om 16^{ab} (of v 1 15) — ^a)
K₁ व्याघ्रै, Ca व्यालै (as in text) K om वा Ś₁
B₁ 8 4 Dn D₈ 11 12 च (for वा) — ^b) S (except M₁ 8,
T₁ G₁ om) निहता (for भक्षिता) D₈ शूरसमता, M₈
राक्षसैर्भृश (for शूर) — T₂ G₂ 8 M ins after 16^{ab}
G₁ (om line 1 and the prior half of line 2) ins

after 15° (of v 1 15)

524* द्वीप वा परम प्राप्ता गिरिदुर्गं वनानि वा ।

हीनदर्पा निराशास्ते भक्षिता वापि राक्षसैः ।

[(L. 1) T₂ G (G₁ om) गिरिदुर्गं (G₈ *र्गं) वनेष्वपि
— (L. 2) M₁₋₃ भक्षिता राक्षसैर्भृश]

— ^o) D₄ प्राप्ता, Cr प्राप्य (as in text) — After 16,
S (T₁ om) repeat 14°-15^b with v 1 [14° S (T₁
om) *दिष्टाश्च G₂ च ते (for चरा.) — 14^d S (T₁
om) देशान्गच्छतु सचृता. — 14° S (T₁ om) भूयांसो
(for बहवो) — 15^{ab} S (T₁ om) इति (for न तु),
and वा (for च)]

17 ^a) B₄ आत्मानम् (for मानसम्) — ^b) Dn₁ D₁₀
तत, D₈ तु (for त्व) S कृत्वात्मान नियम्य च — ^c) Ś₁
B₁₋₃ Dn D₁₁ 12 महो (for ययो) — ^d) S यन्मन्यसि
नरा.

Colophon — Sub-parvan Ś₁ गोमह. — Adhy
name K₁ B Dn₂ D₈ 0 7 9 10-12 चार (D₁₀ om it)-
प्रत्याचार, D₁ 2 4 8 चारविचार (D₈ cont समाप्त), D₈
चारप्रचार, T₂ G₂ चारप्रेषण — Adhy no (figures,
words or both) K₁ B₄ D₈ 10 25, D₈ 26, T G M₁
29, M₂ 4 8 28, M₃ broken — S'loka no G₈ 22

26

1 ^a) D₁ 8 महावाहु; D₂ *वाहो, D₈ *वीर, S सभा
मध्ये — ^b) D₈ (by corr) 7 (m as in text) 9 *दर्शन;
S सूक्ष्मार्थदर्शिवान् (G₁ M₈ *तत्प्रवित्, M₁ 2 4 5 *दर्शन)
— D₁₀ om 1^c-2^b — ^d) B (except B₄) Dn₂ D₁₁ 13
न प्रयाति, Dn₁ न प्राप्यति; D₂ 8 प्रामुवति; D₂ नामुवति,
D₈ न ते याति

2 D₁₀ om 2^{ab} (of v 1 1) — ^o) D₇ 9 धार्मिका
(for धर्मज्ञा) S धर्मज्ञा सत्यसधाश्च — ^d) B₂ 4
D₈ (by corr) 7 9 राजधर्मम्; S युधिष्ठिरम् (for धर्म*)
Dn₂ D₁₁ 12 महोत्वासा महाबला

२६

वैशंपायन उवाच ।

अथात्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तच्चार्थदर्शिवान् ।
 न तादृशा विनश्यन्ति नापि यान्ति परामत्रम् ॥ १
 शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
 धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २
 नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृव्रतं समाहितम् ।
 धर्मं स्थितं मत्पृथुतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनम् ॥ ३
 अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृप ।
 अजातशत्रुं हीमन्तं तं च भ्रातृनुव्रतम् ॥ ४
 तेषां तथा विधेयानां निभृताना महात्मनाम् ।
 किमर्थं नीतिमान्पार्यः श्रेयो नैषा करिष्यति ॥ ५

तस्माद्यन्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् ।
 न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६
 मांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
 क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७
 यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
 दुर्जेयाः खलु शूरास्ते अपापास्तपसा वृताः ॥ ८
 शुद्धात्मा गुणवान्पार्यः सत्यवान्नीतिमाञ्छुचिः ।
 तेजोरागिरसंख्येयो गृहीयादपि चक्षुषी ॥ ९
 विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भयश्च मृगयामहे ।
 ब्राह्मणधारकैः सिद्धैर्यं चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १०

C 4 611
B 4 27 10
K 4 27 11

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पद्मिंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

3 ^a) Ś1 नीतित्वार्थतत्त्वज्ञ, B (except B2) Dn2
 D2 c. 8 11 12 T G M4 'व-पज्ञा', D1 9 नीतित्वार्थधर्मज्ञा
 — ^b) K पितृव्रत, B1 De प्रीतिव्रत, D2 इन्द्रियेषु (for
 पितृव्रत) Cc. r cite पितृव्रत B (except B1) D. 3 T
 G2 Cr समाहिता, D1 मदा हितम्, G1. 2 मदा नृप (G2
 'पम्) Ś1 पितृवैवात्मना — ^c) D2 मत्परनि, M2 मत्परमं
 Cc स्त्रिया घृतिर्यन्त्य । Cc — ^d) D11. 12 T2 श्रेष्ठ (for
 ज्येष्ठ) Ś1 De Crp ज्येष्ठापचायिन, K2 ज्येष्ठोपचायिन, B
 Dn D2. 2. 5 7 9-12 Cr ज्येष्ठानुयायिन (D2 'न), D1 ज्येष्ठो
 पचारिण, T1 श्रेष्ठोप, T2 G2 ज्येष्ठाभिघायिन (G2 'न),
 G1. 2 श्रेष्ठगुणान्वित, M2 ज्येष्ठोप.

4 ^a) B1 S (except G1 2) 'रमानो — ^b) Ś1 B3
 Dn1 Dc M transp भ्रातर and भ्रातर B2. 1 5 Dn1
 D2 10 नृप, M प्रिय B1 भ्रातरो नृपमत्तम, T G भ्रातरो
 आनुव्रतम् — ^c) B D. धीमन्तं, Dn D11. 12 धीमन्तं, D1 9
 नीमश्च, T G M1-2. 6 दुर्धर्म M4 'शत्रुर्दुर्धर्म — ^d) Ś1
 Dn D2 10-12 सर्वं, D1-4 ताश्च, Dc ते च, D1 9 तौ च Dc
 'व्रतान्, D1 9 'व्रतौ T G2 म च ताशातिवर्तते, G1 2 म
 तानपि तथानुजान्, M म (M2 न) चापि हि तथानुजान्
 (M4 'नुजा)

5 ^a) S प्राज्ञो (for पार्य) — ^b) K2 D2 4 तेषा (for
 नैषा) D1-2 विघास्यति (for करिं) S न श्रेयो (T G2

नि श्रेयो, G1. 2 यच्छ्रेयो) न करिं

6 ^a) K यस्मात्, D10 पुन, T G यत्ता (for यन्नात्)
 Ś1 D1-4 G1 2 प्रतीक्षन्त्य, K 'क्षत, T G2 M परीक्षन्त्य
 — ^b) S यावन्न (T G1. 2 न तावत्, G2 न यावत्) समयो
 गत् — ^c) Ś1 अहंरन्, K अन्परन्, B1 अहंति, Dn1 D2
 इच्छेयु, D1. 2 अहंयु, D1 पृष्यति, Dc Cr कच्छेरन् D. 7 9
 न ते नाश गता शूरा, S न ते विनाशमृच्छेयु (M1. 2 1
 'मिच्छेयु) — ^d) B3 इति पश्यामहे वय, S इति मे
 नैष्टिकी मति

7 ^a) S चिन्त्यतां, Ca. v माप्रत (as in text) M1. 2 4
 वृत्, M2 क्षिप्र (for कार्य) — ^b) D2 अत्र, D4 भवेत्
 (for तच्च) G1 अलिंगक, M विचार्य वै (M2 विधीयता),
 all comm. अत्रा (as in text) — After 7^{ab}, M2 reads
 line 2 of 526* for the first time, repeating it in its
 proper place — ^c) T G चैव (for साधु) D1 9
 यत्प्रिय, S निश्चित्य (for संचिन्त्य) — ^d) Dc 7 9 G1 M
 चि (for प्र) — After 7, B1 (irrelevantly) ins

525* तथाभिवादिन मत्स्य कौरवेया पृथक्पृथक् ।

उक्तु प्राञ्जलय सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमा ।

प्रतिनन्दाम ते वाक्य सर्वे एव विशा पते ।

8 ^a) S यथा च (for यथावत्) — ^b) S हित्तात्मनां;
 Cap rp (Dev) ददा, Ca r v घृता (as in text)

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ।

श्रुतवान्देशकालज्ञस्तच्चज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १

आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ।

हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ २

युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंश्रिताम् ।

असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां यदा ।

भीष्मः समवदत्तत्र गिर साधुभिरर्चिताम् ॥ ३

यथैप ब्राह्मणः प्राह द्रोणः मन्वार्थतत्प्रवित् ।

सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ४

श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।

वृद्धानुशासने मग्नाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५

— Aftor 8^{ab}, S ins

526* प्रवृत्तिरपलभ्येत तथा नीतिर्धिधीयताम् ।

सर्वापार्थैर्यतस्व यथा पश्यमि पाण्डवान् ।

— °) D₁ 2 transp दूरा and से — °) B₁-8 5 D₁₁ D₂ 11 12 दुरापास्; B₁ D₂ निष्पापास्, D₁ तेपापास्; D₂ ते पार्थास्; D₃ त्वपापास्, D₇ (m as in text) स्वपापास्; D₁₀ ह्यपापास् S रक्षया नित्य च (M₁ 2 हि) देवते

9 °) B₂ D₂ 7 9 शुद्धिमान्, B₄ D₄ श्रद्धामान्; D₂ शुद्धिमान् (for शुद्धात्मा) S (except T₂) ज्ञानं (for गुणं) D₁ 8 दूर (for पार्थ) — °) D₃ सत्यवाक्; G₁ 8 सत्यात्मा — °) D₇ (m as in text) तेजोगतिर् D₇ 9 असंज्ञेयो (D₇ m ह्वासस्यो) Cf Ca असत्येयतेजोरश्मिवात् S रश्मिभिरापूणो — °) B₁ 8 5 D₂ Cn ap rp (D₁) चक्षुषा; Ca r v चक्षुषी (as in text) D₁ 8 निगृह्णीयाद्दि चक्षुषी, T₁ (first time) G₁ 8 यथा लोके द्विवाकर; T (T₁ second time) G₂ M दहेदपि च चक्षुषा

10 °) D₄ यत्नो (for तस्मात्) B₃ तस्माद्विज्ञायतां तात, S तस्माद्यत्नं क्रियतां — °) D₁-8 अपि, D₂ 7 9 पा (for च) D₇ 9 मृग्यतां वल्ल (for मृग) — °) Ś₁ K₁ B₂ D₂ चारणं; B₁ चार्परं; D₇ 9 च चरं M णैश्वरपुरं — °) D₇-9 तद्विधा T G तापयैर्निपुणैरपि; M सिद्धे स्तापसनेपुणं — Aftor 10, T₁ repeats 4 25 11 (v 1 निर्भोतस्त्रज्जसमते for 11^b)

Colophon om in D₇ S, D₂ reads it in marg

— Adhy. name K D₂ 4 चारप्रत्याचार, B₁ 8 D₁₁ D₂ 8 8 om 11 12 द्रोणवाक्य; B₂ 4 5 D₁₂ D₁₀ चारप्रत्या चारे द्रोणवाक्य, D₁ 2 चारविचार — Adhy no (figures, words or both) Ś₁ K₁ B₄ D₂ 10 26, D₁₂ D₂ om 27

27

1 °) S (except M₄) भीमान् (for भीष्मो) — °) B₄

[124]

D₁ 8 4 T₁ G भारतानां; D₂ कौरवाणां D₄ भुग्धर (for पिता) — °) S नीतिमांश महामति

2 °) S तस्मिन्नुपरते वाक्ये — °) B₂ D₁₀ अभिनवतः; D₂ अभिनवदेवः; D₄ अभिपूज्य च; D₂ m 7 9 समवदन (D₁ m अभिनवयन्), Ca c 8 v as in text S आचार्यस्य महारामन — °) K कृतार्थं Ś₁ B (except B₁) D₁₁ D₂ 8 11 12 समुदाच (for स उ) Cn oltos उवाच B D₁₁ D₁₁ 12 पुना; Cr इमां (as in text) D₂ m 7 (m as in text) हितार्थंमाहाथार्थवर्ती; S अनतरमुवाचेद. — °) D₁₁ D₂ 8 5 9 11 12 भरतान् (for भारतान्) S वाक्य हेत्वर्थदर्शन (T₂ G₂ 'दिन)

3 °) B₁ D₁₂ D₁₀ G₁ 2 M समायुक्ता (G₁ 'को), Ca 'सक्ता (as in text) — °) K₁ धर्ममाधिता; B₁ 2 'माधिता, B₂ 'सधिता, D₁₁ D₁₁ 12 'सवृता, D₁-2 T G M₂ 8 8 'सहितां, D₁ 'सस्थिता; D₂ 'सभृता, M₁ 4 'सयुता B₄ भीष्म सुधर्मसधिता — Aftor 3^{ab}, S ins

527* पाण्डवे नित्यमन्यत्रां गिर भीष्म समाददे ।

— °) B₁ असत्ये; D₂ असतां — °) B₁ सत्य (for सतां) G₂ चानुमतां — °) Cn सम वदत्; S त्यभ्यवदत् (for सम) Ś₁ क्षत्र, K₁ क्षत्ता, D₁ 2 8 10 क्षिप्र (for तत्र)

4 Boforo 4, S ins भीष्म — °) Ś₁ K₂ D₄ 5 7 9 10 यथैव, B₁ 2 5 D₁₁ यथैव, B₁ यथेह; S यथा नो (M₂ 5 'थाय) B₂ भगवान् (for ब्राह्मण) S अवादीत् (for प्राह) — °) Ś₁ D₁₀ 'धर्मं (for 'तरव') S आचार्य सर्वधर्मवित् — Aftor 1^{ab}, B₁ ins

528* तद्वाक्यमभिनन्दामि न मेऽस्त्यत्र विचारणा ।
while D₂ (marg) ins

520* नि सदाय तथैर्वतद्वाक्येना विद्योद्यत ।

— T G₁ 2 transp 4^{cd} and 5^{ab} — °) B₁ 2 4 D₁₁ D₁ 7 9 11 12 T G₂ साधुव्रत (T G₂ 'वृत्त)समन्विता (-5^b), G₁ साधुवृत्तमनुव्रता; G₂ न नादा यांति पांडवा; M नादा नायाति पांडवा — Aftor 4, D₁₁ ins 530* (of. v 1 6)

5 T G₁ 2 transp 4^{cd} and 5^{ab}, D₁₁ om. 5^a-6^b, D₄

ममयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचित्रताः ।
 नात्रसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुस्म् ॥ ६
 धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्वर्वायेण च पाण्डवाः ।
 न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ७
 तत्र बुद्धिं प्रणेप्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
 न तु नीतिः मुनीतस्य शक्यतेऽन्वेपितुं परैः ॥ ८
 यत्तु शक्यमिहासाभिस्तान् संचिन्त्य पाण्डवान् ।

बुद्ध्या प्रचक्षुं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ९
 सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथंचन ।
 वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ १०
 अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता ।
 यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्तया ॥ ११
 तत्र नाह तथा मन्ये यथायमितरो जनः ।
 पुरे जनपदे वापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १२

C. 4 629
 B. 4 22. 15
 K. 4 31. 3

om 5^{ab} — ^a) K₂ B₂ s D₁ 9 G₁ 2 श्रुतव्रतोपपन्ना ,
 B₁ 2 Dn₂ D₁₁ 12 श्रुतव्रतोपपन्नाश्च, B₁ श्रुतवृत्तो मुपपन्ना
 (sic), G₂ सर्वलक्षणम् (= 4^c) — ^b) B₁ 3 + Dn₂ D₁₁ 12
 नानाश्रुति(B₄ 'त)मन्त्रियता, B₂ s D₁ 9 नानाश्रुतिममा
 हिना, D₂ G₂ M साधुवृत्त, T G₁ 2 नाश नायाति पाडवा
 Cn cites नानाश्रुति — ^c) B₁-3 s D₁ 2 M₁ युक्ता, B₄
 Dn₂ D₂-7 9-12 लघ्ना, D₂ s मक्ता, T G M₁-3 s यत्ता
 (for नद्गा) D₄ 'शामनरता — ^d) D₄ S 'धर्म'
 (for 'व्रत')

6 Dn₁ om 6^{ab} (cf. v 1 5) — ^b) D₄ पारयति, T
 G₂ पालयति S (except G₁ 3) शुभव्रता — K₂ B
 Dn₂ D₂ (marg sec m) 2-7 10-12 ins after 6^{ab}
 Dn₁ (which om 5-6^{ab}), after 4 D₂, after 7^{ab}

530* क्षत्रधर्मरता नित्य केशवानुगता सदा ।

प्रवीर्युष्मान्ते च महात्मानो महायत्ना ।

[(L 1) K₂ B D₂ 'धर्मपरा, D₂ क्षात्रे धर्मं रता B₄
 केशवानुगता, Dn₂ D₂ 'नुमता — (L 2) D₂ शस्त्र
 शान्तरता नित्य, D₁₀ उत्तीर्णमयाचारा (for the prior
 half)]

— ^c) B (except B₄) D₂ 2 c 11. 12 नायसीदतु, Dn₂ न
 च सीदितु S न विपीदति ते पायां — ^d) Ś₁ K चोद्वहत,
 D₄ प्राद्वहत, D₁₀ घुद्वहत

7 ^a) S नपत्या (for धर्मत) — ^b) Ś₁ B (except B₄)
 Dn₂ सुवीर्येण च, D₁-3 स्वेन वीर्येण, D₁₀ 'यंणापि — After
 7^{ab}, D₂ ins 530* (cf v L 6) — ^c) T G अभिगच्छेयु
 — ^d) S 'नेष्टिनी (for धीयते)

8 ^a) B₁ 2 s Dn D₁₁ 12 प्रवक्ष्यामि, D₄ प्रवेदयामि, S
 प्रदान्यामि (for प्रणे) — ^b) Ś पाण्डवान्वेषणे शृणु (M₁
 नृप) — Dn₁ om 8^c-9^b — ^c) D₂ S वेदितु, C₂
 अन्वेपितु (as in text)

9 Dn₁ om. 9^{ab} (cf. v 1 8) — ^a) B₁ वाच्य, Cr
 शक्य (as in text) — ^c) K₂ प्रवक्षुं, B (except B₄)
 Dn D₂-12 प्रयुक्त, S प्रणेत्तु, Cr प्रवक्षु (as in text) S
 वदो (T G₂ 'चे)ह — ^d) K विवक्ष्यामि, D₁-3 s वद्वक्ष्यामि,

D₄ तद्वक्ष्या B₄ D₄ c s G₁ 2 M₁ c नियोधत — After
 9, N (except D₄) ins

531* न त्वियं माहर्दानीतिस्तस्य वाच्या कथंचन ।

[Ś₁ K₁ अद्य, K₂ अय, B₄ तेषा, C₂ r वत्स्य (as above)]

10 ^a) K₂ D₄ s साधुभि, D₂ S न त्विय (for सा
 त्विय) D₄ s वक्तव्य — ^b) D₂ नाविनीत, S तस्य नीति
 (for न त्वनीति) — ^c) Ś₁ K M₁ तत्र, Dn₂ D₁₁ 12 नाम
 (for तात) — ^d) Ś₁ B₁ 2 s Dn D₄ s 7 s 10-12 M₂
 तिष्ठता, B₂ तिष्ठते, D₂ M₁ 2 तिष्ठत, D₂ निमृता, Cr as
 in text. Ś₁ B₄ Dn D₂-c s 11 12 सत्यशालिना, B₁ 3
 D₁ 9 'शीलिना, D₁₀ धर्मशालिना, S सत्यपादिन — After
 10, S ins

532* अयुक्त तु मया वक्तुं तुन्या मे कुरुपाण्डवा ।

निवाम पाण्डुपुत्राणा मचिन्त्य च वदाम्यहम् ।

वहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जय ।

11 ^a) K हि (for इह) Ś₁ K Dn₂ D₂ वीरेण S
 'श्रय तु नि (M₁ विनि, M₁ त्वनु) युक्तेन — ^b) D₂ S
 मभामध्ये — ^c) B₁-3 s D₂ 'मति तु वक्तव्य, B₄ Dn D₂
 यथार्थमिति (Dn 'मिह, D₂ मभि) वक्त, D₁₁ 12 ययार्हमिह
 वक्त, D₄ T₂ G₂ 'मति हि वक्त, D₂ 'मतिविंव, D₂ 'मति
 विवे, T₁ G₂ 'मतिहि वक्तव्य, G₁ M₁ 2 'मति च वक्त'
 Cr cites मति तु, Crp (Sr) मति हि, Crp (Dev) मतिरिति,
 C₂ विवक्तव्यम् — ^d) B₄ सर्वार्थ, Dn D₁₀-12 सर्वया, S
 मरदा (G₁ सूनुत) (for सर्वशो)

12 ^a) B₂ वक्ष्ये, Cr मन्ये (as in text) — ^b) S
 यथान्ये (M₂ ये चान्ये) मेनिरे जना — After 12^{ab},
 N ins

533* निवास धर्मराजस्य वपेऽस्मिन्वै प्रयोदशे ।

तत्र तात न तेषा हि राजा भाग्यमसांप्रतम् ।

[(L 1) B₁ विवाम, D₁-3 s विवास, D₄ निवाम B₄
 D₂ ह्यस्मिन्, D₁ 9 स्मिन्तु — (L 2) D₂ राजो, D₄ राजा,
 D₁ 9 राज्य, D₂ राजा]

On the other hand, S ins after 12^{ab}

534* निवास पाण्डुपुत्राणा शृणुष्व मनुजाधिप ।

C. 4 22
E. 4 22, 17
K. 4 31 25

नास्रयको न चापीर्युर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ १३
ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
ऋतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भ्रिदक्षिणाः ॥ १४
सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
संपन्नसस्या च मही निरीतीका भविष्यति ॥ १५

रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ १६
वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।
भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दहाः ।
पयांसि दधिसर्पीपि रसवन्ति हितानि च ॥ १८

T1 cont

535* भ्रातृभिः सहितो वीरं कृण्वया च महायज्ञा ।
किमर्थं न महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ।
पाण्डवो निकृत् पृष्टं यथात्रद्विडितं तव ।
ऋतितश्च पुरे नित्यं राज्यकामंश्च मांग्रतम् ।
छन्नश्चरति तस्मान्न प्रकृत्या नीतिमात्रम् । [5]
वर्षमेकं सुमच्छत्रमुप्य चाग्नमनुत्तमम् ।
आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यन्ति पाण्डवम् ।
योर्दरं सहितं वीरं द्रौपद्या च परतप ।
सन्निधत्स्व महावाहो यथा न स्यात्सुगोदय ।
यस्मिन्स राजा वनतिष्ठन्न सत्त्वभृतां वर । [10]
भविष्यन्ति नराम्नात्र रागमोहविचर्जिताः ।
नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ।
— M4 om 12^{ca}. — °) B1 s s Dn2 D4 11 12 T G1.2
Ma. s च (for वा) — After 12, all MSS except K
(Ś1 marg, D1 s transp lines 1-2 and 3-4, M1 2 4 s
om line 2) ins

536* दानशीलो प्रदान्यश्च निभृतो ह्रीनिपेधकः ।
जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिर ।
प्रियरात्री मद्रा दान्तो भव्य सत्यपरो जन ।
हृष्ट पुष्ट शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिर ।
[(L 1) S (except T2) क्षमायुक्तः (for चदान्यश्च) B
Dn D2 s 0 10-12 Cap *पेधक, G1 s M4 *पेधन, Ca 0
(cf Cv) *पेधक (as above) — (L 2) T G M3 पुरे
(for जनो) D0 मर्व, Ca c r v भाव्यो (as in text)
— (L 3) D1-s मत्व* (for प्रिय*) B3 4 Dn1 D2 0-0
भाव्य, C5 भव्य (as above) D10 भव्य* मत्वपरायण
(for posterior half) S प्रियवाक् (T1 *वाक्) मत्वपान
(T2 G2 *वाक्) शूरो (T1 G1 s धीरो) धर्मशीलो जितेन्द्रिय
— (L 4) Ś1 D1 s 4 s 10 Ca v rp (Dov) पुष्ट, Cr हृष्ट
(as above) S पुष्ट (for पुष्ट) Ś1 शुक्लो, B1 D8
Ca rp (Dov) शुद्धो, D1 s शुक्तो, D10 शक्तो; Cr दक्ष
(as above) D2 हृष्टपुष्टशुचिर्दक्ष M1 निवनेद्धर्मतरपर
(for the posterior half)]

13 °) Ś1 D1. 4 0-8 चापीर्युः; K1 चापीर्युः; B3 चामर्षी;

S वाक् (G1 वै, G2 वा) दुष्टो, Ca v चापीर्यु (as in text)
Co cites only हृष्टु — °) Ś1 नाभिवादी, B Dn D6 7 0
21 12 Ca नाभिमानी, D0 नातिमानी, T G2 M नात्पभाग्यो,
G1 s नात्पभोगी (for नातिवादी) — °) B1.2 s Dn
D11 12 T G2 s M1-4 स्वय (for स्व स्व) G1 यत्र
राजा युधिष्ठिर

14 °) B1 धर्मघोषा — °) T G2 s M1 s s पुण्य
शब्दा, G1 पुण्या शब्दा, M2 4 शुभशब्दा* (for पूर्णाहुत्य)
D4 M1 च सर्वश (for तथैव च) — °) M3 यत्र राजा
युधिष्ठिर

15 °) T1 G1 2 सम्यग्वर्षत्यमदाय (T1 *य) — °) D6
मही संगंधमाम्नाद्य — °) B2 D6 transp निरी* and
भवि* B1 s-s Dn D1 2.4 7 0-12 Cr निरातका, Ca c rp
निरीतिका, Crp निरीतीका (as in text) D8 नैरतर्या
निरीतिका, S भविष्यति निरामया

16 °) K धन*, B1.2 s Dn D4 s 11 12 G1 s गुण*,
B3 4 D6-7 0 फल*, D1-2.10 म्याहु* (for रत्न*) G1 s
मस्यानि (for धान्यानि) — °) B D G1 s रत्न* (for
गुण*) K अपि (for च) — °) B2 माल्यानि च सुगधीनि

17 G3 transp 17^{ab} and 17^{ca} — °) Some MSS
नि प्रतीप Dn1 निर्भयं वाति सर्वश, S यत्र राजा युधिष्ठिर
Ca c n s v cito निष्प्रतीप, Cd also दर्शन — After
17^{ab}, M3 roads 18, 538*, and 19 — T G M1 4 ins
after 17^{ab} M5, after 19

537* न रोगाम्नात्र विद्यन्ते वधयन्धा न मन्ति च ।
न चोरा न हि दम्भाश्च न च वाधा भवन्ति च ।
नाशक्ता न च दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिर ।

[(L 1) M1 दृश्यते (for विद्यन्ते), and नाधयो व्याधयो
न च (for the posterior half)]
— After 537*, T G road 20, 18, 19 — G1 M1 s
om 17^{ca} — °) Ś1 S (G1 M1 s om) भयं च नाविदोत्तत्र,
B1 भय नात्राहित तत्र, Dn D11 12 भय न त्वावि*; D8
न पापीत्यादि*; D10 आपपाम्नावि* Co cites अत्याहित,
Crp (Oat) नात्याहित, Cr अभ्याविदोत्त (as in text)

18 B1 (hapl) om 18-19, D6 transp 18 and

गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि रसवन्ति च ।
 तत्र देगे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १९
 रमाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
 दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २०
 स्वैः स्वैर्गुणैः सुसंयुक्तास्तस्मिन्पर्वे त्रयोदशे ।
 देगे तस्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ॥ २१
 संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।

देवतातिथिपूजासु सर्वभूतानुरागवान् ॥ २२
 इष्टदानो महोत्साहः शश्वद्धर्मपरायणः ।
 अशुभद्विद् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
 भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३
 त्यक्तवाक्यान्तस्तात शुभकल्याणमङ्गलः ।
 शुभार्थेषुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ २४

C. 4 642
E. 4 23.30

19^{ab} — ^a) S बहुक्षीरस्रवा (T₁ G₂ 'स्रुवो, G₁ M_{1.2} s 'प्रदा' गाव' — ^b) Ś₁ (*sup lin* as in text) B (B₁ om) Dn D_{1.2.5} ८ 11.12 दुर्वला, K दुर्गहा (for दुर्दुहा) S सुपुष्टाश्च सु(G_{1.2} 'ष्टा घट)दोहना — ^c) M मधु' (for दधि) — ^d) K₂ फलानि, G₁ s मधूनि, Cc हितानि (as in text) — After 18, S ins

538* मल्लिहानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभना ।

[M_{1.2} यत्र राजा युधिष्ठिर (for the posterior half)]
 — After 18, D₁ reads 20-21

19 B₁ om 19 (cf v l. 18), M₁ om. 19, M₂ om. 19-20 D₅ transp 18 and 19^{ab} — ^{ab}) Ś₁ M₁ transp पानानि and भोज्यानि K₂ Dn D₅ 10-12 G_{1.2} पेयानि, B (B₁ om.) D₅ भोज्यानि, Cv पानानि (as in text) B (B₁ om) D₅ पेयानि, D₇ ९ भक्ष्याणि (for भोज्यानि) D₁₋₃ च भवति, S (M_{1.2} om) विविधानि (for रम') — ^c) D₅ काले, S (M_{1.2} om) राजन् (for देदे)

20 D₅ M₂ om 20 M₂ also om. 20 (cf. v l. 19) D₅ reads 20-21, after 18 T G read 20 after 537* (cf. v l. 17) — ^{ab}) Ś₁ T G₂ transp गन्धा and शब्दा G₁ s एव (for अपि) D₅ रूपशब्दा (for शब्दाश्चापि) D₁₋₃ 7 M₁ गुणाधिका — ^c) B_{1.2.5} D_{1-2.5} 8 10 टिद्राश्च, B₁ D₇ दृश्याश्च, D₁ दृश्यतेत्र, M₁ दृश्याधिक (for दृश्यानि च) Cc r cite दृश्यानि B₃ 4 D₁₋₃ ८-९ 10 प्रयन्नाश्च, Cr प्रयन्नानि (as in text) — After 20, B₁ Dn D₁₋₃ ८.९ 10-12 ins

539* धर्माश्च तत्र दृश्यन्ते सेविताश्च द्विजातिभि ।

[Dn₁ D₁₁ m सर्वस्तु (for दृश्यन्ते)]

21 D₁ reads 20-21 after 18 — ^a) Ś₁ B₂ D₅ समायुक्ता, B₂ 5 Dn D_{1-2.5} ८-९ 11 12 S च (D₇ तु) सयुक्ता, D_{1.10} च सपत्ना, D₅ संयुक्ता (for सुयु) — ^b) B_{1.2.5} Dn D₁ 2.4.९ 10 तस्मिन्, B₂ 4 D₅ ८ तस्मिन्; D₈ यस्मिन्, T G₂ तत्र — ^c) D₅ तत्र (for देदे) D₁₋₃ चास्मिन्,

D_{1.2} S तत्र, D₅ देदे — ^d) B₁ जना, D₈ वर्षा, M₁ यत्र (for तात) K₁ पाण्डवसगते, S 'सश्रिते (G₁ 'विश्रुते)

22 ^a) D₁ नाप्रीतिमान् (for सप्रो') B₁ s 5 जनश्चैव, Dn₂ D_{11.12} जनपद (for जनस्तत्र) — ^b) D₂ सहष्ट; Cv संतुष्ट (as in text) B₂ D₅ T₁ M₂-5 अन्यय, D₅ m 7 ९ उज्वल, Cv अन्यय (as in text) D₁ हृष्टपुष्टोत्तिमान्, D₂ हृष्टपुष्टोभवत्तदा — ^c) Dn₂ D_{11.12} 'पूजा च — ^d) N (except B₁ D₁₀) सर्वभावान्

23 ^a) K इष्टदाने D₅ S इष्टदाना (D₅ G_{1.2} M₂ 'न) महोत्साहा (D₅ 'ह) — ^b) K₂ B (except B₄) Dn D₇ ९ 11 12 स्वधर्म', D₁₋₃ सत्यधर्म', S नित्य (T₁ G₂ M_{2.2.5} 'त्य) धर्मपरायणा — After 23^{ab}, D₁ S read 24^{ab} — ^c) Ś₁ K B (except B₁) Dn₂ D_{11.12} अशुभादि शुभ(K 'भे)प्रेप्सु, S अशुभद्विप (T₁ शुभद्विपे, T₂ G₂ अहिंसका, G₁ शुभवृत्ता, G₂ शुभप्रोता) शुभेच्छाश्च Cn cites अशुभात् — ^d) Dn D_{11.12} इष्टयज्ञ, S नित्य(T₁ G₂ ९ 'त्य)तुष्टा D₁ s m 7 ९ श्रियावृत्, T G₂ M_{1.2} शुमान्विता, G_{1.2} M_{2.4} 5 श्रियान्विता — ^e) S भविष्यति जनास्तत्र — After 23, S (except M_{1.2}) ins

540* नित्योत्सवप्रमुदितो नित्यहृष्ट श्रिया वृत् ।

भविष्यति निवासोऽय यत्र राजा युधिष्ठिर ।

24 D₁ S read 24^{ab} after 23^{ab} — ^a) B₂ D_{1.2.4} सत्यवाक्या(D₁ 'क्यो)नृतस्, D₁₀ शुभवाक्यादृतस्, T G M₂ व्यक्तवाक्यास्तस्, M₁ 2 'क्यास्तथा (M₂ 'स्तस्), M₁ व्यक्तवाक्या जनास्, M₅ त्यक्तवानृतस् Cv analyses त्यक्त' (as in text) D₁ व्रत्त, D₇ ९ M₄ तत्र (for तात). — ^b) D₂ 'मगल', S 'मगला Cv cites शुभ' (as in text) Cf Cc r — Ś₁ om 24^{cd}, S om. 24^{cd}. — B₂ D₅ ins after 24^{cd} B₁, after 24

541* सर्वभूतदयायुक्तः सदा निर्मलमानस ।

[B₁ 'मूलहिते युक्त']

Thereafter B₁ repeats 23^{ef} D₁ (which om 24^e-25^b) ins after 24^{cd}

C. 4 842
B. 4 20 30
K. 4 31 50

धर्मात्मा स तदादृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ।
किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ॥ २५
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्धृवा क्षमा ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिः पर तेज आनृगंस्यमथार्जवम् ॥ २६

तस्मात्त्र निरासं तु छन्नं मन्त्रेण धीमतः ।
गतिं वा परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ २७
एवमेतत्तु मंचिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।

ततः शारदतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १

धर्मार्थमहितं शृक्ष्णं तत्रतश्च महेतुमन् ।
तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २
तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वागर्थेषां प्रचिन्त्यताम् ।

542* अत्रिदृश्य स धर्मात्मा द्विजैरपि हि भारत ।

25 D₁ om 25^{ab} (cf v 1 21) — ^a) Ś₁ स तथा, B (except B₁) D_n D₂ D₃-7 0 11 12 सतत, D_n शक्यते (for स तदा) D_n ज्ञातु (for दृश्य) D₁-3 8 धर्मात्मा स्थितो दृश्य (D₁ वेदा), S धर्मात्मा स तु (T₂ G₂ सुधर्मोन्मा सु) दुर्ज्ञेय ❧ Cr धर्मात्मासततमित्यत्र नत्रर्थोऽकारमेन अदृश्य इत्यर्थे ❧ — ^b) D_n न (for मो). D₁ 9 प्रेक्ष्य, D₂ अप्येप (for मोऽपि) D₂m 7 0 मोपि तादृश्विधैर्नृभिः, S सर्वज्ञश्च (T₂ विज्ञेयश्च; G₂ सुज्ञेयश्च) द्विजा — ^c) K transp पार्थ and शक्य D_n D₁₁ 12 तात; G₁ पापं (for पार्थ) Ś₁ K हि ज्ञातुम्, B₂ वेदितुम् (for विज्ञातुम्) D_n D₁₁ 12 पार्थो विज्ञायते क्वचित्, ⁹ शक्यो ज्ञातु यने वयन्

26 ^a) B₁ T G₁ 2 M₂ 1 8 तस्मिन्; G₂ तस्मात् K दात; B₂ D₃ 0 10 दाक्ष्य (for जान) — ^b) Ś₁ K B₁ D₁-8 5-10 शक्ति, G₂ धृति (for शान्ति) Ś₁ वम, B₁ दया (for ध्रुवा) — After 26^{ab}, Ś₁ ins in the text शक्ते सत्यामपि परापराधमहिष्णुता क्षमा ।, which is an explanation of the word क्षमा — ^c) B₂ D₃ श्री कीर्तिर्ही पर तेज — ^d) Ś₁ तथा; T₂ G₂ परा (for अथ)

27 ^a) S तस्मान्निवास (M 'स) पार्थानां — ^b) K₁ मन्त्रेण, K₂ B (except B₂) D_n D₁-4 0m 11 12 यत्रेण; D₂ 0 मन्त्रेण, C_v मन्त्रेण (as in text) C_s oltos सत्र Ś₁ धीमता S धित्यतां यद्भवीमि च — ^c) S (except M₂) गतिर् Ś₁ B D_n D₁-4 0-12 च; D₂ तु (for घा) S (except M₂) परमा B (except B₁) D_n D₁-3 11 12 T G₂ M₁-4 तत्र; G₁ 8 वक्तु, M₂ तेषां (for तस्य)

28 ^a) B₁ D₁ 5 एव, D_n D₂ D₃ 11 12 एवं, D₁₀ एत (for एतत्) — ^b) B₁ 8-3 D_n D₁₀ 11 T₁ G₁ 8 M

(except M₂) वृम्य; B₂ कृते, D₁ दुग, T₂ G₂ क्षिप्र (for कृत) S मापु मन्यसे (for मन्पसे णि) — ^d) S एतन् (for एवं). — After 28, S (except T₂) ins

543* तुल्य हि क्षम तात यदा मद्रथीमि ते ।

[M प्रमं (for तद्रं)]

Colophon om in D₁-2, D₁ reads it in marg — Adhy name K₁ चात्याचार (sic), K₂ प्रत्याचार, B₁ 0 D_n D₃ 7m 0 11 12 T₂ भीष्मवाक्य, B₂ 4 D₁ 0 3 10 चार (D₂ om it) प्रत्याचारे भीष्मवाक्य, M₁ 8 पांडयपरिज्ञाने (M₂ om it) द्वेणभीष्मवाक्य — Adhy no (figures, words or both) Ś₁ B₁ D₂ 10 27, D₂ 11 28, S 30 (M₂-3 29) — S'loka no G₂ 47

28

1 ^a) T अथ (for तत) D₁ चाटमी, D₂ वाच (for वाक्य) — ^b) D₁-2 transp कृप and तदा D₁ प्रत्युवाच ततस्तदा — ^c) Ś₁ K D_n D₁ प्रोक्त, C_a म्वाह; C_e. n r s प्राप्त (as in text) — ^d) Ś₁ भाषित

2 ^a) D_n धर्मेण सत्तित B₁ सूक्ष्म, G₂ वक्ष्ये, C_a 1 शृक्ष्ण (as in text) — ^b) D₂ धर्मतत्र, D₂ तत्रवच, T₁ G₁ 3 M सर्वं तथ्य, T₂ G₂ सर्वं मन्य (for तस्यतश्च) Ś₁ B D (except D₁-3 8) T G₂ महेतुक, M₁ तु हेतुमत् K₂ तच्च तस्य च हेतुमत् — ^c) B₁ भद्रमुक्त च, D₁-3 तत्वा-नुरूप, D₂ आत्मानुं, G₁ तपानुं, G₂ तथानुं, M₁ 5 अत्रानुं (for तत्रां) Cr oltos अनुरूप (as in text) T G M₁ भीष्मस्य — ^d) T G घचन, M च चच (for अत्र गिर)

3 ^a) D_n D₂ 0 11 12 गतिं, C_a गति (as in text).

नीतिर्विधीयतां चापि मां प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३
 नावज्ञेयो रिपुत्वात् प्राकृतोऽपि बुभृषता ।
 किं पुनः पाण्डवान्तात् सर्वात्रिकुण्डला रणे ॥ ४
 तन्मात्मत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 गृहभावेषु छत्रेषु काले चोदयमागते ॥ ५
 स्वगर्भपङ्कटेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
 उदये पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संग्रहः ॥ ६
 निवृत्तमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
 महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा द्यतितेजसः ॥ ७

तस्माद्बलं च कौशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
 यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तेः संदधामहे ॥ ८
 तात मन्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
 नियतं सर्वमिनेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९
 उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
 ग्रहृष्टमग्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १०
 साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिर्कर्मणा ।
 न्यायेनानम्य च पगन्वलाञ्छानम्य दुर्बलान् ॥ ११
 सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम् ।

C. 4 62
B. 4 29 12
K. 4 22 12

K D₁ s 7 2 20 Cr तप्या, B₂ 4 D₂ Ca. rp (Dev) तप्याः;
 D₁ 2 तत्वात्, D₂ सम्यक्, D₂ 11 12 सूना, T G₂ तत्र,
 G₁ 2 M तात, C₅ हीर्षे (as in text) — ^b) D₂ 2
 D₂ 11 12 ताम्, C₅ वाम (as in text) K₂ D₁ 2 3 वि-
 (for प्र) T G निरामश्चानुचिं, M वामश्चानुचिं — ^c)
 D₁ 2 G₁ 2 M (except M₂) अत्र, T G₂ तत्र (for चापि)
 — ^d) D₄ त या विधीयते

4 ^b) M₂ 2 यलीयमा (for बुभृषता) — ^c) K₂ D₁
 मत्र, S शूरा (for तात) — ^d) D₁ 2 2 10 सर्वा(D₁₀
 यर्मा)र्धकुण्डला रणे (D₂ इमे), S त्रिदामो यत्निमनया

5 ^a) ^c) अत्र, K मत्र, D₂ छत्र (gloss), T₂ सम्यक्,
 G₁ 2 मत्र, C₅ व मत्र (as in text) S₁ त्रिदिष्टेषु, Cr प्रविं
 (as in text) D₂ तन्मात्मन्यप्रविष्टेषु — M₄ (hapl)
 om. 5^b-6^c

6 M₄ om. 6^c (cf. v 1 5) — ^a) B₂ D (except
 D₁ 2 4 9 10) स्वगर्भे (D₁₀ 'द्रा) परराष्ट्रेषु (Dn D. 11 12
 'द्रे च, D₂ 'द्रे वा) — ^b) S₁ फल्म्, C₂ बलम् (as in
 text) — ^c) B₂ भाग्य, B₂ D₁ D₁ 2 3 10 S उदय,
 D₄ उदय B₂ D₂ पाण्डुपुत्राणा, D₁ S पाण्डेयानां — ^d) B₂ 4
 D₂ 2 2 प्रासस्ता, D₂ S प्रासकाले — After G, S ins

544* निराम्य पाण्डुपुत्राणा दर्शने मृगयामहे ।

7 ^a) M₂ ते वि (for पार्था) — ^b) D₁-3 M₂
 मन्थवनपरायणा, D₂ (m as in text) 'नो महाराया — ^c)
 S₁ K B₁-2 5 D₁ D₂ 5 G₃ M. द्यमितौच्यम्, D₂ 2 D₁
 द्यमितौच्यम्, D₁ 2 4 अस्मितौ, D₁ चातिते, D₂ चातिते;
 D₁ 2 अस्मिते (for द्यमिते)

8 ^a) S₁ D (except D₂ D₂ 11 12) S (except G
 M₁) क्रोशन्, a fo- MSS क्रोश — ^b) S पत्र (for अपि)
 — ^c) S₁ अथ (for यथा) — ^d) B₁ 5 D₁₀ सदधीमहे,
 D₁ D₂ सदधीमहि, D₁ 11 m Cn. 5 as in text. D₂
 D₁ 11 12 Cap सम्यक्तेया विधीयते, S सम्यक् सधामहे (T₁

G₁ 2 सदधमहे) परं

9 D₂ om. 9 — ^a) B₂ D₂ 5 इति (for तात) S₁
 K पट्यामि, B₁ D₁ 1 युचापि, D₂ मत्वापि, D₂ चक्ष्यामि
 (for मन्यामि) D₁ 2 तत्राह (for तत्सर्वं) B₁ 3
 D₁ 11 12 मन्ये तत्र त्वहं तात, B₂ D₂ 2 D₁ 11 12 च (B₂
 त)देतन्मन्यमे सर्वं (B₂ यत्) (D₁ 11 m तात बुध्यापि तत्सर्वं),
 D₁ 1 2 तात मन्यामहे सर्वं (D₁ तत्र), D₂ 11 m न ते वक्ष्यामि
 तत्राह, S यत्र (M₁ 5 तत्र) यन्मन्यमे श्रेय — ^b) D₂ 11
 हित (for बल) — G₁ om 9^c-10^b — ^c) D₁ 4 नियत,
 T₁ G₂ 2 निश्चय, Ca. c नियत (as in text) G₃ द्रायुं,
 M₁ 2 सत्सर्वं (for सर्वं) — ^d) K बलेषु बलवत्सु च, M₁
 'वन्वितरेषु च

10 G₁ om 10^{ab} (cf. v 1 9) — ^a) T₁ G₂ M₂-4
 मार (M₂ 3 मार) फल्गु बल जा, T₂ G₂ म त्व परबल जा,
 M₁ 5 मारफल्गुफल जा Crp (Cat.) cites हृद कृत्वा (cf
 Cc), Cr बल जावा (as in text) — ^b) T₁ मध्यम्यानां
 च, T₂ G₂ मध्यम्याश्चापि — After 10^{ab}, S (except G₁
 M₂) repeat 6^{ab} (v 1 in T G₂ स्वराष्ट्रे परं) — ^c) D₂
 Ca प्रकृष्ट (for प्रहृष्ट) B₁ D₂ Ca अप (B₁ 'प)कृष्ट, D₁
 G₁ 2 चाग्रहृष्ट (for अग्रहृष्ट) D₁ 2 3 S वा (for च)
 — ^d) S₁ K₂ D₁-3 5 सदधामस्, D₂ 2 D₁ 12 Cap
 मधनीय, D₁ 6 सदधानम्, D₁ 10 'धीमस्, Cn as in text
 D₂ 2 D₁ 12 अघारपरं, D₂ (m as in text) यथा परं T
 G तथा (T₂ तदा) सदधमहे (T₁ 'धम न) परं, M तथा
 सधामहे परं (M₂ मध्योऽस्मीनमेव च)

11 ^a) D₁-3 1-2 S transp भेदेन and दानेन D₂
 D₂ 11 12 transp दानेन and दण्डेन D₁ 10 साम्ना दानेन
 दण्डेन भेदेन बलिं — ^c) D₂ नयेन, Ca. c न्यायेन (as in
 text) B₁ 2 5 Dn D₁ 5 10-12 आक्रम्य, D₂ अन्येन (for
 आनम्य) D₁-3 च परं, S बलिनो Cc cites परान्
 — ^d) D₂ T₂ om. च D₂ आक्रम्य (for आनम्य) S

C 4 958
B 4 29 12
K 4 22 13

सकोशवलसंबुद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२
योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्ववलवाहनैः ॥ १३

एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।
यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।

अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ १
असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यैः साल्वेयकैः सह ।

सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः २ ॥
वाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विमो ।
स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभापत ॥ ३
असकृन्मत्स्यराजा मे राष्ट्रं वाधितमोजसा ।

दुहृदं (for दुर्वलान्)

12 ^b) B₃ om च D₁ s बल चाभाप्य मुख्यतः, D₃ s
यल चाभाप्य चै सुख (D₄ sm शुभ), S स्व चाभाप्य यल
सुख Ca s oite बल and आभाप्यता, Ca also सुख
— ^c) B₁ Dn₂ D₇ 11.12 सुकोशं, D₁-s स्वकोश (D₂
सकोशो) बलसपन्न, D₆ सकोपयलयद् स्यात्, S स्वकोशं
— ^d) S सर्वां (for सम्यक्) K₁ Dn₁ D₇ 9 सधिम्, T₁
G₂ वृद्धिम्, Cn सिद्धिम् (as in text). — After 12, G₁
M₄ (which om st 13-14) ins a passage given in
App I (No 27), cf. v l 14

13 D₄ G₁ M₄ om 13-14 — ^b) D₈ अरातिभिरप
स्थितं — ^c) D₇ 9 च, S (G₁ M₄ om.) वा (for त्व)
B₄ पार्थिवर् (for पाण्डवर्) Dn₂ D₈ 7 9 11.12 Cn च
(for वा) — ^d) Ś₁ K हीन (K₂ न) स्ववलपौरपं, B₄
Dn D₇ 9-12 हीनश्च (B₄ D₁₀ हीना स्व, D₇ 9 हीनाश्च)
यल, D₈ S (except T₂ G₂, G₁ M₄ om) हीन स्व, D₂
वलमात्मभि

14 D₄ G₁ M₄ om 14 (cf v l 13) — ^a) Ś₁ K
विनिश्चित्य — ^b) D₃ sm 7 9 व्यवहार (for व्यवसाय)
D₃ sm स्वकर्मण (orig स्वधर्मत as in text) S (G₁
M₄ om) व्यवहर्तासि न्यायत (G₃ नान्यत) — ^c) D₁₀
यथाकाम — A passage given in App I (No 27) is
ins in S after 14 (in G₁ M₄, which om. 13-14,
after 12)

Colophon om in S, D₇ reads it in marg
— Adhy name K भीष्मद्रोणकृपासुधासनं, B₁-s Dn
D₄ s. 1 m 8 9 11.12 कृपावाक्य, B₄ s D₆ 10 चारप्रत्याचारे

कृपावाक्य, D₁. 2 चारप्रत्याचार, D₈ चारप्रचार — Adhy
no (figuros, words or both) Ś₁ K₁ B₄ D₆ 10 28,
D₈ 29 — S'toha no D₁ 47.

29

1 ^a) D₄ S ततो, Ca अथ (as in text). — After
1^{ab}, S ins

545* पूर्वमाभाप्य कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।

— ^d) B₂ त्वरित Dn₁ Dn₁ m 12 S बली (for भृशम्)

2 Before 2, S (except M₅) ins सुदामां — ^a) Ś₁
Dn D₆ 11 (before corr) C₈ निकृता, D₃ s निष्कृत,
D₇ 9 निर्जित G₁. 8 तेन (for पूर्व) — ^b) K₂ सह (for
सह) Ś₁ B D मत्स्य (D₁₀ स्स्य) दाहने (B₄ D₁. 2 s 'त्व) यकै
प्रभो (Ś₁ B₄ सह, D₁-2. 20 परं), S (M₄ sup lin)
मा (T₂ M₂ म) तस्यसात्वैयकेकयं (M₄ orig मात्स्यकेकय-
चात्किं) — ^c) Dn₁ transp च and एव M₁ अपि
(for एव) D₈ मत्स्यानां, D₁₀ मत्स्येन, S (except G₂
M₅) मात्स्यस्य — ^d) S पुरा एवह (for पुन. पुन)

3 ^a) M₁ s पातितो; M₅ घातितो (for वाधितो) M₅
भ्रातृभि (for बन्धुभि) — ^b) G₃ Cn बलवतां Ś₁
विद्यो, G₃ प्रभो, Cn विभो — G₁ om. 3^{cd} — ^c) S
(except T₂, G₁ om) अभि (G₂ 'पि) वीक्ष्य (for अभ्यु)
— ^d) M₁ 2 सुयो (for दुर्यो)

4 ^a) Ś₁ मत्स्यराज्ञस्ते; K राजा ते, B₄ Dn₂ D₆ 11.12
'राजेन S राष्ट्र ममासकृद्राजन् — ^b) Ś₁ बाधितुम् S
राजा मा (G₁. 8 M₅ म) त्सेन वाधित — ^c) B₁ 2 s Dn₂
D₇ 9 11.12 S तस्य (for चास्य) — ^d) Ś₁ K 'वान्यो-
भनत्पुरा, D₁ S बलमत्तोभव (D₁ 'तोभ्यम्) पुरा, D₂ बले

प्रणेता कीचकश्चास्य बलवानभवत्पुरा ॥ ४
 क्रूरोऽमर्षी म दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
 निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५
 तस्मिंश्च निहते राजन्हीनदप्यो निराश्रयः ।
 भविष्यति निन्न्माहो विराट इति मे मतिः ॥ ६
 तत्र यात्रा मम मता यदि ते गेचतेऽनघ ।
 कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७
 एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्यधिकं हितम् ।
 राष्ट्रं तस्याभियात्वाशु बहुधान्यममाकुलम् ॥ ८
 आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वयनि च ।

ग्रामात्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९
 अथ वा गोमहस्ताणि बहूनि च शुभानि च ।
 विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १०
 कौरवैः मह संगम्य त्रिगर्तेश्च विशां पते ।
 गास्तस्यापहरामाशु मह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११
 संधिं वा तेन कृत्वा तु निगृहीमोऽस्य पौरुषम् ।
 हत्वा चास्य चर्मं कृत्स्नां वशमन्वानयामहे ॥ १२
 तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
 भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न मंजयः ॥ १३
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमत्रवीत् ।

C 4 94
 B. 4 30. 14
 K. 4 22. 47

मघिहृतं पुरा, D2. 4 - 9 *गन्स्य र(D2 *नस्य, D1 *न्यम)
 नृपुरा, D2 *मनो मदोऽमरः

5 °) Dns D11 12 द्योप्राप्तर्षी, Ds क्रूरोऽमर्षी, D10
 क्रूरामर्षी Ca citos क्रू B: Dn1 Ds c सु, Dn2
 Ds 1-12 च (for स) S अमर्षी (G1 म र्शी) दुर्वपो जेता
 — °) S1 नूरिविग्यान, B1 D 2 10 मुनि विग्यान, S
 प्र(Ms वि)ग्यानवर्षीगम् — °) B3 S म (for नि) S1
 म हि, B. 4 Dn D11. 12 म नु, D - 9 नु स, Ms क्रिड (for
 नत्र) — °) D1-4 2 10 S नृजामृत्न, Dc *मक..

6 °) B: 2. 5 D2. 10 M1 नु, Dn1 Ds: T G वि (for
 च) Dn1 D1. 10 M गता (for गतन्) — °) Dn1
 हतदप्यो, D1 5 नष्ट, D2 क्षीण°

8 °) D10 प्राप्तकालम्, T G एतत्कार्यम् — °) T G
 परम्, Ca कार्यम् (as in text) Dn1 अपधिक, Ca. c. r r
 प्रात्ययिक (as in text) S1 S महत्, B (except B3) D
 (except D1 2 2 11 12) नि न (for द्विन्) — °) S1 D
 अभियायाशु (S1 sup in अपयिन्वाशु), K अपयायाशु,
 B Dn D2. 10-12 अभियान्याम, D1 2 अभियान्यामि, Ds
 अवि याम्याम, D- 9 अभिगयाशु, S अभियाया तु (G2
 *गन्तु) — °) S1 D1 S घनधान्य, D1-2. 10 पशुधान्य,
 D- 9 *घनाशु

9 °) B1 4 Ds आदाम्यामो, D2 10 आददाने, B2 हि
 (for ऽस्य) S आददीम हि रत्नानि — °) Dns D1-4 10
 transp विविधानि and रत्नानि K B1 G1 बहूनि (for
 रत्नानि) — °) B2 D10 हस्तिगामि, T2 गृहीष्यामो

10 °) S1 K1 B2 Dn1 D. transp बहूनि and शुभानि
 D1-2. 10 सुबहूनि (for बहूनि च) D. सु (for the first
 च) S बहूनि शुभदर्शन (G1 *ने, M *ना) — After
 10th, T1 ins.

516° विधिमिष्या हरिष्याम प्रविश्य च पुराद्वरम् ।

[Cf 10th]

— °) T G विविच तद्, M विधिमिष्या (for विविधानि)

— °) B1 2. 5 S परिपीड्य, D1-4 निपीड्य च

11 °) S कौरवा (T2 *व्या) S1 (sup in as in
 text) Ds ममथ, Dn D11 12 T2 मगन्, M (except Ms)
 मद्रथ — °) S त्रिगर्ता — °) K Dn D11. 12 अपहरामो,
 B1 आहारयाम, D2 आह्रियताम् K वा, Dn D11 12 अथ
 (for आशु) Ds M1-4 गावनस्य (Dc M1 *व्या) हरामाशु,
 T G Ms गान्तस्य च (T2 *स्य चा, G3 गाश्च तस्य) हरामाशु
 — °) S1 सर्वा सर्वे, Ms मह सर्वैः S1 (m as in text)
 सुममता, K सुमर्तते, B (except B2) Dns D1 10-12
 सुमगता, Dn1m सुमयता, D2 2 9 सुमर्तते (Dc *ता),
 S नमर्तते, Ca सुममता (as in text)

12 °) Dn D1 2 11 12 Cv मरिभागेन (for सर्वे वा
 तेन) Dn1 D1. 2. c आशु, D1 अस्य, D10 अत्र (for तु)
 B1 मरिया तेन कृत्वाते (sic) — D1 om. 12^b-13^a
 — °) B1 D2 निगृहीमो, Ca निय° (as in text)
 — °) T G1 हया (for हया) S1 K1 B1 Dns
 D2-4 11 12 T2 या (for च) D1 यत्र, T1 G1. 8 भुव (for
 चम्) D2 Ms सर्वा (for कृत्वा) — °) D2 वसु, D2
 वामम् (for वराम्) B Dn1 D11m एवानयामहे, D2 सर्व
 नया, D1 कृता नया, D. c 10 अद्या (D10 *द्य) नया (D8
 *रत्ना) महे, D2 तत्र नया (for अन्वान°)

13 D1 om 13^a (cf v 1 12) — °) B1. 5 D1 c
 भवता, Dn1 भवता, M (except Ms) मद्र वो

14 Before 14, D. (marg) S ins वग° — °) G3
 शुभानु (for तच्छ्रुत्वा) — Before 14th, B2 G3 Ms inc
 कर्णं ट° (resp कर्णं) — °) M सर्वे (for चाक्य) B1

C 4 984
B 4 30. 14
K. 4. 32. 48

सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४
तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५
प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १६
मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
संभज्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ॥ १७
किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
अत्यर्थं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ १८

युक्तं सुशर्मणो वा* — ^a) Ś1 हितं च च, Dn2 D11 12 हितं च च, S इदं च च

15 ^a) G1 M1 4 हरिष्यामो, M2 8 हनिष्यामो, M3 गमिष्यामो (for विनिर्यामो) — ^b) K यूथ* (for योज*) — After 15^{ab}, S ins

547* यद्येतत्तेऽभिरचितं मम चैतद्वि रोचते ।

[T2 M1 अपि, M1-3 हि (for च)]

— ^c) D1-2.5 0 वापि, D4 8 तानि (for चापि) S प्रविभज्य च (G1 °त) सैन्यानि — ^d) Ś1 K S मन्यते Ś1 अनघ; K °घा, D6 वृप, S भवान्

16 ^a) Ś1 K Dn1 D1-8 8 प्राज्ञो वा, D4 प्राज्ञोय (for प्राज्ञावान्) Dn1 कुरुमुख्यानां; Dn2 D6 कुलवृद्धोय, D4 कुरुवर्षोय, D7 9 गुणवृद्धोय, S कुरुवृद्धश्च — ^c) B1 2 5 Dn D11.12 यथा, S कृप (G2 तत) (for तथा) T G विद्वान्, M चापि (M3 चैव) (for द्रोण) — ^d) S शकुनिश्चापि सौवल

17 ^a) D1.8 transp मन्यन्ते and ते D8 मन्यति D2 8 हि (for ते) D7 (m as in text) सार्धं (for सर्वे) D4 यथा हि सर्वे मन्यते, S यथा मन्यति (T2 M1 मन्यत, G1 वक्ष्यन्ति, G2 मस्यति, G3 मस्यति) ते सर्वे (T1 यथा ते मन्वते सर्वे) — ^b) Ś1 D8 10 नीतिरु, D2 तत्र (for यात्रा) — ^c) D6 आमन्त्र्य (for स°) D7 सुसमन्त्र्य (for समन्त्र्य च) D4 साधु (for चाशु) K1 गच्छाम — ^d) K1 साधयार्थं, K2 साधयार्थं, D8 साधयार्थान्, Co as in text K1 D1-8.5 8 G1 M1 8 महीपते

18 ^a) D1 2 वा, S तु (for च) — After 18^{ab}, G8 reads 22^c-23^b — ^c) Ś1 B Dn D1-5 7-13 M3 अत्यंत (for अत्यर्थं) Ś1 D4 T1 G2 प्रणष्टास्, Cr as in text D6 अत्यंतभाव नष्टास्ते — ^d) D1-3 गता (for प्राप्ता) D7 0.11 12 M3 च (for वा) — After 18, S ins

548* तद्गवाश्वतुरङ्गेण वलेन महता वृत ।

यामो राजन्ननुद्विग्ना विराटविषयं वयम् ।

आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वयसि च ॥ १९

ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ।

वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ २०

शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ।

सह वृद्धैस्तु संभज्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१

यथोद्देशं च गच्छामः सहिताः सर्वकार्वैः ।

सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२

त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।

19 ^a) Ś1 D1 2 याम, Co याम (as in text) B1.2 5 Dn2 D11 12 निरद्विग्ना, D4 अनुज्ञाता (for अनुद्विग्ना) S विराटनगर यातु — ^b) Ś1 Dn D1-2.11 12 विराटनगर D6 स्वय; D10 वद S सर्वसैन्येन भारत — ^c) D5 आद दामो, M आदास्याम D8 अथ (for हि) — ^d) B D5 7 9 धनानि, D1 8 पशूनि, M2 बहूनि (for वसूनि) D8 रत्नानि विविधानि च — After 19, D4 (marg) 5 (on suppl fol) 9 (marg) ins a passage given in App I (No 28).

20 Before 20, B Dn D1-7 9-12 S ins 'वद' 'उ' (resp 'देश') — ^b) D1-3 तु (for तत्) S चच' श्रुत्वा तु (G1 8 च) तस्य तत् (G1 श्रुत्वान्) — ^c) D4 स्वय (for क्षिप्र); D4 तथा, S तत् (for स्वयम्)

21 ^a) D1 8 G1 8 M नित्ययुक्तं तु, D4 नित्यससक्त — Before 21^{cd}, S (except T1 G2) ins दुर्योधन — ^c) D6 10 सर्वे, M2 वृद्ध, Cv वृद्धे (as in text) B2 4 D4-6 M3 च, Dn2 D11 12 सु (for तु)

22 ^a) K D1-1 8 10 यथादेश, G8 यथोद्देश (as in text) T1 हि, G8 तु (for च) — ^b) Ś1 K2 B4 सह, B1-3 5 Dn D5-9 11 12 तत्र (for सर्व) G8 सर्ववाच्ये — G8 reads 22^c-23^b after 18^{ab} — ^c) Ś1 K B2 4 Dn1 D1-3 10 च, G8 (inf lin as in text) अपि, M3 अथ (for तु) D6 यथोद्दिष्टा दिदा

23 For G8 of. v 1 22 also — ^a) D6 त्रिगर्तैःसहितो. D8 राजन्; S सर्वे — ^b) D4 'वाहने, S प्रख्यातबलपौरुषे — ^c) G1 8 तु (for हि) Dn2 D7 9 11 (m as in text) 12 सुप्त यातु, T1 G1 8 सुसवृद्धो; T2 G2 सुसवृद्धो, M सुसयत्तो, Ca c.v सुसवीतो (as in text) — ^d) Ś1 D10 मत्स्यस्य नगर, T G2 मत्स्यराजपुर, G1.8 M विराटविषय (M1 'नगर)

24 ^a) G1 अन्यतो हि, M3 प्रागेव हि (for जवन्त्यतो).

प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३
जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुमृद्धं सुसंहताः ॥ २४
ते यात्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५
गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।

वयमपि निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरुथिनीम् ॥ २६
स स गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वहेर्महीपतिः ।
आदत्त गाः सुशर्माथं धर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २७
अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां तान्यगृह्णन्तु गोकुलानि सहस्रशः ॥ २८

C. 4 99
B. 4 20, 27
K. 4 22, 64

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वेणि एकोत्रविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

D₃ T G तस्य (for तत्र) — ^δ) B_{1,2} 5 Dn D₁₀₋₁₂ दिवसांतरे. — ^d) B₃ सुमयद्, D₅ सुमपद्, D₁₀ सुयद्, D₃ सुमहिता; S सुसहित (G₁ हित पर) — After 24, S₁ ins

549* सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोघने ।
विराटः सैन्यमादाय त्रिगतं सह योत्स्यते ।
अपरं दिवसं गान्तु तत्र गृह्णन्तु कौरवाः ।
गवाथे पाण्डवास्तत्र योत्सन्ति कुरन्ति मह ।

[(L 2) G₁ सह सैन्येन (for सैन्यमादाय) T₁ G₂ योत्स्यति — (L 3) G₃ M_{1,5} गावस, M_{1,3} गात्र, M₂ नापस, M_{1,2} 4 तस्य (for तत्र).]

25 ^a) Ś₁ (m as in text) B_{1,2} 5 Dn D₁₀₋₁₂ यातु; B₂ 4 D₁₋₂ 2. 2 M गन्ता (for यात्वा) Ś₁ B_{1,5} Dn₂ D₁₋₂ 2. 10-12 महितासु (for सहसा) T G तथा (T₂ G₂ 'तो) गन्ता यथोद्देश. — ^b) D₃ M विराटविषय प्रति, T G 'नगरातिक्रमे (T₁ G₂ 'क) — ^c) S गोष्ट (for गोपान्) K समागन्तु (for 'साद्य) Dn₂ D_{11,12} क्षिप्रं गोघनमासाद्य

26 G₁ om. 26^c-27^d — ^c) Dn₁ अय, S (G₁ om) अन्य (M₂ मात्स्या) (for अपि) Ś₁ K₂ अभिगृह्णीमो, B₁₋₂ 2 D अनुगृ (Cc cites only अनु), B₄ अनुगच्छामो, M₂ हि गृ, M₄ च गृ (for निगृ)

27 G₁ om. 27 (cf. v. l. 26) Before 27, all MSS (G₁ om.) ins. वैशं उ' (resp वैश'). — After वैशं उ', K₂ D₂ (marg see m) ins

550* अमता महद्रोषेण साववो यान्ति विक्रियाम् ।

दुयौघनप्रमद्वेन भीष्मो गोमहणे गत ।

D₁ ins after वैशं उ'. K Dn D_{2,2} 7-12, after 27^{ab}. S₁ B₄ D. (with line 1 in marg), after 27

551* सनद्धा रथिन सर्वे सपदातिवलोक्तया ।

प्रतिर्वरं विकीर्यन्तो गोपु सन्त्यपतन्तरे ।

[(L 1) Dn D_{2,11,12} सपदाता बले. — (L 2)

B₃ गोपु सन्त्यपतन्तरे, Dn D_{11,12} 'गु गृह्णा (Cc cites गृह्णा)

महाबलाः; D₁ 'गु संज्ञपयन्तरे, D_{2,5} 1-9 'गु सन्त्यपतन्तरे]
Thereafter D₂ 8 repeat 27^{ab} (v. l. ते for स) — ^a) B D₂ 4 2.10 स तु (B₄ च), Dn D_{1,3} 7 m. 8 11.12 ते स, D₆ तस्य, T₂ तस्माद्, M₁ स वै, M₄ त स, M₅ तत्र Dn₁ D₂₋₂ 7 m S (except T₂) 'द्विष्ट D₁ 9 स गत्वा तु यथोद्दिष्टा (D₁ 'ष्ट) — ^b) D₁ (m as in text) S (except T₂, G₂ om.) देश, Cr v दिश (as in text) Ś₁ K अप्रेर, D_{2,2} 7 m व्याप्य, D₁ वात्र, T₂ G₂ तस्य, G₂ मत्स्य, M_{1,4} 5 व्यहे, M₂ 3 हान्ये, Cr v वह्नैर (as in text) Dn D₁₋₁ 5 7 m 8 10-12 T₂ G₂ 3 M महीपते (T₂ G₂ 3 M₅ 'ते). — After 27^{ab}, K Dn D₂ 2. 7-12 ins 551* — ^c) B_{1,2} 5 D₃ आदत्ते, B_{2,4} Dn₁ D₂ (before corr as in text) 11 m आदातु, D₁ आत्त वै D₁ 2. 3 S (G₁ om.) वै, D₃ 6 तु, D₁ 9 च (for अय) — ^d) B (except B₂) Dn D_{2,9} 11.12 S (G₁ om.) कृष्णपक्षस्य, D₄ धर्मसास्य; Ca as in text S (G₁ om) चाष्टमी, Cr सप्तमी as in text. C₂ Cv आपादमानकृष्ण(शुक्ल)सप्तम्याम् । C₂ — After 27, Ś₁ B₄ D₃ ins. 551*

28 ^a) Dn₂ D₂ (by corr) 10-12 अपरे दिवसे, T G₂ अधान्य दिवस D₁ 9 प्राप्य, S (except T₂ M₅) चापि (for सर्वे) — ^b) D₁ 9 सर्वे, S (except T₂) सह (for राजन्) — ^c) S नवम्या (for अष्टम्या) B₂ Dn₁ D₄ 10 ते न्यगृह्णत, Dn₂ D_{11,12} तु निगृह्णत, T₁ तु न्यगृह्णत तु, T₂ G₂ 2 तु न्यगृ; G₁ चानुगृह्णत, M₁ खनुगृह्णत, M₂ तत्र गृह्णत तु, M₃ प्रतिगृह्णत तु, M₄ अनुगृह्णति (inf in अन्वगृ), M₅ अनुगृ — ^d) Ś₁ K B₃ D₂ गोघनानि (for गोकुं) D₁₀ च सर्वं (for सहस्र) — After 28, S ins

552* कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विषयान्तरे ।

Colophon. D₁ reads it in marg — Sub-parvan-
K Dn₁ D₃ गोमह; T₁ G₂ 2 M₂ गोमहण — Adhy
name Ś₁ प्रकाशे चारप्रचार, B₂ चारप्रत्याचारे सुशर्मवाक्य,

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
 छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १
 व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
 कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २
 ततस्त्रयोदशस्थान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
 सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ३
 ततो जवेन महता गोपाः पुंसथाव्रजत् ।

Bs D1 : ० चारप्रत्याचारः; B4 सुदार्मवाक्य चारप्रत्याचार; B5 दक्षिणगोमहे सुदार्मवाक्यं, Dn2 D10-12 दक्षिणगोमहः; D5 दक्षिणगोमहे गवा ग्रहण, D5 चारप्रचार (followed by ममास), D7 ० सुदार्मवाक्य, T2 सुदार्मप्रस्तान, G2 सुदार्मप्रस्थापन, M1-3 सुशर्मगोमहणे (M2 om it) यात्रानिर्णय — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B1 D5 10 29, D3m M2-3 30, D7m 28, D5 27, T G M1 31 — *S'loka no* G2 66

30

1 ^a) M तदा राजन् (for महाराज) — ^b) Ś1 तथा (for तत्र)

2 ^b) Dn2 D11 12 *तां तत्र वै पुरे, S विराटनगरे सतां — ^c) M (except M5) चरता (for कुर्वतां) Ś1 तत्र (for तस्य) — ^d) Some MSS महीपते, G1 महामते — After 2, N (D5 om line 2) 1ns

553* कीचके हु हते राजा विराट परवीरहा ।

आसाचके सहामास्य कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।

[(L 1) D5m सभायामुपविष्टोथ, D5 कीचकेपु हतेत्वेपु — (L 2) Ś1 B1 D2 10 12 आशां चके; Cr आसाचके (as in text) ☞ Co आसामपाश्रय प्रणय चा ।☞ Dn1 D11m परां सभावना चके (for the prior half) Cn s cito सभावना B1 ० ० D ० कुन्तीपुत्रेपु वीर्यं, B2 D5 (m as in text) १ m पाडवैर्धर्मचारिभि; B4 कौंतेयेपु महात्मसु, Dn1 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर, Dn2 D11 12 पाडवेषु महात्मसु, D7 s कुन्तीपुत्रस्य वीर्यं, D11m कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे]

3 ^a) B4 D4 s T G2 M2 s तत्र, D5 तस्य (for ततस्) — ^b) D5 वर्षस्य भरतर्षभ — ^c) Ś1 B (except B4) Dn1 D1-4 s 10-12 T तद् (for तु) — ^d) M2-3 बहुधा (for तरसा) M1 s मत्स्वराजस्य गोधनं — After 3, S

अपश्यन्मत्स्वराजं च रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ॥ ४

शूरैः परिशृतं योधैः कुण्डलाद्गद्धारिभिः ।

सद्भिश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ५

तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्धनम् ।

सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ६

अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सञ्चान्धवान् ।

गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।

तात्परीप्स मनुष्येन्द्र मा नेशुः पशवस्त्व ॥ ७

ins a passage given in App I (No 29)

4 ^a) T G2 जवेन महता चैव — ^b) Ś1 B1 Dn D2 s ० 11 12 गोपा K2 B2-3 D4 १ १ 10 आव्रजन्, D1 आविदान्, D2 आविदात् D2 S गोपाला पुरमाव्रजन् (D ० *माचिदान्) — ^c) Dn D2 11 12 स दृष्टा; D1 : ११ तर्कको; D7 (m as in text) अपतन् (for अपश्यत्) B ० D2 s १ १ 10 मत्स्वराजान (for मत्स्वराज च) Dn2 D11 12 तु, D5 चै (for च) — ^d) B D2 (m as in text) १ 20 सिंहासनगत प्रभु (B2 विभु) Co cites अवस्कन्ध Cr प्रस्कन्ध (as in text) — For 4th, S subst

554 विराटनगर प्राप्य नरा राजानममुवन् ।

[G2 M2-3 नरराजानममुवन् (G2 *ब्रवीत्)]

5 S transp 5 and 6 (T2 transp. 5 and 6th only) — ^a) Ś1 D10 वीरै (for योधैः) — ^b) B1 Dn D11 12 सवृत्, D1-3 सम्यग्, D5 (m as in text) ० पद्भिश्च (for सद्भिश्च) K transp मन्त्रिभि and पाण्डवै T G पद्वितै (for मन्त्रिभिः), and मन्त्रिभिः (for पाण्डवै) K नरर्षभ; B1 Dn D11 12 M3 मत्स्यमभिः, D5 महायत्न T G2 अपि सवृत्, G1 s M1-3 अमितौजसै (for नरर्षभ) — After 5, S (except T2) repeat 554* (१ 1 G2 s राजानमिदम् for नरा राजानम्)

6 For sequence of S, cf १ 1 5 — ^a) D1 s महाराज S सभायां राजशाकुंलं — ^b) T G पाण्डवै सह (for राष्ट्रवर्धनम्) — ^c) B D5 तेषुचतुर्षु, S दृष्टा शीघ्र तु गोपाला — ^d) B (except B1) D5 प्रणतस्तदा, S दृष्टममुवन् — After 6, Dn2 D11 12 repeat 4th (with १ 1 *राजान सिंहासनगत प्रभु)

7 Before 7, T2 G2 s M5 ins गोपाला — ^b) B2 च यांधवान्, G1 सपालकान्, M5 विशां पते (for सञ्चान्ध*) — ^c) S पदि (G1 s पदिर्) गवां सहस्राणि — ^d) Dn1

तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।

रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ८

राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यत्र भेजिरे ।

भानुमन्ति विचित्राणि भूपसेव्यानि भागशः ॥ ९

नवत्रायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ १०

सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।

शतानीकादवरजो मदिराध्वोऽभ्यहारयत् ॥ ११

शतसूर्यं शतावर्तं शतविन्दुं शताक्षिमत् ।

अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ १२

उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।

सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ १३

दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।

विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ १४

शतशश्च तनुत्राणि यथास्थानि महारथाः ।

योत्समानाभ्यनहन्त देवरूपाः प्रहारिणः ॥ १५

C 4 1015
B. 4. 31 17
K. 4 33. 2-

n, D₁ c ने (for ते) — ^a) K₁ T G₂ M_{1.4} - ता, G₃ तत् (for तान्) D_{n1} S महाराज (for मनुष्येन्द्र) Ś₁ B₁ D_{n2} D_{11.12} तान्परीप्सम्ब राजेन्द्र C_v cites परीप्सस्व & Ca ज्ञान्यामभ्युगम परीप्सु 182 — ^f) D₂ (marg s^m) क्षानेतु, G₁ s मा नश्यत्, M मा नश्यत्, Ca c s मा नेषु (as in text) M₁ reads नेषु and नश्यत् also as pāthāntaras — After 7, S ins

555* वैशापायन ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां गोपालानामरिन्दम ।

8 ^a) S म राजा (for तच्छ्रुत्वा) D₂ S महर्तो (for नृपति) — ^b) D₂ m १० तस्मा, D₂ विराट, T G₂ मान्याना S समवाह (M₁ 'चोद') यत् — ^c) D₁₋₃ महिता (for 'कलिला) Ca. v cito कलिला — ^d) D₂ पदाति जनसकुल्या — After 8, D₂ ins

556* ममादिश्य तदा राजा मत्स्यानां परवीरहा ।

9 ^b) B_{1.2} - D_{1.2} c s T G₂ s अतु, B₂ D_n D₁ 11.12 M_{1.2} s अतु, D₁₋₃ वि, G₁ अति (for अत्र) D₇ ० 'त्राणानि (for 'त्राण्यत्र) C_s cites तनुत्, C_o तनुत्राणि (as in text) — ^c) S निवातानि (for विचि') — ^d) B₁ s D₁₀ नृपसेव्यानि, D_n D_{11.12} शूर, D_{1.2} रूप, D₂ s सुव, D₂ सुवप्राणानि, C_o v सूव (as in text) D₂ भारत, Ca भागद (as in text) — After 9, S (M₂ om line 2) ins

557* पृथक्ज्ञानसनाहाद्यधेव्यश्चानयोजयन् ।

उत्कृष्य पादान्मौर्याणां वीराश्रापेत्प्रयोजयन् ।

[(L 1) M₁ 2 : (sup lin as in text) 'श्चानचोदयन् — (L 2) T₂ उक्षिप्य (for उत्कृष्य) G₂ 'प्यमाणान्वी राश्र गुणाश्रापेत्']

10 M₂ om. 10 — ^a) D_{n2} C_{np} sp सनाहायसगर्भं, S (M₂ om) दृढमायसगर्भं, Ca as in text C_o s cito वज्रायम — ^b) B₂ D_{n1} D₁₀ T₂ G₂ तत्र (for तप्त) M₂ राजा कवचमाहरत् — ^d) K₂ महाबल, B₁ D_{1.2} G₂ s

अभ्यधारयत्, D₇ अस्य धार, D₉ ह्यधार, Ca c s अभ्यधा (as in text) C_r cites अभिहार

11 K₁ (hapl) om 11 — ^a) B_{2.4} D₂ s ० सर्व-पारदावं, D₇ (m as in text) सर्ववर्मातिग, Ca c as in text. C_s cites पारसव D₇ (m as in text) तार (for चर्म) — ^b) D₁₋₃ s कल्याण पा(D₂ प)टल, D₇ m सर्वं मलोद्दमयं, D₁₀ कल्याण च नव, C_s as in text (of. Ca. c. r) — ^c) K₂ B_{1.2} s D (except D₁₋₂ s s) T G₂ मदिराश्व B₁ D₁ s १० G_{1.3} अभ्यधा

The sequence of st 11-14 in D₁₋₃ is 11, 13, 12^a, 12^b, 14, in T G M_{1.4} s 11, 13, 14, 12, in M₂ 11, 13^a, 12 (om 13^b-14^d), in M₃ 11, 13, 14^a, 12, 14^b

12 For sequence in D₁₋₃ S, cf v l 11 — ^a) D_{n1} D₁₀ शतसूर्यं Ca cites शतसूर्यं — ^b) D₂ शतदष्ट, D_o T₁ G₁ s M₁ शतविन्दु, D₇ ० सतार च, D₂ शतधिव, M₂ शतचद्र (for शतविन्दु) C_s cites विन्दु M₂ च भानुमत् (for शताक्षिमत्) — ^c) S अवच्य (for अभेद्य) Ś₁ D_{n1} D₁₋₄ १० मत्स्यस्य, D₂ 10 मत्स्यश्च, T G₂ मात्स्याना — ^d) Ś₁ D₁₋₄ १ राज (for राजा) D₇ 10 आहरन्, G₁ s आवहत् D₂ कवच च समाहरत्

13 For sequence in D₁₋₃ S, cf v l 11 — ^a) D₁₋₄ पद्माना, Ca. s पद्मानि (as in text) — ^b) K D_{n2} D_{2.4} १ s शत, D₂ सुर, M_{1.2} शत, C_n s शत (as in text) — M₂ om 13^b-14^d — ^c) S (except M₂, M₃ om) मृष्टहाटकपर्यंत — ^d) D₁ s १० G_{1.3} 'भ्यधारयत्

14 For sequence in D₁₋₃ S, cf v l 11 — D₁ s om. (hapl) 14, M₂ also om 14 (of v l 13) — ^a) Ś₁ D_n D₁₀₋₁₂ च (for तु) — ^b) Ś₁ श्वेतवर्म C_o cites श्वेत S (M₂ om) श्वेत रुक्मपरिष्कृत — ^d) C_v सख्य (for शङ्ख) D₂ १० G_{1.3} 'भ्यधारयत्

15 ^a) S ततो नानातनु — ^b) D_{n1} D₁₀ यथास्व ते,

C. 4 1016
E. 4 21 17
K. 4 27 25

सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ।
 पृथक्काञ्चनसंनाहात्रथेष्वथानयोजयन् ॥ १६
 सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मयः ।
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छ्रित्रिये तदा ॥ १७
 अथान्यान्विधिधाक्कागन्धजान्हेमविभृषितान् ।
 यथासं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ १८
 अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा गतानीकं जघन्यजम् ।
 कङ्कवह्वगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।

युध्येयुरिति मे युद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ १९
 एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
 क्वचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
 प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ २०
 वीराङ्गरूपाः पृथ्वा नागराजकरोपमाः ।
 नेमे जातु न युध्येन्निति मे धीयते मतिः ॥ २१
 एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।
 गतानीकस्तु पार्थिव्यो रथात्राजन्समादिशत् ।

D₀ यथाहं ते, D₂ स्वानि स्वानि, Ca यथास्वानि (as in text)
 S स्वानि स्वान्यत्र क्षत्रिया (T G₂ स्वानि नराधिपा; G₁
 स्वान्यत्र पार्थिवा) — D₂ (hapl.) om 15^a-16^b — °)
 Ś₁ B₁ s s Dn₁ D_{11m} *माना अनद्यत, Dn₂ D₁₁ 12 *नाम्य-
 वहरन्, D₁-2 *ना च्यनद्यत, D₄ *नाम्ननद्यत; D₆ नान्यनद्यत;
 D₈ *ना छनद्यत, D₉ *नापिनद्यत; D₁₀ *नावनद्यत, S
 युयुत्सवोभ्य(M₁-2 *न)पद्यत (G₁ s *वर्तत) Cnp elites
 अभ्यनद्यन्त (as in text) — °) Dn₂ D₁₁ 12 घोररूपा;
 S देवकरपा.

16 D₂ om 16^{ab} (cf. v 1 15). — °) K D₂
 सूपस्करेषु, D₁ अयस्का, D₄ s S (except T₂) सूपस्क*,
 Ca c. s सूप* (as in text) D₁ o शुभ्रेषु (for शुभ्रेषु)
 — °) D₁-2 महत्सु (for महत्सु) S स(M₃ सृ)हत्सु
 ममलकृतान (G₁ s *कृता) — °) D₂ s पृथुः; D_{6m} o
 *रत, D₇ धृत, G₁ s M₁ 2 4 वृहन् (for पृथुः) D₁-2
 s 7 o *संनाहा — °) G₁ M₁ 2 s अचोदयन्, G₂ अयोधयन्

17 °) Ś₁ B D (except D₁₀) S सूर्यचन्द्र(T G₂
 चंद्रसूर्य)प्रतीकाशो (T₁ G M₁-4 *न) — °) Ś₁ B D
 (except D₆) *ण्मये. S मणिहेमविभृषित (M₆ *त)
 — °) D₇ o महानुभावे, S महाप्रमाण; Ca r महानुभाय
 (as in text) S (except G₂) मात्स्यस्य — °) S
 (except T₂ M₂) ध्वजम् B₁ Dn₂ D₂ 11. 12 T₂ M₂ s
 उच्छ्रियते, T₁ G₁ s M₁ s उच्छ्रियते, G₂ उच्छ्रियते, Cn s
 उच्छ्रित्रिये (as in text) T G M₁-4 रथे (for तदा)
 M₂ ध्वज गिह मसुच्छ्रित

18 °) D₄ s तदा (for अद्य) S *नान्यद्विधाकारान
 — °) B (except B₁) D (except D₆) ध्वजान्हेमपरि-
 च्छ्(or च्छ्)तान; S सौ(G₁ M₄ वि, M₁-3 सु)वर्णान्हे-
 ममान्निन — After 18^{ab}, M₂ ins

558* वाजिनो विविधाश्च वसफाञ्चनभूषणान् ।
 — °) Ś₁ (sup lin as in text) यथासु (for रथेषु).
 — After 18, S ins

559* रथेषु युज्यमानेषु षड्भो गजानमवधीत ।
 मयाप्यत्र चतुर्मांसमवाप्तमृषियत्तमान ।
 दंशितो रथमाग्याय पट निर्वाभ्यहं गयाम् ।
 अयं च यत्वात्पूरो चलत्तो दृश्यतेऽनय ।
 गोमग्न्यमश्वयन्त्रं च रथेषु ममयोजय । [5]
 नेते न जातु युध्येयुर्गार्थमिति मे मति ।

[(L 2) G₁ s मयोपात्त, M₁ मया व्यक्तं (for मयाप्यत्र)
 — (L 3) M₁ रथमाग्याय पदवीमनुयास्याम्यहं गयां
 — (L 4) G₁ s M₂ s शूरो (for शूरो) — (L 5) T₁
 G₂ अश्वयन्त्र, G₂ अश्वपाल T G मंयोजय रथेषु च (for
 the posterior half) — (L 6) Cf 21^{ab} and v. 1
 M₂ इति मे धीयते मति (for the posterior half)]

J9 Before 19, S ins *वश*. — °) S (except
 M₁-2) मात्स्यो — °) Ś₁ B₁ Dn₂ D_{11m} 12 T₂ जघन्यक
 — °) T G कंकत्र चलत् सूतो (T₂ G₁ सूतो); M₂ चो
 चलत्तगोपालो — After 19^{ab}, D₂ T₁ ins

560* तन्तिपालश्च गोमग्न्यो य पतरुपर्यभा ।
 On the other hand, T₂ G read 21^{ab} after 19^{ab},
 while T₁ reads it after 560* — °) D₁₀ transp मे
 and बुद्धि

20 20^{ab} = 24^{ab} — °) Ś₁ B₁ 2 s D₁₁ 12 च (for
 चि) — °) B₂ transp दृढानि and मृदूनि. M₂ मृदूनि
 (for दृढानि) Dn₂ D₁₁ 12 सु (for the first च) D₂
 वृहन्, D₆ शुभानि, T G लवृनि, M₂ सुष्णि (for मृदूनि)
 — D₂ (hapl.) om 20^a-24^b, Ś₁ K (1 hapl.) om 20^{ab}
 — °) D₁ 2 अपि (for च)

21 D₂ om 21 (cf. v 1 20) T₁ reads 21^{ab} after
 560*, T₂ G after 19^{ab} — °) T₁ G₂ शूराश्च वीरपुरुषा,
 T₂ शूरा सुष्णा पु*, G₁ s शूरा सुवीरा पु*; M₂-s वीराग
 रागा पु* — °) D₁₀ मन्थे (for नेमे) S (except T₂ G₁
 M₂) transp जातु and न Ś₁ B₃ 4 Dn₂ D₁ 2 4 2 12 12
 G₁ M₁ 4 s युध्येयुर, D₁₀ सुहति D₇ o त हमे जातु युध्येरन्

सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २२
तान्प्रहृष्टास्ततः दृता राजभक्तिपुरस्कृताः ।
निर्दिष्टान्प्रदेवेन रथाञ्शीघ्रमयोजयन् ॥ २३
कञ्चानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
विराटः प्रादिशयानि तेषामङ्घ्रिष्टकर्मणाम् ।
तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परतपाः ॥ २४
तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविगारदाः ।

विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुंगवाः ।
चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ २५
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
क्षरन्त इव जीमूताः मुदन्ताः पृथिहायनाः ॥ २६
स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ २७
विगारदानां वडयानां हृष्टानां चानुयायिनाम् ।

C. 4 1032
B. 4 31 33
K. 4. 33. 47

22 D₂ om. 22 (cf. v 1 20) — Before 22, S (except M₂) ins 'वद'. — ^a) D₂: एव (for एतत्) D₁: वचन (for नृपतेर्) S तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्य — G₁ om. 22^b-23^a. — ^b) D₁: राजन्, S शीघ्र (for वाक्य) — ^c) D₁: १ पाण्डवेभ्यो, D₁₀ च पाथे, S (G₁ om.) स पाथे Ca cites पाथेभ्यः. — ^d) S₁ D₂: राजा (for राजन्) T₁ रथान्नाजान्प्रादिशत — ^e) B D (except D₁ D₁ 2, D₂ om.) transp राज्ञे च and भीमाय M₁ 2 राज्ञेपि

23 D₂ om. 23 (cf. v 1 20), G₁ om. 23^a (cf. v 1 22) — ^a) B (except B₁) D₂: ते (for तान्) S₁ K B₂-. D₂: D₁: १ 11. 12 प्रहृष्टान्, B₂: D₂: प्रदिष्टास् S₁ तदा (for तत) B₂: D₁: शूरा (for सूता) T G₂: तान्दृष्ट्वा मन्वया सूता, G₂: M ते वीरा मिहविक्रता — ^b) S₁ K राजनभक्तिपुरस्तरा, B₂: D₂: पराश्रया, G₂: M चलततो मनन्विन — G₂ repeats 23^b (with v 1 as in T G₂) — ^c) S₁ K B (except B₁) D₂ D₁₀-12 T G निर्दिष्टा, D₂: निमृष्टान्, M मदिष्टा D₁: १ निर्दिष्टा(D₁: दृष्टा)न्तरमा राजा — ^d) G₁: १ शीघ्रान्

24 D₂ om. 24^a (cf. v 1 20) — 24^a = 20^a — ^b) S₁ B₁: १ D₁ D₁ 2: १ 10 transp दृढानि and मृदूनि D₂: मृदूनि (for दृढानि) G₂: मृदूनि (for मृदूनि) K ममृदूनि दृढानि च, D₂: D₂: 11. 12 मृदूनि मुददानि च, T G₂ नवानि च मृदूनि च, G₁ माग्वन्नि दृढानि च, M नवानि रचिराणि च — D₁ (hapl.) om. 24^a-25^b — ^c) T G प्रदृष्टा (for प्रादिशत) D₁: १ G₁: १ तानि, M राजा (for यानि) — ^d) D₂ T₁ G₂: दृष्टिकारिणा — After 24^a, T₁ ins .

561* तानि ते प्रतिगृह्याद्यु गमनश्चन्त पाण्डवा ।
वीराश्च मिहविक्रान्ता यत्नन्तो मनन्विन ।
— ^a) B₁ D₁₀ जा(B₁ अ)युचन् (for आमुच्य) M तानि ते प्रतिगृह्याद्यु (= prior half of line 1 of 561*) — ^b) M मनश्चत (for दृढानान्ते) T G महारथा (for एतत्तपा) — After 24, N (except D₁ D₁₀) ins

562* रथान्द्वयै सुमपन्नानान्याय च नरोत्तमा ।

निर्ययुर्मुदिता पार्था शत्रुसधावमर्दिन ।

[(L 2) D₁-१ १-१ सघातमर्दिन (D₂: ता, D₁: १ र्दिना)]
25 D₁ om. 25^a (cf. v 1 24), S₁ transp 25^a and 25^b — ^a) D₁: १ (both marg as in text) चानु (for छन्न) — ^b) S सर्वशस्त्रविदारदा — After 25^a, D₂: D₁. 12 S ins

563* रथान्द्वयैमपरिच्छिन्नानास्थाय च महारथा ।

[S परिष्कारान्ममास्या(M₁-१ दा)य महा]

S cont

564* पाण्डवा निर्ययुर्दृष्टा दक्षिता राजमत्तमा ।

— ^a) B₁: १ D₂ D₁₀-12 पार्था, D₁: सर्वे (for पश्चात्) — ^b) D₁: समेता (for महिता) S₁ D₂: D₂: 11 12 कुरन्तना — ^c) M₂: सर्वे चन्द्रपराक्रमा — After 25, S ins

565* दीर्घाणा च दृढाना च धनुषा ते यथाचलम् ।

उत्क्राय पादान्मूर्ध्वीणा वीराश्चापेभ्योजयन् ।

तत सुवामस सर्वे ते वीराश्चन्द्रनोक्षिता ।

चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमथानचोदयन् ।

ते हया हेममच्छन्ना बृहन्त माधुवाहिन । [5]

चोदिता प्रत्यटयन्त पक्षिणासिव पङ्कय ।

[(L 1) G₁: १ च (for ते) — (L 3) G₂: वीराश्चन्द्रन-रूपिता (for the posterior half) — (L 6) T G₂: पत्रिणा (for पक्षि)]

26 ^a) S भीमरूपाश्च मातगा — ^b) M₁ m. 2-4 प्रभिन्नकरमकुला — S transp 26^a and 27^a — ^c) B₁: चपंत (for क्षरन्त) D₁: D₁: क्षरतश्चैव (D₁: त इव) नागेंद्रा (D₁ m चपंत इव पर्जन्या) — ^d) S₁ K₂ D₁-१ १ सुदाता ; D₂: मदाधा, D₁₀: कुजरा D₁₀: S पाठि^c

27 S transp 26^a and 27^a — ^a) B₁: D₂: D₁: 2 4 10-12 T₂ Cr आरूढा — ^b) B₁: D₁: शिक्षिता K हस्तिपालकैः, D₂: गजसादिभिः S महामात्राधिरोहण (T G₂: M₁: रोहिता, M₁ m रोहण) — ^c) S₁: D₁: १ चरत, T₁: G₁: M₁-१ क्रमत; M₂: क्षरत (for चलन्त) — After 27, the sequence in S is 30^a, 30^b, 29^a,

C. 4 1033
E 4 31 33
K 4 33. 48

अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
पट्टिश्राश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ २८
तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।

संप्रयातं महाराज निनीपन्तं गवां पदम् ॥ २९
तद्वलाय्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।
दृढायुर्धजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।

निर्याय नगराच्छरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १

ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरन्धा युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोपु गृद्धा महाबलाः ॥ २
भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।

28 and 29^{ab}

28 For sequence of S of v 1 27 — ^a) Ś1 K2
Dn1 D2 सुख्यानां, B D3 10 वदयानां, Dn2 D11 12 देश्याना,
D1 8 वन्याना, D2 मत्स्यानां, D6 हृष्टानां, T2 अश्वाना, G2
वीराणा, M2 मत्याना — ^b) D1-8 पृष्टाना, D6 वदयानां,
D10 पृष्टानां Dn1 चारजीविना, D8 चानुगामिनां S
प्रकृ(M ट)ष्टाना तदा नृप — After 28^{ab}, S ins

566* विंशतिस्तु महस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।

[T1 G1 8 द्वाविंशति (for विंशतिस्तु)]

— ^c) S विंशच्छा (M3 'त्य)श्वमह. — ^f) B2 मत्स्यानामग्रतो
ययु; Dn2 D11 12 'नामपि निर्ययु, D4 8 पदात्ता लक्षस-
मिता, T G मा (G1 8 म)त्स्याना स्वरित (G1 'ता)ययु; M
म (M1 2 मा)स्यं तमनुयायिरे (M1 'न, but marg 'रे);
Crp (Sr) पत्तिकोटी च भारत, Cr as in text. — After
28, D1-8 7 8 ins

567* पूर्णे शतगृहधे द्वे पदातीनां च भारत ।

D1 cont D5 9 ins after 28;

568* पृतद्वलमपर्यन्त मत्स्यानामभिनिर्ययौ ।

29 ^b) S (except M5) 'भेतीच भारत — After
29^{ab}, S ins

569* वयन्ते बहुषुपाद्वय कानन चित्रित यथा ।

[M3 लयते (for वयन्ते) G1 पत्रपुष्पाद्वय]

— For sequence in S, of v 1 27. — K om 29^c-
30^b — ^e) Ś1 प्रयात च; B1 D1 2 सप्रयातं, D3 तद्ययातं,
S त प्रयातं, Cr तं प्रयात Ś1 B D (except Dn2 D4 11 12)
तदा राजन्, T2 G1 8 महाराज — ^d) Ś1, B1. 2. 4 - Dn
D1-3 9-12 G निरीक्षत, D7m निरीपत, D8 अन्वियद्य, T2
अन्वियत, M6 जिहीपत; Crp (Dov) निनीपत, Crp
(Cat) निनीप त, Crp (Sr) निनीपन्त, Ca 0 निनीपत
(as in text)

30 For sequence in S, of v 1 27 — K om.
30^{ab} (of v. 1 29) — ^b) D1 0 प्रस्थित समशोभत; S
शक्रस्येव तदा धर्मा — After 30^{ab}, Ś1 repeats 29^{cd}
(with v 1. तदा राजन् for महाराज, and हृक्षमाण for
निनीपन्त) — ^c) Ś1 'समाकीर्णं; D4. 8 'ध्वजाकीर्णं, D6
'ध्वजानीक, D10 हृष्टपुष्ट' — ^d) B8 रथनागाश्वसंकुल; D2
S रथाश्वगज (M1 'जन)संकुल

Colophon — Sub-parvan Ś1 K गोप्रह, B Dn
D4-9 दक्षिणगोप्रह (D9 'ग्रहणं), T1 G8 M4 गोप्रहण
— Adhy name B Dn2 D1-4 8 11 12 M4 सेनानिर्याण
(or 'ण'), D6 10 विराटनिर्याण; T2 G2 सुशर्माण प्रति
विराटनिर्गमन; M1-3 सुशर्माणोप्रहणे सेनानिर्याण — Adhy
no (figures, words or both) B4 D6 10 30, D2 3
31 D1 29, S 32 (M2-3 31) — Sloka no. D1 36,
G2 51

31

1 ^a) Ś1 K B; D2 8 T1 G2 निर्ययुर् D4 वीरा, M5
तूर्ण (for शूरा). — M4 om 1^a-2^b — ^c) T G मत्स्या
— After 1, M3 ins

569* त्रिगर्ता अस्पृशन्मत्स्यान्पूर्वमेव महाराथा ।

2 M4 om 2^{ab} (of v 1 1) — ^a) Dn2 D11 12 T
G त्रिगर्ताश्चापि (T2 'श्रैय) (for ते त्रिगर्ताश्च). T G1 2
मत्स्याश्च — ^b) K2 'वधा युधि दुर्मदा; S (M4 om)
व्यूढानीका प्रहारिण (= 1^b). — ^c) T G M3 अभिवर्तते;
M1 2 'वर्धते, M4 5 अश्वयर्तत — ^d) D1 8 गघ्रा; Cv गोपु
(as in text) K1 Dn D12 G2 M1 2 गृध्रा; D2 T1 G1. 8
गृध्रा, Ca c v गृध्रा (as in text)

3 ^b) B2 Dn D1-4 7 11 12 'नोदिता; D8 'पाणय.

श्रामणीयैः समारुह्यः कुशैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३
 तेषां मसागमो वोगस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
 देवासुरममो गजचार्त्तान्चूर्ये विलम्बति ॥ ४
 उदतिष्ठजो भौमं न प्रत्रायत किंचन ।
 पक्षिणश्चापतन्भ्रमां सैन्येन रजसावृताः ॥ ५
 इयुमिर्व्यतिसंयद्धिरादित्योऽन्तरधीयत ।
 स्वद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं व्यराजत ॥ ६
 रुक्मपृष्ठानि चाषानि व्यनिपक्तानि धन्विनाम् ।

पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ७
 रथा रथैः समाजग्मुः पादात्तत्र पदातयः ।
 नादिभिः सादिनश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ ८
 असिभिः पट्टिभैः प्रांसैः शक्तिभिस्तोमैररापि ।
 संरन्धाः समरे राजचिजश्रुतिरेतरम् ॥ ९
 निम्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघनाहवः ।
 न शेकुरामिसंरन्धाः शूराङ्कतुं पराश्रुतान् ॥ १०
 ह्यमोत्तरोष्ठं मुनसं ह्यमरेणमलंकृतम् ।

C 4. 10-7
 B 4. 22. 12
 K. 4. 34. 13

— *) G₁ २ रमणीयैः; G₂ M₁ २ श्रामणीयैः.

4 *) B₁ D₁ तु (D₂ म) मसर, Crp (Sr) तु मसय, Ca. r मसानाम (as in text) — *) A few MSS तुमलो S₁ B₁ S (except M₂) रोम (for लोम) — After 4^{ab}, N ins.

570* इना परम्पर वोगे चमराष्ट्रपरिषत् ॥

[D₁ २. 11 परस्यते S₁ तत्र, B₁ २ D₂ D₁ 11. 12 वोगं, B₁ m २ D₁ D₁ २. २ राजन्, D₂ m २ २ नैटो. D₂ D₁ 11. 12 'वर्षल]

— *) S₁ K विलम्बिते, B₁ २-२ D₁ D₁ २. २ Ca अव ल्यति, B₁ D₂ अन्तर्दिदि, D₂ D₁ २. २ 11 12 विलम्बिति — After 4, N M₁ (om. line 1) ins

571* पदाविरपनागेन्द्रहृदयोहयर्षणववान् ।

अन्योन्यमभ्यापतता निम्नत्रा चेतरेतरम् ।

[(L. 1) S₁ K 'हृदानीकण्ठो'. — (L. 2) M₁ शूराणा (for अन्योन्यम्) D₂ D₁-२. 12 अन्यपतता, M₁ युच्य नानाना, C- अन्या (as above) D₂ २ M₁ om. च]
 Thereafter M₁ reads 7^{ab}

5 *) B₁ G₂ नृणां, G₁ २ भीम (for भौम) — *) K₁ B D (except D₂ २. २) T M₁ २ प्राज्ञायत

6 *) D₁ २-२ इयुम् (for इयुमिर्) B₁-२ D₁ D₁ २. २ 11 12 T₂ C₂ र व्यतिषपंदि; B₁ २ सपतङ्गिश्च, D₂ D₁ 11. २ चापतङ्गिश्च, D₂ च सपतङ्गि, D₁ अभिमपति, D₂-२ अन्दि (D₂ 'वि') सपते, T₁ G₁ व्यतिपरङ्गि, Ca व्यतिमपदि (as in text) Crp (De-) cites मयङ्गि — *) T₁ G₂ २ M₁ २ मयुक्तम्, T₂ M₁-२ मयुक्तम्, G₁ मयुक्तम् (for मयुक्तम्) — *) D₁ (marg *see m* as in text) २ निराजते, G₁ २ अगजत — After 6, D₁ २ ins

572* रुक्मपृष्ठं सुतीक्ष्णं वज्रासिंघनाग्रम् ।

7 M₁ reads 7^{ab} after 571* (cf. v. L. 4) — *) K B₁ २. २ D (except D₁-२, D₁ before corr) M₁ व्यति पित्तानि; C₂ व्यतिष, Ca. c. २ व्यतिष (as in text) T

G M₁-२ विचेर/ M₁ २ 'रु', M₂ २ 'रु' विद्युते यथा — *) D₁ २ पतता, S नदा (T G₂ 'दंता'), Ca. c. २ पततां (as in text) — *) D₂ T M मयं दक्षिणं.

8 *) S₁ transp रथा and रथैः — *) S₁ B₁ D₁ D₁-२ २ २ 11 पदात्त (D₁ 'ता')श्च, T G पतयश्च, M पत्ति- निश्च D₂ T₁ G पदातिभिः — *) D₁ D₁ २. २ 10 transp सादिभि and नादिभि B₁ २. २ D₂ D₁ 11. 12 T₂ चापि, T₁ G M जगुर् (for चैव) — *) S₁ B₁ D₁ पृष्ठ (for अपि) — After 8, T₁ ins

573* गथिनं सादिनश्चाप मप्रहारमकुर्वत ।

9 *) K₁ D₂ T₂ पट्टिभैः, B₁ सुपर्ल, D₁ पट्टिभिः, T₁ G M₁ पट्टिभैः, M₁ पट्टिभैः B₁ २ D₂ प्राणैः, D₂ m २ २ शूलैः, D₂ प्राणैः, T G₂ M₁ चैव, G₁ २ M₂-२ चापि — *) B₁ पट्टिभैः (for शक्तिभिः) D₂ (m as in text) सुपर्लैः (for तोमैर) M₁ इयुमिर्व्योमगकुर्वत — *) S योधा (M₁-२ योधा, M₁ शूरा) (for राजन्) — After 9, D₁ ins (cf. line 2 of 577*)

574* अन्तरिक्षे गतियेषा दृष्टशुभापि वष्यताम् ।

10 *) T₂ G₂ निम्नं (for निम्नन्त) — *) T₁ G M₁ २ दृष्टा; T₂ दृष्टा (for शूरा) G₁ २ परिवपाणय — D₂ om. 10^a-14^d with 577* — *) B₁ २ D₂ S अविमरन्धा, D₁ रणान्, D₂ 10 अविमरुद्धा — *) D₂ D₂ २ S (except M₂ २) शूरा, D₁ कर्तुं D₁ काश्चि (for कर्तुं) T G₂ परामव, G₁ २ M₂ पराश्रुतम् — After 10, D₁ reads 15^{ab}, 580*, 15^{cd}, 16-19, then follows passage No 30 of App I, and finally 11, 12 etc

11 D₂ om 11 (cf. v. L. 10) — *) B₁ २ D₂ D₁-२ कृत्तौत्त, B₂ २ D₁ D₂ दृष्टौत्त, D₁ कृष्टौत्त; D₁ (before corr) कृष्टौत्तरीय, D₂ कृष्टौत्तरीय, S रक्षाधरोष्ट, C₂ दत्तोत्तरोष्ट (sic), Ca (cf. C₂) कृष्टौत्तरोष्ट (as in text) — *) B₁ २. २ D₂ D₁-२ कृष्टकेशाम्, D₁ कृष्टकेशाम्; C₂ r वृष्टकेशम् (as in text) S (except M₁ २)

C. 4 104B
E. 4 22. 13
K. 4 24 13

अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ ११

अदृश्यंस्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।

शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १२

नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।

आकीर्णां वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १३

उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ।

कश्मलं प्राविशद्वोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ १४

शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।

प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ।

आच्छेतां बहुसंख्यौ केशाकेशि नखानखि ॥ १५

लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथत्रजम् ।

जग्मतुः सूर्यदत्तश्च मदिराश्च पृष्ठतः ॥ १६

शुभ्रश्मश्रुस्वल्कृत — ^{cd}) Dn1 om 11^{cd} Ś1 K D7 0
transp शिरश्छिन्न and रजोध्वस्त D1 रधोपस्थे, G2 रजो-
व्यस्त (for रजोध्वन्) Dn2 D11 12 सकुण्डल. G1.8 रजो
भिध्नं (G2 विध्व)सुकुण्डल, M1 4 अनेक हेमकुण्डल

12 D3 om 12 (cf v 1 10) — ^a) B D5-7 0
अदृश्यत च, D1 8 10 इयतात्र; D1 इयन्नय, S दृश्यंते तत्र
(T: सर्व) — ^b) G1 8 M (except M8) वीरैश् (for
शरैश्) Dn2 D11 12 सर्वश; D1 8 अनेकश (for भागश)
— ^c) Ś1 Dn1 शालस्कन्ध, K सालस्कन्ध, S सालस्कन्ध

13 D3 om 13 (cf v 1 10) — ^a) D1 2 तु (for
च) Ś1 K नामभोगप्रती (Ś1 निरा)काशे, Gs as in text
— ^c) N (except K1, D3 om) आस्त्रीणां K2 Dn1
D7 0 भाति (for तत्र) — Aftor 13, N (D3 om) 1ns

575* रथिना रथिभिश्चात्र सप्रहारोऽभ्यवर्तत ।

सादिभि सादिना चात्र पादातानां पदातिभिः ।

[(L 2) D1 रथिभि (for सादिभि) D3 10 transp.
सादिभि and सादिना B Dn1 D1 2 5 7 चापि, Dn2
D6 8 9 11 12 चैव; D1 तत्र (for चात्र) Ś1 B Dn D1 2
1-9 11 12 पदातीनां, K2 D1 10 पदाताना D1 तथा ह्यै
(for पदातिभि)]

On the other hand, S 1ns after 13

576* यथा या वाससी श्रद्धेण महारजतरङ्गिते ।

विभ्रती युवती श्यामा भाति तद्गुधसुधरा ।

[(L 1) G2 M2 9 महाराजत — (L 2) G2 विभ्र-
वितवती श्यामा G1 transp भाति and तद्गु]

14 D3 om 14 (cf v 1 10) — ^a) Ś1 B1-3 5
D2 5 8 12 T2 G1 M1 5 उपशाम्यद्, B1 उपशात K2
B1 G2 भूमौ (for भौम) — ^b) D1 Cv प्रवर्तता; S
प्रवर्पता, Cn vp प्रसर्पता (as in text) — ^c) G2 कर्दम
(for कश्मल) B1 Dn1 D2.0 10 चाविशद्, D1 2 9 चाभ
वद् (for प्रावि) Cn s cito भाविशद् D1 3 तेषा तु
युष्यतामेव — Aftor 14, N (D3 om, for D1 800
below) 1ns

577* उपाक्रोदान्मद्रान्योन्य शरैर्गाढ प्रवेजिता ।

अन्तरिक्षे गतियेषां दर्शन चाप्यरुध्यत ।

thereafter repeating 10 (with v. 1 similar to those
as at 10)

[(L 1) Ś1 K Dn1 उपाविशान्ग(K1 'द्व)रुमान (Dn1
'रमत, of Co n.r s), D1.2 4m 7 (m as above) 8 उपा-
दृश्यत उन्मत्ता, D9 'शस्तदोन्मत्ता Ca n s cito उपा-
विशान्, Co उपाक्रोदान् (as above) Dn2 D11 (m as
above) 12 प्रयोजिता; D7 9 10 प्रचोदिता, Co n s v as
above — (L 2) Ś1 K1 चाप्यरुध्यत, K2 'विध्यत, Dn2
D10-12 चाम्य(D10 'प्य)वर्तत, D1 'पद्यत; D2 चापि युष्यतां,
D8 नावदृश्यते (for चाप्यरुध्यत) Co rp cito अवर्तत,
Cr cp अरुध्यत (as above)]

D4, which om 577*, 1ns after 14 (cf 19^{cd})

578* उपानिघ्नत सुमृश गोपु गोचूपभा इव ।
followed by 582* (cf. v 1 19), then follow 20, 21
etc — On the other hand, S 1ns. after 14

579* युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभि सहितस्तदा ।

व्यूह कृत्वा विराटस्य अन्वयुष्यत पाण्डव ।

आत्मान इयेनवकृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिरः ।

पक्षौ यमौ च भवत पुच्छमासीद्गुकोदर ।

सहस्र न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भीमसेन सुसक्रुद्ध सर्वशस्त्रभृता वर ।

द्विसाहस्र रथान्वीर परलोक प्रवेशयत् ।

नकुलस्त्रिंशत जने सहदेवश्चतु शतम् ।

15 For sequence of D4, of v 1 10 B2 om 15,
K2 M8 om 15^{ab} — ^a) Ś1 शतानीकयल (for 'क शत)
T G2 जने (for हत्वा) — ^b) Dn2 D11 12 T2 मदिराक्ष',
T1 G M (M8 om) मदिराक्ष (for निशा) Ś1 चतुश्चती
(for चतु शतम्) — ^c) D3m S (except M1 8) 'यलौ
(G1 'यल) (for 'रया) — Aftor 15^{cd}, N G8 1ns

580* तौ प्रविश्य महासेनां चलवन्तौ यशस्विनौ ।

[B5 Dn1 D11m प्रविष्टौ (for प्रविश्य) D4 प्रविश्य तु
महा', D7 9 अप्रतर्क्ययलौ वीरौ; G8 प्रविष्टौ महतीं सेना G8
त्रिगर्ताना (for चलवन्तौ) Ś1 G8 महानलौ, K D4 8
तरन्विनौ, B1 8 8 Dn1 D3m 7 9 11 12 मन' (for यश')]

— ^c) D9 T G M1 2 1 5 आच्छेतां, M8 आच्छिद्य, Crp

विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चगतात्रयान् ।
 ह्यानां च गतान्यत्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥ १७
 चरन्स विविधान्मार्गात्रयेषु रथयुधपः ।
 त्रिगर्तानां सुगर्माणामाच्छुद्धुक्मरथं रणे ॥ १८
 तौ व्यावहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।

अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविष ॥ १९
 ततो रथाम्यां रथिनौ व्यतियाय समन्ततः ।
 शरान्व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविष ॥ २०
 अन्योन्यं चातिमन्थ्यौ विचेतुरमर्षणौ ।
 कृतास्त्रौ निशितैर्वाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २१

G. 4. 1022
 E. 4. 22. 27
 K. 4. 2. 33

(Dev) अर्द्धत्वा, Ca. c r v आर्द्धतां (as in text) Ś1
 B1.5 Dn D2. 11.12 बहुमरथ्योः; K D3 बहुमरथ (K2
 "थे), B2.4 D5 प्रतिमन्थ्योः; D1 तत्र मरथ्योः, D10 Cc
 बाहुमरमात्, M1 नृमरथ्योः — 1) B1.5 Dn D-2 11 12
 T2 G2 M1.5 रथारथि, T1 G1.3 M1.2 रथारथी, Ca. s np
 नवानन्दि (as in text) D1.5 m बाणैः प्राणापहारिभि

16 For sequence of D1, cf. v 1 10 — a) D1.5
 त्रिपयित्वा, D1.5 एव शूरा (for लक्ष) — b) Ś1 K रथचञ्ज
 (Ś1 "ञ्ज), B. 4. 5 D2.10 मज्जान्, D2 S महाचञ्ज — D1
 lacuna for 16^{ca} G1 (hapl) om 16^{ca} and 581^a
 — c) B1.5 Dn D2.10-11 अग्रत, D2 G3 जग्रतु — d)
 B1.5 Dn D2. m. 4-5 10-11 मदिगमन्, D2 G3 M1-4 विम
 न्मन्थ्य (M2 "मन्थ); D2 विनालासन् — After 16, S
 (G1 om.) ins

581^a शूरो विराट्पुरन्तु महेष्वायो महाबल ।
 विनिधन्ममेरे शयन्प्रविशेन महाचमून् ।

17 For sequence of D1, cf. v 1 10 — b) Dn2
 D2. 11.12 T G M1.5 नत (for "गतान्) — c) S कुञ्जगणा
 (for ह्याना च) B Dn2 Dn1 M1.5 नत तत्र, Dn1 D2.4.5
 m 10 गतान्यष्टौ (D10 "ष्ट), T G M1-4 नत चैव — d) Ś1
 B2. D1.2.5 2 9 महारथ, K2 महागजान्, D2.7 "रथा-
 D1.5 m गजाना च महाबल (D. "रथ), S महन्न वाजिना
 (M3 "न) तत्रा — After 17, B2 (which om 18-19)
 ins 582^a (cf. v 1 19)

18 For sequence of D1, cf. v 1 10 B2 om
 18^a-19^a — a) T1 विचरन् (for चरन्म) D1.3 सु
 विविधान्, D3 बहुविधान् — b) B1.5 Dn1 D2.10 S रथेन
 (for रथेषु) Dn1 D. (m as in text) रथमत्तम Dn2
 Dn1 12 रणे युद्धविगारट्, D1 अमियुद्धविगारट् — c) D1
 "र्ताना च सुग्योर्मा — d) D3 रन्मरथो D1 मन्थ्यानां
 च परतव

19 For sequences of D1, cf. v 1 10 B2 om 19
 (cf. v 1 18) — a) Ś1 B1.5 D2.4. 7-9 Ca व्यावहरता,
 B1 D2.10 तु व्यचरता, Dn1 व्यवहरता, Dn2 Dn1.12 तु
 व्यागहता, D1 व्यवहरता, S तु प्रहरता D1 युद्धे, T2 M1
 श्रेष्ठ (for तत्र) — b) S (except T2) महेष्वायी D1.5

T1 M1 महारथो D2 m Cc मन्थ्यराजसुशर्मणौ — c) S
 अभिनिधन्तौ (M1 "वर्तते) (for अभिग) — d) B1.5 Dn
 D1 11.12 गोष्ठेषु वृष, D1 हतुकामौ परस्पर, G2 गोषु गो,
 M1 गोष्ठेष्विव महर्षणौ — N ins after 19 (B2, which
 om 18-19, after 17 D1, after 578^a)

582^a ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मन् ।
 मन्थ्य मनीयायत्ताश्च द्वैरथेन नरर्षभ ।

[(L 2) D3 मनीये, D1 समेयात् Ś1 यत्ताश्वो, B Dn
 D2.5 9 11 12 राजान, D1 दाताम्ना, D2 यत्रात्य; D3 गन्वा
 च, D1 यताश्च, D1 श्वेताश्च, D10 यवाश्वो MSS नरर्षभ,
 "र्षभ also B2-4 Dn2 D. 11(m as above) 12 द्वैरथ
 (Dn2 D 11 12 "थे) युद्धमाह्वयव, D1 द्वैरथे भरतर्षभ, D10
 द्वैरथ प्रथमाह्वयन्]

On the other hand, D1 ins after 19 a passage of 11
 lines given in App I (No 30), which is followed
 by 11-14, 578^a (cf. v 1 14), 582^a, 20, 21 etc
 — D2 ins after 582^a

583^a त्रिगर्तानां च सुग्योर्मा मन्थ्यानां च महाबल ।
 अमीयतुरथान्योन्यं द्वैरथेन नरर्षभ ।

Finally, S ins after 19

584^a राजमिहो सुमरथो विरेजतुरमर्षणौ ।
 followed by an anticipation of 21^{ca} (with v 1
 "परमर्षं for "गदाभृतौ)

20 b) Ś1 Dn2 D1.2.6 8 11 12 S Cr v व्यतीयाता, K2
 B1 व्यतीयाय, B (except B1) Dn1 Dn1m व्यतीयतुर,
 D2.10 योधयित्वा, D1 विचरता, D. व्यतीय च, D1.9
 व्यतीत्य च, only K1 Ca. rp (Dev) व्यतियाय (as in
 text) B2.4. Dn1 Dn1m जमर्षणौ, D1 अमीतवत् (for
 ममन्तव) — c) D1-2 v 8 c (m as in text) विसृजता,
 D2 अमृजता, S (except T1) म (M2.5 वि)सृजतु, Cr
 व्यसृजता (as in text) D2 तत्र (for शीघ्र) D1
 प्रावृद्धाले वनौ शीघ्र — d) S यथा (for तोय) Ś1 D. 9
 घना इव, D3 घनानिव, D3 घनानि च D1 शरवर्षवर्षवन्तु

21 a) Ś1 D. 7 9 चाभिम, B1.2.5 Dn D3 10-12
 चापि म, B2 D1-4 c T G1.8 अभिस, G2 M5 इव म,
 M1-4 अभिमक्रुद्धौ — b) S दत्ताम्यामिव कुजरी — M1

G. 4 1043
B. 4 32 29
K. 4 34 31

ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ २२
तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।

पञ्चाशता शितैर्वाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २३
ततः सैन्यं समावृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानन्स्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसावृते ॥ २४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

तमसामिष्टुते लोके रजसा चैव भारत ।
व्यतिष्ठन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १

ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।
कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २
ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ।

om 21^{ad} — ^a) S (M₁ om) दा(M₅ वा)रयामासत्
रणे, Crp (Cat) ततक्षतुररिंदमौ, Cr ns in text Co
cites ततक्षतु

22 ^a) T G M₄ मात्स्यो राजा, M₂ s. s मत्स्यराज
— ^b) T G निशितै (for दशभि) — ^c) D₁ s चैव, S
(except T₁ M₅) चाणै (for चास्य) B₄ पचभिश्चाथ
विव्याध — ^d) B₄ चतुर्भि. (for विव्याध) D₆ 'ध च
सुरगमान् — After 22, S (except M₅) ins

585* द्वाभ्यां सूत तु विव्याध केतुं च त्रिभिराशुगै ।

[G₁ s transp सूत तु and विव्याध]

23 ^a) D₆ G₁ s M₅ म(G₁ मा)त्स्यराज च, T₁ G₂
M₁-s 'राज तु, T₂ मात्स्य'. D₄ ततस्त्रिगर्तराजोपि — ^b)
K 'दुर्मदं — ^c) K₂ पचाशत, B₁ s D_n D₁₁ 12
G₁ s 'शक्ति T G₂ पचभिर्निशितै', M (except M₁)
पचाशनिशितै

24 D₆ om 24 with 1^{ab} of the foll adhy — ^a)
D₄ सैन्या, Co सैन्य (as in text) B₁ s D_n D₁₁ 12
महाराज, B₈-s D₁ s (m as in text) 7 s समाहृत्य,
D₆ 10 समाहृत्य S तयोर्धलानि (M₁ 'वाणानि) राजेद्र
— ^b) D₇ 10 'सुशर्मणो, S समस्तानि महारणे (G₁ s 'मृधे)
Cop cites सुशर्मणो — ^c) S₁ न जानता, S₁m D_{n1} D₆
नाभ्यजानत्, K₂ नाभिजानत्, B₁-s s D₆ 11 12 नाजानीता,
B₄ D_{n2} Co न जानीतां, D₇m नाजानता; T G नाजानत्,
M₈ न जानति, Cop नाभ्यजानात् K ततो, M₄ तु च (for
तदा) M₁ s नाजानस्तानि चान्योन्य — ^d) B₂ D_n
D₅ (m as in text) 11 12 सैन्येन, B₄ सैन्येथ, D₆ सैन्ये च,
D₇m सैन्ये तु (for प्रदोषे) S₁ K D₇m तमसा (for
रजसा). B₁ s D_n D₁₁ 12 आवृत, D₈ आवृत, D₈ आवृता,
D₁₀ आवृतौ ☞ Cn तत सैन्यमिति श्लोक प्राचीनपुस्तके

प्वन्यथा पठ्यते ।

तत सेना. समाहृत्य मत्स्यराजसुशर्मणो ।

न जानीतां तदान्योन्य सैन्येन रजसावृतौ ॥ इति । ☞

Colophon om in D₆ 7, D₈ reads it in marg
— Sub-parvan S₁ गोग्रह, K गोग्रह, B D_n D₄ s
s. om 10-12 दक्षिणगोग्रह; M₅ गोग्रहण — Adhy name
B₁ s D₂ सुशर्मयुद्ध; B₂ विराटसुशर्मयुद्ध, D₁ s सुशर्मयुद्ध
— Adhy 'no (figures, words or both) B₄ D₁₀
31, D₈ s om M₂-s 32, T G M₁ 33 — S'loka no
D₁ 30, G₈ 32

32

1 D₆ om 1^{ab} (of v 1 4 31 24) — ^{ab}) S₁
transp तमसा and रजसा B₄ D_{n1} D₄ विवृते (for
अभिष्टुते) G₁ s M समावृते (for एव भारत) — ^c) S₁
D₄ s 10 Cv व्यतिष्ठत; K₂ B₄ D_{n1} अतिष्ठन्वै D₄ c 7 s S
ते (for तु) — ^d) = 4 31 1^b G₁ s महारथा (for
प्रहा)

2 ^a) D₁-s उपातिष्ठत (for उद') D₄ उदतिष्ठत्
चन्द्रमा, T G 'प्रक्षिशाकर', M 'पृच्छुमांशुमान् — ^c) D₄
प्रकाशयस्तदा लोक — ^d) D_{n2} D₆ दशैयन् (for नन्दयन्-).
S रणे (for युधि)

3 ^a) D₁ प्रकाशमासाद्य तत — ^b) D_{n2} अचर्तयन्
(for अचर्तत) — B₂ om 3^a-6^b — ^c) B₄ घोररूपस्
D₄ T G₂ तदा, D₁₀ तमस्, G₁ s तथा (for ततस्) B₈ s
D₁ s c तस्मिन्, D_{n2} D₁₁ 12 M₁ s तत्र, D₈ तेन्य; T G
तेपा (for ते स्प) — ^d) S₁ B (B₂ om) D_{n1} D₁ s 7-10
नावेक्षत, D_{n2} D₁₁ 12 चैक्षत च; D₈ न्यवेक्षत; D₄ c न
चैक्षत, T₂ G₂ s अवेक्ष्य तु; G₁ M₆ अवेक्षत; M₂ s. s

घोररूपं ततस्ते स नावेक्षन्त परस्परम् ॥ ३
 ततः सुशर्मा वैर्गतः मह आत्रा यचीयमा ।
 अभ्यद्रवन्मत्स्वराजं रथवातेन मर्वशः ॥ ४
 ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ धत्रियर्षभौ ।
 गदापाणी सुमंरब्धौ ममभ्यद्रवतां हयान् ॥ ५

तथैव तेषां तु बलानि तानि
 कुट्टान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
 गदामिखद्वैश्च परश्वधैश्च
 प्रामैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतवारः ॥ ६

बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा
 सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
 प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं
 विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७
 तौ निहत्य पृथग्युर्यावुभौ च पाष्णिमारथी ।
 विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८
 तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदतीं बहुकामिव ।
 सन्दनं स्रं ममारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९
 तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे ।

C 4 1076
 B 4 33-10
 K. 4. 25. 13

नर्वशन्, M: अवेक्षते

4 B: om 4 (cf v 1 3) GL: read 4-5 after line 1 of 587* (cf v 1 8) — ^a) D: transp मह and आत्रा B: सुशर्मणा, D: 1 1 10 T: G: 2 M: 2 सुशर्मणा, D: T: G: M: सुशर्मणा (for यचीयमा) — ^c) D: अभ्यदंयन् — ^d) M: दारमातेन G: M: 2 मर्वश, G: मयुन

5 B: om 5 (cf v 1 3) For sequence of G: 2, cf v 1 4 — ^a) K: मत्स्यराजं, G: 2 ममभ्यद्रव D: 1 D: 10 रथान्, D: 2 D: m 11 12 रथान्, D: 2 2 ग्णे, T: मयान्, G: 2 जवान् (for रथान्) — After 5, G: 2 in line 2 of 587* (cf v 1 8)

6 B: om 6^{ab} (cf v 1 3) — ^a) D: 2 सुमलानि; G: M: सुमलानि (for सु दलानि) — ^b) D: 2 दलानि; T: सुदलानि (for सुदलानि) T: G: M: 1 च (for अय) — ^c) D: 1 2 मंरब्धौ मर्वश, G: 2 M: 2 गदासिपट्टैश्च, M: 1 2 गदासिपट्टैश्च Some MS^c परश्वधैश्च — ^d) S: 1 तीक्ष्णाग्रसुपीतवारैः; D: 1 m 12 Cnp तीक्ष्णाग्रसुपीत, T: G: 2 तीक्ष्णाग्रसुपीत, G: 2 M: तीक्ष्णाग्रसुपीत (M: 'भू'त) G: 2 analysis तीक्ष्णाग्रसुपीत मत्स्यराजं पीता धागश्च वेपाम्

7 ^a) S (except G: 1 M: 2) मत्स्यस्य D: 1 2 राज (for मत्स्य) — ^c) S: निपीटय (for प्रमथ) T: G: 2 मत्स्य, G: 1 M: मत्स्यान्, G: 2 मत्स्यान् S: 1 K: प्रमाथ (S: 'स्य) विरथा न्य (K: 1 च) विरथान्मथ, D: 1 2 'स्य विरथा प्रमथ च मत्स्य, D: 2 2 विरथ्य (D: 2 प्रमथ्य) वेगेन विरथ्य मत्स्य, D: 2 'स्य विरथा वेग्या प्रमथ, D: 2 प्रमथ विरथा प्रमथ मत्स्य — ^d) M: 1 आसमात् (for अभ्यधावन्) — After 7, S in

586* मत्स्यस्य वृषावेत्ता गदासिपट्टैश्च ।
 मत्स्यस्य गदासिपट्टैश्च वृषावेत्ता ।
 ततो तु न्यारोप्य गदासिपट्टैश्च ।
 ततो तु न्यारोप्य गदासिपट्टैश्च ।

[(L 1) T: 1 G: 1 M: 4 transp वृषा and गदा M: 2 2 महानागा (for वृषावेत्ता), and वृषा (for गदा) G: 2 मत्स्यस्य — (L 2) T: 1 G: 2 'त्रिविधैश्च (G: 1 'च) तौ, M: 1 2 'त्रिविधैश्च — (L 4) M: 2 'विदुषी (for विरथे)]

After 7, D: repeats 4 31 22-23

8 ^a) D: 2 2 7 2 10 T: 1 G: 2 M: 2 युयान्, D: 2 कुट्टौ, D: 2 चीयौ, G: 2 सूतां, C: 2 युयौ (as in text) — ^b) B: 2 Dn D: 2 12 T: G: 2 तौ; D: 2 वै (for च) D: 2 तयोभौ, G: 2 तावुभौ (for तौ च) T: G: 2 हतमारथी; G: 1 M: 2 4 5 प्राष्टि, G: 2 प्रष्ट, M: 2 प्राष्ट, C: 2 as in text C: 2 citos पाष्णि — After 8^{ab}, S in^c (for G: 2 see below)

587* भान्ता तु न्यधनुर्ग्राहो विष्णुन्माविवोद्धतौ ।

सुशर्मा परवीरशो बलवान्पीयवान्गदी ।

[(L 1) G: 2 'तनुर्ग्राहो (for 'धनुर्ग्राहो) G: 2 कृष्ण (for विष्णु) — After line 1, G: 2 read st. 4-5] — ^c) D: 2 S (except G: 2) विराट (for विरथ) — ^d) S अयाग्रहीत् (M: अगृह्णत्)

9 D: reads 9^{ab} twice (with v 1) — ^a) K: उन्मथ्य, B: (m as in text) प्रमथ्य B: 2 Dn 1 D: 2 अथ, D: 2 च (for तु) Ca reads 9^a exactly as in text — ^b) B: 1 2 Dn 1 D: (second time) 2 10 युवतीं, B: 2 वपुर्नां, D: 2 वपुर्ना; D: 1 m वपुर्की (for रुदतीं) S: 1 युवतीम्, K: 1 वपुर्काम्, K: 2 वपुर्कीम्, D: 2 वपुर्कीम्, D: 2 वपुर्कीम्, D: 2 वपुर्कीम् B: 1 वपुर्कामुक्, B: 2 4 5 Dn D: 2 10-12 इव कामुक् (for वपुर्कामिव) D: (first time) अतीत्य त्वरितो भृश, S: 1 विराट भीमविक्रम (T: 'म') B: 3 m Cr ap युवतीमिव कामुक्, Ca: rp (Dov) as in text. Cf. C: 2 रुदतीं बालप्रभूमिव — ^c) B: 2 D: 2 (m as in text) समान्द्य

10 ^a) D: 2 समरे, S: 2 वृषतौ (for विरथे) — ^b) B: 2 4

मा त्वा वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुपम् ।
जनाः समवनुध्वेरन्भीमोज्यमिति भारत ॥ १८
अन्यदन्वायुधं किञ्चित्प्रतिपद्यस्व मानुपम् ।
चापं वा यटि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ॥ १९
यदेव मानुपं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ॥ २०
यस्मां च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
व्यूहतः समरे तात मत्स्यराजं परीष्यतः ॥ २१

ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगतांन्त्यमर्षणाः ॥ २२
तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवान्सा महाचमूः ।
वैराटी परमकुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ २३
सहस्रं न्यवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ।
नकुलश्चापि सप्तैव शतानि ग्राहिणोच्छरैः ॥ २४
शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ।

C. 4 1100
E. 4 33. 3-
K. 4 33. 43

उर्वाणम्) — ¹) K: D₁₀ ममनुध्वेरन्, B: ममभितुष्येवा,
D: न ममनुध्वे, D: सर्वं विनु¹ — ²) D: मे मति, M₁ :
पाण्डव (for भारत) — After 18, S (G₁: M om
line 2) ins

³92* मा प्रहीम्यस्मिन् वृक्षं निहनाद घ मा नद ।

इत्त वृक्षं गृहीत्वा एव नेमा भेनामनिद्रव ।

वृष्य चेत्य नयेरौर निष्ठास्यनि जनो ध्रुवम् ।

19 ^a) S गृह्य (for किञ्चित्) — ^b) D: गृहीत्वा एव
(for प्रतिपद्यस्व) Ś₁ K मारिप (for मानुपम्) — ^c) D:
शक्तिं (for चाप), and मद्र (for शक्ति) — ^d) D: पन्वि
(for निस्त्रिंश) Some N MSS परस्वव, D: M. परतप,
T G M₁-4 गृहाण भो (for परश्वधम्)

20 ^a) D₁₀ रीर (for भीम) — ^b) D: आयाय (for
आदाय) — ^c) D₁-2 S (except T: M) मोक्षय (for
मोक्षय) D: महामतिं (for महीपतिम्)

21 ^a) M (except M₂) सु (for ते) D₂ om 21^c-
22^d — ^b) D₁ महिता, Cc व्यूहत (as in text) B:
D₁ तत्र, D: शयून् (for तात) D₂: D₁ 12 युष्यन्
समवेताम्, S व्यायच्छतने समरे — ^d) B₁-2 D₁
परीष्यत, D: परीष्यय, G₁ 3 परियुत् — After 21, D₁
D (suppl fol) 7 8 11 12 ins a passage given in
App I (No 31) — On the other hand, T G M₁
ins after 21

593* वैशपायन ।

आतुरं च नमाजाय भीमो वृक्षं निस्सृज्य च ।

चापमादाय सप्राप्तो रथमागच्छ पाण्डव ।

[(L 1) T G₁ आदाय (for आजाय) M₁ रिमर्जेयन्]

And finally, M₁ 2 ins after 21

594* इत्युक्त्वा भीममेतत्तन्वयमेव युधिष्ठिर ।

अन्वयाजाजनैरश्वैः परीष्यन्मात्स्यमत्तमम् ।

[(L 1) M₁ यस्मां चैव (for न्वयमेव)]

22 D₂ 8 om, 22 (cf v 1 21) M₁ 1 road 22

twice (with the same v 1) — ^a) Ś₁ समस्तास्ते G₁
तत समनय सर्व, M₁ 2 ते सहता सर्व एव — ^b) D₁:
2 - 9 *गानभ्यनोदन्, M₁ 5 हयान्वाधां अचोद¹ — ^c) K₁
म, D₂ D₂-7 G₁ 8 प्र, T₁ G₂ च (for वि) M₁ 6
दिव्यास्त्रकुण्डला सर्वे — ^d) K G₁ त्रिगतं, M₁ 5 नीतिज्ञा
(for त्रिगतान्) Ś₁ प्रतिमर्षिण, K₂ B₁ D₂ D₁ 10 10
प्रत्यमर्षण, D₁ D₁ 5 *मर्षिण, D₂: *मर्षितान, T च
व्यपाद्रवन्, G₁ 8 M₂ चाम्यु(G₂ *प्यु)पाद्रवन्, M₁ 5 चासृ
दान्तरान्, M₂: 4 अभ्युपाद्रवन्

23 ^a) Ś₁ D₁ D₁-2. 6-8 10 M. निवृत्ता(Ś₁ *ता?)न्
धान, G₂ निवृत्तरथ D₁ निवृत्तास्त्रान्दृष्ट्वा — ^b) G₁
पाधिमान्, M₁ 5 चतुर (for पाण्डवान्) B₁ T₁ म, D₁-2
च, G₁ 8 M₂-4 सु (for मा) D₁ 7 8 10 पाडवानां महा¹
— ^c) B₁ 4 D₁ D₂ 11 12 T G M₁ 2 वैराटि B₁ 2 4
D₁ D₂ 9 11 12 T G₂ M₁ 2 4 परमकुद्ध, D₂ 10 परमा कुं,
G₁ 3 प्रयम (G₂ *म) कुद्ध — ^d) Ś₁ सुनहाद्भुत (for
परमा¹) — After 23, S ins

595* त्रिगतां ममतिप्रम्य ध्ययुष्यन्त जयैपिण ।

तान्भीममेतन्मकुद्धं सर्वशस्त्रमृता वर ।

[(L 1) M त्रिगतान् T₁ G₁ 3 प्रायुष्यत, M₁ अयुष्यत,
M₂ स्वयुष्यत M₁-3 जयमत्तान्सुयुष्यत (for the poste-
rior half) — (L 2) G₂ M (except M₁) भीममेत
सुमकुद्ध]

24 S transp 24^{ab} and 24^{cd} — ^a) D₁ D₁₀-12
अयधीत्, D₁ 8 न्यहनत्, S प्राहिणोत् Ś₁ K तात, T G₂
वीरो, G₁ 8 M राजा (for तत्र) B D₂ सहस्राण्यवधीत्तत्र
— ^b) D₁ युद्धे योद्धा युधि¹, T G₂ रथाना धर्ममभव
— ^c) Ś₁ K₂ भीममेतन्सप्तशतान्, D₂ D₁ 12 भीम सप्त
सहस्राणि, S द्विस्ता(T G₂ *स)हस्र रथान्नीर — ^d) B D
(except D₁ 8. 6 8) यम¹ (for पर¹) G₁ 8 प्रवेदायत् (for
अदर्श¹) — ^e) T G₂ पच (for सप्त)

25 ^{cd}) Ś₁ D₂ D₁ 12 भरतपुंस, K D₁ D₂ 10

C. 4 1101
E 4 33. 25
F 4 33. 40

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुपर्यभः ।

मिन्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां नरपर्यभ ॥ २५

ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।

अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यतुदद्भृशम् ॥ २६

सुशर्मापि सुसंकुद्रस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।

अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २७

ततो राजानाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।

समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २८

पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।

अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपाहरत् ॥ २९

चक्ररक्षश्च शूरश्च शोणाश्वो नाम विश्रुतः ।

स भयाद्द्वैरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्राजहत्तदा ॥ ३०

ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्माणः ।

गदामस्य परामृश्य तमेवाजघ्नित्वान्वली ।

स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ३१

भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

पुरुपर्यभ D₄ S 'दिष्टा निजघ्नु पुरुपर्यभा. (G₂ 'भ).— After 25^{ed}, N ins

596* ततोऽभ्यपतदत्युग्र सुशर्माणमुदायुधम् ।

[Ś1 (m as above) K न्यपतत् (for 'अभ्यप') Ś1 K B₂ D₁-8 10 अत्युग्र; D₈ उग्र वै D₄ 5 7 9 ततस्त्वभ्यपतद्युग्र, D₆ ततस्तेभ्यपतद्वीर्यं Ś1 D₄-6 उदायुध, B₄ तदायुध, D₈ 'युधे]— °) B₄ D₁ हत्वा ता, T G प्रविश्य, M तथा ता— °) Ś1 D₁ D₂ D₁₀-12 महारथ, B D₁ D₁ 2 8 महारथ; D₈-7 9 महारथा, T G महाबला, M रपर्यभा (for नरपर्यभ)

— After 25, T G ins

597* क्षोभयन्सर्वसैन्यानि सिंह क्षुद्रमृगानिव ।

26 D₁ (hapl) om 26^{ab}. — °) T G₂ महानल
— After 26^{ab}, Ś1 K D₆ read 27^{ed} — °) K₂ B₂ 5
D₁ D₁₁ 12 अभिपत्य, B₁ 8 अभ्युपेत्य, T₁ G₂ अभिगम्य
(for अभिद्रुत्य) — °) Ś1 B₂ 4 D₆ अभ्युपेत्य, B₁ 2 5
D₁ D₁₁ 12 अभ्याहनत्, D₁-4 6 7 m 8 S अभ्यहनत्,
D₇ 9 10 अभ्यनुदत्27 B₂ om 27^{ab} — °) K B₁ 5 D₁ D₅ 6 11 12
सुसरब्ध (for 'कुद्र') Ś1 'मोभि (and also पि)सुसरब्ध
— Ś1 K D₆ read 27^{ed} after 26^{ab} — °) D₁ D₁₁ 12
आविध्यन् B₄ बहुभिर्, T G दशभिर्, M च त्रिभिर् (for
नवभिर्) — °) M₈ 'भिश्च हयोत्तमान्28 °) T₂ G₂ राजा (for राजन्) T G क्षिप्र' (for
आशु') — °) B₁-8 D₁ D₈ 8 11 12 T G युधिष्ठिर'
(for वृकोदर) — °) S अश्वानस्य न्यपातयत्29 G₁ om 29 — °) Ś1 B₁ 2 5 D₁ D₆ M₁ 5
पृष्ठगोपान्, K पार्ष्णिगोप, B₈ D₇ पृष्ठगोप, D₆ पृष्ठक्षी.
D₄ पृष्ठगान्पच (for 'गोपौ च) — °) All MSS except
Ś1 K M अपातयत् (for 'हरत्)30 °) D₂ अस्य, D₁-9 अथ, T G M₁ 5 तु (for the
first च) K D₁ 9 शूरस्य (for शूरश्च) Ś1 B₂ D₇ 9अस्य, B₁ 2 4 5 D₁ D₆ 6 11 12 वै (for the second च)— °) D₈ शोणाश्वो D₁-8 भारत, S नामत् (for विश्रुत)B D₁ D₂ (m as in text) 6 11 12 मदिराक्षो (B₈ D₂ 6'क्षे, B₄ D₁ 'क्षे)विश्रुत — °) B₁ 2 D₁ D₆ 11 12समायाद्, K₁ समयाद्, B₈ स तु त, B₄ D₈ स तदा, B₈ नच त, D₁ समीयद्, D₈ 4 समराद्, D₆ समीयाद्, M₈

सहयो (for स भयाद्) Ś1 (with sup in युधिष्ठिर) B

D S विरथ (D₈ 4 विमुख) (for द्वैरथ) K हित्वा; B₂ 6त्यक्त्वा, D₈ 4 कृत्वा (for दृष्ट्वा) Cop स भयाद्विरथ दृष्ट्वा— °) Ś1 (after corr) B₁ 4 D₁ D₁ 5 8-12 त्रिगर्तं, Ś1(before corr) K B₂ 8 8 D₆ त्रिगर्तान् Ś1 (aftercorr) B D₁ D₆ 11 12 प्राहरत् (Ś1 before corr प्राहनत्),K प्राद्रवत्, D₁ D₂ G₁ प्रजहात्, D₈ 10 T₁ M₄ प्राजहात्Ś1 तत्, B₂ तथा, D₆ भृश (for तदा) D₈ 4 विचचारसमतत; D₇ 6 Cop त्रिगर्तं प्र (D₈ च)जहार ह, D₁ m C_vत्रिगर्तं (C_v 'तं) प्राजहात्तदा31 °) D₄ ततो रथादवपुत्य, G₁ विराट विप्रमुच्याथ— °) D₄ विराटोथ, D₆ रथादाशु, G₁ 8 रथात्तस्मात् (for'दथ) — °) B₂ D₁ D₁₁ 12 T₂ तस्य, D₈ चास्य (forअस्य) D₈ समादाय (for परामृश्य) — °) B₁ 2 5 D₁D₂ 5 7 9 11 12 अभ्यद्रवत्, D₁ D₆ S अभ्यहनत्, D₄आन्यपतत्, D₁₀ अभ्यपतत् (for आजघ्नित्वान्) D₁ has alacuna for 31^{ed} — °) D₄ 6 8 transp स and चचारG₁ 2 स च चापगदा' — °) D₈ तरुणाकृति (for तरुणोयथा) Cf C_v वृद्धोऽपि तरुणो हर्षात् — After 31, D₂

(marg sec m) ins

598* तयो स दृष्ट्वा तत्कर्म मत्स्यपाण्डवयोर्गृधे ।

त्वरमाणो रथ त्यक्त्वा पदाति प्राद्रवद्गणात् ।

N ins after 31 (D₂, after the above)

599* पलायमान त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभापत् ।

अनेन वीर्येण कथं शास्त्व प्रार्थयसे वलात् ।

राजपुत्र निर्वर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।

त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३२
तस्मिन्गृहीते विरथे त्रिगर्तानां महारथे ।
अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ३३
निवर्त्य गाम्मतः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।

अवजित्य सुगर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ३४
खवाहुवलसंपन्ना हीनिपेधा यतत्रताः ।
संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ॥ ३५
ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुपविक्रमान् ।

C. 4 1151
B. 4 2-3
K. 4 23 1

कथं जानुचगस्त्यक्त्रा शत्रुमध्ये विषीदमि ।
इत्युक्तः स तु पाथेन सुगर्मां रथयूयप । [5]
विष्ट निष्टेति भीम स महामान्यद्रवदली ।
[Cf (B) 3 271 58ff — (L 1) D: प्राह भीमो
महाबलः (for the posterior half) — B (except B₁)
Dn D: 11 12 transp lines 2 and 3 — (L 2) D:
transp क्व and गाम्म्व D: नृप (for बलात्) — (L
3) S₁ K₂ transp ने and युक्त. — (L 4) D: हित्वा
(for त्यक्त्रा) B₂ D: 10 पलायमे, C₇ न मीदमि (for
विषी) D: शत्रुसूदन सीदमि — (L 5) D: -० इत्युच्य
मान पाथेन (D: स तदा) — (L 6) B: त भीम, D: C₇
भीमस्य (for भीम स) B: त, Dn: D₁₁ 12 च (for स)
D 7 ० सुगर्मां, D₁₀ मसरे (for महमा) K प्राटवट]
D: marg २० ० cont.

600* पत्रनिम्पगितो भीम जवान मसरे बली ।
सा यणाघ्निगीष्ट्य जीरितेषु सुदामेण ।
K B₂ 4 Dn^a D₁₋₂ ९ 10-12 cont after 599* S₁ B₁
Dn₁ D: ३ (both marg) 7-२ ins after 32^{ab}
601* प्राटवत्तर्णमन्वयो जीरितेषु सुदामेण ।
[B₂ अयामन , B₁ सुगर्मान , D₁₋₂ २ ततो रणात् (for
सुदामेण)]
32 ^a) D: अय, D: अपि (for तु) T G: प्रस्त्रघ
तापद्रोम न्वान (T₁ तु) — ^b) B₁ . Dn D₁₁ 12 पाटव ,
G₁ 2 M. धीर्यवान्, M₂ भारत (for कुण्डली) T G:
रथाद्रोमपराक्रम.. — After 32^{ab}, S₁ B₁ २ Dn₁ D: ३
(both marg) 7-२ ins 601* (cf v 1 31) — ^c
B₁ 2 Dn₁ D: ३ 7-२ cont. after 601* K B^a-4 Dn:
D₁₋₂ ९ 10-12 ins after 32^{ab}

602* त भीममेनो घावन्तमन्यघावत धीर्यवान् ।
[B₁ भीममेन प्रघां, D₁ 7 ० भीममेनोपि घाव S₁ K
D₁₋₂ 7 2 10 अन्वटवत (for घावत) D₀ पत्रामेण
(न्य)टवदने]

On the other hand, T G: 12 ins after 32^{ab}
603* इत्युच्यगन्थ वेगेन तत्रथे निनिपत्य च ।
सुदामेण शिरोऽगृह्णात्पुनराध्वान्य युष्यत ।
— ^a) B D (except D₁ 2 २ 10) आटवत्, C₇ आटवत् (as
in text) T G अप्राटवत्निनिपत्य — ^b) D₁₋₂ 10 पुट्टो
(D₁₀ कुट्टः) (for क्षुट्टः) — After 32, N₁ ins

604* अभिद्रुत्य सुदामेण केशपक्षे परामृशत् ।
समुद्यम्य च रोपात्त निष्पिपेय महीतले ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विरुपिष्यत ।
तस्य जानु ददां भीमो जघ्ने चैनमरक्षिता ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडित ।
[(L 2) S₁ K घावत (for रोपात्त) Dn₂ D: 11 12
तु, D₁ 7 ० स (for त) — After line 3, B₁ ins
605* त निपेघयता भीम यमो त्रैगर्तमारणे ।
तदा भीमोऽभिसद्रुद्रस्तस्य दपं ननादा ह ।
— (L 4) S₁ B₁ D₁ 2-३ 10 जानु, D^a-० जानू (for जानु)
Dn₂ D: ३ 2 7-० पृष्टे (for भीमो) D₀ तस्य भीमो ददां
जानु S₁ K₁ ण्वम् (for एनम्) D₂ भीमो जघ्ने रथान्वित ,
D₄ घातयिष्यन्वृकोदर , D₁₀ निष्कनिष्टेन सुष्टिना (for the
posterior half) C₁ C₂ अरक्षिता निष्कनिष्टेन सुष्टिना,
and cf also C₆ ३ — (L 5) D₁ २ ३ 10 स (for स)
Dn₂ D₁₁ 12 'परि', D₁₋₂ ३ म 7-10 'जल', D₀ 'पर'
(for 'वर')]

On the other hand, T G: 12 ins after 32
606* ऊर्ध्वमुमुष्य माजंर आर्ध्वोर्ध्वद्विष्टो रथा ।
A passage given in App I (No 32) 15 ins in S₁ K
after 604*, in B D after 35^{ab}

33 ^a) D₁₋₂ 10 T₂ G₂ वीरे तु, G₁ ३ सप्रामे (for
विरथे) M तस्मिन्वीरे गृहीते तु — D₃ om 33^c-34^b
— ^b) B₂ अभ्यद्रवत् (for अभज्यत) — ^c) S₁ मयाकुल
(for 'तुग्म्) S त्रिगर्तानां भया

34 D₂ (cf v 1 33) ३ om 34^{ab} — ^a) T G₂ ३
M₂ ३ तत्र (for तत) K G₁ सवे (for सर्वा) M₁ 'त्यं
शात्रवान्मवान् — ^b) N (except K B₁ Dn₁, D₃ ३
om) T G पाटो पुत्रा, M₁ कुतीपुत्रा Dn₁ D₂ ३ ३ म 7-10
T G₂ ३ M₁ ३ 'रथा (for 'यला) — ^c) K अविचिंत्य, B₂
D₄ सु (D₄ स) विजित्य, D₁₋₂ 10 तान्निजित्य, D₀ अभिजित्य,
M₂ अविजित्य (for अवजित्य) S₁ K विराटारीन्, D₁ ३
त्रिगर्तादीन्, D₂ सुगर्मादीन्, D₁₀ महारमानो (for सुदामेण)

35 ^b) S₁ K₂ B Dn D: ९ 10-12 हीनिपेधा — After
35^{ab}, B D ins a passage given in App I (No 32),
cf v 1 32 On the other hand, S ins after 35^{ab}

607* मोचयित्वा विराटं त पाण्डवास्ते हतद्विप ।
— D₁ om 35^c-36^a — ^a) Dn₂ D₁₁ 12 सुखत (for

C. 4. 1132
K. 4. 34 9
4 26. 1

अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३६

विराट उवाच ।

यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।

कार्यं कुरुत तैः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ३७

ददान्यलंकृताः कन्या वस्त्रानि विविधानि च ।

मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्दः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३८

युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।

तस्माद्भवन्तो मत्स्थानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ३९

वैशंपायन उवाच ।

तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।

सुखिन) — After 35, T₁ ins

608* स भीमसेन समरे निहत्य

शत्रुनिवराटस्य महानुभाव ।

ननाद हृष्टो बलवानमर्षी

सिंहो यथा क्षुद्रसृग निहत्य ।

An addl colophon is ins in S after 35 (in T₁, after 608*) (adhy no T G M₁ 34, M₂₋₅ 33)36 D₄ om 36 (cf v 1 35) Before 36, S insवैश* — ^{ca}) D₁₀ transp वित्तेन and मानेन D₈ सन्मानेन (for मानेन च) Co cites मानेन (as in text)

— After 36, S ins

609* वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदान्वित ।

[M₂₋₄ समन्वित (for मुदा*)]37 ^b) D₁ ३ युष्माभि (D₈ 'क' सह तानि वै — °) S₁ B Dn D₅ 10-12 वै, D₁ ३ ते; D₄ तत् (for ते) D₅ सर्वेवै (for ते सर्वे) B₂ D₇ ९ S सर्वैर् (for सर्वे) D₈ 11 म पूजयामि यथान्याय38 ^a) All MSS except M ददामि — ^b) T₁ G₂ वस्त्राणि (for वस्त्रानि) M₁ ३ transp वस्त्रानि and विवि-धानि — G₂ om 38^a-39^a — °) B₂ T₁ G₁ ३ M₁₋₄ मनसा (for मनसश्च) Dn₂ D₁₁ 12 अभिमत् (for 'प्रेत)— ^a) S₁ K₁ यद्वा, K₂ Dn₂ D₁₁ 12 युद्धे, Dn₁ यथा, D₁₀ यद्वा, G₃ यच्च, M₄ यच्चत्39 G₂ om 39 (cf. v 1 38) — ^a) D₈ विक्रमेणाद्य — ^b) D₄ S (except M₂, G₂ om) हृति (for हृह)— In B₂ the portion from 39^{ca} up to 15^{ab} of adhy 33 is lost on a missing fol — ^a) D₂ सर्व एव तु ईश्वरा40 B₂ missing — ^a) B₂ Dn₁ D_{1.8-7} तथे(D₄ ६ °या)तिवादिन मं, D₈ तथानुवादिन मं, S त तथा चादिन

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ४०

प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशां पते ।

एतेनैव प्रतीताः सो यच्चं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ४१

अथात्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।

पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ।

एहि त्वामभिपेक्ष्यामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान् ॥ ४२

मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिवर्हण ।

तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ४३

रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।

वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते ॥ ४४

सर्वे (T₂ तत्र) — ^b) D₇ ९ पांडवेया, G₇ कौरवेया. (as in text) — °) S ऊचुः प्रहृष्टमनस41 B₂ missing — ^a) B₂ D₁₀ अभिनन्दामहे, B₄ Dn₂ D₁₋₃ ३ 11 12 अभिनन्दाम ते, D₆ T₂ G₂ प्रतिनन्दामहेS वाच (G₁ M₁ वाच.) (for वाक्य) — ^b) S₁ K₂ D₈ S सर्वथै (K₂ 'क्षी)व, B₂ 4 D₁₋₂ 7 ९ 10 सर्व एव; Dn₁ सर्वेचैव B₂ D₆ मनोज्ञ मत्स्य भापसे (= 46^d) — °) D₈ अनेनैव, T₁ G₂ एतावता (for एतेनैव) B₂ m D₆ 7 10 चप्रीता, Dn₂ D₁₁ 12 प्रीणिता, D₁ प्रभृता, D₈ हि तुष्टा, T G M₂₋₅ अद्य प्रीता (G₁ 'त), M₁ च मुक्ता, Ca. n ३प्रतीता (as in text) B₂ Dn₁ D₁₋₅ 7 ९ 10 स्त, G₁ अस्ति (for स्तो) M₂ एतेन मन्वे प्रीता स्त — ^a) K₂ S अस्ति (for अद्य) D₆ शत्रुत (for शत्रुभि) — After 41, S ins610* यत्त्व मुक्तोऽसि शत्रुभ्य एतत्कार्यं हित हि न ।
न किञ्चित्कार्यमस्माक न धन मृगयामहे ।[(L 1) G₁ शत्रुभ्यस्त्व प्रमुक्तोसि (for the prior half) T₁ M₁ 2 ३ एतत्कार्यतम हि न, G₁ कार्यमेतद्वित च न]42 B₂ missing — ^a) Dn₁ ततो, Dn₂ D₁₁ 12 तथा (for अथ) — ^b) S₁ कुरुराजो, B₂ D₁ ३-५ १-९ मत्स्यो राजा, T₁ G₂ मात्स्य* — After 42^{ab}, T₁ G₂ ins611* निर्भर प्रीतिपूर्वेण हर्षमद्भयमि गिरा ।
— °) MSS 'बाहु and 'बाहो also — °) D₁₋₃ अभि पिंचामि — ^f) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ९) T₂ G₁ ३ M₂ तु (for स्तु)43 B₂ missing K D₈ (hapl) om 43 — ^a) T G M₂ 4 मनसा (for मनस*) — ^b) Dn₁ यथेष्ट भुवि दुर्लभ — °) T₁ G₁ ३ तुभ्य (for तेऽह). — ^a) B₂ D₆

त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ ४५
ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभापत ।
प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भापसे ॥ ४६
आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखः सततं भव ।
गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ।
सुहृदां प्रियमाख्यातुं धोषयन्तु च ते जयम् ॥ ४७

ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ।
आचक्ष्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ ४८
कुमाराः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
वादित्राणि च सर्वाणि गणिक्वाश्च खलंकृताः ॥ ४९
ते गत्वा केवलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्यागे दूता जयमधोषयन् ॥ ५०

C. 4 114B
B. 4 24 16
K 4 25 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

चाहंति (for अहंति)

44 B: missing — ^b) K मणिमुक्तानि, B: १ 4 D: मणि(B: 'णि)मुक्तम्, M: २ मणि मुक्तम् B: T: G: M च (for वा) Dn: D: 10-12 मणिमुक्तास्तयापि च (D: 10 वा), D: 1-2. 1-2 'क्ता वसूनि (D: कलादि) च, D: 'क्तानि यानि च, T: G: 'क्तादिकं तथा

45 B: missing — ^a) B: D: च (for हि) Dn: D: 11. 12 M: तेष प्रपश्यामि — After 45^a, S: ins

612* एवमुक्तन्तु मत्स्येन तमभापत पाण्डव ।
— ^a) K जयमग्म, B (B. missing) Dn: D: (after corr) 2-1 2 T: G: Cn जातमग्म (D: before corr as in text), Dn: D: 11 12 M: जात(M: 'त) मग्म C: s cito मग्म D: यत्प्रपया च मग्म — ^a) B: Dn: D: 11 12 Cn न (for म) B: 3 Dn: D: 1-2 1-2 11 12 T: G: M: 4 Cn शत्रुवश, M: शत्रोर्वश S: K विनां पते (for वश गत) Dn: सर्वशत्रुवश गत Cf C: म सुदामां वश गत — After 45, S: K (which om 46^a) ins

613* विनयेनेत्रि राजान वदन्त तत्र समदि ।

धर्मराजो महाराज जगाद स्पृष्टो गिरम् ।

[(L. 2) S: महाराज]

46 B. missing S: K om. 46^a — ^a) D: राजा, S मत्स्य — ^b) D: मत्स्य पुनरभापत, T: G: २ M पुनरेवा शत्रीद्वच (M: 'वा' धर्मपित) — ^a) D: 1-2. 5 G: 3 M: 4 5 प्रतिनन्दाम ते, D: 10 अभिनन्दामि ते, T: G: 2 प्रतिनन्दामहे C: cites प्रतिनन्दाम T: G: 1. 3 M: 5 वाच (for वाक्य) — ^a) G: M मनोज्ञा T: G: 1. 2 M: 1 माल्य T: G: 2 भापित, G: M भापितां

47 B: missing — ^b) K D: 10 T: G: 2 M: 5 सुसुख, B: 1. 2 Dn: D: 4 9 M: 2 C: सुसुखी, B: Dn: D: 11 12 सुमता, B: सुसुख, D: 1. 2 1 2 न सुखी, G: सुसुख, M:

सुसुखा Dn: D: 11 12 भवान् (for भव) — After 47^a, S: ins a passage given in App I (No 33) — ^a) D: हृष्ट (for दूता) B: D: 1-4 8 9 S (except T: 1) स्वरिता (for स्वरित) — ^a) D: प्रति, D: तत्र (for तव) B: 1. 8 Dn: D: 10-12 नगर राज(D: 10 तव)शामनात् — ^a) B: Dn: धोषयतश्च K जय तव; D: जय तु ते (for च ते जय)

48 B: missing — ^a) B: 1. 8 तस्य (for तवत्) T: G: 1. 2 तु (for तद्) B: 1. 4 Dn: D: 11. 12 वचन (for वचनान्), and श्रुत्वा (for मत्स्यो) S (except G: M: 2) मत्स्यो — ^b) M: transp दूतान् and राजा K: 1 जाया, K: 2 जय, D: शीघ्र (for राजा) — ^a) S: 1 आख्येयुश्च (for वाच)

49 B. missing — ^a) S: 1 B (B: missing) D (except D: 6. 10) कुमार्य (for कुमारा). — ^b) S: 1 D: 1-2 समा, T: 1 पश्या (for पर्या) Dn: D: 11 12 मत् (for मे) — ^a) D: 1-3 'काश्चा(D: 'का स्व)भ्यलंकृता — After 49, B (B. missing) D (except D: 1. 8 9, D: marg sec m) ins

614* एतदाज्ञा तत श्रुत्वा राजा मत्स्येन नोदिता ।
तामाज्ञा शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसा ।

[(L. 1) B: 1-3 एता चाज्ञा, Dn: 1 एता त्वाज्ञा, Dn: D: 11 12 ते तदाज्ञा, D: एतामाज्ञा B (B: missing) Dn: D: 10-12 नोदिता (B: 'ता), Dn: 1 नोदिता]

On the other hand, S: ins after 49

615* प्रत्यायान्तु च ते मर्वे नागरा मर्वे एव हि ।
[G: 3 प्रत्यागच्छतु (for 'यान्तु च) T: G: 1. 8 मे शीघ्र (for ते मर्वे) T: 1. 2-3 ते (for हि)]

50 B: missing — ^a) Dn: 1 तत्र ता, D: 1-3 सकला, Ca: r केवला (as in text) — For 50^a, S: subst

616* एवमुक्तास्तया दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ।

वैशंपायन उवाच ।

याते त्रिगर्तं मत्स्ये तु पशंस्तान्स्वान्परीप्सति ।
 दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
 द्रौणिश्च सौत्रलक्ष्यं तथा दुःशासनः प्रभुः ॥ २
 विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
 दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३
 एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।

घोपान्निद्राव्य तरसा गोधनं जहुरोजसा ॥ ४
 पष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
 महता रथवज्रेण परिवार्य समन्ततः ॥ ५
 गोपालानां तु घोपेषु हन्यतां तैर्महारथैः ।
 आरावः सुमहानासीत्संग्रहारे भयंकरे ॥ ६
 गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
 जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदातवत् ॥ ७
 स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेदमाभ्ययात्ततः ।

ततोऽन्तरे वै उपिता वृता क्षीघ्रायुयायिनः ।
 नगर प्राविशन्ते वै सूर्यं सम्यगधोदिते ।

[(L 1) T₁ G₁ s M₁ ततो (for तथा) G₂ M₂ s
 केवलान् — (L 3) G₂ 'यै सद्यो ययो', M₁ (sup lin. as
 above) 'यै सम्यगनुदिते]

— °) Some MSS पुराभ्यामे D₁ ० विराटनगराभ्यामे,
 D₈ 'स्य पुरे गत्वा; S विराटनगर प्राप्य — °) S क्षीघ्र
 नादी (T₁ जय)मघोपयन — Aftor 50, S ins

617* पताकोच्छ्रयमालाद्य पुरमप्रतिम यथा ।

Colophon B_s missing — Sub-parvan K गोमहर्ष,
 B₁₋₄ D Ca दक्षिणगोमहर्ष (Dn₁ 'ग्रहण) (to it B₂ Dn₁
 D₂₋₉ add समाप्त) — Adhy name Ś₁ D₁₀ सुदामं (Ś₁
 'भेण) पराजय, D₈ सुदामंयुद्ध, T₁ सुदामंविजयनं; T₂
 त्रिगर्तयुद्ध; M₁₋₂ विराटजयघोषण (M₂ 'घोष), M₃ सुदामं-
 गोमहर्षण; M₆ विराटजयघोष and सुदामंगोमहर्षण (M₅
 cont समाप्त) — Adhy no (figures, words or both)
 B₁ D₁₀ 32, D₂ M₂₋₅ 34, D₆ 31, D₉ 33, T G M₁
 35 — S'loka no G₂ 21

33

1 In B_s the portion from 1-15^{ab} is lost on a
 missing fol. (cf v. 1 4 32 39) — °) Ś₁ B (B_s
 missing) Dn D₁₋₂ s ० 10-12 M₂₋₅ त्रिगर्तान्; D₁ om 7-9
 T G₂ s M₁ त्रिगर्तं, G₁ विराटे D₁ sm ० मत्स्यान्, S Ca
 मास्ये; Cv मत्स्ये (as in text) — °) D₁ s अन्यान्, D₂ m
 तांश्च, D₁₀ स्वान्वान्, T₁ स्वान्वै, Cv तास्मान् B₁ Dn₁
 Dn₁ 12 च; Dn₂ D₁ १ ० च, G₁ स (for स्त्रान्). — °) S
 सहामात्य — °) S 'पुरमेव च (M₆ 'पुरमभ्ययात्)

2 B_s missing — °) S (except T₁ M₁ s) भीष्म-

द्रौणौ (for भीष्मो द्रोणश्च) — D₁₀ (hapl.) om 2^b-3^a
 — °) M₂₋₅ अथ (for च) K₂ om 2^c-3^b — °) D₁ m
 द्रकुनिश्च (for सौत्रलक्ष्यं) — °) B (except B₁, B₅
 missing) D (except D₆ १ 11 12, D₁₀ om) प्रभो, T₁ G
 शल, T₂ शल (for प्रभु)

3 B_s missing K₂ om 3^{ab}, D₁₀ om 3^a (cf. v
 1 2) — °) M₂ s 'मेन प्रतापवान् — °) D₈ T₁ G
 M₂ s transp दुर्मुख and दुग्मह (T₁ G M₂ s 'दुग्मह')
 B₁ Dn Dn₁ 12 दुग्मह, D₁ s दुग्मह, T₂ M₁ s 'दुग्मह'
 (for दुग्मह) — °) Ś₁ K₂ तर्धवान्ये, K₁ तथा वान्ये,
 B₁₋₂ Dn₂ D₁ s 11 12 ये चान्ये च (B₂ D₈ -पि), S
 एते चान्ये

4 B_s missing — °) S (except T₂) सर्व (for
 एते) T₁ G₁ s M₁ s मात्स्यान् — °) Ś₁ D₈ S गोपान्,
 Ca ० घोपान् (as in text) — °) B₂ D₁₋₃ ० Ca c v
 अजसा, D₈ रहसा (for अजसा)

5 B_s missing — 5^{ab}-10^{ab}. — °) S गवा शत-
 सहस्राणि — °) D₆ कौरवाः B₁ Dn Dn₁ 12 S (except
 M₂) च (for ते) D₂ १ ० Cv पर्यकालयन् (for कालयन्ति
 ते) Dn₁ om 5^c-6^d. — °) B₂ s D₁₋₄ s (m as in
 text) s 10 T G M₁ s 4 C₁ 'गृह्य, M₂ s 'क्षिप्य (for
 'वार्यं).

6 B_s missing Dn₁ om 6 (cf v 1 5) — °) Ś₁
 D₈ Cn घोपस्य, B₁ s मत्स्यस्य, B₂ s D₈ सर्वेषां, Dn₂
 Dn₁ 12 घोपश्च, D₁₋₂ १ s T₁ G₁ s M₁ s 2 s घोषेण, T₂
 रोषेण (for घोषेषु) D₂ घोपानामनुघोष तु; D₉ 'लाना
 समूह तु; D₁₀ गोपाना चैव घोषेण — °) D₁ s १ हताना,
 Ca c v हन्यतां (as in text) G₂ हन्यते दुदुभिर्महान्
 — °) Ś₁ सुदारणे (for भयं).

7 B_s missing — °) Dn₁ गोपाध्यक्षो. Ś₁ K₁

अवतीर्य रथाचूर्णमारख्यातुं प्रविवेग ह ॥ ८
 दृष्ट्वा भूमिजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तन्मर्धमाचष्ट राष्टस्य पशुर्कर्षणम् ॥ ९
 पट्टिं गवां महन्नाणि कुरवः कालयन्ति ते ।
 तद्विजेतुं ममृत्तिष्ट गोधनं राष्ट्रवर्धनम् ॥ १०
 राजपुत्र हितप्रेम्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः अन्यपालमिहाकरोत् ॥ ११
 त्वया परिपदो मध्ये श्लाघते म नगाधिपः ।
 पुत्रो ममानुरूपश्च शरश्चेति कुलोद्ब्रहः ॥ १२
 श्वस्त्रे निपुणो योधः मदा वीरश्च मे सुतः ।

तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३
 आवर्तय कुरुञ्जित्वा पशुन्पशुमतां वर ।
 निर्दहैपामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४
 धनुश्च्युते रुक्मपुह्वैः शरैः संनतपर्वभिः ।
 द्विपतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिच यूथपः ॥ १५
 पाशोपधानां ज्यातर्त्रां चापदण्डां महास्थनाम् ।
 शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६
 श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
 च्वजं च मिहं मौवर्णमुच्छ्रयन्तु तवाभिभोः ॥ १७
 रुक्मपुह्वाः प्रमन्नाग्रा युक्ता हस्तवता त्वया ।

C. 4 1165
 B. 4 33 18
 K. 4 37 19

चमनुष्ट, Dn1 मयप्रसन्न, D1 च मप्रसन्न, D- G2 M2 तु
 मक्रुद्ध, G1 तु तप्रसन्न, G3 तु मरुद्ध — ^b) D1-3 आरह्य,
 D आदाय (for आन्वाय) — ^a) Dn2 D11 12 भृदा
 (for आर्त*)

8 B3 missing — ^a) Dn D2 r 11 (before corr) 12
 M2 4 मप्रविश्य, D8 प्रविश्य च G2 गजा तु नगर राज
 — ^b) B3 Dn2 D1 2 राज* (for नृप*)

9 B. missing — ^a) K1 Dn1 D2 7 8 भूमिजय,
 Ca. n 5 as in text. — ^b) S मास्य* T1 G नदन (for
 मानिनम्) — ^c) Dn1 कौरव, D8 राष्ट्रस्य* (for राष्ट्रस्य)

10 B3 missing — 10^{ab} = 5^{ab} — ^a) D1 गजा
 पट्टिम*, S गजा द्रतम* — After 10^{ab}, M3 repeats
 5^{ab} — ^c) D1 7 (m as in text) 9 तान्विजेतु, S प्रतिजेतु
 — ^d) B1 2 Dn2 D3 2 11 12 T M1 1 2 वर्धन, G1 8 नायक

11 B. missing — ^a) B2 4 D2 8 M2 हित प्रेम्सु
 — ^b) S1 B2 च (for च) B1 8 पुगत (for स्वयम्)
 — ^c) D1 8 तु (for हि) S (except G2) मास्यो
 — ^d) B2m 4 D2 4 2 (by corr from text) - (m as in
 text) 8 G3 मन्वपाठम्, Cr शून्यपालम् (as in text)

12 B. missing — ^a) B2 ता च, B4 D2 र्वा च,
 D4 मदा, S र्वा र (for र्वाया) B1 च परिपन्न, D1 2 4 9
 च पदो, G1 8 परिपदा K र्वां (K2 र्वा) च प (K2
 पा) पदो मध्ये, B3 र्वा च परिपन्मध्ये, Dn2 D11 12 उवाच
 परिपदो मध्ये (hypermetric), D3 र्वाया च पर्वमभामध्ये
 (sic) — ^b) D1-4 10 श्लाघते S1 K य, D4 च, S हि
 (for म) — ^c) B2 अयम् (for मम) — ^d) B1 8 Dn2
 D11 12 अपि (for इति) S1 D2 4 e 8 M1 कुलोद्ब्रह,
 D11 12 कुलोद्ब्रह

13 B3 missing — ^a) D. 9 T G M1 5 इच्छन्, Co

as in text S योद्धा (for योध) — ^b) S सर्वदाश्
 पिशाच (G2 पिशाच) — After 13^{ab}, S ins

618* समर्थ समरे योद्धु कौरव मह तादृशे ।

— ^c) G1 M2 सर्पम् (for सत्यम्) — After 13, S ins

619* जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुव हता ।

14 B missing — ^a) B4 D10 आवर्तयन् — ^b)

D2 2 9 मति* (for पशु) S पशुन्पशुपतिर्यथा — ^c) K
 भीमस्य (for भीमेन) D6 शरवह्निना T M भीमेने (T1
 M1 2 7) शरतेजसा, G भीमेनेनशरतेजसा

15 15^{ab} is missing in B5 — ^b) T2 M चित्रे (for
 शर) — B5 resumes — ^c) K मन्वानि (for अनी*)
 — ^d) D1m 8 केसरी (for यूथप)

16 ^a) S बाणोपवीणा (for पाशो*) — ^b) S1 शर-
 कीर्णा, K शरकीला, D4 5m शरकोणा Cr cites वर्ण
 Cf Cc शरा एव वर्णा यस्या सा, Cs शरा एव वर्णा, Cv शरा
 एव कोणो वादनदण्ड स्यात् S प्रविश्य महतीं सेना धनुर्वीणां
 प्रवा* Ca cites the entire stanza as in text — After
 16, S ins

620* निर्याहि नगराच्छीघ्र राजपुत्र किमास्थते ।

17 Dn1 om 17^a-18^b — ^a) S श्वेता काचनसनाहा
 — ^c) S1 रथ, K श्वजे, D8 श्वजान् B4 Dn2 D10 T2
 G1 2 M1 2 मिहमौवर्ण, Ca as in text Cf Cs सिहाकार
 मौवर्ण — ^d) S उच्छ्रयन् B3 8-5 Dn2 D1-3 11 12
 Cr तव प्रभो, B2 D5 10 च ते विभो, D3 M3 तथा विभो,
 D7-9 तवाभिभो (D1m नरा विभो), T1 रथोत्तमे, T2 G2
 महाविभो, G1 पुनर्विभो, G3 तदा विभो, M1 2 रथे प्रभो,
 M1 5 रथे विभो, Crp (Dev., Sr) तवाभिभो* (as in
 text) Ca cites विभो

18 Dn1 om 18^{ab} (cf. v. 1 17) — ^a) D6 सु

C. 4 1100
B. 4 33, 18
K. 4 37 19

छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधिनः ॥ १८
रणे जित्वा कुरुन्तसर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।
यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ।

गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २०
स्त्रीमध्ये उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

उत्तर उवाच ।

अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १
तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।

पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयासतः ॥ २
अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३
स लभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।

वीक्षणाग्रा; D₂ सनताग्रा (for प्रसन्नाग्रा) — ^a) B₁ s D₂
राज्ञामायुर्विं; B₂ °ज्ञामात्मनि°, B₄ °जायुर्विनि°; D₁-s °जा
चायुर्विं, D₁₁m °जा मार्गनिरोधका, S °ज्ञामायुर्निरोधका
19 After 19^{ab}, G₁ (which om 19^a-21^b) ins a
colophon, followed by 622* (cf. v 1 20) — ^a)
D₂s D₁₁ 12 transp पुर and पुनः

20 G₁ om 20 (of v 1 19) — ^a) D₁s राज्ञोस्य
(for राष्ट्रस्य) — ^b) B₁ s विशो; D₂ 7 s T G₂ M₄ s सुत
— After 20^{ab}, B₂ & D₂ D₂(marg sec m) 10-12 ins

621* यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ।

एवमेव गतिर्नून भवान्विषयवासिनाम् ।

[(L 2) B₁ s एव गतिस्त्व मत्स्याना भव वदाविधर्धन]
— ^a) S₁ B₂ D₂ वय तु (for भवन्तु) — S reads the
colophon after 20 (G₁, which om 19^{cd}-20, after
19^{ab}) — After the colophon T₁ G ins

622* चैत्रापायन ।

महाजनसमक्ष तु स्त्रीमध्ये तु विशोपत ।

गवाध्यक्षेण सप्रोक्त वाक्य तेज प्रवर्धनम् ।

21 G₁ om 21^{ab} (of v. 1 19) Before 21, K₁
D₂ D₂(marg) 10-12 M ins चैत्रं उ° (M om उ°)
— ^a) D₁₀ आसीत् (for असौ) — ^b) K तद्दत्तो ह्यभय°,
D₁ तद्वाक्य सुभय°, S (G₁ om) वाक्य तेज प्रवर्धन — ^c)
D (except D₇ s 11.12) श्लाघ्यमान Cf. C_v प्रशस्यमान
यद्वा स्वय श्लाघमान.

Colophon — Sub-parian S₁ K गोमहर्ष, B D उत्तर-
गोमहर्ष, T₂ M₁-s गोमहर्षण. — Adhy. name D₂ 10

गोपवाक्य, G₂ उत्तरप्रोत्साहन — Adhy no (figures,
words or both) S₁ K₁ (in words) B₄ D₁₀ 33
(K₁ in figures 231), D₂ 34, D₂ 32, D₇ 31, S 36,
(M₂ & s 35, M₂ broken)

34

1 Before उत्तर, S (which om उवाच) reads 4 33
21, cf v 1 4 33 20 — ^a) K अन्वगच्छेय, D₁-s
अनुगच्छामि — ^a) D₂ द्वाक्षित (for कोविद)

2 D₂ om 2 — ^a) B D₂ D₂ s s 10-12 त त्वह,
D₁ s स त्वह, D₂ नन्वेन, D₇ s न त्वेन; T₂ तमेत, M₂
तमह (for तमेव) B₁ & D₁₁.12 नावगच्छामि; D₄ अनु-
गच्छामि — ^b) T G M₁.2 s समो भवेत्, M₂ & भवेद्वित-
(for भवेन्नर) — After 2^{ab}, T₁ reads 4^{cd} (for the
first time), repeating it in its proper place — ^c)
D₂ G₂ M₁.2 & पश्य त्व (for पश्यध्व) D₂ युक्त, S शीघ्र
(for क्षिप्र) — ^a) B₂ T G युद्ध, D₂ क्षिप्र (for युक्त)

3 ^a) D₁-s च, D₂ 7 s तु (for वा) — ^b) K₂ मास
वा नूनसमत; B₂-s D₂ s न्यून वा मासमतत (D₂ °मात्रत);
D₁-s मास वापि समतत, D₂ मासमात्र श्रुत तत् (sic),
D₇ s (m as in text) सधानसमन्तर, D₂ 10 मास वा
न्यून, S मासो वापि भवेत्तत C_v cites अन्तत and
न्यून — ^c) T G M₁-4 यत्र चासीन् D₂ G₁ महायुद्धं
M₂ यत्र युद्ध समभवत्

4 ^a) K₂ B₁ D₂ D₂.11 12 यदा (for यदि) D₂ अद्य
(for अन्य) S यद्वाह त्वधिगच्छेय — ^b) D₂ हययान-
विदा वर, D₂ D₂ 11 हयज्ञानविद नर, S यो मे यथा

नवरावानद्य यात्वाहं ममुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४
 विगाद्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
 शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्धुरुस्त्रित्वानये पशून् ॥ ५
 दुर्योधनं शान्तनवं कर्णं वक्रतर्तनं कृपम् ।
 द्रोणं च मह पुत्रेण महेष्वामान्मभागतान् ॥ ६
 वित्रामचिन्वा संग्रामे दानवानि वज्रभृत् ।
 जनेनैव मूर्ध्वेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७
 शून्यमानाद्य कृत्वः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ८

पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरुवस्ते समागताः ।
 किं नु पार्योऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रवाधते ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भापतः स पुनः पुनः ।
 नामर्षयत पाञ्चाली वीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १०
 अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्मा तपस्विनी ।
 श्रीडमानेव शनैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 योऽस्मां बृहदारणामो युवा सुप्रियदर्शनः ।
 बृहन्नडेति विख्यातः पार्थस्यासीत् सारथिः ॥ १२

C 4 11³
B 4 3 15
K 4 33. 20

अनेषुपि (M1: मनो भवेत्, M भवेद्दि), Cn v cito हृषयान (as in text) In ५ the portion from 4th cth this adhy up to 4th of adhy 35, is lost on folios which are stuck together — T1 reads 4th (for the first time) after 2nd, repeating it here — *) M1 परवान, M2 परमान, M3 परवान P1 सोदाह, Dn1 वास्येह, Dn2 Dn 12 S वास्यसि; D2 गगाह, D गगाह (for दागाह) — *) K B2 D2: 22 G- ममुच्छ्रित्य महा', D: ममुच्छ्रित्य महा', Dn2 D1: 1 11: 12 T1 (sup lin as in text) 2 G1 M ममाप्यत्र

5 ५ missing (cf v 1 4) — *) M2: स्या (for पर) — *) Dn1 D. m. - दशप्रपत्त, D1 दशप्रपत्त, D दशप्रपत्त, S दशप्रपत्त — *) T2 G- पशुपये (for आनये पशून्)

6 ५ missing (cf v 1 4) — *) K D: T2 G1 2 नृत्तम् (for शृत्तम्) — *) G2 द्रोणिं च मयि चैव — *) D1 ममाप्यत्र, D2 12 महारथान् (for ममा')

7 ५ missing (cf v 1 4) — *) D1: 2 विनादा विना D: विनाम् ममेरे मया... — *) D: वृत्रहा (for यज्ञभृत्) S दानवानमघानि

8 ५ missing (cf v 1 4) — *) S आजाय (for आयात्) — *) P: 2 2 Dn1 D1: 2 2 22 G1 नु, T1 M2 न (for नु) S च नै (for मया)

9 ५ missing (cf v 1 4) — *) S इति मयति मा परे

10 ५ missing (cf v 1 4) — *) D1: 2 2 युवा (for स्त्रीषु) — *) B1: 2 Dn Dr 2 11 12 च, B1 D1 10 न (for स) S स्त्रीषु चागमप्रदानेन (T1 चातिप्रदानेन, T2 M2 2 2 sup lin चागमप्रदानेन) — T2 M2 om. 10th — *) B1 नैवामर्षत पां; Dn1 न सामर्षत पां; D: 2 नामर्षत पां (sic) — *) K G1 कीर्तनात्, D2: 6 कीर्तित

11 ५ missing (cf v 1 4) — *) D10 स्त्रीमध्ये सा B1 & D (except Dn1) यदा (for तदा) — *) D2 मर्षी (for दानकैर) — For 11, S subst

623* युवा वदार्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ।
 पाञ्चालीमर्जुनो वाक्यमुपाशु वदनुस्मरन् ।
 अतीतममये काले प्रियां भाषामभापत ।
 द्रुपदस्य सुगा राक्ष पाञ्चाली रूपममताम् ।
 मत्याजैवगुणोपेतां भन्तु प्रियहिंसैपिणीम् । [5]

उत्तरां मूहि पाञ्चालि गवा क्षिप्र शुचिसिन्धे ।
 अयं क्षिप्र युवा युद्धे ग्राण्टये मय्यमाचिन ।
 सारथि पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहदाला ।
 महाशयो भयेषुद्धे मा चेदन्ता बृहदाला ।
 वैशंपायन ।

मा चोदिता तदा तेन भर्जुनेन शुचिसिन्धे । [10]
 पाञ्चाली च तदागम्य उत्तराया निवेदानम् ।
 ज्ञाना तु समयानुक्त चन्द्र राहुसुगादिव ।
 युधिष्ठिर धर्मपर मत्याजैवपथे स्थितम् ।
 अमर्षयन्ती तद् न शृण्वा फललोचना ।

उत्तरामाह यचन मयिमध्ये विलासिनी । [15]
 [(L. 1) T2 उत्तरवियार्जुनो वाक्य — (L. 2) T2 ह्य (for वाक्य) M1 उवाच तमनुस्मरन् (sup lin उपांशुप्रतमाचरन्), M2: 2 'शुप्रतमनुस्म'; M3 'शुप्रतमस्मरन्' — (L. 13) T1 G2 M1: 2 'जैवगुणान्वित; T2: G1 2 M2 'जैवपथि स्थित — (L. 15) M विलासिनी]

12 ५ missing (cf v 1 4) — *) MSS बृहदाला, 'दा etc also — For 12-13th, S subst

624* द्रौपदी ।
 योऽय युवा वारणयूथपोपमो
 बृहदालास्तीति जनेऽभ्यभापत ।
 युवा हि पार्थस्य स सारथिस्तदा
 धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्धे ।

C. 4 1187
E. 4 22. 17
K. 4 22. 20

धनुष्यनवरश्वासीत्स्य शिष्यो महात्मनः ।
 दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १३
 यदा तत्पावको दावमदहत्खाण्डवं महत् ।
 अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता ह्योत्तमाः ॥ १४
 तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
 अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १५
 येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।

अस्याः स वचनं वीर करिष्यति न संशयः ॥ १६
 यदि वै सारथिः स स्यात्कुम्भन्मर्दानसंशयम् ।
 जित्वा गात्र समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ १७
 एवमुक्तः स सैरन्ध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
 गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय वृहन्नडाम् ॥ १८
 सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम् ।
 यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[(L 2) T₁ G₂ M₂ जनो (for जने). — (J₁ 3) T₁ G₁ ३ पुरापि G₂ M₂ ३ तदा (for तदा) — In G₁, there follows a passage given in App I (No 34).]

13 Ś₁ missing (of v 1 4) For S of v 1 12 — ^a) B₂ D₁ ३ sm १ ० अनरम; Co अनवर (as in text) D₁ ३ हि (for च) B₁ धनुषरश्वासीत् — ^o) K D₁ ४-३ वीरश् S स दृष्टपूर्वो हि (M₁-३ -पि) मया — ^d) Dn₂ D₁₁ १३ विचरन् (for चरन्त्या) S पाण्डवाल्ये (for पाण्डवान्प्रति)

14 Ś₁ missing (of v 1 4). — ^{ab}) B₂ D₁-३ ३ १० तु (for तत्) B₂ D₁ ३ पाण्डवो (for पावको) S यदा (T₁ यथा, G₂ तदा, M₁-४ यदा)नेन सहायेन स्वांडय चादहत्पुरा — ^o) G₁ ३ पुरा (for तदा) B D₂ ३ ३ १०-१२ G₁ ३ तेन (for अनेन)

15 Ś₁ missing (of v 1 4) — ^b) D₂ भागदा; D₂ अनेकदा (for सर्वदा) — After 15, S (except M₂, M₂ om lines 3-4, T₂ om line 4) ins.

625* वंशपायन ।

तत. सैरन्ध्रिमहिता उत्तरा आतुरमवीत् ।
 अस्यथेयेमा सारथ्ये वीर शीघ्र वृहन्नलाम् ।
 शिक्षितैषा हि सारथ्ये नर्तने गीतयादिते ।
 सैरन्ध्याद् महाप्राज्ञ स्तुयन्ती वै वृहन्नलाम् ।

[(L 1) G₁ ३ महितोत्तरा आतुरमवीत् — After line 2, T₁ reads 17 for the first time — (L 3) T₂ G₁ ३ गीतयादने]

T₁ G₂ cont

626* श्रुत्वोत्तरोत्तरायापय सैरन्ध्या ममुदीरितम् ।

सपार्थ मनसा सम्यक्सैरन्ध्रीं पुनरमवीत् ।

T₁ G₂ cont T₂ G₁ ३ M ins after 625* (M₂ ins. after 15)

627* उत्तर. ।

सैरन्ध्रि जानामि मम प्रत हि
 कृषीयो न एष पुरुष स्वय हि ।
 नाह प्रयक्ष्यामि वृहन्नलं शुभे
 वक्षु स्वय यच्छ ह्यान्ममेति ।

[(L 2) T₁ G₁ ३ न वाय, G₂ य एष, M₁ नु एष — (L 3) G₂ M₂ प्रयक्ष्यामि — (L 4) G₁ भवाम वै यदि (for ह्यान्ममेति)]

T G cont.

628* सैरन्ध्री ।

भयकाले तु समासे न मन नामत पुन ।
 यथा दु र प्रतरति कर्तु युक्त चरेहृष ।
 इति धर्मविद् प्राहुन्स्साद्वाप्या वृहन्नल ।

[(L 2) T यथा युक्त प्रचं; G₁ ३ यथा युक्त (G₂ 'क्त' प्रत)]

16 Ś₁ missing (of v 1 4) — Before 16, M ins सैरन्ध्री — ^a) G₂ M₁ सा (for या) — ^b) B₂ ४ D₂ ३ G₁ ३ यदास्मिनी, D₁ sm १ ० कनीयसी; M₂ शुचिस्मिता, Ca v यवी (as in text) — ^o) B₁ ३ ३ T₁ सा, D₁ तु; T₂ G₁ ३ M तु (for स) B₁ ३ ३ D₂ ४.१ ३ १० transp वचन and वीर B₂ D₁ ३ ३ ३ वीरो वचन (for वचन वीर) B₁ Dn₁ वीर (for वीर) Dn₂ D₂ ११.१३ अस्या प्रवीर (D₂ 'रो) वचन

17 Ś₁ missing (of v. 1 4) T₁ reads 17 (for the first time), after line 2 of 625* (of v 1 15), repeating it here with v 1 — ^a) B₁ ३ अस्य, B₂ ३ ३ (T₁ both times) रो; D₂ असौ (for वै) D₂ तु, T₁ (both times) G₁ ३ सा (for स) — ^b) D₂ जित्वा, T₂ हत्वा (for सर्वान्) K न सदाय, B D₂ ३ ३ ३ ३ ३ T₁ (first time) G₁ ३ न सदाय, Dn₁ असदाय M₂ सर्वा यदायुत्स. — ^o) K समानीय — ^d) D₁ ३ T₁ (second

C 4 1 02
E 4 87 7
K 4 82.40

प्रणयं भावयन्ती सा सखीमध्य इदं वचः ॥ २
गावो राष्टस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नडे ।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ३
नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ।
तेन नास्ति समः स्रतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ४
तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नडे ।
आचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ५

सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नडे ।
पुरा दूरतरं गावो हियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ६
अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तथा सख्या परंतपः ।
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ ८
तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।

तथा), D₁₀ सखीं प्रणयसयुता — °) K₂ प्रहसत्यग्रवीद्
D₁₀ वाक्य (for राजन्) — °) B D किम् (for कुत्र)
D₁₋₈ आगमनकारण (for आगमनमित्युत)

2 For S, of v 1 8 — °) D₁₋₈ भापयती, C_v भाव°
(as in text) B₁ 2 4 D_n D₁₋₈ 0-12 सा (for सा).
— °) B₁ D₈ सखीमध्यात् (for 'मध्ये) — Aftor 2,
D₈ (marg) 9 ins

631* उवाच स्वरया युक्ता चोत्तरा मधुराक्षरम् ।

3 For S, of v 1 8 — °) Some MSS बृहन्नले
(*३) — °) K₁ B₁ 8.5 D_n D₈ 0-8 11.12 ता (for तान्)

4 For S, of v 1 8 — °) B₁ 2 D₈ नाचिरं K₂
B₁₋₈ D_n 2 11 निहतस, D_{n1} D₁ 2 7.10 यहतस, D₈ हि
हतस; D₁₂ सारथिस् (for च हतस) — °) D₁₀ नास्य
(for नास्ति)

5 For S, of v 1 8 — °) B₈ चरये त्वा, D₁₀
सारथ्यर्थे — °) K हयस्थाने, D₁₀ रथज्ञाने (for हयज्ञाने).
— Aftor 5, B₁ D_n D₁₋₈ 5 (marg) 7-12 ins

632* अर्जुनस्य किलासीस्व सारथिर्देयित पुरा ।

त्वयाजयस्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभ ।

[(L 2) D₈ 9 पांडुनदन (for पाण्डव°)]

6 For S, of v 1 8 — °) B₂ त, D₁ 2 4 7-9 म
(for सा). B D_n 2 D₁ 5 7-9 11 12 transp मम and कुरु
D₁₀ सारथ्य कुरु भद्र ते मम भ्रातुर्बृहन्नडे — °) B₁ D₈ 11 12
Ca पुराद्; B₁ D₈ 0 दूराद्, C_v rp (A) पुरा (as in text)
— °) D₈ कौरवैर् (for कुरुभिर्).

7 For S, of v 1 8

8 For S, see below — °) D₁₋₈ तनयाख्या (for
तया सख्या) B (except B₁) D₄ पुन पुन (for परंतप)
— °) D₁₋₈ समीपम् (D₈ °वे); C_a सकाशम् (as in text)

For 1-8, S subst

633* वेदापायनः ।

सा वज्रवैद्यैर्विकारकुण्डला
विनिद्रपद्मोत्पलपत्रगन्धिनी ।

प्रसन्नताराधिपसनिभानना

पार्थं कुमारी वचन वभाषे ।

हरन्ति विच कुरुव पितुर्मे

[5]

शत सहस्राणि गावा बृहन्नले ।

सा भ्रातुरध्वान्मम सथमस्व

पुरा परे दूरतरं हरन्ति गा ।

सैरन्ध्रिराख्याति बृहन्नले त्वां

सुशिक्षिता सम्रहणे रथाश्वयो ।

अह मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो

मया घृता तत्र न चेद्गमिष्यसि ।

तथा नियुक्तो नरदेयकन्यया

नरोत्तमः प्रीतमना धनजयः ।

उवाच पार्थः शुभमन्दया गिरा

[15]

शुभानना शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।

गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि

हुतादान प्रज्वलितं व्रजामि वा ।

इच्छामि तेऽह वरगात्रि जीवित

करोमि किं ते प्रियमद्य सुन्दरि ।

[20]

न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये

वैवस्वत प्रेतपतेर्महामयम् ।

स एवमुक्त्वा कुरुवीरपुगवो

विलासिनीं शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।

बृहन्नलारूपविभूषिताननो

[25]

चिराटपुत्रस्य समीपमाव्रजत् ।

G₂ cont.

034* तमाव्रजन्त वरमूर्णैर्वृत्त

महाप्रभ वारणयूथपोपमम् ।

गजेन्द्रग्राह कमलायतेक्षण

कवाटवक्षस्थलमुन्नतांसम् ।

तमागत पार्थममिग्रकर्शन

[5]

महाबल नागमिव प्रमाथिनम् ।

वैराटिरामघ्य ततो बृहन्नलं

गवां निनीपन्पदमुत्तरोऽग्रवीत् ।

जन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधुरिव ॥ ९
 द्रादेव तु तं प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽस्यभाषत ।
 त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्रिमत्पर्वयत् ॥ १०
 पृथिवीमजयन्कृन्वां कुन्तीपुत्रो घनंजयः ।
 मरुत्री त्वां समाचष्ट मा हि जानाति पाण्डवान् ॥ ११
 संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नडे ।
 कृन्भिर्योन्स्यमानस्य गोधनानि परीष्यतः ॥ १२
 जशुन्स्य किलामीत्स्वं मागधिर्देधितः पुरा ।
 च्चपाजपन्महायेन पृथिवीं पाण्डवर्षमः ॥ १३
 एवमुक्त्वा प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नडा ।

का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ १४
 गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
 तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ १५
 उत्तर उवाच ।
 बृहन्नडे गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
 क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृहीष्व ह्योत्तमान् ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
 उत्तरायाः प्रमुखातः सर्वं जानन्नरिन्दम ॥ १७
 ऊर्ध्वमुखिष्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ।

C 4 1215
 B. 4 27 24
 K. 4. 2E. 62

9 *) K B: Dn D11 12 तन्मात्रज, B: मा तं घं, T1
 तथा घं (for त मा घं) — *) B1-4 D1c 11m S गज,
 B: Dn D2.4 7-2.11 12 निशु, D: शपुर् (for निशुर्) G:
 नाम (for गज)

10 *) K B D (except D1-2 c) वा, S म (for त)
 — Before 10^{6d}, M1: 2 105 टनर

11 *) D: पृथ्वीं समन्वयत्, S पृथिवीं चावयत् — *)
 Dn D1-2 3 c 11 12 G1 यन्नाचष्टे, S (except G1) समाचष्ट
 — *) D: 3 मा जानाति घ, G: M: मानिजानाति B: 3
 D: पांडव B: पार्थिवान् (for पाण्डवान्)

12-13 For 12-13, S subst

635* देवेन्द्रमारथिर्गो मागधि रथ्याग्रिध्रम ।
 मुमग्नो जातदग्नेयस्य विष्णोर्यन्ना च दारुह ।
 अग्न सूष्यन्ता च मुमघ्नो दशरथस्य च ।
 सर्वं सारथ्यं रथात्वा न वृक्षलया समा ।
 इत्युत्तेऽह च मरुन्धया तेन त्वामाह्वयामि घं । [5]
 आहृता एव मया माधं योद्धु याति वृक्षले ।
 दृग्दृग्तर गात्रो भवन्ति कुरुभिर्हता ।

[(L 2) T: G: M मह्यमाहो (G: मागे यथा) जातदग्ने,
 G: मुमघ्नो जातदग्नेश्च (for prior half) — (L 3) T
 G: 3 मुमग्नो वा दशरथे सूष्यन्ता यथाग्न]

14 *) D: इत्युक्त्वा प्रत्युवाच, S त(M: अ)थोक्त्वा
 प्रत्युवाचेत् (T: च्चन) — Before 12^{6d}, M: ins बृहन्नडा
 — *) D: 3 गत्रि (for दक्षिर्) — *) D: ममरं
 (for सम्रामं)

15 *) N (except K1, S1 missing) नृत्य (D: नृति),
 Cv नृत्त (as in text) S transp गीत and नृत्त — *)
 D: 3 तयाग्रिच, Cv पृथग्विधं (as in text) — *) D:
 (m as in text) तत्करिष्याम्यर् मवं — *) B: 3 Dn

D11 12 S मम (for मयि)

16 *) D: गायको B: D: 3 10 नर्तको B1-2.5
 D c गायनो नर्तनो (B: 3 D: नर्तको, B: चादनो) वापि
 चादनो (B: नर्तनो, D: चादको) वा पुनर्भव — For 16,
 S subst.

636* एव नर्तको वा यदि वापि गायक

क्षिप्रं तनुय परिषत्य भागुमत् ।

[M1-3 नर्तनो (for नर्तको) T: G: 3 चापि (for वापि)]

— After 16, S (M: 3 om lines 1-4) ins

637* अभीक्ष्णमाहुस्त्रय कर्म पारथ

क्षिप्रं प्रदायन्ति मसाद्य चान्तिके ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा नृपसुनुमत्तम

मदा मथित्वाहुंनमम्यनन्दयत् ।

अथोत्तर पारथाय शताक्षिम

[5]

स्ववर्णचित्र परिशुष्य भागुमत् ।

वृक्षलयाय प्रददां मय तदा

विराटपुत्र परवीरवातिने ।

तदाज्ञया मात्स्यसुतस्य वीर्यवा

नकर्तुं कामेव ममाटदे तदा ।

[10]

वृक्षला ।

यद्यन्नि च रणे शौर्यं शक्तिः स्याद्विपतां वधे ।

अह स्वामभिगच्छामि यत्र एव यासि तत्र भो ।

[(L 11) T: G: M: 3 दायक स्याद्विपता वध (for
 posterior half)]

17 *) T: तत् स (for स तत्र) Dn: D11: 12
 नर्मयुक्तम्, Ca c.v नर्मयुक्तम् (as in text) — *) Dn:
 D11: 12 पांडव यत्नी; D1-3 पांडुनदन (for पाण्डवो बहु)
 — *) B (except B: Dn1 D1-10 S अरिन्दम (for 'दम)

C 4 1219
B 4 37 24
K 4 38. 01

कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ १८
स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यदृहन्नडाम् ॥ १९
स विभ्रत्कवचं चाप्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २०
धनूंषि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ॥ २१
अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामद्वुवंस्तदा ।
बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ॥ २२

पाञ्चालिकार्यं सूक्ष्माणि चित्राणि विविधानि च ।
विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखात्कुरून् ॥ २३
अथ ता बुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ २४
यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ २५
एवमुक्त्वा तु वीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्वयान् ।
कुरूनभिमुखान्शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

18 ^{a)} Dn₁ D₂ प्रहसन् (for प्राह^{*}) — For 18, S subst

638* तमादवान प्रमदा जहासिरे
झधोमुख वीरवरोऽभ्यहारयत् ।
ततस्त्रिश्चीनकृत सपत्नहा
झधोमुख कवचमथाम्यकर्षयत् ।
सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो [5]
झज्ञातवत्सर्वकुरूपवीर ।
ऊर्ध्वं क्षिपन्वीरवरोऽभ्यहारय
स्पुनश्च यत्नात्कवच धनजय ।
एवप्रकाराणि यद्वृत्ति कुर्वति
तस्मिन्कुमार्यं प्रमदा जहासिरे । [10]

[M₂ om lines 3-6, M₈ om lines 3-4 — (L 5)
G₂ M₁ स नाम जानन्नपि (for सम्यक्प्रजानन्नपि) — (L 6)
G₁ स सहाकृतम् (for सर्वकुरूपं) — (L 8) G₂ M
पुनर्नि (G₂ पुनश्च) यत्ता वचनात् (M₂ स न) धनजय]

19 ^{a)} B (except B₅) D₂ s 6 s 10 त (for तु) K
विमुह्यती, B₂ D₅ ० पिनह्यत, B₄ विमुचत, Dn₂ विमुच्यत,
D₁ s Co r विनह्यत, Co p विपर्यस्त, Co v विमुह्यत (as in
text) — ^{b)} B₂ D₄ s तदा (for तत) D₈ तथोत्तर
(for उत्तरस्त) — For 19, S subst

639* तथा विकुर्वन्तममित्रकर्शनं
नैवोत्तरः पर्यभवद्वनजयम् ।
त राजपुत्र समनाहयस्त्वय
जाम्बूनदान्तेन शुभेन वर्मणा ।
कृशानुवत्प्रतिमेन भास्वता [5]
जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ।

[(L 2) G₁ s पर्यहसद् (for भवद्) — (L 4) T₂
जावृ दृष्टेन, M^{*} नदांताकृपणेन (M₁ भरणेन; M₈ वरणेन)]

20 ^{a)} B D₅ ० यभार (for स विभ्रत्). Dn₂ D₁ 12
दिव्य (for चाप्य) — ^{o)} K चारुम्, D₇ सैहम् (for
सिंहम्) B (except B₄) D₁ s ० ० 11 12 ध्वज सिंह (D₇
सैह) समुच्छ्रित्य — ^{d)} B D₅ ० सारथ्यं, Dn₂ D₁ 12
सारथि (for सारथ्ये) — For 20, S subst

640* अथास्य शीघ्र प्रसमीक्ष्य योजय-
द्रथे हयान्काञ्चनजालसवृतान् ।
सुवर्णजालान्तरयोक्तृभूषणा-
सिंह च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ।

21 ^{a)} S विचित्राणि (for महा^{*}) — ^{b)} D₁ s निप-
गान्; M₅ शराश्च (for वाणाश्च) D₄ विपुलान्, G₁ विविधान्
(for रुचिरान्) K रुचिरानान् (for रान्यहून्) — After
21^{ab}, S ins

641* आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च सन्यसत् ।
[M₁ s च सन्यधात्, M₈ च सह***, M₅ उपाहरत् (for
च सन्यसत्)]

— ^{o)} S (except T₁ G₁ M₅) आरुह्य (for आदाय)
22 ^{b)} S चैव (for ताम्) — ^{d)} B Dn D₄-7 ०-12
M₄ (inf lin as in text) च (for न)

23 ^{a)} B₄ पाञ्चालिकानि, G₈ (inf lin) बालकार्यं च,
Ca as in text Co r s cito पाञ्चालिका B₂ s s Dn₁
D₂ s चित्राणि (for सूक्ष्माणि) — ^{b)} B (except B₄)
Dn₁ D₅ सूक्ष्माणि, D₁-8 दिव्यानि, S रत्नानि (for चित्राणि)
B Dn₁ D₅ च मृदूनि (B₄ रुचिराणि) (for विविधानि)
— ^{d)} Dn₂ D₈ 11 12 G₈ बहून् (for कुरून्) D₁-8
भीष्मद्रोणपुत्रोगमान्

24 ^{a)} B Dn D₅ s 10-12 एव (for अथ) — ^{b)} K₁
D₁ s s सहिता, K₂ हसिता, G₁ सस्मित, G₈ सुस्थिता
(for सहिता) K कुतितनदन; S (except T₂) कुरुनन्दन

३६

वैशंपायन उवाच ।

स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवीजयः ।
 ग्रयाहीत्यत्रवीन्ध्रं यत्र ते कुरुवो गताः ॥ १
 ममवेतान्कुरुन्यावजिगीषूनवजित्य वै ।

गाथैषां क्षिप्रमादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ २
 ततस्तांश्चोदयामाम सदधान्याण्डुनन्दनः ।
 ते हया नरसिंहेन चोदिता चातरंहसः ।
 आलिखन्त इवाकाशमूहः काञ्चनमालिनः ॥ ३

C. 4. 122
 B. 4. 22. 3
 K. 4. 22. 4

(Ms 'मन्म') — D₁ is missing from 4. 35 24^f up to 4. 36 39^f — ^a) D_L उवाच प्रथमन्त्यर्थे — ^a) G₁ नाश्च (for नेच) D₂ s 'नमीर'. Many MSS निम्बन (for निम्बन)

25 D₁ missing (cf. v l. 24) Before 23, N (Ś₁ D₁ missing) ins वृहस्पदो (or 'लो)वाच — ^a) D₂ 10 चत् (for यदि) — ^b) G₁ s जेन्वेति (for प्रिजेप्यति) D₂ s महारथ — ^c) B₂ s s D₂ e तदा (for अथ) D₂ s आहरिष्यामि कामानि — ^c) D_{n1} D₂ विविधानि (for रचिगानि) T G₂ M वृहस्पत्यानरणानि च, G₁ s वृहस्पति विविधानि च

26 Before 26, all MSS (Ś₁ D₁ missing) ins चंनं ट* (resp पंनं*), which latter, in D₂, is followed by 643* (see below) — ^a) D₂ 10 प्रागोटयत् (for प्राचोटयत्) — ^a) B Dn D₂ e. s 10-12 'मुम्' (for 'मुनात्') D₂ e. s शून (for शूमे) — For 26, S subst.

642* अयोत्तरो यमं महाप्रभाच
 मुवर्षेवैदृष्यपिष्टृत रदन् ।
 आमुच्य मीर प्रयया रयोत्तम
 घनजय मारयिन प्रगृह्य ।

[(L. 1) G₁ s 'प्रनाप (for 'प्रनाच) — (L. 3) T₁ G₂ रथेन (for रयोत्तम) — (L. 4) G ins त after प्रगृह्य]

B Dn D₂ e-12 S ins after 26 D₂, after (the interpolated) 'पंनं ट*' (see above)

643* तमुच्य वीक्ष्य रयोत्तमे मित
 वृहस्पदाया महित महाभुजम् ।
 क्षियथ कन्याश्च द्विजाश्च सुवता
 प्रदक्षिण चक्रुथोबुधना ।
 यदुंनस्यर्षमनुन्यगामिनः
 पुरानव न्याण्डप्रदाहमद्रुत्सम् ।
 कुन्त्यमायाद्य ग्णे वृहस्पदे
 महोत्तरेणान्मु तदथ मद्रुत्सम् ।

[5]

[(L. 1) S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) B₂ s De रयोत्तम(B₄ 'र')म् — (L. 2) S वृहस्पदा चैव महाजनमदा — (L. 3)

B₂ Dn₂ D₂ s-12 सुस्यवद्यता, B₂ द्विजाश्च मन्मता. (for द्विजाश्च सुवता) — (L. 4) B₁ s(m as in text) D₂ अयोत्तर तदा, B₂ अयो द्विजाश्च, D_{n1} सुहृदवत्तदा (for अयोबुधना) S प्रदक्षिण मगलिनो ए(T₂ M₁ s 'नश्च; G₂ 'नोम्य, M₂ s 'न च, M₄ 'नन्व)पूजयन् (M₁ चक्रिरे, M₂ चक्रुः) — (L. 5) B₂ यदुंनस्यस्य गजेद्रगामिन, D₂ यदुंनस्योत्तमगामिन पुरा — (L. 8) D_{n1} D₂ T₂ G₁ M₂ transp अन्तु and अथ B₂ S तव (for तद्)]

Colophon. Ś₁ could not be collated, D₁ missing, D₁ om it. — Sub-partan K₁ गोप्रह, B₁-4 Dn D₂-e. s 0 11 12 उत्तरगोप्रह, T G₂ M₁ 2 s गोप्रहण — Adhy name B Dn₁ D₂ 10 T₂ M₂-4 उत्तरनिर्याण, D₂ रयारोहण, T₁ G₂ वृहस्पत्यामारष्ये उत्तरनिर्याण — Adhy no (figures, words or both) K₁ B₁ D₁ 35, D₂ s M₂-4 36, D₂ 33, D₂ 34, T G M₁ s 37 — S'to/a no D₂ 29

36

Ś₁ is missing up to st. 4 (cf. v l. 4 34 4), D₁ is missing up to 39^f (cf. v l. 4 35 22)

1 ^b) B₂ Dn₁ D₂ (m as in text) अकुतोमय, Ca पृथिवीजय (as in text) — ^a) D₂ s स्थिता (for गता)

2 ^a) B Dn₁ D₂ e 10 मवानं, D₂ याले, D₂-9 चादि, G₁ आय (for यावत्) — ^b) D₂ जिगीषुर् (for 'पून्) B₂ च विजित्य (for अवजित्य) S (except G₁ 2) च (for च) B₂ D₂ e 10 विजिगीषुन्विजित्य च — ^c) Dn D_{n1} 12 तेषा, S चैता (for चैषां) B₁-3 s De गार्क्ष्वे(De 'ते)षां ममादाय, D₂ 2 s गाश्च क्षिप्र ममादाय — ^c) B₁-3 s Dn D₂ e s 10-12 पृष्यामि (for आयामि) K Dn₁ D₂ s अहं, S मत् (G₂ तत्) (for स्वं) B₁ पुनराया स्वक पुर, D₂ sm 7 9 प्रप्रेक्ष्यामि निज पुर

3 ^a) B₂ तान्देदा*, D₂ s प्रनोद*; D₂ तान्देर* (for ताश्चोद*). — ^b) D₂ 10 नरसिंहेन (for 'सिंहेन) — ^c) B₂ Dn₁ D₂-4 7 नोदिता, B₂ देशिता, D₂ प्रेरिता (for चोदिता) S क्षीघ्रवाहिन (G₁ s M₂ 'गामिन) (for चातरहम) — D₂ om 3^f — ^c) K₂ B₂ आलिहत्, D₂ आलिहत्,

[159]

C 4 1233
B 4 38.4
K 4 39.5

नातिदूरमथो यात्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।
अवेक्षेताममित्रमौ कुरूणां बलिनां बलम् ।
श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ४
तदनीकं महत्तेषां विवभौ सागरस्वनम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ५
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृष्टरसत्तम ॥ ६
तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शांतनवेन च ॥ ७
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।

हृष्टरोमा भयोद्विभः पार्थ वैराटिरब्रवीत् ॥ ८
नोत्सहे कुरुभिर्योद्दुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ।
प्रतियोद्दु न शक्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ॥ ९
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकर्मुक्ताम् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
दृष्ट्वैव हि परानाजावात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ १०
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाहिकः ॥ ११
दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ।

Co v आलिखत (as in text) D₁ आलिखत्सद्दवाकादा
— ^f) B₁ ययु; Cr वसु; Co rp (Cat) ऊहु (as in
text) — Ca cites 3^f entirely as in text

4 ^a) B (except B₂) D (except D₁ 7 9, D₁
missing) T G₂ गत्वा (for यात्वा) — ^b) S मत्स्य (G₁
मत्स्य, M₁ राज) — ^c) B₁ D₅ 6 M₅ अवेक्षेताम्, D₁₁
D₁ 7 M₁ 2 4 अवेक्षताम्, D₂ अवेक्षितम्, D₃ अवेक्षते (for
अवेक्षेताम्) S (except T₂ G₁) अवित्रस्तौ (for अमि
त्रमौ) — ^d) D₀ भूत्वा, M₂ यात्वा (for गत्वा) — ^f)
D₂ 2.8 (for avoiding hiatus!) व्याससाद (for आस*)
B₁ D₁ 7 9 तदा, D₁₁ D₂ 2 8 10-12 असौ (for अथ), S
शरौ ददृशत् कुरून् — After 4, N (S₁ D₁ missing)
ins

644* तां शमीमन्ववीक्षेता व्यूढानीकाश्च सर्वदा ।

[B D₅ 6 तत्समीपे (for तां शमीम्) K D₁₁ D₁₁ 12
अन्ववैक्षन्, B D₂ 5 6 *वैक्षेता, D₂ *वीक्षेथा, D₁ 7 9
*वेक्षयाथ, D₁ m 10 *वेक्षेतां, D₃ *वेक्ष त्व B₈-5 D₈ 6
व्यूढानीक च (for *नीकांश्च) K D₂-4 7-9 गच्छत (for
सर्वदा)]

5 S₁ resumes — ^b) B (except B₁) वितत (for
विवभौ) S₁ B₁ D₁₁ D₁₀ सागरोपम (for सागरस्वनम्)
— ^c) D₁₁ भ्रम* (for सर्प*) S ससर्प (T G₁ 8 *स्पर्श)
माण (or *न)माकाशे

6 ^b) T G₁ सर्वदा, G₂ M₄ सवेत (for सर्पता)
— ^d) G₂ M₁ 5 दिवस्पृष्ट् B₁ 8 5 D₁₁ D₁₀-12 कुरु*
(for नर*)

7 ^a) D₁₁ D₈ 4 6 तदानीक S अथो वी (M₁ द्वी)क्ष्य
(M₂ अथालक्ष्य) (for महद्दृष्ट्वा) — ^b) M₁ 2 रथाश्वगजस*
— ^c) D₁ *मुखैर् (for *कृपैर्)

8 ^a) D₀ अपि (for च) K₂ B₈ D₁₁ D₈ G M₂ 4 5
द्रोणेन सहपुत्रेण — After 8^{ab}, D₂ (marg) ins
645* तेषा तत्सैन्यमतुल दृष्ट्वा भयविवर्धनम् ।

9 Before 9, N (D₁ missing) ins उत्तर उवाच, T₁
वैराटि, T₂ M₅ उत्तर — ^b) B₂ 2 5 D₂-8 8 10 S च (for
हि) — ^c) D₁ *प्रवीरसयुक्त, of. Cv — ^d) S₁ B₉
D₈ 0 7 शक्यामि; S शक्नोमि (cf. v 1 16^a) — ^f) T₁ G
भयानक, T₂ M भयकर (for अनन्तकम्)

10 ^a) M₁ 4 कौरवीं (for भारतीं) — ^b) S₁ वीर*
(for भीम*) — After 10^{ab}, S ins

646* देवैरपि सहेन्द्रेण न शक्य किं पुनर्नरे ।

— ^c) S *कलिल — ^d) D₈ S *समाकुल — ^e) D₁ च,
G₁ 8 तु (for हि) B₈ (m as in text) 4 D₈ (m as in
text) 6 Co पुरोया (B₈ D₀ Co *जा)ता, D₈ परानेतान्, D₇
परा ग्लानिर्, S परानीक (for परानाजौ) — ^f) B Dn
D₈ (m as in text) 6 10-12 S मन* (for आत्मा) D₈
प्रव्यथित मम (m प्रव्यथतीव मे as in text)

11 ^{ab}) D₀ transp भीष्म and कर्ण S₁ यत्र द्रोणश्च
कर्णश्च कृपश्चैव वि* — ^d) D₁ 9 सोमदत्तिश्च B Dn
D₁ 5 7-12 च (for अथ)

12 ^a) S तदा (T₂ M₁ 5 *था) राजा (for तथा वीरो)
— ^b) D₈ बलिना (m रथिनां as in text) S₁ K राजा
परमदुर्लभ (S₁ *दुर्जय*), S वीरो (M₁ ततो) दुर्मर्षण पटु
(G₁ पर*) — ^c) S धृति* (for द्युति*) — T₁ G (G₁
om line 5) ins after 12 T₂ M₆, after 13^{ab} M₁ 3
ins lines 1-2 after 13^{ab} and lines 3-6 after 13
M₂ 4 (om lines 1-2 along with 13^{ab}), after 13

647* मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ।

नीतिमन्तो महेष्वासा सर्वाश्चकृतनिश्चया ।

धुतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशगदाः ॥ १२

दृष्ट्व हि कुरुनेतान्व्यूढान्कात्प्रहारिणः ।

दृष्टितानि च गेमाणि कञ्मलं चागतं मम ॥ १३

वैशांपायन उवाच ।

अवियातो वियातस मौर्ध्याद्वृत्स पश्यतः ।

परिदेवयते मन्तः मकागे मव्यसाचिनः ॥ १४

त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।

नवां सेनामृषाढाय न मे मन्ताहै सैनिकाः ॥ १५

मोऽहमेको बहुन्नालः कृतान्वानकृतथमः ।

प्रतिभोद्धुं न शक्यामि निवर्तस बृहन्नडे ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

भवेन दीनरूपोऽसि द्विपतां हर्षवर्धनः ।

न च तावत्कृतं किञ्चित्परं कर्म रणाजिरे ॥ १७

स्वयमेव च सामान्य बह मां कौरवान्यति ।

मोऽहं त्वां तत्र नेप्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ १८

मव्यमामिपगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।

नेप्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ १९

तथा क्षीणु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।

कन्यमानोऽभिनिर्णाय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २०

न चेद्विजित्य गाम्नास्त्वं गृहान्नें प्रतियास्यसि ।

C. 4 123
E. 4 22-23
K. 4. 23, 27

दृष्ट्वा सर्वेमेन्वाना ईवगपि सवाक्यं ।

पत्राकिनश्च मातङ्गा मव्यजाश्च महारथा ।

विप्रकीर्तां दृष्टोद्योगा वाजिनश्चित्रनूपिता । [5]

ताङ्केतु मन्तरे शूरान्दुर्द्विगृह्णागत ।

[(L 4) G1 नोवा मचा गदा मचा वाजिनो वेनिता नृप]
Thereafter M.L.s repeat 13rd

13 M.L.s om. 13rd. — *) S (M.L.s om.) मवांन
(for पत्रान्) — After 13rd, Tz M. ins 647*, while
M.L.s ins lines 1-2 only of that passage, after 13,
M.L.s ins. lines 3-6 of 647*, after 647*, M.L.s
repeat 13rd

14 *) K D- अवि गतोपि (D: 'तो वि-') यां, B Dn
Dz 2.2.1) Cr ap अविजातो विजातस्य; Cc.v rp as in
text. Cs cites वियात ३-Ca प्राचां तु मयकार पाठः ।
नदा वियातो दृष्ट । अविजातोऽग्रगाम । ३ — *) Bz
Dz 2. om. २ सूत्रो, Dn1 D. c Cr ap मौर्यै, D. मौर्याद्
(for मौर्याद्) — For 14th, S subst.

645* दृष्ट्वा तु मन्तरीं मेना कुरुत ददप्रन्विनाम् ।
— *) G1 मन्तं (for मन्त) — *) D: मन्तपि (for
मकागे) G1 मेनां दृष्ट्वा उताग्रत.. Cs cites the whole
stanza as in text, with only सूत्रो for मौर्याद्

15 Before 15, Kz Dz २ (margin) १-२ T1 Gz ins
उत्तर.. — *) B (except Bz) Dz २ अस्मिन्, S वै (for
म-) B (except Bz) Dz २ मनिं (for अग्निं) — *) S
मनां (for टपां) — *) Dz २ वने (Dz न वे) तिष्ठति
सैनिका..

16 Dz om. 16th — *) S अहम् (for मोऽहम्)
D: पत्रान् (for दाट्) — *) S1 Dn2 D c 11.12 शक्यामि;
Bz S प्राप्तामि, D: पश्यामि (cf. v L 5th) — *) S

निवर्तय (fo- 'तंम्) — After 16, S ins
649*

वैशांपायन ।

व तयावाटिनं तत्र शीनसु प्रत्यभाषत ।

संप्रत्य पुनस्त वै सर्वलोकमहारथ ।

17 N (D1 missing) दृष्ट्वादा (or 'ला) (for अर्जुन)
— *) D: पातिरीनो (for दीनरूपो) S मयादृष्टीगंरूपोमि
(T1 Gz 'द्विर्दीर्गद्वयो) — *) Some MSS हर्षवर्धन
— *) B (except Bz) Dn1 Dz २-10 transp किञ्चित्
and कर्म (in *) S1 न चैव च परं किञ्चित्, K भवेत्त च
दृष्टं किञ्चित् — *) S1 कृत (for परं)

18 *) S1 K बहुना (for बह मा) — *) S1 K Gz
त्र, B (except Bz) Dz-१ 10 Ca अथ, Dz Cv टप (for
त्र) Bz ग्यामि, Bz-२ Ca वद्यामि, Cc.v नेप्यामि (as
in text) — *) S1 Dn1 Dz २ Gz २ Mz ते, Ds इमे, Tz
पूव (for पूते) S1 Mz बहुनो, K बहुनो (for बहुला)

19 *) MSS 'गृहाना, 'गृहीना, 'गृह्णा etc. (for
'गृहणा) — *) T1 Gz मेनानाम्, Mz द्विपतान् (for
कुरूणाम्) — *) K1 पार्थिवाना हि युज्यता, D: पृथिवीमपि
युं, S ना च हि विमना भव, Ca as in text. Cc.v cite
पृथिव्यां, Cr पृथिव्यामपि — After 19, S (M1 om. line
2) ins

650* मसुटनिव गन्मीर कुर्यैन्ममरिडम ।
स्त्रीमकादे प्रतिजाय पुण्याणा हि शृण्वताम् ।
विक्रयमानो निर्वाचा बृष्टि किं नात्र बुध्यसे ।

[(L 1) M1 मयकर (for अरिडम) — (L 2) Gz २
अशृण्वता (for हि शृ) — (L 3) Ms युज्यमे (for यु)]

20 M1 om. 20th, Mz om 20 — *) S1 'निनि-
यांन किम', Dz टप्ते भवति य पूर्व किम S (M.L.s om.)
रथमाम्य (Mz 'न्याय) निर्वाचा (Mz 'च) किमर्थं न च

तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽञ्जुवन् ।
 क एष वेपप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥ २९
 किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ।
 सारूप्यमर्जुनखेव क्लीवरूपं विभर्ति च ॥ ३०
 तदेवतच्छिरोशीवं तौ वाह परिधोपमा ।
 तददेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनंजयात् ॥ ३१
 अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनंजयः ।

एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ॥ ३२
 एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ।
 स एष किल निर्यातो बालभावात् पौरुषात् ॥ ३३
 मन्त्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
 उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्ग्रहिः ॥ ३४
 स नो मन्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एष पलायति ।
 तं नूनमेव धावन्तं जिघृक्षति धनंजयः ॥ ३५

C. 4. 1289
 B. 4. 38. 28
 K. 4. 27. 47

658* विप्रमन्त्र पदन्यामर्जनपक्षिव भूतलम् ।
 [T1 G2 : नमयत च, G1 निर्मयत च (for नमययिव)]
 28 °) K शुन्वत (for धावन्त) B1 तथा तमनुधावत
 — °) T1 G2 M केचिदप्य, T2 योषिदप्य, G1.3 तस्य
 रूपम् (for तथात्पम्) D2 : का, S च (for तम्)
 29 °) B2 D1 : 2 10 मु (for त) B1 अनु, D2 : 6
 अपि (for अमि) S त च शीघ्र प्रधावत — °) M1.2
 अवेक्ष्य (for मन्त्रेय) — After 29^{ab}, S ins
 659* मन्त्रिवा ।

कोऽय धावत्यसंगेन परं मुक्ता रयोत्तमम् ।
 — °) A few MSS वेप- (for वेप) S1 B1 Dn
 D2.11 : T2 : मच्छन्नो (for प्रच्छन्नो) B1 एष वेदापरिच्छन्नो,
 G2 एष एषप प्रच्छन्नो — °) S1 B1 : Dn D11.12 भस्मनेव
 (for नेव) G1 नमश्च्छन्न इत्यन्त

30 ^{ab}) S (except M1 : 1, M4 1mf 1in) both times
 वन् (for क्षम्य) — After 30^{ab}, S ins

660* हृद्येव मन्त्रिवा प्राहुर्द्रोणान्मनिदमदधीव ।
 आचार्यं कुरवाण्दूनां मर्ता शुभ्राङ्गिरोपम ।
 किं विचारिण व कार्यमेवेतानामुत्प्रेत वै ।
 धावन्तमनुप्रायश्च निर्भयो भयविमुक्तम् ।
 चेणीक्याप निर्भय प्रविन्नात्रि नरपंभ ।

[(L 3) T1 G1 : न (for व) M किं विचारणया कार्यं
 (for prior half)]

— °) D1 : 1-2 मन्त्र, S आकार (for सारूप्यम्) T G
 मर्तुनर्थय — °) D2 : हृद्यं (for हृद्यं) — After 30,
 S (except G1) ins

661* रूपेण पार्थमददा स्त्रीपममलत्त्र ।
 31 °) M1.2 वाह च (for तौ वाह) — °) K तद्वचं च,
 B1 तत्तदेव, S वन् (M2 : त) तथैव (T2 तथैव च) (for
 तद्वदेव) — After 31, M2 : 4 s ins 662* (cf. v 1 32)

32 D2 om 32^{ab} and reads 32^{cd} in marg after
 35, D2 M2 : 4 s om. (hapL) 32 — °) S1 D2 पुरुदेवेन्द्रो,
 K D1 : एष देवेन्द्रो, D10 च देवेन्द्रो; D11.12 एष देवेन्द्रो (for
 इव देवेन्द्रो) D1 अय सुरेषु देवेन्द्रो — °) MSS मानुषेषु,

मनुष्येषु also (for मानुषेषु) — °) S1 को तु हि, D2 एको
 हि, D1 एकोपि (for एक को) B1 उपायुज्येत्, D2 : 4
 उपाटी (D1 : *दे)यात्, D2 : 7 उपायाति (for उपायायात्)
 T G2 M1 : 3 एकोऽस्मानुपायात्, G1 कोऽस्मानेकोनुयाति स्म,
 G2 एकोऽस्मानुपायान्य — °) D2 : 7 T1 G2 M1 : 2 नान्यो,
 D2 त्रिना, G1 कोन्यो, G2 को हि (for अन्त्यो) T2
 नायमन्यो प्रनजयान् — S ins after 32 (M2 : 4.5,
 which om 32, after 31)

662* द्रोणेन चैरमुक्ते तु कर्ण प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 [T G1 चैरमुक्त्स्तु]

33 Before 33, S (except G1) ins कर्ण K1 om.
 33^{cd} — °) D2 : 4 एव, D1 : 9 एक (for एष) K2 स
 एकाकी विनिर्यातो — °) D1 : 9 बालत्वात् तु पौरुषात्
 — After 33, G2 M1 : 2 s ins (cf 34^{cd})

663* हृद्यं वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्ग्रहि ।
 34 M2 : 4 om 34^{ab}, T G2 M1.2 transp 34^{ab} and
 34^{cd}, G1 reads 34^{ab} after 35^{ab} — °) D1 छयेन; D1 : 9
 नेपेण, Ca मन्त्रेण (as in text) B1 वै छन्न, D2 मच्छिन्न,
 D2 मच्छन्न (for छन्न हि) S1 (by transp) छन्न मन्त्रेण नून
 हि, S (M2 : 4 om) छन्न (G2 : *का) मन्त्रेण वा नून — °) B1
 रभसा; D2 जानानि (for चरन्त) S (M2 : 4 om) जानीष्व
 यातमर्जुन — After 34^{ab}, S (M2 : 4 om) ins

664* ते हि न प्रतिसयातु मन्त्रामे न हि शम्भुः ।
 कथमेकतरस्तेषा समस्त्रान्योधयेत्कुरु ।

[(L 2) G1 : एकरय (for एकर)]

— After 664*, T repeats 34^{cd}, while G1 repeats
 34^{cd}-35^{ab} — °) T G1 (all three first time) : 2 M1-2
 हृद्यं वै (for उत्तर)

35 D2 om 35, D1 om 35^{ab} G1 repeats 35^{ab}
 (cf. v 1 34) — °) B2 : 2 (m as in text) : 4 s D2 (m
 as in text) : 9 T2 मन्त्रे (for मन्त्रे) S1 K रयान् (for
 चरान्) Dn1 D11m मन्त्रामहे (for मन्त्रे च) D2
 तनो महाध्वजान्दृष्ट्वा — °) S1 छेप, D2 11 12 T2 एव, D2
 एक (for एष) S1 B D (except D2, D4 : 8 om, D1

इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ।
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ३६
उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्वृत्य धनंजयः ।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ३७

missing) पलायते G₁ (first time) भीत प्राद्वतीह वै
(second time as in text). — Before 35^{ad}, S ins
कृप — °) S transp त and नून B₁ s S पृव (M₂
अन्व-), Dn₂ Dn_{1.12} अभि (for पृप) — After 35, S
(T G_{1.2} M₂ 4 s om line 1) ins

665* एकोऽस्माननुयात्येप नान्यो लोके धनजयात् ।

सारथिं युत्तरं कृत्वा स्वयं योद्धुमिहेच्छति ।

[With line 1 of. 32^{ad} — (L 2) G₈ M₁ a. s उत्तर
सारथिं कृत्वा]

36 Before 36, all MSS except T₁ G₈ M₁ (D₁
missing) ins वैशपायन.. M₂ om 36 — °) Ś₁ K B₂
D₂ विमृप(B₂ D₂ 'श)न्ति, B₄ निर्दिशतः, D₄ s विमृशत
S (M₂ om.) पुनः पुन — °) Ś₁ ते, K तु; D₄ s 10 पृव
(for च) K B₂ D₄ M₁ व्यवसित, Ca o as in text S
(M₂ om) वीरा (G₂ वीर) (for किञ्चित्) — °) S (M₂
om) अर्जुन (for उत्तर) — S ins after 36^{ad} (M₂,
which om 36^{ab}, after the ref., for which see
above).

666* दुर्योधन उवाचेद सैनिकाग्रयसत्तमान् ।

अर्जुनो वासुदेवो वा राम प्रद्युम्न एव वा ।

ते हि न प्रतिसंयोद्धु सत्रामे न हि शक्नुयु ।

कथमेकतरस्तेषां समस्तान्यो धयेत्कुरुन् ।

अन्यो वै क्षीयवेपेण यथागच्छेद्गवा पदम् । [5]

शरैस्त्रीक्षुरैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।

[M₂ s om line 1 T G₁ 2 M₂-s road line 4 after
line 6 — (L 3) T₂ G₂ M₂-s 'सयातु (for 'सयोद्धु)
— (L 5) G₂ M₂ 'रूपेण (for 'वेपेण)]

— °) B₂ D₂ o तु (for त) D₂ छत्रेन, D₄ s 9 वेपेण,
G₁ s कृष्येन (for सत्रेण) — °) S सैनिका (for भारत)
— After 36, S ins

667* अर्जुन नेति चेल्येन न व्यवस्यन्ति ते पुन ।

इति स्म कुरवः सर्वे मद्यन्ति महारथा ।

दृढवेधी महासख शक्रतुल्यपराक्रमः ।

अभ्यागच्छति चेषोद्धु सर्वं सदायित बलम् ।

न चाप्यन्यतरं तत्र व्यवस्यन्ति धनजयात् ।

[(L 1) T G_{1.2} चेल्येव (for चेल्येन) — (L 2) T₂
मन्यते ते, G₂ s M₂ मद्यन्तो (for मद्यन्ति). — (L 5)

सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।

बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ३८

शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।

मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमवद्वान्महाप्रभान् ॥ ३९

हेमण्डदप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रजैः ।

T₂ अन्य नर (for अन्यतर)]

37 °) B₁ s Dn D₂ s o 9-12 T₂ अभिद्वृत्य; D₇ अनुद्वृत्य
(for अनुद्वृत्य) — °) T G₁ 2 शतपद (for पदशत) T
M पूर्ण; G₁ पूर्वं (for तूर्ण) — °) D₂ केशपादो; Cv as in
text Ś₁ K परामृपत् — After 37, T₁ G₂ ins

668* मा मा गृहाण भद्रं ते दासोऽहं ते बृहन्नले ।

इति वादिनमेवाशु धावन्त तरसाग्रहीत् ।

S ins after 37 (T₁ G₂, after 668*):

669* विराटपुत्र धीभक्त्युर्देलवानरिमर्दन ।

38 K om 38^{ab} — °) B₄ पर्यक्रोशतदार्तवत्, M₂
कृपण पर्यदेवयत् (for °) Ś₁ परामृष्टस्तदा तेन सोऽर्जुन वाक्य-
मग्रवीत् — After 38^{ab}, T₁ G₂ ins

670* मा मा मारय भद्रं ते मुञ्च मामेमि मे गृहम् ।

मुञ्च मां मुञ्च मुञ्चेति तत्पादावग्रहीद्गवन् ।

दर्शयित्वा तत सर्वानदशस्तोऽङ्गुलिं नृप ।

मा भैस्वमिति पार्थेन प्रार्थित पर्यदेवयत् ।

— °) B₄ बहुदा (for बहुल). B₄ वाक्य, D₂ बालो, D₁₀
चैव, T₁ G₂ चोक्तवा (for चैव) — °) K अग्रवीत् (for
तदा) S (except M₁) वित्त प्रा(T चा)धेदयद्बहु — After
38, B Dn D₂ s o 10-12 ins

671* उत्तर उवाच ।

शृणुयास्त्व हि कल्याणि बृहन्नदे सुमध्यमे ।

निवर्तय रथं शीघ्रं जीवन्भद्राणि पश्यति ।

D₂ cont D₇ ins after 38

672* प्रामाश्रंतुर्दश तथा पूर्णाश्च धनगोकुलैः ।

दंदाभ्येतद्धनं तुभ्यं मुञ्च मा स्व बृहन्नदे ।

अश्वाना तु सहस्रे द्वे शुभ्राणा हेममालिनाम् ।

सर्वलक्षणयुक्तानां मुञ्च मा स्व बृहन्नदे ।

On the other hand, S ins after 38

673* उत्तर. ।

सुवर्णमणिसुक्ताना यद्यद्विच्छसि दग्नि ते ।

हस्तिनोऽश्वप्रधान्नाव स्त्रियश्च समलकृता ।

39 °) Ś₁ K₁ D₄ शतकौभस्य, Ca v as in text.
— For 39^b, S subst

674* श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।

ददामि शतनिष्कं ते मुञ्च मा स्व बृहन्नले ।

— G₁ M₂ om (hapl) 39^c-40^d — °) Some MSS

मत्वांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ॥ ४०

वैशंपायन उवाच ।

एवमार्दानि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।

ग्रहस्य पुत्र्यव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४१

अथैनमत्रवीत्पार्यो मयातं नष्टचेतसम् ।

यदि नोत्सहसे योद्धुं शशुभिः शशुकर्षणम् ।

एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शशुभिः ॥ ४२

प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्वाहुवलरक्षितः ।

अप्रशृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्माहात्म्यैः ॥ ४३

मा भैस्त्वं राजपुत्राद्य्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।

अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यव्रजेप्यामि ते पशून् ॥ ४४

प्रविश्येतद्रथानीकमप्रशृष्यं दुरासदम् ।

C 4 1222
B. 4 33. 49
K. 4. 39 76

वैशंपायन — ^a) K₂ B₂ D₂ 2.7 (*sup lin*) 'नदान्, D₂
'विदान् (for 'चदान्) — D₁ resumes from 39^a

40 G₁ M₂ om. 40 — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ हेमदत्तै..
— ^b) Ś₁ B₁₋₂ 8 हयव्रजै, K₁ च सुसुजै, K₂ B₁ D₁₁ च
सुष्वजै, D₁₁ D₁₋₂ च वाजिभि, D₁₁ D₂ 4.6 11.12 च
सुव्रतं, S (G₁ M₂ om.) तु वाजिभि — ^c) D₁₋₃ यद्
(for दत्ता) — ^d) M (M₂ om.) मा (for मां) D₄
हेनवदान्महाप्रनाम् — S ins after 40 (G₁ M₂, which
om. 39^a-40^a, ins. after 35^{ab})

675* पाँष्टे म्वलकृता कन्या प्राममेकं ददामि ते ।

सुख मा न्व नृना दीन विह्वल नयकम्पितम् ।

गमिष्यामि पुं पण्ड द्रष्टुं मातरमर्दिताम् ।

[(L 1) G₁ M₂ पुत्र (for पुं), and अह (for ते)

— (L 2) G₁ 2 M₁ 2 'पीडित (for 'कम्पितम्) — (L

3) M₁ दीप्त (for पण्ड)]

T₁ G₂ cont.

676* नान्यम्य पुत्रो बालोऽह तेन चाम्नि सुनोपित ।

मातृपार्श्वे प्रायानोऽहमस्मृष्टातपवायुमान् ।

अदृष्टयत्सुदोऽहं कुत्रणे कुरव कुत्र ।

मातृपार्श्वे गमिष्यामि सुख मा त्व बृहद्रेह ।

प्रलयार्णयमकादा दृश्यते कौरव वल्म् । [5]

स्त्रीणा मध्येऽह्ननानादीप्यर्णोपांद्वा गिरम् ।

उक्त्वान्मदगर्वेण को जेतुं शशुयात्कुरुन् ।

अमुक्त्वा वा यदि नयेमरिष्यामि तवाग्रत ।

After 40, D₄ ins. a passage given in App I (No
35), of which D₂ ins., at the same point, lines
2-3 only.

41 T₁ G₁ M₂ 2 om. the ref. — ^a) Ś₁ K₁ D₁₂

D₁ 2 11.12 चान्यानि, K₂ वाक्यानि (for वाक्यानि)

— ^b) Ś₁ D₁ 2 G₁ 2 M₁ 2 अचेतनं; B₃ D₂ विचेतम, M₄

(*inf lin*) घनंजय (for अचेतमम्) — ^c) D₂ रयां

विकमुपानयत्

42 ^b) S (except T₂ M₂ 2) 'चेतन (for 'चेतमम्)

— After 42^{ab}, T₁ G₂ ins

677* अहुं ।

अह योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्मयच्छ चोत्तर ।

आवदान किमर्थं त्वं पलायनपरोभव ।

युध्यस्व कौरवं माघं विजयस्ते भविष्यति ।

यस्य यन्तास्म्यह युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।

राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य नित्य जयो भूव । [5]

सर्वयोत्तर युध्यस्व यद्वा साक मया कुरून् ।

जिवा महीं यदा प्राप्य भोदयसे सकलामिमाम् ।

हतोऽपि प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ।

अथ सर्वान्कुरुजिवा यया जयमवाप्स्यामि ।

तयाह प्रयतिष्येऽत्र महायोऽत्र मतो ब्रह्मम् । [10]

T₁ ins after line 5 of 677* T₂ G₁ 3 M, after 42^{ab}

678* सयच्छामि हयान्यस्य न स भीत पलायति ।

— ^a) B₂ 4 D₂ कुरुभि (for शशुभि) Ś₁ K M₂

शशुसदन, B Dn D₂ 10-12 G₁ शशुक(B₁ 'ह)पंग, D₁₋₃

'कर्शन, D₄ 'कर्शन, D₂ माघमाहवे, T₁ G₂ कुरुभि सह

43 ^a) B₂ प्रयुज्यैवद् (for प्रयाह्येतद्) D₄ बला

(for रयां) — ^b) D₁ 2 S 'परि'. — ^c) B₁ शूरैर्; S

(except G₁ 2) घोरैर् (for वीरैर्)

44 D₁ om 44^a-45^b — ^{ab}) B₄ 'पुत्रोमि (for

'पुत्राद्य्य) G₁ 2 राजपुत्र क्षत्रियोमि मा भैपीस्त्वं परतप

— After 44^{ab}, Ś₁ B Dn D₂ (marg) 2-7 10-12 ins

679* कथं पुत्र्यदादौल शशुमप्ये विपीडसि ।

[Ś₁ repeats 44^b instead of the posterior half.]

— ^a) T₂ G₂ M ते (for त्वे) B₁ 4 Dn D₂₋₄ 7 3 10-12

S (except M₂) योत्स्ये (for योत्स्यामि) T₁ G₂ कुरु

मिस्त्रैरह योत्स्ये — ^a) B₁ Dn D₁₁ 12 विजेप्यामि च,

D₂ 2.2.2 आनधिष्यामि, D₁₀ हावजेप्यामि, S प्रत्या(M₂

अप)नेप्यामि (for अचजेप्यामि) D₄ रिपून् (for पशून्)

45 D₁ 2 om 45^{ab} (cf. v L 44) — ^a) D₄ प्राप्य

क्षेतद्, D₂ प्रयाह्येतद् (for प्रविश्येतद्). — ^b) D₇ 2

मद्वाहुवलरक्षित (= 43^b) — ^c) Ś₁ यत्तु, K Dn D₂ 5-7

10 यत्तो, C₇ यन्ता (as in text) Ś₁ K B₂ 2 5 D₂-5

1-10 C₇ मूत्वा, B₁ 4 Dn D₁ 6 11.12 मव, T₂ असि त्व (for

मूत्त्व) D₂ नरश्रेष्ठे, G₂ मम श्रेष्ठ — After 45, S ins

680* शूरान्तमरचण्डाश्च नयिष्ये यमसादनम् ।

C. 4 1222
B. 4. 88. 50
K. 4. 89. 77

यन्ता भूस्त्वं नरश्रेष्ठ योत्सेऽहं कुरुभिः सह ॥ ४५
एवं झुवाणो वीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तद्युत्तरं भरतर्षभ ॥ ४६

तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
तं दृष्ट्वा क्लीबवेपेण रथस्थं नरपुंगवम् ।
शमीमभिसुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २
तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।

गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
चलाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाः परुषनिःस्वनाः ।
भस्ववर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४
रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५
शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।

[T₁ G₂ स्थापयित्वे यमालये (for posterior half)]

46 °) S (except G₂ M₅) भयातं (for मुहूर्तं) B₅
D₂ ० १ ० तु (for तम्) — °) B₂ Co. r प्रत्यपद्यत, D₁ ९
९ 10 G₁ M₁ भरतर्षभ (for भरतर्षभ). B₅ & D₆ नोत्तरं
प्रत्यपद्यत (B₅m भाषत)

47 °) K B₂ तत एव, T₁ G₂ हतस्ततो (for तत एन).
— °) D₁-९ तमसा (for अकाम) M₅ विह्वल (for पीडि-
तम्) — °) S परपुरजय (for प्रहरता वर). — After
47, D₇ ins

681* कुरुनभिसुखं पार्थं प्रययो शीघ्रवाहन ।
यथेन्द्रो दानवान्हन्तु प्रयाति च समातलि ।
while S (T₂ om line 1) ins

682* तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्त धनंजय ।
गाण्डीवं धनुरादातुमुपायात्ता शर्मी प्रति ।
उत्तर स समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुन ।

[(L 1) T₁ G₂ अनाथवत् (for धनजयः) — (L 3)
T₁ G₂ ९ तु (for स)]

Colophon. — Sub-parvan Ś₁ D₉ गोमहः; B Dn
D₁-९ 10-12 उत्तरगोमहः; M₁ २ गोमहण — Adhy name
B₁ २ ९ D₄ ९ 10 उत्तरभग, D₈ अर्जुनवाक्य, T₂ M₂-५
उत्तरपलायन, M₅ अर्जुननिर्याण — Adhy no (figures,
words or both) Ś₁ B₄ D₁₀ 36, D₈ M₂-५ 37, D₅ ०
35, T₁ G₁ M₁ ९ 38 — S'loka no. D₈ 50, G₈ 73

37

1 °) Ś₁ K₁ B₅ D₅ 'चेदोः; T₁ G₁ M₁ ९ ९ 'रूपेण
— °) T₁ G₁ M₄ ९ रथ' (G₁ रथि') (for नर') B₅ D₅
(m as text) चरंत पार्थमर्जुन

2 °) S द्रोणभीष्मा (G₁ ९ भीष्मद्रोणा; M₅ द्रोणकर्णो-
दय शूरा — °) B₁ Dn D₁ 12 कुरवो (for कुरूणा).
— °) S चासन् (for सर्वे)

3 °) D₁ ९ धनुभृतां (for शस्त्रभृतां) — °) K D₁
भरद्वाजो — After 3, D₁ ins 686* (of v l. 9)

4 Before 4, D₅ (marg) S (except G₂ M₅) ins
द्रोण — °) N (except K) Cap चदाश्च, S खराश्च; Ca
as in text — °) Ś₁ रूक्षा (for रूक्षा) B₁ २ ९ D₂ ९-10
शर्करकर्पि (D₈ 'र्ष')ण', B₂ ५ Dn D₁ ९-१ 11 12 शर्करवर्षिण'
G₅ citos शर्करा — After 4^{ab}, M₅ repeats 3^{a-4^b}
— °) S (except G₂) 'वर्ष' (for 'वर्षं') — °) B₁ D₅
रजसा (for तमसा) G₁ ९ चावृत (for सवृत).

5 B₂-4 D₅ read 5^{ab} after 6 — °) K₁ M₁ ९ ५
निश्चरति; G₁ निस्वनति; Cv as in text. A few MSS.
कोपेभ्यः — °) K विमलानि (for विविधानि)

6 M₅ om. 6^{a-7^b} — °) B₅ Dn₂ D₁₀ M₁ ९ निनदति
D₄ १ ९ शिवा च वि (D₈ नि) नदत्येपा, D₉ शिवायां च विनि-
त्येपा (sic) — °) D₄ दक्षिणा; D₇ ९ दारुणा (for दारुणाः).
— After 6, B₂-4 D₅ read 5^{ab}.

7 M₅ om 7^{ab} (of. v l. 6) B₂ ९ D₅ ९ read 7^{ab}

हयाश्वाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६
यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहून्यपि ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु स्याद्युद्धं समुपस्थितम् ॥ ७
रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोघनम् ॥ ८
एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आगतः क्लीवत्रेपेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।

नायुद्धेन निवर्तेत सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ १०
क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ११
नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि कौरवाः ।
महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ॥ १२
कर्ण उवाच ।
सदा भवान्फल्गुनस्य गुणैरसान्विकृत्यसे ।
न चार्जुनः कला पूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ १३

C. 4 1292.
B. 4 29 14
K. 4 40 29

after 8 — ^a) D₁ s अदृशानि, D₇ G₁ M₁ s तादृशानि
(for यादृशानि) S (M₂ om) दृश्यते (for रूपाणि)
— ^b) B₁ D₁-1 1 s 10 दृश्यते (D₄ 'ति) सु (D₅ 1 10 च)
(for सदृश्यन्ते) B₅ D₁ D₁₀ च (for अपि). S (M₂
om.) रूपाणि विविधानि च — ^c) Ś₁ तिष्ठत, D₂ 2. c
तिष्ठत्त्वं (for तिष्ठन्तु) — ^d) B D₁ D₅ c साध्वस, S
युद्ध स्यात् (for स्याद्युद्धं) D₁ D₁-1 1-12 महद्युद्धमुपस्थितं
S M₂ transp 8^b and 8^d — ^e) Ś₁ K वहध्व (for
व्यूहध्व) B₁ इत, D₅ इर (for अपि) Ś₁ D₄ अपि
वाहिनीं (D₄ 'नी) (for वाहिनीमपि) — ^f) D₂ स्वदन,
D₁ वैपस्य, D₁₀ विपम, Ca c s. v वैशस (as in text)
B₂-4 वा (for च) B₂-4 D₅ Cr परीक्ष (D₅ 'प्स) ध्व, Crp
प्रतीप्सध्व, Ca as in text — ^g) D₁-2 om च — After
8, B₂ s D₂ c read 7^{ab}, while S ins .

683* एतावदुक्त्वा वचन मीष्ममालोक्य चाम्रवीत् ।

नदीज लङ्केरावनारिकेतु

नंगाह्वयो नाम नगारिस्रुत् ।

गत्या सुरेदा ऋचिद्वन्द्वनेव

गुर्यभापे वचन तदेव ।

[5]

इत्युक्त्वा मज्जया द्रोणस्तृष्णीमामीदृश्या पते ।

भारद्वाजयच श्रुत्वा गाक्षेय मज्जयावर्षीत् ।

अतीत चक्रमसाक विषयान्तरमागता ।

अतीत ममयश्चोक्तो ह्यस्माभिर्यं समातले ।

न मय शश्रुत कार्यं शक्नोत्यज नरर्षम ।

[10]

दुर्योधनमयालोक्य मज्जया द्रोण अवर्षीत् ।

[For lines 2-5 cf. 686* — (L. 5) T₂ G₁ s तदानीं
(for तदेव) — (L. 6) G₁ s आले (for आसीत्) — After
line 5, T₁ G₂ ins

684* देववर्तेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।

— (L. 11) T₂ G₁ s द्रोण (for द्रोण)]

9 Before 9, T₁ G₂ M ins द्रोण.. — ^b) T₂ कृष्ण
(for सर्व) — After 9^{ab}, T₁ G₂ ins

685* गवामर्थे हि विक्रान्त सव्यसाची परतप ।

— ^a) Ś₁ K₁ D₅ 'वेदोन; B₅ S (except M₂) 'रूपेण.

— ^b) D₁ पत्र (for अत्र) D₁₀ पार्थोस्त्यत्र न सशयः.

— B₁ s (om. lines 1-2) s s D₁ D₁₁ 12 ins after 9

D₁, after 3

686* नदीज लङ्केरावनारिकेतु

नंगाह्वयो नाम नगारिस्रुत् ।

एषोऽङ्गनावेपथर किरीटी

जित्वाव य नेप्यति चाद्य गा व ।

[Lines 1-2 = lines 2-3 of 683* (cf. v l. 8)

— (L. 3) B₂ प्रमाथी, D₁ तरस्वी (for किरीटी) — (L
4) D₁ विजेप्यते सर्वकुरुप्रवीरान् — Cs explains the
whole stanza]

After 9, G₂ ins a passage given in App I (No 36)

10 G₂ (hapl) om. 10-11 — ^a) B₂ D₁ D₅ 11. 12

स एव पार्थो, D₂ स ह्येव पार्थो, S (except T₂, G₂ om.)

एष पार्थो हि — ^b) B₂ 2. 5 D₁ D₁-2. 5. 7 9 धनजय,

D₁₀ महारय (for परतप) — A passage given in

App I (No 36) is ins in T₁ after 10^{ab}, in G₂

(which om 10-11) after 9 — M₂ om. 10^{cd} — ^c)

D₂ युद्धे निवर्तेते नाय, T₂ G₁ s M (M₂ om) नाजित्वा

विनिवर्तेत — ^d) B₁ s D₁ D₄ T₁ सुरासुरं, Cc मरुद्गणै

(as in text) T₂ G₁ s M (M₂ om.) सर्वानपि मरुद्गणान्

(M₂ inf lin कुरुन्गतान्)

11 G₂ om 11 (cf. v l. 10) — ^a) K शून्ये, D₇

G₁ s वीरो (for शूरो) — ^b) D₁ D₅ अपि, D₂ सु (for

च) D₃ रक्षित (for शिक्षित) — ^c) D₁₀ अमर्ष च

समापन्नो — ^d) B D₁ D₁-5 7-12 वासवप्रतिभो युधि

(D₁ 4 s 10 गुणं, D₂ गुणी, D₃ रणे, D₇ वले)

12 ^a) D₁₀ नैतस्य, S न ह्यस्य (for नेहास्य) — ^d) S

(except T₂) युद्ध (for युधि) — After 12, N ins

687* किरातवेपप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रसु ।

दुर्योधन उवाच ।

यद्येप पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।

ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यान्हि वत्सरान् ॥ १४

अथैप कश्चिदेवान्यः क्लीववेपेण मानवः ।

शरैरेनं सुनिश्चितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परंतपे ।

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमव्रवीत् ।

सुकुमारं समाज्ञातं संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १

समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूप्यवहरोत्तर ।

नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्यन्ति मे बलम् ॥ २

भारं वापि गुरुं हर्तुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ।

[K "संछन्नो, B₂ "सल्लित्वा (for "प्रच्छन्नो)]

On the other hand, G₂ ins after 12

688* इत्येव वादिनं द्रोण कर्णं क्रुद्धोऽप्रवीह्य च ।

13 ^a) N (except Ś₁) Cv फाट्गुणस्य — ^b) Ś₁ प्रभापसे, K B₂ 4 D₆ 10 T₁ M₁ G₂ 0 v विकरयते G₁ 8 गुणानस्मासु कत्यते — ^c) Ś₁ B Dn D₈ 5-7 9-12 T M₂ 8 कलापूर्णः, K D₄ 8 G₁ 8 कला पूर्णा, G₂ M₁ 4 8 कला पूर्णः Co r s v cito कला — ^d) B₁ 2 8 Dn D₁-2. 10-12 T₂ M च (for वा).

14 ^b) T₁ G₁ 2 इद, G₂ M महन् (for भवेन्) — ^a) B₂ 5 D₆ 8 T G₁ 8 M च; B₄ वि- (for हि) Dn D₁₁. 12 द्वादशाब्दान्विशं पते, D₁₀ द्वादशानिह वत्सरान्, G₂ द्वादशां श्वान्यवत्सरान्

15 Dn₁ om 15 — ^a) Dn₂ D₇ 0 11 12 एक, T₁ G₁ 2 M₂ 8 वा, M₁ एव (for एप) G₁ अग्र, G₂ अघ (for अन्य) — ^b) Ś₁ D₈ 8 क्लीव (G₁ स वै)रूपेण B₄ चागत, T G₁ 2 M₂-8 देवराट् (for मानव)

16 D₄ 7 om. the ref — ^a) B₄ वदति (for व्रुवति) D₇ 0 कौरव्ये (for तद्वाक्य) S तस्मिन्वदति ता वाच — ^b) B Dn D₂ 4-7 10-12 *तप, D₁ 8 8 *तप (for *त्पे)

Colophon om in S, D₇ reads it in marg — Sub-parvan Ś₁ K गोमह; B₂ 4 5 Dn₂ D₁-4 8 8-12 उत्तर गोमह — Adhy name B₁-2 Dn₁ D₂ 4 5 8 10 अर्जुन प्रदासा, D₈ अर्जुनसचाद् — Adhy no (figuros, words or both) Ś₁ K₁ B₂ D₁₀ 37, D₂ 9 38, D₆ 8 36 — S'lo'a no D₈ 17

38

1 M₁ 2 4 om the ref B₂ road 7°-8°, before 1 — ^a) Ś₁ शर्मा तां (by transp) S (except G₂ M₂) अभि* (for उप*) — ^c) K समायात, B₁ 5 Dn D₈ 0-12 समाज्ञाय; D₄ महाप्राज्ञ; D₅ 7 अविज्ञात, D₈ अविज्ञात (for समाज्ञात) S सुखसवर्धितं पित्रा — ^d) S ममरा (G₂ सग्रामा) नामकोविद् — Aftor 1, S ins

689* एहि भूमिजयाख्य वैराटे महतीं शमीम् ।

[M₁ 2 4 5 आरोह (for आरुह्य)]

2 ^a) D₁ 2 समाजातो (for *दिष्टो). D₁ क्षीघ्र (for क्षिप्र) — ^b) K₂ Dn₁ च हर, D₇ वह च, D₁-4 आहर च (D₄ *त), D₆ m 9 उत्तारय; Cn 8 अघहर (as in text) B₂ एव धनूप्यवतारय, B₄ धनु एव वह उत्तर, S धनुर्गां दीवमानय — ^c) K D₁₀ ह, D₆ च (for हि) S नेमानीप्य (G *प्वा) सनानीह — ^d) Ś₁ B₄ D₈ 0 8 शक्यति; D₄ रक्षति D₁₀ मद्बल (for मे बलम्)

3 ^a) B Dn D₈-8 7-9 11 12 च (for वा) Ś₁ हर्तु, B D वोढु (B₄ D₂ सोढु) (for हर्तु) S नाल भार गुरु हर्तु (T₁ अर्तु; T₂ हर्तु; G भेत्तु) — ^b) D₆ कुजराश्वान्, D₇ 0 कुजरान्वा D₄ कुजराणा प्रमर्दन — ^c) B₂ D₁-8 मम बाहुसुविक्षेप, D₂ 8 10 मम बाह्वोर्विन्त्पेप (D₁₀ *क्षेप); D₇ 0 T₂ मम बाहुविनि* — Aftor 3, S ins

690* नैभि काममहं कर्तुं कर्म वैजयिक त्विह ।

अतिसूक्ष्माणि ह्रस्वानि सर्वाणि च मृद्वनि च ।

आयुधानि महायाहो त्वैतानि परतप ।

[(L 1) M₁ 5 अल (M₂ inf. in अह, as above)]

4 ^a) T₁ G₂ आरुह्य (for आरोह) — ^b) B₂ 5 T₁ G₂

मम वा बाहुविशेषं गत्रनिह विजेप्यतः ॥ ३
 तस्माद्भूमिजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ।
 अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनंषि निहितान्युत ॥ ४
 शुधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
 ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५
 अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
 एकं शतमहस्त्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ६
 व्यायाममहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
 सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंघाघकारकम् ॥ ७
 सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
 अलं भारं गुरुं व्रोहं दारुणं चारुदर्शनम् ।

तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ॥ ८
 उत्तर उवाच ।
 अस्मिन्वृक्षे किलोद्भङ्गं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
 तदहं राजपुत्रः सन्पृथगेयं पाणिना कथम् ॥ ९
 नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ।
 महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ १०
 स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
 कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नडे ॥ ११
 बृहन्नडोवाच ।
 व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
 धनंघ्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ १२

C. 4 1315
 B. 4 41 4
 K. 4 40. 50

M₂-5 एता (for एता) — ^a) D₁-3 अवहितानि (for निहिं) B₁ च, D₁ s व (for उत)

5 T₁ G₂ transp 5^{ab} and 5^{cd}

6 ^a) K T₂ च (for च) K₂ हि, D₂ e s 10 S एव (T₂ च) (for एतन्) — ^a) Ś₁ K D₁ s संमत, C_a समित (as in text)

7 For sequence of B₂, cf. v 1 1 — ^a) K₁ D₁₀ अत्युग्रं (for अत्यर्थं) — ^b) Ś₁ K मृगं, C_a s v तृणं (as in text) — ^a) B₁ s D₂ *कारण, S सर्वारक्षयकारक (M *कारिण)

8 For sequence of B₂, cf. v 1 1 — ^b) D₂ मज्जम् (for मृद्गम्) — ^a) B₁ D₁ s 7 10 S (except T) मोहुं (for मोडु) — ^a) G M₁ s चारुण, M₂ s चारण (for दारुण) D₁ s *शोभन (for *दर्शनम्) M₁ कुजर वा प्रमदितु (= 3^b) — After 8^{cd}, M₁ repeats 3^{cd} — After 8, N repeats 5^{ab} (v L Ś₁ K यमयोरपि चोत्तर, B₁-4 D₁-2. 5-10 *अत्र तयोत्तर for ^b), while S ins

691* प्रधानानि विनिष्टानि दुर्दशानि भवन्त्युत ।

T₁ cont

692* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैगटि. प्रत्यमायत ।

— After the repetition of 5^{ab}, B Dn D₂ e 11 12 ins. an addl colophon (Sub-parvan उत्तरगोत्रह—Adhy nam^a B अमृददर्शन — Adhy no B₁ 38, D₂ 37)

9 ^{ab}) D₂ s क्लिपयद्, D₁₀ मृत बद्ध (for किलोद्भङ्ग) S शरीरमिह (G₂ *व) चामक्त शम्भा शुष्क पुरा किल (T₁ पुरातन)

10 ^{ab}) K₁ Dn D₂ आलव्य, K₂ आलभ, D₁ आरव्यु, D₂ आरव्य, C_a. c n as in text S न मामेवविधं कर्म

कारयस्व बृहन्नडे — S om. 10^a-11^b — ^a) B (except B₁) D₁-10 मन्त्रव्रत (D₁₀ *प्रति)विदा Dn₁ तथा, Dn₂ D₂-4 7 (before corr) 11 12 सदा (for सता) K₁ मन्त्रयज्ञविशारदा, K₂ शम्भयज्ञविशारद — After 10, D₂ ins 693* मृशामीह शरीरं चेदप्यस्या शोक्वर्जित ।

11 S om 11^{ab} (cf. v 1 10) — ^b) K₂ Dn₂ Dn₁ 12 शववाहम्, B₁ D₂ (m as in text) शव (B₄ *र) व्याधम्, C_r शार व्याधम्, C_rp शरवाहम् and शर वाहम्, C_a v शववाहम् (as in text) C_c cites शव ☞ C_a वाह व्याधमित्यपाठ । ☞ — ^a) Ś₁ K₂ नाव्यवहार्यं, B₂ s D₁ 2.4 e s अव्यव* ; Dn₂ Dn₁ चाव्यव*, D₁ आव्यव* (for वा व्यव*) S कथं वा (M₁ व) शक्यते कर्तुं बुद्ध्या त्व मन्यसे कथ — After 11, S ins.

694* वैशपायन ।

तमुवाच तत शूर पार्थ परपुरजय ।

दायाद सर्वमत्स्याना कुले जात विशारदम् ।

जानामि त्वा महाप्राज्ञं शुभं ज्ञाया कुलेन च ।

कथं तु पापकर्मं ब्रूयां त्वाह परतप ।

[(L. 2) Cf 13^{ab} M₁ s महारथ (for विशारदम्) — (L. 3) T G₁ शुद्ध (T₂ *त्र) ज्ञाया, G₂ ज्ञाया शुद्ध (for शुभ ज्ञाया)]

12 S om the ref. — ^a) B₂ लोकेस्मिन्, B₄ लोकेयु; M₁ s राजानि, M₂ राजा त्व (for राजेन्द्र) — ^b) S (except T₂) शुद्ध (for शुचि) — D₂ reads 12^{cd} after 13 — ^a) D₂ 2.7 s 10 मा भैपी (for मा भैस्त्व) Cf. C_a मा भै मा भैपी — ^a) D₂ दृश्यते (for विद्यते)

13 For 13^{ab}, cf. 694* — ^a) T₁ G₂ मास्तराजस्य; M₁ s सर्वमत्स्याना — ^b) B₁ D₁-8 यशस्विन, Dn₂ D₂

C. 4 1310
B. 4 41 5
K. 4. 40. 51

दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १४

तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ १५

तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १६

मनस्विना — °) Some N MSS त्वां (for त्वा) Dn1
त्वा कथ, S कथ वा — °) D0 कारयेहं; S कारये त्वा B2
Dn1 नृपारमज — After 13, D2 reads 12^{ad}.

14 °) D1-s स त वृक्ष; D7 तदा वृक्ष (m as in text),
M2 शमीं शीघ्र (for शमीवृक्षं)

15 After 15^{ab}, N ins

695* अवारोपय वृक्षाम्रादन्त्येतानि मा विभ ।

[B1-s 8 Dn D8-s 7-9 11 12 अवरोपय; B4 अवरोहय;
D10 अवरोह च (for अवारोपय) D4 वृक्षात्त्व (for 'प्रात)
K1 मा भिरोः; K2 मानिनः; B1 Dn D11 22 मा चिर,
B2 8 5 मे विभो; B4 वै प्रभो; D2 5 मा विभे, D0 वा विभो,
D10 गा विभी. (for मा विभ)]

— D10 om 15^{ad} — °) S1 चापि (for चैव) B2 D8
व्यपानय (for 'नुद) S सर्वं मुचस्व मा चिर — After
15, N (except D8, D10 om line 1) ins

696* सोऽपहत्य महार्हाणि धनुषि पृथुवक्षसाम् ।

परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ।

[(L 1) ☞ Ca पद्मवतीर्य । ☞ — K2 om. from
पृथु* (in line 1) up to विमुच्य (in line 2)]

16 °) S1 यथा, B1 8 D4 5 10 Ca तत; S तेषां (for
तथा) D1 8 सनिहितान्येषां, S सनहनीयानि, Ca सनह-
नान्येषां (as in text) Cs oitos सनहन, Cr 7 संनहनानि
(as in text) — °) D0 S विप्रमुच्य (G1 प्रमुच्य च)
(for परिमुच्य) S परतप (G1 नराधिप) (for समन्तत),
— °) D8 गांजिव (for गाण्डिव) S तत्र गादीव (by
transp).

☞ The portion from 4 38 17 up to 4 41. 21*
is lost in D1 on missing folios

18 °) D8 आलक्ष्य, D10 आलस्य (for आलोक्य) S1
K तेषा रूप समालक्ष्य (S1 'लोक्य) — After 18°, S
(except M8) ins

तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १७

स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ १८

संसृष्ट्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजनिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९

उत्तर उवाच ।

विन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्भनुरुत्तमम् ॥ २०

697* प्रवेपिततनुस्तदा ।

अर्जुनेन समाश्रयत्

T1 G2 cont

698*

किंचिद्बुधो नृपारमज ।

तेषां सददर्शनाभ्यासं स्वर्शाभ्यास पुन पुन ।

आमील्य पुनरन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार स ।

सम्यग्दृष्ट्वा तदाश्रयत्

After 18, B4 ins

699* तदुपश्रुत्य शत्रुघ्न स तदार्युनमब्रवीत् ।

सारथे किमिदं श्रेते नागेन्द्रो चापि धा धनु ।

(for line 2 of line 1 of 704* below)

19 °) B4 संस्पृष्टस्तानि चास्त्राणि — °) B4 भासुराणि
(for भानुमन्ति) D2 8 दृवानि (for बृहन्ति) — After
19, all MSS. except S1 K D7 (D1 missing, B8
marg) ins an addl colophon (Sub-parvan B Dn
D2-4 6 8 10-12 उत्तरगोमह, M1 2 4 गोमहण — Adhy
name. B1 8 अस्त्रप्राप्ति, B2 4 5 D5 अस्त्रदर्शन, D4 शस्या
रोह; T2 आयुधदर्शन; G2 M2 8 शस्यारोहण — Adhy no
B4 D2. 9 T G M1 8 39, D0 10 M2-4 38)

☞ For at 20-34, S subst a passage which
(with its v l.) is given separately under 34

20 After the ref, D8 7 0 ins

700* न दृष्ट न श्रुतं चित्र धनुषो रूपमीदृशम् ।

— °) S1m वज्रवो, K विभ्रद्वै (for विन्दवो) D7 0 यस्य
सौवर्णाः (for जातरूपस्य) — °) D4 शत यत्र, D1 0
शतशोभा (for शत यस्मिन्) K निपातित, Co as in text.
Ca reads 20^{ab} as in text — °) K सहस्रकोटिः (K2
'टि) सौवर्ण, B8 5 D0 Ca 'कोट्य सौ'; D2 4 8 सहस्रशोथ
(D4m 'त्र) सौ', D8 7 0 'कोट्याः सौ'; D10 'गोधा' सौ'.
Cap cites सहस्रकोटी, Co r कोट्य, Crp (D1) कोटी
☞ Cs सहस्रे सहस्रत्वा कोटी प्रान्तौ यस्य । (cf. Ca) ☞

चारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
 सुपात्रं सुग्रहं चैव कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ २१
 तपनीयस्य शुद्धस्य पटिर्यसेन्द्रगोपकाः ।
 पृष्ठे विभक्ताः गोमन्ते कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ २२
 सूर्या यत्र च सौवर्णाम्बयो भामन्ति दंशिताः ।
 तेजसा प्रञ्चलन्तो हि कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ २३
 शालभा यत्र सौवर्णान्तपनीयविचित्रिताः ।
 सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ २४
 हेमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
 नमन्तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्मये ॥ २५

विपाठाः पृथवः कस्य गार्धपत्राः शिलाशिताः ।
 हारिद्रवर्णाः मुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ २६
 कस्यायमसितावापः पञ्चगार्दूलक्षणः ।
 वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दग ॥ २७
 कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
 गतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ २८
 कस्येमे शुक्रपत्राभिः पूर्वैरथैः सुवाससः ।
 उत्तैरायसैः पीतैर्हेमपुद्गैः शिलाशितैः ॥ २९
 कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्टः शिलीमुखः ।
 वैयात्रकोणे निहितो हेमचित्रत्सर्म्भान् ॥ ३०

C. 4. 130
 B. 4. 42. 12
 K. 4. 41. 10

— D₂ (hapl.) om. 20^a-21^a — After 20, D₂ reads 23

21 For S cf. v l 34 D₂ reads 21 after 24 — ^a) D₂ om 21^a (cf. v l 20) K B₂ D₂ D₂-7 : 10 यत्र (for यत्र) — ^b) D. तिष्ठन्ति, D₂ नाति च (for भासन्ति) — After 21^a, B₂ reads 23^a

22 For S cf. v l 34 D₂ 10 om. (hapl.) 22 — ^b) D₂ पृष्ठे (for पटिर्य) D₂ : 7 यत्र (for यत्र)

23 For S cf. v l 34 D₂ reads 23 after 20 — ^a) Śi K B₂ D₂ D₂-4 यत्र (for यत्र) Śi K तु, D₂ इट (for च) — D₂ reads 23^b-24^a in marg, D₂ : 12 om. (hapl.) 23^b-24^a — ^c) Śi K च, D₂ च (for हि) — B₂ reads 23^a after 21^a

24 For S cf. v l 34 D₂ reads 24^a in marg, D₂ : 12 om. 24^a (cf. v l 23), B₂ om 24^a, D₂ : 10 om (hapl.) 24 — 24^a = 46^a — ^a) K यत्र (for यत्र) — ^b) D₂ D₂ : 11 12 विनृपिता, Cr as in text — ^c) D₂ D₂ : 11 12 यत्र (for च) B₂ D₂ सुवर्णं सुचित्रं च, Ca सुवर्णमणिचित्रं Cr cites सुवर्णमणिचित्रं (as in text) — After 24, D₂ reads 21

25 For S cf. v l 34 — ^a) B₂ D₂ कस्य च (by transp) — ^b) K₂ B₂ D₂ D₂ : 10-12 Cn साहस्रा, B₂ : 4 D₂ : 9 सहस्र, B₂ : 5 साहस्र K लोमवाहना, all comm as in text — ^c) Śi K D₂ : 8 नमेता, D₂ नमता K कालप्रताग्रा, B₂ D₂ Cc (cf Crp) उदधौ ताग्रा Ca r cite कल्पात ४ Ca मन्त्रधौतेत्यपाट 1४

26 For S cf. v l 34 — ^a) K विपाठा, D₂ D₂ विद्याला, Cn : 5 विपाठा (as in text) — ^b) Śi K D₂ : 9 गार्ध (Śi K₂ 'द्वे'पक्षा, C₂ गार्धपत्रा — ^c) Śi K

D₂ c हरिद्रं Śi च तथा, K₁ C₂ सुनस, B₁ : 5 D₂ D₂ : 11 12 सुसुम्बा, B₂ : 4 D₂ शतदा, D₂ सुसुम्बा

27 For S cf. v l 34 — ^a) B₂ : 5 D₂ D₂ : 6-12 अमितर् (D₂ 'त्त) चाप (D₂ 'य), D₂ अमिता वाणा, D. अमितो वाण, Cc r (cf C₂) as in text. D₂ corrupt — ^c) B (except B₂ : 4) D₂ D₂ : 4 6-12 'व्यामिश्रान्, D₂ (cf C₂ s v) D₂ : 8 वाराहकर्णव्यामिश्रान् — ^c) Śi B₂ : 4 D₂ शत, D₂ : 7 Cr v शतान् (for शरान्) D₂ नित्य भामयते दिदा Cc r v cito ददा

28 For S cf. v l 34 — ^a) D₂ : 9 इपवो (for पृथवो) — ^b) Śi Cc rp (Cat) 'पारमवा', Ca as in text B₁ : 5 D₂ D₂ : 7-12 C₂ चन्द्रविद्याधर्मो (D₂ : 9 'दि')ता Cr चन्द्रविद्याधर्मो (?) — D₂ repeats 28^a in marg (v l इपवो for पृथवो and चन्द्रविद्याधर्मो)

29 For S cf. v l 34 — ^a) D₂ : 8 9 शुक्रपत्रासा, Cr v as in text — ^b) B₂ पूर्ववधै (for पूर्वैरथै) Ca r (A 1) cito चन्द्रविद्याधर्मो (?) — ^c) K B₂ D₂ D₂ : 7-12 हेमपुद्गा, Ca as in text. B₂ : 3 D₂ : 7-10 शिता (for शितै) — After 29, K₁ B (B₂ marg) D₂ D₂ : 8 ins

701* गुरमारमहो दिव्यं शायवाणा भयकर ।

[B₂ D₂ : 8 'मह' कस्य सायकोय शिलीमुख (B₂ भयकर)]
 B₂ (marg) cont.

702* हेमपुद्गो गार्धपत्रं शायवाणा भयकर ।

30 For S cf. v l 34 — ^b) Śi K D₂ D₂ : 8 शिलापृष्ट, D₂ : 10 Cr शिला (D₂ 'ली')पृष्ट, Ca rp (Dev) (cf C₂) शिलीपृष्ट (as in text) — After 30^a, D₂ repeats 27 — ^c) Śi हेमचित्रो दुरासद, cf. C₂

31 For S cf. v l 34 D₂ (hapl.) om 31^a.

दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १४

तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ १५

तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १६

तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १७
स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ १८
संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १९

उत्तर उवाच ।

विन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ २०

मनस्विना — °) Some N MSS त्वा (for त्वा) Dn1
त्वा कथ, S कथ चा — °) D0 कारयेह; S कारये त्वा B4
Dn1 नृपात्मज — After 13, D2 roads 12^{ad}

14 °) D1-8 सत् वृक्ष, D7 तदा वृक्ष (m as in text),
M8 शमीं क्षीघ्र (for शमीवृक्ष).

15 After 15^{ab}, N ins

695* अवारोपय वृक्षाप्राद्वन्व्येतानि मा विभ ।

[B1-8 5 Dn D8-5 7-9 11 12 अवरोपय; B4 अवरोहय;
D10 अवरोह च (for अवारोपय) D8 वृक्षात्च (for 'प्रात्')
K1 मा भिरो; K2 मानिन.; B1 Dn D11 12 मा चिर,
B2 8.5 मे विभो, B4 वै प्रभो, D2 5 मा विभे, D0 चा विभो,
D10 मा विभी (for मा विभ).]

— D10 om 15^{ad} — °) Ś1 चापि (for चैव) B2 D8
व्यपानय (for 'नुद') S सर्वं मुचस्व मा चिर. — After
15, N (except D8, D10 om line 1) ins

696* सोऽपहत्य महाहाणि धनूपि पृथुवक्षसाम् ।

परिवेष्टनपराणि विमुच्य समुपानयत् ।

[(L. 1) ❧ Ca पङ्कमवतीर्थं ❧ — K2 om from
पृथु* (in line 1) up to विमुच्य (in line 2)]

16 °) Ś1 यथा; B1.8 D4 8 10 Ca तत्; S तेषां (for
तथा) D1 8 सनिहितान्येषां, S सनहनीयानि, Ca सनह-
नान्येषां (as in text) Cs citos सनहन, Cr v सनहनानि
(as in text) — °) D0 S विप्रमुच्य (G1 प्रमुच्य च)
(for परिमुच्य) S परतप (G1 नराधिप) (for समन्तत*).
— °) D8 गांसिवं (for गाण्डिव) S तत्र गाडीव (by
transp)

❧ The portion from 4 38 17 up to 4 41 21*
is lost in D1 on missing folios

18 °) D8 आलक्ष्य, D10 आलभ्य (for आलोक्ष्य) Ś1
K तेषां रूप समालक्ष्य (Ś1 'लोक्ष्य) — After 18*, S
(except M8) ins

697* प्रवेपिततनुसदा ।

अर्जुनेन समाश्रित

T1 G2 cont

698* किञ्चिद्द्रष्टो नृपात्मज ।

तेषां संदर्शनाभ्यास स्पर्शाभ्यास पुन पुन ।

आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार स ।

सम्यग्दृष्ट्वा तदाश्रित

After 18, B4 ins

699* तदुपश्रुत्य शशुभ्र स तदार्युनमब्रवीत् ।

सारथे किमिदं शोते नामेन्द्रो वापि वा धनुः ।

(for line 2 of line 1 of 704* below)

19 °) B4 संस्पृशस्तानि चास्त्राणि — °) B4 भासुराणि
(for भानुमन्ति) D2 8 दवानि (for बृहन्ति) — After
19, all MSS except Ś1 K D7 (D1 missing, B8
marg) ins an addl colophon (Sub-parvan B Dn
D2-4 6 8 10-12 उत्तरगोप्रह, M1 2 4 गोप्रहण — Adhy
name B1 8 अस्त्रप्राप्ति; B2 4 5 D8 अस्त्रदर्शन; D4 शम्या
रोह, T2 आयुधदर्शन; G2 M2 8 शम्यारोहणं. — Adhy no
B4 D2.9 T G M1 5 30, D0 10 M2-4 38)

❧ For st. 20-34, S subst a passage which
(with its v l.) is given separately under 34

20 After the ref, D5 7 9 ins

700* न दष्ट न श्रुत चित्र धनुषो रूपमीदृशम् ।

— °) Ś1m वज्रवो, K विभ्रद्वै (for विन्दवो). D7 9 यस्य
सौवर्णा (for जातरूपस्य) — °) D4 शत यत्र; D7 9
शतशोभां (for शत यस्मिन्). K निपातित, Co as in text
Ca roads 20^{ab} as in text — °) K सहस्रकोटि (K2
'टि-') सौवर्ण; B2.5 D0 Ca 'कोट्य सौ'; D2 4 8 सहस्रशोथ
(D3m 'त्र' सौ'; D5 7 9 'कोट्य' सौ', D10 'गोधा सौ'.
Cap cites सहस्रकोटी, Co r कोट्य, Crp (D1) कोटी
❧ Cs सहस्रे सहस्रवर्णा कोटी प्रान्तौ यस्य । (cf. Cn) ❧

वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
 सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ २१
 तपनीयस्य शुद्धस्य पटिर्यस्येन्द्रगोपकाः ।
 पृष्ठे विमक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ २२
 सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
 तेजसा प्रञ्चलन्तो हि कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ २३
 शालभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
 सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥ २४
 इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
 समन्तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्यमे ॥ २५

विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ।
 हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ २६
 कस्यायमसितावापः पञ्चशार्दूलक्षणः ।
 वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दश ॥ २७
 कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
 शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ २८
 कस्येमे शुक्रपत्राभैः पूर्वैरधैः सुवाससः ।
 उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २९
 कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
 वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ ३०

C. 4 1336
 B. 4 42. 12
 K. 4. 41 10

— D₂ (hapl.) om 20^a-21^a — After 20, D₈ reads 23

21 For S cf v l 34. D₈ reads 21 after 24 — ^a) D₂ om. 21^a (cf. v l 20) K B₂ Dn₂ D₅-7 2.10 यत्र (for यस्य) — ^b) D₅ तिष्ठति, D₈ भाति च (for भासन्ति) — After 21^{ab}, B₂ reads 23^{cd}

22 For S cf. v l 34 D₈ 10 om (hapl.) 22 — ^b) D₉ पृष्ठे (for पटिर्) D₂ 8 7 यत्र (for यस्य)

23 For S cf v l 34 D₈ reads 23 after 20 — ^a) Ś₁ K B₈ Dn₁ D₂-4 यस्य (for यत्र) Ś₁ K तु, Dn₁ इह (for च) — D₄ reads 23^b-24^a in marg, D₇ 2.12 om. (hapl.) 23^b-24^a — ^c) Ś₁ K चै, D₆ च (for हि) — B₂ reads 23^{cd} after 21^{ab}

24 For S cf. v l 34 D₄ reads 24^a in marg, D₇ 9 12 om. 24^a (cf. v l 23), B₂ om 24^{ab}, D₂ 8 10 om (hapl.) 24 — 24^{ab} = 46^{ab} — ^a) K यस्य (for यत्र) — ^b) Dn D₆ 11.12 °विभूषिता, Cr as in text — ^c) Dn₂ D₄ 7 11.12 यत् (for च) B₂ D₆ सुवर्ण-सुविचित्र च, Ca सुवर्णमणिरचित Cv cites सुवर्णमणिचित्र (as in text) — After 24, D₈ reads 21

25 For S cf. v l 34 — ^a) B₄ D₄ कस्य च (by transp) — ^b) K₂ B₁ Dn₂ D₈ 10-12 Cn साहस्रा, B₂ 4 D₈-7 9 सहस्र, B₈ 5 साहस्र K लोमवाहना; all comm as in text — ^c) Ś₁ K D₂-5 8 9 समेता, D₁₀ समता K कालधौताग्रा; B₄ D₆ Co (of Crp) कुट्टधौताग्रा Ca r cite कलधौत ॐ Ca मन्तधौतेत्यपपाठ ॐ

26 For S cf. v l 34 — ^a) K विपाता, Dn₁ D₄ विशाला, Cn. s v विपाठा (as in text) — ^b) Ś₁ K D₁₀ गार्ध्रं (Ś₁ K₂ °द्वै)पक्षा, C₃ गार्ध्रपत्रा — ^c) Ś₁ K

D₄ 6 हरिद्र° Ś₁ च तथा, K₁ Cv सुनस, B_{1.5} Dn D₄ 11.12 सुमुखा, B₈ 4 D₁₀ शतरा; D₆ सुसमा

27 For S cf. v l 34 — ^a) B₁ 3 5 Dn D₂ 6 9-12 असितश् (D₉ °त) चाप (Dn₁ °य), D₈ असिता वाणा, D₆ हसितो वाण; Co. r (of Cv) as in text. D₄ corrupt — ^c) B (except B₈. 4) Dn₂ D₂. 4. 9-12 °व्यामिश्रान्; Dn₁ (of. Cn s v) D₈. 8 वाराहकर्णव्यामिश्रान् — ^d) Ś₁ B₈ 4 D₆ शत, D₄ 7 Cr v शतान् (for शरान्) D₆ नित्य भासयते दिश Co r v cite दश

28 For S cf. v l 34 — ^a) D₇ 9 इपवो (for पृथवो) — ^b) Ś₁ Co. rp (Cat.) °पारसवा, Ca as in text. B_{1.5} Dn D₂-4. 7-12 Cv चद्रविद्यार्धदर्श (D₇ 9 °शि)ना Cr ककचर्हिणवासस (?) — D₈ repeats 28^{ab} in marg (v l इपवो for पृथवो and चद्रविद्यार्धदर्शना)

29 For S cf. v l 34 — ^a) D₂ 8 6 9 शुक्रपत्राभा, Cr v as in text — ^b) B₈ पूर्वैरधै (for पूर्वैरधै) Ca. r (A ?) cite चन्द्रयिस्वार्धा (?) — ^d) K B₂ Dn D₂-5. 7-12 हेमपुखा, Ca as in text. B₂ 2.5 D₂-5 7-10 °शिता (for °शितै) — After 29, K₁ B (B₈ marg) Dn₁ D₄-6 8 ins

701* गुरुमारसहो दिव्यं शात्रवाणा भयकर ।
 [B₈ D₄ 8 °सह कस्य सायकोय शिलीमुख (B₈ भयकर)]
 B₈ (marg) cont

702* हेमपुङ्खो गार्धपत्र शात्रवाणा भयकर ।
 30 For S cf. v l 34 — ^b) Ś₁ K Dn₁ D₂ 8 शिलापृष्ठ, D₉ 10 Cr शिला (D₉ °ली)पृष्ठ, Ca. rp (Dev) (cf Cs) शिलीपृष्ठ (as in text) — After 30^{ab}, D₆ repeats 27 — ^d) Ś₁ हेमचित्रो दुरासद, cf. Cv

31 For S cf. v l 34 D₈ (hapl.) om. 31^{ab}.

C. 4 1330
E. 4 42 12

सुफलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ।

कस्य हेमत्सरुदिव्यः खड्गः परमनिर्वणः ॥ ३१

कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।

हेमत्सररनाधृष्यो नैपध्यो भारसाधनः ॥ ३२

— ^a) Ś1 सहेम, K सुफेनः, B₂ D₂ s 10 सफल, Dn₁ पृथुल, Ca n r as in text Cs cites फल D₂ चित्र. खड्गश्च (for 'कोशश्च) Ca cites कोप' — ^o) Dn₁ हेमशत, Ca हेमत्सर. (as in text) — ^d) B₁ s s Dn D₁₀₋₁₂ 'निर्मल' (for 'निर्वण')

32 For S of v 1 34 D₁ (? hapl) om 32 — ^a) K₁ B₂ विपुल (for विमल) — ^b) A few MSS कोपे (for कोशे) D₂ व्यवस्थित, D₅ प्रतिष्ठित (for समर्पित) — ^d) D₇ निपिद्धो, D₉ निपत्तो, Cvp नैपत्य, all comm नैपध्यो (as in text) D₇ o 'साधक, Ca o v as in text

33 For S of v 1 34 — ^a) Ś1 D₂ 4-8 पचनखे, Ca. o s v as in text — ^b) B₂ (m as in text) Cv हेमभूपित, D₆ हेमविश्रुतः; Ca as in text Cs cites विग्रह — ^o) B₂ प्रमारूपसुसपन्न, Cv as in text. — ^d) B₂ पीतकौशेय, D₄ s 10 पीतश्चाकाश

34 For S see below — ^a) A few MSS कोपे — ^b) B₂ प्रतप्ते; D₂ सतप्ते, Ca r v as in text B₂ D₂ s पावकोपमे D₅ तप्तपावकसप्रभे — ^o) Ś1 पीतैः (for पीत) — ^d) Ś1 सर्वा, K सैन्य, B₂₋₅ D₄₋₆ Ca r शैक्य, B₂ m Cvp शैक्य, D₂ एक, D₁₀ खड्ग, Cnp sp शैक्य, Co v सैक्य (as in text) B₁ Dn D₁₁ 12 सायक परनिर्वण (of 31^d) — Aftor 34, Dn D₅ (marg) 7 9 11 12 ins

703* कस्यायमसित खड्गो हेमविन्दुभिरावृत ।

आद्रीविपसमस्पर्श परकायप्रभेदन ।

गुरुभारसहो दिव्य सपत्नाना भयप्रद ।

[(L 1) D₅. 7 9 आर्चित (for आवृत) — (L 2) D₇ o परकायाव(D₅ 'यवि)भेदक]

For 20-34, S subst

704*

उत्तर ।

सारथे किमिद दिव्य नागो वा यदि वा धनु ।

सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागश ।

कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।

(20^a) विन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोता समन्तत ।

दाशिसूर्यप्रभा पृष्टे भान्ति रक्मपरिष्कृता । [5]

पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागश ।

विस्वापनीयरूप च भीम भीमप्रदर्शनम् ।

कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।

प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसनिभः ॥ ३३

कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ।

निर्विशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्वणः ॥ ३४

नीलोत्पलनिभ कस्य शतकुम्भपरिष्कृतम् ।

(21^{ab}) ऋपभा यस्य सौवर्णा पृष्टे तिष्ठन्ति शृङ्गिण ।
तालप्रमाण कस्येद मणिरुक्मविभूपितम् । [10]

हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिन्नाखामृगा दश ।

दुरानम महद्दीर्घं सुरूप दुष्प्रधर्षणम् ।

कस्येदमीदृश चित्र धनु सर्वे च दक्षिता ।

चन्द्रार्कविमला भास सुरूपा सुप्रदर्शना ।

हसा पृष्टे श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिप । [15]

शाङ्गगाण्डीवसदृश कस्येद सारथे धनु ।

चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।

नीलोत्पलितमच्छिद्र जातरूपप्रभ धनु ।

मत्स्या यस्य हिरण्यस्य पृष्टे तिष्ठन्ति सच्चिता ।

शक्रचापोपम दिव्य कस्येद सारथे धनु । [20]

उच्छिद्र फणिवद्दीर्घं सारवत्त्वादुरानमम् ।

(20°) सहस्रगोधा सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।

वर्हिणश्चात्र सौवर्णा शतचन्द्रार्कभूषणा ।

जाम्बूनदविचित्राङ्ग कस्येद पद्मम धनु ।

(25^{ab}) कस्येमे क्षुरनाराचा सहस्र लोमवापिन । [25]

पक्षिणस्तीक्ष्णतुण्डाग्रा कस्येमे निशिता शरा ।

(26^{ab}) विपाटा प्रयव' कस्य गुध्रपत्रार्धवाजिता ।(27°, 28^{ab}) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्रा कस्येमे रुचिरा' शरा ।

वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरसमार्चिप ।

सुवर्णपुष्पास्तीक्ष्णाग्रा कस्य सप्तशत शरा । [30]

(30^a) कस्याय सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दक्षित ।

कस्य दण्डो दृढ श्लक्ष्णो रुचिरोऽय प्रकाशते ।

(30°) वैयाग्रकोश कस्याय दिव्य खड्गो महाप्रभ ।(27^{ab}) कस्यायमसिरावापे पद्मशार्दूललक्षण ।(32^{ab}) कस्याय निर्मल' खड्गो द्वीपिचर्माधिवासित । [35]

नीलोत्पलसवर्णोऽय कस्य खड्ग पृथुर्महान् ।

मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधार सुनिर्मल ।

ऋपभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ।

यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्या पद्म परिष्कृता ।

(32^a) कस्याय विपुल' खड्ग' शृङ्गत्सरुमनोहर' । [40]

निहित पार्षते कोशे तैलधौत समाहित ।

(38°) प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।

नैतेन प्रतिविद्ध' सञ्जीवेत्कश्चन कुक्षर ।

[(L 3) T₁ G₁ s कृशानु' (for कुशाग्नि) — (L 6)M₁₋₂ सुवर्णस्य (for सुवर्णानि) — (L 7) M₁₋₂ दिव्य

निर्दिश्य यथात्तच्चं मया पृष्टा बृहन्नडे ।
 विस्वयो मे परो जातो दृष्टा सर्वमिदं महत् ॥ ३५
 बृहन्नडोवाच ।
 यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
 गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोक्रेयु विदितं धनुः ॥ ३६
 सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।

एतत्तदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ ३७
 यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
 येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विपहते मृधे ॥ ३८
 देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
 एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ३९
 ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ।

C. 4 1347
B. 4 43. 5

(for भीम) — (L. 9) G₂ M₄ ६ यत्र (for यस्य)
 — (L. 13) M₁₋₃ दिव्यं (for चित्र) — (L. 14) M₁₋₃
 *विमलाभामा (for *ला भाम) — (L. 17) M₁₋₃
 *द्रुणो (for *द्रुणो) — (L. 18) G₂ M₄ ६ नीलोपलित
 (for *पलित) M₁₋₃ *ग्रह (for *ग्रम) — (L. 19) G₂
 M₄ ६ मत्स्याश्रास्य (for मत्स्या यस्य) G₂ M₄ ६ दक्षिता
 (for सञ्चिता) — (L. 21) T₁ G₁ ३ M₁ ३ ३ वर्णं (for
 फणि) — M om. posterior half of line 22 and prior
 half of 23 — (L. 23) T₂ G₂ M₄ ६ *मृषिता (for
 *मृषणा) — (L. 25) T₁ G₂ M₄ ६ रोमवापिन, T₂
 लोमवाहिन. — (L. 26) T₁ M प्रक्षिप्सास् (for पक्षिणस्)
 T₂ रुचिरा (for निक्षिता) M₁₋₃ उपासगे हिरण्मये (for
 posterior half) — After line 26, T₁ ins

705* विप्रक्षिप्सास्त्रीक्षणदद्रा उपासगे हिरण्मये ।

— T cont G₁ (om. line 1) M₁₋₃ ins. after
 line 26

706* हारिद्वर्णा कल्पेमे शिता पद्भ्रतं शरा ।

आशीविपममस्पर्शा गत्वा चाजिह्मगा इदा ।

— (L. 27) T₁ गृध्रपक्षार्धवाजिता, T₂ *पत्रार्धपूजिता, G₁
 *वक्रार्धवा, G₂ M₄ ६ *पक्षाश्च वा — (L. 29) T *शित्वा-
 र्चिप (for *ममार्चिप) — (L. 33) T₂ शखो (for खड्गो)
 — (L. 34) T₁ असितावापे, G₂ M₄ ६ अमिरावास (for
 अमिरावापे) — (L. 35) G₂ M₄ ६ निक्षित (for निर्मल)
 M₁₋₃ *चर्मणि दमित (for *चर्माधिवामित) — (L. 37)
 M₁₋₃ *वहित (for *वमित) — (L. 39) G₁ ३ शत
 वरा (for परिष्कृता) — After line 39, T G M₁₋₃
 repeat line 33 (v l. शखो महान्पृथु for खड्गो महाप्रभ),
 and cont.

707* यस्यापिधाने दृश्यन्ते शार्दूला काञ्चना शुभा ।

— (L. 40) T₂ M₁₋₃ *मनोरम (for *मनोहर)]

35 ^a) D₂₋₄ निर्दिश त्व, G₁ निर्दुर्गय T G₂ यथाकाम,
 G₁ ३ यथा पृष्टा, M यथामागं — ^b) Ś₁ मया पृष्टे, D₂ ०
 T₁ M₁₋₃ मया पृष्टो, D₃ मया पृष्ट, G₁ ३ यथान्नायं Some
 MSS बृहद्घटे, *त्रले — D₄ om. 35^{cd}, while Ś₁ reads
 it in marg — ^d) Ś₁ दृष्ट्वापूर्वम् D₃ G₁ जगत् (for

महत्) — After 35, all MSS except K D₄ (D₁
 missing, Ś₁ marg) ins an addl. colophon (*Sub-
 parvan* B Dn D₂ ३ ६-1२ उत्तरगोप्रह, M₁ ३ गोप्रहण
 — *Adhy* name B₁ ३ ४ अस्त्रदर्शन, B₂ आयुधवर्णन,
 B₃ आयुधदर्शन, Dn₁ उत्तरवाक्य, D₅ M₅ ६ आयुधप्रश्न
 — *Adhy* no B₄ D₃ T G M₁ ६ 40, D₅ 37, D₆ 10
 38, D₉ 33, M₂₋₄ 39)

36 Before the ref., T₁ G₂ ins

708* वैशपायन ।

उत्तरेणवसुस्तु पार्थो वैरादिमघवीत् ।

मृद्या प्रत्याययन्वाचा भीत शङ्कावश गतम् ।

— S (except M₅) अर्जुन (for बृहन्नडा) — ^a) S
 यत्तव्या प्रथम पृष्ट — ^b) B₄ *नियर्हण, Dn Dn₁ 1२ शत्रु-
 (Dn₁ त्व तु)सेनापहारिण, D₂ ३ ३ 10 *निवारण, D₅ सर्व-
 सेना, S शत्रुसेनागमर्दन — ^{cd}) D₄ गाजीवम्, D₇ ३
 गाजीवम् (for गाण्डीवम्) S पार्थस्यैतद्दनुर्दिव्य गाण्डीव-
 मिति विश्रुत — After 36, S ins

709* अभेद्यमजरं श्रीमद्विष्वमच्छेद्यमघ्नम् ।

[M₁ अजय, M₂ ३ अजय (for अजर)]

37 ^b) Ś₁ K D₂ ४ शातकौभपरिष्कृत, S शातकुम्भमय
 धनु (T₁ G₂ M₅ इद), G₇ as in text. Many MSS
 *परिष्कृत S om 37^{cd} — ^e) D₃ तदेतद्, D₉ एतदेव
 (for एतत्तद्) — ^d) D₃ ३ १ ३ गाजीव Ś₁ धनुहत्तम
 (for परमा)

38 D₁₀ om. 38 — ^a) S एतत् (for यत्तत्) — ^b)
 Ś₁ K D₃ ३ समत (for समित) S transp 38^{cd} and
 39^{ab} — ^{cd}) B₁ sm ६ Dn₁ D₁₂ विजयते (for विपहते)
 B₃ रणे; D₄ युधि (for मृधे) Dn₂ D₇ ० 11 सपां (Dn₁
 पार्थ)श्चकरयो मृधे (D₇ ० *योजयत्) S येन देवासुरान्पार्थ
 सर्वान्विपहते (G₁ *न्सर्वानजयद्विहृत्तो) रणे — After 38,
 N ins

710* चित्रमुष्ठावर्चवर्णं श्लुङ्गमायतमघ्नम् ।
 Thereafter B₂ D₃ repeat 8^{ab}

39 S transp 38^{cd} and 39^{ab} — ^a) B D₂ ३ ०
 *मानुष (for *दानव) G₃ cites 39^{cd}-41^d as in text

C. 4 134B
B. 4 43. 6
K. 4. 42. 6

त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीति च पञ्च च ॥ ४०
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च पटिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ४१
महावीर्यं महद्दिव्यमेतत्तद्गुरुत्तमम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु विभर्ति परमं वपुः ॥ ४२
सुपाश्र्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ।
येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं ग्राचीं परंतपः ॥ ४३

इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ ४४
सूर्या यासिंस्तु सौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ४५
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कामुकम् ॥ ४६
ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रा लोमवाहिनः ।

(with only अशीति for अशीति in 40^a) — °) D₂-s 8
Cv सस्रणि; D₁ सस्र रि (for सस्र तु)

40 D₁ D₁₀ M₂ om. (hapl) 40^{ab} Ca citos
ontiro stanza as in text, with only अशीति for अशीति
in the last pāda — °) Ś₁ K₁ अपि, D₈ 7.8 इव; S
(except T₂ M₁, M₂ om) एतत् (for अथ) — °) D₈
मनुरष्टोत्तर शत — °) Ś₁ B₄ D₈ पचाशतं, C₀ s as in
text K वापि (for चैव) S प्रजापतिश्चतुःपटिं — °)
K₁ B₈₋₅ D_{2, 0} s 10 T G M₄ s C₀ c अशीति; M₁₋₈
अशीति Ś₁ तथैव च (for च पञ्च च)

41 °) Ś₁ D₂ s पचाशतं राजा, S पच सस्रणि. — °)
S च (for एव) — After 41^{ab}, S ins °

711* तस्माद्य वरुणादग्निं प्रेम्णा प्राहृत्य तच्छुभम् ।
अग्निना प्रतिभाज्येन दत्त पार्थाय गाण्डिवम् ।
[(L 1) G₁ s प्राप्तवान् (for चरणाद्) — (L 2)
M₁ s प्रतिभाज्येन (for च्येन)]
— °) S कौत्सियो धारयिष्यति (G₁ धारयद्भु.) — Ca
citos the ontiro stanza as in text.

42 °) B₂ D₂ D₈ 4 7-12 महादिव्यं (for महद्दिव्य)
S एववीर्यं महावेग — °) S (except M₅) च (for तद्)
K B₁ s D (except D₄ 0) एतद्गुरुत्तमं. — After
42^{ab}, N (D₁ missing) ins °

712* एतन्मासनुसप्राप्त वरुणाचारदर्शनम् ।
[D₄ 10 उपस* (for अनुत्) Ś₁ K एवं तस्ममनु(Ś₁
रत्तमये)प्राप्त; D₁ एतच्चाभानुपं प्राप्त, D₂ D_{11, 12} एतत्पार्थ-
मनुप्राप्त Cv citos मां]

On the other hand, S ins after 42^{ab}

713* नीलोत्पलनिभ राज्ञ कौरव्यस्य महात्मनः ।
विन्दवश्चास्य सौवर्णां पृष्टे साधु नियोजिता ।
— M₂ om 42^c-43^d S (M₂ om) transp 42^{cd} and
43 — °) Ś₁ धनु (for चपु) S (M₂ om) विभर्ति
(T₁ विभक्त; T₂ G प्रथित) धनुरुत्तम — S ins after 42
(M₂, after 42^{ab})

714* तालप्रमाण भीमस्य मणिरुक्मविभूषितम् ।

दुरानम महद्दीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।

[= (var.) lines 10 and 12 of 704* (of v 1 34)]

43 M₂ om 43 (of v 1 42) S (M₂ om)
transp 42^{cd} and 43 — °) S (M₂ om) मिश्रकं (T₂
भाणिङ्ग) (for सुपाश्र्वं) K भीमसेनेन (for सेनस्य)
— °) B₈ s D₁ मय धनु; D₁ (marg sec. m.) s
परिष्कृतं, S (M₂ om) मय (T₂ G₁ M₁ ग्रहं) इव (for
ग्रहं धनु) Of C₀ जातरूप ग्रहो यस्य — After 43^{ab},
S (M₂ om) ins

715* सहस्रगोघा हेरण्या द्वीपिनश्च चतुर्दश ।

ऋषभाश्रापि सौवर्णाः पृष्टे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ।

[= (var) lines 22 and 9 of 704* (of v 1. 34)

— (L 1) T₂ G₂ s सौवर्णा (for हेरण्या). — (L 2) T₂
M₈₋₅ यस्य (for चापि)]

— °) K येन पार्थेन यत्कृत्स्नां — T₂ G₂ M (M₂ om.)
ins after 43 G₁ s, after line 1 of 720*

716* पृष्टे विभक्ताः क्षीभन्ते कुशाग्निप्रतिभाविताः ।

[T₂ दीपिता; G₂ M₄ s तापिता (for भाविता)]

44 S om 44 (but of 713*) — °) Ś₁ D₂ D₄ 7.
9 11 12 दर्शनम् (for विग्रहम्)

For st. 45-58, S subst. a passage which
(with its v 1) is given separately under 58

45 °) Ś₁ K यस्य तु; B₂ D₂ s यस्मिंश्च; D₄ यत्र च;
D₈ यत्र तु (for यस्मिंस्तु). — Ś₁ K om (hapl) 45^b-
46^a — °) D₂ D₁₁ 12 प्रकाशते प्रकाशिनः.

46 For S of v 1. 58 Ś₁ K om 46^c (of v 1
45) — 46^{ab} = 24^{ab}. — After 46, Ś₁ repeats 46^{ab}
and cont

717* तपनीयविचित्रं च वैराटे नाकुलं धनुः ।

47 For S of v 1. 58. — °) Ś₁ D₂ D₂ s 4 s 10
साहस्रा; B₂₋₄ D₂ D₈ 0 सहस्र Ś₁ K लोमवाहना'
D₁ 0 नाराचा मर्मभेदिन. — °) D₈ आशीविपोपमाः;

एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविपोपमाः ॥ ४७
 एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
 भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ ४८
 ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बार्धदर्शनाः ।
 एते मीमस्य निशिता रिपुञ्जयकराः शराः ॥ ४९
 हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
 नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ ५०
 येनासौ व्यजयत्कृत्वां प्रतीची दिशमाहवे ।
 कलापो ह्येप तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ ५१
 ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारशवाः शराः ।
 एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ ५२
 ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ।

हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ ५३
 यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
 अर्जुनस्यैप संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ ५४
 वैयाघ्रकोशस्तु महान्भीमसेनस्य सायकः ।
 गुरुभारसहो दिव्यः शत्रवर्णा भयंकरः ॥ ५५
 सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरत्तुत्तमः ।
 निस्त्रिंशः कौरवस्यैप धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५६
 यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रसेवने ।
 नकुलस्यैप निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ ५७
 यस्त्वयं विमलः खड्गो गन्धे कोशे समर्पितः ।
 सहदेवस्य विद्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ५८

C. 4. 1569
B. 4. 43. 23
K. 4. 42. 24

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

Ca c. v सर्पविपो (as in text) D7 १ अर्जुनस्य शरा श्येते
 लेलिहाना विपोल्यणा (D० repeats 47^{cd} as in text)

48 For S cf. v l. 58 — ^a) K गूहत्, D7m
 घनतः; Ca. v व्यूहत् (as in text) — After 48,
 Ds (marg) १ ins

718* घोराभा दीर्घरूपाश्च गिरीणामपि दारणा ।

49 For S cf. v l. 58 — ^a) Ś1 य इमे (for
 ये चेमे)

50 For S cf. v l. 58 — ^a) B१ ये चेमे, Dn२ D11
 यंत्रते, D१ ये चते, D१ ये त्वेमे, D० सुसमा (for ये त्वेते)
 — ^b) Ś1 K D० शिलीमुखा, B (except B1) D० शिता
 शरा (for शिलाशिता) — ^c) D१ ३ कलापो नकुलस्यैप,
 D7 नकुलस्य शरा श्येते Ca c s cite कलाप (as in text)
 — D7 om. 50^d-51^e

51 For S cf. v l. 58 D7 om. 51^{ab} (cf. v l. 50)
 — ^a) B१ Dn1 D० अजयत् (for व्यजयत्).

52 For S cf. v l. 58 D१ ५ om (hapl.) 52
 — ^b) Ś1 K सर्वगा पारणा, D१ १ १ सर्वे पारशवा, Cn १ v
 सर्वपारशवा, Ca as in text — D10 om. 52^d-53^d
 — ^c) B (except B१) Dn1 D० १ १ Ca c चित्र — Ś1
 K om. 52^d-53^d — ^d) D१ सायका (for धीमत)

53 For S cf. v l. 58 D10 om. 53, Ś1 K om.
 53^a (cf. v l. 52) — ^c) B१ D० (m as in text)
 *शृगास (for *पुङ्खास) D7 १ सु (for त्रि) — ^d)

D१ ३ राजश्रैते

54 For S cf. v l. 58 — ^b) Ś1 D20 शिलापृष्ठ
 D10 शिलामुख D१ ३ शली (D१ 'ला)पृष्ठु शलीमुख
 — ^d)=57^d Ś1 Dn२ D० 11.12 गुरुभार — D०
 (hapl.) om. from दृढ (in 54^d) up to भारसहो (in 55^e)

55 For S cf. v l. 58 D० om. 55^{ab} and गुरु
 भारसहो (in ^c) (cf. v l. 54) — ^a) B Dn1 D१ १
 १ १ १ सु, D१ च (for तु) Ś1 K तथा (for महान्)
 — ^c) Ś1 Dn२ D० 11.12 गुरुभार. — ^d) Dn1 वाणानां
 च भय

56 For S cf. v l. 58 — ^a) B१ ४ D० अत्रणशू (for
 सुफलशू) K सुफेनश्चित्रफेनश्च — ^b) Ś1 अनिदित (for
 अनुत्तम) — ^c) D7 इह, D० एव (for एष)

57 For S cf. v l. 58 — ^a) Ś1 D१-५ पच (for
 पाञ्च) — ^b) K *सेनके; B1 Dn D10-12 *साघने, B१ १ ५
 Ca *सीवने, D१ *वीरवान्, D० *विग्रहे, D१ *काचने, D०
 *दीर्घके, D० चित्रितस्वरु, D7 चित्रमोभिते, D० १ *साघन,
 Cn १ *योघने, only Ś1 B१ D1 *सेवने (as in text) Cf
 Cr से (? सी)वन स्यूति. — ^d)=54^d Ś1 D7 गुरुभार

58 For S see below — ^a) B Dn D१-१ १ 11.12
 विपुल, D१-१ १ पिंगल (for विमल) C7 यस्त्वय पिंगल
 — ^b) Ś1 समन्वित — ^c) D१ एत, D१ इमं (for एनं)
 D० निस्त्रिंश (for विद्येन) — ^d) Ś1 गुरु (for सर्वे)
 B१ ४ D० गुरुं (for दृढम्) — After 58, D० (marg.) १

उत्तर उवाच ।

सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १

क तु स्विदजुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २
सर्व एव महात्मानः सर्वाभिन्नविनाशनाः ।

ins

- 719* वैशपायन ।
पुत्रमाग्यातवांस्त्रय म्वायुधानि परतपः ।
त्रिराष्टपुत्राय तदा पार्थ सत्वपराक्रम ।
For 45-58, S subst.
720*
(45^a) यर्हिणश्चात्र सौवर्णां शतचन्द्रार्कभूषणा ।
नकुलस्य धनुस्त्रेत्नमाद्रीपुत्रस्य धीमत ।
एतेन गदश चित्र धनुश्चतघवीयस ।
(50^a) हारिद्रवर्णं राजश्च कौरव्यस्य महात्मनः ।
विपाटा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणा । [5]
सुप्रभा सुमहाकायास्त्रीक्षणाग्रा सुकृता ददा ।
भीमेन प्रहिता ह्येते वारणाना निवारणा ।
सुवर्णवर्णां रुचिरा कालदण्डोपमा शुभा ।
(50^b) नकुलस्य शरा ह्येते वज्रादानिसमप्रभा ।
याश्च ह्य वृच्छये दीर्घान्समधारान्ममाहितान् । [10]
(52^a) वराहवर्णांस्त्रीक्षणाग्रा सहदेवस्य ते शरा ।
(54^a) यम्बव्य सायको द्विव्यो गव्ये कोशे च दसित ।
(54^b) पार्थस्याग्रमिदं घोर सर्वभारसह महत् ।
यम्बव्य निर्मलं गङ्गो द्वीपिचर्मणि दसित ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्याय कुन्तीपुत्रस्य धीमत । [15]
(55^a, 50^b) वैयात्रकोशो भीमस्य पञ्चशार्दूलक्षण ।
वारणाना सुदसाना शिक्षित स्कन्धशालने ।
नीलोत्पलसवर्णांभ गङ्ग पार्थस्य धीमत ।
गृगेन्द्रचर्मपिहितस्त्रीक्षणाधार ममाहित ।
दर्शनीय सुतीक्ष्णाग्र कुन्तीपुत्रस्य धीमत । [20]
(54^c) अजुनस्यैप निम्बिदा परमैन्याग्रद्रूपण ।
(57^a) यस्त्रय पापने कोशे प्रक्षिप्तो रुचिरत्वर ।
(57^b) नकुलस्यैप निम्बिशो वैशानरस्यमप्रभ ।
(58^a) यस्त्रय पिङ्गल गङ्गशिशो भणिमयस्तर ।
(58^b) सहदेवस्य गङ्गोऽय भारसाहोऽतिदमित । [25]
भीमस्यापि महादण्ड सर्वाभिन्नविनाशन ।
वैशपायन ।

भेदतो अजुनस्तूष्णं कथयामास तत्प्रत ।

आयुधानि फलापांश्च निम्बिनांश्चानुलप्रभान् ।

[(L, 1) = Line 23 of 701* T₂ G₂ s शतचंद्रव
शुभिता- (for posterior half) — After line 1, G₂ s
ins 716*, while M₁ ins

721* अन्यन्तु सहदेवस्य धनु श्रेष्ठ महौजस ।

— T₂ M₂ s om line 3 — (L 4) T₂ M₁-s *वर्णा
(for *वर्णं) — (L 6) M₁ s सुतरा (for सुकृता)
— (L 7) T₁ G₂ M₂ s वरवारणवारणा (for posterior
half) — (L 8) M₁ s सुवर्णपुरा शशुष्णा (for prior
half) T₂ शरा, G₂ M दिता (for शुभा) — (L 10)
T₂ G₂ M₂ s दीप्तान् (for दीर्घान्) — (L 12) M₁-s
दीर्घो (for द्विव्यो) — (L 13) T₁ G₂ M₂ s पार्थस्याय
महाघोर सर्वभारसहो महान् — (L 18) M निर्मल (for
धीमत.) — (L 19) T₁ G₂ M₂ s गृगेन्द्रचर्मोवसित, G₁
*र्माभिहित (for prior half) — (L 21) T₁ G₂ M₂ s
*वदन (for *द्रूपण) — (L 26) T₁ G₂ M₂ s *विमर्दन
(for *विनाशन) — After line 28, T₁ ins

722* फासो प्रच्छन्नवासाना पाण्डवानां महात्मनाम् ।
न्यन्मान्यत्र महार्हाणि व्रतसिद्धिसुपेयुषाम् ।
इत्युत्तर तु तत्सर्वमजुनस्तवतोऽग्रवीत् ।

Colophon D₁ fol missing — Sub-parvan K Ms
गोप्रह; B₁-4 Dn D₂ 0-12 उत्तरगोप्रह, M₁ s 4 गोप्रहण
— Adhy name B₁-2. s Dn₁ D₂ 0 0 10 T₂ G₂ आयुध-
वर्णन (B₂ G₂ *दर्शन), B₄ आयुधसदृशदर्शन वर्णन, D₂ s
M₂ s आयुधकयन (M₂ s *न) — Adhy no. (figures,
words or both) S₁ D₂ 38, B₁ D₂ T G M₁ s 41,
D₂ M₂-s 40, D₂ 43, D₁₀ 39 — S'loka no
D₂ 24

39

In D₁ this adhy is lost on a missing fol.
(of v 1 4 38 16)

1 Before the ref, S ins .

723* वैशपायन ।

एतस्मिन्तरे पार्थं श्रुत्वात्मा न व्यजानत ।

विराटपुत्र प्रमुने पप्रच्छ पुनरेव तु ।

[(L 2) T G त (for तु)]

— ^a) D₁ *विकृतान्येषाम्, S *रुचिराण्येषाम् (G₁ *प्येतानि).
— K₁ S (except G₂) om 1st, but cf 724* (line 2).
— ^c) S₁ K₂ B₂ प्रमागते (for प्रकाशन्ते) — ^a) D₁₀
पद्यानाम् (for पार्थानाम्) B₂ s D₂-s s आसकारिणां; D₁ s

राज्यमक्षः पगकीर्यं न श्रूयन्ते कदाचन ॥ ३
द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानक्षस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।

बृहन्नो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५
अश्ववन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६

उत्तर उवाच ।

दग पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे ।

C. 4 173
B. 4 44.7
K. 4. 43.19

अमितौलमां (for आशुकां)

2 For S see below — ^a) B₁ कुत्तश्चिद्, D₁₀ क्नु
स्याद् (for क्नु न्विद्) D_{1.2} शूर (for पार्थ) — ^b)
D₇ ९ क् च रावा युधि — ^c) K₁ B_{2.4} D₅ वा (for च)
— ^d) D₇ ९ वीर्यवान् (for पाण्डव) — For 2, S subst

724* क्नु ते पाण्डवा शूरा संग्रामेष्वपराजिता ।
पुत्रामिमानि दिव्यानि श्रिया दीव्यन्ति भान्ति च ।
कस्मिन्वमन्ति ते देशे धर्मज्ञा यन्बुवत्पला ।
क् धर्मराज कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीममेतार्जुना चापि सर्वे ते मातुला मम । [5]
नकुल सहदेवो वा सर्वान्भ्रुकुशलो रणे ।

[(L 2) M_{1.5} दीप्यति (for दीव्यन्ति) T₁ G₂ मागदा
(for भान्ति च) — (L 3) M_{1.5} देशे च (for ते देशे)
— (L 4) T₁ G₂ कौतियो (for कौरव्यो) — After line
4, T₁ G₂ ins .

725* धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मविन्मुषी ।
धर्माप्यक्षो धर्मव्रतो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ।
धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
मत्पार्जवक्षमाधारो धृणी धर्मपरायण ।
— (L 5) T₂ धर्वते (for सर्वे ते) — (L 6) T₂ M₁ 5
'कुशलौ (for 'कुशलौ)]

3 ^a) S₁ K पृते (for पद्) — ^b) S₁ सर्वे शत्रु-
निग्रहणा, B_{2.4} D₁₁ D₂ 1.7-9 सर्वमित्रविनाशना, D₃ सर्व
श्रेयविकाशना (sic), D₁₀ G₁ सर्वमित्रविनाशिन, T G₂ 8
सर्वे शत्रुविनाशना — ^c) S पराजित्य (T₂ G₁ परित्यज्य),
Cc 5 7 पराकीर्य (as in text) — ^d) B_{1.2-5} D₁₁ D₂ 2.
11 12 क्यचन, B₂ वने गता, D₇ क्ते गता, S वन गता
(for कदाचन)

4 ^a) B D₇ क्च, D₁₁ D₂-1.7-12 क्नु, S चापि
(for क् च) — ^b) K अत्ति, B₃ 4 मुवि (for इति) B₂
या श्रुता, D₁₁ न श्रुता, D₂-1.7 (before corr) ९ न
श्रुत; T₁ G₂ मे श्रुता (for विश्रुता) — ^c) S जिता चाक्षेप्
M₁ 1 5 तथा (for तदा) — ^d) B₂ M₂ तार्श्व (for
तानेव) D₂ स्वय, D₇ S वने (for वनम्) K₁ तामे
वागमयद्दश, K₂ तानेनाम्यगमद्दश — After 4, S (M₂
om. lines 2-3) ins

23

[177]

726* उत्सृज्य धर्मराज्य ते न श्रूयन्ते वनं गता ।
पाण्डवान्यदि जानीपे क्नु ते धर्मचारिण ।
क् चाद्य निवसन्तीति मत्स्य ब्रूहि बृहन्नले ।
वैशपायन ।
तत प्रहस्य वीभत्सु कान्तेय श्वेतवाहन ।
उवाच राजपुत्र तमुत्तर शृणु मे वच । [5]

[After line 3, T₁ G₂ ins

727* किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
कथं ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोभने ।
— For lines 4-5, G₁ subst.

728* तत प्रहस्य कान्तेयो राजपुत्रमुवाच ह ।
T₁ cont

729* मा भैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यया तथा ।
वयं ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगा ।
अतीते द्वादशे वर्षे छत्रवासमिहोपिता ।
तस्मादशङ्कितमना शृणुष्व महितोत्तर ।

5 T₂ G₁ M₁₋₃ 5 om. the reL — ^a) D₁₂ M₁ 2
अपि (for अस्मि) T₁ G_{2.3} M₃ नाम्ना, T₂ G₁ M_{1.2} 4.5
नाम (for पार्थ) — ^b) S वक्रो नाम (M नाम्ना) — ^c)
S₁ बृहन्नो (for बृहन्नो) K B₂ D₁₁ D₂.2.6 11.12 च
(for तु) S भीमसेनस्तु वल्ल — ^d) D₂ विग्रान्न (for
पितुस्ते) S परिचारक (for रसपाचक)

6 ^a) B_{1.3} च, D₂ S तु (for अथ) — ^b) D₂.1 2
10-12 अथ, D₂ 5 च (for तु) D₇ 10 S गोपति, D₂
गोकुलि (for गोकुले) S₁ सहदेवो गवा पति — ^c)
B_{1.2} 4 D₂.1 2 10-12 T₂ M यस्तार्थ, B₂ 5 D₂.1 7 9 T₁ G
यदयं (for यत्कृते) D₂ 5 S कीचको हत — After 6,
S ins

730* भीममेनेन दुर्वृत्तं महं भ्रातृभिराहवे ।
T₁ G₂ cont

731* श्रुत्वंतद्वचनं जिष्णोर्विसयस्कारिवेक्षणं ।
पद्मन्ननिमिषं पार्थं शनैर्वाचमुवाच ह ।

7 ^a) T₁ G पार्थस्य ददा (by transp) S₁ K D₂ 6
नामानि पार्थस्य (by transp) — ^b) S श्रूयते मे (T₁ नो,
M₁ वै) कयासु च D₁₁ (hapL) om. 7^c-8^b — ^c) B₁

प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ।

अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरिटी श्वेतवाहनः ।

वीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ८

उत्तर उवाच ।

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।

किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ ९

अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः कृष्णो वीभत्सुरेव च ।

धनंजयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ।

श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

सर्वाङ्गनपदाङ्गित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।

मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मा धनंजयम् ॥ ११

अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।

नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १२

श्वेताः काश्चनसंनाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।

संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १३

त्व ब्रूयात्; Ds प्रब्रूहि (for प्रब्रूयात्) Ds तत्सत्य यदि मे ब्रूयात् (for °) S1 K श्रद्दधेय; Cv श्रद्दध्या (as in text) S ब्रूयास्त्व यदि जानीषे श्रद्दधेय (T1 G °ह) वचस्त्व

8 Dn1 om 8^{ab} (cf. v 1 7) — °) Ds 4 7 9 हंत (Da. 4 अह) ते कथयिष्यामि, S हत तर्हि (G1 अह तर्हि; T1 G2 अह तात) तवाचक्षे — °) K T1 G2 यानि च, Ds मे पुन, D4 मे दश (for यानि मे) — After 8^{ab}, S1 K Dn2 D4 6 11. 12 ins

732* वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।

[S1 K ये श्रुता पूर्वमेव हि (S1 ते) (for posterior half)]

Dn2 D6 11 12 cont B Dn1 Ds 7 10 ins after 8^{ab}

733* एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहित ।

On the other hand, S ins after 8^{ab}

734* ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्त्रेश्वरो दिवि ।

T1 cont.

735* तानि लोके प्रब्रूतानि वैराटे शृणु तत्त्वतः ।

— °) N T2 फाल्गुनो (S1 फल्गुणो, K1 फल्गुनो as in text, D1 missing) D2 पार्थ (m जिष्णु as in text), D12 विष्णु — °) S (except T2) पार्थ (for कृष्ण) — B4 om 8^l-10^a — After 8, S ins

736* एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमै ।

9 B4 om. 9 (cf. v 1. 8) — After the ref, S ins

737* गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे ।

चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ ।

[(L. 1) M1-8 समवेतानि दश नामानि (by transp)]

— (L. 2) G1 तयानघ, G2 8 मयानघ (for ममानघ)]

— °) T1 G नाम्ना (for नाम) — °) D7 9 चैव (for नाम) S1 S सव्यसाचीति (S1 °ची च) केनासि — °) S1 किरिटी च (for सव्यसाची) S जिष्णु (M कृष्ण, Ms

sup in जिष्णु) वीभत्सुरेव च

10 B4 om. 10^a (of v 1 8), D4 om. 10 — °) S1 फल्गुणो, K2 B D फाल्गुनो (Ds 10 फाल्गुणो, D1 missing) D12 विष्णु, G कृष्ण (for जिष्णु) — °) S पार्थ केनासि सारथे — °) B (except B4) Dn D6 11. 12 ब्रूहि तन्, D10 ब्रूया हि (for प्रब्रूहि) S शीघ्र वद बृहन्नले — D4 om 10^f. — After 10, N (except D4, D1 missing) ins

738* तत्सर्वं यदि मे ब्रूया श्रद्दध्या सर्वमेव ते ।

[K श्रद्दधे (for श्रद्दध्या)]

On the other hand, T1 G2 ins after 10

739* इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चल स्वयि ।

अर्जुनो वा भवात्त्रेति वद शीघ्र बृहन्नले ।

 The sequence of S1 from 11-20 is 18, 14 (S also reads 14 after 18!), 19, 15, 13, 16, 12, 20, 17, 11!!

11 °) B2 Dn D6 11. 12 आदाय, B4 आसाद्य, D6 आश्रित्य (for आच्छिद्य) S धनमाच्छिद्य सर्वदा — °) S तिष्ठत (for तिष्ठामि) — °) S1 K1 Dn2 Ds. 11 12 माहुर्; K2 Ds 8 चाहुर्, Dn1 ऊहुर्मा (for आहुर्मा) S तस्मादाहुर् (T G1. 2 तन्मामाहुर्, Gs आहुर्मा च) धनजय

12 °) Ds 8 दुर्मद, M (except Ms) दुर्मद — °) Dn2 D4 8 च (for वि) S अजित्वा न (Ms अभिजित्वा) निवर्तामि (G1 8 Ms 4 5 निवर्तेय) — °) K1 M2 मा (for मां)

13 °) B2 Ds रजतसकाशा, D4 काचनचर्णाभा — °) Dn2 D11 12 युज्यत (for युज्यन्ति) S1 युज्यते मे रथे हया — °) S शत्रुभिर् (for संग्रामे) — °) Ds ततोह; G1 8 तेनासि (for तेनाह) — After 13, S ins

740* किरिट सूर्यसकाश आजते मे शिरोगतम् ।

रणमध्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसंनिभम् ।

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ १४
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं भूर्ध्नि ह्यर्यामं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ १५
न कुर्यां कर्म वीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु वीभत्सुरिति मां विदुः ॥ १६
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १७
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्षो मे दुर्लभः समः ।

करोमि कर्म शुक्लं च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ १८
अहं दुरापो दुर्धपो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामासि विश्रुतः ॥ १९
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावढातस्य सतः प्रियत्वाद्दालकस्य वै ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततः पार्थ स वैराटिरभ्यवाढयदन्तिकात् ।
अहं भूर्मिजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २१
दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय ।

C. 4 1391
B 4 44 24
K. 4 44 2

- 14 S reads 14 after 18 — ^a Ś1 K D4 न, D6 8 S तु (G1 हि), Cnp च (as in text) Dn1 फाल्गुनीभ्यां, Cnp च पूर्वाभ्या (as in text) — ^b Ś1 फल्गुनीभ्या, K2 D6-10 फाल्गुनीभ्या, Dn1 Cn नक्षत्राभ्या, Cc r as in text G1 पुन, Crp यत्, Cr दिवा (as in text) — ^c Ś1 फल्गुण, K2 B D (D1 missing) फाल्गुन (D6 10 'ण) — Ca cites the entire stanza (with v 1 यत् for दिवा, and फाल्गुन for फल्गुन) — After 14, S ins

741* यो ममाङ्गे व्रण कुर्यान्मम ज्येष्ठस्य पश्यत ।

युधिष्ठिरस्य रथिर् दशयेद्वा कदाचन ।

पराभवमह तस्य हुले कुर्यां न मशय ।

15 ^b B1.3 दानवै मह; D1 8 दानवोत्तमै — For 15^{ab}, S subst.

742* अच्येद्य रथिर् चित्र जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।

इन्द्रदत्तमनाहार्यं

[(L. 2) G1.8 'दत्त महानच्यं]

— ^a Ś1 B Dn D4-12 T2 तेनाहुमां, D2 तेन मा वै, T1 आहुस्तेन, G2 तेन चाहु (for तेन माहु)

16 ^a D2 भी स्यान्मे; D2-9 वीभत्सु (for वीभत्स) — ^b Ś1 K कदा (for कथ) — ^c Ś1 वीभत्सुमिह, Cr s 'स्तुरिति (as in text) Ca cites वीभत्सु B D (except D2, D1 missing) विश्रुत (for मा विदुः)

17 M2 4 om (hapl) 17 — ^a S (M2 4 om) नृत्यकर्माणौ (for दक्षिणौ पाणी) — ^b D2 4.7 8 गाजीवस्य Dn Dn.12 विकर्षणौ, Cn.s as in text — For 17^{ab}, D2 (marg) subst

743* धनुषाह समायुक्त शरवर्षं सृजामि च ।
— After 17^{ab}, S (M2 4 om) ins

744* भुजौ मे भवतः सख्ये परसंन्यविनाशने ।

[G1.8 प्र (for मे) G2 'विनाशिनौ, M5 'निवारणौ

(for 'विनाशने)]

— ^a D2 (marg) सख्यदक्षिणतो हस्मि, S (M2-4 om.) तयो मन्व्यधिकम्तस्मात् — ^b Ś1 अस्मि (for इति) Ś1 D1 8 विश्रुत (for मा विदुः) — Ca cites the entire stanza as in text.

18 ^a B4 चतुरर्णाया, S सागराताया, Ca v as in text. — ^b Ś1 घचल (for दुर्लभः) B1.4 यत्, D6 मत (for सम) — ^c S शुद्ध (M1.2 'ह्र)स्वादूपवत्वाच्च — ^d B Dn D2-4.8 9-12 तस्मात् (for तेन) — After 18, S reads 14

19 ^{ab} Ś1 K D6 transp दुर्धपं and दमन S योत्स्यामि वैरह सख्ये (G1 M2-4 संव) न मे तेभ्यः पराभव (T1 G2 M2 4 5 'जय) — ^a Ś1 B (except B4) Dn2 D4.6 7 9 11.12 T1 G2 M1.8 जिष्णुनामासि, D6 8 10 M2 4 जिष्णुना (M2 4 'नी)स्नासि — After 19, S (which om 20) ins a passage given in App I (No 37), ending with a colophon.

20 S om 20 — ^a K B4 कृष्णावदारस्य, Cc.s (cf. Cr v) as in text. K स तत्, B Dn1 D6 8 सदा (for सत) — ^b K वालकेषु (for 'कस्य) — After 20, D1 8 ins

745* स्थितोऽसि यत् मग्रामे वैराटे व्येतु ते भयम् ।

पृतच्छ्रुत्वा प्रहृष्टास्मा विस्सयोःकुल्लोचन ।

21 ^a Ś1 Dn2 D2 7 8 11 12 स पार्थ (by transp), S पार्थ च — ^b Dn2 D2 8 अभ्यवाढयत् (for 'वाढयद्) D1-9 अतिके, Cv अन्तिकत् (as in text) S प्राजलिस्त्वभ्यवाढयत् (M1 'लि' प्रत्यभापत्) — After 21^{ab}, T1 ins

746* तस्य तद्दहनं श्रुत्वा वैराटि पार्पतोत्तम ।

प्रहृष्टरोमा हृष्टोऽभूद्दिसयोःकुल्लोचन ।

C 4 1391
B 4 44 24
K. 4. 44 2

लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ।
यदज्ञानादचोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥ २२

यत्स्त्वया कृतं पूर्वं चिचित्रं कर्म दुष्करम् ।
अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

उत्तर उवाच ।

आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १

अर्जुन उवाच ।

प्रीतोऽसि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।

सर्वान्नुदामि ते शत्रूत्रणे रणविशारद ॥ २
स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं विमर्देऽसिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३
एतान्सर्वानुपासङ्गान्क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ।
एतं चाहर निह्वियं जातरूपपरिष्कृतम् ।

त प्रेक्ष्य धै महात्मानमर्जुन मस्स्यनन्दन ।
प्राञ्जलिश्चाभिवाद्याथ ह्व वचनममघ्नीत् ।
— ^a) S (except T1 G2) नास्ति (for नाम) — ^a) S
प्रणतोऽसि धनजय

22 ^a) T2 अद्य (for पार्थ) G1 ३ दिष्ट्या पार्थ प्रप
श्यामि — ^a) B2 D2-5 8 10 M2 अजानन् (for अज्ञानाद्)
K1 अचक्र, K2 अवर्त (for अचोच). — After 22^c, S ins
747* प्रमादेन नरोत्तम ।

अकृत्वा हृदये सर्वं
23 ^a) S यत्तु (for यत्स) S (except M1-8) कर्म
(for पूर्वं) — ^b) B2 चित्र कर्म सुदुष्कर, S चिचित्र वै सुदु
(M2 ^{त्र} क्रिमिद्विपित) — ^c) S1 S व्यपेत (for व्यतीत)
— After 23, D2 ins a passage given in App I
(No 38), while S ins

748* दासोऽहं वे भविष्यामि पश्य मामनुकम्पया ।
या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
मनःस्वास्थ्यं च मे जातं जातं भाग्यं च मे महत् ।

[After line 1, T1 ins

749* यदज्ञानादचोचं त्वां विस्मर्तव्यं धनंजय ।
यावदवर्गो गहं विधां त्वा न तत्त्वेन भारत ।
तावन्मेऽभून्नय तात कुरुभ्यो नात्र सशयः ।
यदा त्वज्ञासिपमहं छत्रं तत्त्वेन भारत ।
विस्मितोऽसि महासत्त्वं सर्वशत्रून्विनाशय । [5]
त्वद्वाक्यजलससिक्तमुत्पल हृदय मम ।
धर्मोभितस विजले स्थानपथमिव हृदे ।

— (L 2) G2 प्रतिज्ञा च मया पूर्वं कृता सारथ्यं — After
line 2, T1 ins

750* नेय प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ।
वेचेन्नतनयस्येह सारथि. स्या महासृष्टे ।

इति पूर्वं कृतास्याभि प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ।
प्रतिज्ञा मम सपूर्णां तव सारथ्यकारणात् ।

Colophon missing in D1, and om in D2 4 S
— Sub-parvan Ś1 K1 गोमह, B2 4 Dn1 D2 6 7 8 10 12
उत्तरगोमह — Adhy nama B अर्जुनदर्शन — Adhy
no. (figures, words or both) B1 42, D2 39, D3
41, D7 37. — S'tola no D2 25.

40

☞ D1 is missing in this adhy (of v 1 4.
38 16)

1 D2 4 S om the ref B2 om 1^a-2^c. — ^a) Ś1
K Dn1 रचिर (for विपुल) — ^b) D2 transp रथ and
मया — ^a) B2 कतमद् (for कतम) B1 प्रयुक्तो याम्यहं
त्वया (for ^a) S दुर्योधन च जिस्वाजी निवर्तय पश्यन्मम

2 B2 om 2^{ab} (of v 1 1) — ^a) S राजपुत्राग्र्य
(T2 G2 M2. 5 'द्य) (for पुरप) — G1 om 2^c-3^d
— ^c) B1 8 D2 जयामि, B2 D2 8 10 G2 नुदामि, G2 नुदामि
(as in text) — ^a) D2 8 5 विशारदान्

3 G1 om 3 (of v 1 2) — ^a) B1 5 स्वस्थो (for
स्वस्थो) Ś1 K2 B1 5 D2 6 T2 G2 'युद्धे; B2 Dn D11 12
G2 'बाहो (for 'बुद्धे) — ^c) D2 8 दिने ह (D2 हि),
Ca 7 विमर्दे (as in text) — ^a) S (G1 om) रच (for
महत्) — After 3, S (except G1) ins

751* गाण्दीय देवदत्त च शरान्कनकभूपितान् ।

4 M2 om 4^{ab}. — ^b) B2-5 D2 6 आहर (for
बध्नीहि) — ^c) Ś1 K2 B2 D2 4 6 7 (by corr) 8 11 12
M1 2 4 पुन; B2 Dn2 D11 m (see m) G1 8 एक; D2 T2

अहं वै कुरुभिर्योत्साम्यवजेप्यामि ते पशून् ॥ ४
 संकल्पपलविश्रेपं ब्राह्मप्राकारतोरणम् ।
 त्रिदण्डतृणसंवाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ५
 ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुमि ।
 नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थ भविष्यति ॥ ६
 अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्वना ।
 अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ७

उत्तर उवाच ।

विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।

केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ८
 इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
 निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथंचन ॥ ९
 एवं वीराङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
 केन कर्मविपाकेन ह्यीवत्वमिदमागतम् ॥ १०
 मन्ये त्वां ह्यीववेपेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
 गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि व्रतक्रतुम् ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

ब्राह्मिनियोगाज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।

C. 4. 1407
B. 4. 4. 14
K. 4. 4. 22

एतच् (for एत) B (except B₂) Dn₁ D₂. 7 (by corr) आहर, D₂ व्याहर (for चाहर) — ^a) Many MSS 'परिस्कृत' — After 4⁶², D₂ 7 (both marg) 9 ins

752* गाक्षीव देवदत्त च तथाक्षर्यौ महेषुधी ।

रथमारोपर्येतन्मे प्रत्यानेप्यामि ते पशून् ।

[(L 1) D₂ गाक्षीव.]

D₂ 7 (both marg) cont B Dn D₂ (marg) 6 10-12 ins after 4⁶²

753* वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य वच श्रुत्वा त्वरावानुचरस्रदा ।

अर्जुनस्यायुधानृह्य शीघ्रेणावातरत्तत ।

अर्जुन उवाच ।

[(L 2) B₂ D₂ सर्वांन् (for गृह्य) B₂ 4 शीघ्रम् (for शीघ्रेण) B₂ Dn D₂. 10 अवतरत्, Cn अवात* (as above) B₂ D₂ रथे शीघ्रमुपाहरत्, B₂ रथमावाहदच्युत, D₂ शीघ्रेणावगतत्तत, D₂ (corrupt) तृणसाम्रज तस्युन]

— ^a) Dn₂ D₁₁. 12 हि (for वै) B₂ Dn₂ D₂-4. 8 11 (m as in text) 12 योत्स्ये (for योत्स्यामि) — ^f) B₂ निर्वर्तिप्यामि, D₂ प्यवनेप्यामि, D₂ T₁ अवने, D₂ विजेप्यामि च, D₂ न्यवजे, G₁. 2 M₁. 2 अपने, G₂ आनयि Dn₂ D₁₁ (m as in text) 12 ताम्, Cc ते (as in text) — After 4, 8 ins

754* तोपयिष्यामि राजान प्रवेक्ष्यामि पुर पुन ।

5 ^a) S सकल्प (G₂ 8 'ल्प)गाधपरिध — ^e) K B₂ 'तृणं, D₁m (sec. m) 'वेणु', G 'त्राण'; M₁. 4 5 'स्युण', Cr s v 'तृण' (as in text) — ^a) S नैक (M₁. 2 5 एक, M₁ मेघ)ध्वजसमाकुल — Ca cites the entire stanza as in text

6 ^a) T₁ M₂ क्रोधकर, G₁. 3 क्रोधनक, M₁ 2 क्रोधतर Ś₁ ज्याक्षेपेण कृत क्रोध, B₂m ज्याक्षेपक्रोधविकृत, T₁ M₁ 5 ज्याक्षेपक्रोध (M₁ inf h n 'क्रोधा, M₂ 'क्षोभ)कर, G₂

ज्याक्षेपणीरोधकर, all comm. as in text. — ^b) Ś₁ K₁ B₁. 8 Dn D₁₁. 12 S (except M₄) 'दुदुमि, K₂ D₂-8 'दुदुमि, of Cc r v — After 6⁶², S (except M₂) ins 755* शरजालवितानाद्यमाक्षवेळितमहास्त्रनम् ।

— ^a) Ś₁ K₁ B₂ 4 D₂-10 Cr (cf. C_v) रथोपस्थे, K₂ 'पस्थो, Cc. s as in text — Ca cites the entire stanza (with v l. 'क्षेपण and रथोपस्थे)

7 ^a) Dn₁ D₂ स्वधि*, Cn अधि* (as in text) B₂ युद्धे (for सख्ये) — ^b) Some MSS गाक्षीव (for गाण्डीव) D₂-4 7 'धन्विना (for 'धन्वना) — ^c) K₁ सर्वे* (for शत्रु*) — ^d) M न्येतु (for व्येतु)

8 ^a) Ś₁ B₂ D₂ S एतेभ्यो (for एतेषा) Dn₂ D₁₁. 12 नाह विभेमि ममरे — ^b) K₁ त्वा (for त्वा) — After 8, T₁ G₂ ins

756* बहुना किं प्रलापेन ऋणु मे चरम वच ।

नाह विभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतो ।

यमपाशिकुर्येभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ।

[(L 1) G₂ परम (for चरम)]

9 ^a) K₁ इत्य तु, Dn₂ D₁₁. 12 इद च; T₁ G₂ तदिद, T₂ इद हि (for इद तु) B D₂ एव, Dn₂ D₁₁. 12 नून (for एव) — ^c) D₂ 7 10 वापि (for चापि) Dn₂ D₁₁ (m as in text) 12 S नाधि (Dn₂ D₁₁ 12 'भि)गच्छामि (for चापि दुर्मेधा) — ^d) Dn₂ D₁₁ (m as in text) 12 चितयन्वे (for न गच्छामि) K कदा* (for कथ*) S नावगच्छामि (G₂ न च जानामि) किचन

10 ^a) D₂ वाच (for एव) Ś₁ रूपान्, B Dn₁ D₂-10 G₁. 2 Cn युक्तान् (for वीराङ्ग) — ^b) B₂ Dn₁ सूचितस्य, S उदितस्य (for उचितस्य) — ^c) K D₂ 2. 9 क्लेश्य त्वा (for ह्यीवत्वम्) D₂ ते भवत्विद, S स (T G₂ त्वा)मुपागत (for इदमागतम्) Ś₁ तवेद क्लेश्यमागत

11 ^a) D₂ T₁ G₂ M₁. 2. 5 'रूपेण, a few MSS 'वेशेन

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्थिवं ब्रह्मि व्रह्मि गोमनः ।
 वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ २०
 योऽयं ब्रह्मि ते पार्थिवं दक्षिणामश्वितोद्यतः ।
 बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ २१
 त्वामेवायं रथो ब्रह्मं संग्रामेऽर्हति घञ्चिनम् ।
 त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २२

(hapl.) 19^c-20^b, K (hapl.) om. 19^c-20^c

20 K om. 20^{ab}, D₁ G₁ om. 20^{ab} (cf. v 1. 19)
 T G₂ s M transp 20 and 21 — ^b) S (G₁ om.) वाम
 (M₁ 'मे) (for पार्थिवं) Dn₂ M₂ शोमन, Dn₁ 12 'नां
 (for 'न) — ^c) Ś₁ B Dn Ds e 11.12 मम, T₁ घुर्यं, T₂
 M घुर्नं, G₁ सुर्यं; G₂ वर, G₃ घुर्यं (for वाम) Ś₁
 शैन्यस्य, B₁ 2 4 5 Dn Ds e. 11.12 शैन्यस्य, B₈ शैवेन (for
 सैन्यस्य) Ś₁ Dn₁ S त मन्ये, B₁-3 Dn₂ Ds 11.12 मन्येह
 (for मन्ये त) — ^d) M₅ जवेन मयदा ह्य

21 G₁ om. 21 T G₂ s M transp 20 and 21
 — ^a) Ś₁ B₄ Dn₁ Ds मे, S (G₁ om.) वै (for ते) K₁
 षष्टि, S (G₁ om.) प्राष्टि (T₂ प्राष्टं, G₈ प्राष्टी, M₁-4 प्राष्टी)
 (for पार्थिवं) D₂ s पार्थिवं तु (for ते पार्थिवं) — ^b) M₅
 दक्षिणे B₁ 2 Dn₁ Dn₁ 12 अभित स्थित, D₂ उचितोद्यत,
 D₃ उचितोद्यत, D₅ 7 9 T G₈ M₁ 4 5 अं (M₅ स्त्र)चितोद्यम,
 D₁₀ अचितोद्यत, C_a c as in text — ^c) Ś₁ K बलाहकस्यैप
 जवे, D₁ T G₂ s 'हकादमितत', D₅ m '०' हकस्येव समो;
 D₅ 'हकादनवर' — ^d) D₂ 10 जवेन, D₅ m भवतो; D₅
 जवतो, S (G₁ om.) तेजसा (for स जवे) D₂ s e. 10
 बलवत्तर, D₄ वेगवत्तर, G₈ वीर्यवत्तर Ś₁ K संमतो
 वीर्यवत्तर, D₅ स वीर्यवत्तर

22 ^a) M₅ (sup lin) हयो (for रथो) — ^b) D₁₀
 संग्रामे बलवत्तर — ^c) K त्वमेव (K₁ 'म), Dn₂ D₄ 7
 8 10 त्वं च मे (for त्व चेम) — ^d) D₁ 9 योद्धुमर्हमि सत्तम
 — After 22, S ins

761* मर्वेप्रभुभिरायतैदेवराज इवासुरं ।

23 After the ref., S ins

762* ततो रथादवस्कन्ध वीर्यवानरिमर्दन ।

प्रणन्य देवान्गाण्डीवमादाय रूचे श्रिया ।

— ^a) B₁ 2 5 Dn D₂ c. 7 2. 11. 12 S C_a विसुच्य, C_c
 निरुच्य (as in text) — ^b) S शंसचूडानि (M 'वालानि;
 M₁ 'चूडादि also) पाडव (T₂ चार्थिन) — ^c) D₁₀ चित्रं
 (for चित्रे) Ś₁ K₁ D₂ 5 10 दृष्टुमिसनाहे, B₁ 2 5 Dn
 D₂ 11 m कांचनमनाहे (for दुन्दुमिसनाहे) (cf. C_c) S तौ
 च दृष्टुमिसनाहे — ^d) S प्रतिव (G₁ s 'वु)व्य, Cnp sp

वैशंपायन उवाच ।

ततो निर्धुच्य ब्राह्म्यां बलयानि स वीर्यवान् ।
 चित्रे दुन्दुमिसनाहे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ २३
 कृष्णान्मङ्गीमतः केगाञ्श्वेतोनीद्रुथ्य वाससा ।
 अधिच्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्भुः ॥ २४
 तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभूमहास्त्रनः ।

C. 4 1423
 B. 4 45 20
 K. 4 44 47

पर्यमुच्यत्, Ca. c as in text Dn Ds 11.12 तदा शुभे
 (D₅ 11 m तले), S तलाबुर्मा, Cnp sp तदा शुभे, C_a तले
 शुभे (as in text) Cc r cite तले (as in text)
 — After 23, S ins

763* इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कृण्डले ।

[T₂ G₁ s प्रतिमुच्य च, M₂ 4 (sup lin.) उत्पाद्य प्रोच्य
 (M₁ प्रेत्य) (for उद्धृत्यामुच्य)]

24 ^a) Ś₁ B (except B₄) Dn₁ Ds 7 9 10 Ca. c. n. s
 भगिमत, Dn₂ Dn₁ 12 ऊर्मिन् (D₁₂ 'म)त, D₅ भगायत,
 S कृष्णा (M₅ कृष्णा)न्केगान्मुद्धृत्यगवान् — ^b) B (except
 B₄) Ds (sup lin as in text) c तत (for श्वेतन) K
 Dn₁ Ds M₁ 2 उद्धृत्य, D₄ उद्धृत्य, D₅ (sup lin) आग्रथ्य
 (for उद्धृत्य) — After 24^{ab}, N (D₁ missing, D₇ om
 line 2) ins

764* अयामो प्राद्युक्तो भूत्वा शुचि प्रयतमानम् ।

अभिदध्यौ महाबाहु सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ।

ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।

इमे स्स परमोदारो किंकरा पाण्डुनन्दन ।

प्रणिपत्य तत पार्थं समालभ्य च पाणिना । [5]

सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ।

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।

[D₇ 9 ins after line 1 D₂, after line 2

765* सस्वार दिव्यान्यस्त्राणि यथावद्भरतर्षभ ।

— (L 2) K अन्युपेयान् महास्त्रा (K₁ महस्त्रा)णि कुन्गा
 रथमत्तमः — D₂ 7 ins after 765* D₄-c 9, after
 line 2 of 764*

766* अन्युपेयुर्महाभाग महास्त्राणि तदाजुनम् ।

(v L D₂ 4 'महाभीममस्त्राणि भरतर्षभ, D₅ 'महास्त्राणि
 कुरुणां रथसत्तमे) — (L 3) Ś₁ K कृ (K₁ कृ, K₂ वृ)-
 वाहिक (for नृपात्मजम्) — (L 4) D₅ c परमोदार (for
 'दारा) B₄ Dn₂ D₂-4. 7-12 इमानि स महाबाहो (Dn₂
 D₂ 10-12 महोदार) किंकराणीटनदन (B₄ 'दर्शन) — (L
 5) Ś₁ K B₄ तु पार्थश्च, Dn₂ D₇ 2. 11. 12 च पार्थस्तान् (D₂ 3
 'यं स), D₅ च तान्पार्थ, D₇-9 अजुनस्तानि (for तत

यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजघ्नुषः ॥ २५
सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
भ्रान्तद्विजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ २६

तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशंपायन उवाच ।

उत्तरं सारथिं कृत्वा शर्मीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनंजयः ॥ १
ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।

प्रार्थ) D₄ पार्थस्तानि नमस्कृत्य (for prior half) K तु
(for च) — (L 6) Ś₁ K सर्वे सुमनसो नित्य (for prior
half) Ca oitos मानसानि भवत D₅ सर्वाणि मम
सानिध्यं संबधस्वित्त्वभापत. D₁ (m as above) orig.,
which was as in D₅, is cancelled]

— ^a) Some MSS गाजीव (for गाण्डीव). D₂ s s
प्राक्षिपद्, M₄ विक्षिपन् (M₄ *inf* *len.* व्याक्षिपद् as
in text)

25 ^a) K विक्षिप्यमानस्य, B₈ & D₄-s. 10 व्या (B₄ D₁₀
चा)क्षिप्यमान (B₈ D₅ s 7 'ण)स्य; D₁m निर्मुच्यमानस्य; T₂
विस्फार्यमाणस्य — ^b) Dn₁ 'ध्वनि, D₂ 'धन (for 'स्वन')
— ^d) T G₂ M अपि (for एव) K₂ अस्यजघ्नत, B₁-s
अवजघ्नुषा, B₄ Cn अवजघ्नत.; B₈ Dn₁ D₅ ० अवजघ्नुष,
Dn₂ D₁₁ 18 Cnp अभिनिघ्नत; D₂ & 7-10 T₁ G₂ अभि (D₇
'पि)ज (D₅ 'जि)घ्नत, Ca अभिजघ्नुषा G₁.s शैलेनाक्षिप्य
जघ्नत

26 ^a) G₁ सनिपाता (for सनिर्घाता) B (except
B₁) Cn s भूमिद् (for भूमिर्) — B Dn D₄-s 11 12
ins after 26^{ab} (B₄, after 26)

767* पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे ।

[B₄ & स चकाशिरे, B₅ स प्रकाशते, Dn D₁₁ 22 स
प्रकाशिरे, D₅ स चकासते, Cn प्रचकाशिरे (as above)]

— ^a) K B Dn D₅ 10-12 T₂ 'ध्वज (for 'द्विज) Cs oitos
द्विजा S अभवत् (for तदासीत्) — ^d) T G प्राकपत
महाद्रुमा, M₅ प्राकपित

27 ^a) B₄ Dn₁ D₂ s ० S राजन्, D₄ -शृण्वन् (for
ऽजानन्) — After 27^{ab}, S ins

768* ताक्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुर्दीनमानसाः ।

यथेन्द्रो व्याक्षिपद्भीम विस्फोटमशनेर्विसु ।

[(L. 2) T₁ G₁.s M₁ भूमिं (for भीम), and विस्फोटैर्

(for विस्फोटम्) M₂ इव (for विसु).]

G₂ cont

769* महादानिमहाशब्द' सदशो ज्याम्बनो महान् ।

दाश्रून्चीरांश्च सत्यज्य निग्रहस्यो रथे स्थित ।

— ^a) S तथा (for यद्). — ^d) T₂ प्राक्षिपद् (for
आक्षि') D₂ द्रुत, D₈ द्रुम; D₇ ० 10 रणे, S रथी (for
रथे) — After 27, N (D₁ missing) ins a passage
given in App I (No 39), of B 5 158 28 ff,
a parallel passage with which this passage has some
lines in common.

Colophon missing in D₁ — *Sub-parian* Ś₁ K₁
गोप्रह; B Dn D₂ & ० 7 ०-12 उत्तरगोप्रह, M₁-s गोप्रहण
— *Adhy name* B₁-s Dn₁ उत्तरार्जुनयोर्वाष्य (B₈
'र्जुनवाक्य), D₈ उत्तरस्याभयप्रदान, D₄ s 10 उत्तरसारथ्य,
M₈ गांढीवग्रहण — *Adhy no* (figures, words or
both) B₄ T G M₁ s 43, D₈ ० ० M₂-s 42, D₅ 10
40, D₇ 38 — *S'loka no* D₈ G₈ 38

41

~~☞~~ D₁ is missing up to 21^c (of. v 1 4 38 16)

1 ^a) B₁ Dn₁ प्रययौ पांडवर्षभ, B₂-s D₅ ० आर्तुणा
पांडवर्षभ (D₅ पाटुनदन)

2 ^{ab}) Ś₁ K सिंहध्वज (for ध्वज सिंह) D₇ अवतीर्थ
(m अपनीय as in text) Ś₁ 'भुज, K 'ध्वज (for
'रथ) S ध्वज च (T₂ स) सिंह मात्स्यस्य आर्तुणामायुधानि
च — ^{cd}) S प्रणिधाय शमीमध्ये प्रयातुसुपचक्रमे.

3 ^a) D₈ देवीं (for देवीं) K रणे (for रथे) Ś₁ B
Dn D₂ s-s ०-12 युक्ता (for युक्त्वा) S दिव्य मायामय
युक्त (T₂ दिव्य श्वेताश्वसयुक्त) — ^b) B₈.s S विहित (for

प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २
 दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितान् विश्वकर्मणा ।
 काञ्चनं सिंहलाङ्गुलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३
 मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ४
 सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महारथः ।
 रथमास्थाय वीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ५
 चद्वासिः सतनुत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।

ततः प्रायादुदीचीं स कापिप्रवरकेतनः ॥ ६
 खनवन्तं महागङ्गं बलवानरिर्मर्दनः ।
 प्रार्थमङ्गलमास्थाय द्विपतां लोमहर्षणम् ॥ ७
 ततस्ते जवना धुर्यां जानुभ्यामगमन्महीम् ।
 उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८
 संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।
 उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ ९
 मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोजसि परंतप ।

C. 4. 1445
 B. 4. 46. 11
 K. 4. 45. 10

विहिता) — °) B₄ D₆ °शाङ्गुलं, C₈ °लाङ्गुल (as in text)
 S तत (M₈ °त्र) काचनलाङ्गुल (G₁ °ल-)

4 °) D₁ °त (for च) — °) B₄ D₁ C₁ अदेदायत्,
 D₁ D_{11.12} T₂ अयोजयत्, D_{4.7-9} अनोदयत् (for अचो-
 दयत्) — After 4, S ins

770* ध्वजे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीव विक्षिपन्धनु ।

[T₂ G₂ M_{1.8} रथे (for ध्वजे) M₁ उरिक्षिप्य (for
 उच्छ्रित्य) T₁ G₂ M₁ व्याक्षिपद् (for विक्षिपन्) G₁ M₄
 सुद् (for घनु)]
 T G₂ cont.

771* उत्तस्थौ चोत्तरस्नात स्मृत्वा पुनरिहागत ।

त समाश्वास्य वीभत्सुरभियातु प्रतवरे ।

[(L 1) T₂ G₂ तावद् (for तात) G₂ सुक्त्वा (for
 स्मृत्वा) T₂ भीत्या पुनरुपाविशत् (for the posterior
 half) — (L 2) T₂ प्रचक्रमे (for प्रतवरे)]

5 °) D₈ 4.8 12 सुपताक D_{4.8} 10 महावित्र — °) K B₈
 D₂ D₂ 2.7 9 11.12 G₁ M₈ महारथ, B_{1.8} महावर,
 B₂ D₆ M₈ हिरण्यमय, B₄ D_{4.5} 8 10 महारथ, D₁ महावल
 (for महारथ) — After 5^{ab}, B Dn D₈ 6.10-12 ins.

772* स्वात्पपात रथे तूष्णं दिव्यरूप मनोरमम् ।

रथ समागत दृष्ट्वा दक्षिण प्राकरोत्तटा ।

[(L 1) B₂ sm D₆ ° रथ, B_{1.5} D₁ रयात्, D₁
 D_{11.12} रथस् (for रथे) D₁ °हर, D₁ D_{11.12} °रथ
 (for °रथम्) — (L 2) B_{1.8} (cf. C₆ r) रयागतं तु त
 दृष्ट्वा, B₄ ध्वज रयागत दृष्ट्वा, D₈ अथापवत त दृष्ट्वा (for
 prior half) D₈ प्राकरोपम]

6 °) D₁ D₂ 8 8 11.12 S °तल (for °तनु) B
 D₁ D₈ 2.7 (m as in text) 9 10 बद्धगोधांगुलित्राण
 — D₈ transp 6^b and 6^d — After 6, T₂ G₂ ins

773* मैत्र्याभ्याशमनुप्राप्य गृहीत्वा भीममुत्तमम् ।

[G₂ °मम (for °मनु), and शत्रुम् (for भीमम्)]

7 °) S देवदत्त धनजय (M₈ °त्तमनुत्तम) — D₈

transp 7^{cd} and 8^{cd}, and om. 8^{ab} T G₂ om. 7^{cd}
 — °) D₆ प्रदध्मौ, D₈ प्राधम्य (for प्राधमद्) K B₄
 रथम् (for बलम्) D₆ आदाय (for आस्थाय) D_{11.12}
 रोम (for लोम) S (T G₂ om.) शशाकरूपं वीभत्सु
 प्रा (G_{1.8} M₈ प्र)ष्मापयदर्दम — After 7, T G₂ ins ·

774* शशाङ्गकुन्दधवल मुखे निक्षिप्य वासवि ।

उच्छ्रसद्गण्डयुगुल सिराब्ध्याचितफालकम् ।

आयत्तनिम्ननयन हस्त्रस्यूलशिरोधरम् ।

अतिश्लिष्टोदरोरस्क तिर्यगाननशोभितम् ।

यावत्त्वशक्तिसामग्र्य त्रैलोक्य क्षोभयन्निव । [5]

मरुद्भिर्देशभिश्चैव प्राष्मापयदर्दम ।

[(L 1) G₂ °शत्रु (for °कुन्द) — (L 3) T₁
 आरस्क (for आयत्) — (L 4) T₂ °श्लिष्टो (for
 °श्लिष्टो), and आयत् (for आनन) — (L 5) T₂
 °सामग्र्य (for °सामग्र्य)]

T (T₂ om. line 3) G₂ cont · G_{1.8} M ins after 7

775* शङ्खशब्दोऽस्य सोऽत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।

वानरस्य च नादेन रथनेमिस्वनेन च ।

जङ्गमस्य भय घोरमकरोत्पाकशामनि ।

[(L 1) T G₂ शत्रुशब्द स चाल्यर्थं श्रूयतेशनिर्विघ्नवत्]
 8 D₈ om. 8^{ab}, and transp 7^{cd} and 8^{cd} — °) A few MSS धुर्यां S शत्रुशब्देन पार्यस्य मुखेनाश्वा

पतन्निश्चतौ — °) B₂ D₈ (m as in text) सलीनो; D₈
 सविधो, D₈ सभ्रातो (for सत्रस्तो)

9 °) S अथाश्वाप्रश्मिभिः पार्य समुद्यम्य परंतप ·
 — After 9^{ab}, S ins

776* व्यभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मराविबोत्तरे ।

शङ्खशब्देन वित्रस्त ज्याघातेन च मूर्च्छितम् ।

[(L 1) T₂ G₂ M_{8.6} विभ्राजति (for व्यभ्राजत) T₂
 उद्विक्त (for उत्तरे) — (L 2) G₂ °स्वनेन (for °घातेन)]
 — °) B₈ तु, S म (for च) — °) B (except B₂)

C. 4 1446
B. 4 46. 11
K. 4 45. 10

कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विपीदसि ॥ १०
श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ११
स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विपण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १२
उत्तर उवाच ।

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १३
नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ।
धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ १४

अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निखनेन च ।
रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १५
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णां मे वधिरीकृतौ ॥ १६
अर्जुन उवाच ।

एकान्ते रथमास्थाय पञ्चां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्थाम्यहं पुनः ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिखनेन च ।
गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ १८

D₂ D₂₋₈ 10-12 प्रत्या* (for समा*)

10 Boforo 10, Ś₁ K B D_n D_s ० १ (sup l_{in}) 11 12
M (except M₈) ins अर्जुन उ* (rosp अर्जुनः) — °)
D_{n1} कथ तु पुरुषव्याघ्र

11 = (var) 13. — Ś₁ K (? hapl) om. 11-12
— °) D₀ वीर* (for भेरी*) D₂ D_{2-4.7-12} S सर्वश
(for पुष्कला) — °) B₂ पुष्कराणा (for कुञ्जराणा) D₂
D₄ 10 T₁ G₁ 8 च निनदा, D₂ 8 निनादाश्च, D₇ ० चिनदतां,
D₈ च नादानां (for च नदता) — °) B₄ रथानीकेषु, D₄
व्यूढानी*. T-G नित्यश (for तिष्ठताम्)

12 Ś₁ K om 12 (of v 1 11), M₈ (hapl) om.
12-13 — °) S (except M₈, M₈ om) इव (for इह)
— °) D_{n1} T G₂ द्विषां (for विपण्ण*)

13 = (var) 11 — M₈ om 13 (of v. 1 12), G₂
om 13^a-14^b — °) D₂ D₂ 8 11 12 श्रुता मया शङ्खशब्दा
— °) D₂ D₂ 8 7-9 11 12 S (G₂ M₈ om) सर्वश (for
पुष्कला.) — °) Ś₁ B₂ D_{n1} D₇ निनदतां, B₁ 8-5
D_s ० ९ ९ T₂ M (M₈ om) च नदतां, D₈ निनादाश्च (for
च निनदा) — °) B₄ रथा* (for व्यूढा*)

14 G₂ om 14^{ab} (of v 1 13) — °) Ś₁ D₄ 8 S
(G₂ om) °विधा, °शब्दा and श्रुता. — °) B₂ 8 चास्य
(for चापि) — °) T G₂ शब्दश्च, G₁ नादोय; G₈ M
घोषश्च (for निर्घोष)

15 Ś₁ K₁ om (hapl.) 15^b-16^c — °) Most N Mss.
नि खनेन — After 16^{ab}, B D_n D_s ० १ (marg) ०
(marg) 11 12 ins

777* अमानुपाणा शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।

[D₀ अमानुषेण (for °पाणां).]

— °) D₄ तु, D₁₀ एव (for च) S रथनेमिप्रणादेन
— °) G₁ 8 M मनो मे मुह्यते भृश

16 Ś₁ K₁ om all but 16^f (of v 1 15). — °) T
G₂ M₂ च (for मे) D₇ ० व्यथते हृदय च मे, D₁₀ हृदयं
व्यथतीति च; G₁ 8 हृदय भ्रमतीव च (G₁ मे) — °) K₂
D₂ 8.7-9 रजसा (for ध्वजेन) — °) D₈ 4.7-9 गाजीवस्य
— D₈ (hapl) om from शब्देन (in 16^e) up to
गाण्डीवस्य च (in 18^e) — After 16, B₂ ins

778* तान् * परिभाषन्तमुत्तर युद्धदुर्मव ।
B₂ cont. B₁ 8 4 D₂ D₁₁ 12 ins after 16

779* स मुहूर्तं प्रयात तु पार्थो वैराटिमग्रवीत् ।
On the other hand, S ins after 16

780* वैशंपायन ।

पुनर्ध्वज पुन शङ्ख धनुश्चैव पुन पुन ।

समूढचेता वैराटिरर्जुन समुदैक्षत ।

अर्जुन ।

स्थिरो भव महाबाहो संज्ञा चात्मानमानय ।

[(L 1) G₁ 8 रथध्वज (for पुनर्ध्वज) — (L 3) M₈
°बुद्धे (for °बाहो) G₁ 8 सत्व (for सज्ञां) G₈ चात्मानि
मानय (for चात्मानमानय)]

17 D₈ (hapl) om 17 (of v 1 16) S om the
ref — °) B₁ 2 5 D₀ ० 11 12 C₈ एकान्तं, T₂ एकान्तो,
Cr v एकान्ते (as in text) ☞ C_n एकान्त मुद्वम् ।
ससम्यन्तपाठस्तु लेखप्रमाद । ☞ — °) Ś₁ B₂ D₂ D₁₁ 12
अवपीडयन्, B₄ परिपीडयन्, D₂ १ ० अनुपीडय (D₂ °यन्),
D₄ पीडयाधुना, D₁₀ अपि पीडय, S अव (G₁ 8 °सि) पीडय
च Cr citos पीडय — °) K B₈ रश्मींश्च (by transp.)
— After 17, B₂ ins .

द्रोण उवाच ।

यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।

कम्पते च यथा भूमिर्नैपोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ १९

शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः ।

अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तत्र शोभनम् ॥ २०

प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा धोरप्रवादिनः ।

C. 4. 1462
B. 4. 48. 20
K. 4. 48. 5

781* न भय विद्यते चान्यन्मयि तिष्ठति सयुगे ।
पश्य याहुयल वीर युष्यत शत्रुभि सह ।
while T₁ ins

782* स्थिरीकुरप्च हृदयं यथा शब्दो महान्भवेत् ।
T₁ cont. T₂ G M ins after 17

783* एवमुक्त्वा महानाहु सव्यसाची परंतप ।
प्रदध्मी च महागृह्य देवदत्तमनुत्तमम् ।
ज्याघोष तलघोष च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।

18 After the ref., D₁ (marg sec. m) ins

784* ततः स पुनरेवाय त शङ्ख प्राथमदहृत् ।
द्विपता द्रुग्यजनन सुहृदा प्रीतिवर्धनम् ।

D₁ cont B Dn D₅ c. 10-12 ins after the ref

785* ततः शङ्खमुपाध्मामीदारयद्विव पर्वतान् ।
गुहा गिरीणा च तदा दिग्ग शैलास्तैव च ।
उत्तरश्चापि मलीनो रथोपस्य उपाविदात् ।

[(L. 1) Dn₂ Dn₁₁ 12 पूरयन् (for डारयन्) — After line 1, D₅ ins line 2 of 784* (v 1 'जनक for 'जनन and हृद्यं for प्रीति') — (L. 2) Dn₁ तथा, D₁₀ ततो (for तदा)]

D₅ marg cont

786* ततोऽर्जुनः शङ्खशब्दं चकारातीव दुःसहम् ।
— D₅ om 18 up to गाण्डीवस्य च (in °) (cf v 1 16)
— °) D₅ 1-2 गाजीवस्य B₁ 8 Dn₂ Dn₁₁ 12 S (except M₅) शब्देन (for घोषेण) — °) D₂ 8 9 'कपयत् (for 'कम्पयत्) — After 18, K₂ ins

787* श्रुत्वा शब्दं तदा द्रोणो गाङ्गेय वाक्यमग्रवीत् ।
while B₂-4 ins

788* उत्तरं तु रथे दृष्ट्वा शङ्खशब्देन भोहितम् ।
But after 18, D₁₀ repeats 8^{ab} and cont.

789* स रथ मस्मृतस्तेन उपायाद्धानरध्वज ।
B₁ Dn D₅ c 11. 12 ins. after 18 B₂-4, after 788*
D₁₀, after 789*

790* त समाधामयामास पुनरेव धनजय ।
D₅ 10 cont

791* ततो द्रोणो महायुद्धिः सर्वशस्त्रमृता वर ।
उवाच ह कुरोर्मध्ये सर्वं मन्त्रोद्ययद्विव ।
On the other hand, after 18, S ins an addl colophon (Sub-parvan T₁ M₁ 2 गोप्रहणं — Adhy no T G M₁ 5 44, M₂-4 34) — After the addl colophon, T₁ ins.

792* वैशपायनः ।

शङ्खशब्दं च त श्रुत्वा मेघस्य निन्द यथा ।
गाण्डीवज्यास्वनेनैव विस्वयोःकुल्ललोचन ।
T₁ (om the ref.) cont T₂ G M ins after the addl colophon.

793* वैशपायनः ।

भारद्वाजस्ततो द्रोण सर्वशस्त्रमृतां वर ।
राजान चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिडमम् ।
[(L. 2) T₂ अरिदम, M₅ अमर्षण (for अरिदमम्)]
19 T₂ G₂ M₃ om the ref — K₂ D₅ 1 9 ins.
after the ref D₅ 8, after 795* D₅ (marg),
after 4 48 3 D₁₀, after 4 48 17

794* नदीज लङ्केशवनारिक्तु
नैगाह्वयो नाम नगारिसूनु ।

पुपोऽह नावेपधरस्तरम्बी
विजेप्यते सर्वकुस्त्रवीरान् ।
[(L. 1-2) = lines 2-3 of 683* and lines 1-2 of 686* (cf v 1. 4 37 8, 9) — (L. 3) K₂ किरीटी, D₅ प्रमाथी (for तरस्वी) — (L. 4) D₁₀ जित्वाव य नेप्यति चाद्य गा व (= last line of 686*)]
— D₁ 9 (marg sec. m) cont D₅ 8 ins after the ref

795* एषा न योषा यद्धि योपिदेषा
तत्सैव या शुम्भनिशुम्भहृषी ।
मायामयस्त्रीवपुरातनोति
लीलायित वा पुरय पुराण ।
— D₅ ins after 794*.

796* यथेन्द्रजि क्षत्रियाण्यहनेय
गुरुरभाषे वचन किलैतत् ।

— °) K₂ B Dn D₂-9 11 12 मेघ (for शङ्ख) D₄ न (or वि-) दीर्यते D₁₀ यथा मेघस्य निम्बन — °) D₅ प्रकपते (for कम्पते च) — After 19, S (G₁ om line 2) ins

797* औत्पात्तिकमिदं राजन्नमित्तं भवतीह न ।
न हि पश्यामि विजय सैन्येऽस्माक परतप ।
20 G₁ om. (hapl) 20^a-21^b — °) Ś₁ न शस्त्राणि (by transp) B₂ Dn₁ D₅ 6 अस्त्राणि (for शस्त्राणि) K₁ प्रहृष्यते, K₂ प्रसमते (sic) (for प्रकाशन्ते) — °) B₂ हृष्यति च (for प्रहृष्यन्ति) D₂ वा हया, S (except M₅, G₁ om.) वाहना (for वाजिन) — °) Ś₁ T₂ शोभते, G_v

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममव्रवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १
उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २
पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादश वत्सरान् ।
वने जनपदेऽजातैरेव एव पणो हि नः ॥ ३
तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।

अज्ञातवासं वीभत्सुरथास्त्राभिः समागतः ॥ ४
अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि वीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६
अर्थानां तु पुनर्द्वेषे नित्यं भवति संग्रयः ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७
उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यसेनां युयुत्सताम् ।

C. 4 147B
B 4 47 B
K. 4. 47 E

दिव्यो (for ध्वजो नित्यो) T G L s निश्चन (for निःसङ्ग)]
— ^a) K सस्याप्य जु, Dc T1 G2 च प्रस्याप्य, D7 s T2 M
प्रस्याप्य च (D7 s तु), G1 s प्रतिष्ठाप्य (for सप्रस्याप्य)
— After 23, S 1ns

801* प्रविभज्य त्रिधा सेना समुच्छिद्य ध्वजानपि ।
दिक्षु गुल्मा निवेश्यन्तां यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुनम् ।
[After line 1, T1 1ns

802* शिर्षाणि प्रतप्येमा चमूमेप धनजय ।
सूर्ध्नि सर्वनरेन्द्राणा वामपादं करिष्यति ।
न ह्येव शक्यो वीभत्सुर्जेतु देवासुरैरपि ।]

Colophon — Sub-parvan Ś1 K1 गोप्रह, B2 s D
(except D5) उत्तरगोप्रह, M1.2 गोप्रहण — Adhy
name B1-s D5 औ (B1 औ) त्यातिक, B4 D10 औत्पातिक ;
B5 औत्पातिक, Dn1 औत्पातिक, D2.4 M2 8 द्रोणवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) K1 D5 10
41, B4 M2-4 44, D2.6 43, D7 39, T G M1 s 45
— S'loka no D3 33, G8 17

42

1 ^a) Ś1 S ततो (for अय) — ^c) D3 s G2 रथिशार्दूल,
D4 T1 G1.3 नरशा, D10 रथमारुढ — ^d) B (except
B1) D1-s 7-10 वल (for रथम्) Dn2 D11.12 G1 कृप
चैव महारथं

2 ^a) Dc Cv अर्थं (for अर्थ) Ś1 B2 s 5 D11.12 Cn
आचार्यो, B1.4 D1-9 S आचार्य, D10 आचार्यो, Cr v np
as in text Cr analyses आचार्य उ सवोधने K
उक्तपूर्वोयमाचार्यो — ^c) B (except B1) Dn D11 12 प्र
(for च) — ^d) K नाह, B2 D. G1 न च, D1 2 नासि;

Cv न हि (as in text) Cv मृप्यामि (for तृप्यामि) Ś1
वै, K ते, Cc न (as in text)

3 Ś1 om. 3 — ^a) B4 परित्ज्ञातैर्, Dn1 परामृतैर्
(for पराजितैर्) B1 s-5 D5 नि; B2 Dn2 D7 9 10.12
G1.8 M (except M4) वि; D8 च (for हि) K यदा
स्थित वा सत्य तै — ^b) Dn2 D11 12 तैर्हि, D1-4 s वने,
D7 पुत्रैर्, D10 तैर्वा, G1.8 एतद् (for तैश्च) K द्वादशैव हि
वत्सरान्, B2 s D5 तैर्द्वादश हि व, D6 तैर्द्वादश समा वने
— ^c) K पुरे, D1-s 6 10 एक, D4 एको, Cc वने (as in
text) K ज्ञाते, D7 त्वेक, D9 चैक (for ज्ञातैर्) — ^d)
K Dn2 D1-2.10-12 एवमेव, B1.8 एव हि न, B2 D5 एक
हि स; M3 s एक एव (for एष एव) K1 स (for न)
D1-8 पण कृत (for पणो हि न) B4 D4 6 s एव न (B4
एव हि, D6 तैरेव) समय कृत, D7 9 अजातैर् परिवत्सर

4 ^a) D2 s 5 निवृत्त, T1 G1.8 निर्वृत्तो (for निवृत्त)
D2 एषा न परिनिवृत्त, D8 तेषा न परिवृत्त तु — ^b) K
अथ, B2 s D5 च, D4 अत्र, D6 हि, T2 तत् (for तु) T1
G M वत्सर तु (T1 रस्तत्, G1 रस्य, G2 र न, G8 र न,
M4 s र तत्) त्रयोदश (T1 G1.8 श) — ^c) Ś1 B5 Dn1
D9 वासो, D7 S वासे (for वास) — ^d) K B8 तथा
(for अय) K अस्माक (for अस्माभि) D8 सहागत, S
परिष्कृत (G1 समाहित) (for समागत)

5 ^a) D1.2 6 T2 G1 M1.2 अनिवृत्ते D1 3 निर्वासे तु
(for तु निर्वासे) — ^b) B2 s D4 s वीभत्सुर्यदि चागत

6 ^a) B4 G8 मोहाद् (for लोभाद्) — ^b) K1 B2
अस्माक (K1 अस्मान्वा also) D4.3 लोभ (for मोह)
M1-8 आविशत् (for शत्) — ^d) B2 विजातुमर्हति

7 ^a) B2 s Dn1 D9 10 च, S हि (for तु) K2
अनर्थाना पुनर्द्वेषे Cc. r cute अर्थाना (as in text) — B2
1ns after 7^{ab} B2 s D5, after 7

यदि वीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ८
 त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ।
 मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मानकीर्तयन् ॥ ९
 तेषां भयाभिपन्नानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
 प्रथमं तैर्गृहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १०
 सप्तमीमपराङ्गे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।

अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११
 ते वा गावो न पश्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
 अस्मान्वाप्यतिसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ॥ १२
 अथवा तानुपायातो मत्स्यो जानपदैः सह ।
 सर्वया सेनया सार्धमस्मान्योद्धुमुपागतः ॥ १३
 तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।

803* स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।

— °) D₅ M₂ विहितो, Cr चिन्तितो (as in text).

— ^a) B D (except D₅) स, G₁ न (for च)

8 ^b) B (except B₄) Dn D₁₀₋₁₂ मत्स्यानां च (D₁₁ 12 प्र); T G₂ M₁ 5 मात्स्यसेनां — °) D₅ 10 आयाति (for आयात) — ^a) B Dn₁ D₅ 6 तदा (for तेषां) Ś₁ B Dn D₅ 6 10-12 कस्यापराङ्मुखः (for क स्यात्पराङ्मुख) D₇ m कृत कार्यं भविष्यति; S किं नः (G₁ 8 नु) कृत (T₂ G₂ कार्यं) मत परं

9 ^{ab}) D₁₋₃ उपागता. (for इहागता) S त्रिगर्तानामिदं कार्यं पाठवानां च मार्गण — °) Ś₁ K मत्स्या हि (for मत्स्यानां) Ca विप्रकाराणि (for *कारास्ते) Cv oites विप्रकारान् (as in text) S विप्रकारैर्हि मात्स्येन — ^a) Ś₁ बहूनि (for बहून्). B₂ 4 Dn₂ D₁₋₄ 7 10 अस्मासु (D₄ °न्सु) (for अस्मान्). K प्रकीर्तं, D₅ च कीर्तं (for अकीर्तं) S सुशर्मा याधित पुरा

10 ^a) N (except Ś₁ K) भयाभिभूतानां — After 10^a, S ins

804* त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।

अभयं याचमानानां

— ^b) K₂ D₄ 8 तदा; D₁₀ तथा, C₅ तद् (as in text) K D₉ परि, C₅ प्रति (as in text)

11 ^a) Ś₁ B₁ 2 4 Dn D₁₋₄ 7-12 सप्तम्याम् Dn₂ D₁₁ 12 च (for चै) S अष्टम्यां चापराङ्गे (T₂ G₂ om च) तु — ^b) S हृति (for तथा) B₄ Dn₁ तैश्च; D₁ 8 चास्ते (for नस्ते) G₁ 8 समीरित, Ca c. v समाहित (as in text) — M₂ om 11^{ab} — °) B₂ 5 D₅ अष्टमीं, S (M₂ om) नवम्या, Co अष्टम्यां (as in text) — ^a) S सूर्यस्योदयन प्रति — Ś₁ B Dn D₅ 6 7 (marg) 10-12 S ins after 11 (M₂, which om 11^{ab}, after 11^{ab})

805* हमा गावो गृहीतव्या गते मत्स्ये गवां पदम् ।

[S याते मा (G₂ म) त्ये (for गते मत्स्ये)]

S cont

806* हत्येप निश्रयोऽस्माकं मञ्जोऽभृजागसाङ्गये ।
 पाण्डवाना परिज्ञाने सर्वेषां न. परस्परम् ।

[(L 1) T₂ G₂ एवं (for एव)]

12 ^a) K₁ त्रिगर्ता (obviously taken over into the text from a marg gloss), K₂ तेषा; D₅ तैर्वा; G₁ तेन; Ca ते वा (as in text) Cr s v oite ते. D₁₋₃ गाश्च; G₁ नागो, Ca गावो (as in text) B₁₋₄ D₅ 10 Ca नयिष्यति; D₅ तु नेष्यति, D₅ 9 न पश्यते (for न पश्यन्ति) B₅ Dn₁ ते गावश्चानयिष्यति; Dn₂ D₄ 11.12 ते वा (D₄ तेषा) गा नैव पश्यति — ^b) Ś₁ B (except B₁) D₁₋₁₀ ते, K₁ त्रिगर्ता (originally a marg gloss), K₂ तै; Cv स्युः (as in text) — °) Ś₁ K D₅ अभिस* (K₁ corrupt), B₁ 4 s Dn D₁₁ 12 ह्युपस*, B₅ D₁₋₅ 7-10 अप्युपस*, Cap rp (Dev) अपस* Ca r s oite उपसधाय. — ^a) S (except G₁ M₅) मात्स्येन. B₃ m T G₁ 8 Ca सगतिं, D₅ M₅ सगम; Cr s v as in text

13 ^a) Ś₁ समायातो; B₁ 2 5 Dn₂ D₁ 3-5 8 11.12 Cn s अपाहाय, B₅ Dn₁ D₂ 7 9 10 S उपादाय (for उपायातो) — ^b) S (except G₂) मात्स्यो. Ś₁ B (except B₄) Dn D₄ 9 11.12 T₂ जन* (for जान*). — °) Dn₂ D₁₁ m स सर्वे; D₅ T₁ G₁ सर्वथा (for सर्वया). — After 13^a, N ins

807*

संवृतो भीमरूपया ।

आयात केवलां रात्रिम्

[(L 1) Dn₁ संवृतो, Dn₂ D₅ 11 12 सभृतो; D₅ सर्वतो (for संवृतो) D₇ सेनया (for रूपया) — (L 2) Ś₁ D₁ 8.10 Ca v rp (Dev) आ(Ś₁ अ)यात्वा; K₁ अथ वा; K₂ B₅ 5 D₅ 6 आयाहा, B₄ D₇ आगत्य, D₄ अयोध्वा, D₇ (marg sec m) 9 आयाति, C₅ आयात* (as above) K₂ B₂ D₅ 8 9 Cn s केवल, D₇ सकलां (for केवलां)]
 — ^a) D₁ मत्स्यान्, D₄ यदि, C₅ अस्मान् (as in text) Ś₁ B (except B₄) Dn₁ D₅ 9 Cn s इहागतः (for उपागतः) S अस्मानेव (T₁ °च) युयुत्सति

14 ^a) D₅ एव, D₁₁ 12 एव, S एको (for एव). — ^b) B (except B₅) Dn D₅₋₇ 8-12 एव; T₁ G₁ 8 एक* (for एव) — °) D₄-5 8 10 योद्धुम् (for जेतुम्) K₂ G₁ उपायाति, D₄ 6 8.10 उपायातो (for इहा*) — M₂

असाञ्जेतुमिहायातो मत्सो वापि स्वयं भवेत् ॥ १४
 यद्येप राजा मत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ।
 सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५
 अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
 भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १६
 संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
 नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥ १७
 आच्छिन्ने गोघनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
 यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ १८

शरैरभिप्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
 को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संग्रयः ।
 आचार्यं प्रष्टुतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १९
 जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ।
 अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकासुपलक्ष्ये ॥ २०
 तथा हि दृष्ट्वा वीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
 यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
 अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।
 यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २२

C. 4 1435
B. 4 47 23
K. 4 47 24

om 14^d-16^a — ^d) D₂ T₂ G₂ s M (M₂ om) मात्सो
(for मत्सो)

15 M₂ om 15 (cf. v l. 14) — ^a) T G_{1,2} M.
मात्स्याना (for मत्स्याना) — ^e) B₂ s (m as in text) D₂
तद्वै (for सर्वैर) M₃ अपि च योद्धव्यं (for योद्धव्यम
स्मानि) — ^d) D_{1,2} एष (for इति) — After 15,
M₃ ins

808* शरैरेन मुनिशिते पातयिष्यामि भूतले ।

16 M₂ om. 16^a (cf. v l. 14) — ^a) Ś₁ K₁
अथाकस्मात् D₁ om हि — ^b) D₁ T₁ G₁ s रथि^d, D₂
नरं (for रथं) D₂ रथे पुरवमचमना.. — ^e) D₁ 7-9 T₁
G₂ कर्णं (for चंद्र) D_{n1} D₂ मीप्नद्रोणकृपाश्च, T₁ G₁
मीप्नद्रोण(T₁ णां)विकर्णां(T₁ णं)श्च — ^d) T₁ G₁
कृपश्च (for विकर्णां)

17 ^a) B₂ s D₂ s स(B₂ रि)भ्रातनयना, B₁ सग्रस्र
मनस.. — ^b) D₂ कार्ये, S प्राप्ते (for काले) D₁ समा
गता, S घनजथे (for महारथा) — G₁ om 17^c-23^d
— ^d) D_{n1} D₂ प्रणिधीयते, Ca c n s v as in text.
— After 17, S (G₁ om) ins

809* सर्वलोकेन वा युद्ध देवंवान्मु मवामर्षे ।

18 G₁ om 18 (cf. v l. 17) — ^a) S (G₁ om)
अनाच्छिन्ने पुनर्दृश्ये — S om. 18^b — ^d) G₂ s M₁ s
हस्तिनपुर

19 G₁ om 19 (cf. v l. 17) — ^a) Ś₁ B D₂ 7 G₃
Cn पृमि; K D₁-2.10 अपि (for अभि) — After 19^c,
B₂ D₂ read 21^c with 811* (D₂ reads 811* in
marg), while D₁(marg) ins 811* only — After
19, D_n D₁₀-12 ins

810* दुर्घोघनवचं श्रुत्वा राधेयस्त्वयवीद्वच ।

[D₂₀ राधेयस्त्विदमवचीत् (for the posterior half)]

20 G₁ om. 20 (cf. v l. 17), M₂ om 20-22
— ^a) D₂ G₂ M₁ s जानामि, T₂ जानति, C_v जानति
(as in text) S (G₁ M₂ om) च (for हि) K गतिं,
C₂ v मत (as in text) — ^b) K त्रासयते (for यति)
K च; B₁ D_{n1} D₂ s 7-10 T₂ M₁ s इह (for इव) — ^e)
B D_n D₁-5 s 11.12 M₃ अर्जुने चास्य, D₁₀ ने चास्य, T G₂
M₁ s ने चापि, G₃ ने वापि (for नेनास्य)

21 G₁ M₂ om 21 (cf. v l. 17, 20), B₂ om 21^{ab}
— ^a) Ś₁ D₁-4 s 10-12 च, K तु, G₂ M₂ अपि (for हि)
B₁ दृष्ट्वा तु (for हि दृष्ट्वा) — ^b) Ś₁ K D₁ T₁ G₂ उपयात,
B₂ उपायात, B₁ आयात स; G₃ M₁ s उपयात (for
उपायान्त) — B₂ D₂ read 21^c (with 811*) after
19^d. K om 21^d — ^e) D₁ भिद्येत (for मज्येत)
B₂(m as in text) G₂ s M (M₂ om) यथा ते(G₂
M ने)नाभिविरयात् (G₃ त), D₂ यथा न विभ्रमेत्सेना, T
यथा सेनानभिविरयात् — After 21, N (except D_{n1}, for
B₂ D₂ 7 cf. v l. 19) ins

811* हेपित सुपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विघटितम् ।

[Ś₁ K₁ D₂ ह्यप; B₂ D₁ 10 ह्यपि (for सुप) D₁-3
निवेदये, D₇ प्रकाशित, D₂ प्रकपित, D₁₀ विद् हित, C_v p
विचेष्टित; Ca c s v विघटितम् (as above)]

22 G₁ M₂ om. 22 (cf. v l. 17, 20), D_{n1} D₁₂
also om 22 — ^a) Ś₁ अदेशिका, D₁-3 s 9 C_v अदेशिका,
D₁ s आदेशिका, D₇ (sup in as in text) व्यादिशिका,
C_v p (Cat) अदेशिका, C₂ r s as in text S (G₁ M₂
om) ह्यरण्येस्मिन् (for महारण्ये) — ^b) K₁ C₃ भीष्मे, S
(G₁ M₂ om) कृच्छ्रे (for क्रोच्छ्रे) Only D_{n2} D₁₀ 11 Ca
शत्रुवशा गता (as in text), Ś₁ शत्रुविघटिता, the rest
(with Cap) वशा गता — ^c) K विभ्रमेत्, D₁-3 सभ्रमेत्,
C_v as in text Ca cites the entire stanza (v l. न

C. 4 1497
B. 4 47 23
K. 4 47 23

अश्वानां हेपितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा हेपन्ति वाजिनः ॥ २३
सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
स्तनयित्तोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २४
किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामाद्वेपाद्वा रोपाद्वास्मासु केवलात् ॥ २५
आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते संग्रह्य्याः कथंचन ॥ २६
प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीष्वावसथेषु च ।

कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २७
बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वस्त्रे चारुसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २८
परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९
पण्डितान्पृष्टतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३०
गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

विभ्रमेद्यथा सेना in °) — B₁ D_n D₁₁ ins. after 22
D₁₂ (which om. 22), after 811*

812* इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषत ।
B₁ D_n cont.

813* आसयन्नपरार्थश्च कथ्यते स स्वय तथा ।

[D_n आसयन्नप°, C_n आसयन्नप° (as above)]

23 G₁ om. 23 (of v 1 17), K om 23^{ab}. — °)
Ś₁ B₁ 2 4 D_n 2 D₁₀-12 हेपित, T ह्येपित (for हेपित)
— °) Ś₁ B₁ D_n D₁₁ 12 क (for का) Ś₁ भवेत्परं, B₁
D_n D₁₁ 12 परे भवेत् (for भवेत्परं) D₂ corrupt.
— °) K तिष्ठते वा, D_n 2 D₇ 11 12 T₂ स्थाने चापि (for
स्थाने वापि) Cr cites स्थाने B₂-5 D₁-5 7 9 10 व (D₂
वृ)हतो; D₂ वहस्यो (for व्रजन्तो) D₂ स्थाने वा प्रवहतो
वा — °) Ś₁ B₁ 2 4 D_n 2 D₁₀-12 हेपति (of °)

24 °) D₁-3 माघवो (for वायवो) — °) B₄ D₄ सदा
(for नित्य) — °) D_n 1 D₂ घोषश्च, D₁ 2 सघोष (for
निर्घोषः) D₄ 8 तडित्तोयदनिर्घोषः — °) B₄ 5 T₁ G₂ 8
तत्रा; D_n 2 D₄ 7 8 11 12 T₂ सदा (for तथा) — After
24, S ins

814* भीषयन्पाण्डवेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।

प्रमुखे सर्वसैन्यानामवद्ध बहु भापते ।

यथैवाश्वान्मार्गमाणास्तानेवाभिपरीप्सवः ।

हेपितान्येव शृण्वन्ति स्याद्विद भवतस्तथा ।

25 °) D₂ मानुष्ये (for पार्थस्य) — °) D₂ M₂ स
(for स) — °) D₄ 8 कामाद्वर्पाद्वा C_v cites कामाद्वर्पात्
M₂ लोभाद् (for द्वेपाद्) — °) G₁ 8 दोपाद्, M₂
क्रोधाद् (for रोपाद्) Ś₁ B₁ 2 5 D_n 1 D₁₁ 12 T₂ M₁
om. वा C_a cites क्रोधाद्वा T G केवल (for °लात्)

26 °) T₂ वे (for वै) B₂ D₂ आर्या कारुणिका

प्राज्ञा Crp कारुणिका (for कारुणिका) — °) B₂ D₂
वैद्याद् (for प्राज्ञाद्) B₁ 2 5 D_n 2 D₇ 11 12 C_n अपाय°;
T₁ G₁ 8 C_v उपाय°, C_a vp अपाय° (as in text) — °)
D₇ ते (for एते) S महाहवे (T₂ °भये) घोरे (for
महाभये प्राप्ते)

27 °) Ś₁ B₁ 4 5 D_n 2 5 m. 7-2. 11. 12 उपवनेषु;
B₂ 8 D₂ 8 C₂ उपासनेषु, D₁ 2 च वनेषु, D₂ चेतनेषु; D₁₀
इष्टजनेषु (for आवसथेषु) S गोष्ठीपानाश (T₁ G₂ °स)नेषु
च — D₂ om 27°-29° — °) T₂ कथां विचित्रां कुं.
— °) = 28^d, 29^d

28 D₂ om 28 (of v 1 27), B₁ D₁₂ M₂ also om
(hapl) 28 K₁ transp 28 and 29. D₂ roads 28
in marg — °) Ś₁ K M₂ °भूतानि, C₂ °रूपाणि (as in
text) — °) B₂ D_n 1 D₁₀ M₁ कुर्वाणा; D_n 2 D₁₁
कुर्वतां; T G₂ कुर्वं (T₁ °र्वं)ते D₁ 2 परेषां गुणवादिन
— °) B₂ 8 D_n 2 D₁₁ T₂ C_n 8 इष्वस्त्रे; C_a 7 इष्वस्त्रे (as
in text) Ś₁ B₂ D_n 2 D₁₁ S चाप°; K₁ चार°, D₂ चास्त्र°,
D₂ चाव°, C_v चार° (as in text) C_n 8 cite उपसधाने.
D_n 1 D₁-3 10 इष्वस्त्रेषु च सधाने; D₇ इष्वस्त्राचारस° — °)
= 27^d, 29^d K D₂ नात्र (for तत्र) — After 28, B₂
ins a passage given in App I (No 40)

29 D₂ (of. v 1 27) M₂ om 29^{ab}, K₂ D₂ om
(hapl) 29 K₁ transp 28 and 29 — °) Ś₁ B
(except B₂) D (D₂ 8 om) T₂ C₂ मनुष्य° — After
29^{ab}, B₁ D_n D₁₁ 12 ins

815* हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोद्गाजाविकर्मणि ।

गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारसुसेषु च ।

— °) B₂ D₁-3 G₁ 8 M₁ 2 5 °दोषे च, C_a 7 °दोषेषु
(as in text) — °) 27^d, 28^d.

४३

कर्ण उवाच ।

सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।
अयुद्धमनसश्चैव सर्वाश्चैवानवस्थितान् ॥ १
यद्येप राजा मत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ २
मम चाप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।

नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३
रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्यं शलभा इव पादपम् ॥ ४
शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेयोर्राहतयोरिव ॥ ५
समाहितो हि वीभत्सुर्वर्पाण्यष्टौ च पञ्च च ।

G. 4 1512
B. 4 43. 6
K. 4 42. 11

30 D1 om 30^{ab} — ^b) G1.8 वल* (for गुण*)
— ^a) K लप्येत वै पर, B1 corrupt, B5 Dn1 D8 वष्यो
मवेत्पर, D4.5 वा(D5 व)प्येत वै पर, T2 broken.

31 ^a) D2 G M एता, T1 एते (for एव) S1
प्रतिष्ठतु, K D2 प्रतिष्ठति Cnp गावश्च सप्रतिष्ठता — ^b)
S1 K D1.4 e G2 M1 2 सेना, B2 D5 मैन्य (for सेना)
B4 Dn2 D4.5 7-9 11.12 व्यूहत्, D1-3 व्यूहत् D1.8
चाचिरात् (for माचिरम्) Dn1 सेनां व्यूह्य समतत T2
broken. — ^c) K आशु रक्षा, D6 आरक्ष्याश्च Ca s v
cite आरक्षा — ^d) B4 यया, M यत्ता (for यत्र) B5 S
पर* (G1 वय) (for परान्) — After 31, S ins

816* ययासाकं जयो वीर चिन्तनीयस्त्रया स्वया ।

[M2-5 चितनीयं (for *नीयत्)]

Colophon. D1 reads it in marg — Sub-parvan
S1 K D1 गोप्रह, B1-4 Dn D1-4. e 8-12 उत्तरगोप्रह, M1.2
गोप्रहण — Adhy name B D4.5 2-10 M2 दुर्योधन
वाक्य; D1m राजवाक्य — Adhy no (figures, words
or both) K1 D5 42, B2 M2-4 45, D3 e 44, D6
38, D10 41, T G M1.5 46 — S'loka no D8 33,
G2 36

43

1 ^b) D10 उप (for इव) — ^c) B2 D6 मर्वे (for
वैव) — ^d) B2 D6 घनजयकृताद्गयात्, G M (except
M5) सर्वाश्चैता(M1.4.5 *नेता)नव(G1.8 *नुप)स्थितान् Cr
s v cite अनवस्थितान्, Crp (Cat) अनुप* — After 1,
S ins

817* यद्येप जामदग्नयो वा यदि वेन्द्र* पुरंदर ।

[G1.8 वैप (for वेन्द्र)]

2 G1 om 2 — ^a) S1 रजैप (by transp) S
(G1 om) चासुदेवेन सहितो — D1 is missing from 2^b
ap to 4 45 2^b — ^c) Dn2 D2-4.7 (m as in text) 8-12

25

अहमावार(D1 *ह)याम्येन, S (G1 om) अहमेन (T G2 M2
*व) निरोत्स्यामि — ^a) Dn2 D2-4.8 10-12 सरिता पति, S
(G1 om.) वरुणालयं (T2 लवणार्णव) S1 K वेलामिव
महोदधि*

3 D1 missing (cf. v 1 2) S (T2 broken) transp
3 and 4 — ^a) S1 *विमुक्ताना, B (except B4) D T1
G *प्रयुक्ताना — ^c) D8 S (T2 broken) निवृत्तिर, Cv
नावृत्तिर (as in text) Ca cites आवृत्ति, Cn.s अवृत्ति*
B2 Dn1 तेषां, S (T2 broken) नास्ति (for अस्ति) — ^d)
Dn2 D4.7-9 11.12 G1.8 सर्पतामिव, T1 असतामिव, T2
G2 M2-5 असतामिव (for इव सर्पताम्) M1 वैश्वानर-
शिखाचिपां

4 D1 missing (cf v 1 2) S (T2 broken) transp
3 and 4 — ^a) D2 s S प्रमत्ता* (for सुतीक्ष्णा*) — ^c)
S सूर्यं (for पार्यं) — ^d) B5 D2 s s 10 पावक (for
पादपम्) S पार्यस्यायुर्निरोधका*

5 D1 missing (cf. v 1 2) — ^a) D2 *युक्ताना, D5
*मुक्ताना (m as in text), D6 *शब्दाना, C5 *सक्ताना (as
in text) C7 चाणो यागत्य पुङ्खसक्तो याति एकयाण
इव । C7 — ^b) D6 निहतयोर, G अभिहतयोर (for अभि-
हतया) S1 S मृश (for दृढम्) — ^c) S (except M1.2)
श्रूयते (for श्रूयतां) — After 5, S (M4 om. lines
2-3) ins

818* एकैक चतुर* पञ्च कचिरपटिं कचिच्छतम् ।
मया पश्यत मत्स्यानामिपुभिर्निहताश्रयान् ।
एक द्वौ चतुर पञ्च कचिरपटिं कचिच्छतम् ।
हतान्पश्यत मातङ्गान्कीर्णानेकेपुणा मया ।
मद्वाहुमुकैरिपुभिस्तैर्धौवै पतत्रिभि । [5]
रुद्योतेरिव सवृत्तमन्तरिक्ष व्यराजताम् ।

[(L 2) G1 रणे (for रयान्) — (L 6) T2 सपृक्त
(for सवृत्त) T2 विराजता, G1 विराजतु (for च्यरा*)]
— After the above insertion, S reads 17-18 (with
828*)

C. 4. 1512
E. 4 48. 0
K. 4 48. 11

जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६
पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रशः ॥ ७
एष चैव महेष्वासस्त्रिपु लोकेषु विश्रुतः ।
अहं चापि कुरुश्रेष्ठा अर्जुनात्नावरः क्वचित् ॥ ८
इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्धवाजितैः ।

दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९
अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १०
अन्तरा छिद्यमानानां पुह्वानां व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११
इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् ।

6 D1 missing (of v 1 2) — ^a) K B4 अपि, S च (for हि) — ^b) D2 s वर्षान् (for वर्षाणि) — B2 om from 6^a up to नि (of निहतो) in 17^b — ^c) D2 4 'स्नेहस्य; G1 'सस्य च, M1.4 s 'स्नेहस्तु, M2 'स्नेहात् (for 'स्नेहश्च) Ca v cite जातस्नेह Ś1 B1 s Dn Ds 9.11 12 युद्धेस्मिन्, K D1 10 T2 Gs युद्धेषु (for युद्धस्य) Ds जातस्नेह स तु मयि — ^d) Ds पार्थ (for मयि). T1 G2 M1 2 सददर्शयिष्यति (for संप्रहरि) Gs स सम दर्शयिष्यति

7 D1 missing (of v 1 2) B2 om 7 (of v 1 6). — ^a) D1 अद्य; T1 G2 M तु, G1 s स (for च) — ^b) S शरमाला स (T1 G2 s Ms प्र) गृह्णातु — ^c) D2 s सहस्रधा, Cv सहस्रदा (as in text), S (T2 broken) मय्यसृष्टां स्व(G2 सु; Ms यु)धामिव

8 D1 missing (of v 1 2) B2 om 8 (of v 1 6) — ^a) D10 T1 Gs M चापि, G1 बली, G2 चाप (for चैव). — ^b) Bs Ds चैव (for चापि) Ś1 B1 Dn1 D11 12 नरश्रेष्ठात्, K2 Bs s Dn2 D2-7 9 10 T G2 M कुरुश्रेष्ठात् (M4 महेष्वासात्); Ds G1 s कुरुश्रेष्ठ, only K1 B4 कुरुश्रेष्ठा (as in text) — ^c) K2 D2-4 अवरः, T G2 नावम, Cv नावर (as in text) Co cites अवर ॐ Ca- अर्जुनावयवः अर्जुनसदृश इत्यर्थ । अर्जुनादवरो नाम पुमान् कश्चित् । ॐ — After 8, S (except M2) ins

819* मम हस्तप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
T G M2 s cont. M1 4 s ins after 9^{ab}

820* निवृत्तिर्गच्छता नास्ति वैश्वानरसमत्विपाम् ।

[Cf 3^{cd} and v 1 — T2 यथाचिपां, G1 M शिखाचिपा (for समत्विपाम्)]

— After 820*, M reads 11

9 D1 missing (of v. 1 2) B2 (of v 1 6) M2 s om 9 — ^a) S (M2 s om) मुक्ताना (for निर्मुक्तैः) — ^b) Ś1 Ds 'वाससै; Ds s 'वाजिभिः, D1 'पक्ष्मभि, Ca c.s 'वाजितै (as in text) S (M2 s om.) शराणा नतपर्वणा (= 3^b) — After 9^{ab}, M1 4 s ins 820*, which, in M, is followed by 11 — T G ins after 9^{ab} M1 4, after 819*.

821* तुमुल श्रूयता नाद पटपदा गायतामिव ।

[T1 G1 s द्रवद् (for नाद) M4 सर्पाणां श्वसतामिव (for the posterior half)]

— T G read 11 after 821*, M, after 820* — S om. 9^{cd}, but of last line of 818* — ^a) K अत्र (for अद्य) — ^b) Ds शलभैरिव Ś1 K चित्रित (for संवृतम्)

10 D1 missing (of v 1 2) B2 om 10 (of v. 1 6), Bs om 10-20 — ^{ab}) Ds तस्य (for अद्य) S (T2 broken up to यन्मया) अद्य (Gs यदि) त्वहमृण (T1 'गान्) मोक्ष्ये यन्मया तत्प्रतिश्रुत — ^c) Ś1 B1 s D

(except Ds, D1 missing) धार्तराष्ट्राय, B4 दुर्योधनाय (for धार्तराष्ट्रस्य) S तस्काले (for दास्यामि) — ^d) T2 निपात्य (for निहत्य) — After 10, Ś1 K Bs 4 D2 s

(marg) 7 10 ins.

822* मल्कामुक्तविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।

क सहेताग्रत् स्थानुमपि सर्वैः सुरासुरै ।

[Line 1 = var 3^{ab} — (L 2) Bs शक्तो हि (for सहेत) Ś1 K नावृत्तिरस्ति (Ś1 आवृत्तिर्नास्ति) कायेषु सर्पाणां-मिव सर्पताम्]

11 D1 missing (of v 1 2) B2 s om 11 (of v 1 6, 10). Ds reads 11^a-13^b in marg For the sequence of S, of v 1 8-9 — ^{ab}) K1 सख्यात; K2 सख्येन (for पुह्वाना) K व्यवशीर्यता; Bs Ds Co 'कीर्यतां;

B4 'दूर्यतां (for 'शीर्यताम्) S (T2 broken up to शिला) अंतरा सपतन्निस्तु गुह्रपत्रे (T1 G 'पक्षे) शिलाशिते (G1 तथा हिते) — ^d) S छाया (Ms कुलै) सप्रतिदृश्यता (G2 'ते) — After 11, S reads 15.

12 D1 missing (of v 1 2) B2 s om. 12 (of v 1 6, 10) — ^a) K1 'समै सवै; K2 'समै. सर्वै, B4 Da.4 c.7 'समस्पर्शै; D10 'समस्पर्शी — ^b) B1 a.4 D1 s S 'विक्रम, D2 s 'तेजसा. Ds महेंद्राशनिक्रम — ^c) Ds दर्शयिष्याम्यह पार्थ — B1 Dn D11.12 ins. after 12 S

(T2 line 1 broken) ins after 824*

823* रथादतिरथ शूर सर्वशस्त्रभृता वरम् ।

विषदा पार्थमादास्ते गरुमानिव पद्मगम् ।

अर्द्यप्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२
 तमधिमिव दुर्धर्मसिगक्तिशरेन्वनम् ।
 पाण्डवाग्रिमहं दीप्तं प्रदहन्तामिवाहितान् ॥ १३
 अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयितुमान् ।
 शरधारो महामेघः शमधिप्यामि पाण्डवम् ॥ १४
 मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविपोपमाः ।
 शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १५
 जामदग्न्यान्मया ह्यस्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
 तदुपाश्रित्य वीर्यं च युष्येयमपि वासवम् ॥ १६
 ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्मह्येन निहतो मया ।

अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवात्रवान् ॥ १७
 शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 दिग्गः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥ १८
 अद्य दुर्योधनस्याहं शूल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
 समूलमुद्धरिष्यामि वीभत्सुं पातयन्नयात् ॥ १९
 हताश्रं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २०
 कामं गच्छन्तु कुर्वो घनमादाय केवलम् ।
 रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २१

C. 4 1329
B. 4 48. 23
K. 4 48. 23

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[(L 1) S (T₂ broken) लोके (for शूर) — (L 2) M_{1.2} & आमाद्य (for आदासे)]

13 D₁ missing (cf. v l 2) B₂ s om. 13 (cf. v l 6, 10) — ^a) S शरजालमहाजाल — ^b) S *गद्वेघन — ^c) For S cf. v l 14. Ś₁ B_{1.2} & D₁ D₂ c 10-12 Cr अहितं (for अहितान्)

14 D₁ missing (cf. v l 2) B₂ s om. 14 (cf. v l 6, 10) - For S see below — ^b) Ś₁ K D₁ D₂ & *धिव (D₂ *धु)वान् Cr cites अनयिद् — ^c) K *धारा (for *वारो) — For 13^a-14^d, S subst.

824* निर्दहन्तमनीकानि शमधिप्येऽहुनानलम् ।, which is followed by 823* (cf. v l 12), which latter in its turn is followed by

825* सुद्रकैर्विधैर्भहैर्निपतद्भिश्च मामकं ।
 समूहचेता कान्तेय कर्तव्य नामिपद्यते ।

15 D₁ missing (cf. v l 2) B₂ s om. 15 (cf. v l 6, 10) S reads 15 after 11 — ^a) S अद्य मत्कार्मुकोच्छरा शरा (G_{1.2} M₁₋₃ द्विता) पार्थस्य म (G₁ क)मेगा — ^b) S (except G₂) शरीरमनिमर्पतु (T₂ *वर्पतु) — After 15, N (D₁ missing, B₂ s om) ins.

826* सुतेजसै स्वमपुङ्खं सुपीतं नतपर्वभिः ।

आचितं पश्य कान्तेय कणिकारिवाचलम् ।

[(L 1) D₁ D₂ & c सुतेजसै, Ca सुतेजितं, Cap rp सुराजितं, Cc.r सुतेजसं (as above) D₁ D₂ सुपीतं (for सुपीतं) Ś₁ शरैः सनतपर्वभिः (for the posterior half) — (L 2) D₁ D₂ & अचितं, Cr अचितं, Cc आचितं (as above)]

On the other hand, S ins after 15

827* बर्हिर्बर्हिणवाजानां बर्हिणां बर्हिणामिव ।

पतता पतता घोषं पततां पततामिव ।

16 D₁ missing (cf. v l 2) B₂ s om. 16 (cf. v l 6, 10) S reads 16 after 20 — ^a) S लब्धं (T G₂ चाश) (for ह्यस्र) — ^b) B₂ D₂ सप्राप्तं, S दिव्यास्र (for यत्प्राप्तम्) — ^c) Ś₁ D₂ D₂ & r 11.12 M_{1.2} तदुपा* (for तदुपा*) B₂ समरे, D₂ वै वीर्यं (for वीर्यं च). — ^d) D₂ अमरैरपि (for अपि वामवम्)

17 D₁ missing (cf. v l 2) B₂ om. up to नि (cf. v l 6) B₂ om. 17 (cf. v l 10) S reads 17-18 after 818* (cf. v l 5) — ^a) S ध्वजाग्राद् (for ध्वजाग्रे) K D₂ वानरश्रेष्ठो, S *रस्तस्र (G₁ *रस्तसाद्) (for *रस्तिष्ठन्) — ^b) K₂ वलेन; D₂ & ० महेन्द्र (for महेन) B₂ D₂ D₂ & r-11 अनिहतो; S ट (G₂ M_{1.2} अ)पहतो (M₁ *हृतो) (for निहतो) — ^c) D₂ & विनदन् (for विनदन्) G_{1.2} भैरवस्त्रवान्

18 D₁ missing (cf. v. l 2) B₂ om. 18 (cf. v l 10) For sequence of S, cf. v l 17 — ^a) D₂ sm १ दास्यं, Cr दात्रो (as in text) K दयामि*, B₂ मयामि*; B₁ D₂ मायामि*, T₂ यत्रामि* (for मयामि*) B₁ D₂ 11.12 C₂ वि*, C₂ अमि* (as in text) — ^c) D₂ दिक्षु प्रद्वमाणानां — ^d) B_{1.2} D₁ D₂ & १ दिवनाम* (for दिव गत) — After 18, S ins

828* श्रुद्धेनास्र मया मुक्त निर्दहेऽपृथिवीमिमाम् ।

स्थित मंत्रामधिरमि पार्थमेकाकिन किमु ।

19 D₁ missing (cf. v l 2) B₂ om. 19 (cf. v l

कूप उवाच ।

सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
नार्थानां प्रकृतिं वेत्थ नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १
नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तिताः ।
तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २
देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।

हीनकालं तदेवेह फलवन्न भवत्युत ।

देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ॥ ३
आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ।
भारं हि स्थकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ४
परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरुनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५

10) — ^b) S श्लोक (for शाल्य) D₉ हृदि शत्य (by transp) D_{n1} S (except G₂ M₄) चिर स्थित, D_r ० व्यवस्थित (for चिरस्थितम्) — ^c) S अप(M₅ 'व')नेप्यामि (for उद्धरि) — ^d) S ह्रन्पार्थक्षिर शरै.

20 D₁ missing (of. v 1 2) B₅ om. 20 (of v 1 10) — ^b) Ś₁ सम (for पर्य) — D₈ om 20^{cd} — After 20, S reads 16

21 D₁ missing (of v 1 2) D₈ transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^b) S गा प्रगृह्य (G₁ प्रगृह्य च) परतपा — ^c) D_n D_r 11 12 T₂ चापि, D₄ चात्ति, G₁ ३ च्यव; M वा(M₃ चा)व- (for चापि) — ^d) Ś₁ K D₂ 4 7 m ३ अमानुप, D₈ ० कौरवा (for मामकम्) — After 21, D_r ३ ins

820* पश्यन्तु वीर्यमिह मामकमद्य नाम
मझे जने समनुजा सुरसिद्धसघा ।
शक्रात्मजस्य समरे विरथीकृतस्य
एव पुनः स विरराम कृपो यभापे ।

Colophon om in B₂, D₁ missing, T₂ damaged — Sub-parvan Ś₁ K गोमह, B₄ D_{n2} D₂ 4-12 उत्तर गोमह, M₂ ३ गोमहण — Adhy name B₁ ३ ६ D₅ ० कर्णाभिर्गर्जन, B₄ D_{n1} D₄ 7-9 कर्णवाक्य, D₈ कर्णगर्जन (sic), D₁₀ कर्णगर्जन — Adhy no (figures, words or both) K₁ D₅ 43, B₄ M₂ 4 46, D₈ ० 45, D_r 41, T₁ G M₁ ३ 47, M₃ 40 — S'loka no. D₈ 23, D₁₀ 42, G₂ 26

44

127 D₁ is missing in this whole adhy (of v. 1 4 43 2)

1 Before 1, S ins

830* वैशपायन ।

तस्य बह्वचन श्रुत्वा नीतिशास्त्रविदारदः ।

४४

आचार्य कुरुवीराणां कूप शारद्वतोऽप्रवीत् ।

[(L 2) M₂ 4 ६ 'पांहुना (for 'वीराणा)]

— B₂ om 1-5 (with the ref) — ^b) B₂ 'गता, D₁₀ 'तमा (for 'तरा) T₁ क्रूरमता गति — ^c) B₄ Ca ० r अर्थाना; D₆ आत्मान, Cop rp नार्थाना (as in text) D_{n1} D₂ ३.० ३.10 S वेत्ति, Ca वेत्थ (as in text)

2 B₂ om 2 (of v 1 1) — ^a) K₂ D₆ तथा, D_{n2} D₁₁ 12 C_n ap माया; Cap मया, Ca s.np नया (as in text) — ^b) D_{n1} T G₂ दास्त्रम्, Ca v दास्त्राणि (as in text). D₁₀ आद्यत्; Ca v आश्रित्य (as in text) — ^c) B₄ G₂ M युद्ध सु; D₂ तु युद्ध; D₁₀ हि युद्ध (for युद्ध तु). Ś₁ K तेषा युद्धमुपाविष्ट Cs cites पापिष्ठ

3 B₂ om 3 (of v 1 1) — ^a) B₂ देशे काले च — ^b) Ś₁ K B₂-३ D₈ ० 'काले (for 'काल) — ^c) D_{n2} C_n फलं न लभते पुन, D_{n2} D_r ० 11.12 फलवन्न भवेत् पुन (D_r ० क्वचित्), S (except G₁ ३) अ(T G₂ ह्य)नर्थायोप-कल्पते (T G₂ 'पद्यते) — ^c) D₈ 4 ३ 10 S (except G₁ ३ M₂) C_v देशकालेन — ^d) Ś₁ K कल्याणमवधीयते.

4 B₂ om. 4 (of v 1. 1), T₁ M₃ om 4^{ab} — ^a) D₅ B₂m आनुपूर्व्येण, Cap 'पूर्व्या च, Co. v आनुकूल्येन (as in text) B₂m देशाना, C_{np} मत्राणा (for कार्याणा) — ^b) S (T₁ M₃ om) उत्तर (for अन्तर) B₁ ३.४ D_n D₂ ० 11 12 Ca ३ सविधीयते, D₅ सप्रधीयते, S (T₁ M₃ om) तु विधीयता (T₂ G₁ २ 'ते); C_v as in text. D_r ० Cap सविधान विधीयते (D_r 'ता) — Ca cites the entire stanza (v 1 न विधीयते for सविधीयताम्).

5 B₂ om 5 (of. v 1 1) — ^a) D₂ 4 7 ० च; D₅ स (for तु) Ś₁ परिचित्य तमेवार्थ — ^b) D_{n2} D_r 11 12 ते (for न) — Ca cites 5^{ab} (v 1 साजुयातो) — After 5^{ab}, S ins

831* एको हि समरे शशून्समर्थं प्रतिवाधितुम् ।

[T G₁ ३ M₄ शशून्समरे (by transp)]

— ^c) Ś₁ अभिरक्षेत्, D₉ अभ्यगच्छत् (for अभ्यरक्षत्).

एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
 एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।
 अस्मिन्नेव वने कृष्णो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ६
 एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राप्यग्रिषत् ।
 एकः सांयमिनीं जित्वा कुरूणामक्रगेद्युगः ॥ ७
 एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
 त्रिजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य मुदुर्जयाम् ॥ ८
 तथा निवातकवचाः कालखड्गाश्च दानवाः ।
 देवतैरप्यवध्यात्ते एकेन युधि पानिताः ॥ ९

एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
 एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशीकृताः ॥ १०
 इन्द्रोऽपि हि न पार्येन संयुगे योद्धुमर्हति ।
 यस्तेनाग्रसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ ११
 आशीविपस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 अविमृश्य प्रदेक्षिन्या दंष्ट्रामाढातुमिच्छसि ॥ १२
 अथ वा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।
 अनद्धुयं समास्त्र्य नगरं गन्तुमिच्छसि ॥ १३
 समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् ।

C. 4 1544
 E. 4 42. 15
 K. 4 42. 17

— 4) B₂ s हि (for च) — After 5, B₁ D₁ (marg.) ins 832^{*}.

6 ^a) B₂ एकै द्वैदश वर्षाणि — ^a) D. आह्वय; Cc r आरोप्य (as in text) — B₁-a. s D₂ D₂ 2. 2. 5-12 ins after 6^{ab}. B₁ D- (marg.), after 5

832^{*} एकः विराटरूपेण न्यितं शर्वमयोधयत् ।

[B₁ D₂ D₂ 9 11. 12 इत्, Cc c शर्वं (as above)]

— K₂ B₂ M₂ om. 6^{ab}. D₁ reads 6^{ab} in marg, D₂, after 8 — ^a) S₁ B₂ D₂ c तस्मिन्, D₁ s एक (for अस्मिन्) S₁ अवमरे (for एव वने) B₁ s c D₂ D₂ पार्यो, D₂ हृष्टो; Cc कृष्णो (as in text) S (M₂ om.) संधव वनवामे तु — ^j) S (M₂ om.) जिवा (G₁ हृवा), Cc r हृवा (as in text) D₂ नार्याम् (for कृष्णाम्). T G₂ M (M₂ om) अयानयत्, G₁ अमारयत्, G₂ अपारयत् (for अवाजयत्)

7 M₂ om. 7^{ab}; D₁ reads it in marg — ^a) D₂ सद्य (for च पन्न) — After 7^{ab}, D₂ ins

833^{*} एको देवेश्वर जिवा अन्नराजमवाप्तवान् ।

— ^a) D₂ एष (for एक) S₁ मायमनि, K₁ मायामित, K₂ मयमिन, B₁ 2-2 D₂ D₂ c मोयमरि (B₂ D₂ रीच), B₂ योयमरि; D₂ D₁ चायमरि, D₂ s 11. 12 चायमरीन्, D₂ संयमन, D₁ M₂ मयमनीं, D₂ मोमरि; D₁₀ G₁ मयमनि; T₁ G₂ मयमिनीं; T₂ broken, only M₁-1 exactly as in text! G₂ एक मपकात्रित्वा तु

8 ^a) K राज त, Cr राजानं (as in text) — ^b) K B₁ D₁ c c G₂ M (except M₁) अरिंदमं (for दम) — ^c) K व्यजेभ्यत्; D₂ T₂ त्रिजित्य (for त्रिजिग्ये)

— After 8, D₂ reads 6^{ab}; while S ins

834^{*} पाञ्चालीं श्रीमतीं प्राश क्षत्र जिवा न्ययवरे ।

आदाय गववान्पार्यां भवान्क नु गतन्मदा ।

[(L. 1) T₂ प्राय, M₂ प्राय; M₁ s प्रासा (for प्राश)]

9 ^a) M₁ कवचान् — ^b) B₂ s D₂ कालकजा, T G M₁-2 s केया (for चजा) M₂ इवासुरा (for च दानवा) M₄ कालकेयाश्च दानवान् — ^c) G₂ अर्मर (for देवतैर)

10 ^a) D₂ इह, D₂ अपि (for हि) — ^b) D₁ पुरा कृत (by transp) — ^c) B₁ D₂ एकै हि, Cr एकैकेन (as in text) B₂ s D₂ c तेन (for तेषा) — ^d) B₁ D₂ D₂ 2. 7-12 T G₁ s M (except M₁) वदो घृता, G₂ वदा गता

11 ^a) K G₂ न हि; G₁ नैव (for हि न) — ^b) K ममरे, B₂ D₂ r M₂ मम्रासे (for मयुगे) K इच्छति (for अहंति) — ^c) B₂ s D₂ आशाम मे, B₁ D₂ (m as in text) आशाममे (for आशामते) B₂ s s D₂ c युद्ध, B₁ हं नु (for योद्धु) D₂ यत्ते तेन मम योद्धु — ^d) D₂ M₁ तत्र (for तन्य) B (except B₁) D₂ (m as in text) c कर्तुं (B₁ योद्धु) सुत्तमतेजसा, Cv as in text

12 ^a) S₁ B₂ s D₁-c. 2 c Cc अवसृप्य (D₂-c. 9 स्य); K₁ अविमृष्य, B₁ s s D₂ D₁ 12 अवसृप्य, D₂ 12 अवसृप्य, D₇ (m as in text) अपसृप्य, D₁₀ अगुष्टेन, S अनुसृप्य — ^c) D₂ दष्ट्रा व्यादानुमिच्छति

13 G₁ (hapl.) om. 13 — ^b) D₂ s T एकमेव D₂ अवदा (for चरत्) B₁ D₂ 10 T G₂ वनेचर (D₁₀ रन्) छ्छ Cv चर वने वनेचरम् । व्यत्ययो बहुलम् । छ्छ G₂ M (except M₂) एकमेकचर वने — ^c) K D₂ D₂ 10-12 अनंहुदा B₁ इवास्त्र — ^d) S (G₁ om.) यानुम् (for गन्तुम्)

14 ^a) S₁ K B₂ D₂ चैव, B₁ D₇ 9 10 S चापि (T₁ घोर, G₁ ह्यपि) (for वापि) — ^b) D₂ s वसाहुत (D₂ त), D₁ वसाहन (for वसाहुतम्) T₁ घृतदोहसमुक्षितं — After 14^{ab}, T₁ ins

835^{*} प्रावृत कुदाचरेण पठितु मूर्खं मन्यमे ।

C. 4 1543
B. 4 49 15
K 4 49 17

घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ॥ १४
आत्मानं यः समुद्रं कण्ठे वद्ध्वा महाशिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेदोभ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ १५
अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्णं यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १६
अस्माभिरेप निरुक्तो वर्षाणीह त्रयोदश ।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ १७
एकान्तं पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः सौ भयमुत्तमम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ।
सैन्यास्तिष्ठन्तु संनद्रा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १९
द्रोणो दुर्योधनो मीप्सो भवान्द्रोणिस्तथा वयम् ।
सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्णं मा साहसं कृथाः ॥ २०
वयं व्यवसितं पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ।
पद्भ्याः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २१
व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमघन्विनः ।
युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा वासवं यथा ॥ २२

— °) Ś1 K च (for स्व) — °) Ś1 मध्ये वै; K2 मध्ये स्व (for मध्येन) Ś1 गतु; K1 तर्तु, K2 चर्तु, Dn1 D1 Cn s उत्सर्तु, Dn2 Dn 11 12 T2 G2 Ms s उद्धर्तु (for उच्छर्तु)
15 T1 om 15-17 — °) Dn1 अय चा (for आत्मान) Ś1 B2 Dn1 D10 क (for य) B4 Dn1 D5 य समुद्रम्य, Dn2 D11 12 चधयिरवा तु; T2 G M1-4 य समायध्य Ms आत्मान स्वयमायध्य — °) Dn2 D11 12 तु वा; D2-4 7 0 10 G2 M अय वा; D8 G1 s तथा (for महा) — °) Ś1 B2 4 Dn1 तरेते (for प्रतरेद्) — °) S (T1 om, T2 broken) कर्णं (for नाम)
16 T1 om 16 (of v 1 15) — °) Ś1 M4 च (for वै) B2 D5 (by transp) कृतास्त्रमकृतास्त्रो वै — °) B2 पार्थं वै; D6 पार्थं स्व (for य पार्थं) — °) Ś1 K1 D5 इच्छसि, K2 D10 M1 इच्छति, B2 s इच्छे सु; Dn T2 G1 M2 s इच्छेसु (for इच्छेत्सु).
17 T1 om 17 (of v 1 15) — °) Ś1 B1 2 4 5 Dn D2-4 7-12 ह्येप; K1 चंप, K2 चैव; B2 D5 0 M4 एव (for एव) — °) D4 स हि (for सिंह) D5 T2 G2 M विमुक्तो वा, Cp विनिर्मुक्त. (as in text) Cr cites निर्मुक्तः, Cc पाशविनिर्मुक्तो वा — °) K2 ननु, D8 s स नि; Dn न व (for न न) S (T1 om) नि (T2 G2 s M2 न) शेषं कर्तुमर्हति
18 °) M2 आत्माद्य (for आसीन) — °) D4 0 M2 अग्निरिव (for 'मिव) Ś1 समृत (for संवृतम्) — °) Ca cites प्रत्यवस्कन्द्य, Cc अपस्कन्द्य — °) S स (for स) — After 18, S ins

836* उच्छेष्ट दूराशौ तु पृकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

19 K2 (hapl) om 19-20^{ab} — °) M1 योस्यां (for युध्यां) — °) B4 सेनास्तिष्ठतु, Dn2 D2-4 7-9 सेना

तिष्ठतु Cc cites सैन्या K1 मरुधा (for सनद्रा) T G2 यत्ता वय पराक्रांता, G1 युक्ता सेनापरक्राता; G3 M यत्त(M1 या तु; M2-4 यत्तु)सेना(M3 'ना)पराक्रांता — °) D2-1 7 s G1 M1 'नोका प्रहारिणो — After 19, S ins

837* युद्धायावस्थित पार्थमागत पावशामनिम् 1, which is followed by 839*

20 K2 om. 20^{ab} (cf v 1 19) S reads 20 (with 838*), after the S substitute of 21-22 (= 839*) — °) D2 s चापि (for द्रोणि) — After 20 (which is transposed in S, see above), S ins

838* न ह्यसह्य समरे पार्थं जेष्यामहे वयम् ।

21 For S, of v 1 22 — °) Dn1 Dc. s व्यवसिता, D5 व्यवस्थित (for व्यवमित) — °) Ś1 K1 D2-4 7-10 'वेगम् (for 'पाणिम्) B2 s Dn1 D5 उद्धत, D5 उद्यमं (for उद्यतम्) — °) D4 s 10 यदि सगता, D5 सहिता यदि Cc cites संहता

22 For S see below — °) D5m 7 व्यूढानीकानि B1 D5-8 7-10 सर्वाणि (for सैन्यानि) — °) B4 तिष्ठन्तु (for परम) — °) Ś1 D10 सर्वे (for मख्ये) — °) B4 Dn D2 s दानवा इव वामव — For 21-22, S subst the foll lines (reading them after 837*)

839* यत्ता सर्वे रथश्रेष्ठ परिवार्य समन्तत ।

पद्भ्या परिकीर्यन्तां वज्रपाणिमिवासुरा ।

Colophon missing in D1, D7 reads it in marg, T2 damaged — Sub-parvan Ś1 K गोमह, B2 4 Dn D2-5 8-12 उत्तरगोमह, M2 गोमहण — Adhy name B Dn1 D4-6 7m 8-10 M2 कृपवाक्य — Adhy. no.

अश्वत्थामोवाच ।

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
 न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकृत्यसे ॥ १
 संग्रामान्सुवहृञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
 विजित्य च परां भूमिं नाहुः किंचन पौरुषम् ॥ २
 पचत्यग्निरवाक्यस्तु तूर्णो भाति दिवाकरः ।
 तूर्णो धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ ३
 चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि मनीषिभिः ।

धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४
 अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत् यजेत् च ।
 क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ।
 वैश्योऽधिगम्य द्रव्याणि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ ५
 वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
 सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्सुविशुणानपि ॥ ६
 प्राप्य धृतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोऽपुमर्हति ।
 तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ७

C. 4 1552
B. 4 50. 8
K. 4 50 21

(figures, words or both) K₁ 44, D₆ 46, D₉ 49,
D₁₀ 43, T₁ G M₁ 48, M₂₋₄ 47 — *S'loka no*
D₃ 24, G₃ 26

45

1 Before 1, S ins a passage given App I (No. 41) 1-2^{ab} is missing in D₁ (cf. v 1 4. 43 2) — °) T G₂ हस्तिन — °) K कि च, D₁ किं त्व, D₆ त्व तु, D₈ त्व तु (for त्व च) Ca cites the entire stanza (v. 1 त्व तु for त्व च) — After 1, S (except M₁₋₃) ins.

840* वह्निं घर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमा ।
तेषु किं स्विदिदं दृष्टं धृते जीयेत यन्नृप ।

2 2^{ab} missing in D₁. — °) B₁ D₁₁ D_{11.12} च बहुन्; S विपुलान् (for सुय°) — D₁ resumes from 2^{ab} — °) D₁₁ परा सेना, S महीं कृत्वा (for परा भूमिं) — °) S₁ K भूमिपा, B₁ D₆₋₈ पूरपा, Ca पौरुषम् (as in text) S नैव (T₁ G_{1.3} M₃ नैव, T₂ न हि, G₂ नेह) कथेत पठित

3 °) B (except B₁) D₁₁ D₆ 10-12 Cr ap vp दहति, Ca v rp (Dev) पचति (as in text) D₄ 10 G₁ अवाक्यो हि, G₃ अनिर्वाक्य (for अवाक्यस्तु) — °) S₁ भाति चैव; K₁ तथा भाति, K₂ यथा भाति (for तूर्णो भाति) — °) D₁ G₃ च (for स)

4 °) K D_{1.9} T₁ M₁₋₃ Ca चातुर्वर्णस्य — °) B₁ D₁₁ D₁₋₄ sm. 7-12 स्वयसुवा, Ca मनीषिभि (as in text) — °) D_{1.2} अव° (for अधि°) K₁ कर्मभिस्त्वधिगतव्य, B D₅ (m as in text) 8.10 वर्णं (B_{1.2} वर्लं) (B₁ D₅ 'स्त) दिह कर्तव्य Cr v cite यं — °) K चैश्च, B₅ तत्तु (for यच्च) T₁ G₃ न दूष्यति

5 °) D₂ transp याजयेत् and यजेत् G₁ याजयेद्वा K₂ B_{1.2} D₁₁ D_{1-2.7} 9.11.12 S वा (for च) — °) D₁ S धनमाहृत्य (for धनुराश्रित्य) — °) K₁ यजते च, B₁₋₃ 8 D₁₁ D_{1.2} 5.6 यजेच्चैव, D₂ जयसेव (for यजेतैव) B₄ जयेन्न तु पराजये, D₈ जयेदवति मा जयेत्, D₁₀ यजेत् न च याज° — °) B D वित्तानि (for द्रव्याणि) — °) B₂ D₅ 6 कृपि°; D₁₀ विप्र°, S वार्ता° (G₁ वृद्धि°), all commentaries ब्रह्म° (as in text) — After 5, N ins

841* शूद्रं शुश्रूषणं कुर्यान्निषु वर्णेषु नित्यश ।

वन्दनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थित ।

[(L. 2) K B_{1-2.5} D₄₋₈ चचना° (for वन्दना°) B₁ वचनावेदविधिभि S₁ K B₅ D_{4.10} आश्रित (for आस्थित)]

6 M om 6^a-8^b — °) Cap चर्तयत् — °) D₈ 10 Ca शक्रवति, T G₂ अकुर्वन्दि, G_{1.3} प्रकुर्वन्ति, G₃ as in text. S₁ महाभागान् — °) B₁ प्रति°; D_{1-2.6-8} शुचि°, D₁ स्वान्वि°, D₁₀ सर्व°, Ca सुवि° (as in text) G₃ cites विगुणान् T G यज्ञान्सुविपुलानपि — After 6, T G (G_{1.3} om. lines 1-2) ins

842* का जातिस्तेषु सूतेय केऽन्यमघ्ना क्रियाश्च का ।

केय वर्णेषु या राज्ञो वक्तृभोक्तृनियमेषु ।

वैशपायन ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुससदि ।

अश्वत्थामा मृश कुन्दो दुर्योधनमतर्जयत् ।

7 M om 7 (cf. v 1 6) Before 7, T G₂ ins अश्वत्थामा — °) B₃₋₅ D₆ 6 तुष्टिम्, D_{1.3.8} 'स्तोतुम्, D₁ 7 8.10 तोपम्, T G भोक्तुम् (for तोष्टुम्) — °) D₂ यथा (for तथा) D₁₁ D₁₂ रूपोय (for रूपेण) T G यथावृत्त स्वभावेन — °) T G यथा (for जन) B₃ D₁₁ धार्तराष्ट्रश्च निर्घृण° — After 7, T G₂ ins.

यं यमेपोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामेऽभिमतिप्यति ।
 वृक्षं गरुडवेगेन विनिहत्य तमेप्यति ॥ १७
 त्वत्तो विगिष्टं वीर्येण घनुष्यमरराद्रसमम् ।
 वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ १८
 देवं देवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
 अस्त्रेणास्त्रं समाह्न्यात्कोऽर्जुनेन ममः पुमान् ॥ १९
 पुत्राटनन्तरः शिष्य इति घर्मविदो विदुः ।
 एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २०
 यथा त्वमकरोर्ध्वतमिन्द्रप्रस्यं यथाहरः ।
 ययानपीः समां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २१

अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रघर्मस्य कोविदः ।
 दुर्धृतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २२
 नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
 ज्वलतो निगितान्वाणांस्तीक्ष्णाक्षिपति गाण्डिवम् ॥
 न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः मुनेजनाः ।
 अन्तरेष्ववतिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥ २४
 अन्तः क्रमनो मृत्युस्तथाश्रिवडवायुव्रतः ।
 कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो घनंजयः ॥ २५
 युध्यतां काममाचार्यो नाहं योत्से घनंजयम् ।
 मत्स्यो ह्यसाभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्दवां पदम् ॥ २६

C. 4 1522
B. 4 50, 28
K. 4 50, 41

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

नानुरगराक्षसा — D₂ om. 16^c-17^b — ^c) D₂ S
 युष्येत् (M₁ 'यु'), C₂ युष्येत (as in text) — ^d) D₂ त
 पार्थं को न पूजयेत्, S कुती (T₁ G₂ पाट्ट)पुत्रेण धीमता
 17 D₂ reads 17 after 14, D₂ om. 17^{ab} (cf. v l.
 16) — ^a) D₁ ० S एको (for एपो) B D₁ अति;
 D₂ D₁ 2. 11. 12 हि; S (except M₁ 2) अपि (for अमि)
 — ^b) B D (except D₂ 7 ०, D₂ om) G₂ Ca c नि; T₂
 G₂ द्वि (for सभि) — D₁ M₂ om 17^{cd} — ^e) D₁ ०
 त त (for वृक्ष) B₁ 2 गरुडान्द्वेगेन, B₂ 3 D₂ D₁-2. 8
 12-12 S गरुडवेगे (D₂ 'गे) वा (G₁ वा गरुडो वापि), D₁
 निहत्य वेगेन C₂ cites गरुडो वा (cf C₂). — ^d) D₁-2. 8
 ममे (for तमे) D₂ D₁ 12 निहत्य तमिहेप्यति; D₁ ०
 वृक्ष तादृश्यं इवेप्यति, T G₂ विनिहत्यां तमेप्यति, G₁ न
 निहत्य तमेप्यति

18 ^a) S स्वया (for एरत्तो) K D₁ M₁ त्रिदिष्टो
 M₂ मप्रामे (for वीर्येण) — ^b) B₂ D₂ M₁ 2 4 (inf lin
 as in text) स्वय (for मनम्) — ^c) D₂ D₁ 11 (m as
 in text) 12 वीर्यं (for युद्धे) — ^d) Ś₁ K तु जीवयेत्
 (for न पूजं)

19 ^a) Ś₁ K₁ B₂ 4 D₂ D₂ G₂ 3 देव देवेन, B₂
 देवेन देव, D₂ 4 c 7 देवेन देव (by transp), D₂ देवेन
 देव, T देव देवेन, G₁ M₁ 2 देव देवेन C₂ cites देवेन
 D₂ युद्धेन, G₁ युष्येत् (for युष्येत) — ^b) K₂ B₂
 D₁-2. ० तु, D₁ एव (for च) Ś₁ K₁ B₁-3 D. मानुष (K₁
 मनुष्य) मानुषेण च (K₁ तु), G₁ मनुष्यो मानुषेण वा
 — ^c) Ś₁ K महद्दन्वात् (for समाह) B₁ D₁ अत्र
 द्वाप्रेण यो (B₁ ममा) ह्न्यात्, D₂ D₁ 12 S अस्त्रेण

चाम्नमा (T₁ G M₂-4 'स को, T₂ M₁ 5 'स यो)ह्न्यात्.
 — ^e) G₁ 3 om क S (except G₂ M₂) अधिक (for
 मम) — After 19, D₁ (marg sec m) ins

845* पवमामाप्य राधेय दुर्ध्वघनमयाव्रवीत् ।

20 ^a) Ś₁ B₂-3 D₁ अनतर, D₂ D₁ 2. 5 11. 12
 अनवर, S अनवर, C₂ r as in text.

21 ^a) S (by transp) ममां कृष्णा ययानपी (G₁
 यया कृष्णा ममां नीता) — ^d) D₁ 2 भारत (for पाण्डवम्)
 G₂ (inf lin) यद् घृतस्थानमद्य हि

22 ^a) K गांधारे, D₁ 1-० M₂ गांधारि — ^d) D₁-2
 इति (for इह)

23 ^a) Ś₁ S (except M₂) गाडीवो, K गाडीवो (for
 गाण्डीव) — ^b) G₁ न घृतस्थानमद्य वै (of v l 21^d)
 — ^c) B₁ ज्वलताग्निशिव्याकारान्, T G ज्वलता (T₁ 'लिता,
 G₁ 'लद्)ग्निशिव्यान्याणान्; M ज्वलताग्निशिव्यान्याणान्

— ^d) Ś₁ B₁ 5 D₂ D₁ 11 12 तान्मान्, B₁ नाराचान् (for
 तीक्ष्णान्) Ś₁ M₂ गांडिवी, K गांडिव, D₂ D₁ 12
 दायुषु, T G M₁ 2 पाडव (for गाण्डिवम्) — C₂ cites
 the entire stanza as in text

24 ^b) Ś₁ K₂ गार्ध्रपक्षा; K₁ गार्ध्रपक्षा, D₁-3. 7 8 10
 गार्ध्रपत्रा, T G₂ गृध्रपक्षा; G₁ गृध्रपक्षा, G₂ M गृध्रपत्रा
 D₁-4 7-10 मुतेजस, S शिलाशिता (G₁ 3 शिलीमुखा).
 D₂ D₁ 12 द्वारा ह्याशीविषोपमा — ^c) D₂ D₁ 12
 नातरेषु, C₂ अन्तरेषु (as in text) B₁-3. 5 D₂ D₁ 12
 T G₂ M₂-4 भव (D₂ इव)तिष्ठते, B₁ D₂ G₂ अपि तिष्ठते
 (B₁ 'ति), D₁ 8 G₁ एव (D₂ चैव) तिष्ठति (G₁ 'ते),
 M₁ 5 भवतिष्ठते

भीष्म उवाच ।

साधु पश्यति वै द्रोणः कृपः नाश्वनुपश्यति ।
 कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथापद्योद्बुमिच्छति ॥ १
 आचार्यो नाभियुक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
 देशशाला तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २
 यस्य धर्मममाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
 कथमभ्युदये तेषां न प्रमृणेत पण्डितः ॥ ३

स्वार्थे मर्षे विमुहन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
 तस्माद्राजन्त्रवीभ्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४
 कर्णो यद्भ्यवोचन्नस्तेजःसंजननाय तत् ।
 आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५
 नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
 क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६
 भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।

25 *) B₁ D₁ e परतो, D₂ प्रति यो, D -s स्वसनो;
 C: समनो (as in text) — *) B₁ पायसो; D₁ 7-0
 अभाति; D₂ पातात् (ra अय पा); G₁ s यथाति (for
 सभाति) — After 25th, B₁ ins

३४* धुन्याता विप सर्वे पदिरिलेकल मिय ।
 — *) G₁ s युवांद् (for युवो). — After 25, D₂
 D₁ ins .

३४* यथा सभायां पूर्तं एव मातुलेन सदाकरो ।
 तथा पुष्यस्य मत्तमे मीपलेन सुरक्षित ।

26 *) D₁ s न हि (for नाहं) — *) S माभ्यस्य
 (T₁ माभ्य भ; G₁ नभ्यस्य)साभिर् — After 26, D
 ins s pass a given in App I (No 42)

C' p'le B₁ reads it in marg. — Sub-partan
 S₁ L गोमह, B₁ s D₁ D₁-L e * 1 -13 उवाचगोमह; M₁ s s
 गोमह — Adhy. note B₁ D₁ T₁ G M₁ s
 अक्षयामवाचय (M₁ s 'मवचन); B₁ s D₁ s 7-10 अक्षयामा
 (D₁ s 'शो'वाचय, D₁ P₁ s D₁ शो'वाचय — Adhy no
 (1-10, 11, 12, 13) B₁ M₁ s 48, D₁ 46,
 D₁ s 44, D₁ 47, D₁ 45, T₁ G M₁ s 49, M₁ 50
 — S₁ s 50 G₁ 50

46

1 B₁ s 11 s 10', T₁ G 11

३४* यथापद्योद्बुमिच्छति ।

एव साश्वत्पत्न्य धनं संयुक्तं दितम् ।

कृणो यतस्ति यथापद्योद्बुमिच्छति ।

— *) I₁ s B₁ (sary) D₁ s s) शो' (for शोण)
 — *) I₁ D₁ सयु स; I₁ स सयु, D₁ सयु प्र' (for
 सयुप्र) G₁ सयु पश्यति वै इत् . — After 1st,
 T₁ L 1

849* आचार्यपुत्र महज निद्रित साधु भापते ।
 — *) D₁ M₁ क्षाय' (for क्षत्र') — *) D₁ केवलं (for
 यथावद्) D₁-s s अर्हति (for इच्छति)

2 *) S₁ K₁ B₁ D₁ D₁-12 नाभियुक्तव्य; B₁-s
 D₁ e Ca c नाभियुक्तव्य, D₁ D₁ s m r s S नाप(D₁
 'भि)मतव्य Cr ctes योक्तव्य; Crp (Dov) वक्तव्य;
 Cap क्षेतव्य — *) B₁ कदाचन; T G₁ विपश्चिता (for
 विजानता) — *) S₁ K₁ B₁ s D₁-s G₁ च (for तु).

3 *) K D₁ s s 'दयस्, G₁ s 'दय (for 'दये). — *)
 D₁ D₁ 12 पूर्य (for पण्डित)

4 D₁ om 4th-5th. — *) B₁ s D₁ s 7.10 प्र' (for वि')
 S स्वार्थे हि (T G₁ M₁ वि) मर्षे मुह्यति. — *) M₁ ये च
 (for येऽपि) — After 4th, S (M om lines 4-5) ins'
 the following (all omitting 4th altogether)

850* तस्मात्साधु न जानाति यत्तु कार्यं नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रो हि दुर्बुद्धि पश्यन्नपि धनजायम् ।
 नेष पश्यति नाप्राप्ति मन्द क्रोधयत्न गत ।
 येनापायन ।

एवमुक्त्वा तु राजान पुत्राद्राणिमुवाच ह ।
 प्राञ्जलिर्भरथेष्ट साप्रा बुद्धिमतां पर ।

— *) B₁ D₁ s एतत् (for एव) — *) B₁ वाच्य (for
 वाचय) B₁ यदि च (for ते यदि)

5 D₁ (cf r 1 4) M om 5th Before 5, T₁ G₁
 ins भीष्म — *) K₁ B₁ s s D₁-1 s 9 ते; B₁ त्वा;
 D₁ D₁ 12 वै, D₁ सत् (for न) S₁ मयर्णा द्यद्य घोचन्न;
 P₁ कर्णो यदयमाचोचन; D₁ Cn कर्णो हि यदयोचार्था; D₁
 T G कर्णो यदयोचदि (D₁ 'क्ष, G₁ 'स) — *) G₁
 'मदहनाय K₁ यत्, K₁ D₁ च, D₁ T G₁ ते; D₁ s ये;
 D₁ य; G₁ न (for सत्) G₁ पश्यन्नपि धनजाय. — *)
 K₁ B₁ D₁ s s T₁ M₁ s 'पुत्र

0 *) G₁ s कृपेणाचार्यमुना (G₁ 'जा च) — After
 C, T₁ G₁ ins a variant of 11

यथा चन्द्रमसो लक्ष्म मर्वथा नापकृष्यते ।
 एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्माद्यं च प्रतिष्ठितम् ॥ ७
 चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
 नतत्समन्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ॥ ८
 अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ।
 ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नतदन्वयत्र दृश्यते ॥ ९
 आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालः स्वमेदने ।
 मर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १०
 बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।

मुख्यो भेदो हि तेषां वै पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ११
 अश्वत्थामोवाच ।
 आचार्य एव क्षमतां गान्तिरत्र विधीयताम् ।
 अभिपज्यमाने हि गुरौ तद्वृत्तं रोपकारितम् ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
 सह कर्णेन मीप्सेण कृपेण च महात्मना ॥ १३
 द्रोण उवाच ।
 यदेव प्रथमं वाक्यं मीप्सः शान्तनवोऽब्रवीत् ।

C. 4 1606
 B. 4 51 18
 K. 4 51 20

851* दलस्य व्यसनान्याहुन्तानि धीग मनीषिणः ।

मुखे भेद च तेषां तु पापिष्ठ विदुषां मतम् ।

[(L. 2) T1 मुख्ये (for मुखे)]

7 °) Dn1 D11-12 भवता च, S भवतोपि (T1 Ms 'तो हि) — °) K तथा (for यथा) B D (except D2: °) T G2 लक्ष्मी (for लक्ष्म) G1: ° यथा च सोमे लक्ष्मीश्च — °) Ś1 K2 D2 नापकृष्यते, D2 Ms नोप — Ś1 K1 om. (1 hapl.) 7°-9° — °) S ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म चैव (G1:2 ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मण्यं च) (for ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च) K2 ब्रह्मास्त्रेण, D1-2: ° ब्रह्मास्त्रं (D1 'स्त्र' त्व (for 'स्त्र' च)

8 Ś1 K1 om. 8 (cf. v. L. 7) — °) = 1 1 208° S पृथ्वश्चरुते वेदाः — °) K2 B2 D2: ° 7: ° T1 G1:2 Ms 2 क्षत्रम् (for क्षात्रम्) — Ms om. 8°-9° — °) Dn2 D1:7 ° 11.12 अपि, T2 उप (for अनु) K2 B: Dn D2: ° 7: ° T G Ms युधुम (as in text), the rest युधुम

9 Ś1 K1 Ms om. 9 (cf. v. L. 7, 8) — °) D: T G2: ° Ms भरताचार्यात्, Cs as in text — After 9°5, Dn D11.12 ins

852* वेदान्ताश्च पुणानि इतिहास पुरातनम् ।

नामदण्ड्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ।

10 °) K2 B1:4 D2:10 T2 M आचार्यपुत्र — °) T G1:3 नैप (for नाय) Ms शातिरत्र (for नाय कालः) B2 Dn2 D11.12 प्र; Dn1 S वि; D1:9 च (for च्) — °) T G2 मगम्य (for मंहय) B1 योन्याम (for युध्याम) — After 10, Dn1 ins 853* and erases it.

11 Before 11, Dn2 D11.12 ins दुर्योधन उ° — For a variant of 11 in T1 G1:2, cf. 851* (under v. L. 6) — °) K1 मुख्यभेदे, K2 मुख्ये भेदे, T1 G2 मुख्यमगो; G1 मुख्यभेदो, G2 मुखे भेदो (for मुख्यो भेदो) B D G1 तु (B1 हि) (for वै)

12 B1 द्राणि (for अश्वत्थामा) — After the ref.,

B Dn D2 (om. lines 1-2) 2-7 10-12 ins

853* नैव न्यायमिदं वाच्यमस्माकं पुरपर्यम ।

किं नु रोपपरीतेन गुरणा भाषिता गुणा ।

प्रत्रोरपि गुणा ब्राह्मा द्रोणा वाच्या गुरोरपि ।

सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हित वदेत् ।

दुर्योधन उवाच ।

[(L. 1) B1: ° D-7 नैव, Cs नैव (as above) B1: ° Dn1 D-10 इम कालम्, B2 इद कालम्, D2 इद वाक्यम्, Cn इद वाच्यम् (as above) Ca cites वाच्य Dn2 D11.12 परमपर्यम (for पुरपर्यम) — (L. 3) B (except B-) Dn2 D- e. 11.12 वाच्या (for ब्राह्मा) — (L. 4) Dn2 D11.12 तस्मान्मवंप्रयत्नेन (for prior half). Dn2 पुत्रे शिष्ये, D2 पुत्रे शिष्ये (for पुत्रे शिष्ये) — D2:10 om. दुर्योधन उ°, D11 reads it in marg (see m)]

— °) B Dn D2:12 T2 G2: ° पृप (for पृव) — °) B1 नीतिर् (for शान्तिर्) — °) Hypermetric! K2 अभिवाच्य°, B1 Dn2 D11.12 अभिपज्यमाने, B2: ° Dn1 D2: ° (cf. C7) आक्षिप्य°, B3m Cnp sp अभिमृष्य°, B4 प्रक्षिप्य°, D1-2:7: ° Cc.np s v अभिपह्य°, D1 अविद्य°, D2 असह्य°, Ca vp अभिपज्यमाने (as in text) B Dn D1:7 ° 11.12 तु (for हि) S प्रदाते हि गुरो मे त्यात् — °) Dn2 D11 (marg see m as in text) 12 न कृत, S निवृत्तं (G1: ° प्रदात), Ca r v तद्वृत्त (as in text) Cc cites वृत्त D1:3 दोष°, D11.12 Cn (cf. Cs) शेष°, S कोप°, Cs (cf. C7) as in text.

13 °) T G कृप चैव महात्तल, Ms कृपेण द्रौणिना सह

14 °) Ś1 K1 B2: ° Dn D2: ° 11.12 यदेतत्, K2 D2 यदेतत्, B1 D2 यदेव, D10 T2 G1:8 M यदेव (for यदेव) — °) Ś1 K तत्राह च (Ś1 च), Dn2 D11.12 पृतेनाह, D10 G1 तदेवाह, T G2: ° M तदेवावा (for तेनेवाह) Ś1 प्रमत्तसु, K प्रमत्तन्तु, B2 D2 प्रसन्नोस्मि, Dn2 D11.12

C. 4 10-20
B. 4 51 18
K. 4 51 20

तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ १४
यथा दुर्योधनेऽयत्ते नागः स्पृशति सैनिकान् ।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १५
वनवासो ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः ।
धनं वालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पट्टत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

भीष्म उवाच ।

कलांशास्तात युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।

अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १
ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।

प्रसन्नोऽसौ; T Gs Ms प्रसन्नो वै; M1 s प्रसन्नो स्व (for प्रसन्नो वै). — ^a) B1 s Dn D11 12 नीतिर्, C0 परम् (as in text)

15 Ds om 15 — ^a) B2 M1.2 तथा (for यथा) S1 K B2 Ds. 0 10 S दुर्योधनो, B1 2.4 s Dn D11 12 धन (for धने) S1 K यत्ते, B1 2.4 s Dn D0 11 12 पार्थो; B2 Ds पार्थ; D2 यत्ते; D3 यत्ते; D5 10 हृद, D8 याते, S राजा (for स्यत्ते) — ^b) S1 K1 B2 D2 4 नाप(B2 'व)स्पृश(K1 D4 'दा)ति, B1 s Ds नोपसर्पति; B2 नोप युज्यत, B3 नोपसर्पत, Dn Ds 11 12 नाय पश्यति; D1 नापत्स्पृशति (for नागः स्पृशति) B (except B4) Ds सगरे, Ds सैनिका S न गच्छेत्कांचिदापदं. — Ds repeats 15^{ab} (v. 1 नेदमागः for स्यत्ते नाग). ❀ Cr सैनिकान् पश्यथे । सैनिकानां मध्ये दुर्योधनमिदमागः अर्जुनेन सह युद्धम् ॥ Cv द्रोणादीनागः भङ्गलक्षणोऽपराधो न स्पृशति । हे सैनिका यथा दुर्योधनो यत्ते यत्तवानसु दूरवर्तिनमर्जुन न स्पृशति ॥ ❀

16 ^a) K1 ह्यनिर्वृत्ते; Dn1 D1-4 ह्यनिर्वृत्ते, S तु निर्वृत्ते (for ह्यनिर्वृत्ते) — ^b) T G दृश्यते च (T2 G2 तु); M2 s दर्शयी(M2 'ये)त (for दर्शयेन्न) B2 Ds स्वमर्जुनः; D10 हि पादव (for धनजयः) M1 s यदि श्रीभस्सुरागत — ^c) S1 K एव; Cr s धन (as in text) B1 D (except D2 s 0 10) S च (for वा) — ^d) T G नार्जुन, M4 नात्र तत् (for नाद्य न) B1 Dn2 D11 12 तत् (for न). T1 क्षेप्तुम् (for क्षन्तुम्) B4 न श्वेव कर्तुमर्हति.

17 Ms om 17^{ab} — ^a) S1 B1 2 s Dn2 D11 12 Cn s 'युज्यात्, B8 'युष्येत्, D6 'युज्येत्, D10 'सज्येत् (for 'युज्यात्) B4 D1-2 7-9 T G1 2 M (Ms om) यथा नायशासा युज्येत् (D4 s युष्येत्; D5 मुद्येत् [m युज्येत्], D7 G1 M1 2 s युज्यात्, D9 Ms युज्यात्; T G2 युक्तो); G3

यथा नायं समायुज्याद्धारतराष्ट्रान्कथंचन ।
यथा च न पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
तदनुस्मृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १८

यथा नाशाय नो युज्यात् — ^b) K B2 s D2-3.5 7. 0 10 T G2 s M (Ms om) धारतराष्ट्र; B2 Ds 'राष्ट्र, D4 s 'राष्ट्र (for 'राष्ट्रान्) — ^c) B1 न च सेना, B2 s च(B2 त)या न च; B4 यथान्याय, Dn1 न च सेना; Dn2 D11 12 न वशेन (for यथा च न) B2 s D5-7 परो जय्यात्, D0 T G2 M पराजयीत्; Cr s पराजय्यात् (as in text). G1 s यथा च नापरो(G1 'रा)जयीत्. — ^d) D0 S पार्थो नस्तद्विधीयतां 18 ^a) S1 अथ (for अपि) — ^b) B2 Ds पुनस्तद्वृ; D1-8 तत्तथा, C9 पुरस्तात् (as in text). — ^c) S2 तदनुस्मृत्य D1-4 6-9 S (except T1) गांगेयो — ^d) D1-8 7 0 S वक्तुमर्हति

Colophon om in D7 — Sub-parvan S1 गोगूढे (slo), K गोगूढ, B Dn D1-4 6 8 0 11 12 उत्तरगोगूढ, M1 गोगूढण, M2 गोगूढण — Adhy namo B4 s M2 भीष्म वाक्य; D4 द्रोणप्रशसा, G2 द्रोणप्रसाद — Adhy no. (figuros, words or both) B4 Ds Ms 4 49, Ds 47, Ds 10 45, Ds 42, T G M1.2 50, Ms illogible. — S'loka no Ds 20, Gs 23

47

1 ^a) S1 K1 कालशास; B Ds. 10 Cs r कालतस; D4 T2 G1 कालशास, G8 कलाश्च (for कलांशास). K2 D1-2 कलाशात्र प्रयुज्यते; Dn Ds. 0 11. 12 कला काशाश्च यु' (of. Cs), D1 s कलास्तास्तात (D1 'सु) यु'. Cv कालतश्चात्र युज्यन्ते — ^b) S मुहूर्तानि (for 'तांश्च)

2 ^b) B2 s s Ds सवत्सराणि; D0 'सरात् B3 च (for अपि)

3 ^a) S1 तस्मात्, K तथा; Cr v तेषां (as in text).

एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासाद्युपजायतः ॥ ३
तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् ।
एवमेतद्भ्रुवं ज्ञात्वा ततो वीमत्सुरागतः ॥ ५
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराधुयुः ॥ ६
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।

न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७
तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवमन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेदुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८
यच्चानृत इति ख्यायेद्यच्च गच्छेत्पराभवम् ।
वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९
प्राप्ते तु काले प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्यां हि पाण्डवाः ॥ १०
प्रतियुष्याम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिर्नुष्ठितम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं मानो ह्यर्थोऽतिगात्परान् ॥ ११

C 4 1517
B 4 52.11
K 4 52.14

— 4) Ś1 K उपजायते, B₂(m as in text) s s D₂ c
C₂ c.r.p उपचीयत, D₁ 10 उपजायेता, S अधिमासकौ;
C₂.r.p उपचीयते; Cr उपजायत (as in text) D₁ 2.7-2
द्वौ जायेतेधिमासकौ (cf. Cr)

4 a) B₁.2.5 Dn D₁-c 2.11 12 C₂ c s v उपाम् (for
तेषाम्) B (except B₂) Dn₁ D₁-7 2.10 G₂ C₂.c अय्य-
धिका; D₂ T₁ अय्य, M₁ च य (for अय्य) — 5) B
(except B₁) Dn₁ D₂ c G₁ M₁ C₂.c.r च द्वादश (by
transp) — 6) Ś1 K निश्चिता (for वर्तते) — C₂ c
cite the entire stanza. — After 4, 8 ins.

854* पूर्वेषु रेव निवृत्ते ततो वीमत्सुरागतः ।
while D₁(marg) ins.

855* गते वर्षद्वये चैव पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमामकः ।

5 b) K तद्यदेभिः. Ś1 B Dn₁ D₁-2 2-12 T G₂ M₁ 5
प्रति (for परि) — 6) Ś1 यथा, K तथा, Dn D₁ 11.12
दुर्त (for ध्रुव) Ś1 K₁ श्रुत्वा, S नत्वा (for ज्ञात्वा)

6 a) S (except M₁) पंच (for चैव) — 7) D₁ 2.5
कथ (for कस्माद्) K₂ पराधुयु (for अपराधुयु)
— After 6, T G₂ 12 ins

856* कामाद्योधाच लोमाच कामक्रोधमयादपि ।
श्रेहाद्वा यदि वा मोहाद्धर्मं नात्येति वर्मज ।

7 a) D₂ C₂ अम्युपायत, D₁ 9 च पायत, D₁ 11.12
उपायत, T G₂ ह्यधर्मत, Cv अनुपायत (as in text)

8 a) Ś1 Dn₁ D₂ M₂ तदैव, T₂ तदैव (for तदैव)
B₂.5 D₁ 2 M₁-3 C₂ विक्रान्तम्, M₂ तिम D₂ तदैव ते
विनिष्क्राता; G₁ यदैव हि यद्विर्ह्योता, G₂ यदैव ते वन
प्राप्ता — 9) D₁ पार्श्व B₂-1 M₂ ते (for तु) — 10)
K₂ D₂ M₂ प्रता

9 a) K D₁.5 T₁ G₂ M₂ 8 यच्च; B₁.5 D₂ c r m यच्च,
D₁ 9 यथा, C₂ यच्च (as in text) B (except B₁) Dn₁
D₂.c 10 Cr अनृतम्, Cn.5 v अनृत (as in text) K B₂ 4
D₂ च्यायेत्, Dn₂ D₁ 12 Cn.5 ख्यायात्, D₁-3 ख्याय, T
G ख्यात (for ख्यायेत्) — 5) Ś1 B₁-2.5 Dn₁ D₂.c 10
य स, K G₁.8 M₂ 8 यच्च, B₂ तच्च; D₁-3 यत्र, D₁ 9 T
G₂ म च, D₂ कुत्र (for यच्च) M परा गति (for
परामवम्) — 6) T G₂ 3 वृणीयुर् — 7) B₂ D₂-7
नानृत तु, Cv नानृतत्व (as in text)

10 a) B (except B₁) Dn D₁-2.5 c s 10-12 प्राप्ते
(B₁-2.5 Dn₁ D₂.5 'स' काले तु (B₂.5 D₂ च) (for प्राप्ते
तु काले) D₁ 9 S स्वानर्यान् (for प्राप्तव्यं). D₂ प्राप्तव्य
प्राप्तकाले तु — 5) B₂ कथंचन (for नरर्षभा) — 6) D₁-8
चक्रं (for वज्रं) D₁ 9 S गुप्तान् (M₁-8 गुप्ता)

11 a) B₁ Dn₂ D₁ 12 G₁.8 प्रतियुष्येम, B₂ 4 युष्यामि;
D₁ 9 योत्स्यति D₁ 10 प्रतियुष्यामहे पार्थ — 5) K 'शास्त्र'.
Dn₁ वर; D₁ 9 वरा, G₂ वर — After 11^{ab}, B₁ 6
D₂ ins

857* आगत फाल्गुन राजन्सर्वे तत्र न सहाय ।

— 6) K यत्र हि (for यदत्र) — 7) B₂ तथा त्रिधीयता
B (except B₂) Dn D₁-12 क्षीघ्र, D₂ यत्न (for क्षिप्र)
— 8) K₂ B₁.3 D₁ 12 मा चो, Dn₁ D₁.8 मनो (for मा
नो) Ś1 K ह्यर्थोऽतिगो, B₁.2 Dn D₂ 4 c-2 11.12 ह्यर्थोऽम्य-
(Dn₁ D₁ c 2 'त्व'गात्; T₁ M₂ व्यर्थोऽति(T₁ 'रि'गात्,
M₁.2-त्यर्थोऽति(M₂-त्यर्थोऽति)गात् C₂.r.p (Dev) अभिगात्,
Cr अत्यगात्, Cv अतिगात् (as in text) Ś1 B Dn₁
D₁-7 2.10 G₂ C₂.r vp पर, D₂ पर — Cv मा नो ह्यर्थोऽ-
त्यगात्पर

12 a) D₂ समरे (for सप्रामे) — 5) K₁ गारव, K₂

C. 4 1017
B. 4 82. 12
K. 4 52. 15

न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
 एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संग्रामश्च धनंजयः ॥ १२
 संग्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
 अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३
 तस्माद्युद्धावचरिकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
 क्रियतामाशु राजेन्द्र संग्रामो हि धनंजयः ॥ १४
 दुर्योधन उवाच ।
 नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।

कौरव, B₃ G₁ कौरवा (for कौरव). — ^a) = (var.) 14^d.
 B₃ अय; B₄ M₃ ६ हि (for च).

13 ^a) D₁₋₃ संग्रामेषु (for संग्रवृत्ते) B₃ अपि, D₁₋₃
 हि, T G₂ ३ च (for तु) G₁ सम्यक्प्रवृत्ते संग्रामे — ^c)
 D₃ 10 G₃ स्पृशते — ^d) Ś₁ K B₃ D₁ M₃ द्विष्टम्; C₃
 दृष्टम् (as in text) A few MSS न सदाय, असदाय, oto.

14 ^a) Of 15^c. D₃ अस्माद् (for तस्माद्). K₂
 युद्धोचितकं वा, B₁ D_n D₁₁ 12 Crp (Dov.) युद्धोचित कर्म,
 B₄ ६ D₂₋₁₀ S C₃ ० युद्धाव (B₄ ६ *नु; D₃ 7-9 G₁ ३ *य; T
 G₂ *प) चरित, D₁₋₄ युद्ध विचार्यक (for युद्धावचरिक)
 ❧ Cr अपचरित? युद्धोचितम् । (दे) अनुचरितम् । ❧ — ^b)
 M₃ कदाचिदपि कौरव — M₃ om. 14^c-15^d, M₃ om
 14^d. — ^c) Ś₁ कौरव्य (for राजेन्द्र) — ^d) B₁ 2 ६ D_n
 D₁₁ 12 M₃ च; D₁₋₃ G₃ अय (for हि) — S (except
 M₃) ins after 14 (M₃, which om. 14^d, after 14^{ab}).

858* एकोऽपि समरे पार्थ पृथिवीं निर्देहेच्छरे ।

भ्रातृभिः सहितस्नात कि पुन कौरवाग्रणे ।

तस्मात्सार्धिं कुरध्रेष्ठ कुरप्व यदि मन्यसे ।

[(L. 1) M₃ शैलोक्य (for पृथिवीं) G₁ M₃ अपि
 निर्देहेत् (for निर्देहेच्छरे) — (L. 2) T G₂ पार्थ, G₁ ३
 M₁ ४ वीरै (for तात)]

15 M₃ om 15 (of v 1 14). — ^a) M₁ न हि (for
 नाहं) — ^b) S (M₃ om.) पाण्डवेभ्य — After 15^{ab}, T
 G ins :

859* ग्राम सेनां च दार्सीं च स्वल्प द्रव्यमपि प्रभो ।

— ^c) Cf. 14^a Ś₁ B₂₋₅ D₃ ० S (M₃ om) युद्धाव (B₃
 *नु; D₃ T G M₂ *य) चरित (T₁ M₂ *तु), B₁ D_n D₁₁ 12
 युद्धोपचारिक; D₁ ३ युद्धाविचारिक, D₂ ४ 7-9 C_v युद्धा
 धिकारिक (D₄ ३ *तं). Ś₁ यद्य (for यत्तु). — ^d) T G
 सर्व (for श्रीम) B₁ D_n D₁₁ 12 प्र* (for सं*) Ś₁ D₁ ३
 तत्तु श्रीमं विधी* — After 15, S (except M₃) ins

860* वैशपायनः ।

भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।

युद्धावचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५
 भीष्म उवाच ।

अत्र या मामकी बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।

क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।

ततोऽप्रश्नुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १६

वयं त्वर्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।

मत्स्यं वा पुनरायातमथ वापि शतक्रतुम् ॥ १७

आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सन्यतः ।

प्राप्तमर्थं च यद्वाक्य द्रोणश्चाह द्विजोत्तम ।

16 S द्रोण (for भीष्म) — S ins after the ref.
 (M₃, which om 14^c-15^d, after 14^{ab})

861* यत्तु युद्धाय चरित भवेद्वा धर्मसहितम् ।

करत्वया सदशो लोके भूयस्त्व वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) M₃ om. lino 1. M₁ युद्धावचरितु धर्मं वा (for
 युद्धाय चरित भवेद्वा). — (L. 2) T₁ G₃ M₂ कर्तुम्
 (for वक्तुम्).]

— ^a) S ह्य तु (for अत्र वा). Ś₁ मामकी; B₁₋₃ D_n
 D₁ ३ ० 12 S C₃ मामिका, D₂₋₄ ३ मामका S प्रज्ञा (for
 बुद्धि) — After 16^{ab}, all MSS except M ins..

862* सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्य कुरतन्दन ।

[D₁ G₁ ३ च; D₂₋₄ तु (for हि)]

— ^c) S राजा (for क्षिप्र) K₂ B₂ ६ ६ D_n D₁₁ 12 G₃
 बल (for बल) — ^d) S क्षिप्रमादाय गच्छतु — G₁
 om. 16^{cd}

17 ^a) G₁ स्वयं (for वयं) B₁₋₃ D_n D₂ 11. 12 चाधेन;
 B₃ D₇ ० S अधेन (G₁ मध्येन), D₃ तदधेन (hypometriol)
 (for त्वधेन) Ś₁ K B₁ D_n D₇ G₁ सैन्यस्य (for सैन्येन)

— ^b) S प्रतियोत्स्यामहेच्छुं — After 17^{ab}, N T₁
 G₁ ३ ins

863* अह द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ।

प्रतियोत्स्याम वीभस्वमागत कृतनिश्चयम् ।

[(L. 1) T₁ G₃ भीष्मद् (for द्रोणद्) D₃ द्रोणि
 शारद्वतस्तथा (for the posterior half) — (L. 2) G₁
 *योत्सति (for *योत्स्याम) T₁ G₁ ३ संग्रामे (for आगत)
 T₁ *निश्चया]

T₁ G₁ ३ cont T₂ G₂ M ins. after 17^{ab}.

864* एव राजा सुगुप्त स्वाश क्लेश्यमनुपश्यति ।

[T G₂ M₄ ३ एतु* (for अनु*)]

— ^c) S मात्स्य D_n D₁₁ 12 S पुनरायातं. — ^d) N
 (except Ś₁ K D₇) आगत वा (for अथ वापि) D₄ पुरंदर.
 — After 17, D_n 1 ins..

कृपः शारदतो धीमान्पार्थं रक्षतु दक्षिणम् ॥ १८
अग्रतः स्रुतपुत्रस्तु कर्णास्तिष्ठतु दक्षितः ।

अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वेणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवैर्यैर्महारथैः ।

उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १

ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुञ्च रथस्वनम् ।

C. 4 1631
B. 4 53. 2
K. 4 54. 2

865* अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।
whilo S ins .

866* सुष्याम सह सहस्र पाकशामनिमागतम् ।
[=(var) 4 46 10^{ca} — T G सगम्य, M₁ सगत्य
(for संहत्य)]

M cont T G ins after 868*

867* वैशंपायन ।
द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्म प्रोवाच बुद्धिमान् ।
N ins. after 17 (Dn₁, after 865*) T G₁ after
866*

868* वैशंपायन उवाच ।
तद्वाक्यं रूढे वेपा भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
तथा हि कृतवाप्राजा कौरवाणामनन्तरम् ।
भीष्म प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् ।
सेनामुत्प्यान्यवस्थाप्य व्यूहितु सप्रचक्रमे ।
[T G om. उवाच — (L. 1) T G द्रोणेन (for
भीष्मेण) — (L. 2) D₁ १ धनुर्धर (for अनन्तरं) — (L
4) D₁-2. १० T G अवंस्थाप्य, D₁ प्रतिष्ठाप्य (for व्यवे)]
Thereafter T G ins 867*

18 Before 18, all MSS except M ins भीष्म
उवाच (T₁ G₁ १ वैशंपायन) S₁ B₁ १ D_n D_s आचार्य मध्ये
तिष्ठत्, D_e. १ १ T₁ G₁ १ आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्, D₁₀
आचार्य मध्यतस्तिष्ठत् — १) B_s D₁. १ १ १० च (for तु)
B₁. १ १ वामत, G_s मध्यत — After 18, S ins

869* विकर्णश्रं महावीर्यो दुर्मुन्धश्च परतप ।
शकुनि सौयलश्चैव दुःसहस्र महाबल ।
द्रोणस्य पार्थमजिताः पालयन्तु महारथाः ।
19 १) D₁ T G₂ M₁ च (for तु) — १) K₁ S
दक्षित, C_s दक्षित (as in text) — १) D₁-2. १ वै सर्व
(for सर्वस्य) — १) D₁. १ पाणि (for पश्चात्) B₁
तिष्ठामि (for स्थास्यामि) — After 19, S ins

870* सर्वे महारथाः शूरा महेष्वासा महाबला ।
युध्यन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागतं यत्नतो युधि ।
वैशंपायन ।

अनेध परसैन्यानां व्यूहं व्यूहं कुरुत्तम ।
ध्वजगर्भं व्रीहिसुखं पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ।
तस्य व्यूहस्य पश्चार्धे भीष्मश्चायोचतायुध । [5]
सौवर्णं तालसुच्छिद्यं रथे तिष्ठन्नोभत ।
[(L 4) M₁ "चक्रार्ध", M₂ १ "चक्रार्ध", M₃ १ "चक्रार्ध"
(for "चन्द्रार्ध")]

Colophon om. in D₁ — Sub-parvan K₁ गोप्रह, B₂. 4 Dn D₁-2. १ १-12 उत्तरगोप्रह, M₁. 2 गोप्रहण — Adhy name . B D_s भीष्मवाक्य, D₁ दुर्योधनस्य गोधनस्य च प्रचलन, T G₂ M₂ भीष्म (M₂ om. it) व्यूहकरण — Adhy no (figures, words or both) K₁ D_s 47, B₁ M₁-2 50, D_s 46, D_s १ 49, D₁₀ 45, T G M₁. १ 51 — S'loka no D₁ 24, G_s 34

☞ In S, this adhy is followed by (the S version of) adhy 51

48

1 १) T₂ G₂ ततो (for तथा) — १) Dn D₁₁ 11
कौरवेषु भारत, D_s कौरवाणा महा ।
2 १) S तद् (for ते) D₁ १ तु, S (except G₁ १) ते
(for वै) — १) K₂ B D (except D_s) महा (for रथ) —
D_s om 2^{ca} — १) D₁ १ गाजीवस्य N निस्वन
— After 2, S ins

871* त्रिकोशमात्रं गत्वा तु पाण्डव श्वेतवाहन ।
सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमग्रवीत् ।
राजानं नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
दक्षिणं पक्षमास्थाप्य कुरवो यान्त्सुदृशुःखा ।
उत्सृज्यैतद्रथानीकं महेष्वासाभिरक्षितम् । [5]
गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ।
गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चाशु विनिवर्तय ।
श्वेदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिता ।
तावदेव पशून्सर्वाभिवर्तिष्ये तवाभिमो ।
इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजित । [10]
सस्य पक्षमनुप्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ।

C. 4 1531
B. 4 53. 2
K. 4 54. 2

दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निखनम् ॥ २
ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवघन्विनम् ॥ ३
एतद्धजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।
एष घोषः सजलदो रोरवीति च वानरः ॥ ४

ततोऽभ्यवादयत्पार्थो भीष्म दातनव कृपम् ।
द्वाभ्या द्वाभ्या तथाचार्यं द्रोण च निश्चितैः शरैः ।

[(L. 3) T₁ यथानीक; T₂ G₂ M₂ (sup lin.) यथानीके
(for रथा) — (L. 4) M₁ २ आश्रित्य (for आस्थाय)
— M₂ om lino 6 — (L. 7) M₁-३ गाश्रंवाशु निव
— (L. 8) M₁ २ निवर्तति — (L. 13) M₂ ३ विदितैः
(for निश्चितै) T G₂ द्रोण प्रथमतः क्रमात् (for the
posterior half).]

T G₂ cont.

872* द्रोण कृपं च भीष्म च पृथक्कैरभ्यवादयत् ।

3 ^a) T G₂ सोपि (for तत्सु). B₁ Dn D₁₁. 1२ सु; B₄
ते, D_० त (for तत्) D_० ततः सर्वं समां. — T₁ ins.
after 3^{ab} G₁ ३, after 4

873* द्रोणः ।

न कश्चिद्योद्धुमिच्छेत न च गुप्त स्वजीवितम् ।
अय वीरश्च ह्यरश्च दुर्धर्पश्चैव सयुगे ।

[(L. 1) G₁ ३ सु* (for स्व*) — (L. 2) G₁. ३ अयं
रथिवरः शूर]
In G₁. ३, 873* is followed by line 4 of 874* (cf v
1 4), while the remaining three lines thereof
follow stanza 3.

4 Before 4, N ins द्रोण उ* — After द्रोण उ*, D_०
(marg) ins 686* (v. 1 प्रमाथी for किरिटी); cf. also
4 41. 19, and stanza 17 below. — ^b) D_० सप्रकाशयेत्,
S प्रतिदृश्यते (T₂ G₁ परिदृश्यते) — ^c) B (except B₂)
D (except Dn₁ D₄ 10) Ca घोर (for घोष) B₄
सनिनदो; Dn₁ स रथजो; D₁ ३ त्वनिलजो; D₂ 4 Cap
सजलजो, D_० १ १ जलद्वत, Ca सजलदो (as in text) S
मेघ मविद्युस्त्रनितो — ^d) K₂ B₁ Dn D₄ 11 12 रोरवीति;
Cc as in text D₁-३ स (for च) — S ins. after 4
(G₁ ३, after 3)

874* अवश्याय रथं याति गाण्डीव विक्षिपन्धनुः ।

अश्वानां स्तनतां शब्दो वहतां पाकशामनिम् ।

रथस्याम्बुधरस्येव ध्रुयते भृशदाहण ।

त्रारयन्निव तेजस्वी वसुधां वामयात्मज ।

[G₁ ३ ins lino 4 after 873*.]

On the other hand, after 4, G₁ ३ ins. 873*, while

एष तिष्ठत्रथश्रेष्ठो रथे रथवरप्रणुत् ।

उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमशनिसखनम् ॥ ५

इमौ हि वाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ।

अपरो चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ६

निरुप्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुपम् ।

D_० (marg) ins

875* एष उदार आयाति रथे च रथिनां वरः ।

5 ^a) B₄ तिष्ठत्येष (for एष तिष्ठन्) S₁ K₁ B Dn
D₁ 4-7 ० 11 12 G₁ M₁-३ रथश्रेष्ठे; D_० नरश्रेष्ठः, D_० T G₂. ३
रथिश्रेष्ठ — ^b) S₁ रथी रथवर प्रणुत्, K_२ D_० रथे रथवरप्रमुत्;
B₁ ३ ३ D_० रथी रथ*, B₂ 4 (corrupt) रथी रथवरप्रमुत्
(B₄ 'भूत्), Dn D_० 11 1२ रथे (Dn 'थी) च रथिनां वरः;
D₁. २ 10 रथे पररथ(D_२ 'थ)प्रणुत्; D_० रथमी रथ*, D_० m. १ ०
रथे रथ(D_१ 'थि)वरोत्तम; T₁ G₂ M_३-३ रथे रथशतप्रं; G₁
रथे रथवर प्रं, G_० रथे रथवरं प्रं, M₁. २ युद्धे रथशतप्रणुत्
Ca oites रथवरप्रणुत् — After 5^{ab}, S (which om.
5^{cd}) ins :

876* एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमरिमर्दनः ।

हीमान्वदान्यो धृतिमान्सकरोति च पाण्डवः ।

— ^a) K₁ D₁₀ तत्कर्षति, D_१ ० प्रकर्षति. — ^d) D_० गांजीवम्.

6 ^{ab}) B₁. ३ Dn D_१ ० 11 1२ च; Cv हि (as in text).
B_० D_१ (m as in text) प्रहितौ (for सहि*). S इमौ वाणा-
वनुप्राप्तौ पादयो प्रत्युपस्थितौ — After 6^{ab}, S ins..

877* यन्धुराग्नौ निरातौ मे चित्रपुञ्जावजिह्वगौ ।

[G₁ धुरग्ने, M₁ ३ रथस्याग्ने]

— ^a) K अपरो चास्य विक्रांतौ; B₁ ३. ३ D₁. ० ० 'री च
व्यति', S इमौ चाप्यपरो वाणौ — ^d) S अन्वितः (M₁. ३
सुस्पृशौ) कर्णमूलयोः — After 6, S ins

878* सस्पृशन्तावतिक्रान्तौ पृष्ठैवानामयं भृशम् ।

S cont B D (except D₁ २ 4 ३-10, D_१ marg sec.
m.) ins after 7

879* चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रज्ञावान्यान्धवप्रियः ।

अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनजयः ।

[(L. 1) S धर्मज्ञो (for प्रज्ञावान्). — (L. 2) S
ज्वलते (for ज्वलितो), and 'पुत्र प्रतापवान्]

7 ^a) B₁ ३ 4 D_० ० 10 निर्वर्त्य (for निरुप्य). K_२ स
निरुप्य, D_० त निराय (for निरुप्य हि). B₁ S च (for
हि) — ^b) S कृत्वा कर्म सु(G₁ M₁ ३ च)हुत्करं — ^d)
D_० m १ ० कुदाल (for श्रोत्रे च) S पूजयन्मार्मरिदमः
— After 7, D₁₀ ins.

880* कुदाल परिपृष्ट्वा च गतास्ते कङ्कवाससः ।;

while B D (except D₁. २. 4 ३-10, D_१ marg sec. m.)

अभिवाद्यते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

इषुपाते च सेनाया ह्यान्संयच्छ सारथे ।

यावत्समीक्षे सैन्येऽसिन्कासौ कुत्कुलाधमः ॥ ८

सर्वानन्याननादस्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।

तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ९

एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।

भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेश्वासा व्यवस्थिताः ॥ १०

राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।

दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ ११

उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।

तत्रैव योत्से वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् ।

C. 4 15-5
E. 4 52-14

ins 879* (cf. v l. 6) Finally, S ins after 7

881* अमर्षेणाभिमपूर्णो दुःखेन प्रतिबोधित ।

अधेमा नारतीं सेनामेको नादायते ध्रुवम् ।

अधिक दश उप्य वत्सराणां

स्वजनेनाविद्रितस्त्रपोदश च ।

ज्वलते रथमास्थित किरीटी [5]

तम इव रात्रिजमन्युदस्य सूर्यः ।

[(L 1) M 'र्षेण हि म' — (L. 5) M1 ज्वलति हि,
M2.8 ज्वलयति (for ज्वलते)]

S cont. K2 ins after 7 B D (except D1.2.4.8-10,
D1 marg see m) ins after 879* (cf. v l. 6)

882* रथी दारो चाखली निपङ्गी

शङ्खी पताकी कवची किरीटी ।

खङ्गी च घन्वी च विभाति पार्थ

दिग्धी घृत सुग्भिरिवाज्यमिक्तः ।

[(L 1) K2 चाखली, D8 चाखली, T M चाखली;
G चाखला — (L 2) K2 B4 D2.7 दिग्धी (for शङ्खी)
— (L 3) K2 सुखङ्गधारी च विभाति पार्थ, D6 खङ्गी च
घन्वी चरितानि पार्थ, S खङ्गी च घन्वी च विराजते यथा (G1.8
'ते य') — (L 4) K2 दिग्धी घृतेनाभिरिवाज्यमिक्तः, B2-8
दिग्धी घृतसुग्भिरिवाज्यमिक्तः (B4 'मिपिक्तः, B5 'ज्यपिक्तः),
D2.8 दिग्धी घृ(D3 घृ)त सुग्भिरिवावमि(D3 म)क्तः, D7
दिग्धी घृताहुद्रिरिवामिद्ध, S दिग्धीव यज्ञेषु घृतावमिक्त
(G1 घृते निपक्तः, G2 घृतेन मिक्तः)]

Thereafter S ins a colophon (Adhy name T G2
द्रोणमिवादन (T2 'द्विवदन), M2.8 अभिवाद्यदारविमर्ग
— Adhy no T G M1 53, M2-8 52)

S cont.

883* वैशापायन ।

तमदूरमुपायान्तं दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।

नारय प्रेक्षितुं श्रेकुन्तपन्थन्तं यथा रविम् ।

म त दृष्ट्वा रथानीकं पार्थ मारथिमग्रवीत् ।

[(L 2) T प्रतपत्, G1.8 तपत् हि (for तपस्यन्त)
— (L 3) T1 G1.8 M1.2.4 तट्ट (for तं)]

8 S om. अर्जुन उ' — a) S1 D1.9 G इषुपातेन, K2

27

[209]

D10 'पातेयु, T1 M (hypermetric!) 'पातमात्रे, T2 'पातेत्र
B1.2 Dn1 D4 सेनायां — b) S स्वापयाधानरिदम — c)
D-9 दृश्यामि, D2 ससैन्यम् (for ममीक्षे) D8 सैन्यस्य,
D7 9 सैन्यानि, D2 इक्षेस्मिन्, S ध्यूहेस्मिन् D4 यावत्सैन्ये
ममत्सेस्मिन् — d) S मम शत्रु सुयोधन — After 8,
S ins

884* रत्नवैदूर्यविकृत मणिप्रवरभूपितम् ।

परिजानाम्यह तस्य ध्वजं दूरात्समुच्छ्रितम् ।

यद्येनमिह पश्यामि दुर्बुद्धिमतिमानिनम् ।

यनाय प्रेषयिष्यामि सहायोऽस्य यदीश्वर ।

9 M2 om. 9^{ab} — a) B2.8 सैन्यान्; Dn D5.11.12
पृतान् (for सैन्यान्) D7 9 सर्वसैन्यान्ना' — b) B4 D2
अमिमा' (for अतिमा') — For 9^c-12^f, S (which om.
13-14) subst. 885* (cf. v l. 12)

10 For S cf. v l. 12 D3 om. 10 — c) S1
व्यवस्थितो, D1.2 8 चावस्थितो — d) B1.2 Dn D11.12
समागत' (for ध्वज')

11 For S cf. v l. 12 — e) Dn2 D11.12 पार्थम्;
D8 पथम् (for मार्गम्) B5 आश्रित्य (for आस्था')
— f) D4 जीवितलिप्सया

12 a) S1 K B (except B4) Dn D1-3 7-9 11.12
उत्सृजैतद्, D10 तस्य ह्येतद् — b) S1 अनामिप, D8
निरामय, Ca.c.r v as in text. — c) B4 हत्वा (for
जित्वा) B1-8 D5.6 त निहत्य निवर्तिष्ये, Dn2 D11.12 त
च जित्वा निव'; D1-4.7 8 10 त हि जित्वा (D2 हि गत्वा, D7
वित्जित्वा) निवर्तिष्ये (D2 'तेषां), D3m त वित्जित्य निव'
— f) D1.8 च पुं, D6 सर्वत्र' — For 9^c-12^f, S (which
om. 13-14) subst.

885*

(9^a) सिंहं क्षुद्रमृगस्येव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ।

हनिष्यामि तमेवाशु शरैर्गाण्डीवनि'सृत्वा ।

(9^d) तस्मिन्हृते भविष्यन्ति सर्वे एव पराजिता ।

शरैः समर्पयिष्यामि धार्तराष्ट्रं संसावलम् ।

अमभ्यानां च चकारं कुरुणा किल कित्तिवपम् । [5]

(11^a, 12^d) राजानं नेह पश्यामि निरामिपमिदं बलम् ।

तं जित्वा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः ।

नियम्य च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुपुंगवाः ।

अचोदयत्ततो वाहान्यतो दुर्योधनस्ततः ॥ १३

उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ।

अभिप्रायं विदित्वास्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १४

- अभिप्रेये ह राजान व्यक्तमित्यत्र निर्भय ।
 (10^{ab}) आस्थितो मध्यमाचार्यो ह्यश्वत्यामा स्वनन्तरम् ।
 (10^{ad}) कृपकर्णो पुरस्तात्तु महेष्वास्तौ व्यवस्थिता ।
 भूरिश्रवा, सोमदत्तो धात्रीकश्च जयद्रथ । [10]
 (11^a) दक्षिण पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविधारदा ।
 सात्वरराजो शुभस्मेनो वृषसेनश्च सौयल ।
 द्रुपार्थश्रैव कालिद्रो वाम पक्ष समाश्रिता ।
 पृष्ठत कुरुसुग्यस्तु भीष्मस्त्रिष्ठति दक्षिण ।
 अर्धसैन्येन यत्नवान्सर्वेषां न पितामह । [15]
 (11^{ab}) दुर्योधनं न पश्यामि क्व नु राजा स गच्छति ।
 (12^{ab}) उत्सृजैतद्रथानीक याहि यत्र सुयोधन ।
 (12^{cd}) स हत्वा विनिवर्तिष्ये गा स आदाय गच्छति ।
 गवामप्रभितो याहि यत्र राजा भविष्यति ।
 [(L 5) T₁ G₁ s M₁ असह्यानां; M₁ असत्यानां G₁
 पराणां (for कुरुणा) T₂ G₂ M₂ s कुल; G₁ s कुर (for
 किल) — (L 8) T M₂ s 'योप्यश्व', M₁ s 'यं अश्व' T₁
 M₁ s अपि; G हि (for नु) G₂ s M₁-s अनतर. — (L
 11) Om in M₂ M₁ s आस्थाय (for आश्रित्य) G₁
 युद्धपिपासितां; G₂ युद्धेषु पठिता, M₂ s युद्धनियामिनः
 M₂ om line 12 — (L 16) G₁ s सार्ध; M₁-s सोर्ध-
 (for अर्ध) — G₁ s om lines 17-19 — (L 18) T
 G₂ M₂ सनि (for चिनि) — (L 19) M₁ स तिष्ठति,
 M₂ सुयोधन (for भवि)]
 — S cont

886* इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजित ।
 ससृष्टानो धनुर्दिव्य त्वरमाणोऽगमत्तदा ।
 ततो भीष्मोऽप्रवीह्यैव कुरमध्ये परतप ।
 चिरदष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो यान्धवप्रिय ।
 अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरच्युत । [5]
 एष दुर्योधन पार्थो मार्गते विकृतिं स्मरन् ।
 सेनामत्यर्थमालोक्य त्वरते ग्रहणे कृतम् ।
 मृग सिंह इवादातुमीक्षते पाकशासनि ।

[For lines 4-5 of 879* — (L 7) T₂ M₁ s तु त;
 M₂ मृश (for कृत) — (L 8) T₂ G₁ s इच्छते (for

नैपोऽन्तरेण राजानं भीमत्सुः स्यात्तुमिच्छति ।
 तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ १५
 न धेनमभिसंकुद्धमेको युध्येत संयुगे ।
 अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ १६
 किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।
 दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १७
 तथैव गत्वा भीमत्सुर्नाम विश्राच्य चात्मनः ।

इक्षते]

— After 12, B₁ ins .

887* पश्चादेते प्रदातव्या इति मे यतंते मति ।

13 S om 13-14 — ^b) B₁ D₁-1 7 s 10 वाहान्
 (for हवान्). D₁-1 s 10 सत्वर (for यत्नत). — ^c)
 B₁ 2. 4 D₂ कुरयो गता (for कुर) — ^d) B₁ अदेनायत्;
 D₁ D₁-2. 7-9 अनो; D₂ प्राचो. — ^e) B₁ D_n D₁-7
 11 12 यत्र (for यतो) B₂ D₁0 गत, D₁ 7 4 तदा (for
 तत) B₁-3 D₁ 6 यत्र (D₁ 6 'तो) राजा सुयोधन
 14 S om '14 (of v l. 13) — ^e) B₂ D_n D₂ 11 12
 हु, D_n1 अय; D₂ त (for अस्य) — ^d) Ś₁ K B₁ D_n
 D₂ 9 11 12 कृपो (for द्रोणो)

15 ^a) D₁-2 s 10 पृच, Ca पृपो (as in text) — ^b) B₁
 D₁-1 0 7 (m as in text) s 10 S Ca अहेति (for इच्छति)
 — ^c) Most MSS spoli गृहीष्यामो — ^d) B₁ रयेन
 (for जवेन). D_n2 D₁ 12 'नाति प्र', D₂ 'नात्य प्र', S
 'नाभिप्रधावत .

16 ^a) Ś₁ B D_n D₂ c 9 11 12 अतिमक्रुद्ध, D₁0 अभि
 सयुद्ध; T₂ G₂ M₂ अपि स', M₂ इह स' — ^c) S महादेवात्
 (for सहसा) — After 16, Ś₁ K B₁ s (marg) s D_n
 D₁ (marg sec m) 11 12 ins

888* आचार्यप्रवराहापि भारद्वाजान्महारथात् ।

[B₁ s D_n D₁ 12 आचार्याच्च सपुत्राद्वा B₂ 'हाजाच्च
 गौतमात्]

17 ^b) S द्रव्य (for धन) D₁ before corr महत्,
 and after corr (marg) तथा (as in text) — ^c) S
 'गत (for 'जले) — ^d) D₂ यथा, Ca c r पुरा (as in
 text) B₂ D₂ (m as in text) सीदति, C_v मज्जति (as
 in text). S पुरा प्राणान्वि (G₂ 'न्प्र)सुचति — After
 17, D₁0 ins 686* (of also v l 4 41 19), while
 S ins

889* इत्युक्त्वा समरे भीष्म सेनया सह कौरव ।

'अन्यधावत्तदा पार्थ धार्तराष्ट्रस्य रक्षणे ।

शलमैरिच तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ १८
 कीर्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्श्वचोदितैः ।
 नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरिक्षं च पत्रिभिः ॥ १९
 तेषां नात्मनिनो युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।
 शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स चेतसा ॥ २०
 ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विपतां लोमहर्षणम् ।

विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २१
 तस्य शङ्खस्य शब्देन स्थनेमिस्वनेन च ।
 अमानुषाणां तेषां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ २२
 ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।
 गावः प्रतिन्यवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २३

C. 4 1059
B. 4 53. 25
K. 4 55. 69

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

चैदापयानः ।

त्रिक्रोशमात्रं गत्वा तु पार्थो वैराटिमवधीत् ।
 द्युपातेन सेनाया स्थापयाभानरिदम् ।
 एतदग्र गवां दृष्ट मन्त्रं वाहय सारथे । [5]
 बाह्युत्तरेण सेनाया गाश्वं प्रविभज्य च ।
 परिक्षिप्य गवा यूयमग्र योत्स्ये सुयोधनम् ।
 गच्छन्ति सत्वर गावः सगोपा परिमोचय ।
 तत्र गत्वा पशून्वीर सगोपान्परिमोचय ।
 अन्तरेण च मेनायाः प्राह्वारो गच्छ चोत्तर । [10]
 इमे त्वतिरथा सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
 पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवा ।
 [(L. 3) T₂ G₂ M₁₋₃ विक्रोशमात्र (T₂ क्रोशमात्र तु;
 G₂ क्रोशमात्रं तु) यात्वा तु — (L. 4) CE 8^{ab} T₂
 द्युपातेन से', G₂ M (hypermetric!) द्युपातमात्रे से'
 — (L. 6) M₁₋₃ अन्तरेण (for उत्तर) T₂ G₂ गाश्वेह प्र',
 M₁₋₃ गवा चाग्र वि'; M₄ 5 गवां च प्र'. — T₂ transp
 lines 7 and 8 — (L. 9) T₁ G₁₋₃ repeat line 7 in
 the place of line 9 M₁ निवर्तयाशु गावस्त्व, M₂ रथेनानेन
 वैराटि., M₃ पूर्व गत्वा तु ता गाव (for the prior half)
 M₁ 5 म्ब (for म) M₁ 2 'चोदय (for 'मोचय)]
 18 ^a S तत म रथिना श्रेष्ठे — After 18^{ab}, S ins
 890* निशिताप्राञ्चरास्त्रीक्ष्णान्मुमोचान्तकम्पनिभान् ।
 — ^a S चाकाश (for तां सेनां) — ^d D₂ 7 8 10 इवा-
 किरत् (for अवा') S धारामिरिच (G₂ M₄ 5 'रभि) पर्वत
 — After 18, S ins
 891* निरावकाशमभवच्छरं क्षिप्तं किरीटिना ।
 [M₁ 2. 4 तीक्ष्ण (for क्षिप्त)]
 G₃ 8 cont T G₂ M ins after 19^{ab}
 892* सा चापि बहुला सेना पार्थश्राणामिपीडिता ।
 19 ^a B₂ शरैर्नैस् (for शरौघैस्) D₁ 2. 10 च, D₂ ते
 (for तु) S विकीर्यमाणान्तु शरैः — ^b S transp योधा
 and ते S धारतराष्टिका (for पार्थचोदितै) B₂ योधा
 पार्थप्रदेशितै — After 19^{ab}, T G₂ M ins 892*

— ^a B₂ अपश्यत्, S (except G₂) Crp नापश्यद्; Cr
 अपश्यत् (for नापश्यत्) D₁₋₄ 7 8 10 सवृतां, S विवृतां
 (G₁ विविचां); Co नावृतां (as in text) — ^d S₁ B₁ 8
 Dn D₁₋₂ 8 9. 11 12 T₂ G₂ M₁₋₃ नांतरिक्ष, D₄ चांतरिक्ष
 (for अन्तरिक्ष) Dn₁ D₁₁ 12 पत्रिभि, D₁₋₄ 5 m 7-10
 दिशस्तथा; S दिशो (G₁ अथा)पि वा (for च पत्रिभि)
 — After 19, S ins .

893* गाश्वेव हि न पश्यन्ति पार्थमुकैरजिह्वगै ।
 अर्जुनस्तु तदा हृष्टो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
 पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसूते शरैः ।

[(L. 3) M₁₋₃ पीडयमानानि (for पीडयामास)]

20 ^a B₁₋₄ Dn D₂ 8. 9. 11. 12 आपततां, B₂ D₁₋₄ 8 10
 तु मानिनां, D₁ आत्मनिना (for नात्मनिनो) S तेषां नैवाप
 (M₄ 'भि)याने च (G₁ वा) — ^b S (except M₄) नामि'
 (for नाप') Ca cites अपयाने — ^c S शीघ्रताम् (for
 शीघ्रत्वम्) — ^d B (except B₁) D₂ ते तदा, S विस्मिता
 (for चेतसा) — After 20, S ins

894* चन्द्रावदात सामुद्रं कुरुसैन्यभयकरम् ।

[M 'सैन्य (for 'सैन्य)]

21 ^a S उपाध्मासीत् (for प्रदध्मौ स) — ^b Dn₂
 D₁₁ 12 S रोम' (for लोम') — ^c Dn₂ D₁₁ 12 ध्वज-
 (for ध्वजे) B₂ अदेशयत्, some MSS अनोद' (for
 अचोद') S ज्याघोपतलघोप च कृत्वा भूतान्यमोहयत्

22 ^a B₂ Dn D₂ 11 सत (for तस्य) M₄ घोषेण
 (for शब्देन) — D₂ om 22^{ab} — ^b Dn₂ D₁₁ 12 S
 धनुषो निम्बनेन च — N ins after 22^{ab} (D₂, which
 om. 22^{ab} but reads 22^{cd} after 22^d, ins after 22)

895* गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ।

[B₂₋₄ D₁ 2 शब्देन (for घोषेण)]

— ^c D₁ मानुषाणा च (for अमानुषाणा) S शब्देन
 मानुषाणां च (for ^a) B₂ 5 शब्देन भूताना, Dn D₁ 2 11 12
 भूताना तेषां च, D₂ सर्वेषा भूतानां (for तेषा च भू') D₂
 repeats 22^{cd} (with v 1 as in D₁) after 22^d and

वैशंपायन उवाच ।

स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य

गास्ता विजित्याथ धनुर्धराम्यः ।

दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो

भूयोऽर्जुनः प्रियमाजौ चिकीर्षन् ॥ १

गोपु प्रयातासु जवेन मत्स्या-

निकरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ।

दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तं

thereafter ins 895* — After 22, Ś1 ins.

896* शत्रुदेन महता राजन्सग्रसं गोधनं महत् ।
while S ins

897* विचित्रतानां देवानां मानुषाणां रवेण च ।

23 ^a) B₂ D₂ G₁ ३ पुच्छ (for पुच्छान्). S विधुन्वाना
D₁ ऊर्ध्वं पुच्छानि धुन्वाना — ^b) Ś₁ रेभमाणा, K मेह-
माना, B₂ वेष्टमाना, B₃ वाहसाहमाना (sic), D₂₁ D₂
चेष्टमाना, D₆ धावमाना; S हेप (T₁ G₂ हृप; T₂ हेप) माणा,
Cr रेष्टमाना; Cn. s v rp (Arj, Dev) रेभ* (as in
text) ॐ Ca रेभमाणा शत्रु कुर्वाणाः । पाठान्तरमवद्यम् । ॐ
D₂ मुहुर्मुहु (for समन्तत.) — ^c) D₂ १ १० निवर्तत;
Cv as in text. D₁ दक्षिणां दिशमाश्रिता (for ^d). S
गाव सवत्सा सग्रस्ता निवृत्ता दक्षिणां दिश — After 23,
S ins a passage given in App I (No 49)

Colophon om in S, but cf. v. 1 4 49 2 — Sub-
parvan Ś₁ K₁ गोमह, B₁₋₄ D_n D_{1.2.6-12} उत्तर
गोमह — Adhy. name B₂ 4 s D₁ १-१० गोनिवर्तन
— Adhy no (figures, words or both) K₁ D₂ 48,
B₂ 51, D₂ 50, D₇ 45, D₉ 42

49

I S om the ref. — ^a) S ता (G₁ तत्) (for स)
B₂ तत्र, D₁ ० तस्य (for शत्रु) G₂ सहसा (for तरसा)
M₁ विजित्य (for प्रणुद्य) — ^b) S गाश्रव (T₂ G₁ १
गाश्रापि) जित्वा धनुषा वरेण (T₂ G₁ १ M₂ धनुषो रवेण).
— S om 1st and reads 2nd in its place. — ^c) B₂
D₂₁ D₂ 4-१० 10-12 सुख (for सुख) — ^d) D₂ m. 7 ०
पार्यस्रदा (for भूयोऽर्जुन) D₂ Cv मन-प्रियम् (for
ऽर्जुन प्रियम्) K₁ जयम् (for प्रियम्). B₁ D_n D₂₁ 12
भूयो रण सोभिकीर्षमाण, B_{2.4.5} D₂ ० मत्स्यस्य राज्ञ
प्रियमा (B₂ राज्ञाश्च प्रिय) चिकीर्षु, B₃ भूयश्चिकीर्षु* * * * *
D₁₋₄ भूयो मन प्रीतिमसौ चिकीर्षन्, D₇ m. 10 भूयो रणसौ
जय (D₁₀ ० गे साँष्ट्र) माचिकीर्षन् Cv cites आजौ

2 ^a) D₁ ० नष्टप्रयातास्तु (for गोपु प्रयातासु) M₂
बलेन (for जवेन) D₁ ० घोघान, S (except M₄ १)

मास्या (for मत्स्यान्). — ^b) B₂ 4 D₂ कार्यकृत; S
प्रीतियुत (for कृतकार्य) S दृष्टा (for मत्वा) — After
2nd, S ins.

898* पञ्चसमादाय ततो निवृत्ता

गोपागणाः स्वान्प्रययुश्च राष्ट्रान् ।

[(L 2) T G₂ समस्ता (for गणा भवान्)]

Thereafter S ins a colophon (adhy. no G_{1.2} M_{1.5}
54, M₂ 4 53), and cont

899* वैशंपायनः ।

ततस्त्रीणि सहस्राणि रथानां च धनुष्मताम् ।

घोराणि कुरुवीराणा पर्यकीर्यन्त भारत ।

कर्णो रथसहस्रेण प्रत्यतिदृष्टनजयम् ।

भीष्म शांतनवो धीमान्सहस्रेण पुरस्कृत ।

तथा रथसहस्रेण भ्रातृभिः परिवारित । [5]

पश्चाद्दुर्योधनोऽतिदृष्टस्त्रावापी श्रिया ज्वलन् ।

अतिदृष्टवकाशेषु पादाताः सह वाजिभिः ।

भीमरूपाश्च सातङ्गास्तोमराङ्गशचोदिता ।

तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि चित्ततानि महात्मनाम् ।

वैराद्यमुत्तर त तु प्रत्यभापत पाण्डवः । [10]

[(L 1) M₁₋₃ ततोस्त्राणि; M₄ १ ततो रथ (for तत-
स्त्रीणि). M_{1.2} १ शताना, M₂ घोराणां, M₄ जनाना (sup
in. वाजीना) (for रथाना) — G₁ ins after line 2
G₂, after line 7

900* वर्मिता वाजिनोऽतिदृष्टसहारुदै प्रहारिभिः ।

— (L 3) M शत* (for रथ*). — (L 7) M काशेषु तु
(for काशेषु) — After line 7, G₂ ins 900*. — After
line 8, T₁ ins

901* तत्र तत्रावकाशेषु पादाताश्च सहस्रश ।

— (L 10) T G₂ दृष्ट्वा, G₂ तत्र (for त तु)]
Then follows (the S version of) 4 50 4-23 (ending
with a colophon), which is given in extenso at the
end of the foot-notes of adhy. 50, which in its
turn is followed by a passage given in App I
(No 46). — S reads 2nd in the place of 1st (cf v
1 1). — ^c) D₂ 7 ० दुर्योधनस्या* Ś₁ K₂ B (except
B₄) D_n D_{2.3} १ 11 12 प्रयात (for प्रयान्त). — ^d) S भ्य

कुरुप्रवीराः महसाभिपेतुः ॥ २
 तेषामनीकानि बहूनि गाढं
 व्यूहानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ।
 मत्स्यस्य पुत्रं द्विपतां निहन्ता
 वीराटिमामभ्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३
 एतेन त्वां प्रतिपादयेमा-
 ऽन्वेतान्हयान्काञ्चनरश्मियोक्तान् ।
 जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्न-

मासादयैतद्रथसिंहवृन्दम् ॥ ४
 गजो गजेनेव मया दुरात्मा
 यो योद्धुमाकाङ्क्षति श्वतपुत्रः ।
 तमेव मां प्रापय राजपुत्र
 दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५
 स तर्ह्यैवातजवैर्बृहद्भिः
 पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्ष्यैः ।
 विश्वंसयंस्तद्रथिनामनीकं

C. 4. 1955
E. 4. 51. 0
K. 4. 52. 13

(G₁ M₁ 'नि)गन्ठन (for 'निपेतु). D₂. 7. 9 वीराटि
 स्वर्जुनमाह हृष्ट. — After 2, D₂. 7. 9 ins.

902* उत्तर एवाच ।

सुप्रतिनिवर्तन्व पायं प्रहरतां वर ।
 गावस्त्वया जित्वाश्रेमा किं युद्धेनेति वै वृथा ।
 मंदिग्वेऽथे न युष्येत् पुष्टे वापि बले सति ।
 स्वयंकेन बहूना हि विप्रहेण तु किं वृथा ।
 श्रुत्वात्तदजुनो वाक्यं वीराटर्भोत्ववत्तदा । [5]
 प्रहस्य प्राह तं नृपोऽना भै पश्येह कौमुकम् ।
 बहूनि दृष्ट्वाङ्गि प्राग्युद्धान्युचर त्वया ।
 पश्येन्मेव मंग्रान बहूनामेककेन यत् ।
 ततो दुर्योधन यान्त्वमजुनं तरसा तदा ।
 रथाध्या करवेन्द्व्य निपेतु महसाञ्जिला । [10]

Thereafter D₂ - 2 repeat 2nd!

3 ^a) M₂ निभिद्य मैन्यानि (for तेषामनीकानि) S
 (except T₁) क्तिरोटमाली (for बहूनि गाढ). Ś₁ K₁ पाथो
 (for गाढ). — ^b) K₁ तानि (for दृष्ट्वा) S (except T₁)
 विपुल (for बहूल) — ^c) S (except T₁) गाढीवयन्वा
 (for मन्वय्य पुत्र) — After 3, S ins

903* अजुन ।

सुमहूर्हीतरथ रश्मिसिख
 ह्याङ्घ्रियन्व प्रयनीक्ष्य यत् ।
 मप्रेययाशु प्रतिवीरमेनं
 वैकर्तनं योषयितु वृणोमि ।
 यां हस्त्रिकक्ष्पां बहुधा विचित्रा [5]
 न्त्रम्ने रथे पश्यसि दर्शनीयान् ।
 विवर्तमान ज्वलनप्रकाशं
 वैकर्तनस्यैतदनीकमग्र्यम् ।

[(L. 6) G₁ ता वीर पश्यस्त्वयि, G₂ ता द्वैरथे पश्यसि
 (for न्त्रम्ने रथे पश्यसि) — (L. 7) G₂ M₁₋₂ विवर्धं
 (for विवर्तं) T₁ G₁₋₂ 'मानां and 'प्रकाशा]

4 ^a) G₁₋₂ एतत्तु (for एतेन) S शीघ्रं (for त्वां)

B (except B.) D₂ c M₁₋₂ प्रतिपादयैतान्, D₂ 'पाश-
 मान', D₂ 'पादयन्व — ^b) Ś₁ K B₁ D₁₋₂ 'रश्मियुक्तान्;
 S 'जाल(G₂ 'वानि)कक्ष्यान्, Ca (cf. Cs) 'रश्मियोक्तान्
 (as in text) — ^c) D₂ गाढेन (for सर्वेण). S सर्वं जवं
 तत्र विदर्शय त्व (T₁ G₂ विदर्शयिष्ये, T₂ 'विप्यन् — ^d)
 B₁₋₂ s D₂ D₂. 11. 12 आसादयेह, B₂ D₂. 2. 7 'द्वयेन, B₄
 D₂. c 10 C₇ 'द्वयेय, D₂ 'द्वयेम, D₂. 4 आमाद्य एन, G₂
 द्यामाद (for आसादयैतद्) K रथवृद्धमिह, B₁₋₂ Dn
 D₁₋₂ s m. 1-12 कुरमिहवृद्ध, S रथवीरवृद्ध

5 ^a) D- 9 गजोपमेनेव D₁₋₂ यथा (for मया).
 B₂ s D₂ महात्मा (D₂ m as in text) (for दुरात्मा).
 D₂ महादुरामटो; S हि योद्धुकातो (for मया दुरारमा)
 — ^b) B₁₋₂ Dn D₁₋₂ योद्धु समा, T G₂ मया महा,
 G₁₋₂ M₁ मया सदा, M₁₋₂ मया समा, M₂ सदा मया
 (for यो योद्धुमा) D. आशसति (m आकाङ्क्षति as in
 text) — After 5th, M₁ ins.

904* तदथ युद्ध कुस्वीरमथ्ये
 करोमि तं याहि तयाप्रवृत्त ।

— M om. 5th — ^a) T 'घनोपाश्रय', G₁ 'घन वा भृश'.
 — After 5, S (M₂ om. the posterior half) ins

905* तं पातयिष्यामि रथस्य मथ्ये
 महस्त्रनेश्रोऽननिनेव वृत्रम् ।

[After the prior half, M₁ s ins

906* गाण्डीवसुर्करिपुमि मितार्थः;
 while M₂ ins

907* शैर सुतीर्दणहेत्रय विभिद्य]

6 M₂ om. 6 Before 6, S (M₂ om.) ins वैश'.
 — ^a) K मितैर, B (except B₁) D₁₋₂ s s s 10 M₂ ततो,
 G₁ स वै (for स तैर) T G M₂ जात (for चात)
 — ^b) Ś₁ सुतो (for पुत्रो) B₁₋₂ S (M₂ om) हिरण्य';
 Cc. r सुवर्ण (as in text) — ^c) B Dn D₁₋₂ c 9
 व्यध्वमयत्तद्; D₂ G₁ विश्वसयन्, D₂ 11. 12 विश्वमयत्तद्;

C. 4 1765
E. 4 54 6
K. 4 52. 10

ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६
 तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाटैः
 संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ।
 प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं
 महारथाः कर्णममीप्समानाः ॥ ७
 ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः
 शरासनाचिः शरवेगतापः ।
 ब्रातान्नयानामदहत्समन्तु-
 र्वेनं यथाग्निः कुरुपुंगवानाम् ॥ ८
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते
 पार्थ विकर्णोऽतिरथं रथेन ।

विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो
 भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९
 ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य
 जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम् ।
 अपातयद्भ्रजमस्य प्रमथ्य
 छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्वेन ॥ १०
 तं शत्रवाणां गणवाधितारं
 कर्माणि कुर्वाणममानुपाणि ।
 शश्रुंतपः कोपममृष्यमाणः
 समर्पयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ ११
 स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो

D₁₀ द्यध्वसय तद् — ^a) K₁ नय, K₂ वहन् (for अवहत्)
 K₁ D₂ D₁₁ 12 आजिमप्य — S (which om. 7-8) ins.
 after 6 (M₂, which om 6 also, ins after line 1 of 905*)

908* तमापतन्त परमेण तेजसा
 समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन् ।
 अभ्यद्रवस्ते रथवीरघृन्दा
 ध्याग्नेण चाक्रान्तमिवर्षभ रणे ।
 चित्राद्भद्रश्चिरयश्च वीर [5]
 संग्रामजिहृसहचित्रसेनौ ।
 विधिं प्रातिदुर्जयदुमुंती च
 विकर्णदुःशासनसौयलाश्च ।
 शोणो निपेधश्च तमन्वयुस्ते
 वैकर्तन शीघ्रतर युवान । [10]
 पुत्रा ययुस्ते महस्योदराश्च
 वैकर्तन पार्थगत समीक्ष्य ।
 प्रगृह्य चापानि महायला रणे
 धनजय पर्यकिरन्च्छरौघै ।
 तेषा दृढज्याकृतनैकतर्षी [15]
 प्रासोपवीणा शरमघकोणाम् ।
 कराग्रयन्ना स्थिरचापदण्डा
 वीणामुपावाद्यदाशु पार्थ ।

[(L 9) T₁ G₁ 8 M₂ शोणाश्वनामा च (M₂ 'वाहस्तु')
 M₁-4 शोणा निपेधश्च तमन्वयाच — (L 14) T₁ G₁ 8
 M₄ 8 शराचिंमि (for शरौघे) — (L 15) T₁ G₁ 8 M₄ 8
 धनुर्ज्यां (for दृढज्यां) — (L 17) M₂ 8 शराम्रं (for
 पराम्रं) T₂ M₁ 'यग्रन्वित' (for 'यग्रां स्थिर') M₂-8
 'चारः' (for 'चाप')]

7 S om. 7-8, but cf 908* above — ^a) Ś₁ K₂

D₄ निशितैर् (for विशिखैर्). — ^b) D₂ D₁₁ 12 शत्रुजयो
 सहश्च — ^c) B₄ D₆ आतरम् (for भारतम्). — ^d) Ś₁ K
 C_v 'रथ' (for 'रथा') Ś₁ K B₂ D₂ D₆ 8 11 12 C_v
 अमीप्समानः; C_n 8 'माना' (as in text)
 8 S om. 8 (of v 1 7) — ^e) B₂ D₆ च कुरु' (for
 पुरप') — ^f) K₂ B₂ 5 D_n 1 D₆ 9 घात, C_n 8 घातान
 (as in text) — ^g) B₂-5 D₁-4 8 'पुगवाग्नि, D₆
 'पुगवाग्र्यः.

9 ^a) D₄m 7 प्रवृद्धे (for 'स्ते) — ^b) D₁ 2 'वेगेन
 (for 'वर्षेण) B₄ D₆ 'प्रवीरं (for 'प्रवीरो) T G
 वरुथिना केतुमता नृसिंहो

10 ^a) D₂ विद्वन्, D₆ विकृत्य, D₇ 8 विहृत्य, D₇m S
 निकृत्य; D₉ विहृत्य, C₈ विकृष्य (as in text) — ^b) Ś₁
 K₁ 'नदाग्र्योपचित, S 'नदेनोप (T₂ 'नेच)हित D₇ 0 दृढाग,
 D₆ दृढ च (for दृढज्यम्) — ^c) T₁ G₂ 8 M₂ 8 व्यपात',
 T₂ M₁ 8 न्यपात', G₁ M₄ निपात' (for अपात') K₂
 D₁-4 8 10 केतुमपि प्रमथ्य; B₁ D_n D₁₁ 12 त ध्रजमस्य
 मथ्य, B₂ 8 D₆ च (B₂ स) ध्रजमाप्रमथ्य, B₄ च ध्रजमस्य
 मुख्य, B₅ C_n त ध्रजमस्य प्रमथ्य, S तद् (T₁ G₁ 2 त)
 ध्रजमस्य विध्ना (for ध्रजमस्य प्रमथ्य) — ^d) B₄ अप्य
 पतत्, D₄ व्यपयात्, D₆ अभ्यपयात् (for अप्यपयात्) C₈
 oites अपयात्

11 ^a) D₇ पार्थिवाणां (m शत्रव' as in text) D₇
 युधि (for गण) G₁ 'शासि' (for 'वाधि') — ^b) B₁ 4 5
 D_n D₁-8 7-12 M (except M₈) कुर्वतम् (for कुर्वाणम्)
 — ^c) G₁ 8 'जयो' (for 'तप) B₁ 8 8 D_n D₁ 8 4 8 11 12
 पार्थम्, S वैरम् (for कोपम्) — ^d) Ś₁ K B D_n D₁ 5 6
 8 11 12 समा (Ś₁ B₄ D₈ 'म)र्दयत्, D₂ 4 7.9 समापयत्,

विगाहमानो ध्वजिनो कुरूणाम् ।
 शशुंतपं पञ्चभिराशु विद्वद्वा
 ततोऽस्य स्रुतं दशभिर्जघान ॥ १२
 ततः म विद्वो भरतर्षभेण
 वाणेन गात्रावरणातिगेन ।
 गतासुराजो निपपात भूर्मा
 नगो नगाग्रादिषु वातरुग्णः ॥ १३
 रथर्षभास्ते तु रथर्षभेण
 वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ।
 चक्रम्पिरे वातवशेन काले
 प्रकम्पितानीच महावनानि ॥ १४
 हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
 भूर्मा युवानः सुपुपुः सुवेपाः ।
 वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन संख्ये ।

सुवर्णकाष्पायसवर्मनद्धा
 नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः ॥ १५
 तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
 न्गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ।
 चचार संख्ये प्रदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ १६
 प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
 विशातयित्वात्यनिलो नुदन्खे ।
 तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी
 चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ १७
 शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
 वैकर्तनभ्रातुरदीनसच्चः ।
 एकेन संग्रामजितः शरेण
 शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८
 तस्मिन्हे भ्रातरि स्रुतपुत्रो

C. 4 167B
 B. 4 54 19
 K. 4 58. 25

D10 ममच्यन्त Ś1 K B1s Dn D11.12 वातरुग्ण, Ca. v
 कूर्मनस्नेन (as in text) Cc cites कूर्मनरं

12 ^a) D7 ० राज (for राज्ञा) D० अधिरथेन, D7 ०
 तनयेन, D० अतिजघेन, M३ अभिहतेन (for अतिरथेन)
 — ^b) S परेषां (for कुरूणाम्) — ^c) D० शशु ततः, G1.8
 शशुजय (for शशुतप)

13 ^b) D1.2 गात्राति (D2 'नि')घलातिगेन, S काया
 वरणाति, Cv as in text — ^c) B2 4 D३ मह्या, S
 (except T1) राजन् (for भूर्मा) — ^d) D1 नगो नगागाट,
 Ca नागो न; Cc v नगो न (as in text) Cs cites नग-
 D7 ० वातनघ, TG वायु (G1 जात)रुग्ण, Ca. c as in text.

14 ^a) Ś1 B1.2.4 Dn D1.2 11.12 T३ नरं, M३ भरतं
 (for रथं) Ś1 B1.2.4 Dn D1.11.12 T३ G३ तेन (for ते
 तु) Ś1 B Dn D1-3 11.12 T३ नरं (for रथं) K
 रथर्षभास्ते भरतर्षभेण — ^c) B० 'जघेन, B३ 'रथेण, Dn1
 'वर्षेण (for 'वशेन) — ^d) D० प्रवेदि (for प्रकम्पि)

15 ^a) B३ S च (for तु) K रथं, D10 G1 8 M1 2.4
 (inf / in रथ) कुरं, G2 रथि (for नरं) — ^b) B३ Dn
 D11 12 गतासवोष्यां, D० भूर्मा प्रधाना (for भूर्मा युवान)
 — ^c) T2 G2 M३ 'हृष्यायस', G1 8 'कालायस' (for
 'काष्पायस') — ^f) T G हैमवते (T1 'ति), Cv as in
 text D३ 8 प्रसिद्धा (for प्रवृद्धा)

16 ^a) B३ D० निजघ्ने, D10 विनिघ्ने (for विनिघ्नन्)
 — ^b) D7 ० गाजीव' (for गाण्डीव') — ^c) B1 8 Dn
 D2 11.12 G1.8 वि' (for प्र') — ^d) K आतपेन, Cs
 आतपान्ते (as in text)

17 Ś1 om 17^{ab}, K1 M३ om (1 hapl) 17^a — ^a)
 D३ प्रकीर्यं, T1 संचीर्णं, T2 G M1-3 सुदीर्णं, M३ विशीर्णं
 — ^b) K1 B३ विशातयेत्, B३ 4 3 D1 4-2.8 विशातयन्,
 D३ विशार्जयन्, D7 विपातयन्, D10 वियातयत् (for विशात-
 यित्वा) K1 वायुरपातदन्वै, B1 Dn1 पवर्नोबुदाश्च, B३
 वातरथो नुदन्खे, B३ D०.7 वायुरथो नु (D० 'नु, D7 'तु)दन्खे,
 B३ वायुरिचोषदन्खे, B३ वायुसखो नुदन्खे, Dn2 D11 12
 पवनो नुदन्खे (Dn2 'दन्मुखे), D1 वात्यनिलो नुदन्खे, D३
 अत्यनिलोबुदाश्च, D३-5 वातनिलोनु (D० 'नु)दन्खे (D३
 'न्खे), D३ वायुरथो निदावे, D10 वात्यनिलो नुदार्थं, M३ तु
 रजो नुदन् (M३ 8 नुद') खे (for अत्यनिलो नुदन्खे) T G
 निशातयित्वा तु रजो नुदन्खे (T३ तु समीरण खे, G1 नुरगो
 मरुसुख, G३ तु रजोबुद खे) Text as in K३ D०! Cv
 cites वृद्धन् (see above) — ^c) D० स तान् (for तथा)

18 ^d) B३ D. ० T३ G1 2 आशु, D३ अत्य (for अथ)
 19 ^b) Ś1 वीर्यमथाजधान, D० चायमुपादधान, D३
 वीर्यमथाजहार, S वीर्यमदप्रतापी — ^c) D1-5.7 6 10 प्रो-
 धय्य, G1.8 निगृह्य, Cv प्रगृह्य (as in text) Dn1 दति'

C. 4 1078
E. 4 54 19
K. 4 58. 20

वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ।
 प्रगृह्य दन्ताविच नागराजो
 महर्षभं व्याघ्र इवाम्यधावत् ॥ १९
 स पाण्डवं द्वादशभिः पृथक्कै-
 वैकर्तनः शीघ्रमुपाजघान ।
 विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वा-
 न्विराटपुत्रं च शरैर्निजघ्ने ॥ २०
 स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः
 प्रगृह्य भृष्टान्निशितान्निपद्नात् ।
 आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य

विव्याध चाणैरथ स्रतपुत्रम् ॥ २१

अथास्य चाहुरुशिरोललाटं
 ग्रीवां रथाङ्गानि परावमर्दी ।
 स्थितस्य चाणैर्युधि निर्विभेद
 गाण्डीवमुक्तैरग्निप्रकाशैः ॥ २२
 स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुञ्चो
 गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
 विहाय संग्रामशिरः प्रयातो
 वैकर्तनः पाण्डवत्राणतप्तः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
 अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।

अनीकेन यथास्त्रेण शरैरालन्त पाण्डवम् ॥ १
 बहुधा तस्य सैन्यस्य न्यूढस्यापततः शरैः ।

(for नागं) — ^a) Ś1 K महर्षभो व्याघ्रं; B2 s Ds 0 महर्षभ सिंह, Ds. s. 0 महर्षभ व्याघ्र, S महाबल सिंह (for महर्षभ व्याघ्र). Cv cites महर्षभ S आजगाम (for अस्यधावत्).

20 ^b) B4 D7 s अयाजघान; Bc Dn D1 s. 11. 12 अथो जं, D2 s. 10 इवाजं (for उपाजं). — Ds om 20^{ad} — ^c) B4 आविच्य (for विव्याध) — ^d) B D (Ds om) करे (for शरैर्) Ś1 K विजघ्ने, B4 जघान, G1 प्रजघ्ने (for निजघ्ने). — After 20, all MSS except Ś1 K D1 s 4 s ins. a passage given in App I (No 44), thereafter B2 repeats 20 — After line 40 of this passage (No 44), however, there is in S an insertion of 18 lines, which in turn is followed by adhy 55

21 Ds (which om 20^{ad}) transp 21^a and 21^b, and om 21^c — ^e) Ś1 K आकर्णं स (Ś1 च); T1 पूर्णं तु, T2 G2 Ms-s पूर्णेन, G1 s पूर्णं स, M1 s पूर्णंश्च. D4 पूर्णं धनु र्निकृष्य — ^f) Ds जघान (for विव्याध) B1 s Dn D11 12 गात्रेष्वथ (for चाणैरथ)

22 ^a) S चाहृ (M4 हु) सशिरो (for चाहुरुशिरो) — ^b) B1 s s Dn Ds (m शिरां) 0 11 12 वरांगानि (for रथाङ्गानि) Cs cites वराङ्ग B4 रथावमर्दी, Dn1 परागं,

Ds यलाव; D10 रणाव S ग्रीवामुरस्कधमुजातर च. — ^e) B1.2 s Dn D11 12 शिरैश्च, S कर्णस्य (for स्थितस्य) S पार्थो (for चाणैर्). D1-4 s निश्चितविभेद (for युधि निर्विभेद) — ^f) Ds गांजीव S चर्जरिवाद्रि भगवान् महै (T1 इव)वः.

23 ^a) D7 s पार्थस्य (for स पार्थे) Ś1 B1 s Dn D11 12 इषुभि (for विशिखै). S स पार्थमुक्तानविपद्य वाणान् — ^b) B (except B1) Ds-7 s 10 G1 s हतस्य (for जितस्य) — ^c) S शिरोपयाते. — ^d) S पार्थ वारामितप्तः.

Colophon. D1 reads it in marg — Sub-parvan Ś1 K गोमह्र; B4 D1 s-0 10 उत्तरगोमह्र — Adhy name B1. s. s Dn Ds c 11 12 कर्णापयानं; B2 कर्णायोपयान, B4 D1 7-10 कर्णभंग, D1-s वैकर्तनभग, T G2 कर्णपलायन, G1 M1 कर्णपराजय — Adhy no (figures, words or both) K1 49, Ds 48, Dc 51, S 57 (M2-4 56) — S'loka no Gs 76.

50

1 S om 1-3; T M1 s om the ref also — ^a) B4 अथापयाते (for अपयाते तु) — ^b) Ds समासाद्य (for

अभियानीयमाज्ञाय वैराटिरिदमव्रवीत् ॥ २
आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ।
कृतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

लोहिताक्षमरिष्टं यं वैयाग्रमुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४
कृपस्यैतद्रथानीकं प्रापयस्वैतदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ५
कमण्डलुध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एव वै द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६

सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
अत्रैव चाविरोधेन एव धर्मः सनातनः ॥ ७
यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य क्रोपो भविष्यति ॥ ८
अस्याविदूरे तु धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
आचार्यस्यैव पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ९
सदा समैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ १०
य एव तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ।
सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति ॥ ११

C. 4 174b
B 4 53. 48

यथा) — ^a) K₁ B₁ 5 D₁ 2 शनैर् (for शरैर्) B₁ D₈
आदेव पाडव, D₈ पाडवमार्दयन्, D₇ 9 आनङ्घ्रुर्जुन, D₈
आनङ्घ्रं पाडव Ca cites आदेवन्त, Cc आदेयन्, Cs cp
आङ्घ्रन्त

2 S om. 2 (cf. v 1. 1) — ^b) B₁ D₈ C_v व्यूहस्य,
Cc व्यूहस्य (as in text) D₁-4 शनै, Cc शरै (as in
text) D₇(m as in text) 9 शरैराप(D₈ 'पा)तिवैर्भृश
— B Dn D₈ 6 11. 12 (all by conflation) ins after
2^{ab} a passage given in App I (No 45), which
S ins after passage No 46 of the same App
— ^c) B₁ 2. 5 D₁ 7 (marg sec m) 10 Cr cp अभिज्ञानी-
यमाज्ञाय, B₂ D₈ अन्या(D₈ प्रत्या)गमनमा, B₁ Dn₂
D₁₁ 12 अभिप्राय समाज्ञात्वा (B₂ 'य); Dn₁ D₈ अभिज्ञानाय
कृतिय Cc cites अभिज्ञानाय, C_v अभियानीय — ^d) D₈
पार्थम् (for इन्द्रम्) — Ca cites the entire stanza (v 1
अभिज्ञानीयम् for 'यानीयम्)

3 S om. 3 (cf. v 1. 1) — ^e) B (except B₁)
D (except D₈) कृतम (for कृतमद्) — ^f) D₈ वै
(for अह)

For 4-23, S subst. a passage which is given
at the end of this adhy in the foot-notes, where
its points of agreement with the N version have
been shown marginally, within parenthesis

4 ^a) Ś₁ K₂ लोहिताग्रम्, K₁ 'तास्यम्, B₁ 4 Dn
D₁₀-12 'तास्यम् (for 'तास्यम्) D₁ 2 वै (for च) — ^b)
D₁ 2 य व्याग्रम्, Cr 5 वैयाग्रम् (as in text) — ^c) Ś₁
K सितां, D₇ 9 पीता (for नीला)

D₁, which is missing from 4^{cd} up to the
end of adhy 51, is generally ignored here, in the

critical apparatus, up to the end of the lacuna.

5 ^a) D₈ एव (for एतद्) B₁ 2 5 Dn₂ D₆ 7 11. 12
अनीकाग्र्य, Dn₁ D₁ 2. 3 9 अनीकाग्र (for रथानीक) — ^b)
B₁ D₂ 7 9 10 तद्, Cr एतद् (as in text) — ^c) Ś₁
K₁ 'धन्वन, B₂ 'धर्मितां D₈ शीघ्रास्त्रत्व महात्मन Cc
cites शीघ्रास्त्र (as in text)

6 ^a) B₁ Dn D₂-4 7-12 (by transp) च्वजे कम
दल्लुर्यस्य — ^b) Ś₁ K Dn₂ D₁ 11. 12 'कौभ' (for 'कुम्भ')
— ^c) B (except B₂) Dn D₂ 5-7 9-12 हि (for वै)
— After 6, B (except B₂) Dn D₂-4 7-12 ins, for
the first time, 10^{ab} (v 1 तु for च in some MSS),
repeating it in its proper place

7 ^a) B₁ D₂ वीर, D₇ 9 वीर (for वीर) B₁ 2 5
Dn₂ D₁₁ 12 सुप्रसन्न महावीर Cc cites सुप्रसन्नमना (as
in text) — ^b) B₁ अत्र चैवावरोहैन, B₂ 5 Dn₂ D₁₁ 12
Cn 5 अत्रैवावावरोहैन (B₂ 5 'ह्येय), B₈ अत्र चैवाविरोधेन,
Dn₁ D₂-10 C_v अत्रैव चावरोहेय (Dn₁ D₇ 'हैन, D₁₀
'ह्येय)

8 ^a) Ś₁ K D₈ ततोस्मै, D₈ ततो ह; D₈ तथैन (for
ततोऽस्य) D₁₀ निहनिष्यामि — ^b) B (except B₈)
Dn D₄-6 11. 12 भवेदिति (D₈ 'त्तया) (for भविष्यति)

9 D₈ om. 9 — ^a) B₁ 2. 5 Dn D₂ 4 7-12 हि, B₂
D₈ 6 च, B₁ अपि (for तु) — ^b) Ś₁ B₂ 'यल (for
'रथ) D₇ 9 सर्वशस्त्रभृता वर (cf. 10^b)

10 ^a) B₂ 5 Dn₁ D₈ सदा (for सदा) B₁ 4 Dn
D₁ 7 9 11. 12 तु (for च) — ^b) D₇ 9 अश्वरथामा महायल
(cf. 9^d) — D₈ reads 11^{cd} before 10^{cd} — ^c) D₂ 3
च (for त्व)

11 ^a) B₂-4 D₂ 5 7 9 10 सुरगा, D₁ कवचा (for तु

- 910* अर्जुन ।
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
शोणाश्राश्रा रथे युक्ता द्रोण एव प्रकाशते ।
आचार्यो निपुणो धीमान्द्राहविच्छूरसत्तम ।
लाघवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरपाती महारथः ।
(7^{ab}) सुप्रसन्नमना वीरः कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् । [5]
(7^{cd}) अत्रैव धाविरोधेन एव धर्मः सनातनः ।
(8^{ab}) यदि मे प्रहरेद्द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यतः ।
(8^{cd}) ततोऽस्मिन्प्रहरिष्यामि नान्यथा युद्धमस्ति मे ।
भारताचार्यमुख्येन ग्राहणेन महारथना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे । [10]
ध्वजाग्रे सिंहलाङ्गुलो दिक्षु सर्वासु भासते ।
(9^{cd}) भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽश्रव्यामा विराजते ।
ध्वजाग्रे दृश्यते यस्य बालसूर्यसमप्रभः ।
दुर्जय सर्वसैन्याना देवैरपि सवामवै ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे । [15]
ध्वजाग्रे वृषभो यस्य दिक्षु सर्वासु शोभते ।
आचार्यवरमुख्यस्तु रूप एव महारथः ।
द्रोणेन च समो वीर्ये पितृर्मे परम सखा ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(15^{ab}) यस्य काञ्चनकम्बूभिर्हस्तिकक्ष्यापरिष्कृतः । [20]
ध्वजः प्रकाशते दूराद्रथे विद्युद्गणोपमः ।
(15^{cd}) एव वैकर्तन कर्ण प्रतिमान धनुष्मताम् ।
(16^{cd}) एव च स्पर्धते नित्य मया सह सुदुर्जयः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येष महारथः ।
सर्वाङ्गकुशालः कर्ण सर्वशस्त्रमृता वरः । [25]
युद्धेऽप्रतिमवीर्यश्च दृढवेधी पराक्रमी ।
अद्याहं युद्धमेतेन करिष्ये सूतघ्नयुना ।
युद्धमेतन्नु द्रष्टासि बलिवासवयोरिव ।
महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे । [30]
(12^{ab}) यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वजः ।
(12^{cd}) एव दुर्योधनस्तत्र कौरवो यथासावृतः ।
लब्धलक्षो दृढ वेधी लघुहस्त प्रतापवान् ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(17^{ab}) यस्तु श्वेतावदत्तेन पञ्चतालैः केतुना । [35]
चैदुर्यदण्डेन तथा तालवृक्षेण राजते ।
(17^{cd}) हस्त्रावापी बृहद्वन्वा सेनां विष्टति हर्षयन् ।
रामेण जामदग्न्येन द्वैरथे न जित पुरा ।
शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्त प्रतापवान् ।
(21^{ab}) एव शातनवो भीष्म सर्वेषां न पितामहः । [40]
ककुदः सर्वयोधानां सर्वशस्त्रमृता वरः ।
(21^{cd}) राजश्रियावयदस्तु सुयोधनवशानुगः ।
(22^{ab}) पश्चादेव प्रयातव्यो न मे विप्रकरो भवेत् ।

(22^{cd}) एतेन युध्यमानस्य यथास्तस्यच्छ मे हयान् ।
इत्येतास्त्वरित पार्थः कथयित्वा तु चोत्तरे । [45]
रूपतश्चिह्नतश्चैव युद्धाय स्वरते पुनः ।

[(L 1) T₂ G₁ s M₄ यत्र (for यस्य) — (L 3) G₁ M₁ s शूरसत्तम, G₈ द्विजसत्तम (sup lin as in text) — (L 6) G₁ s अत्र वेच्छाविरोधेन (for अत्रैव चावि) — (L 10, 15, 19, and 30) G₁ आवह (for वाहय). — (L 11) G₁ s दृश्यते, M₅ शोभते (for भासते) T G₂ कांचनो हि विराजते (for the posterior half) — G₁ om lines 13-14 — (L 13) T₁ G₂ s M₄ ध्वजाग्र M₁₋₄ यत्र (for यस्य) T₁ G₂ s M₄ प्रभ (for प्रभ) — M₂ s om lines 16-17, M₂ om. 18-19 also. — (L 16) G₁ s M₅ कांचनोभिविराजते (for the posterior half) — (L 20) G 'द्वेन (for कम्बुभि). — (L 22) G₂ M₁ s मानो (for मान) — After 22, T ins

911* दृढवैरी सदास्माकं नित्य कटुकभाषणः ।

यस्याश्रयबलदेव धर्तारद्राष्ट्रः ससौबलः ।

अस्माञ्जिरस्य राज्याच्च पुनरथापि योत्स्यति ।

— (L 24) M₁ s om हि — (L 26) T G₂ s जय (for च) T G₂ s धन्वा (for वेधी) — (L 28) T G₂ द्रष्टा स्वभावयोर्युद्ध (for the prior half) — (L 29) M₁ s भानिना; M₂ s यधुना (for धन्विना) G₈ M₄ समरे सूतवधुना (for the posterior half) — (L 30) T G₁ s शीघ्र (for मन्द) — (L 31) T₁ G₁ M₂₋₃ चैव (for चैव) — (L 33) T₁ G₂ s दृढावेधी, M₈ s दृढवेधी (for दृढ वेधी) — (L 34) G शीघ्र (for मन्द) — (L 36) T₁ G₂ M₄ राजता (for राजते) — (L 38) T₂ 'थे निर्जितः; G₂ M₁₋₃ 'थेनाजित (for 'थे न जित) — (L 39) M₁₋₃ शीघ्रं च (for शीघ्रश्च) — (L 42) T च वद्धस्, G₂ अवद्धस्, G₈ अभिवद्धस्, M₁ s (sup lin) अपविद्धस्; M₂ वयधस्, M₈ s अनुवद्धस् (for अववद्धस्) G₁ जरया च श्रिया वृद्धः (for prior half) G₈ M₄ दुर्योधन (for सुयोधन) — G₁ s M om. line 44 — (L 44) G₈ वाहय सारथे (for सयच्छ मे हयान्) — T₂ om lines 45-46 — (L 45) G₁ s इत्येतान्कथयित्वा तु स्वरित पार्थ उत्तरे]

Colophon missing in D₁ — Sub-parvan Śi K₁ गोमह, B₁₋₄ D₂ s D₈₋₈ s 10-12 उत्तरगोमह, M₁ s गोमहण — Adhy name D₂ देवविमाननावर्णन, D₂ s 7-10 ध्वजवर्णन, D₄ ध्वजचिह्नलक्षण, T G₂ द्रोणादिसञ्ज्ञापन, M₂ कौरवसञ्ज्ञावचन; M₈ कौरवसञ्ज्ञापन — Adhy no (figures, words or both) B₄ 53, D₈ 50, D₈ 52, D₇ 47, S 55 (M₁₋₄ 54) — S'loka no G₈ 28

वैशंपायन उवाच ।

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरुणामुग्रधन्विनाम् ।
 संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १
 अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिभिः ।
 भीमरूपाश्च मातङ्गास्तीमराङ्कुशचोदिताः ॥ २
 ततः शक्रः सुरगणैः समारूढ सुदर्शनम् ।
 सहोपायात्तदा राजन्विश्वाम्भिमरुतां गणैः ॥ ३
 तदेवयक्षगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।
 शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहैरिव नभस्तलम् ॥ ४

अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ।
 तच्च घोरं महद्युद्धं भीष्मारुनसमागमे ॥ ५
 शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयाः ।
 मणिरत्नमयाश्चान्याः प्रासादमुपधारयन् ॥ ६
 तत्र कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ७
 तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः ।
 गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ८
 तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ।

51

The S version of this adhy, which is considerably different from the N version and found after adhy 47, is given *in extenso* at the end of the foot-notes of this adhy where its points of agreement with the N version have been shown marginally, within parenthesis — D₁ is missing in this adhy (of v 1 4 50 5)

1 ^a) Ś₁ तत्र (for तानि) — B₂ om 1^b-2^d. — ^b) B₄ D₁₀ अग्रं (for उग्रं) — ^c) Ś₁ B₁ D₂ D₄ 11 12 संसर्पन्ते.

2 B₂ om 2 (of v 1 1) — ^a) B₂ 4 D₆ Crp आकाशे, D₂ D₄ 7-10 अभ्यासे, Crp अवकाशे, Cr अभ्याशे (as in text) — ^b) Ś₁ K D₇ प्रहारिण — ^c) D₃ 4 भीमाश्च मत्तमातगा — ^d) B₄ *देशिता, D₂ D₄ 7-10 *नोदिता — After 2, B (except B₂) D₂ D₃ 5 10-12 ins

912* महामात्रे समारूढा विचित्रकवचोज्वला ।
 while D₇ ins

912* आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्गजसादिभिः ।

3 D₆ om 3-4 — ^b) K प्रदर्शनं; Ca r s v सु° (as in text) — After 3^{ab}, B₄ D₃ ins

913* सर्वान्देवान्समारोप्य वैदूर्यकवचावृतम् ।

[D₃ वैदूर्यफलकश्चित (for the posterior half)]

— ^c) K D₂ 4 10 सहो(D₂ 4 *हा)पया(D₂ *य)त्, B₂ समायात (for सहोपायात्) — ^d) K विश्वैश्च, B₄ वस्त्रैश्च; D₇ विश्वेशो (m विश्वाश्चि, विश्वाशै) (for विश्वाश्चि) Ś₁ K पति (for गणैः) B₄ विश्वेशः समरूढणै

4 D₆ om 4 (of. v. 1 3), D₄ om. 4^{ed} — ^c) D₂

शक्रं; D₃ चद्र° (for ऽभ्रवि°) — ^d) B₁ 5 D₂ D₁₁ 12
 प्रहाणामिव मदल — After 4, D₇ ins

914* दर्शनार्थं तदा सर्वे समेता वासवादय ।

5 ^b) K B₂ D₄ 6 मनुष्येषु. Ś₁ B₁ 5 D₂ D₁₁ 12 Ca
 प्रयुजतां; B₂ प्रमुद्यतां; B₄ प्रमुच्यतां — ^c) B₂ D₂ भीम
 (for घोर) B₂ 8 5 D₇ 9 महायुद्ध B₄ D₄ तच्च युद्ध
 महद्वोरं — ^d) Ś₁ *समागम, K D₄ भीमारुनसमाकुल (D₄
 *गमे), B₂ D₂ D₃ 10 कृपारुनसमागमे (D₁₀ *म), D₂
 *समाकुले — After 5, B (B₂ marg) D₂ D₃ 6 r
 (marg sec. m) 10-12 ins.

915* द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्वविमानैः पृथक्पृथक् ।

[B₂ 8 D₆ 6 विमानैः स्वैः; D₁₀ स्वैर्वि° (for स्ववि°)]

6 ^a) D₃ Ca कोटि° (for शत) — ^b) B₂ 4 D₂ 4-5 3
 तत्र, D₇ 9 तस्मिन् (for यत्र) D₂ 7 9 स्तभा (for स्थूणा)
 B₁ 8 4 D₂ D₃ 11 12 Ca हिरण्मयी (B₄ Ca *यी) D₁₀
 नाकस्थाना हिरण्मयान् — ^c) Ś₁ K *मयान्यासन्; B₁ 2
 D₂ D₁₁ 12 *मयी चान्या, B₂ 8 D₅ *मयीश्चान्या; B₄ D₂
 D₁₀ *मयाश्चान्यान्, D₂ 8 *मयैश्चान्या D₇ 9 मणिमुक्ता-
 मयाश्चान्ये — ^d) K D₂ D₂-4 8 प्रसाद, B₂ 8 5 D₆ 10
 प्रासादान्, B₄ प्रसादान् B₁ D₂ D₁₁ 12 तदधारयत्;
 D₂ 4 8 तमधारयन् (D₂ *यत्), D₃ नामधारयत्, D₇ 9
 समधारयन्; D₁₀ तानधारयन्, Ca as in text

7 K₂ (which om 7^{ed}) roads 7^{ab}, after 10^{ab}.
 — ^a) K₂ B₂ D₂ 11 तत; B₁ 8-5 D₄ 5 8 तत्तु, D₂ 8 10 तं
 तु, D₃ यत्तु, D₇ 9 यच्च (for तत्र) — ^c) D₁₀ transp
 विमानं and शुशुभे (in ^d) D₇ राज(m देव)राजस्य
 — K₁ (hapl) om. from 7^d up to 10^c — ^d) B₂ 8 5
 D₆ 6 Co शुभ, D₄ दिधि; Cop सुभ (for तदा)

8 Ś₁ om. 8-10, K₁ om 8 (of. v 1 7) — ^c) D₂

अष्टकश्च शिविवैव ययातिर्नहुपो गयः ॥ ९
 मनुः क्षुपो रघुर्मानुः कृशाश्वः सगरः शलः ।
 विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ १०
 अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
 तथा घातुर्विघातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ ११
 अलम्बुसोऽग्रसेनस्य गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः ।
 यथामागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरं ॥ १२
 सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः ॥ १३

दिव्यानां तत्र मारुत्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः ।
 प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव पुष्पताम् ॥ १४
 रक्तारक्तानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
 आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ १५
 उपशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।
 दिव्यान्नान्धानुपादाय वायुर्योधानसेनत ॥ १६
 प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतम् ।
 संपतद्भिः स्थितैश्चैव नानारत्नावभासितैः ।
 विमानैर्विधिवैश्वित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः ॥ १७

C. 4 1777
B. 4 50 18

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वेणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

D₂ १ गधर्वं K₂ मिद्धा; D₂ १ सर्वे (for सर्पा) — ^a
 B₂ १ D₂ १ महर्षयः, some MSS सहर्षिभिः

9 Ś₁ K₁ om. 9 (cf. v 1 7, 8) — ^b K₂ बालाकिः,
 D₂ २ १ C_v बलाक, D₂ ३ १ १ हर्षयः, C_v बलाक्ष (as
 in text) K₂ शुभ्रदर्शनः, D₁ D₂ सुप्रदर्शन, D₂ च
 सुदर्शनं, C_v as in text — ^c B₂ तयाष्टक (for
 अष्टकश्च) — ^d D₁₀ नल (for गय)

10 Ś₁ om. 10, K₁ om. 10^{ab} (cf. v 1 7, 8)
 — ^a K₂ क्षिपो; B₁ D₁ D₂ 12 पूरुः, B₂ D₂ क्षपो, D₂
 कृपो, D₂ शिलो, D₂ क्षेपो, C_v क्षुपो (as in text) — ^b
 B (except B₁) D₂ (m as in text) १ कृष्णाक्ष (for
 कृशाश्वः) B₁ D₁ D₂ 11. 12 नल, B₂ स्वन, D₂ १ शिल
 (for शल) — After 10^{ab}, K₂ reads 7^{ab}.

12 D₂ transp some pādas here — ^a K₂ B D₁
 D₂ १-२ 10-12 C_o अलम्बुप C_v cites अलम्बुम N
 (except D₂ २. 10, D₁ missing) C_o सेनाना (for सेनस्य)
 — ^b Some MSS तुवरो — ^c D₁ D₁₀ मानं
 (for मान)

13 ^a K₁ B₂ १ सर्वे (for सर्वे) — ^b B (except
 B₁) D₂ १ मिद्धगधर्वराक्षसा (B₂ पन्नगा), D₂ सिद्धाश्च
 पुरतस्त्रया — Ś₁ K₁ D₂ om. 13^{ab}, D₂ om. 14 also
 — ^d B₂ १ १ D₂-१ १ transp द्रष्टुं and युद्ध K₂
 उपाययुः, B₄ D₁ समागता (for उपागता)

14 D₂ om. 14 (cf. v 1 13) — ^a K₁ B₁ D₁
 D₂ १ 11. 12 सर्वं (for तत्र) — ^b Ś₁ अतिशोमन (for
 अत्र सर्वदा) — ^c K वसन्ताग्रे, D₂ वसतादौ (for
 वसन्ताग्रे). — ^d B₁ D₁ D₂ 11. 12 भारत, B₄ D₂ १ १-10
 C_o पुटिपणा (for पुष्पताम्)

15 ^a Ś₁ D₂ रक्तारक्तानि, B₁ D₁ D₂ 11. 12 तत्र रत्नानि,
 D₂ तत्र रत्नानि (for रक्तारक्तानि) — ^b D₁ (marg
 sec m by corr) विमानानि चकाशिरं (= 12^d)

16 ^a K₁ B D₁ D₂ १ १-12 उपाशाम्यद् — ^c B₂ १
 दिव्य (for दिव्यान्) — ^d D₁₀ देवान् (for योधान्)

17 ^a B₁ १ १ D₁ D₂-१ १ 10-12 चापि, B₂ चापि (for
 चैव) — ^d B₁ १ रत्नविभूषितं, D₁ D₂ 11. 12 वर्णोव
 भासितं. In Ś₁, the folios containing the portion of
 the text from 17^{ab} up to 4 56 4 are firmly stuck
 together and could not be collated. — ^f B₄ D₂ १ १. 10
 उपनीतै — After 17, B D₁ D₂ (om. lines 2-3) १ १
 १ (marg sec m) 10-12 ins

916* वज्रमृच्छुशुभे तत्र विमानस्य सुरैर्द्वैतं ।
 विभ्रन्माला महातेजा पद्मोललसमायुताम् ।
 विप्रेक्ष्यमाणो यलभिन्नातुप्यसुमहाहवम् ।

[(L. 1) B₁ D₁ D₁₀-12 विमानस्यै D₂ सुरै सह
 — (L. 2) B₄ युता शुभां, B₂ D₂ 10 व (D₁₀ प) रायुता,
 D₂ गणायुता, D₁ मयौ शुभां (for समायुताम्) — (L.
 3) B₂ १ सुमहाहवे, B₄ D₂ १ सुनुमाहवे (for सुमहाहवम्)]

For this adhy, S subst. the foll passage,
 reading it after adhy 47.

917* वैशपायनः ।

तत्र सुदर्शनं नाम प्रासाद हरिवाहनः ।
 सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डवः ।
 स्यूगाराजिसहस्रं तु यस्य मध्ये प्रतिष्ठितम् ।
 तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठन्मला वासवी समा ।
 आदित्या वसवो रुद्रा अधिनौ च मरुत्तणाः । [5]
 तत्र धैतानि छत्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ।

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र महावीर्यपराक्रमः ।

- मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागदाः ।
आकाशे समदृश्यन्त भानुमन्ति शुभानि च ।
(11^{ab}) अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ।
(11^{cd}) तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च । [10]
रुद्रस्य विष्णोः सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ।
काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रज ।
दिव्यपुष्पाभिसंवीतास्तत्र छत्राणि भेजिरे ।
(6^{cd}) तस्मिन् राजन्प्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते ।
दिव्यगन्धसमाविष्टा स्त्रजो दिव्याश्चकाशिरे । [15]
(14^{ab}) दिव्यश्च वायु प्रवचो गन्धमादाय सर्वदा ।
ऋतव पुण्यमादाय समतिष्ठन्त भारत ।
प्रजाना पतयश्चैव सप्त चैव महर्षयः ।
तत्र देवर्षयश्चैव ते च राजन्दिवाकसः ।
इन्द्रेण सहिता सर्वे त्रिदशाश्च व्यवस्थिताः । [20]
न पद्भ्यो न रजस्तत्र प्रविशेत् कथंचन ।
आदित्यश्चापि रूक्षोऽत्र नातिवेलमिवातपत् ।
(16^{cd}) दिव्य गन्ध समादाय वायुस्तत्राभिगच्छति ।
आकाश च दिशः सर्वा दर्शनीयमदृश्यत ।
तत्र देवाः समारुह्य त दिव्य सर्वत प्रभम् । [25]
अम्यरे विमलेऽगच्छन्प्रासादं कामगामिनम् ।
तत्र राजर्षयश्चैव समारूढा दिवाकसः ।
(9^{ab}) श्वेतो राजा वसुमनास्तथा भद्रः प्रवर्दन ।
नृगो ययातिर्नेहुपो मान्धाता भरतः कुरुः ।
अष्टकश्च शिबि पूरुः स च राजा पुरुरवा । [30]
दम्भोद्भव कार्तेवीर्यो ह्यर्जुन सगरस्तथा ।
दिलीपो भरत पूरुः शर्यातिः सोमकस्तथा ।
हरिश्चन्द्रश्च तेजस्वी रघुर्दशरथस्तथा ।
भगीरथश्च राजर्षिः सर्वे च जनमेजय ।
पाण्डुश्चैव महाबाहुश्चामरव्यजनायुत । [35]
छत्रेण ध्रियमाणेन राजसूयश्रिया वृत ।
एते चान्ये च बहव पुण्यशीला शुचिप्रताः ।
कीर्तिमन्तो महावीर्योस्तत्रैवासन्दिवि स्थिता ।
गणाश्चाप्सरसां सर्वे गन्धर्वाश्चापि सर्वदा ।
दैत्यराक्षसयक्षाश्च सुपर्णा पन्नगास्तथा । [40]
वासवप्रमुखा सर्वे देवाश्च सगणेश्वराः ।
आसंस्तत्र समारूढाः सग्राम त दिदक्ष्व ।
इत्यम्यरे व्यवस्थाय प्रासादस्था दिवाकसः ।
(13^{cd}) एकस्य च बहूना च व्रष्टुं युद्ध व्यवस्थिताः ।
[(L 1) M₁₋₃ वाहन (for वाहन) — (L. 4) T G

आजगाम महासच्वः कृपः शस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनं प्रति संयोद्धुं युद्धार्थी स महारथः ॥ १

M₃ महती (for वामवी) — (L. 6) G₂ ३ चित्राणि (for छत्राणि) M₄ दिव्यरूपाणि भागदाः (m भारत) (for the posterior half) — After line 6, T G₂₋₃ M₃ ins

918* तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत ।
— (L 7) M₂ ३ तथा चित्राणि छत्राणि (for prior half)
— (L 12) T₁ M₁ ३ विचित्रादः; G₂ विविक्तादः (for विविधादः) — (L 18) G₁₋₃ M₃₋₅ पतयः सप्त (for पतयश्चैव) G₁ ब्रह्मर्षयस्तथा, G₃ ब्रह्ममहर्षय (for चैव मह) — (L 23) M₁ ६ अधिगच्छति (for अभिग) — (L 24) T G₂ M₃ प्रकाशते (for आकाश च) — (L. 26) T G₂ व्योमगामिन, M₂ कामगामिक (for कामगामिनम्) — (L 27) T G₂ ३ समारुह्य (for रूढा) — (L 28) T₁ G M₂₋₃ भद्रप्रदर्शन (for भद्र प्रवर्दन) — (L 30) G₁₋₃ चोभी (for पूरु). — (L 32) G₁ केरल (for भरत) M₁ ६ ३ चांवर्यश्च (for भरत पूरु.) T₁ G₂ शर्याति (for शर्याति) — (L 36) T G₂ M₃ युत (for वृत) — (L 37) G₂ M₁₋₄ शुभम् (for शुचि) — (L 39) M₁ ६ गणाश्चाप्सरसश्चैव (for the prior half) G₁ सघदा (for सर्वदा) — (L 40) T₁ G₂ M₁ सुपर्ण (for र्णा) — M₂ om lines 41-43 — (L 44) G₁₋₃ M₁ ३ transp द्रष्टु and युद्ध

Colophon missing in Ś₁ D₁, D₇ reads it in marg — Sub-parvan K₁ गोमह, B₁₋₄ D_n D₂₋₅ ३ 10-12 उत्तरगोमह, M₁₋₃ गोमहण — Adhy name D₄ देव विमानदर्शन, D₁₋₃ विमानदर्शन, T₁ G₂ धनजयदर्शन, M₂ ३ दिव्यसमागम — Adhy no (figures, words or both) B₄ 54, D₃ M₂₋₄ 51, D₅ 10 49, D₆ 53, D₇ m 48, T G M₁₋₃ 52 — S'loka no G₃ 22

52

This whole adhy is missing in Ś₁ (cf v. 1 & 51 17)

1 Before the ref, D₃ repeats 4 50 3 — After the ref, N (Ś₁ missing, D₁ missing for lines 1-8 only) ins a passage given in App I (No 47) — ^a D₃ 4 7 ३ विप्रो, B D_n D₅ ६ 10-12 वीरो; D₁ २ राजन्, D₃ दयो (for तत्र) — M₁ om 1^{6a} — ^b N (Ś₁ missing) बलदर्प (D_n D_{11.12} वीर्य)समन्वित; G₁₋₃

तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योत्समानौ महाबलौ ।
 शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ २
 पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।
 विकृप्य चिक्षेप बहून्पाराचान्मर्मभेदिनः ॥ ३
 तानप्राप्ताञ्जितैर्वाणैर्नाराचात्रक्तभोजनान् ।
 कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
 ततः पार्थश्च संक्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ।

दिशः संछादयन्वाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ ५
 एकच्छायामिवाकाशं प्रकुर्वन्सर्वतः प्रभुः ।
 प्रच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ ६
 स शरैरपितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
 तूर्णं शरसहस्रेण पार्थमप्रतिभौजसम् ।
 अर्पयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः ॥ ७
 ततः कनकपुङ्खाग्रैर्वीरैः संततपर्वभिः ।

C. 4. 1779
 E. 4. 57 22
 K. 4 61 13

महापत्न्यपराक्रम.. — After 1^{ab}, Dn1 ins

919* अर्जुनं प्रति सरब्धः कृप परमदुर्जय ।
 — °) T₂ G M₂ वीर्यं (for 'सत्त्व') N (S₁ missing)
 अमृष्यमाणस्य (D₄ तत्) शब्द — °) N (S₁ missing)
 कृप शारद्वत्तथा (B_{3m} 4 s Dn1 D_{1.5} 'स्तथा', Dn2 D₂ 4.
 7-12 'स्तथा'), M₂ सर्वसाम्युत्था वरः. — °) B Dn D₁₋₅
 10-12 Cc मरुघो, D₇ ० सरोद्भु, S योद्भु वै (for सयोद्भु)
 — °) B₅ युद्धार्यं स, T₁ G M_{2.5} युद्धकामी, T₂ M_{1.2} 4
 युद्धकामो (for युद्धार्यो स) B. Dn1 D₁₀ 'वल' (for
 'रथ') — After 1, N (S₁ missing) ins

920* महोदधिजमादाय दध्मो वेगेन वीर्यवान् ।
 स तु शब्देन लोकास्त्रीनापत्य रथिना वर ।
 धनुरादाय सुमहज्यादाब्दमकरोत्तदा ।

[(L. 1) K₁ महोदधिमम शब्द, K₂ 'समादाय; Dn1
 'जमादाय Ca c.r s cite महोदधिज D₇ ० शब्द दध्मो
 म वीर्यवान्]

On the other hand S ins after 1

921* अथ द्रुणे रथं कृपश्च कृपस्य रथमुत्तमम् ।

आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।

2 °) B₄ D₅ S वीर्यं (for रथं) M₄ वीर्यसपन्नौ
 (inf l_{1n} 'सकाशौ') (for सूर्यं) — °) D₈ यलौजमा,
 D₅ 5.7 महारथं (for 'वलौ') — °) S वार्षिकौ (for
 शारदौ) — After 2, N (S₁ missing) ins

922* ततः शारद्वत्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः ।

विध्याथ परवीर्यं निशितैर्मर्मभेदिनि ।

[(L. 2) K B₂ D_{2.10} परवीर्यो (for 'म')]

3 °) B₂ D₅ विदित (for विश्रुत) D₉ गांजीव K
 B₂ धनुरत्तम (for परमायुधम्) S प्रगृह्य गाढिव लोके (G
 by transp लोके गाढीव) विश्रुत पुनरर्जुन — °) K₂
 तस्मै चिक्षेप, Dn1 चिक्षेप वरान् (for चिक्षेप बहून्) D₈ 8
 'भेदिनि (for 'भेदिन) S अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठो विनिष्-
 च्चारमालया — After 3, S ins

923* कृपश्च धनुरादाय तथैर्वार्जुनमभ्ययात् ।

4 °) B₄ D₄ 7 8 तानप्राप्तश्चिक्षितैर्वाणैः ; S प्रगृह्य बलव-
 चाप Cc cites अप्राप्तान् — °) S कृपश्चिक्षेप पार्थोय
 — After 4, S ins

924* जीमूत इव घर्मान्ते शरवपं विमुञ्चति ।

नन्दयन्सुहृदः सर्वान्प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ।

विकृप्य बलवचाप पाण्डवो भीमविक्रमः ।

5 °) B Dn D₅ 5 7-12 तु, D_{1.8} स, D₂ सु (for च)
 S चचार समरे पार्थ.. — °) B₄ (i gloss) वाणान् (for
 मार्गान्) B₅ M₁ वि' (for प्र') B₃ शीघ्रास्त्र तु प्रदर्शयन्;
 D_{1-5.8} 10 शीघ्रास्त्रव वि(D_{1.4} प्र; D₂ 10 व्य)दर्शयन् (D_{5m}
 as in text), G₁ चित्रमार्गान्, M₂ चित्रमार्गं वि' — °)
 D₅ प्रच्छादयन्, G₁ 8 चापूरयन् (for सञ्च) B₅ D₆ दिश
 प्र(B₅ स)छादयामास, T G₂ M_{1.5} सर्वाश्च दिशो वाणैः,
 M₂₋₄ स सर्वाश्च (M₂ सर्वा वि) दिशो वाणैः — °) K 'रथे
 (for 'रथ) D₆ वाणैर्वै' प्रदिश तथा

6 °) B₁ Dn D_{11.12} अकरोत् (for प्रकुर्वन्) B₂₋₅
 D₁₋₅ 8 10 कुर्वन्प्रयगत प्रभु, S सर्वत कृतवान्प्रभु — D₁₀
 om 6^{ad} — °) B Dn D₈₋₅ 7-9 11.12 S (except G₁
 M₂) प्रा(B₂ आ)च्छादयद् D₆ तत प्रच्छादयामास
 — After 6, S ins

925* दहृतः समये मेघो धाराभिरिव पर्वतम् ।

[T₂ G₂ M₂ समरे (for समये)]

7 °) K B Dn D₆₋₇ 9 11 12 अर्दित, D₁₋₄ 8 10
 आर्चित, G₁ अपि स (for अपित) — °) D₁ 2 शतैर्; D₄
 M₄ शरैर्, D₁₀ चिच्छेद (for शितैर्) D₈ 'विपो' (for
 'शिक्षो') — After 7^{ab}, S ins

926* कृपो बभूव समरे विधूमोऽभिरिव ज्वलन् ।

— °) D₆ शरैः, S तत (for तूर्णं) B₁₋₄ D₁₋₃ 10 शतं,
 B₅ Dn D₉ 11.12 दशं (for शरं) — °) D₄ पार्थस्यामित-
 तेजस — °) N (S₁ missing) अर्दं(D₁ दर्दं)यित्वा D₆
 S महानाद (G₁ 'बाहु) — °) B_{1.5} Dn D_{11.12} ननर्दं
 (for ननाद)

8 D₁ om. 8 — °) D₄ कृप (for तत) B₅ Dn

C. 4 1800
E. 4 57 22

त्वरन्नाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ।
 चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेपुभिः ॥ ८
 ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
 उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् ॥ ९
 च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
 नाविध्यत्परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ १०
 स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सच्यसाचिनम् ।
 विव्याध दशभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥ ११
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भङ्गेन निशितेन च ।
 चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्ताच्चापमथाहरत् ॥ १२
 अथास्य कवचं चापैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
 व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ १३

तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आवभौ ।
 समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ १४
 छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
 चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
 स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ।
 एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ।
 शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ १६
 स छिन्नधनुरादाय अथ शक्तिं प्रतापवान् ।
 ग्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ १७
 तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
 वियद्गतां महोल्कामां चिच्छेद दशभिः शरैः ।
 सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता ॥ १८

D11. 12 Cs 'पर्वगै', S 'पुखेन (for 'पुङ्खगै) — ^b) S
 शरेण (Ms 'तेन) नतपर्वणा — After 8^{ab}, B1 s D6 ins
 927* धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः ।,
 while S ins

928* विभेद समरे पार्थं कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ।
 तत पश्चान्महातेजा नाराचान्सुर्यसन्निभान् ।
 जग्राह समरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुखान् ।
 तैस्तदानीं महाबाहु कृपस्य रथरक्षण ।
 जघान क्षत्रियश्रेष्ठान्युच्यमानान्महाबलान् । [5]
 चन्द्रकेतु सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तथा ।
 मुञ्जमौली च विक्रान्तो हेमवर्मा भयावह ।
 सुरयोऽतिरथश्चैव सुपेणोऽरिष्ट एव च ।
 नृकेतुश्च सहानीकास्ते निपेतुर्गतासथ ।

[(L 5) T2 G 'श्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठान्) — (L 6) T
 G बली (for तथा). — (L 9) M1.5 सकेतन' (for
 नृकेतुश्च) Ms-5 निपेतुर् (for निपेतुर्)]

Thereafter S reads a variant version of 20^a-24^b,
 omitting altogether 8^a-16^f — ^c) D0 गांजीव'

9 S om 9 (of v 1 8) — ^a) B2 s D5 0 विशिखै
 (for निशिते) B1 s Dn D11. 12 याणै, B4 s D5 0 स्पृष्टा ;
 D1 0 भिन्ना. (for विद्धा) — ^b) K इव पावकै, B2 4 s
 D5 0 पावकोपमै (for इव पन्नगै) — ^c) D1 अवाच्यवत् ;
 D2 भय च्युत (for अयाच्यवत्) K कृप स्थानादपातयत्
 , 10 S om 10 (of v 1 8). — ^{ab}) D8 च्यवत (for
 च्युत तु) D6 च्युत गौतममालोक्य स्थानात्कुटीसुतस्तदा
 — D4 om 10^{ad}

12 S om 12 (of v 1 8) — ^b) B1.2 Dn D11 12
 ह (for च) — ^c) K2 B (except B4) Dn2 D5 0 s 11 12
 Cc हस्तावापम् (for हस्ताच्चापम्) D1 s. 7 अपाहरत्, D10
 अथाच्छिनत् (for अथाहरत्)

14 S om 14 (of v 1 8) — ^b) K कवच, Cc
 कवचात् (as in text) — ^c) K त्वच (K1 'त्वे) (for
 तनुर) D0 यथा सर्पस्य वै तनु

16 S om 16 (of v 1 8) — ^b) B2.4 D5 10
 आनतपर्वणा, D8 पादवस्तदा, D1 0 नतपर्वणि', D8 निशितै
 शरै — ^c) B2 4 D5 दृढहस्तवत्, D0 दृढवति च, C9 कृत'
 (as in text)

17 S reads 17-18 after 24^{ab} — ^a) D0 शारद्वत
 स्तदादाय. — ^b) B1-2.5 D2 s 7 s 10-12 Cc रथशक्ति, B4
 Dn D1 2.4 0 0 रथाच्छक्ति (D4 'च्छिन्न) (for अथ शक्ति)
 — ^c) D5 चापि पार्थाय (in पाण्डुपुत्राय as in text)
 — For 17, S subst.'

929* अथ शक्तिं परामृदय सूर्यवैश्वानरप्रभाम् ।

चिक्षेप सहसा क्रुद्ध पार्थायान्मुक्तकर्मणे ।

[(L 1) Ms. 4 रथशक्ति]

18 For S of v 1 17 — ^a) K1 तदायतीं, D1-4
 7 s 10 समायातीं, S तथारूपा — ^b) D8 'विभूषणां, S
 'परिष्कृता — ^c) B2 वियद्यातां; S आपततीं — ^d) Dn1
 D1 om 18^{ef} K2 D4 s भिन्ना, D2 मूत्वा (for छिन्ना)
 S सापतद्दश (T1 G2 'च्छत)धा भूमौ पार्थेन निहता शरै
 — After 18, S ins

930* शक्त्यां तु विनिकृतायां विरथ शरपीडित ।

युगमध्ये तु भङ्गस्तु ततः स सधनुः कृपः ।
 तमाशु निशितैः पार्थ विभेद दशभिः शरैः ॥ १९
 ततः पार्थो महातेजा विशिखानश्रितैजसः ।
 चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ २०
 अथास युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 पृष्टेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ २१
 त्रिमिद्विवेणुं समरे द्वाभ्यामशौ महाबलः ।

द्वादशेन तु भङ्गेन चकर्तास्य ध्वजं तथा ॥ २२
 ततो वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव ।
 त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यताडयत् ॥ २३
 स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ॥ २४
 सा तु मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ।
 अर्जुनेन शरैर्जुना प्रतिमार्गमथागमत् ॥ २५

C. 4 1819
B. 4 57 40
K. 4 01 25

[T₁ G₂ M₃ विद्वत (for 'पीडित')]

19 D₁ D_{1.2} S om 19 — ^a) K₁ D₃ युगमध्येन,
 B₄ युगस्य तु, D₁₂ D_{11.12} युगपच्चैव (for युगमध्ये तु)
 Ca r v cite युगमध्ये (as in text) — ^b) B₅ D₁₂
 D₁₀₋₁₂ सज्यधनुः, D₆ ससधनुः, D₈ समधमत् (for स
 मधनुः) B₄ समकृतत्त कृप, D₄ १ १ ततस्तु (D₁ आदाय,
 D₀ सधाय) सशर धनुः — After 19^{ab}, D₄ ins

931* प्रगृहीत्वा रथस्त्पर्णं रथादन्यन्महाधनुः ।
 — ^a) D₁ (marg sec m as in text) १ तमेव (for
 तमाशु) K₁ transp निशितै and दशभिः D₆ विद्याध
 (for विभेद).

20 S (which for 20 subst 932*) reads 20^a-24^b
 after 928* (cf. v L 8) — ^b) B₂ D₈ शरानभिधि-
 न्गोपमान् — ^c) D₄ चिच्छेद दशभि क्रुद्ध — For 20,
 S subst

932* तान्निहस्य तत पार्थो निमेपादिव भारत ।

पुनरन्यान्समादत्त त्रयोदश शिलीनुखान् ।

21 For S cf. v L 20 also — ^a) B₄ पृक्तेन D₂ S
 तु (for च) S सस्ये (G₂ M_{1-2.5} 'वे; G_{1.8} 'वे) (for
 कायात्) — ^a) B₃ जहाराय म सारथे, D₅ सारथे पत्रिणा
 तथा; T G₂ M_{1.2} ३ कृपस्य रथसारथे, G₁ ३ M₃ ६ शरेण
 कृपमारथे

22 For S cf. v L 20 also — ^a) S बलवान् (for
 समरे) — ^b) B D₁ D_{1-4.c} 11 12 S अक्ष, D₁₀ आर्द्धेन,
 C₇ अक्षौ (as in text) N (except K) 'रथ (for
 'यल') — ^c) B₂₋₅ D_{2.4} c-10 च, D_{1.8} अय, D₅ अस्य
 (for तु). G₂ चाणेन (for भङ्गेन) — ^d) D₄ महाश्वज,
 D₆ श्वजोत्तम, B₄ D₁ D₀ श्वज तदा (for श्वज तथा) S
 कृपस्य सशर धनुः

23 For S cf. v l 20 also — ^a) S छिन्वा (for
 ततो) — ^b) N (S₁ missing) फाल्गुन (for फल्गुन)
 T₁ G₂ (by transp) प्रहमसन्न च फल्गुन — ^c) K D₂ ३
 G₃ 'सम (for 'सम') — ^d) B₂ 4. ३ D₁ D₆ ६ अविध्यत

(for अताडयत्) S प्रत्यविध्यत्सनातरे

24 For S cf. v l 20 also — ^a) G₂ M₄ ६ सं-
 (for स) — After 24^{ab}, S reads 17-18 — ^c) D₆
 खमुत्पत्य (for अवप्लुत्य) — For 24^c, S subst.

933*

रथात्तूर्णमभिद्रहा ।

गदां चिक्षेप सहसा पार्थायामितवेजसे ।

25 ^a) B₅ D₁ D₇ 11.12 च, G_{2.8} वि- (for तु).
 — ^c) S अर्जुनस्य (for 'नेन) — ^d) D₁ D_{6.6} अया (D₆
 'थो) गता, S जगाम सा; Ca अथागमत् (as in text) Cn
 cites अगमत् — After 25, S ins

934*

अथ खड्गं समुद्धृत्य शतचन्द्रं च भानुमत् ।

इयेप पाण्डव हन्तु कृपोऽल्लघुपराक्रम ।

स शरद्वस्तुवस्त्पर्णं महाचार्यं सुशिक्षित ।

खेचरो विचचारिकं क्रमाधर्मासिद्धिर्विभु ।

तव क्षुराग्रे कौन्तेयो दशभिः खड्गचर्मणी । [5]

निमेपादिव चिच्छेद तदद्भुतमिवाभवत् ।

विपण्णवदनस्रष्ट युद्धादपगतोद्यम ।

अश्वयान्स्तु स रथं कृप समभिपुङ्गवे ।

स्वकीयस्य महातेजा जग्राह च धनुः पुन ।

[(L 2) After line 2, G₈ ins

935* तदा गाण्डीवनिर्मुक्तैः खड्गं तस्य न्यवारयत् ।

— (L 4) M_{1.2} खेचरीव, M₃ खचरेव; M_{4.5} खेचरेव
 (for खेचरो वि) M₁ 2 भुवि (for विभु) — (L 7)
 T₂ M₃ विवर्णं (for विपण्णं) — After the prior half
 of line 7, T G₂ ins

936*

विनाशाखड्गचर्मणो ।

दन्तैर्दन्तच्छदान्दध्वा सुकोप हृदि दीर्घवत् ।

भवत्विति पुनश्चोत्तवा

T G₂ युद्धापगमनोद्यत (for the posterior half) — (L
 9) M_{1.2} च पुनर्धनुः, M₄ (inf ins as in text) सशरं
 धनुः (for च धनुः पुनः)]

Thereafter S reads adhy 57

26 S om. 26-28 — ^a) B₁ ६ D₁ D₈ 7-9 11.12 त

ततो योधाः परीप्सन्तः शरद्वत्तममर्षणम् ।
सर्वतः समरे पार्थ शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६
ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।

यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ २७
ततः कृपमुपादाय चिरथं ते नरर्षभाः ।
अपाजहुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्भ्रंजयात् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

अर्जुन उवाच ।

यत्रैषा काञ्चनी वेदी प्रदीप्ताग्निशिखोपमा ।
उच्छ्रिता काञ्चने दण्डे पताकाभिरलंकृता ।
तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय मारिप ॥ १
अश्वः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ।

स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ २
दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ३
युद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ।

तु, B₂ ४ तत्र (for ततो) — ^a) D₂ 'वातेर् (for 'वर्षैर्)
B₂ इवाकिरन् (for अवा'). D₂ सर्वत. समवाकिरन्
27 S om 27 (of v. 1 26) — ^b) B₂ Cn सव्य,
D₂ सर्वाङ्ग; C₂ सव्य (as in text) — ^c) D₂ m. 7 (m as
in text) ० दक्षिण, C₂ २ यमक (as in text) — ^d) D₂
'पेधयत् (for 'वारयत्)

28 S om. 28 (of v 1 26) — ^b) D₁ २ रथ तेन
(for चिरथ ते). D₂ महारथा' (for नरर्षभा) — ^c) K
उपाजहुर; B₁ २ २ Dn D₂ १ ०-१२ अपाजहुर, B₂ D₁ ४ अपा
जहुर, C₂ as in text. B₂ D₁-२ महावेगात्, D₂ १
महाभागा' (D₁ 'ग)

Colophon missing in Ś1, S om it — Sub-parvan
K₁ गोप्रह, B Dn D₁-२ ० १०-१२ उत्तरगोप्रह — Adhy
name B₁-२ २ Dn₁ D₂ कृपापायन; B₂ D₁₀ कृपभंग',
D₂ १-० कृपपराजय — Adhy no (figuros, words or
both) K₁ 52, D₂ 10 50, D₂ ० 54, D₁ 49

53

☞ This whole adhy is missing in Ś1 (of. v. 1
4 51 17)

1 Before the ref., N (Ś1 missing, B₂ D₂ om
lines 3-4, D₂ om 2-4) ins

937* वैशपायन उवाच ।

कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सुमहद्वनु ।
अभ्यद्रवदनाष्टय शोणाश्च श्वेतवाहनम् ।
स तु रथमथ दृष्ट्वा शुरुमायान्तमन्तिकाम् ।

अर्जुनो रथिना श्रेष्ठ उत्तर वाक्यमब्रवीत् ।

[(L 1) D₂ २ वि' (for प्र') B₁ Dn D₁ १ 11 12
सशर, B₂ D₂ रथिर; B₂-२ D₂ विपुल (for सुमहद्)
— (L 2) K₁ अनाष्टय, D₁ १ दुरार्थ (for अनाष्टय).
— For lines 3-4 of 943* below. — (L 4) B₁ Dn
Dn. 12 जयता (for रथिना)]

On the other hand, S ins before the ref. a passage
given in App I (No 48) — B₂ om 1-19. — K
D₂ ४ १-१ S om. the ref — ^a) T₁ G₁ २ M₁-२ २ वेदि
(for वेदी) — ^b) B₂ दीप्ता चाम्निशिखो', Dn₁ ध्वजे यस्य
प्रकाशते; S दृश्यतेग्निशिखो' — ^c) K काञ्चनेर्दण्डे., B₁ ४ २
Dn D₂ 4-1२ प्रवरे दण्डे, B₂ कृवरे दण्डे, D₁ २ प्रवरा येन (for
काञ्चने दण्डे) — ^e) B₁ Dn₂ Dn. 12 अत्र (for तत्र).
— ^f) B₁ २ Dn₁ सारथे, D₂ १ १ मानद (for मारिप) S
द्रोण यास्यामि सत्तम — After 1, S ins

938* भारद्वाजेन योत्स्येऽहमाचार्येण महात्मना ।

2 B₂ om. 2 (of. v 1. 1) — ^a) S अमी (for
अश्व) — ^b) D₂ चारुदर्शना', D₁₀ साधुवाहिन S तुरगा
साधुवाहिन (G₂ 'हना') — S transp 2nd and 2rd
— ^c) B₂ ४ D₂ स्निग्धा वि', S 'वैहृयसकाश — ^d) D₂ 10
ताम्राक्षा' K B₂ चारुदर्शना S ताम्राक्षः प्रियदर्शन
— After 2rd (transposed), S ins

939* यत्तो रथवरे शूर' सर्वशस्त्रभृता वर ।

3 B₂ om 3 (of. v 1. 1) — ^{ab}) S पीनदीर्घभुज
श्रीमान् (T₂ G₂ आदित्य इव तेजस्वी) बलवीर्यसमन्वित T₁
repeats 3rd (with v 1 as in T₂ G₂) — ^{cd}) B₁ २ Dn
Dn. 1२ चिक्तातो, D₂ चिक्तातो (for चिख्यातो) S सर्वलोक

वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ४
 ससंहाराणि दिव्यानि सर्वाण्यस्त्राणि मारिष ।
 धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ५
 क्षमा दमश्च सत्यं च आनुशंसमथार्जवम् ।
 एते चान्ये च बहवो गुणा यस्मिन्द्विजोत्तमे ॥ ६
 तेनाहं योद्धुमिच्छामि महामागेन संयुगे ।
 तस्मात्त्वं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तरं वाहय ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 अशुनैर्नवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूपितान् ।

चोदयामास तानश्चान्भारद्वाजरथं प्रति ॥ ८
 तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
 द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ९
 ततः प्राध्मापयच्छुं भेरीशतनिनादितम् ।
 प्रबुधुमे वलं सर्वमुद्धृत इव सागरः ॥ १०
 अथ शोणान्सदश्चांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजैः ।
 मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्यन्त रणे जनाः ॥ ११
 तौ रथौ वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
 आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १२

C 4 1837
B 4 59. 14
K. 4. 59. 23

(M1-2.5 'के') धनुःघ्रेष्ठः सर्वलोकेषु पूजितः

4 B₂ om. 4 (cf. v 1 1) — ^{ab}) S अगिरोदान-
 सोस्तुल्यो नये बुद्धिमता वर — ^{cd}) D1-3 तयोत्तमं (for
 तथैव च) S चत्वारो निखिला वेदा सागोपागा सत्स्रणा
 5 B₂ om. 5 (cf. v 1 1) — S transp 5^{ab} and
 5^{cd}. — ^{ab}) D1.2 सतिष्ठति द्वि (for ससंहाराणि) K B1
 Dn D1 2.11.12 transp दिव्यानि and सर्वाणि B₂ सारथे,
 D₁ यान्युत, D₂m यान्यपि, D₃ यानि च, G₂ मारिष (as
 in text) S मारद्वाजे समस्तानि सर्वाण्येतानि म्नाप्रत — ^{cd})
 S ब्राह्म चान्त्र (T₁ G₂ M_{1.5} ब्रह्मास्त्रं च, M₂ ब्राह्मस्त्र)
 प्रतिष्ठितं — After 5^{cd}, S ins

940* पुराणमितिहास च अयंविद्या च मानवी ।

[T₂ M₂ इतिहासश्च (for 'स च)]

6 B₂ om. 6 (cf. v 1 1) — ^a) D₁ original
 चर्नार्जवश्च मत्वं च is cancelled, and क्षमा दया शम सत्य
 is noted in marg G_{2.3} दया च (for दमश्च) — ^b) D₁
 orig. दमानुशंसमेव च is cancelled, and text reading
 is noted in marg S तेजो मार्दवमार्जव (M_{1.2} मार्दव
 हीरचापल) — ^{cd}) B_{1.4.5} D यस्मिन्नित्यं (D₁₋₃ by
 transp नित्य यस्मिन् द्विजे गुणा (D₄ प्रतिष्ठिता) (for ^a)
 S प्रतिष्ठिता गुणा यस्मिन्बहवो द्विजसत्तमे — After 6,
 S ins.

941* यस्याहमिष्टः मततं मम चैष्ट सदा च य ।

7 B₂ om. 7 (cf. v 1 1) — ^{ab}) S क्षत्रघर्मं पुरस्कृत्य
 तेन योत्स्यामि (M₂ योत्स्ये ह) सयुगे — ^c) B_{1.5} D_{11.12}
 तं, B₂ मा (for स्व) D₁ त (D₁ त्व) मा सप्रापयाचार्यं,
 S आचार्यं प्रापयेदानीं — ^d) D_{n1} D₁₀ चाहन, D₃ मे रथ
 (for वाहय) S ममोत्तर महारथ
 — After 7, S ins

942* अपर पश्य सप्राममद्भुवं मम तस्य च ।

8 B₂ om. 8 (cf. v 1 1) T₁ M om. the ref
 — ^{ab}) B₁ 4.5 D (except D₆) 'भूपणान् (for 'भूपितान्)
 S उत्तरस्त्वे (M₅ 'श्च) वमुक्तोश्चाश्रोदयामास त (G₂ स) प्रति
 — G₂ M₂ om 8^{cd} — ^e) D₁₋₃ 7 9 नोदयामास, D₈
 प्रेरयामास S (G₂ M₂ om.) आजगामार्जुनरथो
 9 B₂ om. 9 (cf. v 1 1) — ^a) M_{1.5} सप्रेक्ष्य (for
 वेगेन) — ^b) S सरथ रणे (for रथिनां वरम्) — ^c) K₂
 प्रत्याययौ, S -प्य (G₂ ह्य) म्यद्रवत् (G_{2.3} 'पतत्' (for
 प्रत्युद्ययौ) D₅ यत्तो, D₆ कुद्धो (for पार्थ) — After 9,
 S ins

943* स तु स्वमरथ दृष्ट्वा कौन्तेय समभिद्रुतम् ।

आचार्यं त महाबाहु प्राज्जलिर्वाक्यमधवीत् ।

[Cf. lines 3-4 of 937*]

Thereafter S reads 16-17

10 B₂ om. 10 (cf. v 1 1) — ^a) D₁₋₅ 8 G M₂₋₅
 प्रप्रापयच्च — ^b) K B₁ D_{n1} D_{1.2.4.7 9-12} 'निनादिन
 S भेरीपणवनादित — ^c) S व्यक्षोमयद् (for प्रबुधुमे)
 — ^d) D_{1.3} S उद्धृतमिव सागर C_v cites उद्धृत इव
 (as in text) — After 10, S reads 18-19

11 B₂ om. 11 (cf. v 1 1) — ^a) S अश्वाच्छो-
 णान्महावेगान् — ^b) G₁ हयान्स्वर्णं D₁ 9 महाजैः, D₁₀
 हयोत्तमैः ; S तु (T G₂ 8 च) वाजिभिः — ^c) D_{1.5} 8
 G₁ 8 विस्मयत S पृथग् (for रणे) K₂ B_{1.5} 4 D
 (except D₅ 7 9) नरा ; B₂ नृपा (for जना) — After
 11, S reads 14, 13, 20

12 B₂ om 12 (cf. v 1 1) — ^a) S वीरैः (for
 रथौ) K सूर्यसकाशौ (for वीर्यसंपन्नौ) — ^b) S रथिनौ
 (for अजितौ) — ^c) S तर्' (M₄ inf l₁₂ तप')
 (for मन')

13 B₂ om. 13 (cf. v 1 1) — For sequence of S

C. 4 1839
B. 4 58. 15
K. 4 53 80

समाश्रित्यै तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
 दृष्ट्वा प्राकम्पत सुदुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १३
 हर्षयुक्तस्तथा पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
 रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १४
 अभिवाद्य महाबाहुः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
 उवाच श्रुक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १५
 उपिताः स्म वने वारं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १६
 अहं तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।
 इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १७

cf v. 1 11. — ^a) K समा^०; B₂ D₁ ० (sup lin as in text) तया^०, S (except G₁) दृष्ट्वा^० (for तदा^०). — ^b) K B₁ D₆ रथौ (for रथौ) S द्रोणपाटवयोर्ध्वजौ — ^c) K₁ प्रकंपत, Cn प्राकम्पत्, C₅ प्राकम्पयत् G₁ चम् (for सुहु^०) — ^d) K₂ D₁ 4 7 8 10 G₈ M₁ 2 2 Cn भारतानां K B₈ (by transp) यत् महत्; B₁ 5 D₁ 5 महाबल; S महाचम् (G₁ सुहुसुहु)

14 B₂ om 14 (cf v. 1 1) For sequence of S, of v. 1 11 S transp 14^{ab} and 14^{cd} — ^a) B (B₂ om) Dn D₅-7 ० 11 12 तत्, D₁-3 8 10 G₁ 8 M तदा (for तथा) S आचार्य (for पार्थ) — ^b) S प्रत्यगृह्ण पाटव — ^c) S पार्थस्य (for द्रोणस्य) — ^d) S समाह- (M₁-3 'प)त्य परतप

15 B₂ (of v. 1 1) S om 15 — ^b) B₁ Dn₂ D₆ 7 ० 11 12 सामं (for सान्त्व^०)

16 B₂ om 16 (cf v. 1 1) For sequence of S, of v. 1 11 — ^a) K B (B₂ om) Dn D₁ 8-9 8 10-12 स्मो (for स्म) D₅m उपितोस्मि — ^b) D₅m ० त्वत्प्रसा दादरिंदम C₆ s oit₆ प्रतिकर्म, C₇ प्रतिकर्म चिकीर्षव (as in text) — ^c) D₂ त, D₅m मे (for न) B₅ D₁ ० (by transp) कर्तुं न (D₆ मे) D₆ (by transp) कर्तुं नार्हसि कोप नः — ^d) K G₈ M₈ 'हुर्मद (K₂ M₈ 'द), D₁-3 'हुर्जय; G₁ 'हुर्मद

17 B₂ om 17 (cf v. 1 1) For sequence of S, of v. 1 11 — ^a) D₆ त्वया (for अह) Dn₂ D₁₁ 12 प्रहृते, D₄ प्रहत, D₁₀ प्रहृते; S तादृश; C₆ as in text — ^b) D₆ अह तव (for तेऽनघ) S (except G₁ 8) प्रहरेय तवानघ — Cn citos 17^{ab} as in text. — ^d) S क्षतुमर्हति (M₂ 5 अनुमन्यतां).

ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
 अप्राप्तोऽथ तान्यार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ १८
 ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
 अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ १९
 एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।
 समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २०
 तापुर्भौ ख्यातकर्माणापुर्भौ वायुसर्मा जवे ।
 उर्भौ दिव्यास्त्रविदुपापुर्भापुत्तमतेजसौ ।
 क्षिपन्तां शरजालानि मोहयामामतुर्नृपान् ॥ २१
 व्यसयन्त ततो योधाः सर्वे तत्र समागताः ।

18 B₂ om 18 (cf v. 1 1) For sequence of S, of v. 1 11 M om 18-19 — ^a) B₁ D₁₁ 12 अस्मिन्; D₆ अमौ; T G नु (for अस्मै) — K D₁₀ (hapl) om 18^a-19^a. — ^b) D₁ 2 'विंशति, D₂ G 'विंशतीन्; D₁ 3 'विंशति, C₇ as in text. — ^c) B₁ अप्राप्तान् (for अप्राप्तान्) T G एत् (for चय) — ^d) T₁ G₂ चिच्छेद लघुदसयान्

19 B₂ M om 19 (cf v. 1 1, 18) K D₁₀ om 19^{ab} (cf v. 1 18) For sequence of S, cf. v. 1 11 — ^a) Dn₂ T₁ G₂ शतं (for शरं) — ^c) D₁-3 अवाकिरन् D₆ रणे (for ततो) D₈ अनेयात्मा (for ततो द्रोण) — ^d) D₁₀ शीघ्रास्त्रव (for शीघ्रमस्त्र) D₆ T G₁ 2 हस्त; D₁ ० शस्त्र (for अस्त्रम्) B₃ D₁-5 T₂ G₂ प्रदर्शयन्, Dn₁ D₁₀ व्यदर्शयन्, D₁ ० उदीरयन् — After 19, N (S₁ missing) ins

१४४* ह्याश्च रजतप्रख्यान्कङ्कपत्रं शिलाशितं ।

अवाकिरदमेयात्मा पार्थ सकोपयन्निव ।

20 For sequence of S, cf v. 1 11 — ^a) D₁ 3 प्रवर्तिते, G₁ प्रवर्तते (for प्रवृत्ते) D₄ युद्धे (for युद्ध) D₂ एव प्रवर्तते बुद्धि M तत्तु युद्ध प्रवृत्ते आचार्यस्वाजुनस्य च — ^c) S विमुञ्चतो शरानुपान् — ^d) M₁-3 विविधान् (for विशिखान्) B₂ D₆ ० अस्त्रि (for दीप्त^०)

21 ^a) S उर्भौ विश्रुतकर्माणां — ^b) D₁ 2.4 7-9 शतं (for वायुं) S उर्भौ श्रमगतौ जवे (M₂ 8 रणे) — ^c) B₂ 4 D₆ ० 11 'विद्वांसौ (for 'विदुषी) S उभावतिरथौ लोके (G₁ 8 वीरौ) — ^d) D₆ ० उभावतुलतेजसौ (D₆ 'विक्रमौ), S उभौ परपुरजयो — ^e) G तान्शरान्द्रष्टा (for शरजालानि) — ^f) B₅ शृश, D₈ नरान् (for नृपान्) T₁ G₂ M₄ 8 क्षत्रियान्मोह आविशत्, T₂ G₁ 8 M₁ 2 क्षत्रिया

शरान्विभ्रजतोस्तूर्णं साधु साध्विति पूजयन् ॥ २२
 द्रोणं हि समरे क्रोड्यो योद्धुमर्हति फल्गुनात् ।
 रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुष्यत ।
 इत्यव्युञ्जनास्तत्र संग्रामधिरसि स्थिताः ॥ २३
 वीरौ तावपि संरन्ध्रौ संनिष्ठौ महारथौ ।
 छादयेतां शरत्रातेरन्योन्यमपराजितौ ॥ २४
 विस्कार्य सुमहत्पापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
 संरन्ध्रोऽथ भरद्वाजः फल्गुनं प्रत्ययुष्यत ॥ २५
 स नायकमयंजीलैरर्जुनस्य रथं प्रति ।

भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्रच्छादयत्प्रभाम् ॥ २६
 पार्थं च स महाबाहुर्महावेगैर्महारथः ।
 विव्याध निशितैर्वीर्णैर्मथो वृष्येव पर्वतम् ॥ २७
 तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः ।
 शत्रुघ्नं वेगवद्दृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ।
 विसमर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्वहून् ॥ २८
 नाशयञ्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ।
 तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः ।

C 4 1837
 B 4 53. 33
 K. 4 52. 52

मोहमाविशन्, Ms: क्षत्रियाणां महाभूधे — K₂ ins after 21 D₂ 4. 1-9, after 23^{ab}

945* अर्जुनं वा विना द्रोणात्क्रोड्यो योद्धु रणेऽर्हति ।

22 ^a) D₁-2. 7-9 विस्सयत (D₁ 3 'त) K रणे, B₂ तदा (for ततो) S व्य(G₁ 2 वि)स्यन्त जना सये — ^b) B₁ D_n D₁-1 8 11 12 ये तत्रामन्, D₁₀ ये च तत्र (for सवे तत्र) S द्रोणाजुनमनागमे — ^c) D₂ श्रीघ्न (for तूर्णं) B D_n D₂ 4-5 10-12 अपूजयन् (for पूज) S नराणां सृजता (T₂ G₂ 3 'णा सुजता, G₁ शाराणामसुवन्) वाक्य श्रूयते सुमहा (T₁ स महा, G₂ सुमहान्)स्वन

23 ^a) D₁ द्रोणं तु, D₁₀ द्रोणेन (for द्रोणं हि) — ^b) B₁ 3 D₁-1. 8 इच्छति (for अर्हति) S अयार्जुनात् (for फल्गुनात्) — After 23^{ab}, D₂ 4 1-9 ins 945* — ^c) S (except T G₂) गुरुं वै (for गुरुणा) B₁ D₁₀ यत्र युष्यत (D₁₀ 'ते), D₁ 2. 4 मद् यु (D₁ यो)व्यते (D₁ 'त), S चदयोचयत् (for यदयुष्यत) — ^e) D_n 2 D₁₁. 12 इति युवन्

24 ^a) D₂ तौ वीरौ (by transp) B₂ D_n D. 7 9 अति; B₂ D₁-1 8 2 10 अति; D₁₁ 12 अधि (for अपि) S तौ समीक्ष्य तु (G₁ 3 सु) नं — ^b) K B₂ मनिकृष्य, D₁ (m as in text) 2 'विष्टा, G₁ 3 महदां तां D_n D₁₁ 12 महाभुजौ — ^c) D₂ छादयतां S शरार्थैस्तौ — After 24, S ins

946* सयुगे सचक्रानेतो कालसूर्यात्रिवोदितौ ।

25 ^a) T₁ तनः; T₂ G₂ त (for सु) G₁. 3 M (except M₃) न विस्कार्य महत्पाप — ^b) T G₂ M₁. 2 4 3 (inf in as in text) 'नम (for 'मदम्) — ^c) B₁ 2 3 D_n D₁-5 8 10-12 मा (D₁ 3 म)द्वाजोय (D_n 1 'पि) मक्रुद्ध (B₂ D₁-2. 5 8 10 मरुद्ध), S मरुद्धस्तु (T G₂ सुमरुद्धस) तथा (T₂ G₁ M₆ तदा, G₂ ततो) द्रोण — ^d) N (S₁

missing) फाल्गुन (K₁ फल्गुण) B₁ D_n D₁-1 7 9 11. 12 प्रत्य (D₁ सम)विष्यत S (by transp) प्रत्ययुष्यत फल्गुन (M₁ पाडव)

26 ^a) S वार्ण (M₁ sup in 5 द्रोण) (for भानो)

B₁ 3 4 D_n 2 D₁. 5 6-12 T₂ M₁-3 प्राच्छादयत्, B₂ D_n 1 D₂ Cc आच्छाद S दिज (M₁ 2 द्विज) (for प्रभाम्)

27 ^a) B₁ 2. 5 D (except D₆) सु (for स) B₂ D₂ 'वाहो, B₁ D₁-2 'वाहु S अर्जुनस्तु तदा (T₁ G₂ तथा, T₂ G₂ ततो) द्रोण — ^b) D₁ 2 वेगेन च, G₁ 3 महावेगो (for 'वेगं) — ^c) S शतशो (for निशितैर्) — ^d) S धाराभिरिव पर्वत — After 27, S ins

947* कालमेव ह्योष्णात्वे फल्गुन समवाकिरत् ।

तस्य जाम्बूनदमयै दितैश्चापच्युतै शरै ।

प्रच्छादयद्रथेष्ट भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै ।

[(L. 2) T₁ G₁ 3 चित्रैर् (for त्रितैर्) — (L. 3) T₂ G₂ प्राच्छादयद् M₄ अभेयात्मा (for रथेष्ट)]

28 ^a) D₂ गाजीव — ^b) T₁ G₂ M₂ 4 5 आयस्य, M₁ 2 उद्यस्य (for आदाय) B₂ D₂ 6 T₁ G₁. 8 M₂ 4 5 चार्जुन, B₁ 5 D_n 2 D₁-1 7-9 11 12 फाल्गुन, T₂ G₂ सोर्जुन (for पाण्डव) — ^c) B₂ 4 5 D_n 1 D₂ 7 9 वेगवान् (for 'वद्) B₂ D₂ दृष्ट्वा, B₂ 4 दृष्ट, D₁₀ कृत्वा, M₁ सृष्ट्वा, M₂ सृष्ट, M₃ सृष्टो, M₄ सृष्ट (for हृष्ट) — After 28^{cd}, S ins

948* शोभते स्म महाबाहुर्गाण्डीव विकल्पन्धनु ।

— ^c) K B₂ D₁₀ तीक्ष्णान् (for चित्रान्) S शरांश्च विभ्रजश्चित्रान्

29 ^{ab}) B₂-1 D₂ 6 शमयन्, D_n 1 D₂ 2 3 10 नाशयन् D₁ शरजालानि S प्र (T G₂ प्रा)च्छादयदमेयात्मा मा (T₁ G₁ M₁ 5 'म)द्वाजरथ प्रति (M₄ तदा) — D₂ om 29^c-30^b, D₂ om 29^c-30^d — ^{cd}) B₂-1 D₂ 6 विमुक्तानि

C. 4 1658
B 4 59. 33
K 4 59 32

युगपदिक्षु सर्वासु सर्वशस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ३०

एकच्छायमिवाकाशं वाणेश्चक्रे समन्ततः ।

नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणैव संवृतः ॥ ३१

तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ।

जाज्वल्यमानस्य यथा पर्वतस्येव सर्वतः ॥ ३२

दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ।

स विस्फार्य धनुश्चित्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ ३३

अग्निचक्रोपमं घोरं विकर्पन्परमायुधम् ।

व्यशातयच्छरांस्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ।

(for विनिर्मुक्तै). S द्रोणचापविनिर्मुक्तान्वाणैर्वाणानवारयत्

30 D₄ om. 30^{ab}, D₂ 9 om 30 (cf v l. 29)

— ^a) S सरथो व्यचरत् (G₁ विचरन्) पार्थः — ^b) D₂

वभूव ह, S महारथ (for धनजय) — ^c) D₁ वाणेश्च (for

सर्वासु) — ^d) B₁ 2 D_n D₁₁ 12 S सर्वतोस्त्राणि, D₁ 2

सर्वतोस्त्राणि (for सर्वतोस्त्राणि) K B₃ 5 D₂ 4-6 8 10

दर्शयन्, S अवास्वजत् (G₁ M₅ 'किरत्) (for अदर्शयत्)

— After 30, S ins

949* आददान शरान्घोरान्संदधान च पाण्डवम् ।

विसृजन्त च कौन्तेय न स्म पश्यन्ति लाघवात् ।

31 ^b) B (except B₁) D₆ M₂ 4 5 धनजय, D₆ 7 9

स सर्वदा (for समन्तत) — ^c) D₁-5 7 9 10 G₁. 8 M₄ 5

ततो (for तदा) — ^d) G₁ 8 नीहारैरिव S पर्वत.

— After 31, S ins

950* मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपु ।

आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपु शरदाताचिप ।

क्षिपत् शरजालानि कौन्तेयस्य महात्मन ।

[(L 2) T G₂ 8 शरदाताचित (G₈ 'त)]

32 S om 32^a-33^b — ^c) B₁ 2 4 D_n D₁₁ 12 तदा

(for यथा) D₆ यथा जाज्वल्यमानस्य (by transp)

— ^d) B₂ D₆ सर्वदा

33 S om 33^{ab} (of v l 32) — ^a) D₁-4 स दृष्ट्वा

तु रणे पार्थ, D₆ (by transp) दृष्ट्वा पार्थस्य तु रणे — S

reads 33^{cd} after 34^{ab} — ^c) D₂ विस्फार्य च (for स

विस्फार्य) B₈ महघाप (for धनुश्चित्रं) B₁ D_n D₁-5

8-12 श्रेष्ठ (for चित्र) S विकृत्य सुमहच्च (G₂ M₁-2

वलवच्च) चाप. — ^d) N (mostly) 'निस्वन — After

33, S ins .

951* असकृन्मुञ्चतो वाणान्दृश्युः कुरवो युधि ।

दिक्षु सर्वासु विपुलं श्च्युत्वे चरत्सदा ।

द्रोणस्यापि धनुषोपौ विद्युत्स्वनितनिस्वन' ।

महानभूत्ततः शब्दो वंगानामिव दह्यताम् ॥ ३४

जाम्बूनदमयैः पुह्वैश्चित्रचापवरातिगैः ।

प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ३५

ततः कनकपुह्वानां शराणां नतपर्वणाम् ।

वियचराणां वियति दृश्यन्ते बहुशः प्रजाः ॥ ३६

द्रोणस्य पुह्वसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ।

एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ३७

एवं तौ स्वर्णविकृतान्निमुञ्चन्तौ महाशरान् ।

आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ३८

अभवद्विस्वयकर सैन्यानां भरतर्षभ ।

[(L 2) T₁ G₁ च रवस्तदा, T₂ G₂ -य जनैस्तदा (for चरत्सदा). M₄ 5 श्रूयते सुमहास्वन' (for the posterior half)]

34 S transp 34^{ab} and 34^{cd} — ^a) D₅m 7 9

अग्निचक्रमिवाविद्धं — ^b) B D_n D₆ 11.12 व्यकपत् (for

विक) S म(G₁ कुं)दलीकृतकामुंक्त (T₁ 'माहवे, T₂ G

'मघण) — ^{cd}) D₆ 10 तीक्ष्णान् (for तास्तु) D₆ समर'

(for समिति) S तान्विधूय (M₁ 2 'धूवव्) शरान्घोरान्

(T₁ G₁ 'न्द्रोणो, M₄ 'न्वेगान्) द्रोणोपि (T₁ G₁ घोरान्स)

समित्तिजय — After 34^{cd}, S (which om. 34^{ef}) ins

952* यभासे तिमिर व्योम्नि विधूय सविता यथा ।

— ^f) D₄ दीर्यतां (for दह्यताम्)

35 ^{ab}) D_{n1} corrupt. D₁ कुम्भे (for पुह्वै) B₁

D_{n2} D₁₀-12 'विनिर्गतं, D₂ 9 'परातिगै (for 'वरातिगै')

S तस्य जाम्बूनदमयैर्दक्षिणदिशिखोपमै — ^c) G₁ 8 M प्रच्छा

दयद् — ^d) K₁ तदा (for दिश) D₄-6 T G₂ M₂

प्रभा' (for प्रभाम्)

36 ^c) S वियद्गतानां चरता (T G₂ च तदा) — ^a)

D₁₀ नश्यते (for दृश्यन्ते) B D G₁. 8 M₄ 5 बहव (for

बहुशः) B D G₂ M₄ वजा', T₂ G₁ 2 M₁-8 प्रभा

(for प्रजा)

37 ^{ab}) K 'सक्तश्च, D₄ 7 9 'ससक्ता S शरासनात्

द्रोणस्य प्रभवति स्म सायका — ^c) T एक' (for एको).

K₁ D₁ 2 5 अदृश्य, K₂ अदृश्य; D₄ 7 9 आकाशे; D₆

अपश्यत्, S अपागात् (T₁ अपांगा, G₂ अभात) (for

अदृश्यत्) — ^d) K प्रकाश; D₄ दृश्यते (for आकाशे)

S प्रदृश्यते (M₄ दृश्यते स्म) महादारा. — After 37,

S ins

953* आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्कयः ।

38 ^a) S सुवर्णं (for तौ स्वर्णं) — ^b) T₁ G₂. 8

शरास्तयोश्च विवमुः कङ्कवर्हिण्वासमः ।
 पङ्क्त्यः शरदि स्वस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ३९
 युद्धं ममभवत्तत्र सुसंख्यं महात्मनोः ।
 द्रोणपाण्डवयोर्वोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४०
 तौ गजाविव चामाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
 शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४१
 तौ व्यवाहरतां शूरो संख्यौ रणशोभिनी ।
 उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४२
 अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्मुष्टाञ्जिलाशितान् ।
 न्यवारयच्छित्तैर्वाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४३

दर्शयन्त्रैन्दिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
 इषुभिस्तूर्णमाकारं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ४४
 जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
 आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः संनतपर्वभिः ॥ ४५
 दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजं महारणे ।
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फल्गुनः समयोधयत् ॥ ४६
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
 अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ४७
 ऐन्द्रं वायव्यमाभेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ।

C. 4 1575
 B. 4 53. 52
 K. 4 53. 75

शराञ्जितान्, T: Ms. १ शरान्वहन्, G₁ शितान्द्यारान्; M₁-३
 बहुन्नागान् (for महाशरान्) — *) D_० जावृतं (for मवृत)
 39 *) S transp शरा and तयो.. K वे, B₁-३ Dn
 D_{11.12} तु (for च) T: G₂ बहुदा, G₁ ३ बहुव (for
 विवमु) — *) B₂ D... T: G₂ पक्ति. (for पङ्क्त्य)
 K रन्दागा, T G₂ हमाना, G₁ ३ M मत्ताना (for स्वस्थाना)
 D₁ ३ पक्त्य निरमित्थानां, D₁ पक्त्यो हि शरक्काले — *)
 स्वगाना पञ्चिगामिव, S नारयानामिवाधरे
 40 *) B₂ तयोयुद्धं ममभवत्, S तत्तु युद्धं पुनर्वोरं (G₂
 M₁ महावोर, M₁ ३ महदोर) — *) D_० मरुत्तु सु, D_०
 सुमवृद्ध (for सुमरुत्तु) D. m. 7 ० S तयो मरुत्तुयोरिहत्
 (D: m. 7 ० योरनृत) — *) S अन्यद्रुवमच्चिलं च
 41 *) K समज्य, B₂ D_० मरुत्तु, B₁ D_० 10 मकुर्द्धा
 (for चामाद्य) B₂ मत्ताविव सुमकुर्द्धा, S महागजाविवा
 साद्य Cep cites मत्ताविव
 42 S reads 42 after 45 (G₂ M₂, after 955*)
 — *) K B₂ ३ D_० ६ ध्यावहरता, D₁ ३ ० न्यवहं, S
 व्य(G₂ ३) शरयता K शीघ्र, B₂ D₁ युद्धे, D₁ ३ D_{11.12}
 युद्ध, T₁ G₂ शीघ्रं (for शूरा) B₂ ३ D_० ६ तयो व्यच(D_०
 प्रह) रतां शूरा — *) S मनर्द्धा (for मरुत्तु) — *) D₁
 उदीरयता हि, D₁ उदीरयता, D_० उदीरयता S दिव्यानि
 (for समरे) — *) S ब्रह्मा(M₁-३ सर्वा; M₂ शस्त्रा-
 प्यस्त्राणि(for दिव्यान्य*)) — After 42, S ins
 954* पार्यन्तु समरे शूरो दर्शयन्वीर्यमान्मन ।
 म महास्त्रमहामान द्रोण प्राच्छाद्यच्छरैः ।
 [(L 2) M₁ ३ ३ महावाहुर (for हमान)]
 In S (which om. 46^{ab}), 954* is followed by 46^{ab}
 43 *) D₁ ३ om. तु D_० १-३ स तथा (for अथ तु)
 — *) D₁-२ १ ० शरामनात् (for शिला) — *) D₁ ३

D: निवारयत्, S अवारयत् (M₂ अवाकिरत्)
 44 *) B Dn D_० ६ 11.12 वीक्षमाणानां, D₁ ३ इदं
 मामान; D₂ ३ ३ m. १-३ शीघ्रमामान; S पुंश्रमानान — *)
 B Dn: D_० ११.१२ अस्त्रम्, D₁ ३ शस्त्रम्, D_० ३ शस्त्रम् (m as in
 text), G_१ उग्रम् (as in text) D₁ ३ D_० ३ पराक्रम D_०
 समन्युश्च पराक्रम — *) G₁ ३ श्रीमत्सु (for बहुभि)
 B₂ D_० ३ स, T G तु (for च)
 45 *) K T₁ G M₂ जयता वर, D_० T₂ M₁ ३ श्रीम-
 तेजम, M₁ ३ श्रीमदर्शन, G_० तिग्मं (as in text) — After
 45^{ab}, S (G₂ om. line 2) ins
 955* दिव्याद्य निशितैर्द्रोणं शरैः संनतपर्वभिः ।
 हृष्टं समभवद्द्रोणो रणशोण्ड प्रतापवान् ।
 — S om. 45^{ab}, G₂ M₂ om 45^{ab} also. — *) D₁ ३ सह
 क्रीडन्, S (G₂ M₂ om.) ममाक्रीडन् D_० १ ० अवारयत्तदा
 वीर — S reads 42 after 45 (G₂ M₂, after 955*)
 46 S om. 46^{ab} — *) K वै द्रोण, Dn D_० ११.१२
 वपंत, D_० च द्रोणो (for मुञ्चन्त) D₁ ३ दिव्यास्त्राणि
 विसुंचत — *) K D_० ३ प्र(D_० वि)सुंचत, B D_० ३ मारद्वाजो
 (B₁ भवेद्वाजा) (for मारद्वाज) Dn D_० ११.१२ तस्मिन्
 तुमुले रणे — *) T G₂ सहय (for संवार्य) — *) B Dn
 D_० १ १०-१२ फाल्गुन K₁ B₂ ३ प्रत्वं, K₂ प्रति (for
 सम) S पार्यो द्रोणमवारयत्
 47 *) B₂ अमृष्यतोस्, D₁ ३ जयपिणोस् (for अम
 पिणोस्) S अमृष्यमाणयो सरये — *) T G₂ वृत्रवासव*,
 G₁ ३ M बलिवासव* — After 47, S ins
 956* दर्शयेता महास्त्राणि भारद्वाजर्जुनौ रणे ।
 48 *) M₁ ३ वारुणम् (for वायव्यम्) D_० ३ repeats
 48^{ab} with v l वित्तैरेता सरासनात् (for ६) — *) B₁ ३ ३
 Dn D_० ११.१२ मुक्तमात्रं (for मुक्त मुक्त) B₂ D_०-३ ३ ३ च

G. 4 1577
B. 4 58. 52
K. 4, 59 75

द्रोणेन मुक्तं मुक्तं तु व्रसते स पुनः पुनः ॥ ४८
एवं शूरी महेश्वरौ विसृजन्तौ शिताञ्शरान् ।
एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ४९
ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां च शरीरिषु ।
पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ५०
ततो नागा रथाश्चैव सादिनश्च विशां पते ।
शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ५१
वाहुभिश्च सकेयुरैर्विचित्रैश्च महारथैः ।
सुवर्णाचित्रैः क्वचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५२
योधैश्च निहतैस्त्र पार्थवाणप्रपीडितैः ।
चलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५३

(for तु) S मुक्त मुक्त द्रोणचापात् — ^a) B (except B₄) D T₁ प्रसति (for 'ते)

49 D₈ om. 49^{ab} — ^a) K₁ शूर; B (except B₄) D₈ (m as in text) भूतौ, D₁ वीरौ, D₆ भूमौ (for शूरी) — ^b) D₄₋₆ सृजती नि; T G₂ विसृजेतां B₆ D₂ 8 10 G₁ 8 दाराच्छितात् (by transp), T G₂ M₃ क्षिताक्षितान्, M₄ क्षारान्यहन् — ^c) S अकुर्वां (T₂ 'वी')वा (for चक्रतुस्तौ) — ^d) S गगन (for आकाश)

50 ^a) D (except D₂ 6) T₂ G₂ तत्र (for ततो) — ^b) B₂₋₄ D₆ 6 पतिताना (for पततां च) B₁ 8 Dn D₁₁ 12 चै (for च). — ^d) G₁ वीराणां (for दाराणां). D₂ 7 (m as in text) 9 शुश्रुवे (for श्रूयते)

51 ^a) T₁ G₂ M₄ 5 रथाश्चाश्च, T₂ M₁₋₃ रथाश्चाश्च, G₁ रथा क्षशा; G₂ रथान्धान् (for रथाश्चैव) — ^b) B₁ 2 6 Dn D₁₋₃ 8 10-12 वाजिनश्च, D₈ (m as in text) समुद्भ्रान्ता (for सादिनश्च) — ^c) M₁ शोणिताक्षा B₈ D₄ 8 द्यराजत; S च (M₄ स) दृश्यन्ते — After 51, B₄ D₆ ins

957* अशोकानां वनानीव छानि कुसुमैर्नैव ।

रेखु पार्थशरैस्त्र तदा सैन्यानि भारत ।

52 ^b) B₈ D₁ 2 5 6 विचक्रैश्च, S निकृत्तैश्च (for विचित्रैश्च) — ^a) B₂₋₄ D₆ गजैश्च (for ध्वजैश्च) B₂₋₄ D₆ 6 अपि (for वि)

53 ^a) D₁₀ यानैश्च, M योधैश्च (for योधैश्च) — ^b) S 'वाणामि' — D₈ reads 54^{ed} after 53^{ab} — ^c) B₈ सुविप्रस, D₂ 7 9 10 T₂ G₁ 8 सुसभ्रांत; D₆ 6 सुविभ्रांत, C₀ सुविद्राण (for समुद्भ्रान्त)

54 ^a) S विधुन्वानौ. M₁ 2 कृतौ (for तु तौ) B₈ Dn D₁₋₁ 7-12 तत्र (for वीरौ) — D₂ (hapl) om.

विधुन्वानौ तु तौ वीरौ धनुषी भारसाधने ।
आच्छादयेतामन्योन्यं तितिक्षन्तौ रणेपुभिः ॥ ५४
अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ५५
प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
जेतारं देवदैत्यानां सर्पाणां च महारथम् ॥ ५६
अविश्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातिताम् ।
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विसयः ॥ ५७
अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुसमर्पणः ।
विचकर्प रणे पार्थो वाहुभ्यां भरतर्पम ॥ ५८
तस्य वाणमयं वर्षं शलभानामिवायतम् ।

from 54^b up to the prior half of line 2 of 958* D₈ reads 54^{ed} after 53^{ab} — ^c) D₂ 10 आच्छादयेतौ, S प्रच्छादयेताम् — ^d) K तितिक्षतौ, B Dn D₈ 6. 10-12 ततक्षतौ, D₁ 8 अन्वेक्षतौ, D₂ विक्षितौ, D₇ 0 वितक्षतौ; D₈ C₀ मत्क्षतौ, S दिक्षतौ B Dn D₁ 8. 6-12 रथे, D₂ क्षिते, S चरे (for रणे) — After 54, N (S₁ missing, D₂ om line 1 and prior half of line 2) ins

958* तयो समभवद्युद्धं तुमुल भरतर्पम ।

द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव ।

अथ धूर्णायतोस्सृष्टे शरैः सनतपर्वभिः ।

च्यदारयेतामन्योन्य प्राणघृते प्रवर्तिते ।

[(L 1) B₂₋₄ D₁ 8-9 लोमहर्षण (for भरत) — (L 2) K B₈ D₇ वृत्र; D₈ बल (for बलि) — (L 4) K B₈ न्यवार, D₂ अहार, D₈ विदार (for व्यदार). K₂ B₈ 5 D₂ 8 8 10 प्रवर्तते]

55 ^a) B₈ अतरिक्षे च (for अथान्त) — ^b) K₂ प्रपश्यता (for प्रत)

56 ^c) K B₂₋₄ D₆ देवमर्त्यानां; D₈ G₁ 8 सर्वे (D₈ देव)सैन्याना, T G₂ M सर्वदेवानां (for देव) — ^d) K नागानां, B₁ Dn D₇ 0 11 12 S सर्वेया K₁ महाहव; K₂ 'हवे, D₇ 0 'रमनां (for 'रथम्).

57 ^a) D₈ च शिक्षाणां, D₈ च क्षिप्यस्य; T G₂ सुशिक्षां च — ^b) K₂ हस्तपातितं; S दूरपातन (G₁ 'घातन) — ^c) D₂ 7 10 S आसीच्च, D₄ आसीत्सु (for अमूच्च). — After 57, S ins

959* तत्प्रवृत्त चिरं घोर तयोर्द्युद्ध महात्मनो ।

अवर्तत महारौद्रं लोकसंक्षोभकारकम् ।

58 ^a) B D₈ 6 ततो (for अथ). — ^d) Some MSS,

न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति मर्षितुम् ॥ ५९
 अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तदा ।
 दृष्टे नान्तरं किञ्चित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६०
 तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारणे ।
 शीघ्राच्छीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६१
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 युगपत्प्रापतस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिक्रात् ॥ ६२
 अवकीर्यमाणे द्रोणे तु शैर्गाण्डीवधन्वना ।
 हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३
 पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मधवान्समपूजयत् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ६४

ततो वृन्देन महता स्थानां रथयूथपः ।
 आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ६५
 अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
 पूजयामास पार्थस्य क्रोयं चास्याकरोद्भ्रशम् ॥ ६६
 म मन्थुवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।
 किरञ्जरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ६७
 आवृत्य तु महाबाहुर्वृतो द्रौणिस्ततो हयान् ।
 अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ६८
 स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णमपायाज्वनैर्हयैः ।
 छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ६९

C. 4 1300
 B. 4. 52. 78
 K. 4 53. 67

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

नरतर्षभ

59 ^a) K तत्र (for तस्य). — ^b) BD (except D10)
 Cn आयति, S अमवत् (for आयतम्) — After 59^{ab}, B
 (except B1, B3 marg) Dn Ds 7 11.12 1ns

960* दृष्ट्वा ते विस्मिता सर्वे माधु माध्विलपूजयन् ।
 — ^c) B (except B2) न्यन्य, Ds अग्रस्य, D1 S तस्य (for
 वायुः) — ^d) B (except B2) D1 S वायु, D1-4. 8 10
 तस्य, Dc राज्ञ (for अस्य) K शक्नोति स्त प्रमर्षितु

60 ^a) S अभीक्ष्ण (for अनिदा) — ^b) T1 G2 M1-3
 चाणान (for शरान्) B1 5 D1.c वि० D1 स. (for उत्),
 B D T1 G (except G1) तथा (D1 बहून्) — ^c) B1
 D11 12 दद्रे (for दृष्टे) D10 transp दृष्टे and नान्तर
 B D (except Dc) T1 G2 M (except M1) कश्चित् (for
 किञ्चित्) — ^d) K आदधतो, S आपततो

61 ^a) K च (for तु) B2 4 Ds अयास्त्र (B1 तयास्त्र,
 Ds अयास्य) युद्धे घोरे तु, S युद्धे तु कृतशीघ्रास्त्रे — ^c) Dn
 D11.12 शीघ्र (for शीघ्रात्) B D1-1 2 *तर (for *तरं)
 — ^d) K अत्रोदयत्, B (except B1) Dc M1.2 उदरेयत्

62 ^a) K1 द्रोणस्य (for युगपत्) — ^d) K1 पार्थस्य
 (for द्रोणस्य) D1 9 रथमनिधौ (for *मन्तिक्रात्)

63 ^a) Hypermetric! K B D1.8 अ* (K1 अ*),
 D1 9 S वि* (for अत्र*) Dn D11.12 कीर्यमाणे तदा द्रोणे,
 D1-4. 2 10 द्रोणव (D1 वि) कीर्यमाणे तु The text reading
 अवकीर्यमाणे (hypermetric!) is found only in MS
 No 472 of the Vishrambag Collection I of the Govt.

MSS library at this Institute (=H of Utgikar's
 Tent. Ed, cf. p 415 there) fully collated but not
 included in our app crit., it being an inferior
 misc-codex. — ^b) D2 2.7 9 T2 G2 *धन्विना (G2 *न)

64 ^a) D1 9 तस्यांभवत् (for पाण्डवस्य तु) B2 D1.8
 T G2 M (except M1) च (for तु) — ^b) N (except
 D1-8, S1 missing) मववा (for *वान्) B D प्रत्य (D2
 मप्र) पूजयत् — ^d) B2 वृत्तान्यत्र, B3 4 Ds तत्र तत्र, B5
 सर्वे तत्र, Ds नृत्यस्यत्र (for ये च तत्र) — After 64,
 S 1ns

961* द्रोण युद्धाणवे मम दृष्ट्वा पुत्रं प्रतापवान् ।

65 ^a) T G2 8 M रथिना (for रथाना) G1 रथयूथेन
 यूथप — ^c) S तु शैर (for सहसा) — ^d) B1 Dn
 D11.12 T2 पर्यवारयत्, M2 सम*

66 ^a) K कर्माणि (for तत्कर्म) — ^c) G3 अपि (for
 अस्य) S तदाकरोत् (for अकरोद्भ्रशम्)

67 ^a) D1-4 2 10 मोमर्षवश — ^b) K अस्या* (for
 अम्य*) — ^c) K मुचन् (for किरन्)

68 ^a) Ds S आवर्त्य (Ms आपत्य, Ms as in text)
 K M1.8 च, T G M2 4 5 स (for तु) — ^b) M1
 तमभ्ययात्, M3 तवोभ्ययात् (for ततो हयान्)

69 ^a) D2 अप* (for अपा*) — ^c) S *ध्वजरथो (for
 *ध्वज शूरो) — After 69, S 1ns

962* पराजिते रणे द्रोणे द्रोणपुत्रं समागत ।

सदण्ड इव रक्षास. कृतान्त समरे स्थित ।

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य खनवत्तदा ।
 योजयामास नवया सौर्च्या गाण्डीवमोजसा ॥ ८
 ततोऽर्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ।
 वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ ९
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
 रणमध्ये द्वयोरेव सुमहद्व्योमहर्षणम् ॥ १०
 तौ वीरौ कुरवः सर्वे ददृशुर्विस्सयान्विताः ।
 युध्यमानौ महात्मानौ यूथपाविव संगतौ ॥ ११
 तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ।
 शरैराशीविपाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १२
 अक्षय्याविपुत्री दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
 तेन पार्थो रणे शूरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १३
 अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।

जग्मुः परिक्षयं शीघ्रमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १४
 ततः कर्णो महत्त्रापं विकृप्याभ्यधिकं रथा ।
 अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १५
 तत्र चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते घनुः ।
 ददर्श तत्र राधेयं तस्य क्रोपोऽत्यवीवृधत् ॥ १६
 स रोपवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
 अवैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १७
 तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् ।
 त्वरिताः पुरुषा राजशुपाजहुः सहस्रशः ॥ १८
 उत्सृज्य च महाबाहुद्रोणपुत्रं घनंजयः ।
 अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपतजित् ॥ १९
 तमभिदुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 कामयन्द्वैरथे युद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०

C. 4 1922
E. 4 59 21

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

7 ^a) B₁ D_n D_{11.12} घनु श्रेष्ठः; D₄ घनु हृष्य, D₇ २ घनुष्यन्, Ca. r v घनूष्यद्वा (as in text) — ^b) B₁ D_n D_{11.12} अपकृत्य, B_{2.3} ३ D_{2.6} C₇ उपकृत्य, D_{1.2} जाकृत्य तु; D_{4.5} ३ 10 C₇ 17 अपकृत्य, D₉ व्युपकृत्य, T₁ व्यतिकृत्य, G₂ व्यपाकृत्य K₁ B₁ D_n D_{11.12} रथपन्नं, B₂ 2.5 D_{2.6} रथपन्नं, B₄ च वीर्यवान्, D_{1.2} नरपन्मात्, D₇ ९ महारथ, D₁₀ M₄ नरपन्नं; T G M₂ 2.5 नरपन्नं; M₁ परंतप — ^c) B D पुनरेवां, S पुनरस्य (for पुनरस्या) — ^d) T G₂ नमरे (for हृदये)

8 ^b) D₇ ९ विहस्य, T G₂ M₃ ६ प्रहस्यन् (for प्रहस्य) — ^c) S च तदा (for नवया) — ^d) K अंजसा (for अजसा) — After 8, S (except M₂) ins

967* च दृष्ट्वा क्रुद्धमायान्व प्रमिथमिव कुञ्जरम् ।
 क्रुद्धं समाह्वयामास त्रैणियुद्धाय भारत ।

9 M₂ om. 9-10 — ^a) S (M₂ om.) आह्वय (for आवृत्य) — ^b) T G₂ ३ *गत, G₁ M (M₂ om.) *हत (for *गमत्) — After 9^{ab}, T G₂ ins.

968* चिच्छेद तस्य पापं च सुतं चाभाप्रयस्य वै ।
 विच्युत्त निशितंश्चापि शरैराशीविपोषमै ।
 मोऽन्य रयं समास्वाय प्रत्यादादधिपुगव ।

— ^c) D₁₋₃ ६ वारणेनेव

10 M₂ om. 10 (cf. v l. 9) — ^c) B₂ D_{n1} D₁₋₁₀

एवं (for एव) — ^a) S (M₂ om.) रोम (for रोम)

11 ^{ab}) N (except K, S₁ missing) transp कुरव and दृश्युः D₃ विस्सयं गता (for विस्सयान्विता) . — ^c) B D (except D₇ ९) महावीर्यो (for *त्मानौ) — ^d) S द्विरदाविच B₂ D₅ संघृता, B₄ ३ संघृता, D₆ सहता

12 ^a) B₂(m as in text) D₆ 10 M₂₋₄ समा (M₃ *मं)जग्मतुः — ^b) S परस्परमर्षिं (G₁L₈ *जयंषि)णौ — ^c) B₂ D_{2.2.7} ९ S पावकं (for पन्नगै)

13 ^b) B₅ गादीवं च महद्वनु

14 ^a) K₁ ततो वाणा, K₂ M₅ ततो वाणान्, D₃ सुपवाणं (for पुनर्वाणा) — ^b) D_n D_{11.12} अप्यस्यतो, Ca अस्य (as in text) — ^c) D (except D_{2.7-10}) तूर्णम् (for शीघ्रम्) — ^d) D_{1.2} transp अधिक and अर्जुन

15 S om. from 15 to end of this adhy K₂ om. 15^a-16^b — ^a) K₁ B₁ D_{n2} D₉ 11.12 महात्राप — ^b) K₁ D_n D_{11.12} तथा (for रथा) — ^c) D₄ ज्यावातेन; D₅m ९ गोघाघातो; C₇ गोघातेन (for हाहाकारो)

16 S om. 16, K₂ om. 16^{ab} (cf. v l. 15) — ^a) B_{2.4} D_{n1} D₆ ३ 11 (m as in text) 12 ततद्; B₂ D₆ 10 अथ (for तत्र) K₁ D_{4.10} दधत् (for दधे) — ^b) B D_n D_{1.2} ३ ९-12 *व्य (B₄ *व्य, D₆ *स्य)वर्धत, D₄ *स्य-वर्धयत्, D₇ ३ *व्य (D₆ *स्य)वीवृषत् (for *स्यवी) D₉

विराट उवाच ।

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
 मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ १८
 एतेषां बाहुवीर्येण यदस्माकं जयो मृधे ।
 वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ १९
 यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिपः ।
 क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येव पाण्डवः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटः परमाभितुष्टः

समेत्य राज्ञा समयं चकार ।

17 For S of v 1 26 — ^a) B₂ s Cop आर्या , Co (of. Cv) अर्या (as in text) — ^b) K प्राप्ते काले; Cr प्राप्तकाल (as in text) K D₄ हि (for च) — ^c) B₄ D₁ २ पूज्यानां D₁₀ पूज्यतां चैव पूज्यार्हाः

18 For S of v 1 26 — ^a) B Dn D₁ s 10-12 गावश्चापि जितास्तथा (D₈ पराजिता.), D₈ s 0 गाश्चापि (D₈ श्वेव) विजितास्तथा

19 For S of v. 1 26 — ^a) B D (except D₈ १ ०) बाहुवीर्यं तद् (B₄ तु, D₁ च) — ^b) K यदास्माकं, D₄ यदस्माकं B₂ D₄ जयो रणे, D₅ रणे जय — ^c) B₁ s Dn D₁₁ 12 एव (for वयं) — ^d) K 'पुत्रे' छिरे — ^e) K₂ D₈ प्रसादयाम

20 For S of v 1 26 — ^b) K₂ B₄ उक्त B₂ s D₁ s-8 नराधिप — ^c) B₄ D₄-8 अर्हसि — ^d) B₄ D₅ ० 'श्मा ह्यसि पांडव

21 For S of v. 1 26 — ^a) K₂ परमाभितुष्ट, B₄ s D₈ प्रथम (B₂ 'म' प्रहृष्ट; D₅ परमग्रहृष्ट; D₁₀ प्रथमो भिरष्ट. D₄ ततो विराटोपि पराभिं — ^b) K राज्ञ; B (except B₄) D (except D₁ s-8 s 10) राजा — ^c) D₅ transp सर्वं and तस्यै — ^d) B (except B₂) D₅ ० 11. 12 'कोप D₅ देश च कोदा च पुरं महात्मा

23 For S of v 1 26 — ^a) B₄ Dn₁ D₁ s-7 ० मूर्धर्यतान्, D₂ तान्मूर्ध्नि D₈ मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय — ^b) B₄ D₁ २ समाहित्य; D₄ सश्लाघ्य च; D₅ सश्लिषश्च

24 For S of v 1 26 — ^c) B (except B₄) D (except Dn₁ D₈-7) स (for स-)

25 For S of v 1 26 K om 25^{ad} — ^c) B₁-s. s Dn D₈ 11 12 Cop सपालित, B₄ D₁₀ च पालित (for च

राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्यै

सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २१

पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
 धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २२
 समुपाघ्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ।
 युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २३
 नातृप्यदर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
 संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २४
 दिष्ट्या भवन्तः संग्रामाः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
 दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ २५
 इदं च राज्यं नः पार्था यच्चान्यद्वसु किञ्चन ।

पारित) Co oites पारित — ^a) D₁ s s अज्ञातेश्च B₄ D₁ s s ० च; D₁ तैर् (for वै) D₈ s दुरासव — After 25, D₄ १ ins

1143* पृच्छेऽहं कारणं किञ्चिदुच्यता तद्यथातथम् ।
 देवानामपि शक्तियो रूपप्रावर्तकारिणो ।
 मन्येऽप्यहं यथा पूर्वं रूपं वो नाधुना तथा ।
 यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ।
 रूपं कान्तिं यत् धैर्यं गुणा सर्वेऽप्यनीहृताः ।
 सूर्योद्भिद्वज्जाता यूयं देवोपमा क्षणात् ।
 युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यदौचित्योभिना गुणैः प्रीता सुरा ददुः ।
 धर्मदुर्गाप्रभृतयो रूपप्रावर्तकृद्गणान् ।

26 For S 800 below — ^a) B₄ D₂ १ transp च and राज्यं B (except B₄) Dn D₁ ०-12 पार्थाय; D₂-s च पार्था, D₁ पार्था मे, D₈ पार्था वो (for न पार्था) — ^b) B D (except D₂ s) अपि (for वसु) — ^c) B₄ D₁ s s ० यच्च वक्ष्यामि तस्कार्यं (B₂ तस्सर्वं) कान्तिये (D₈ अर्जुने)नाविशकया

For 15-26, S subst

1144* वैशंपायन ।
 (15^{ab}) तस्य तद्ब्रूचन श्रुत्वा मत्स्यराज प्रतापवान् ।
 (22^{ad}, 23) धनजय परिष्वज्य पादवानथ सर्वश ।

नमस्कृत्वा तु राजानं राजप्राज्येऽभियेचितम् ।

(24^{ab}) नातृप्यदर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।

(24^{ad}) संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् । [5]

(25^{ab}) दिष्ट्या भवन्तः संग्रामाः सर्वे कुशलिनो वनात् ।

(25^{ad}) दिष्ट्या च चरितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ।

(26^{ab}) इदं राज्यं च व. सर्वं यच्चान्ति वसु किञ्चन ।

विराट उवाच ।

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
 मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ १८
 एतेषां बाहुवीर्येण यदस्माकं जयो मृधे ।
 वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ १९
 यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिपः ।
 क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटः परमाभितुष्टः

समेत्य राज्ञा समयं चकार ।

राज्यं च सर्वं विससर्ज तसौ

सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २१

पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।

धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २२

समुपाग्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ।

युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २३

नातृप्यदर्शने तेषां विराटो बाहिनीपतिः ।

संग्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २४

दिष्ट्या भवन्तः संग्रामाः सर्वे कुशलिनो वनात् ।

दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ २५

इदं च राज्यं नः पार्था यच्चान्यद्वसु किञ्चन ।

17 For S of v 1 26 — ^a) B₂ s Cop आर्या, Co (of. Cv) अर्या (as in text) — ^b) K प्राप्ते काले, Cr प्राप्तकाल (as in text) K D₄ हि (for च) — ^c) B₄ D₁ २ पूज्यानां. D₁₀ पूज्यता चैव पूज्यार्हां.

18 For S of v. 1 26 — ^a) B Dn D₁ s 10-12 गावश्चापि जितास्तथा (D₈ पराजिताः), D₈ ३ ० गाश्चापि (D₀ 'क्षेव) विजितास्तथा

19 For S of. v. 1 26 — ^a) BD (except D₈ 7, 9) बाहुवीर्यं तद् (B₄ तु, D₁ च) — ^b) K यदास्माकं; D₄ यदास्माकं B₂ D₄ जयो रणे, D₈ रणे जय — ^c) B₁ 2 Dn D₁₁ 12 एव (for वय) — ^d) K 'पुत्रे 'ष्ठिरे. — ^e) K₂ D₈ प्रसादयाम.

20 For S of v 1 26 — ^b) K₂ B₄ उक्त B₃ 4 D₁ ६-८ नराधिप — ^c) B₄ D₄-० अहंसि — ^d) B₄ D₈ ० 'हमा ह्यपि पांडव

21 For S of v. 1 26 — ^a) K₂ परमाभितुष्टः, B₄ 5 D₀ प्रथम (B₈ 'म' प्रहृष्ट; D₈ परमप्रहृष्ट, D₁₀ प्रथमो-भिरुष्ट. D₄ ततो विराटोपि पराभि — ^b) K राज्ञ, B (except B₄) D (except D₁ ३-९ ९ 10) राजा — ^c) D₈ transp सत्रं and तसौ — ^d) B (except B₈) D₈ ० 11. 12 'कोप D₈ देश च कोश च पुर महात्मा

23 For S of v 1 26 — ^a) B₄ Dn₁ D₁ ३-७ ० मूर्ध्वेतान्; D₂ तान्मूर्ध्नि D₈ मूर्ध्नि तान्समुपाग्राय — ^b) B₄ D₁ २ समाश्लिष्य; D₄ स-श्लिष्य च; D₈ सश्लिष्यश्च

24 For S of v 1 26 — ^c) B (except B₄) D (except Dn₁ D₈-७) स (for स-)

25 For S of. v 1 26 K om 25^{ad} — ^c) B₁-२. ३ Dn D₈ 11. 12 Cop सपालित; B₄ D₁₀ च पालित (for च

पारित) Co citas पारित — ^d) D₁ २ ९ भजातैश्च B₄ D₁ २ ९ ० च, D₇ तैर् (for वै) D₈ ४ दुरासव — After 25, D₈ १ 118

1143* पृच्छेऽहं कारणं किञ्चिदुच्यता तद्यथातथम् ।
 देवानामपि शक्तिवो रूपप्रावर्तकारिणो ।
 मन्येऽप्यहं यथा पूर्वं रूपं वो नाधुना तथा ।
 यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ।
 रूपं कान्ति बल धैर्यं गुणा. सर्वेऽप्यनीहृताः ।
 सूर्योन्निरद्वयजाता यूय देवोपमाः क्षणात् ।
 युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यशौचतपोभिर्नो गुणैः प्रीता सुरा वदुः ।
 धर्मदुराप्रभृतयो रूपप्रावर्तकृद्गुणान् ।

26 For S see below — ^a) B₄ D₂ ७ transp च and राज्य B (except B₄) Dn D₁ ०-12 पार्थाय; D₂-९ च पार्था, D₇ पार्था मे, D₈ पार्था वो (for न. पार्था) — ^b) B D (except D₂ ९) अपि (for वसु). — ^{cd}) B₈ D₁ २ ९. ० यच्च वक्ष्यामि तस्कार्यं (B₈ तत्सर्वं) कौतेये (D₈ अर्जुने) नाविशकया

For 15-26, S subst

1144* वैशंपायनः ।

(15^{ab}) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजं प्रतापवान् ।

(22^{ad}, 23) धनंजयं परिप्लव्य पाण्डवानथ सर्वशः ।

नमस्कृत्वा तु राजानं राजत्राज्येऽभिषेचितम् ।

(24^{ab}) नातृप्यदर्शने तेषां विराटो बाहिनीपतिः ।

(24^{ad}) संग्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् । [5]

(25^{ab}) दिष्ट्या भवन्तः संग्रामाः सर्वे कुशलिनो वनात् ।

(25^{ad}) दिष्ट्या च चरितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ।

(26^{ab}) इदं च राज्यं च व. सर्वं यच्चास्ति वसु किञ्चन ।

प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं कौन्तेया अविशङ्कया ॥ २६
 उत्तरा प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः ।
 अथ द्रौपदिको भर्ता तस्याः पुरुषमत्तमः ॥ २७
 एतमुक्तो धर्मराजः पार्थमेक्षद्वनंजयम् ।

ईक्षितश्चाञ्जनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमत्रवीत् ॥ २८
 प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्क्षुपां दुहितरं तव ।
 युक्तश्चात्रां हि संवन्धो मत्स्यभारतसत्तमौ ॥ २९

C. 4 2925
B. 4. 71 29
K. 4. 77 0

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पट्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

- (26^{ad}) अविभक्तमतेज्यता नोऽरुण्डा कर्तुं नर्हय ।
 Colophon.
 वैदापायन ।
 विराटस्य वच धुम्गा पार्थस्य च नहामन । [10]
- (15^{ad}) उत्तर प्रत्युवाचेदमनिपजो युधिष्ठिरे ।
 (16^{ab}) प्रमादन प्राप्तकाल पाण्ड्यस्याभिरोचये ।
 वेजस्यो बलवान्पुत्रो राजराजेश्वर प्रभु ।
 (16^{cd}) उत्तरां च वरारोहा पार्थस्यानिग्रहनेन ।
 प्रणिपत्य प्रयच्छामन्तव तिष्ठा नमामहे । [15]
- (19^{ad}) वयं च सर्वे सामात्या हुन्वीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
 प्रमाद्य युपतिष्ठानो राजन्किं करवानहे ।
 (18^a) राजस्वममि मन्त्राने गृहीतन्नेन मोक्षित ।
 (19^a, 16^d) गतेया वाहुर्वीर्येण गावश्च विजितास्त्रया ।
 दुर्यो निजिता यन्नासमानेऽनितवेजस । [20]
 एष तस्मैवमकरो हुन्वीपुत्रो युधिष्ठिर ।
- (17^a) अर्ण्यां पूज्याश्च मान्याश्च प्रयुथेयाश्च पाण्डवा ।
 (17^b) अर्ण्यां ह्यश्वानिशापाश्च प्राप्तकाल च मे मतम् ।
 (17^{cd}) पूज्यन्ता पूजनीयाश्च नहानागाश्च पाण्डवा ।
 न ह्येते कुपिता शेष इमुंराशौविषोपमा । [25]
 तस्माच्छीघ्र प्रपद्याम हुन्वीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
- (19^a) प्रमादयाम नत्र ते सह पार्थमेक्षद्वनमि ।
 उत्तरामप्रव त्वा शिरश्चातामलट्टवान् ।
 जानाम्यहमिदं सर्वंनेया तु बलपौरुषम् ।
 वृष्टे च जन्म नहति फलगुणस्य च निरुमम् । [30]
 उत्तरास्याण्डवाप्युत्तरा विराटो तु यमोहित ।
 उत्तरा चापि सप्रेक्ष्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ।
 यतो विराट सामात्य सकृत्प्र मवान्धव ।
 उत्तरामप्रव कृत्वा शिरश्चाता कृता ऋलि ।
 न्यूना निपतितस्तूर्णं पाण्ड्यस्य ममीपत । [35]
 विराट ।
 प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
 प्रच्छन्नस्त्रपेयत्वात्प्रतिद्रेष्टुमर्हति ।
 शिरस्वामिप्रपञ्चोऽस्मि सपुत्रपरिचारक ।
- (20^{ab}) यदस्मान्निजानन्निरधिष्ठिस्तौ महीपति ।
 अबलस्य कृत सर्वमयुक्त प्राकृतो यथा । [40]

- (20^{ad}) क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मजो वन्द्युवन्सल ।
 यदिदं मामक राष्ट्र पुर राज्यं च पार्थिव ।
 सदण्डकोश विच्छेजे तव भृत्योऽस्मि पार्थिव ।
 वयं च सर्वे सामात्या भवन्त शरण गता ।
 वैदापायन ।
 त धर्मराज पवितं महीतले [45]
 सचन्धुवर्गं प्रसमीक्ष्य पार्थिवम् ।
 उवाच वास्यं परलोकादेशेन
 प्रनष्टमन्युर्गंतदोऽकमत्पर ।
 युधिष्ठिर ।
 न ते मय पार्थिव रिचते मयि
 प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् । [50]
 पृथग्प्रया सम्यगिहोपपादित
 द्विजैरमालैः सदसौध परिद्वै ।
 इमा च कन्या समल हवा भृशं
 समीक्ष्य तुष्टोऽस्मि नरेन्द्रसत्तम ।
 क्षान्तमेतन्महाबाहो यन्मां वदसि पार्थिव । [55]
 न चैव किंचित्पदयामि विहृतं ते नराधिप ।
 वैदापायन ।
- (21^a) ततो विराट परमाभितुष्ट
 (21^b) समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
 (21^c) राज्यं च सर्वं विससजे तस्मै
 (21^d) सदण्डकोश सपुरं महारामा । [60]
 Colophon.
 विराट ।
 यद्य वक्ष्यामि ते सर्वं मा शङ्कथा युधिष्ठिर ।
 इदं सनगर राष्ट्रं सचन सचध्वजनम् ।
 युष्मभ्य सप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ।
 अहं वृद्धश्चिरं राजन्भुक्तभोगश्चिरं सुखम् ।
 राज्यं दाया तु युष्मभ्य प्रवजिष्यामि काननम् । [65]
 [(L. 7) G₁ प्रचरित; M₁:₂ विच, M₃ दुश्चरित (for च
 चरित) — (L. 8) M₁:₂ अन्यद् (for अस्ति) — (L. 9)
 Hypermetric! G₁:₂ M₁:₂ निभक्तम् (for अवि) T₁ हि
 (for पृत्द्) — Colophon Adhy no T G M₁:₂:₃
 74, M₃ 73 — (L. 10) T G पार्थिवस्य (for पार्थस्य च).

विराट उवाच ।

किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितर मम ।
प्रतिग्रहीतुं नेमां त्व मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १
अर्जुन उवाच ।
अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन्सुतां तव ।

रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्ता पितृन्मयि ॥ २
प्रियो बहुमतश्चाहं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यपत्रं मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३
वयःस्थया तथा राजन्सह संतत्सरोपितः ।
अतिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकास्य चाभिभो ॥ ४

— (L 11) T₂ G₂ ३ अतिभीतो (for अभिपद्यो). — (L 14) T₁ G₁ 'करोन ; G₂ 'करोनि ; M₁ २ 'पातिन M₁ पाथायामिग्रकशिनि, M₂ 'स्वामिततेजसः — (L 15) G₂ M₁ प्रयच्छाम ; M₂ प्रदास्याम T₁ G₂ तुष्टा, T₂ शिष्टा. — (L 16) G₁ सर्वे वय च सामात्या ; G₂ वय सर्व सहामात्या, M₁ वय सर्व च सामात्या — (L 17) G₁ ३ प्रसाथाभ्युप — (L 20) M₁ २ विजिता (for निर्जिता) G₁ सर्वे (for यस्मात्) — M₁ ३ om lino 23-24 — (L 23) G₁ आयांश्चैवाभि', M₁ ३ अथांश्चैवाभि' — (L 32) T₂ उत्तर — (L 40) T G अज्ञानात् (for अयुक्त) — (L 41) M₂ अर्हसि — (L 45) G₁ ३ स (for त) — (L 47) T₂ G₂ परलोकदर्शी ; G₁ ३ M₂ 'वर्शन. — (L 50) M₁ आरमन (for मानसम्) — (L 52) T₁ M₁ २ सुहृदैश्च ; G₁ सवयोध ; M₁ ३ सचिवैश्च (for सहस्रैश्च). — (L 55) G₁ यथा ; G₂ M₁ ३ यन्मा ; M₂ यदा (for यन्मा) — (L 57) T₁ परमाभितृप्त ; G₂ 'भितृप्यन् — Colophon Adhy no T G M₁ १ 75, M₂ ३ 74 — (L 61) G₁ ३ तत् (for ते) — (L 64) G₂ अह वृद्धश्च राजेद्र ; M₁ अह वृद्धश्च राज्य तु G₁ भुक्तभोग प्रिय सुप्त, G₂ 'भोगसुखधर ; M₂ 'भोजयश्च वै सुख]

27 ^b) D₁ परतप (for धनजय) — ^d) D₁ ० 10 'सत्तम D₂ मत्स्थानां पुरुषर्षभ
28 Boforo 28, S road वैदा. — ^a) K₁ महाराज ; K₂ D₂ महाराज — ^b) D₂ धनजयमवैक्षत — ^c) D₁ ० स ईक्षितस्तदा भ्राता ; S ईक्षित (T₁ G₁ ३ 'तद्' चाहुंनो ज्ञात्वा — ^d) S (except M₁ २) मात्स्य — After 28, S (M₁ hapl om lino 2) ins

1145* वय वनान्तरास्थास्त न ते राज्य गृहामहे ।

किं तु दुर्योधनादीना राज्ञां राज्य गृहामहे ।

[(L 1) G₁ २ वनातासप्राप्ता ; G₂ वनादिह प्राप्ता, M₁ वनातरे प्राप्ता]

29 ^a) B₁ D₂ चैता, D₂ इमां (for राजन्) — ^b) D₁ मम (for तव) — ^c) T₂ G₂ हि (for च) D₁ D₂ चां, D₂ पृथ, Co r आयां (as in text). D₁ च (for हि) D₂ युक्त पद्मावयोरेप ; T₁ युक्तोय वा हि स' ; G₁ युक्तो हि

राजन्स', G₂ युक्तो प्रियादम', M युक्तो दि स' Co cites 29^a as in text — ^d) D₁ D₁-2.2.11.12 मत्स्यनारतयोरपि (D₂ 'योद्धा ; D₂ 'योरय), D₂ सवध कुटुम्बस्यो, S मा(T₁ G₂ न)स्वभारतपदायो ; Co. c r as in text

Colophon (S₁ M₂ missing) T G M₁ २ १.३ om. It — Sub-parvan B₁ २.१ D₁ २ २.० अभिमन्युप्रियाह', D₂ १ उत्तराप्रदान (D₂ 'दापन) ; D₁ परस्परप्रोक्तिमपाद् ; D₂ मत्स्यपाय D₂ उत्तरावरप्रदान — Adhy no (S₂ uros, words or both) K₁ 66, D₂ 65, D₂ 68, D₁ 62 — S'loka no. D₁ 37

67

 S₁ M₂ missing (for the entire adhy (cf v 1 1 64 29, 65 11) The MSS are completely ignored here, in the critical apparatus.

2 ^a) D₁ वयस्थया तथा राजन्, D₂ M₁ १ ३ रहस्ये च प्रकाशे च ; D₂ रहस्ये च प्रकाशे च — ^d) K₂ B₂ D₁ D₂ 11.12 T₁ विश्वस्तां, D₁ सहस्र

3 ^a) T₂ G₂ प्रियो (for प्रियो) B (except B₁) D₁ D₁ २ १-12 T G₁ पदुतमद् B D (except D₂ १ ० १) S (except T₂ G₂) आस (for अह) — ^b) D₁ S नर्तने (D₁ 'को) गीतवादिने (D₁ T₂ G₁ ३ 'वादिने)

4 ^a) S (except T₁) वयस्थया Co cites वयस्थया G₁ ३ अनया (for तथा) — ^b) D₂ सोह ; D₁ ३ 10 अह (for सह) — ^c) K इति, D₁ 4-०.१ 10 Co r अभि ; D₂ अवि- (for अति) D₂ ० T₁ G₁ M तत ; Cr ३ भवेत् (as in text) T₁ G₁ M₁ २ ३ अस्थाने ; G₂ तस्या (for स्थाने) — ^d) D₂ भवेत् (for तव) K D₂ चोभयो, B D₁ D₁ २ २.० ३ 10-12 वा विभो (B₁ वायुभौ) ; D₁ चाभिभो, S च (M₁ २ वा) प्रभो

5 ^a) D₁ D₂ न मत्रये, D₁-1 १ ० S Cr आमत्रये, Co ० n.३ निमत्रये (as in text) B₁ २-३ D₂ अह त्वा, B₂ D₁ D₁ 12 अय ते ; D₁ २.० हि त्वां ; D₂ ३ अह ते ; D₂ त्वां तु ; D₁ 10 अय त्वां, S त्वा हि (G₁ त्वाद्य) (for त्वाह)

तस्मान्निमन्त्रये त्वाहं दुहितुः पृथिवीपते ।
 शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तन्तसाः शुद्धिः कृता मया ॥५
 स्नुषाया दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
 अत्र शङ्कं न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६
 अभिपद्मादहं भीतो मिथ्याचारात्परतप ।
 स्नुषार्थमुत्तमं राजन्प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ ७
 स्वामीयो वामुदेवस्य साक्षादेवशिष्युर्थथा ।
 दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवावसोविदः ॥ ८
 अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशां पते ।

जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९
 विराट उवाच ।
 उपपन्नं कुश्रेष्टे कुन्तीपुत्रे धनंजये ।
 य एवं धर्मनित्यश्च ज्ञातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १०
 यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् ।
 सर्वे कामाः समृद्धा मे संवन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एष भुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो शुधिष्ठिरः ।
 अन्वजानात्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२

C 4 2-7
B 4 7-13
L 4 77 3

Co cites अह and त्वा Ds तस्मान्निमन्त्रयेथा — ¹) D1
 Ca दुहिता, Dr s Crp (Dor) दुहिता, Cr दुहितु (as in
 text) BLs दुहितुर्वापि, B2 Dn D2.1 11.12 दुहिता
 (D1 वा) ननुवापि, D. (hypermetr.cel) दुहितुर्वापि
 विरां, D1s दुहितुर्वापि, S दुहितुर्वापि (G1 पुत्रार्थं मे)
 विशा पते — ²) B (except B1) DL2.5 s S Ca मुद्, Ds
 मोद्, Ds मुद्, Co s मुद् (as in text) B (except
 B1) DL2.5 s S त्रिद्विष, D1.2 यद्विष, D2 त्रिद्विषा, Co
 as in text K1 दत्त, B1-2.5 DL2.5 sm.3 Ca rp दात,
 B1 Co दात, D2.5 Cr दात, S नन्ये, Co दात (as in text)
 — ³) K दत्त, B1-2 DL2.5 s 10 G1 ML2.5 s तस्य,
 Ca c r तस्य (as in text) K transp कृता and नया
 6 ⁴) K2 B1-2.5 G1 s M1 Co स्नुषायां, Ca r स्नुषाया
 (as in text) DL2 च (for वा) B1 Ds स्नुषाया
 दुहितुर्वापि वा Ca c r cito दुहितु — ⁵) D1 पुत्री, D2
 तुल्ये, ML2.5 पित्रे, Ca c r पुत्रे (as in text) D1 G1
 ML2.5 वा (for च) Ds पुत्रेण (for पुत्रे च) D1 मयि,
 Cr पुन (as in text) — ⁶) BL1.5 DL2.5.6 Cr अनि-
 त्सां, D1 r S Ca.c अतिपद्मा — ⁷) D2 तस्य, Co तेन
 (as in text)

7 ¹) K1 B1-2.5 Dn D1.12 Cs अनिज्ञापान्, B1
 Ds(m as in text) s अनिज्ञाकान् (cf. Cr), Co अतिपद्मात्,
 Cr अनिज्ञाकान् (cf. Ca), Crp अनिपद्मात् (as in text)
 — ²) B1-2 Dn D2-12 T G2 मिथ्याचारात्, Ca.c (cf.
 Cr) मिथ्याचारात् (as in text).

8 ¹) K स्वस्त्रियो, Ca.c स्वस्त्रीयो (as in text) — ²)
 K T2 G2 s त्रेपुसुतो D1 प्रिय (for यथा) D2 साक्षादेव-
 सुतोपम. — ³) M1 दयितश्च कृतस्तस्य — ⁴) B2 s
 सर्वांशेषु च कोविदः, Dn2 D1.12 पृष्ठं पृथक्को, S
 कृतवान्पृष्ठो.

9 ¹) Ds(m as in text) s रान (for वाहु)
 — ²) B1 Ds s अस्तौ, DL2 अय (for वै) — ³) B1
 D2 s तु, D2 अपि, T1 M अथ, G3 स (for च)

10 ¹) DL2.7-9 T1 G2 M2 s कुश्रेष्ट, D10 सर्वेभिर्द
 — ²) K1 DL2.3 G1 पुत्रो, B1 पुत्र B1 D2 जय, D1
 जय — ³) Dn1 D2 s 2.3 10 य एष, T1 यदेव, T2 G1 2
 मदेव, G2 M यदेव (for य एष) Ds धर्मनित्यश्च, G2
 धर्मनित्य च B1 एष धर्मश्च नित्यश्च, D2 य एष धर्मं नित्यश्च
 — ⁴) Ds M ज्ञातज्ञेयश्च, D1 T1 ज्ञातज्ञानश्च, T2 G1 2
 ज्ञातज्ञान च Ds T2 G1.2 M1 पाठव.

11 ¹) K DL2.5 Crp कृत, Co r कृत्य (as in text)
 G1 यत्कृत्यं च ते पार्थ — ²) D10 समृध्यतां — ³) K
 D2.5 s G3 च (for मे) M2 s भवान् (for ऽर्जुन)

12 ¹) Dn2 D10 राजेन्द्रो, G1 ML2.5 राजेन्द्र, M2 s मास्त्ये
 तु — ²) B2 DL2 s अन्वजानीत, B4 Ds अनुजानीत, B5
 Dn Dr 11.12 अन्वयासत्स्य, S अन्वजानत (G3 जानाच)
 (for अन्वजानात्स्य) Cs cp cito अन्वयासत्स्य, Co अन्व-
 जानात् ष्टका अनुनोत् अनुमतवान्। ष्ट B (except B2)
 DL2.5 s S सर्वं (for संयोग) — ³) S समये कृष्ण-
 मात्स्ययो

13 ¹) T G2 M2 (sup lin) दूतान्, G1 M1 s युक्त,
 G2 दूता, ML2 युक्त (for ततो) D10 transp मित्रेषु
 and सर्वेषु G1 सर्वेषु (for सर्वेषु) — ²) BL2.5 T1
 तामुदेव K च शीघ्रान्, B2 s Ds च पार्थिव, D1
 निमग्न, D2 च भारत, Ds च पाठवा — ³) Ds दूताश्च
 (for कौन्तेयो) — ⁴) D1 विराटश्चैव भारत, D2 कौरव्येपि
 विराटक — After 13, S ins a passage given in
 App I (No 60), ending with an addl. colophon
 (adhy no 76) — For a repetition of 13 (with
 v l.) in S cf. v. l. 14.

C. 4. 224B
E 4. 72. 13
K 4 77 19

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत ।
प्रेषयामामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३
ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४
तस्मिन्वसंश्च वीमत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
आनर्तेभ्योऽपि दाशार्हानभिमन्युं च पाण्डवः ॥ १५
काशिराजश्च शैब्यश्च ग्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ।
अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपते ॥ १६
अक्षौहिण्या च तेजस्वी यज्ञसेनो महाबलः ।

द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ १७
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
समस्ताक्षौहिणीपाला यज्ञानो भूरिदक्षिणाः ।
सर्वे शस्त्रास्त्रसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १८
तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
ग्रीतोऽभवद्दुहितर दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ १९
ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।
तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २०

14 Before 14, S ins वैश' — ^a) D₁ T₁ G₃ तत्र (for तत्र) — ^b) K D₃ उपप्लव्ये; B Dn D₁ १० ०-12 C₀ १ उपप्लव्य, S उपप्लव्ये — ^c) S वास चक्रुः पुरोत्तमे — After 14, T G₂ १ ins .

1146* विराटेन सपुत्रेण पूज्यमाना समावसन् ।
T G₂ १ cont. G₁ M (which om 15) ins, after 14

1147* वृत्तान्मित्रेषु सर्वेषु ज्ञातिसंबन्धिकेष्वपि ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ।
[= (var) 13 — (L 1) G₁ M ततो (for वृत्तान्)]
Thereafter G₁ M read 20, and T G₂ १ read 20^{ab}^{cd}
(cf. v 1. 20 also)

15 G₁ M om 15. — ^{ab}) B₁₋₃ Dn D₁₀₋₁₂ अभि-
मन्यु च, D₂₋₄ १-० तस्मिन्वससु B₄ D₃ ० स (for च)
— For 15^{abcd}, T G₂ १ subst

1148* अभिमन्यु समादाय रामेण सहितस्तदा ।
सर्वपादवसुस्यैश्च सवृत्त परवीरहा ।
शङ्खदुन्दुभिनिघोषैर्विराटनगर ययौ ।
followed by 20^{ef} — ^g) K D₇ १ हि, D₅ ० अथ (for
अपि) D₂ दाशार्हः; C₀ दाशार्हान् (as in text) D₄
आनित्येष्वाय दा'. — ^d) B (except B₄) Dn D₇ १ 10-12
आनयामास (for अभिमन्युं च) K₂ D₃ पाटव

16 S transp. 16-19 (G₁ M om. altogether 17^e-
18^b) and 20-24 — ^a) T₁ चैद्यश्च (for शैब्यश्च). — ^b)
T₂ G₁ २ M₂ १ १ भजमानौ; M₁ महारमानौ (for ग्रीयमाणौ).
D₂ S (except G₁) *ष्टिर. — D₃ 10 om (hapl.) 16^{cd}
— ^c) D₁ अक्षौहिणीसमायुक्तौ. — ^d) K₁ Dn D₁ २. १
० 11. 12 T₂ G₁ *वीपती.

17 For sequence in S of v. 1. 16. — ^a) B
(except B₄) Dn D₁₀₋₁₂ सहित (for तेजस्वी) S
अक्षौहिणीभि (G₂ *भ्यां) पांचाल. (G₃ M₃ *ह्य.). — ^b)

T₁ G₂ १ तिसृमिश्र, T₂ ते त्रिमिश्र, G₁ M त्रिमिरेव, C₀ ०
यज्ञसेन. (as in text) M₂ (sup lin) १ समन्वित. (for
महाबल') — After 17^{ab}, G₁ M₁ १ १ ins .

1149* सह पुत्रैर्महावीर्यैर्धृष्टद्युम्नशिरपिडभिः ।
G₁ M₁ १ १ (which om. 17^e-18^b) cont M₂ (om
line 1) ins after 17^{ab} T G₂ १ ins after 18^{ab} (T₂
ins line 1, for the first time, after 1149*)

1150* उपप्लान्य ययु शीघ्र पाण्डवार्थे महाबलाः ।
ततः शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
समीपमभिवर्तन्ते योधा यौधिष्ठिर बलम् ।
समुद्रमिच घर्मान्ते स्रोत श्रेष्ठाः पृथक्पृथक् ।
[(L 3) M₄ अभ्यवर्तत, M₅ अभिवर्तत — (L 4) G₁
प्रावृद्गाले यया सिधु (for the prior half)]
— G₁ M om. 17^e-18^b — ^c) K पिता (for सुता)
K₂ वीर (for वीरा:).

18 For sequence in S of v 1 16 G₁ M om
18^{ab} (of v 1 17) — After 18^{ab}, T G₂ १ ins 1150*
(cf. v. 1. 17) — ^c) B₄ समस्ताक्षौहिणीयुक्ता; S आ(T₂
G₃ अ)पूरयन्महीपाला. — ^d) G₁ M सर्वे पादुसुत तदा
— K₁ om 18^e, G₂ om. 18^{ef}. — ^e) B₁₋₂ 5 Dn₂
D₂ १. 11 12 T G₂ वेदावभृद्यसपन्नाः; B₄ D₁ सर्वशास्त्राश्च,
Dn₁ D₃ (m as in text) ० 10 Cnp वेदाध्ययन'. — ^f) T
G₂ transp सर्वे and शूरा. D₃ सर्वे युद्धविशारदा.

19 For sequence in S of v 1 16 (G₁ M read
19 after 1162*). — D₂ om. 19^{ab}. — ^a) D₁ १
समालोक्य (for अभिप्रेक्ष्य). G₁ M तत्रस्थाया (M₂ निवि-
ष्टायां) तु सेनायां — ^b) G₁ M मात्स्यो T G₂ १ पार्थो
ज्ञानभृतां (G₃ *वता) वर. — After 19^{ab}, B D (except
D₁₋₃ १) T G₂ १ ins .

1151* पूजयामास विधिवत्सभृत्सबलवाहनान् ।

अनाद्यष्टिस्तथाऋरः साम्नो निशठ एव च ।
अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतपाः ॥ २१
इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ।
आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोपिताः ॥ २२
दश नागसहस्राणि हयानां च शतायुतम् ।
रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् ॥ २३
वृष्ण्यन्धकाश्च ब्रह्मो भोजाश्च परमोजसः ।

अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ २४
पारिवर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ।
ततो विवाहो विधिवद्भृते मत्स्यपार्थयोः ॥ २५
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ।
पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वैश्वमनि ॥ २६
उच्चावचान्मृगाज्जम्बुमेध्यांश्च शतशः पशून् ।

C. 4 233
B. 4 72 28
K. 4 72 31

[T G₂ 3 यथाहं राजसत्तमान् (for the posterior half)]
— T om. 19^{cd} — ^a) G M श्रीतो दुहितर गृह्य प्र-
दावभिमन्यवे

20 S reads 20 after 1147* (T G₂ 2, however,
reads 20^f after 1148*) For S cf. v l 16 also
— ^a) S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — ^b) S (M₁ sup in)
प्रेषितेषु (M₁ orig प्रेषयत्सु) (for पार्थिवेषु). G₂ 3
इतन्तव — ^c) D₁ 2 अय (for तत्र) B₁ D₅ ० आगच्छद्
(for आगमद्) S महाबाहुर् (for वासुदेवो) — ^d) T₂
G₂ 3 बलानुव (for हला) — After 20^{cd}, T₁ G₃ ins

1152* वे वृता द्वारकामेस दृष्ट्वा वृष्णीन्महारथान् ।
उज्जु प्राञ्जलयत्त्र पाण्डवाना मत तदा ।

[(L 1) T₁ कृष्ण महाबल (for वृष्णीन्महा)]

T₁ G₃ cont. T₂ G₂ ins. after 20^{cd}

1153* तस्मिन्काले निशम्याय दूतवाक्य जनार्दन ।
दयितं स्वन्निय पुत्रं सुमद्राया सुमानितम् ।
Thereafter T G₂ 3 read 1148*

21 For sequence in S cf. v l 16 — ^a) S
(except G₂) अय (for तथा). D₃ शूर (for अरू) —
^b) Some MSS शानो — After 21^{ab}, D₁ 1 ins

1154* अन्वेऽपि ब्रह्मव. शूरा वृषा श्रीविपरायणा ।
विम्यन्केऽपि समाजगमु पाण्डवेभ्यो हितैपिण ।
while S ins.

1155* प्रशुन्नश्च महाबाहुरुत्सुकश्च महाबल ।
— ^a) K transp सह and मात्रा M₂ मात्रा (for मात्रा).
D₂ 1. 2 ० परतप — After 21, T G₂ 3 ins

1156* कृष्णेन सहिता सर्वे पाण्डवान्द्रुमागताः ।
22 For sequence in S cf. v l 16 — ^a) D₁ M
इन्द्रसेनयुत्ताश्चैव, G₁ इन्द्रसैन्यायुषैश्चपै — ^b) B₁ D₃
रथसै ; D₁ 2 रथैस्ते; D₃ रथाश्च K D₁ 2 तु समाहितै ;
B₁ सुसमावृते — ^c) T G₂ 3 उपेषु, G₁ M₁ 2. 4 प्रययु
T G₁ 3 सादिनः (for सहिता.) — ^d) D₅ ० सवत्सरमयो-
(D₅ सुयो)पिता.

23 For sequence in S cf. v l 16 — ^a) D₁ 5
m. 7 ० त्रिशत् (for दश) — ^b) B₁ रथाना (for हयाना)
B₁ 2 D_n D₁-1. 5 m. 6-12 दशायुत, B₂ 4 D₅ तथायुतं G₁
हयानां द्विगुणं तथा — ^c) B₁ हयानाम्, D_n 1 अश्वानाम्
(for रथानाम्). K अयुत, G₁ नियुत (for अर्बुद) B₁
T₂ तूष्ण — ^d) D_n 1 D₁ 0 निवृद्धं च, D₂ सर्वं चैव, G₂
नियुत च S (except G₃) पदातय

24 For sequence in S cf. v l 16 — ^a) B
(except B₅) D₁ 2 s. 6 G₁ 3 M शतशो, T G₂ ते सर्वे
(for ब्रह्मो) — ^b) D₁ 2 भोजाश्चैव महोजस — ^d)
B₁ 5 D₅ महामति, D₅ जनार्दन — After 24, T G₂ 3
ins a passage given in App I (No 61)

25 D_n 2 D_n 11 om. 25^{ab}. — ^a) B₅ D₁ 6 10 T₁
Ca c r परिवर्हं, D₅ परिग्रह. — ^c) D₃ दास्यो (for स्त्रियो)
— After 25^{cd}, D₂-3 1-9 ins a passage given in
App I (No 62), while T G₂ 3 ins.

1157* राजानो राजपुत्राश्च निवृत्ते समये तदा ।
यथाहं पाण्डवश्रेष्ठे ह्यवन्तन्तामिपूजिताः ।
आसन्न्यहृष्टमनसः पारिवर्हं ददुस्तदा ।

T₁ G₃ cont. G₁ M ins after 25^{cd}

1158* वैश्यापायन ।
तेषु तत्र समेषु राजानो वृष्णिभि सह ।

[T₁ तेषु तत्रोपविष्टेषु, G₁ सर्वेषु समवेतेषु T₁ G₁ 3
राजभि, M₁ (marg) राजन्वै (for राजानो) M₂ पाडवेषु
महारमसु]
— ^a) G₁ 3 M विवाहो विधिवद्वाजन् — ^c) B₁-2. 5 D_n
D₁-2. 6-12 S वृष्टे (G₂ चक्रिरे), B₁ D₃ निवृत्तो K₃
वृष्णिपार्थयोः, S कुरुमात्स्ययो

26 ^a) D₁ 2 S तत शंखा (G₃ M₁ 3 'ख') सृदगाश्च
— ^b) D₁ 2 गोमुखा D₁ दवरास, D₂ S डिडिमास K
D₁ 0 गोमुखो (K₂ 'लौ)दुवरास्तथा, B D₃ 5 ० ० पणवानक (B₁
'श्चापि)गोमुखा — ^c) K वाद्यान्यायुज्यमानस्य, D_n 1 D₉
पार्थैः संयुज्यमानाश्च (D₂ 'नेस्तु), D₂-1. 7 3 G₂ M₁ 2 4

सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २७
 गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
 स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सुताश्च सह मागधैः ॥ २८
 सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ।
 आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २९
 वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः खलंकृताः ।
 सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण यशसा त्रिया ॥ ३०
 परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलंकृताम् ।

सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३१
 तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थं धनंजयः ।
 सौभद्रस्यानवघाङ्गी विराटतनयां तदा ॥ ३२
 तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
 स्त्रियां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३३
 प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
 विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३४
 तस्मै सप्त सहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।

पार्थः स (D₄ तु) पूज्यमानस्य (D₄ *नेस्तु, D₈ *नास्तु), T G₈
 अभिमन्योर्विवाहे तु, G₁ पणवाश्च मृदगाश्च — ^a) G₂ ३
 M₁ ३ ४ मात्स्यस्य G₁ विनेदुस्तस्य वेऽमनि, M₆ व्यनद-
 न्यार्थवेऽमनि

27 ^b) D_{1,2} बहव (for शतदा) G₈ शतशस्त्रथा
 — ^c) G₁ ३ M भक्ष्यान्नभोज्यपानानि — ^d) D₂ अव; D₈
 उप, C₀ अभ्य* (as in text) G₈ प्रभूतान्याकारयन्

28 ^b) D₈ १ 12 T₂ नट (for नटा) — ^c) D₀ चापि
 (for तान्) D₄ १ ० उपातिष्ठत तत्रैव — After 28,
 S ins

1159* स्त्रियो बृह्ना कुटुम्बिन्य उत्सवज्ञाश्च मङ्गलैः ।
 द्वौपद्यन्त पुरे चैव विराटस्य गृहे स्त्रिय ।

[(L 1) T₂ G_{1,2} M₈ मङ्गलै (for मङ्गलै.)]

29 ^a) K₁ सुदोष्णा D₀ G₁ ३ M तु (for च)
 — ^b) B₁ ३ D₄ १ (m as in text) ० च पुरस्त्रिय, S केचला
 स्त्रिय — ^c) S चारुपीनाग्य

30 Dn₁ om 30^b-31^a K₁ (hapl) om 30^c-31^b
 — ^c) Dn₂ D₄ 11 12 सर्वास्ता, D₈ सर्वाभ्यश्, G₁ सर्वासा
 (for सर्वाश्च) K₂ B Dn₂ D₂ २ ६ १ ०-12 G₈ M₄ ३ Cn ३
 अभ्यभवन्, D₈ T₂ अभ्यद्रवन्, D₈ चाभवत्, T₁ अभ्यजयत्,
 G₁ अभवत्; G₂ अभ्यद्रवत्, M₁ (sup lin) अप्यभवन्,
 Ca. c as in text D₀ T₂ G₂ कृष्णां — ^d) D₂ यशसा,
 S चपुपा (for यशसा) D₈ T₂ G₂ स्त्रिय, C₀ त्रिया
 (as in text)

31 K₁ om 31^{ab}, Dn₁ om. 31^a (of v l. 30)
 — ^a) D₁ २ तस्यु; T G₂ ३ M₁ ४ ५ श्लाघ्यां, G₁ तां च
 (for तास्तु) — ^b) D₈ यशस्विनी, G₂ अनदिता (for
 अलहृता) — ^c) M₂ दाचीम् (for सुताम्) — T₁ ins
 after 31 G₈, after 1162*

1160* धौम्यो महपिभिक्षत्र समाधाय च पावकम् ।
 शुद्धाव विधिवद्विद्वान्पाण्डवानां पुरोहित ।
 T₁ cont. T₂ G₂ ३ ins after 31

1161* शृङ्गार तु समादाय सौवर्णं जलपूरितम् ।
 पार्थस्य हस्ते सहसा सतामिन्दीवरेक्षणाम् ।
 स्त्रुपार्थं प्राक्षिपद्द्वारि विराटो वाहिनीपति ।

[(L 1) G₈ कलदा (for शृङ्गार)]

32 ^b) B₁ ३ ४ M₁ २ ४ महारमन; T G M₈ महामना
 (for धन). — ^c) Dn₁ आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यो, D₈ *द्रसाध
 बीभत्सु, G₁ नयत्यक समानीय — ^d) D₈ T₂ विराटस्य
 सुता तदा.

33 ^a) T गृहीत्वा तु; G₂ महातेजा (for महाराज).
 — ^c) D₄ transp स्त्रुपा and ता G₁ सुतां (for स्त्रुपा).
 D₀ स (for तां) B₄ *गृह्णास; S *गृह्णान. (for *जग्राह)
 — ^d) G₈ धनजय (for युधि*) — G M ins after 33.
 T₁, after 1174*

1162* द्रुपदश्च विराटश्च शिष्युण्डी च महायशः ।
 काशिराजश्च शैब्यश्च धृष्टद्युम्नश्च सात्यकि ।
 सप्तैतेऽश्रोहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणा ।
 परिवार्यं पाण्डव सर्वे निवेश चक्रिरे तदा ।

Thereafter G₁ M road 19, while G₂ repeats 19^{ab}
 (v l तत्रस्याया तु सेनाया for the prior half), followed
 by 19^{ad} On the other hand, after 1162*, G₈ ins
 1160*, and thereafter repeats 19^{ab} (with v l as in
 G₂), followed by 19^{ad}

34 ^a) D₈ प्रत्यगृह्णाच्च; D₇ ३ परिगृह्य च K D₈ तु
 ता, T अथ तां; G₁ उत्तरा (for च ता) G₂ ३ M सुदा
 गृह्योत्तरा पार्थ — ^b) G₁ M आनाय्य च जना — After
 34, T₁ ins

1163* धौम्यं शिष्यैः परिवृतो भानुमानिव रश्मिभि ।
 T₁ cont G M ins. after 34

1164* ततो विवाहो चतुधे स्फीत. सर्वगुणान्वितः ।
 सौभद्रस्याद्भुतश्चैव पितृस्त्वव पितृस्त्वदा ।

[(L 1) T₁ M_{2,4,5} चतुधे G₂ स्थित. (for स्फीतः)]
 G_{2,8} cont. T₂ ins after 34

द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहु धनं तदा ॥ ३५
 कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३६
 गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।

भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ३७
 तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
 नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३८

C. 4. 236
 B. 4. 72-3
 K. 4. 72 E.

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तपष्टिनमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

॥ समाप्तं वैवाहिकपर्वे ॥

॥ समाप्त विराटपर्वे ॥

1165* बौम्यं दिव्यैः परिवृतो जुहावाग्नौ विधानत ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कुर्वन्मौमत्र पाणिमग्रहीत् ।
 Thereafter G₂ 2 repeat 32^a-33^b Then G₂ 3 cont
 T₁ G₁ M ins. after 1164*

1166* ततः पार्यायं मह्यो मान्स्वराजो धनं महत् ।
 35 ^a) D_{1.2} T G₂ घन, D₃ ददौ (for प्रादाद्) D_{1.2}
 T G_{2.2} विध (for घन) K D_{1.2} 2.10 T तथा (for
 तदा). G₁ M विराट. प्रददौ तदा — After 35, D_{1.2} 3
 T G₂ 3 ins

1167* प्रादान्मत्स्यपविर्हृष्टं कन्याधनमनुत्तमम् ।
 [G₂ प्रादान्मात्स्यं प्रहृष्टोय D_{1.2} 3 श्रीत्यर्थमभिमन्यवे
 (for the posterior half)]

T₁ G₂ 3 cont. G₁ M ins after 35

1168* परिवर्हं च पार्यस्य प्रददौ मत्स्यपुगव ।
 कृष्णेन सह कान्तेयः प्रत्यगृह्णाद्यभूतवत् ।
 [(L 1) M परिवर्हं — (L 2) G₁ प्रतापवान् (for
 प्रभूतवत्)]

On the other hand, B D (except D₁₋₂ 3 10) ins
 after 35

1169* हुन्वा सन्यक्तमिन्द्राग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ।
 राज्यं बलं च कोशं च सर्वमानानमेव च ।
 [(L 1) D_{1.7} 9 द्विजानय (for द्विजन्मनः) — (L 2)
 D_{1.7} 9 सदृढकोश (for बलं च कोशं)]

B₄ D₁₋₇ 3 cont

1170* न्यवेदयन्पाण्डवेभ्यो विराटः प्रीतिमास्तदा ।

36 ^a) G₁ दत्त्वा रत्नानि सर्वाणि — ^b) D₃ T₂ G₂ 2
 M₅ राजो (for 'पुत्रो)

37 ^{ab}) K B₄ D₂ 3 transp रत्नानि and वस्त्राणि
 D₅ वासासि (for वस्त्राणि) T₂ विविधानि च रत्नानि, G₁
 तथा सुवर्णरत्नानि (for ^a) — Dn₁ (hapL) om 37^{cd}
 — ^c) D₁ भूषणाना D_{1.7} 9 रत्नानि, D₃ चित्राणि; S
 सर्वाणि (for मुख्यानि) D₅ भूषणानि परार्थानि — ^d)
 K₂ G₁ विविधानि (for शयनानि) — After 37, T₂
 G₃ ins *

1171* पट्टवासाणि चित्राणि दासीदाम्भान्यहृन्ददौ ।
 T₃ G₃ cont T₁ G₂ ins after 37

1172* नागरान्प्रीतिभिर्दिव्यैस्त्वर्षामास भूपति ।
 [T₁ प्रीतिदैर्, T₂ बहुभिर्, T₂ द्रव्यै (for दिव्यै)]
 On the other hand, N ins after 37

1173* भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।
 [B₄ D_{1.2} 3 6.2 दिव्यानि, D₃ स्त्राद्यानि, D_{1.7} 9 मुख्यानि
 (for हृद्यानि) K D₅ सुरभीणि (for विविधानि)]

38 ^b) B_{1.2} D₃ G₁ (inf lin) *जनाकुलं, B₂ हृष्टं पुष्टं
 समाकुलं, B₄ *जनान्वितं, Dn D_{1.2} 10-11 G₂ 3 *जना (Dn₁
 *जनैर्)युत्, G₁ कृतवन्तो यदुत्तर — ^c) B₄ मत्स्यराजस्य
 नवन, D₅ मत्स्यराजस्य शुशुभे, G₁ युधिष्ठिरस्य राजस्तु
 — ^d) G₃ M_{1.2.4} (sup lin as in text) *पैत्रैः. D₅
 नगरं वै महात्मनः; D₅ शुशुभे लेखर यथा, Cep लेखर
 भरतर्षभ — After 33, T G₂ 3 ins

1174* सुरोहितैरमात्यैश्च पौरैर्जानपदैरपि ।

विराटवृषति श्रीमान्सौभद्रायाभिमन्यवे ।

तां सुतामुत्तरा दृष्ट्वा सुसुदे परम तदा ।

Theroafter T₁ ins 1162*, and cont

1175* एव वृत्ते विवाहे तु पार्थसूनो. परतप ।

पुराद्वहिरुपश्राव्य ऊपु पाण्डुसुतास्तदा ।

T₁ cont T₂ G₂ 3 ins after 1174* G₁ M, after 38.

1176* जनमेजय ।

वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिर ।

तत्सर्वं कथयस्वैह कृतवन्तो यदुत्तरम् ।

[(L 1) T₁ G₂ धर्मात्मा (for हृष्टात्मा) — (L. 2) G₁ पाञ्चाश्र महात्मान. (for the prior half).]

Colophon (S₁ M₂ missing) — Sub-parvan D₂ उत्तरगोमह — Adhy name K B D₂-a. 11 12 G₂ 3 M₁ 2 4.5 अभिमन्युविवाह, D₂ G₁ उत्तराविवाह; D₂ विवाह, D₁₀ अभिमन्युत्तराविवाह — MSS mostly add समाप्त after the major parvan, sub-parvan, or adhy. name, some add it twice. — Adhy no (figures, words or both) K₁ D₂ (as in text!) 67 (D₂ in words 91), B₂ 70, D₂ 65, D₂ 69, D₂ 63, S 77 — *S'loka no* D₁ 40, G₂ 62

After the colophon, K₁ ins विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ता. । धौम्यशिक्षा । विराटनगरप्रवेश. । रूपविन्यास । मल्लयुद्ध । कीचकवध । उत्तरनिर्याण । कुरुभिर्गीमह. । आयुधवर्णन । कुरुभिर्युद्ध । कुरुपराजय । युधिष्ठिराभिषेक. । वासुदेवाभिगमन । अभिमन्युविवाहश्चेति । Then follow the stanzas (of. 1. 2 134 f.)

1177* चतुर्थमेतद्विपुल वैराट पर्ववर्णनम् ।

अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाना महात्माना ।

सप्तपट्टिस्थो पूर्णां श्लोकानामपि मे शृणु ।

श्लोकानां द्वे सहस्रे तु त्रीणि श्लोकशतानि च ।

पर्वण्यस्मिन्समाख्यात संख्यान परमर्षिणा ।

विराटपर्वे देयानि वासांमि विविधानि च ।

शुभमस्तु । Then it cont अस्यानूद्योगपर्वं भविष्यति ।

यस्याय प्रतिसधि. । परसुद्योगपर्वं । तस्याय आद्य. श्लोक. ।

1178* कृत्वा विवाह तु कुरुप्रवीरा-

स्तदाभिमन्योर्मुदितस पक्षा. ।

विश्रम्य चत्वार्युपस प्रतीताः

समां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥,

the first st of the Udyogaparvan

— K₂ ins after the colophon, the latter part of the last passage, namely, from अस्यानूद्योगपर्वं up to ततोऽभिजग्मुः, and then it onumerates Vṛttantas as

in K₁, followed by 1177*, then it cont शुभाय भवत्विवद परं । सवत् १८२८ ज्येष्ठमासे शुभे कृष्णपक्षे १० श्रुगुवासे दिविकृत मिश्र जयकृष्ण नगरभरतपुरमध्ये । शुभमस्तु । मगल ददातु ॥

— D₂ ins after the colophon इत् परसुद्योगपर्वं । तस्यायमाद्यः श्लोक । Then follows 1178* (with v 1 'मुदिता' सपक्षा । विश्रम्य रात्राद्युपसि प्रतीता) And, finally श्रीराम ॥ ॐ तस्यत् । ॐ तस्यत् । ॐ तस्यत् ॥ समाप्तोऽय ग्रन्थ ॥ श्रीयजनाथदेवदामेणो लिपिरिय पुत्रक च ॥ यत्नेन लिखित ग्रन्थ यश्चोरयति मानय ।

शूकरी तस्य माता च पिता तस्य च गर्दभ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ गुरवे नमः ॥ यथा एष्ट तथा लिखित लिखको नास्ति दोषकम् । श्रीश्रीराम ॥

— D₂ ins after the colophon 1178* (with v 1). It is dated सवत् १९७० समये येष्ट चदि १२

— D₂ ins after the colophon अतः परसुद्योगपर्वं । तस्य प्रतिसधि * * * क, then follows 1178* (with v. 1) Then it cont (of 1. 2 134 f.).

विराटपर्वण्यय संख्यान व्यासेनोक्त महात्माना ।

अध्याया. सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संखयया ।

द्वे * * * सहस्राणि श्लोका पञ्चशतानि च ।

अस्मिन्विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ता । धौम्यशिक्षा. । विराटनगरागमन । रूपविन्यास । समाप्रवेश । जीमूतवध । कीचकाना वध । चारप्रत्याचार. । त्रिगतं सह गोमहे युद्ध । उत्तरवाण्य । शमीगमन । आयुधवर्णन । कुरुभिर्युद्ध । कुरुपराजय । विराटसभाया पांडवदर्शन । अभिमन्युविवाह. । इति वृत्तान्ता । सवत् १७०० वर्षे वैशाखमासे शुक्रपक्षे पौर्णमास्या पुण्यतिथौ शनिवागरे लिखितमिद पुस्तक ।

यादश पुस्तके एष्ट तादृशं लिखित मया ।

यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥

परोपकाराय भटसोहनेन लिखितमिद पुस्तकम् । श्रीरस्तु कथकस्य ॥

— D₂ ins. after the colophon. सवत् १७१६ वर्षे भाद्रपदे मामि शुक्रपक्षे प्रतिपदाद्यो लिखितमिद पुस्तकम् । जीवेनात्प्रपठनार्थं । शुभमस्तु ॥

— D₂ ins after the colophon अस्यानतरसुद्योगपर्वं भविता । तस्याय अभिसधि. । Then follows 1178* (with v 1), and, finally: अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ता. । भग्नात्वास । धौम्यवाक्य । आयुधन्यास । विराटनगरे प्रवेश. । जीमूतवध । कीचकवध । दक्षिणगोमह । उत्तरगोमह । अभिमन्युविवाहश्चेति वृत्तान्ता । सवत् १७४५ वर्षे सह कृष्ण ७ लेख पूर्ण ॥

— D₁ ins after the colophon 1178* (with v. 1.), then विराटपर्वण्यय संख्यान व्यासेनोक्त महात्माना ।

विराटपर्व

अध्याया सप्तविंशत्या तत्रैवात्र सत्यया ॥

द्वे चैवात्र सहस्रे तु श्लोका पञ्च शतानि च ॥

Then the वृत्तान्ता The MS is dated सवत् १५२३ वर्षे वैशाख शु २ नृगुवारेऽप्येह राजपुरप्रामवास्तव्यमेवाड-
पठितजागाकेन विराटपर्वस्य लिखितम् । शुभमस्तु ॥

— D₃ ins after the colophon 1178* (with v 1),
and the वृत्तान्ता The MS is dated सवत् १५२५
वर्षे फा० वदि ९ भौमे And finally (cf 1 2 135)

अध्याया सप्तविंशत्या तथा द्वौ प्रतिसत्यया ।

श्लोकाना द्वे सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥

— D₂ has after the colophon 6 stanzas of *phala
s'ruti*, followed by 1178* (with v 1.), then enu-
meration of adhy and s'lokas as in D₁, then
follow the वृत्तान्ता, as in D₀ No date.

— D₁ has after the colophon the foll. s'lokas

भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयत ।

श्रद्धानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यक्षेपत ॥

चतुर्थमेतद्विपुलं विराटपर्वं वर्णितम् ।

अत्रापि परिमहयानमध्यायाना महात्मना ॥

सप्तपट्टिस्था पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु ।

श्लोकाना द्वे सहस्रे तु तथा पञ्च शतानि च ॥

Then again 4 stanzas of *phalas'ruti*

— D₁₁ is after the colophon, 1178* (with v 1)

— T₁ ins after the colophon

करकृतमपराध क्षतमहति संत ।

धूपगुंठ शकरपत्रादिना विराटपर्वं सपूर्णं । सीता-
लक्ष्मणभरतदाशुभहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नम ॥

— T₂ ins after the colophon इति विराटपर्व समाप्त ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीरामार्पणमस्तु ॥

— G₁ ins after the colophon हरि. ओम् । विराटपर्वं
सपूर्णं । रक्ताक्षिवर्षे मीनमासं नाला तेदि सुब्रह्मण्येन लिखित
विराटपर्वं । सुब्रह्मण्यस्वामिने नम । वेदातशास्त्रिण अय पुस्तक ॥

— G₂ ins. after the colophon हरि ओ । विराटपर्वं
समाप्त । हरि ओम् शुभमस्तु ॥

— G₃ ins after the colophon श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे
नम । हरि ओम् ॥

— M₁ 1 ins. after the colophon विराटपर्वं समाप्त ।
शुभ भूयात् ॥

— M₂ ins after the colophon विराटपर्वं समाप्तम् ।
श्लोक ३५०० । १००६ आमत धनुमास १४ आ तेदि पृच्छति तीर्तुं ।
अनेन विराटपर्वलेखनेन श्रीमन्मध्वान्तर्गतश्रीगोपालकृष्ण प्री-
यता । श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु । यस्कीर्तन यच्छ्रवण यदर्हण
यद्दन्दन यत्स्मरण यदीक्षण । लोकस्य सद्यो विधुनोति कलमप ।
तस्मै सुभद्रध्वसे नमो नम ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यश ।

केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

ग्रन्थ मल्लेचेरियुडे ॥ The date of completion is given
here as Kollam 1006 [ca. A. D 1830-31], on the
14th of the month of Dhanus The Ms. belongs to
Maleŕceri

— M₃ ins after the colophon कोल्ल १००३ आमत
चिद्दु जायर २१ तेदि चोब्याळच्यु चतयत्तु पौर्णमासियु कृदिय
दिवस तिरुवन्नूरनिन्न पृच्छति तीर्तुं । चेवायूर नाणु पटिळ्ळारे
कोविलकत्ते विराटपर्वं ग्रन्थम् ॥ The date of completion
is given here as Kollam 1003 [ca A D 1827-28]
on Tuesday, the 21st day of the month of Simha,
which was a full-moon day, and the place is given
as the village of Tiruvannūr

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing foot-notes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the foot-notes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the foot-notes, but which, being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse filling particles (such as च-ये-तु-इ) and adverbs (such as तथा-तदा-नत, एव-एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (नेदि-नेदी, रोम-रोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as विप्रवाचन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

M₁ ins after 4 1 1 M₂ 4 s, after 4 1 3 D₂,
after 4 1 4 T₁ G, after 9*.

वैशंपायन ।

धर्मेण वेऽभ्यनुज्ञाता पाण्डवा सत्यविक्रमाः ।

अज्ञातवास वत्स्यन्तश्छत्रा चर्पं त्रयोदशम् ।

उपोपविश्य त्रिदशस्रं स्यात्कफा सशितप्रता ।

ये तद्भक्ता वसन्ति स्य वनवासं तपस्विनः ।

तानद्ब्रुवन्महात्मान, निष्ठा प्राञ्जलयस्त्रदा ।

अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तद्विवास धृतप्रता ।

त्रिदश भवता सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।

छत्रना ह्यतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुधा कृताः ।

उपिताश्च वने वास यथा द्वादश वत्सरान् ।

भवद्भिरैव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमा ।

अज्ञातवाससमयं शेषं वयं त्रयोदशम् ।

तद्वत्स्यामो वयं छत्रास्त्रदनुज्ञातुमर्हथ ।

दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौन्द ।

जानन्वो विपमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिण ।

युक्ताचाराश्च युक्ताश्च क्षये स्वस्य जनस्य च ।

दुरात्मना हि कस्त्रेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।

अपि नस्तद्वेद्म्यो यद्वयं ब्राह्मणे, सह ।

समस्त्रेणैव राष्ट्रेषु स्वराज्यं स्थापयेमहि ।

इत्युक्त्वा तु पत्नोकार्त्तं शुचिर्धर्मसुतस्त्रदा ।

सस्मृष्टितोऽभवद्वाजा साशुक्रण्डो युधिष्ठिरः ।

तमथाश्वासयन्सर्वं ब्राह्मणा आतृभि, सह ।

अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ।

राजन्विद्वान्भवान्दान्तं सत्यसधो जितेन्द्रियः ।

नैवविधा प्रमुह्यन्ति नरा, कस्याचिदापि ।

देवैरप्यापद, प्राप्ताश्छत्रैश्च बहुभिस्तदा ।

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभि ।

इन्द्रेण निपथं प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।

छत्रेनोप्य कृतं कर्म द्विपता वलनिग्रहे ।

दिते, पुत्रैर्हते राज्ये देवराजोऽतिदुःखितः ।

ब्राह्मणं तोपयिष्यश्च ब्रह्मरूपं विधाय च ।

प्रसादाद्ब्रह्मणो राजन्विते पुत्रान्महावलान् ।

निर्जित्य तरसा शत्रून्पुनर्लोकान्भुगोप ह ।

विष्णुनाइमगिरिं प्राप्य तदादित्यां निवस्यता ।

गर्भं वधार्थं वैत्यानामज्ञातेनोपितं चिरम् ।

प्रोप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मचारिणा ।

वल्लेयं वा ह्यतः राज्यं विक्रमैस्त्रयं ते श्रुतम् ।

और्वेण वसता छत्रमूर्तो ब्रह्मर्षिणा तदा ।

1

D₁ M (M₂ missing) om देव* — D₂ reads lines
1-2 after 4 1 2^{ab}! — (L 1) M₁ 4 s *वादिन (for

यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ।

प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञं हरिणा वृत्रनिग्रहे ।

वज्रं प्रतिश्यं शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ।

हुतादानेन यच्चाप, प्रविश्य छत्रमासता ।

विबुधानां हितं कर्म कृतं तच्चापि ते श्रुतम् ।

तथा विवस्वता तात छत्रेनोत्तमतेजसा ।

निर्दग्धा शत्रवः सर्वे वसता गवि चर्पंशः ।

विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य च ।

दशमीघो हतश्छत्रं सयुगे भीमकर्मणा ।

एवमेते महात्मान, प्रच्छन्नास्त्रं तत्र ह ।

अजयच्छत्रवान्मुखास्त्रया स्वमपि जेष्यसि ।

इति धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः सपरिहर्षितः ।

शास्त्रबुद्धिं पुनर्भूत्वा व्यष्टम्भत युधिष्ठिरः ।

अवाप्तवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।

राजानं वलिना श्रेष्ठो गिरा सपरिहर्षयन् ।

अवेक्ष्य महाराजं तव गाण्डीवधन्यना ।

धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ।

सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितः ।

शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नो भीमविक्रमौ ।

न वयं वरुणं हास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

तद्विधत्तां भवान्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ।

इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणा, परमादिपः ।

प्रयुज्यापृच्छन् भरतान्यथास्वान्प्रययुर्गुहान् ।

सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्त्रदा ।

आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।

ते तु भृत्वाश्च वृताश्च शिष्टिपनं परिचारकाः ।

अनुज्ञाप्य यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।

सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।

उत्थाय प्रययुर्वरि, कृष्णामादाय भारतः ।

क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्वासास्त्रिमित्ततः ।

श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छत्रवासार्थमुद्यताः ।

पृथक् शास्त्रविदं सर्वे सर्वे मद्भविशारदाः ।

संधिविग्रहकालज्ञा मद्भ्रायं समुपाविशान् ।

Colophon

The above passage is nothing more than (the S version of) the last adhy of our *Aranyaka*. After the colophon S begins a new adhy (2) with 8*, followed in T₁ G by a repetition of 5^{ab}, a repetition which suggests that the passage is misplaced in S, of Luders, *Ueber die Grantharecensionen*, p 54

विक्रमा) — (L 3) D₂ अयोपविष्टा (for उपो) M (M₂ missing) सहिता (for सातका) D₂ सातकेर्माङ्गणे सह — G₁ om lines 4-6. — (L 4) T₁ G₂ 8 तु (for तद्)

2

After 4. 5. 14, K₂ ins.:

एषा शनी पापदरा सदैव
वायोल्पवाना विजयाय हेतु ।
भ्रातृयुधाना हृत्वमनिवेशे
कृत्वाभंभाना वरनद्रल च ।
प्रदक्षिणीकृत्य शनीटवा वे [5]
प्रगन्व चानचुरंय प्रवीरा ।
सृष्टिपण्डनादाय निजाब्रलेन
सूते चकार प्रथम क्रिरीटी ।
शनी शनयते पाप शनी शनयते रिपू ।
शनी शनयते रोगाण्डनी मरार्थमाधना । [10]
शान सीता मनादाय ह्यधमादाच्छनीवले ।
कृतकृत्य पुरे प्राप्त प्रसादात्ते तयास्तु मे ।

3

After 4. 5. 24, S ins.

आयुधानि कृत्वापाथ गदाथ निपुलान्तया ।
तानि मरोगि सनद्य वासोनि परिवेष्टय च ।
आस्य पापदेतानि निघानु विहगंरुतान् ।
शनीनास्य महर्षी निक्षिपान्यायुधानि न ।

— (L. 5) D₁ तानन्वच्य महानागान् (for the prior half), and पाथं (for दिष्टा) — (L. 6) T₁ G₂ तान्, M₁ & t (for तद्) — For line 6, D₁ subst. —

उवाचैन महामात्रो धर्मेरावो युधिष्ठिर ।
— (L. 8) D₁ परिवेष्टय सद्य वतु (for the posterior half). — (L. 9) D₁ च (for च), and कृत्वा (for कत्) D₁ वासोनि शदशैवतु (for the posterior half) — (L. 13) M (M₂ missing) सुतो (for सुतो). — (L. 15) G₁ पूर्वां, M₁ वत्ता (for वत्ता) D₁ (corrupt) युक्तचार-
धनदुर्गन्त्यान्वतिकुश्वन — (L. 17) D₁ सनये च गते नृषो वदन ब्राह्मणेना. — (L. 18) D₁ M₁ : s वनत्ता खेपु रा D₁ M₂ : s स्तरान्वन्वा (D₁ सुर्वे सद स्वेनदि. — (L. 19) T₁ G दुन्दुभोशर्वं G₂ : s पर (for सुत) D₁ राजा धनेद्वत्रं वर (for the posterior half) — (L. 20) D₁ विवृक्त नाशयत्किञ्चिद् (for the prior half) D₁ नपरद्यो, T₁ G जलम् — After line 20, T₁ G₂ ins

प्रदुन्दुभो नोशर्वो धीन्व धनेद्वता वन् ।

प्रविभूत तदा राजा सायकण्डो धृत्वत ।

— (L. 21) D₁ ब्राह्म्य ब्राह्मो सद (for the posterior half), see below — After line 22, T₁ G ins

वाशासनस्यधाम्ना ब्राह्म्य ब्राह्मो नद ।

Thereafter G₁ ins 6*, preceded by वननेय — (L. 24) T₁ G₂ : s चीरा (for नरा) — M om. lines 29-32

वैशपायन ।

स दि धर्मण धर्मांशमा तदा धोरतरे वने । [5]
अरणीपर्वण काले वरदत्त परतप ।
तान्मायुधान्युपादाय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
स वच पुरपव्यात्र प्रोवाच मयुराक्षरम् ।
युधिष्ठिर. सुत्विर्भून्वा मनसान्निप्रगम्य च ।
युधिष्ठिर ।

नक्ष्णानिन्द्र वरद कुत्रे वदयानिलौ । [10]
रुद्र यम च विष्णु च सोमाक्रौ धर्ममेव च ।
शृथिनीमन्तरिक्ष च दिशश्चोपदिशत्तथा ।
वसुध मरुतश्चैव ज्वलन चातिवेजसम् ।

दिवाचरा राधित्रराणि चापि
चानीह भूतान्यनुकीर्तितानि । [15]
तेभ्यो नमस्कृत्य च सुप्रतेभ्य
प्रगन्व तेषा शरण गतोऽहम् ।
सर्वायुधानीह महाप्रलानि
न्यास महादेवसमीपतो वै ।

न्यसान्यह वायुसमीपतश्च [20]
वनस्पतीनां च सपर्वतानाम् ।
एष न्यासो मया दत्त सूर्यसोमानिलान्तिके ।
मद्य पायांय वा देय पूर्ण वर्षे त्रयोदशे ।

— (L. 29) G₁ तदा शकु तुदुचिन (for the posterior half) — (L. 32) G₁ पुनरैने नगलनु — (L. 36) G₂ : s तन्ने (for तच ते) — (L. 37) M₂ : s पुरा (for तदा). — (L. 39) T₁ 'द्वेन दि, G₁ 'द्वेनापि — M₁ om. lines 41-42 — (L. 41) G₂ : s M₁ 'द्वय छत्रनासता — (L. 49) G₁ 'नापिन', G₂ : s 'तोपिन (for 'हपिन') — (L. 50) G₂ शान्दृष्टि, G₂ M₂ शान्दुष्वा G₂ M₁ : s बुधा — G₁ om. lines 58-60 — (L. 59) G₂ : s M₁ शकुकी T₁ G₂ : s धर्मेरावो युधिष्ठिर (for the posterior half) — After line 59, T₁ G₂ : s repeat lines 3-5, 7-9, 11-12 [v 1 सुतोपनिष्टो निद्रद्रिच्छासते संशितव्रते (for line 3) ये वदन्त्या-
नवलमिन् (for the prior half of line 4) तानववीन्महा-
प्राग शियान्ताता हुनाथलि (for line 5)] Then these MSS cont.

शकुकी धर्मेरावेन माह्वता परमाशिय ।

— (L. 60) T₁ G₂ : s M₁ ल (for स्तान्) — M₂ om. lines 63-64

3

(L. 3) T आरोह, G₁ M₁-3 : s (sup lin) आरोहे.
— (L. 4) T₂ निक्षिपाय, M₁ निक्षिप्यानि — (L. 8) M (except M₂) सु (for स) — (L. 14) M₁ 'राद्य (for 'राणि) M₁ ये च, M₂ : s यानि, M₂ येति (for चापि) T₁

नेद भीमे प्रदातन्ममय क्रुद्धो वृकोदर ।
अमर्षांस्त्रित्यस्वरन्धो धृतराष्ट्रसुतान्प्रति ।
अपूर्णकाले प्रहरैक्योधसजातमस्तर ।
पुनः प्रवेदो न स्यात्तु वनवासाय सर्वथा ।
समये परिपूर्णं तु धातैराद्राग्निहन्महे ।
एष चार्थश्च धर्मश्च कामः कीर्तिं कुल यदा ।
ममायत्तमिदं सर्वं जीवितं च न सदाय ।
वैदापायनः ।

[25]

सोऽवतीर्य महाप्राज्ञं पाण्डव तस्यचिह्नमः ।
भीम कण्ठे परिप्लव्य चानुनीय नराधिप ।
देवतेभ्यो नमस्कृत्वा शर्मा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
नगरं गन्तुमायाताः सर्वे ते भ्रातरः सह ।

[30]

4

The Durgāstava

(A)

After 4 5, 29, D₂ (marg) ins .

तत्र ते चै महात्मानो दुर्गा भक्तिपुरस्कृता ।
स्मरन्तः पूजयाचक्रुर्देवीं दुर्गांविनाशिनीम् ।
सा पूजिता तदा सर्वे पाण्डवैश्च समाहिते ।
प्रसन्ना चागुवाचाय स्मयन्ती वियति स्थिता ।
न भेतन्यं महाभागा दुर्गमेतत्तरिष्यथ ।
कृतीष्णा * * * * आयुधान्युपलप्स्यथ ।
तीर्णप्रतिज्ञाः सुधियः शशूनपि विजेष्यथ ।
इत्युक्त्वान्तर्हिता सद्यः पाण्डवा विस्रय ययुः ।

[5]

(B)

After 4 5, 29, D₆ ins

वैदापायन उवाच ।

विराटनगरं रम्यं प्रविशन्नेव भूपते ।

दिया च रात्रौ च चराणि वापि, T₂ G₁ दियाचरा रात्रिचरान्तराणि
— (L 20) T₁ G₁ s M₁ s न्यसामि — (L 22) T₂ न्यस्त
(for दत्त), — (L 23) G₁ M मम (for मय) — (L
24) T₁ G₁ महाक्रुद्धो, M₁ अतिक्रुद्धो, M₂ स हि क्रुद्धो (for जय
क्रुद्धो) — (L 25) T G₁ संक्रुद्धो (for संरन्धो) M₁ om
line 27, M om 28 — (L 28) T₂ न्महि — After
line 28, T₁ ins.

मया न प्रविजानीयुर्गन्तुष्या नात्र संशयः ।
— M om line 34

4

(C)

After line 9, D₅ ins

स्त्रोत्रं प्रचक्रमे भूयो विविधे स्त्रोत्रसंभवे ।

स्तुनोति मनसा देवीं क्रुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो राजसूयैव प्रपितामहः ।
दुःखशोकैः सतप्तो द्रौपद्या सह भारतः ।
कृताञ्जलिपुत्रो भूत्वा वनवासाद्विनिर्गतः ।
भक्त्या परमया युक्तो दुर्गां दुर्गातिनाशिनीम् ।
महिषासुरदर्पिणीं सर्वलोकनमस्कृताम् ।
शैलराजसुता गौरीं वरदामभयप्रदाम् ।

[5]

Cf. Luders, Ueber die Grantharecension, p 55, f n 2.

(O)

D₁ 10 ins after 4, 5, 30. D₂, after adhy 5

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
तुष्टाव मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसभृतां देवस्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्या कुलवर्धिनीम् ।
कसचिद्वाचनकरीमसुराणा क्षयकरीम् ।
शिखतलसमुत्क्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेव स्मरन्तीं च दिव्या मायाकर्त्रीं वराम् ।
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्यै तारयते पापापङ्के गामिच दुर्वलाम् ।
ॐ नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारी प्रियदर्शने ।

[5]

[10]

वालभावासुरेन्द्राणि घण्टाकी चिकटोक्कटे ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्वेदे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयन्ति विजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे चाष्टमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यमहाभागे विशुज्वलितकुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि रत्नरत्नाङ्गधारिणि ।
त्रिशूलचरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरी ।

[15]

आमङ्ग्य दर्शनाकाङ्क्षीं दर्शीं राजा सदानुज ।

— (L. 20) D₅ देवि त्वं पूज्यसे दैव्यै (for the prior half)
— After line 20, D₅ ins

दुर्गे तारय मां मन्द्रे वन्दनानां महागंगात् ।

— (L. 23) D₁ सत्ये सत्या भवस्य न (for the posterior
half) — After line 23, D₁₀ ins

दर्शनं तु गता देवि दुर्गां त्रिभुवनेश्वरी ।

— (L 28) D₅ भक्त्या (for लोका)

(D)

The v 1 of D₇ are as follows — (L. 13) तनुमेष्ये
(for चतुर्वक्त्रे) — (L. 19) पात्रं च पक्वजं घटामसि चर्मं च
निभ्रती (marg see m) — (L. 50) *क्षि सर्वसंपत्प्रदायिनी
— (L. 56) क्षोमपिप्यसि संप्रातां सगेतां कुरुवाहिनीं ।

देवि देवाश्च पूजन्ति पूर्णमासीं चतुर्दशीम् । [20]
सोऽह राज्यपरिभ्रष्टस्वराक्षश्च विशेषतः ।
अह शरणमापन्नश्च देवि सुरेश्वरि ।
ब्राह्मि मा पश्यपत्राक्षि सत्येन स्वामिनी भव ।
श्रीदेवी उवाच ।

शृणु वत्स महाबाहो संग्रामे विजयस्तत्र ।
मध्यसादाद्विनिसुंको इत्वा कौरववाहिनीम् । [25]
निष्कण्टक कृतं राज्य मोक्षयमे ब्राह्मि सह ।
इति गुह्यतमं त्वां पवित्रं पापनाशनम् ।
कीर्तयिष्यन्ति ये लोका न तेषां त्रिद्यते नयम् ।
संग्रामे शत्रुसन्नाथे त्रिवादे चौरमण्डे ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा यः कश्चिन्मा स्मरिष्यति । [30]
तस्याहं सर्वकर्मणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डव देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

In Ds. 12, the passage is followed by a colophon
(adhy no Ds 6)

(D)

The Vulgate Version

After adhy 5, Dn D1 (om lines 23-27, 31-42,
44-47, 51, 60-67) 12.12 Ts ins the foll. adhy

वैशंपायन उवाच ।

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिर ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिसुवनेश्वरीम् ।
यद्गोदागमसंभूता नारायणवरप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जाता मङ्गल्या कुलवर्धिनीम् । [5]
कमविद्रावणकरीमसुराणां क्षयकरीम् ।

शिलातटविनिक्षिप्तानाकाशं प्रति गामिनीम् ।
वासुदेवस्य भागिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिव्याम्बरधरा देवीं स्त्रन्नैवैकधारिणीम् ।
सोऽनु प्रचक्रमे भूयो विविधैः सौत्रसन्धैः । [10]
आमङ्ग्य दर्शनाकाङ्क्षीं राजा देवीं सहानुजं ।

नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ।
बालाकंसदशाकारं पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुसुंने चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छवलये केयूरारुद्रधारिणि ।
भामि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः । [15]
स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विदाद वनस्त्रेचरि ।

कृष्णचटविसमा कृष्णा सरूपेणसमानना ।
विभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ।
पात्री च पद्मजी घण्टी स्त्रीविशुद्धा च या भुवि ।
पाशं धनुर्भद्राक्षक विविधान्यायुधानि च । [20]
कुण्डलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ।
चन्द्रविस्पर्धिना देवि मुत्सेन त्वं विराजसे ।

मुकुटेन विचित्रेण केशवन्धेन शोभिना ।
भुजगानोगवामेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
विभ्राजसे चान्दनेन भोगेनेवैह मन्दर । [25]
ध्वजेन शिरसिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ।

कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ।
तेन त्वं स्तूयमे देवि त्रिदशं पूज्यसेऽपि च ।
वैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दया कुरु शिवा भव । [30]
जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ।

ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च साप्रतम् ।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीपुमासपशुप्रिये ।
कृत्वानुयात्रा भूतैस्त्व वरदा कामचारिणि । [35]
भारावतारे ये च त्वां स्मरिष्यन्ति मानवा ।

प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ।
दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गां स्मृता जने ।
कान्तारेष्ववसन्नानां मशानां च महार्णवे । [40]
दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिं परमां नृणाम् ।

जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीपु च ।
ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नरा ।
त्वं कीर्तिं श्रीर्धृतिं मिद्विर्द्धीर्विद्यां सतविर्मति ।
सध्या रात्रिं प्रभा निद्रां ज्योत्स्नां कान्तिं क्षमा दया ।
नृणां च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् ।
व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजितां नाशयिष्यमि ।
सोऽह राज्यात्परिभ्रष्टं शरणं त्वां प्रपन्नवान् ।
प्रणतश्च यथा मूर्तां तव देवि सुरेश्वरि । [50]
ब्राह्मि मा पश्यपत्राक्षि सत्ये सत्या भवन्व न ।

शरणं भव मे दुर्गे शरण्यं भक्तवत्सले ।
एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपगम्य तु राजानमिदं वचनसन्नवीत् ।
देव्युवाच ।

शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।
भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव । [55]
मम प्रसादास्त्रिजित्य इत्वा कौरववाहिनीम् ।
राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा मोक्षयसे मेदिनीं पुनः ।
आतृभिः सहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
मध्यसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
ये च सकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषा । [60]
तेषां तुष्टां प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपु सुतम् ।

प्रवसे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसकटे ।
अटव्यां दुर्गाकान्तारे सागरे गहने गिरौ ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्पथाहं भवता स्मृता ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिदसिर्ल्लोके भविष्यति । [65]
इदं सौत्रं वरभक्त्या शृणुयाद्वापठेत वा ।

तस्य सयोधि कायोणि सिद्धिं गाम्यन्ति पाण्डवाः ।
मध्यसादाद्य च. मयोन्विराटनगरे मितारु ।
न प्रजासन्ति दुस्वो तरा वा वयिनायिनः ।
पैशापायन उवाच ।

इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमाररमम् । [70]
रशो कृत्वा च पाण्डुतां तैत्तान्तरधीयत ।

Colophon.

(1)

Alter adhy. 5, Da ins the foll. adhy

पैशापायन उवाच ।

विराटागरं रम्य गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
स्तूपमानमादा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यत्नोदागभसभूतां तारायणपद्मिप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मादक्यां तुल्यवर्धनीम् । [5]
कमथितायणकरीमसुराणां नियहणीम् ।

शिलातले समाक्षिसामाहाशान्तरगामिनीम् ।
यामुदेव च कार्त्वीं विश्वां मायाधरां वराम् ।
भारततरणे पुष्ये ये वारन्ति मदा शिवाम् ।
तान्धे वारयते पापापद्रे गामिव दुर्बलाम् । [10]
सोत्र प्रचक्रमे भूयो विरिधे. सोत्रवभार ।

आमध्व दशनाकङ्गी देवीं राजा महागुज ।
नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
वालपाला सुरेन्द्राणां घण्टालि विघटोरकटे ।
चतुर्भुजे चतुर्भुके चतुर्भुजे महासुरि । [15]
महादेवि महेष्वासे जयश्रीविजयप्रदे ।

भूतराशि महारौद्रे भद्रमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वालले द्विरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यममाभामे त्रिभुज्वन्तिरुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते । [20]
कालि कालि महाकालि खड्गमेढकधारिणि ।

त्रिशूलवन्दे देवि त्रिनेत्रे शुचनेश्वरि ।
देवि त्व पूज्यसे देवि पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
सोऽह राज्यपरिभ्रष्टस्यजकश्च विद्रोपत ।
अह शरणमापन्नस्तत्र देवि सुरेश्वरि । [25]
ग्राहि मां पन्नपत्राधि सत्येन स्वामिनी भव ।

श्रीदेव्युवाच ।

शृणु वस महायादो समामे विजयस्य ।
मध्यसादाद्विनिर्मुक्तो जिश्वा कौरववाहिनीम् ।
निष्कण्टक कृत राग्य भोक्षयसे भ्रातृभि सह ।
इद च मे सुखतम पथित्र पापनाशनम् । [30]
कीर्तयिष्यन्ति ये भक्त्या न तेषां विद्यते भयम् ।

प्रस्थाने वा प्रवेदो वा य कश्चिन्मां करिष्यति ।
तस्याह सर्वकायोणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
इत्युक्त्वा पाण्डव देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon.

(P)

Da (last for inserting version B after l. 5, 29)
ins. after a lhy 5, on a suppl fol., the foll. adhy .

पैशापायन उवाच ।

विराटनगरे रम्य गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
गुह्य च महा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
शिलातले विनिक्षिप्ताया हाशान्तरगामिनीम् ।
यामुदेव्य नमिनीं दिव्यमाकाङ्क्षिष्याम् । [5]
यत्नोदागभसभूतां देव्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।

कमथितायणकरीमसुराणां नियहणीम् ।
विष्णाम्बरपरां देवीं खड्गधरु ह्यारिणीम् ।
सोत्र प्रचक्रमे भूयो विरिधे. सोत्रवभार ।
आमध्व दशनाकङ्गी देवीं राजा महा गुज । [10]
नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
वालपाला हरेश्वराणां घण्टाम्बुजनिजानने ।
चतुर्भुजे चतुर्भुके चतुर्भुजे महासुरि ।

महादेवि महेष्वासे जयश्रीविजयप्रदे ।
भूतराशि महारौद्रे भद्रमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वालले द्विरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यममाभामे त्रिभुज्वन्तिरुण्डले । [15]
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गमेढकधारिणि ।
त्रिशूलवन्दे देवि त्रिनेत्रे शुचनेश्वरि ।

देवि त्व पूज्यसे देवि पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
सोऽह राज्यपरिभ्रष्टस्यजकश्च विद्रोपत ।
अह शरणमापन्नस्तत्र देवि सुरेश्वरि ।
ग्राहि मां पन्नपत्राधि सत्येन स्वामिनी भव । [20]
श्रीदेव्युवाच ।

शृणु वस महायादो समामे विजयस्य ।
मध्यसादाद्विनिर्मुक्तो जिश्वा कौरववाहिनीम् ।
निष्कण्टक कृत राग्य भोक्षयसे भ्रातृभि सह ।
इद च मे सुखतम पथित्र पापनाशनम् । [25]
कीर्तयिष्यन्ति ये भक्त्या न तेषां विद्यते भयम् ।

प्रस्थाने वा प्रवेदो वा य कश्चिन्मां करिष्यति ।
तस्याह सर्वकायोणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
इत्युक्त्वा पाण्डव देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon.

विराटनगरे रम्य गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
गुह्य च महा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
शिलातले विनिक्षिप्ताया हाशान्तरगामिनीम् ।
यामुदेव्य नमिनीं दिव्यमाकाङ्क्षिष्याम् । [30]
यत्नोदागभसभूतां देव्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।

कमथितायणकरीमसुराणां नियहणीम् ।
विष्णाम्बरपरां देवीं खड्गधरु ह्यारिणीम् ।
सोत्र प्रचक्रमे भूयो विरिधे. सोत्रवभार ।
आमध्व दशनाकङ्गी देवीं राजा महा गुज । [35]
नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
वालपाला हरेश्वराणां घण्टाम्बुजनिजानने ।
चतुर्भुजे चतुर्भुके चतुर्भुजे महासुरि ।

महादेवि महेष्वासे जयश्रीविजयप्रदे ।
भूतराशि महारौद्रे भद्रमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वालले द्विरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यममाभामे त्रिभुज्वन्तिरुण्डले । [40]
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गमेढकधारिणि ।
त्रिशूलवन्दे देवि त्रिनेत्रे शुचनेश्वरि ।

दुर्गात्तारयसे नित्यं तेन दुर्गां स्मृता वरा ।
कान्तारेष्वपि ममाना ममानां च महार्णवे ।
दस्तुभिः सनिघानाना त्वं गति परमा भवे ।
जलप्रवरणे चैव कान्तारेष्वटवर्षेषु च ।
संस्मरिष्यन्ति ये देवीं नावसीदन्ति ते नरा ।
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना क्षान्ति क्षमा दया ।
येषां वन्यवधक्लेश पुत्रदारधनक्षयम् ।
व्याधिमृत्युभय चैव पूजिता नादायिष्यसि ।
सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वासुपागत ।
प्रगतश्च तथा मूर्ता तव देवि सुरेश्वरि ।
ग्राहि पद्मपलाशाक्षि सत्ये सत्या भवत्स न ।
शरणं मे दुःखदुर्गं शरणागतवत्सले ।
परं स्तुवा हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपगम्य च राजानं वचनं चेदमब्रवीत् ।
श्रीदेव्युवाच ।

[45]

शृणु राजन्महाबाहो श्रद्धयत्स च मे वच ।
भविष्यत्यचिरादेव सप्रामे विजयत्सव ।
क्षोभयिष्यसि सप्रामा समेता कुरुवाहिनीम् ।
राज्यं निष्कण्ठकं ह्येत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुन ।
आवृन्ति सहितो राजन्यति प्राप्स्यसि पुष्कलाम् । [60]
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
ये च मा कौर्तयिष्यन्ति लोके विगतमत्सरा ।
तेषां तुष्टिं प्रदास्यामि राज्यमायुर्बलं सुवान् ।
ग्रामे वा नगरे वाय सप्रामे शत्रुसकटे ।
अटव्या दुर्गाकान्तारे समुद्रे गिरिगह्वरे ।
ये स्मरिष्यन्ति मा राजन्ययाह भवता स्मृता ।
तेषां न दुर्लभं किञ्चिदसिद्धिलोके भविष्यति ।
इदं सौत्रवरं पुष्यं शृणुयाद्वा पठेत् वा ।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डव ।
मत्प्रसादाच्च ते सर्वे विराटवसतिं स्विता ।
न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तत्र वामिन ।
वैशपायन उवाच ।

[55]

[65]

[70]

इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमरिदमम् ।
रक्षां कृत्वा च पाण्डूना तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon.

(G)

After adhy 5, Do ins the foll adhy
वैशपायन उवाच ।

विराटनगरं स्म्य गच्छमानो युधिष्ठिर ।
अस्तुवन्मनसा देवी दुर्गां त्रिसुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसभूवा नारायणवरप्रियायाम् ।
नन्दगोपकुले जाता नन्दल्या कुलवर्धनीम् ।
कंसनिद्रावणकरासुराणां भयकरां नम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तानाकादान्तरगामिनीम् ।

[5]

[303]

वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिव्याम्बरधरा देवीं सङ्गखेटकधारिणीम् ।
सोतु प्रचक्रमे भूयो विविधैः सौत्रमभवे ।
आमङ्ग्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुज । [10]
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कौमारव्रतचारिणि ।
बालार्कसदृशच्छाये पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छवलये गदाचक्रामिधारिणि ।
नमस्तेऽम्बुजपत्राक्षि नमस्ते त्रिदशाक्षिते । [15]
सुरारिणि नमस्तुभ्यं नमः पशुपतिप्रिये ।
दैत्यदानवदर्पघ्नी दैत्यदानवपूजिते ।
शैलराजसुते देवि नमस्ते विन्ध्यवासिनि ।
सर्वप्रहरणोपेते सर्वज्ञे सर्वगो भुवने ।
अजिते विजये भद्रे भद्रकालि रणप्रिये । [20]
कृष्णे देवि नमस्तुभ्यं नमः कैटभमर्दिनि ।
नमो गायत्रि सावित्रि नमस्ते जातवेदसि ।
वागीश्वरि नमस्तुभ्यं मेनकाया सुते नमः ।
शकरार्धदारीरस्थे नमस्ते विष्णुपूजिते । [25]
नमो ब्रह्माणि रुद्राणि नमो नारायणप्रिये ।
नमस्तेऽमरपूजिते ।
पद्मकिञ्जल्कवर्णाभे चारुपद्मनिभानने ।
महासिंहरयारूढे महाशार्दूलवाहिनि ।
महेन्द्राणि नमस्तुभ्यं नमस्ते भक्तवत्सले । [30]
महिषासुरदर्पघ्नि कंससासुरभयकरि ।
कालरात्रि महारात्रि यशस्करी शुभानने ।
कौमारव्रतमास्थाय त्रिदिव्यपालितत्वया ।
तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ।
सुरेश्वरि महादेवि महिषासुरवातिनि ।
प्रसन्ना मा सुरश्रेष्ठे दया कुरु शिवा भव । [35]
जया त्वं विजया त्वं च सप्रामे विजयप्रदा ।
भविष्यसि सुसमीता वरदा भव साप्रवम् ।
विन्ध्याचले नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमासवमाप्रिये । [40]
त्रैलोक्यमावर्जननि ममेह वरदा भव ।
भाराववरणे ये त्वा संस्मरिष्यन्ति मानवा ।
ग्रणमन्ति च ये नित्यं प्रभाते च नरा भुवि ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चित्सुव्रतो धनवोऽपि च ।
दुर्गात्तारयसे नित्यं तेन दुर्गां स्मृता पुरा ।
कान्तारेष्ववसन्नाना ममाना च महार्णवे । [45]
दस्तुभिः सनिस्त्वाना त्वं गति परमा वृणाम् ।
जलप्रवरणे देवि कान्तारेष्वटवर्षेषु च ।
ये स्मरन्ति महादेवीं नैव सीदन्ति ते नरा ।
त्वं कौर्तयिष्यन्ति सिद्धिर्हीर्षिणा सवतिर्मति ।
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना क्षान्ति क्षमा दया ।
वृणा वन्यवधक्लेश पुत्रदारधनक्षयम् ।

व्याधिमृत्युभय घोर पूजिता नादायिष्यसि ।
 सोऽह राज्यपरिभ्रष्ट, शरणं त्वासुपागतः ।
 प्रणतश्च तथा मूर्खां चरणौ ते सुरेश्वरि ।
 त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सखे सखा भवस्व नः । [55]
 शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
 आपन्नमहाणवे घोरे अस्मिन्निपमदुर्गमे ।
 दुस्त्रे त्राहि मा भद्रे परकीयनिवेशने ।
 यथा न जानाति नरोऽत्र कश्चि-
 शुधिष्ठितोऽत्रापसतीति दुर्गे । [60]
 तथा कुरु स्वर्गसदा वरिष्ठे
 त्वचारुपादाब्जपुर स्थितोऽहम् ।
 दुःखान्निवृत्तोऽहं प्रलपामि दुर्गे
 उन्मत्तवद्दीनमना निराशा ।
 प्रसीद दुर्गे मम सायुजस्य [65]
 समीहितं तत्कुरेते नमोऽस्तु ।
 पृथ्वस्तुता तदा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
 उपसगम्य राजान वचनं चेदमब्रवीत् ।

देव्युवाच ।

शृणु राजन्महाप्राज्ञो मदीय वचनं प्रभो । [70]
 भविष्यत्यचिरादेव सग्रामे विजयन्मम ।
 क्षोभयिष्यमि सप्राप्ता ममस्त्रां कुरुगृह्णीन् ।
 राज्यं निष्कण्ठकं कृत्वा भोक्ष्यसे पृथिवीं पुनः ।
 आनृभिः सहितो घोरं वृद्धिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
 मत्प्रमादाच्च ते सौम्यमारोग्यं च भविष्यति । [75]
 ये च मां कीर्तयिष्यन्ति लोके विगतमरुतरा ।
 तेषां तुष्टिं प्रदास्यामि राज्यसायुर्गलं सुतान् ।
 प्रप्राप्ते नगरे त्रापि सग्रामे शत्रुसकटे ।
 अटव्या दुर्गकान्तारे सागरे गिरिगङ्गरे ।
 ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाह भवता स्मृता । [80]
 न तेषां दुर्गं किञ्चिदस्मिन्ल्लोके भविष्यति ।
 इदं सोऽग्रं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत् वा ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डव ।
 मत्प्रमादाच्च व मन्त्रान्निराटनगरे स्थितान् ।
 नैव ज्ञास्यन्ति कुरवो नरा ना तन्निवायिनः । [85]

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमर्षिदमम् ।
 रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैतान्तरधीयत् ।

Colophon

After वैशं* (v. L. of वैशं उ*) of 4. 6. 1, 8 ins.,

तत्स्तु ते पुण्यतमां शिवां शुभां
 महर्षिगन्धर्वनिपेवितोदकाम् ।
 त्रिलोककान्तामवतीर्थं जाह्नवी-
 मूर्धांश्च देवाश्च पितृन्तर्पयन् । [5]
 वरप्रदानं शृणुचिन्त्य पार्थिवो
 हुताग्निहोत्रं कृतजप्यमङ्गलः ।
 दिशं तथैन्द्रीमभित प्रपेदिवा-
 न्कृताञ्जलिर्धर्ममुपाह्वयच्छनैः ।
 युधिष्ठिर ।
 वरप्रदानं मम दत्तवान्पिता
 प्रसन्नचेता वरदः प्रजापतिः । [10]
 जलार्थिनो मे तृपितस्य सोदरा
 मया प्रयुक्ता विविशुर्जलाशयम् ।
 निपातिता यक्षवरेण ते वने
 महाहवे वज्रभृतेव दानवा । [15]
 मया च गत्वा वरदोऽभितोपितो
 विपक्षता प्रभसमुच्चय गुरुः ।
 स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ
 परिष्वजश्चाह तथैव सौहृदात् ।
 वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन
 स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽस्मि पश्य माम् । [20]
 स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः
 सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।
 इमे च जीवन्तु ममानुजाः प्रभो
 वयश्च रूपं च नलं तथामुयु । [25]
 क्षमा च कीर्तिश्च यथेष्टतो भवे-
 द्रवं च मर्त्यं च समाप्तिरेव च ।
 वरो ममैषोऽस्तु यथानुकीर्तितो
 न तन्मृषा देवरो यद्ब्रवीत् ।
 वैशंपायनः ।
 स वै द्विजातिस्त्रयणश्चिदण्डभृ-
 त्कमण्डलूष्णीपधरोऽन्वजायत । [30]
 सुरक्तमाङ्गिष्ठवराभ्यः शिखी
 पथिन्नपाणिर्ददशो तदद्भुतम् ।
 तथैव तेषामपि धर्मचारिणां
 यथेप्सिता द्याभरणाभ्यःस्रजः । [35]
 क्षणेन राजन्नभयन्महारमनां

प्रशस्तधर्माभ्यफलामिकाङ्घ्रिणाम् ।
नवेन रूपेण विशा पतिवृत्
स्वधर्मरूपेण तथा प्रतापवान् ।

6

T G M1 (om. lines 12-16) ins after 4. 8 7as
M2-s ins after 4 8 7 (for transpositions and
omissions in M2-s see below)

स्त्रीभिश्च पुरुषैश्चापि सर्वत परिवारिताम् ।
विराटभार्या ता देवीं कारुण्याज्जातसभ्रमा ।
अप्रेपयत्समीपस्था स्त्रियो वृद्धाश्च तत्परा ।
अपनीय तत सर्वा आनयश्चमिहैव ताम् ।
यदा दृष्टा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा । [5]
तस्माच्छ्रीभ्रमिहानाय्य दर्शयश्च यदीच्छथ ।
तास्तयोक्ता उपागम्य द्रौपदीं परिगताम् ।
आनीय सर्वथा त्वेनामद्युवनमपुरा गिरम् ।
नद्रे त्वा द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेण्या हर्म्यभूतले ।
स्थिता तदर्थं हि वय स्वत्समीपमिहागता । [10]
अथ सा छिद्रपट्टाम्या वल्कलात्निमगृता ।
राजवेश्म उपागम्य यत्राग्रमहिपी स्थिता ।
सुदेण्यामगमच्छृण्वा राजभार्या यशस्विनीम् ।
कृष्णान्केशान्मृदून्दीर्घान्सुदृग्ध्यायतेक्षणा ।
कुञ्जिताग्रान्सुसूदमास्तान्दर्शनीयाद्विरभ्य च । [15]
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदून्मितलोचना ।
सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्त पुर शुभा ।
हीनिपेधान्विता बाला कम्पमाना लतेव सा ।

अभिगम्य च सुश्रोणी सर्वलक्षणमयुता ।
ददशावस्थितां हैमे पीठे रवपरिच्छदे । [20]
रक्तसूदमाशुकघरा मेधे सौदामिनीमिव ।
नानावर्णविचित्रा च सर्वाभरणभूयिताम् ।
सुभ्रू सुकेशीं सुश्रोणीं कुञ्जवामनमध्यगाम् ।
बहुपुष्पोपक्रीर्णया भ्रूम्यां वेदिमिवाध्वरे ।
सुदेण्या राजमहिपीं सर्वालकारभूयिताम् । [25]
श्रीमतीं राजपुत्रीणा शतेन परिवारिताम् ।
ता सर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा सतप्ता परमाङ्गना ।
त्वरिताश्रोपतस्थुला सहस्रोत्थाय चामनात् ।
निरीक्षमाणस्ता सर्वा शर्चीं देवीमिवागताम् ।
गूढगुल्फां वराहोहा कृष्णा ताम्रायतेक्षणाम् । [30]
अतिसर्वानवचाङ्गी नतगात्री सुमध्यमानाम् ।
नहस्ता नातिमहती जाता बहुवृणे बने ।
ऋश्यरोहीमिवानिन्धा सुकेशीं मृगलोचनाम् ।
ता मृगीमिव विग्रस्ता यूथभ्रष्टामिव द्विपाम् ।
लक्ष्मीमिव विशालाक्षीं विद्यामिव यशस्विनीम् । [35]
रोहिणीमिव ताराणा दीप्तमग्निशिखामिव ।
पार्वतीमिव रुद्राणीं वेलामिव महोदधे ।
सुलभामिव नागीना मृगीणामिव किनरीम् ।
गङ्गामिव विशुद्धाङ्गीं शारदीमिव शर्वरीम् ।
तामचिन्त्यतमा लोके इलामिव यशस्विनीम् । [40]
सावित्रीमिव दुर्धर्पां ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्विताम् ।
सुदेण्या पर्यगृच्छता विसयोत्फुल्ललोचना ।
का त्व सर्वावचाङ्गी कुतोऽसि त्वमिहागता ।
कस्य वा त्व विशालाक्षि कि वा ते करवाण्यहम् ।

तदेव तत्प्रभादेन रूपनेवामजल्लकम् ।
— (L. 30) T व्यजायद, G1 व्यरान्त, G2 ऽ क्षजायत — (L. 38) T1 त्वभ्य, G3 त्वधर्म, M1 तथा च, M2-s त्वधर्म
G2 ऽ वृत्तान् (for तथा)

6

G1 om lines 1-2, M2 reads lines 1-10 after line
17, M2-s om lines 1-10 — (L. 2) M1.2 तां दृष्ट्वेव
तदा देवी (for the prior half) — (L. 4) T2 G2.3
अपनीय — (L. 7) M1.2 सगता — (L. 10) G2 सित्वा
T1 G2 त्वदर्थे G3 तदर्थं हि वय सर्वा, M1 ऽ त्वदर्थं प्रेपयचाम्नाम्
(for the prior half) G2 उपागता M1.2 द्रष्टु ता त्व
यदीच्छसि (for the posterior half) — After line 10,
M1 ऽ ins.

आयासस्ताभिरैवाद्य रक्ष्यमाणा यथेष्ट ।
तच्छुत्वा द्रौपदी तासा वचन बान्धकोविदा ।
इंस्तितार्थं हि लानेन दृष्टायाता गृहोत्तमम् ।

— M2 repeats line 11 after line 18 — (L. 12) T1
G2 'श्म तदागम्य, G1 श्मन्युपाकृत्य, G3 'श्मन्यपकृत्य, M2 ऽ
'श्मसुपागम्य, M3 'श्म उपकृत्य — (L. 16) G1 M2
जगूहे (for जुगूह) — (L. 24) T1 G1 M1-s वेदी
— (L. 25) T1 G2 'सयुतां, G3 'सवृता (for 'भूयिता)
— (L. 29) M शृन्ती (for शर्ची) — (L. 32) M1 ऽ न
गौरीं न च कालिका (for the posterior half) — (L. 33)
M1.3 नीलोत्पलदलदयामा (for the prior half) — After
the prior half, M2 ins

न गौरीं न च कालिकान् ।

नीलोत्पलदलदयामां

— (L. 38) T M (except M4) केमरीं (for किनरीम्).
— (L. 41) T1 G2 M4 समावृतां (for सम*) — After
line 41, T1 G2 ins

सीतामिव सर्तीं शुद्धामरुन्धतिमिव प्रियाम् ।

— (L. 43) Some MSS 'धाणि — (L. 44) A few
MSS 'लक्ष्मी.

7

After 4 8 19^{ab}, S ins .

कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ।
 न चाह चिरमिच्छामि क्वचिद्वस्तु शुभानने ।
 व्रतं क्लृप्तदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृशः ।
 यो ह्यस्माकं हरेद्रव्यं देवा वसनमेव वा ।
 न श्रोन्द्रव्यं क्लिप्तास्माभिरस्मद्गुरुरोपणं । [5]
 साह वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सरासि च ।
 शैलाश्च विविधान् रम्यान्सरितश्च समुद्रगाः ।
 भर्तुराक्रुपरीताङ्गी भर्तुंसग्रहचारिणी ।
 विचरामि महीं दुर्गां यत्र सायनिवेदाना । [10]
 वीरपत्नी यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ।
 साह विचरसा विधिना गन्धमादनपर्वतात् ।
 शृणोमि तव सौशील्यं भर्तुर्मधुरभापिणि ।
 माहात्म्यं च तत् श्रुत्वा ब्राह्मणानां समीपतः ।
 स्वामुपस्थातुमिच्छामि तत्तश्चाहमिहागता । [15]
 गुरवो मम धर्मश्च वायुः शक्रस्तथाश्विनौ ।
 तेषां प्रसादाद्यं न मा कश्चिद्वर्षयते पुमान् ।

8

For 4 9 1-4^{ab}, S subst .

वेदापायनः ।
 अथापरोऽदृश्यत वै शशी यथा
 हुतो हविर्भिर्हि यथाध्वरे शिखी ।
 तथा समालक्ष्यत चारुदर्शनं
 प्रकाशवानसूर्यं इवाचिरोदितः । [5]
 तमाव्रजन्त सद्यदेवमप्रणी-
 तृपो विराटो नचिरात्समैक्षत ।
 प्रैक्षन्त त तत्र पृथक्समागता
 सभासदः सर्वमनोहरप्रभम् ।
 युवानमायान्तमभिग्रक्षन्
 प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् । [10]
 यद्यथा प्रमाणान्वितया सुवर्दान
 वामानि पादा च निवद्धा पृष्ठत ।
 मौर्ध्नी च तर्ध्नी महती सुसहितां
 बालैश्च दामैर्बहुभि समावृताम् । [15]
 स चापि राजानमुवाच वीर्यवा-
 न्कुरुष्व मां पार्थिव गोप्यवस्थितम् ।

8

(L. 1) M₁ s खे (for वे) — (L. 6) G मसीक्षत
 — (L. 12) G₂ पाशानि, M₁ s (sup. lin. as in text) s
 शान्ति — (L. 13) T M मुर्महन्ता — (L. 16) M
 (except M₂) मा (for मा) — (L. 17) G₂ M मयाभियुता

मया हि गुप्ताः पदाद्यो भवन्तु ते
 प्रनष्टनिद्रा' प्रभवोऽस्मि बल्लवः ।
 न श्वापदेभ्यो न च रोगतो भय
 न चापि तासामुत तस्करान्धयम् । [20]
 पय प्रभूता बहुला निरामया
 भवन्ति गाव सुभृता नराधिप ।
 निशम्य राजा सहदेवभापित
 निरीक्ष्य माद्रीसुतमभ्यनन्दत । [25]
 उवाच तुष्टो मुदितेन चेतसा
 न बल्लवत्व ध्वयि वीर लक्षये ।
 धैर्याद्वपुः क्षात्रमिवेह ते हृद
 प्रकाशते कौरववंशजस्य वा ।
 नापण्डितेयं तव दृश्यते तनु-
 भवेह राज्ये मम मन्त्रधर्मभृत् । [30]
 प्रशाधि मत्स्थान्सहराजकानिमा-
 न्वृदस्पतिः शक्रयुतानिवामरान् ।
 बल च मे रक्ष सुवेप सर्वदो
 गुहाण स्वर्गं प्रतिरूपमात्मनः । [35]
 अतीककर्णाग्रधरो बलस्य मे
 प्रभुभैवानस्तु गृहाण कार्मुकम् ।
 विराटराज्ञाभिहितं कुरुत्तम
 प्रशस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
 उवाच मत्स्यप्रवर महामति
 शृणुष्व राजन्मम वाक्यमुत्तमम् । [40]
 बालो ह्यहं जातिविशेषकृपित-
 कुतोऽयं मे नीतिषु युक्तमभ्रिता ।
 स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
 प्रशाधि मां गां परिरक्षणेऽनघ ।

9

After 4 10 4, S ins .

विराटः ।
 गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी
 वृषेक्षणो देवसुतोव्रतेजा ।
 पीनासयाहु कनकावदात
 कोऽयं नरो मे नगर प्रविष्टः । [5]
 किमेप देवेन्द्रसुतः किमेप
 ब्रह्मात्मजो वा किमय स्वयभू ।

— (L. 18) G प्रसन्न' (for प्रनष्ट') — (L. 40) T₁ 'व
 वाक्य मम राजसत्तम — (L. 42) T₁ G₂ M₄ 'मप्रता.
 — (L. 43) T स्वकर्मयुक्ताश्च — (L. 44) M₁-s मा (for
 मां) T₁ G₂ M₄ गो- (for गा,) T₁ 'रक्षणेन वे; T₂ G₁
 M₃ s (sup. lin.) प्रतिरक्षणेन च, M₁ 2. s 'रक्षणे तव

उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा
 प्रेक्ष्यनमासौदिति मे प्रतर्कः ।
 वैशपायन ।
 सभामविश्रम्य च वासरोपमो
 निरीक्ष्यमाणो बहुनि समागतैः । [10]
 स तत्र राजानमभिद्राघ्यवी-
 द्दृष्ट्वाह नरदेव नर्तना ।
 वेणीं प्रकुप्यां रचिरे च कुण्डले
 ग्रथे स्रज प्रावरणानि सहरे ।
 स्नानं रचेय विमृजे च दर्पण
 विशेषकेवैव च कौशल मम । [15]
 ह्रीवेषु चालेषु जलेषु नर्तने
 शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ।
 करोमि वेणीषु च पुष्पपूर्णा-
 श्र मे स्त्रिय कर्मणि कौशलाधिका । [20]
 तमत्रवीट्याशुमुदीक्ष्य विस्मितो
 विराटराजोपसृत महायशा ।

10

After 4 12 16^{ab}, S (G1 om. lines 1-6) ins

भवाद्युस्ताश्च भीताश्च मङ्गाश्रान्ये विचेतस ।
 म्यमुत्त्वमपरे चैव वान्छन्तीव प्रविह्वला ।
 गा प्रवेष्टुमिच्छन्ति त्व गन्तुमिव चोरिथता ।
 त्रन्ना शान्ता विपण्णाद्रा निशब्दा विह्वलेक्षणा । [5]
 विराटराजमङ्गास्त्रे भग्नचित्ता हतप्रभा ।
 मङ्गेन्द्रनिहता सर्वे न किञ्चित्पवदन्ति ते ।
 मङ्ग उद्दीक्ष्य तान्मङ्गास्त्रान्वाक्यमुवाच ह ।
 आगतं महाराज मा कृच्छ्रे मृषिविमण्डले ।
 सिंहच्याग्रगजे साधं क्रीडन्त विद्वि भूपते । [10]
 मङ्गेन्द्रस्य वच श्रुत्वा बलदपंसमन्वितम् ।
 विराटो वीक्ष्य तान्मङ्गास्त्रान्वाक्यमुवाच ह ।

9

(L 1) Gs ३ गत्रेद्रतुल्यो — (L 2) Some MSS "तोद्य" — (L 7) G M1 उनासुतो, M2 ३ हुनाशनो (for उमा*) — After line 20, T1 ins

इत्युत्तमस्य नरदेवमोजसा
 सिद्याम्य तसौ विधिनात्मनः क्रियात् ।

10

(L 9) T2 G2 *गुणे, G1 M5 *गणे (for *गणे) — After line 12, T1 ins

इत्युत्तमस्य विराटेन सर्वं मङ्गा निशा पते ।
 तूर्णनासस्ततो राजा क्रोधानिद्र उवाच स ।
 आर्माश्च वेत्रनान्येषां महानां हारयाम्यहम् ।

अनेन सह मङ्गेन को योद्धु शक्तिमाश्रयः ।
 ततो युधिष्ठिरेऽवादीच्छुत्वा मत्स्यपतेर्वच ।
 अस्ति मङ्गो महाराज मया दष्टो युधिष्ठिरे । [15]
 अनेन सह मङ्गेन योद्धु शक्नोति भूपते ।
 योऽसौ मङ्गो मया दष्ट पूर्व यौधिष्ठिरे पुरे ।
 सोऽय मङ्गो वमलेप राजस्रव महानसे ।
 युधिष्ठिरवच श्रुत्वा व्यक्तमाहेति पार्थिव ।
 सोऽप्यथाहृत्यता क्षिप्र योद्धु मङ्गेन समदि । [20]
 भीमसेनो विराटेन आहृतश्चोदितस्तदा ।
 योद्धु ततोऽत्रवीट्याक्य योद्धु शक्नोमि भूपते ।
 नरेन्द्र ते प्रभावेन श्रिया शक्त्या च शासनात् ।
 अनेन सह मङ्गेन योद्धु रानेन्द्र शक्नुयाम् ।
 युधिष्ठिरकृत ज्ञात्वा श्रिया तव विशा पते । [25]
 महादेवस्य भक्त्या च तं मङ्ग पातयाम्यहम् ।
 चोदितो भीमसेनस्तु मङ्गमाहृत्य मण्डले ।

11

N ins after 4 12 20 T2, after line 2 of 253*:

ततस्तौ नरशार्ङ्गौ बाहुयुद्धे समीयतुः ।
 वीरौ परमसहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
 आसीत्सुभीमः सपातो वज्रपर्वतयोरिव ।
 उभौ परमसहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ । [5]
 अन्योन्यस्यान्तर प्रेम्सु परस्परजययिणौ ।
 उभौ परमसहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
 कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्वाहुभिश्च सुसकटैः ।
 सनिपातावधूतैश्च प्रमायोन्मथनैस्तथा ।
 क्षेपणैर्मृष्टिभिश्चैव वराहोद्धतनिस्त्रैः । [10]
 वलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
 शलाकानसपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
 जानुभिश्चाप्रनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ।
 तद्युद्धमभवद्दोरमशाश्च बाहुतेजसा ।

— (L 21) M1-3 योद्धुकामो (for योद्धु ततो) — (L 24) G2 *कृन कृत्वा, M *कृनकृत्वात् — (L 26) M (except M4) त (for तु) — After line 26, T G2 ins
 योद्धु म्यवसितो वीरो रेणु संवृज्य हस्तयो ।

11

(L 1) B2 ३ Dn2 D1-3. 2-12 T2 *युद्ध — (L 2) Om in D1-3. D2 बलेनातिबलावुभौ (for the posterior half). — After line 2, Ś1 K ins .

तद्युद्धमभवद्दोरं तयोस्तत्र समागमे ।

— (L 3) Om. in D1-3. Dn2 D1.12 T2 भीमश्च (for सुभीम) — (L 4) Om. in K2 D2.7 D1.2 वीरौ (for उभौ) — (L 5) Om in K2 D2.7 Ś1 Dn1 D1.2 D4

हारालकारभोग्यौ तु सनौ चोनौ मुशोनौ ।
 सुवाता सहितौ लक्ष्म्या पानौ वृत्तौ निरन्तरौ ।
 कृशालान्बुहकारौ वपु सुभु पयोधरौ ।
 कामप्रदोदाविव ना तुदतश्चरहामिति । [20]
 पलीविभद्रचतुर सनभारविनामितम् ।
 करप्रमत्तव मध्य वपेद वतुनप्यने ।
 इद्वैत्र चारु जपन सरित्पुलिनसनिभम् ।
 कामध्याधिरमाध्यो नामप्याधानति भानिति ।
 ब्रज्जाल चाग्निमदनो दावाग्निरिन्द्र निर्दय । [25]
 ध्वस्तगनाभिनन्द्याविबृद्धो मे दद्वतपम् ।
 आत्मप्रदानवर्षेण सगनान्नोधरेण च ।
 शनयस्य वरारोहे ज्वलन्त मन्मथानलम् ।
 नचिचोन्नादनकरा मन्मथस्य शरोत्करा ।
 स्वत्मगनादानिशितास्त्रीरा शरानिभानने । [30]
 मद्य मिदार्यं कृदपनिदं निर्दयेवेगिता ।
 प्रनिष्ठा शमितवापाद्भिः प्रचण्डाश्रपण्डाख्या ।

अत्युन्मादसमारम्भा प्रीत्युन्मादकरा मम ।
 आत्मप्रदानसभोगैर्गान्मुदतुंमिहाहंसि ।
 चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता । [35]
 काम प्रकाम सेव त्व नया सह विलासिति ।
 नाहंमीहासुन् वस्तु सुखाहं सुखवर्जिता ।
 प्रामुह्यतुचमं सौख्य मत्तत्त्व मत्तगामिति ।
 स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
 पिवन्ताना मनोज्ञानि रममाणानि यथासुखम् । [40]
 भोगोपचारान्निविधान्साभाग्य चाप्यनुत्तमम् ।
 पान पिय महाभागे भोगैश्चानुत्तमं शुभं ।

13

After 267* (cf. v l. 4 13 12), S ms.

देव प्रपद्ये शरणं वृषध्वज
 त्रिलोचन दक्षमत्प्रपाशानम् ।
 हर भवं त्यागुमुमापातं प्रभु

K₂ लक्ष्म्या चोननासुन, D₁ लक्ष्म्या अनुननाहाति — (L. 17)
 K₂ B₂ D₂ 'दो-नो (D₂ 'दो-नो) वे, B₂₋₄ D₂ 'दो-नो-यो (B₂
 'न्दे), D₁ २ 'दो-वाति, D₁₂ 'सुनो-नो K₂ सनौ पानोवती
 सुने, B₂₋₃ D₂ उना चात्सनी सुनौ, B₁ सनावेनौ सनी सुनौ,
 B₂ सनावेनौ ननासुनौ, D₂ सनावेनौ सनी सुने, D₁ २ पानोव-
 सुनसनी, D₁₂ उनौ सनी ननौ सुनौ — (L. 18) B₂ सवृत्तौ
 (for सवृत्तौ) K₂ सनद्वयौ उरिदौ, D₂ सनौ सुनौ लक्ष्म्या
 च, D₁₋₂ सनी सुनौ सुनौ C₂ cites सुनौ K₂ लक्ष्म्यो
 पेदौ, B₂ पानावति, D₁ २ सुनौनौ (for पानौ वृत्तौ) C₂ cites
 वृत्तौ — (L. 19) D₁₂ कृशालान्बुहकारौ (cf. C₂) Cr
 पयोधरौ (= पयोधरिदौ) — (L. 20) Om. in D₁ K₂
 कामप्रदात्प्रदावती; D₂ कामप्रदादवती C₂ cites प्रतोदाविव
 K₂ सुनौ वे (for सुदत) — (L. 21) K₂ D₁ २ विवलीना*,
 D₁₂ वलीनिना* C₂ analyses वलीनिना* K₂ चावते नानि
 नदत्त — (L. 22) B_{2m.1} उल्लौ ना, D₁ २ असद्वो, C₂
 उन्नाधो (as above) K₂ B₂ अय, B_{2m.1} च (for नान्)
 K₂ नन्देहति प्रापये, B₂₋₄ वापदेवीव भानिति — (L. 25)
 B D₂ २ 10 ज्वालानय नदनो, D₂ ज्वात् वाय नदनो, D₁ २
 सदानप्यति वप B₂ ना इहेत्, D₂ १ २ निदहत् — (L. 26)
 Cr cites सद्धत B₂₋₄ D₂ ना (for ने) B₂₋₃
 लसगनाशा (B_{2m} 'नि)सद्धतानिद्व्याचिदहत्तन — (L. 28)
 B₂₋₄ D₁ २ शनन त्व (for 'यन्) — (L. 29) K₂ नदोत्करा,
 B₂ D₁₋₂ २ शनेचना — (L. 30) D₁ D₁₂ 12 T₂ लसग-
 नेन शुभ्या, D₁ २ लसगनेनेदना Cr cites निशिता. K₂
 शरा, B (except B₂) D₂₋₅ २ 10 Cr पीता, D₁ २ नद्या
 (for दीया) D₁ २ मुद्विवरणने — (L. 31) Om. in D₁
 D₁₂ 12 T₂ D₁ २ ज्वात्वाय — (L. 32) B₂ D₂ २ १ 10
 च (for हि) D₁ २ अनवपामि (for अनिता*) B₂₋₄ D₂ १

२. 10 च सुदना — (L. 33) K₂ ल प्रापय ननारम B₂ (m
 as above) रत्युन्ना*, B₂ रत्युन्नादकरारमा, D₂ प्रत्युन्नाद-
 करारत्ते, D₁ २ वृत्तुपाद्यसना* K₂ प्रत्युत्सादकर, B₂ sm Cr
 साभात्कारका, B₂ प्रत्युत्सादकरा, D₂₋₅ प्रीत्युत्सादकरा, D₂
 प्रत्युन्नाधकरा, D₁ २ वृत्तुन्नाद* C₂ cites कारा B₂ Cr
 इव (for मन) — (L. 34) K₂ B₂₋₄ D₂ २ 10 'भोगात्
 K₂ D₁ २ ना नमुदतुंनहति, B₂₋₄ D₂ 10 नासुदतुं लमहंसि, D₂
 नां लसुदतुंनहति — (L. 35) K₂ तिचिप्रपुथाभरणा, D₁
 दिव्यनाम्ना. D₁ २ दिव्या* (for सवा*) — (L. 36) K₂ या
 दत्त, B_{2m} D₂ १ सेवन् (for सेव त्व) — (L. 37) K₂
 कर्तुं (for वस्तु) D₁ २ तथेवाहं सुख वस्तु — (L. 38) D₂
 D₁₂ 12 T₂ प्रामु हि, D₁₀ प्राप्य च, C₂ r (commenting on
 line 41) प्रामुहि (as above) K₂ प्रामुया उत्तन सौ* K₂
 नदगामिति, B₂₋₄ D₂ गन्गा*, B_{2m} D₂ (after corr) १
 मत्तवाग्निनि — (L. 39) K₂ B (except B₂) D₂₋₇ २ 10
 पानानि (for पेयानि) — (L. 40) K₂ पिव त्व हि (for पिव*),
 and रनयत् (for रननाणा) — (L. 41) K₂ भोगान्मत्रत्त
 नियुक्तान् D₁ २ यद्यन्निनि (for चाप्य*) — After line 41,
 K₂ (which om. line 42) ins

निंयन्त वरारोहे भूपदविण्मपदान् ।

repeating thereafter 4 14 1^{ab} — (L. 42) B₂ 4 8
 D₂ 10 Ca. c (?) r पाहि; Crp (Cat.) पिव (as above)
 D₁ 10 मानयत् वरारोहे B₂₋₅ D₂ 5-7 १ 10 om च

13

(L. 3) T₁ G₁ शिव, G₂ M₂ विमु (for प्रमु) — (L. 10)
 G₂ व्याठ प्रियत्त, M₁₋₄ 5 साठ प्रिय* M मेदिनी (for
 भानिति) — (L. 12) G₂ M₁₋₅ *असरोमि — (L. 17) M

गन्धर्वाः किल पञ्चैना रक्षन्ति रमयन्ति च ।
 पृथगेया ममाचष्ट तथा प्रथमसंगमे ।
 तथैव गजनासे रूः सत्यमाह ममान्तिके ।
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुर्हि जीवितम् । [10]
 राजा चैव समीक्ष्यैनां समोह गतवानिह ।
 मया च सत्यवचनैरनुनीतो महींपति ।
 सोऽप्येनामनिदा दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ।
 भयादृन्धर्वसुष्याना जीवितस्योपधातिनाम् ।
 मनसापि तवस्त्वेनां न चिन्तयति फाँधिव । [15]
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजस ।
 दहेयुरपि लोकास्तं न्युगान्तेष्विव भास्करा ।
 सैरन्ध्र्या ह्येतवाख्यात मम तेषा महद्वलम् ।
 तव चाहमिदं गुह्यं खेहादाख्यामि वन्धुवत् ।
 मा गमिष्यामि वै कृच्छ्रा गतिं परमदुर्गमाम् । [20]
 बलिनसे रज्जुं कुर्युः कुलस्य च जनस्य च ।
 तस्माद्भास्यां मनः कर्तुं यदि प्राणाः प्रियास्तव ।
 मा चिन्तयेया मा गास्व मत्प्रिय च यदीच्छसि ।
 पृथमुच्छस्तु दृष्ट्वात्मा भगिनीं कीचकोऽयवीत् ।
 गन्धर्वाणां शतं वापि सहस्रमयुतानि वा । [25]
 अहमेको हनिष्यामि गन्धर्वाणाम् किं पुन ।
 न च त्वमभिजानीये स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ।
 पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनी ।
 रहसीह नरं दृष्ट्वा नातागन्धर्विभूषितम् ।
 योनिरुत्सिद्यते स्त्रीणामसतीना मया श्रुतम् । [30]
 सा त्वं ध्रुव मूढि चैना मम चेच्छसि जीवितम् ।
 पृथमुक्त्वा सुदेण्या तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
 अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो पापमिति सा ह ।
 प्रारुदद्भृशदुःखातो विपाकं तस्य वीक्ष्य सा ।
 पातालेषु पतत्येव विलपन्वदवामुद्रे । [35]
 त्वत्कृते विनशिष्यन्ति भ्रातरं सुहृदश्च मे ।
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमेवमभिमुत् ।

न च श्रेयोऽभिजानीये काममेवानुवर्तसे ।
 ध्रुवं गतायुस्त्वं पापं यदेव काममोहितः ।
 अकर्तव्ये हि मां पापे विधुनङ्घ्रि नराधम । [40]
 अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
 पृक्स्तु कुरुते पापं स्वजातिलेन हन्यते ।
 गतस्व धर्मराजस्य विषयं नात्र सशयः ।
 अदृपक्रमिम सर्वं स्वजनं धातयिष्यसि ।
 पृक्तु मे तु खतरं येनाह भ्रातृसौहृदात् । [45]
 विदितायां करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षयात् ।
 गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवनं शुभम् ।

16

After 4. 15. 14, 8 ins.

द्वैपदी ।

प्रजारक्षणशीलानां राज्ञा ह्यमिततेजसात् ।
 कार्यानुपालनान्नित्यं धर्मं सत्ये च तिष्ठताम् ।
 स्वप्रजाया प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
 प्रियेष्वपि च द्वेष्येषु समत्वं ये समाश्रिताः ।
 विवादेषु प्रवृत्तेषु समकार्यानुदर्शना । [5]
 राज्ञा धर्मासनस्थेन जितौ लोकावुभावपि ।
 राजन्धर्मासनस्योऽसि रक्ष मा स्वमनागतीम् ।
 अहं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
 पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासिवत् ।
 त्वत्समक्षं नरश्रेष्ठं निष्पिष्टा वसुधातले । [10]
 अनागतीं कृपाहं मां स्त्रियं त्वं परिपालय ।
 रक्ष मा कीचकाद्रीया धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
 मत्स्याधिप प्रजा रक्ष पिता पुत्रानिवौरसात् ।
 यत्सर्वधर्मेण कार्याणि मोहाद्वा कुरुते नृप । [15]
 अचिरात् दुरात्मानं वशो कुर्वन्ति दात्रव ।
 मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
 त्वं किलैवविधो जातः कुले धर्मपरायणे ।

सनाचष्ट, G₁ २ तथाचष्ट. — (L 12) M (except M₁)
 महानति (for नहीं). — (L 17) T₁ G नास्कर. — (L
 18) T₂ G₂ M (except M₁) बलावत (for महद्वलम्)
 — (L 20) T G₂ दुन्वा, M₁ कथा (for कृच्छ्रा) — (L 21)
 T₁ M (except M₂) रजां, T₂ G₂ वल (for रज्जु) T₂ G₂
 दुर्दृश्य (for कुच्छस्य च) — M om. lines 22-23 — (L
 22) T om. न — (L 25) M₁₋₃ 'युत तथा — (L 28)
 T₁ भ्रातरं चैव नातुल, M 'र वा यश(M₁ २ मन)स्विन — (L
 29) M ना(M₁ ३ स्त्री)नाग' — (L 30) T₁ G₁ ३ 'रत्ति-
 च्यते, T₂ 'रुद्धिच्यते, G₂ 'न्द्वते — After line 30, T₁
 G₂ ins

मां निरीक्ष्यानुष्ठाद सर्वानरणभूषितम् ।
 वशमेत्यति सैरन्धी मन्मथेनानिपीडिता ।

— (L 31) T दृष्टा, G₁ दृष्ट, G₂ ३ घृष्ट, M₁ द्रुत (for तुव)
 G₂ M₁₋₂ ३ वदन्व, M₁ हुवत् (for मूढि च) T₂ G₁ नन
 चैजीवित प्रिय, M₁ जीवित मां यदीच्छसि, M₂ मम चेद्विच्छसि प्रिय
 — (L 33) M हुवन् (for स ह) — (L 34) M transp
 तस्य and वीक्ष्य — (L 35) T मवदो (for विलपन्)
 — (L 42) T₂ G M₂ स (for स) — (L 44) T G₂
 अदृपिनम्, G₁ ३ अदृष्टकम्

16

(L 1) M 'शीलेन T₂ G₂ राक्षामितं, M राज्ञा ह्यमित-
 तेजसा — (L 2) M तिष्ठता — (L 3) M 'गच्छता
 — (L 4) M च (for वे), and 'श्रित (for 'श्रिता)
 — (L 5) T₁ G₁ सन, T₂ सन्यक् (for सन) — (L 10)
 M नृपश्रेष्ठ — (L 14) T₂ G₁ M (except M₁) नृप

अतस्स्वाहमभिक्रन्दे शरणार्थं नराधिप ।
 त्राहि मामथ राजेन्द्र कीचकारपापपूरुपात् ।
 अनाधामिति मा ज्ञात्वा कीचक. पुरुपाधम. । [20]
 प्रहरत्येव नीचात्मा न च धर्ममवेक्षते ।
 अकार्याणामनारम्भाल्कार्याणामनुपालनात् ।
 प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिपा ।
 कार्याकार्यविशेषज्ञा. कामकारेण पार्थिवा. ।
 प्रजासु कितिप कृत्वा नरक यान्त्यधोमुखा. । [25]
 नेव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
 प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ।
 अपि चेद पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
 द्वन्द्वं कार्यमकार्यं च लोकेष्वसीत्पर यथा ।
 धर्मोधर्मो पुनर्द्वन्द्वं विनियुक्तमथापि वा । [30]
 क्रियायामक्रियायां च प्रापणे पुण्यपापयो ।
 प्रजाया सृज्यमानाया पुरा ज्ञेयतदुदाहृतम् ।
 एतद्वो मानुषा. सम्यक्कार्यं द्वन्द्वत्रयं भुवि ।
 अस्मिन्सुनीते दुर्निति लभते कर्मजं फलम् ।
 कल्याणकारी कल्याण पापकारी तु पापकम् । [35]
 तेन गच्छन्ति ससर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
 एवमुक्त्वा पर वाक्यं विससर्ज शतक्रतुम् ।
 शक्रोऽप्यापृच्छ्य ब्रह्माणं देवराज्यमपालयत् ।
 यथोक्तं देवदेवेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव । [40]

Colophon

वैशंपायन ।

एव विलपमानाया पाञ्चाल्यां मत्स्यपुत्राव ।
 अदात्त कीचक तत्र शासितुं बलदर्पितम् ।
 विराटराजं सूतं तु सान्त्वेनैव न्यवारयत् ।
 कीचकं मत्स्यराजेन कृतागसमनिन्दिता ।
 नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् । [45]

पाञ्चालराजस्य सुता इन्द्रा सुरसुतोपमा ।
 धर्मज्ञा व्यवहाराणां कीचकं कृतक्रियवपम् ।
 पुनः प्रोवाच राजानं सरन्ती धर्मसुत्तमम् ।
 संप्रेक्ष्य च वरारोहा सयांस्रज सभासद ।
 विराटं चाह पाञ्चाली दुःसेनाविष्टचेतना । [50]
 Thou follow 4 15 21-27.

17

S ins after 4 15 33 (T₁, which hapl. om st. 33 and lines 1-8 of the foll passage, ins after 32).

श्रूयता ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माध्रया कथा ।
 यथा धर्मं तुलसीणां रष्टो धर्मानुरोधनात् ।
 नास्ति यज्ञं श्रियं कश्चित् श्राद्धं नाप्युपोषणम् ।
 या तु भर्तारं शुद्धया सा स्वर्गायाभिजायते ।
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । [5]
 पुत्रस्तु स्वयिरीभाये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
 अनुरुध्यमाना भर्तारं दृश्यन्ते वीरपत्नयः ।
 शुद्धयया क्रियमाना पतिलोकं जयन्त्युत ।
 भयं प्रति तथा परयो न कुप्यन्ति कदाचन ।
 बहुभिश्च परिहृष्टैरविज्ञाताश्च शत्रुभिः । [10]
 अनन्यभावशुद्धया. पतिलोकं जयन्त्युत ।
 न क्रोधकालं नियतं पश्यन्ति पत्यस्तन ।
 न क्रुद्धान्प्रतियायाद्वै पतींस्ते वृत्रहा अपि ।
 तेन ह्यं नाभिधावन्ति गन्धर्वां कामरूपिण ।
 यदि ते समयः कश्चिरकृतो ज्ञायतलोचने । [15]
 तं स्मरस्व क्षमाशीले क्षमा धर्मा ज्ञानुत्तम ।
 क्षमा धर्मं क्षमा सत्य क्षमा दान क्षमा तपः ।
 अशिनो द्वादशान्त्रस्य चतुर्विंशतिपर्वणं ।
 कश्चिपिदशतारस्य मासोनस्याक्षमी भवेत् ।
 वैशंपायन ।
 इत्येवमुक्ते तिष्ठन्तीं पुनरेवाह धर्मराट् । [20]

— (L 20) M₁-3 मत्वा मां, M₂ 3 मा मत्वा (for मां ज्ञात्वा)
 — (L 23) M₁ 3 स्यु, M₂ 3 4 (sup lin as in text) तु
 (for ते) — (L 26) M तपोदानैर् (for न वा दानैर्)
 — (L 28) M एतत् (for इत्) — (L 31) G₁ 3 क्रिया-
 णामक्रियायां च, M₁-3 अक्रियाया क्रियाया च — (L 36) M
 निःसर्ग (for संसर्ग) — After line 36, T G ins

सुकृतं दुष्कृतं वापि कृत्वा मोहेन मानव ।

पश्चात्तापेन तप्येत स्वयुष्या मरणं गत ।

— (L 38) T₁ G देवान्पालयते प्रभु, T₂ देवान्प्रभुरपालयत्
 — (L 40) G₁ 3 यतो (for स्थिरो) — Colophon
 Adhy no 18 — (L 43) M नैवाभ्यवारयत् — (L
 46) M transp. पाञ्चालं सुता and इन्द्रा — (L 47) M

*परस्य — After line 19, T G₂ ins

राजानुवर्तनपरान्कीचकं च कृतागसम् ।

17

Lines 5-6 = Manu 9 3 — Lines 7-8 = (var)
 4 15 32 — (L 7) Hypometric! T₂ G₂ आराध्य*
 (for अनु*) — G₁ 3 om line 8 — (L 9) M₁ 3 शीर*
 (M₂ मर्तुर्) भर्तृभयात्पत्नयो, M₂-3 (corrupt) भर्तृभीरुभयात्पत्नयो
 — (L 10) T₁ M₁ 2 3 अवज्ञा*, G₂ परिज्ञा* G₁ 3 शत्रुभि*
 (for शत्रुभि) — (L 11) G₁ M₁ परलोक, M₂ 4 पुण्यलोक
 G₁ 3 M (except M₂) ब्रजति (for जयन्ति) — (L 18)
 T₁ G₁ 3 अशिनो, T₂ M₂ न्यशिनो

18

After 4. 15 41, S (M₂-s om lines 13-19) ins.:

भ्रातुः प्रयच्छ स्वरिता जीवन्नाथ तमद्य वै ।
 सुदृष्ट कुरु चैतेन नासुन्मन्ये धरिष्यति ।
 वेपा हि मम भवैष्या पञ्चाना धर्मचरिणाम् ।
 एको दुर्मयणोऽस्वयं बले चाप्रतिमो भुवि ।
 निर्मनुष्यमिह लोकं कुर्यात्कुद्रो निशामिमाम् । [5]
 न च सकृच्छपते तावद्गन्धर्वं कामरूपदृक् ।
 नूनं ज्ञास्यति यावद्वै ममैतत्पादघातनम् ।
 तत्क्षणात्कीचकं पापं मनुष्यभ्रातृगान्धव ।
 विनशियति दुष्टात्मा यथा दुष्टवक्रमंक्रुव् ।
 अपि चैतपुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः । [10]
 एतस्तु कुरुते पापं कालपादावज्ञा गतः ।
 नीचो ह्यात्मापराधेन कुलं येन विनश्यति ।
 सुद्रेष्णामेवमुक्त्वा तु मैरन्तरी दुःश्रमोहिता ।
 कीचकस्य वधायांयं व्रतदीक्षासुपागमत् ।
 अभ्यर्षिता च नारीभिर्मानिता च सुद्रेष्ण्या । [15]
 न च स्नाति न चाश्नाति पासूतं परिमार्जति ।
 रथिरोद्धवसना चभूय मृदितेक्षणा ।
 तां तथा शोकसंतप्ता द्यूा प्ररुद्दुः स्त्रियः ।
 कीचकस्य वधं सत्वां मनोभिश्चाशदाभिरै ।

19

The foll. (addL) adhy is ins after adhy 15 in S (except M₂ 2.5, M₂ marg ins lines 1-3 here and the whole adhy after the end of this parvan)

जनमेजयः ।

अहो दुःखतरं प्राप्ता कीचकेन समाहता ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदी योपित्रां वरा ।
 दुःशालां मानयन्ती या नर्दय्यां भगिनीं शुभाम् ।
 नादापन्मिन्धुराजं सा यत्कारेण चाहिता ।
 किमर्थमिह सप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना । [5]
 नादापच महाभागा कृष्णा पादेन ताडिता ।
 तेजोराशिरियं देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।

18

(L. 2) M (except M₁) नम (for नाभृन्) — (L. 12) T G₁ 2 तेन (for येन) — (L. 17) T₁ G₁ *द्विभ्रवदना G₁ *व नदिरेक्षणा, G₂ *वासुदितं, G₃ *व नदितं, M₁ *व रुषिरोक्षिता — (L. 18) T₂ प्राग्दिता, G₂ प्राग्दुः, M₁ प्ररदिता — (L. 19) G₁ 2 *श्च शशतिरे, G₂ *श्चाशशतिरे

19

After the prior half of line 2, G₁ 2 read the posterior half of line 6, then lines 7-8, 3-5 and

40

केशपक्षे परासृष्टा मर्षयिष्यत्यशक्तवत् ।
 नैतत्कारणमल्पं हि श्रोतुकामोऽस्मि सत्तम ।
 कृष्णायास्तु परिक्लेशान्मनो मे द्युते नृशाम् । [10]
 कस्य वदो समुद्रत स च दुर्ललितो मुने ।
 बलोन्मत्तं कथं चासीत्सालो मात्स्यस्य कीचकः ।
 दृष्ट्वापि ता म्रिया भायां सूतपुत्रेण ताडिताम् ।
 नैव चुक्षुभिरे वीरा किमकुर्वन्त तं प्रति ।

वैशपायनः ।

त्वदुक्तोऽयमनुप्रश्नं कुरुणा कीर्तिवर्धनः । [15]
 एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणैव पाथिव ।
 ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जातं सूतो भवति पार्थिव ।
 प्रातिलोम्येन जातानां स ह्येको द्विज एव तु ।
 रथकारमितीमं हि क्रियायुक्तं द्विजन्मनाम् ।
 क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्टमिति चक्षते । [20]
 सह सूतेन सवन्धं कृतं पूर्वं नराधिपैः ।
 तेन तु प्रातिलोम्येन राजशब्दो न लभ्यते ।

वेपा तु सूतविषयं सूतानां नामतः हृतः ।
 उपजीव्य च यत्क्षत्रं लब्धं सूतेन यत्पुरा ।
 सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुतः । [25]
 राजकन्यासमुद्भूतः सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ।
 पुत्रास्तस्य कुरुत्रेण मालव्या जज्ञिरे वदा ।
 कीचका इति विख्याता शतं पदं चैव भारतः ।
 वेपामासीद्वल्लेष्टं कीचकं सर्वजिष्यभो ।

अग्रजो बलसमत्तलेनासीत्सूतपद्मादत् । [30]
 मालव्या एव कौरव्यं तत्र ह्यवरजामवत् ।
 तस्यां केकयराज्ञस्तु सुद्रेष्णा दुहिताभवत् ।
 तां विराटस्य मात्स्यस्य केकयः प्रददौ मुदा ।
 सुरथाया मृतायां तु कौसल्या श्वेतमातरि ।
 श्वेते विनष्टे शङ्के च गते मातुलवेऽमनि । [35]
 सुद्रेष्णां महिषीं लब्ध्वा राजा तु स्वमपातुवत् ।
 उत्तरं चोचरां चैव विराटस्यथिवीपते ।
 सुद्रेष्णा सुपुत्रे देवी कैकेयी कुलवृद्धये ।
 मातृष्वसुसुतां राजन्कीचकस्तामनिन्दिताम् ।
 सदा परिवचन्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुची । [40]

the prior half of line 6, followed by the posterior half of line 2 — In G₂ lines 7-8 are repeated. — (L. 9) CE 1 56 4^{ab} G₁ 2 M₁ कृन्पूर्वो G₁ 2 निशां सृष्ट, M₁ 4 नरेक्षी- (for नरा) — (L. 22) Om. in G₁ 2 M₁ 4 तथापि तैर्महीपाले (M₁ 4 *नरव्यात्र) — (L. 24) Om. in G₂ T₂ G₁ 2 क्षेत्र, and राजन् (for लब्ध). — (L. 25) Om. in G₂ M₁ 4 कीचको (for केकयो). — (L. 28) Om. in M₁ 4 — (L. 29) T G₂ अपि (for आसीद्) G₁ कुल्लेष्टे, G₃ बल्लेष्टे, M₁ बल्लेष्टे M₁ वेपामतिबलो ज्येष्ठ — (L. 31) M₁ द्वितीयाया तु मालव्यां (for

भ्रातरश्चास्य विक्रान्ता सर्वे च तमनुवता ।
 विराटस्यैव सहस्रं बल कोश च वर्धयन् ।
 कालेया नाम देतेया प्रायशो भुवि विश्रुता ।
 जज्ञिरे कीचका राजन्वाणो ज्येष्ठस्ततोऽभवत् ।
 स हि सर्वान्त्रसपन्नो बलवान्भीमविक्रम । [45]
 कीचको नष्टमयांदो बभूव भयदो नृणाम् ।
 त प्राप्य बलसमत्त विराट पृथिवीपति ।
 जिगाय सर्वांश्च त्रिपून्यथेन्द्रो दानवान्पुरा ।
 मेखलाश्च त्रिगतांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् । [50]
 मालवान्यवनार्थैव पुलिन्दान्काशिकोसलान् ।
 अङ्गान्वद्गान्कलिरङ्गश्च तद्गणान्परतद्गणान् ।
 करदाश्च निपिन्द्राश्च शिवान्मच्छिछिकास्तथा ।
 अन्ये च बहव शूरा नानाजनपदेश्वरा ।
 कीचकेन रणे भग्ना व्यद्रवन्त दिशो ददा ।
 तमेव वीर्यसपन्न नानायुवसम बले । [55]
 विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमात्मन ।
 विराटभ्रातरश्चैव दश दादारयोपमा ।
 ते चैनानन्ववर्तन्त कीचकान्बलवत्तरान् ।
 एवविधवलो भीम कीचकास्ते च तद्विधा । [60]
 राज्ञः स्यात् महात्मानो विराटस्य द्वितैपिण ।
 एतत्ते कथित सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
 द्रौपदी न शशापैन यस्माच्चद्रवत् शृणु ।
 विक्षरन्ति तप क्रोधाद्यपयो न शपन्ति च ।
 जानन्ती तद्यथातथ द्रौपदी न शशाप तम् ।
 क्षमा धर्मः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा यशः । [65]
 क्षमा सत्य क्षमा शील क्षमा कीर्ति क्षमा परम् ।
 क्षमा पुण्य क्षमा तीर्थ क्षमा सर्वमिति श्रुतिः ।
 क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
 एतत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत ।
 भर्तृणा मतमाज्ञाय क्षमिणा धर्मचारिणाम् । [70]
 नाशपत्त चिदालाक्षी सती शशापि भारत ।
 पाण्डवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदी प्रेक्ष्य दुःखिताम् ।

क्रोधाग्निना व्यदहन्त तदा लज्जान्यपेक्षया ।
 अथ भीमो महायाहुः सूदपिप्यस्तु कीचकम् ।
 वारितो धर्मपुत्रेण बेलयेव महोदधि । [75]
 सधार्म्यं मनसा रोप दिवारात्र चिनिःश्वसन् ।
 महानसे तदा कृच्छ्रात्सुब्याप रजनीं च ताम् ।
 Colophon.

20

After 4 17 10, T₁ ins

सहस्रं बालरित्यानां सहस्रमुदवासिनाम् ।
 सहस्रमश्मकुट्टाना सहस्रं वायुभोजिनाम् ।
 सहस्रं भुवि पत्नीना सहस्रं ब्रह्मचारिणाम् ।
 सहस्रं वानप्रस्थानां सहस्रं गृहमेधिनाम् । [5]
 हंसा परमहसाश्च योगिनश्च द्विजातयः ।
 कुटीचका परिवाजो ये चान्ये वनचारिणः ।
 नित्यं भक्तात्मकाश्चैव बहवश्चोर्ध्वरेतस ।
 चतुर्वेदविदो विप्रा शिक्षामीमांसयोः स्थिराः ।
 पदक्रमपरा चिप्रा सामाप्ययनिकाश्च ये ।

21

B Dn D₁₋₇ 6-12 ins after 4 20 24^{ab} (B₂, after 4 20 22) K₂ D₂, after 4 20 24

अथ मा तत्र कैकेयी प्रेपयत्येपेण तु ।
 तेनैव चोदिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया ।
 सुरामानय सैरन्धि कीचकस्य निवेशनात् ।
 सूतपुत्रस्तु मा दृष्ट्वा महस्तान्वमवर्तयत् । [5]
 सान्वे प्रतिहृते क्रुद्ध परामर्शमनाभवत् ।
 विदित्वा तस्य सकल्पं कीचकस्य दुरात्मन ।
 तथाह राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ।
 सददर्शने तु मा राज्ञः सूतपुत्र परामृशत् ।
 पातयित्वा तु दुष्टारमा पदाहं तेन ताडिता । [10]
 प्रेक्षते स विराटस्तु कद्रुश्च बहवो जना ।

the prior half) M₁ & चिप्रा (for तत्र) — (L 32)
 M₁ & तं सुदप्येति वै प्राहुर्विराटमहिर्षी प्रियां — (L 33) M₁ &
 कीचक (for केकय) — After line 51, M₁ & ins
 मलदान्निपथाश्चैव तुष्टिकेताश्च क्रोद्धणान् ।
 — (L 52) T G₂ निरातान् (for करदान्) T₁ M₁ मत्पि-
 रिकान्, T₂ G₂ मत्सिद्धिकान् G₁ शिथिलान्महर्षास्तथा — (L
 55) M₁ सुतबल रणे — (L 63) T₂ G₂ रक्षति च, M₁ &
 क्षमतीति G₁ & नाययति (for न शपन्ति) — (L 64) M₁
 पत्नीनाली (for द्रौपदी) — G₁ om line 66 M₁ & om.
 the posterior half of line 66 and the prior half of
 line 67 — (L 72) G₁ & M₁ & दुःखिता — (L 73)
 M₁ & काष्ठ (for लज्जा) — Colophon Adhy no 20.

21

— (L 1) B D₂ & Cr प्रेपयत्, D₂ अप्रैपीत् B (except
 B₂) Dn D₁ 11.12 Cr प्रणयेन (for प्रेप) — (L 2) D₂ 7
 तथा (for तेन) K₂ D₁ 7-9 नोदिता, B₁ प्रेषिता, Dn D₁₀₋₁₂
 देशिता D₁ 9 तूर्ण, D₁₀ पूर्व Dn₂ D₂ 10 11 भ्रातु (for
 भ्रातृ) — (L 3) Dn D₂ 11 12 कल्याणि, a few MSS
 सैरन्धि K₂ निषेत्तनात् — (L 5) Cv क्रुद्ध (as above),
 Cvप छुद्र — (L 6) D₂ त भाव (for सकल्प), and महा
 (for दुरा) — (L 7) B₁ राजसदन, C₂ as above.
 — (L 9) B₂ D₁ बाधिता (for ताडिता) K₂ पदा तेनैव
 बाधिता, D₂ स तदा मां पदावधीत् — (L 10) K₂ वीक्षते
 K₂ B₂ D₂ 10 स (for स) B₂ ततो वीक्ष्य, B₂ तल्पेयकी;

रविन पीठमद्रांश्च हत्वारोहाश्च नैगमा ।
 उपालञ्चो मया राजा कद्रवापि पुन पुन ।
 ततो न वारितो राजा न उत्याविनय कृत ।
 योऽयं राजो विराटस्य क्रीचको नाम मारयि ।
 त्वक्तवन्तो नृशमश्च तरन्तो समतः प्रिय । [15]
 शूरोऽभिमानो पापाना सर्वार्यपु च सुगन्वान् ।
 दारामर्शा महाभाग लनतेऽथान्वहनपि ।
 हरेदपि च वित्तानि परेया क्रोशतामपि ।
 Thereafter Ds repeats 24th

22

After 4. 21 6, Ds ins

अथ ज्ञान्वा विराटोऽपि कृष्णामश्व तु क्रीचकम् ।
 अत्रवीत्स प्रतोहार द्वान्य आनय क्रीचकम् ।
 प्रहितः स विराटेन द्वांस्य क्रीचकमन्दिरम् ।
 गत्वा तनन्वीत्सूत मन्त्यत्वां प्रभुमिच्छति ।
 क्रीचकोऽपि नृपादेशान्मन्त्यस्य भवन ययौ । [5]
 उवाच मन्त्यराजस्य प्रणिपत्य प्रविश्य च ।
 आगतोऽद् महाराज विराट वचनाच्च ।
 वदस्व यदि वक्तव्यं श्रुत्वा यास्यामि वं गृहम् ।
 विराट उवाच ।

कलत्रे वाय वा मित्रे नृत्ये राज्ञि यथापि वा ।
 निवेदिते सुप्ते दुःखं मुखं भवति क्रीचक । [10]
 स्वमेव क्षरणं मद्भ्य राज्ञे च स्वत्यसादत् ।
 मत्वा वापि नमैव त्वं तेन त्वा प्रतिपेदिरे ।
 पश्यान्महर्षिर्दं दुःखं विपरीत तु मण्डलम् ।
 सधूमं ज्वलनं मन्ये वैमनस्य च वाजिनाम् ।
 शृणोमि च शिवा वोरामशिवा प्रतिनापिणीम् । [15]
 रात्रौ बलिभुजं मध्याह्न्ये सूर्यस्य मण्डलम् ।
 अन्यच्च सप्रभापन्ते देवज्ञा मम क्रीचक ।
 मम द्वादशरात्रौ सौरिर्जन्मदं तव क्रीचक ।
 पश्यामि हृन्मपतनं क्रीचकं प्रापुं विना ।
 जानाम्येतेमंहोत्पातयुगान्तप्रतिमरलम् । [20]
 नृत्युत्ते भविता तप्यमय वा मम क्रीचक ।
 शृणोमि वीर सैरन्ध्याः शूरा साहसकारिण ।
 गन्धर्वा पतय पञ्च सन्ति देवेन्द्रवज्रभा ।

मुनिना केनचिच्छाश्वरन्तीमा वसुधराम् ।
 रक्षमाणाश्च सैरन्ध्रीं भार्यां स्त्रीया पतिप्रताम् । [25]
 तेषां तु भार्या त्वं वत्स सैरन्ध्रीं कर्तुमिच्छसि ।
 न च शक्ता त्वया भोक्तुमेया गन्धर्वरक्षिता ।
 त्वं वातीव क्रामार्तं कार्यमेतन्न बुध्यसे ।
 विश्रुत्वातेरिमे सौम्य मर्त्यस्य भवता श्रुवम् ।
 क्रान्द्या चैवविधा नारी चरेद्दक्षितिमण्डले । [30]
 विना सैरन्ध्रीं नत्र ते स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
 शूद्रो वा यदि वा स्वामी यदि वा भगिनीपति ।
 राजा पूज्य सदा मान्य कर्तव्य वचन मम ।
 कैश्यपुत्र तन्नात्रा त्यज सैरन्ध्रिजां क्रयाम् ।
 कृत्यैषा महती भाति रूपेणातीव क्रीचक । [35]
 त्यक्त्वा कामं सैरन्ध्या त्वं मदीया ध्वजिनीं भवान् ।
 यपालयस्व विश्रव्यो मद्वास्यात्कैक्यात्मज ।
 क्रीचक उवाच ।

सर्वया भवदीय मे कर्तव्य वचन तथा ।
 तयाप्येया मयावश्यं भोक्तव्या तनुमप्यमा ।
 सैरन्ध्री यदि मे पार्श्वे श्लिष्टा ज्येहेन भामिनी । [40]
 शैते न शयने मत्स्य उदा मन्ये सृत स्वयम् ।
 याधते मा नृश काम सैरन्ध्र्यं नराधिप ।
 जीवितं तृणवत्यक्त्वा भोक्तव्या हि मया शुभा ।
 न लोकापि गन्धर्वा मयि शक्ता विशां पते ।
 वैशपायन ।
 स मन्मथार्तो नृपतिं गतस्तु [45]
 त्यक्त्वा तु वाक्यं नृपतेनरेन्द्र ।
 संघायमानो विदित स मृत्युम् ।
 Colophon (adhy no 22)

23

After 4 21 49, N ins.

क्रीचकानां तु मुख्यस्य नराणां सुत्तमस्य च ।
 अन्योन्यमभिसरन्तौ परस्परवधैषिणौ ।
 बालिसुभ्रावपोभ्रात्रो पुरेव कपिसिंहयो ।
 ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
 नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं प्रतः क्रोधविषोद्धतौ । [5]

Dr १ तद्वैद्यत (for प्रकृते म) Some MSS (incl. Dn) तु
 (for च) Ds प्रकृतन्तु निराटस्य Ds प्राक्तोद्यन् (for कृद्य)
 — (L. 13) K₂ D₃ नृतो न, Dr १ न तेन (for ततो न)
 K₂ D₅₋₁₀ C₃ र विनय, B₃ लियन (for अविनय) — (L.
 15) K₂ B_{1,2} D_n D_{5,2} 10 'धनीं K₂ न तस्य समन C_n
 analyses नग्लोसमन (cf. C₃) — (L. 16) K₂ शूरो-
 वनाती, B₁ D₃ 10 शूनानो च, B₃ D₃ शूराभिनाती K₂ अपि
 मौनान्, B₂ च लोनवान्, B₁ D₃ च मुख्यवान्, Dr १ तथा धने
 (for च सुग्वान्) Cr cites लोनवान्, Crp (Dev) मुख्य-

वान्, Ca. c s rp सुग्वान् — (L. 17) K₂ दारानभाः
 D₃ m १ दारान्दपान्, some MSS 'मया — (L. 18) K₂
 D₃ 10 उद्धरेदपि, D_n D₁₁ 12 आहरेदपि (for हरेदपि च)

23

Lines 2 and 3 are transp in B₁ D_n D_{3,11,12}
 — (L. 2) Om in D₃ B (except B₂) D₂ 10-12
 'न्यमपि संरथौ, D₁ ३ 'न्य वयसंरनात्, D₁ 'न्य तौ सुसंरथौ,
 Dr १ 'न्यनभिसरंभात् K. B₁ 5 D_n D₅ (m as above) 11. 12
 'चवे' (for 'वधे') — (L. 3) D₁ 8 १ पुरा वा नरमिहयो ,

After line 3 of 448* (cf v. L 4 21 58), T
G₂ ins

महतोद्युत्स वेगेन कीचकोरसि वीर्यवान् ।
जानुभ्या ताडयामास सोऽपि पादौ प्रगृह्य च ।
आमयामास वेगेन ताडयामास च क्षितौ ।
भीमोऽपि लाघवात्पादौ मोचयित्वोरुविक्रमः ।
उत्सुत्य सोर्ध्वमपत्कीचकस्य शिरोपरि । [5]

केशे गृहीत्वा चाकृष्य विचकर्ष स सर्वत ।
हस्तौ गृहीत्वा भीमस्य कीचको बलनावितं ।
मोचयित्वा केशपक्ष गले जग्राह पाण्डवम् ।
गृहीतकण्ठावन्योन्य पातयामासत् रणे ।
हुकारफूकृतोच्छ्वासौ मार्जारविधौ कोपितौ । [10]

कीचकोपरि कौन्तेयः कौन्तेयोपरि कीचकः ।
अन्योन्यं पातयित्वैव मुहूर्तं सूतपाण्डवौ ।
पुनरुत्थाय तौ वीरावन्योन्य बाहुशालिनौ ।
बाहुयुद्धमयुष्येतामुपतापप्रकोपितौ ।
पादाभ्या चैव जानुभ्या मुष्टिभ्या च परस्परम् । [15]

एव तयो प्रहरतोर्भामकीचकयोस्तदा ।
स्वनः समभवद्वाग्रौ विस्फूर्जितमिवाशने ।
लघ्वान्तरमथो भीम पाणिभ्या कीचक वली ।
हीयमान समुद्दीक्ष्य बभज्जालिङ्गव मध्यत ।
उत्तान पातयित्वैनं पादाभ्यामुरसि स्थित । [20]

समृज्य पाणिना पासु दक्षिणेन द्वाकृत्विः ।
मुष्टि गृहीत्वा वेगेन शिरस्यभिजघान ह ।
मुष्टिघातेन तेनासौ निर्यञ्जिद्वाक्षितारक ।
विसृजन्मलमूत्रे च श्लोशनमहिपवत्स्वरम् ।

After 4 22 26, T G₂ ins

मा सिदस्व याज्ञसेनि पातिव्रत्यम्रते स्थिता ।
पातिव्रत्यस्थिता नारी म्रत रक्षेत्सदात्मनः ।
पुरा स्त्री देवरातस्य पतिप्रीता शिरोमणि ।
कदाचिद्धर्तृरूपेण रक्षसापहृता सती ।
कस्यचित्सरसस्त्रीरे वा निवेद्य स राक्षस । [5]
उद्धर्तृरूप सत्यज्य रक्षो भूत्वा सुदारुणम् ।

सौख्य प्राप्स्यामि परम (for the prior half) — (L. 15) S₁
K श्लोभमनाथ. — (L. 17) B₁ Dn D11.12 उद्धर्तनेत्र, D₂ 8
विजातं — (L. 18) B₂ विष्पिप्य, D₃ निष्टय B (except
B₂) Dn D1.0 11 12 *पुट (B₁ *पुटी) वली, D₃ *वलीयस्ता.
— After line 18, D₃ repeats line 10 — After line
18, B₁ ins

अभ्याहनमहाराज पदाघातैश्च दारुणैः ।
— After line 19, D₃ ins

साम्ना दानेन भेदेन सा यदा नान्वमन्यत ।
तदा ता पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे ।
तत सा धैर्यमास्थाय विचरं न ददौ तदा ।
ततः स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास ता सतीम् । [10]
साभित्यक्तभया साध्वी प्राणत्यागे सुनिश्चिता ।
प्रतिज्ञामकरोत्कृष्णे पतिव्रतपरायणा ।
आराधितो यदि मया भर्ता मे दैवत महत् ।
कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोपिता मया ।
तेन सत्येन योनिर्मे भवत्वद्य शिला द्वा । [15]
एव तथा प्रतिज्ञाते तद्योनि सा शिलाभवत् ।
अन्तरा नाभिजान्वोर्यत्तत्सर्वं च शिलाभवत् ।
तत स खड्गमुत्कृष्य वेगेनास्याः शिरोऽहरत् ।
जया नाम सखी साभूत्पार्वत्या नक्षमांसवत् ।
तस्मात्पतिव्रतायाश्च दुःखमल्प सुख बहु । [20]

S ins after 4. 28 14 (G₁ M₁, which om. st. 13-
14, ins after 12)

वैशपायन ।

ततो दुर्योधनो वाक्य श्रुत्वा तेषां महारमनाम् ।
मुहूर्तमिव सचिन्त्य सचिवानिदमग्रवीत् ।
श्रुत श्वेतन्मया पूर्वं कथासु जनससदि ।
धीराणां शास्त्रविदुषा प्राज्ञानां मतिनिश्चये ।
कृतीना सारफल्युत्त्वे जानामि नयचक्षुषा । [5]

सर्वे बाहुबले धैर्ये प्राणे शारीरसभवे ।
साप्रतं मातुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे ।
चत्वारस्तु नरव्याघ्रा बले शक्रोपमा भुवि ।
उत्तमा प्राणिनां तेषा नास्ति कश्चिद्वले समः । [10]
समप्राणबला नित्य सपूर्णबलपौरुषा ।
बलदेवश्च भीमश्च भद्रराजश्च वीर्यवान् ।

चतुर्थं कीचकत्सेपा पद्भ्रम नानुशुभ्रम् ।
अन्योन्यानन्तरबलाः परस्परजयैषिणः ।
बाहुयुद्धमभीप्सन्तो नित्य सरब्धमानसा ।
तेनाहमवगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम् । [15]
मनस्यभिनिविष्ट मे व्यक्त जीवन्ति पाण्डवा ।

अभ्याहनमहाराज पदाघातैश्च दारुणैः ।
(a v L of the previous insertion)

After वैश', T₁ ins .

भीष्मद्रोणकृपैरुक्तैः कर्णदुःशासनदिभिः ।
— (L. 4) T₁ G वीराणां (for धीराणां) T₁ G₁ 8 शूळ*
(for शाल*) — (L. 5) T₂ G₂ *फल्युत्त्वं — (L. 12) T₁

गोपाला गोकुले नक्षा वार्यामानुरोजसा । [10]
 पश्वयैश्च सुसलेर्निपिडपालैश्च सुद्वर ।
 गोपाला कर्पणैश्चित्रैर्जंजुरश्चान्मनन्तवः ।
 ते हन्यमाना संक्रुद्धास्त्रिगता रथयोधिन ।
 विसृज्य शरवपाणि गोपान्मद्रावयत्रगे ।
 ततो युवान सनीता श्वनन्तो रेणुण्डिता । [15]

30

After 4. 31 19, D₁ ins.

अपुष्यन्त रणे वीरा शूरा. परिवराहव ।
 कवन्वा समरे हन्तु महायोधा प्रचक्रमु ।
 हन्यता हन्यतानेय दिसासि पतिवान्यपि ।
 क्वचन्यान्प्रेरयामानुहुंकारोच्चारणादिनि ।
 विराटश्च महाश्रयं दृष्ट्वा कौतुकमागतम् । [5]
 हर्षं लंने पर राजा मन्माष्येवविधा नरा ।
 कवन्येन शत योधा पातिता रणभूधनि ।
 तदा क्वचन्य पतिव पुष्यवपै सहैव तु ।
 विमानं प्रेरित देवैरप्सरानि सनावृदम् । [10]
 समञ्च सर्वयोयाना तत्रारुढो दिवं ययौ ।
 न शेकुरिति सक्रुद्धा शूरा कर्तुं पराशुखान् ।

This is followed by 11-14, 578*, 582*, 20, 21 etc.

31

After 4. 32. 21, Dn Ds (on suppl. fol.) 1 2.
 11. 12 ins.

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा वेगेन नीममेनो महाबल ।

M विनुडेपु विद्या पते (M₁ गोतलान्प्रचक्राडयन्). — After
 line 14, T₁ ins

हन्यमानेषु गोपेषु विनुडेपु विद्या पते ।
 — (L 15) Om. in G₁ M₁ L₁. T₁ G₂ रेणुण्डिता, T₂
 G₂ नृच्छिता

31

Of the comm. only Cn.s comment on some of
 these lines (Cn on lines 7-8, 10, 16-18; Cs on
 lines 5, 16) — Ds om. line 2 — (L 3) Dn₁ Dr₂
 विनुचन् — (L 4) Ds 1 2 अदिट* (for अयाद्र*) — (L
 5) Ds. 1 2 विराटमनिस्त्रोक्त्वा Ds चात्रवीर, Dr₂ चासृष्ट
 — (L 7) Ds 1 2 नासुक्त्वा (for नापन्), and क प्य
 रविपुत्र* (for the posterior half) — (L 13) After
 line 10, Ds. 2. 11. 12 read line 13 Ds. 1 2 संवाता (for
 संवाता) Ds दुनाराचतुभन्वनान्, Dr₂ पां च सुभन्वि* — (L
 17) Ds 1 2 अथ नान्यन्म सैन्येषु पुरा नद्ये तथा वृते — (L 19)
 Ds. 1 विनेन (for विनेन).

गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठ जवेन सुमहाजव ।
 विसुब्रच्छरवपाणि सतोय इव तोयद्र ।
 त भीमो भीमकर्माण सुशर्मणमयाद्रवत् ।
 विराट समवीक्ष्यैन तिष्ठ तिष्ठेति चावदत् । [5]
 सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तक्यमोपमम् ।
 तिष्ठ तिष्ठेति भाषन्त घृष्टतो रथपुगव ।
 पश्यता सुनदत्कर्म महद्युद्धसुपस्वितम् ।
 परामृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा त्रावृनि सह ।
 निमेषान्तरमात्रिण भीममेनेन ते रथा । [10]
 पातिता भीमसेनेन विराटस्य मर्मापत ।
 रथाना च गजाना च वाजिना च समादिनाम् ।
 सहस्रशतसवाता शूराणामुग्रधन्विनाम् ।
 पचयो निहतास्त्रेया गदा गृह्य महात्मना । [15]
 तद्गृह्णा तादृश युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मद ।
 चिन्तयामास मनसा किंशोय हि बलस्य मे ।
 अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ।
 आकण्ठपूर्णं तदा धनुया प्रत्यदृश्यत ।
 सुशर्मा सायकालीङ्गान्क्षिपते च पुन पुन ।

32

Ś₁ K ins. after 604* (for sequence see below)
 B D, after 4 32 35^{ab}

विराटस्य महात्मान परिद्वेषाविनाशना ।
 स्थिता समक्ष ते सर्वे स्वय भीमोऽन्वभायत ।
 नाय पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 किं तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सतत घृणी ।
 गले गृहीत्वा राजानमानीच विवशं वशम् । [5]

32

The sequence of the lines in Ś₁ K (which om.
 altogether lines 2-4, 11-12) is as follows Ś₁ 6,
 5, 7-10, 13-21, (lines 33^{ab}, 34, 35^{ab} of text), 1,
 22-23, (line 35^{cd} of text), K 6, 5, 7-10, 13-21,
 (stanzas 33-34 of text), 22, (line 35^{ab} of text), 1,
 (line 35^{cd} of text) These transpositions and
 omissions are mostly ignored in the foll. notes
 — (L 1) Om. in D₄. K नहाराजा, Dn₂ Dn₁. 12
 नहाराज — (L 2) B₂ D₂ नीमसेनोत्रवीदिद्र (for the
 posterior half) D₄ न्वाप्यत्तद्रा नीम स चोवाच महाबल;
 Cep rp प्राह भीमो महाबाहुदिद्र वचननयवत्, Crp (Cat.) as
 above. After line 2, B₂ ins a line which is given
 as a v l in Cep. rp for line 2 — (L 5) B₁. 2. 3 D₂
 Ce rp (Cat.) नीली, Cr गले (as above) D₂ वैगवेन्
 (for राजानन्). Dn₂ D₄. 11. 12 आनयामास चैव हि, D₁
 अवय सवये तत, D₂ अवय पाशुपतिव — (L 6) Ś₁ K

तत एन विचेष्टन्त वक्ष्वा पार्थो वृकोदर ।
 रथमारोपयामास विसञ्ज पांसुगुण्डितम् ।
 अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छुषिष्ठिरम् ।
 दर्शयामास भीमस्तु तामवस्था सुशर्मण । [10]
 प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहृप्रशोभिनम् ।
 त राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यता वै नराधम ।
 एवमुक्तोऽन्नवीक्षीम सुशर्माण महाबलम् ।
 जीवितु चेच्छसे मूढ हेतु ते वदत शृणु ।
 दासोऽस्मीति त्वया वाच्य समस्तु च सभासु च । [15]
 पृच ते जीवित दद्यामेष युद्धजितो विधिः ।
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणय वच ।
 मुञ्चेममधमाचार प्रमाण यदि ते वयम् ।
 दासभाव गतो ह्येष विराटस्य महीपते ।
 अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैव कार्प्यं पुनः क्वचित् ।
 पृचमुक्ते तु सत्रीड सुशर्मासीदधोमुखः । [20]
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ।
 प्रमुच्य च सुशर्माण पाण्डवास्ते हतद्विप ।
 स्वग्राहुः प्रलसपन्ना हीनिपेवा यतप्रता ।

☞ This is a badly fitting *rephoa* of a scone at the end of the Jayadratha vimokshaṇa in the Aranyakā (of B 3 272 7-21), from which another short passage has been utilized by the interpolator earlier in the course of this parvan (of v l. 1 15 6). — Lines 22-23 are a variant of 4 32 31^{ad}-35^{ad}, a sure sign of interpolation!

प्र(Ś1 स)कामभयपीडित (for the posterior half) — (L. 7) D1-3 विवश (for विसंघ) — (L 8) Ś1 K कृता त रथमध्यस्य Cr cites अभ्येत्य — (L 9) D1 (before corr) ० तदावस्था Ś1 K B1 5 Dn D11 12 सुशर्माण नराधिप (for the posterior half) — (L 10) Some MSS व्याघ्र Ś1 उवाच च ततो भीम, K D० तमुवाच ततो ज्येष्ठो Ś1 K1 मुचासु वै महाबल, K2 मुच मुच महाबल — (L 11) D० विगतं (for त राजा) B० D1-०.10 प्रवृत्तन्, B० D० प्रवृत्तन् D० आह (for दृष्ट्वा) D० Cv नराधिप — (L 12) Om in Ś1 K B० Dn D1.० 10-12 D० 7-० ततो भीमोन्नरी मूढं (D० *वीदाव्य) विगतांतां नराधिप — After line 12, D० (marg) ins

उवाच पुरुषव्याघ्र नृपस्य वचने रत ।

— (L. 13) Ś1 जीव चेदिच्छसे मूढ, K० (corrupt) जीवितु मिच्छसि चेन्मूढ, D० १ (m as above) ० जीवमिच्छसि चै मूढ Ś1 मे (for ते) B० Dn1 D1 १ १ 10 वदत (for वदत) — (L. 14) Ś1 K सदा (for त्वया) — (L 16) Ś1 K तदा (for ततो), and भ्राता भीम महाबल Ca cites सप्रणय — (L 17) Om in B० Dn1 मुच मुच, D० 7-10 मुचैवग

After 4 32 47^{ab}, 8 ins.

पुनरेव विराटश्च राजा कद्धमभापत ।
 अहो शूद्रस्य कर्माणि वल्लस्य द्विजोत्तम ।
 सोऽह शूद्रेण सग्रामे वल्लेनाभिरक्षितः ।
 स्वरूते सर्वमेवैतदुपपन्न ममानघ ।
 वर वृणीष्व भद्र ते ब्रूहि किं करणाणि ते । [5]
 ददानि ते महाप्रीत्या रत्नान्युष्यावचान्यपि ।
 शयनाभयनयानानि कन्याश्च समलकृता ।
 हस्त्यश्वरथमवाश्च राष्ट्राणि विप्रिधानि च ।
 तथैव च मम प्रीत्या प्रतिगृह्य ममान्तिके ।
 वैदापायन ।
 त तथा वादिन तत्र कौरव्य प्रत्यभापत । [10]
 एषैव तु मम प्रीतिर्वेश्य मुक्तोऽसि शत्रुभि ।
 प्रतीतश्चेत्पुनस्तुष्टु प्रयेक्ष्यमि तदानघ ।
 वरैः पुत्रैश्च शक्तिष्य मा हि प्रीतिर्ममातुला ।
 सुशर्माण तु राजेन्द्र मभृत्यवलयाहनम् ।
 विसर्जय नरश्रेष्ठ वरमेतद्रह वृणे । [15]
 एवमुक्त्वस्तु वद्वेन विराटो राजसत्तम ।
 प्रस्युवाच तत कद्ध सुशर्मा यातु चेष्टत ।

After 624* (of v l 1 31 12), G1 ins. *

एतेन वै सारथिना तदाजुन.
 स वैवगन्धर्वमहोरगासुरान् ।

B० Dn1 D1-7 ० Ca.० rp (Cat) प्रमाणा, Cr cp as above — (L. 19) Dn1 D० कदाचन (for पुन क्वचित्) — After line 19, Dn1 alone ins a colophon, followed by 'दश' उ', which is copied by most of the printed editions! — (L. 20) Ś1 K B० D० उक्तस्तु, D1 २ स उक्त, D० म मुक्त (for उक्त तु) Ś1 K तूर्णी किंचिदधीमुत् — (L. 22) Om in D० Ś1 Dn1 विसृज्य तु, B1 १ १ Dn० D० 10-12 अवमुच्य, D० १ ० प्रमुच्याथ — After line 22, D० repeats line 1 K B० 1 D1-१ 7-10 om line 23, which is itself a repetition (with v l) of 35^{ad}

(L. 2) G1 शूरस्य (for शूरस्य) — (L 6) M० ददानि — (L 9) G1 १ M० एतानि च, M4 (sup in as in text) सर्वमेव (for तथैव च) — (L 12) M1-३ प्रविशाय परतप (for the posterior half) — (L 15) M1-३ नृप* (for नर*)

सर्वाणि भूतान्यत्रयस्म वीर्यवान्
अतर्पयचापि हिरण्यरेतसम् ।
यदस्य सस्यामपि तस्य सयुगे [5]
जानामि वीर्यं परवीर्यमव्यग ।
सगृह्य रस्मीनपि वार्यं वीर्यवान्
आदाय चाप प्रययो रथे स्थित ।
न सर्वभूतानि न देवदानवा
न चापि सर्वे कुरव समागता । [10]
धन हरेयुस्त्व जालु घन्विनो
बृहन्नला तूचरमारथिर्यदि ।

35

After 4 36 40, D₁ ins the foll passage, of which
D₂ ins, at the some point, lines 2-3 only

प्रगृह्यैतद्धन सर्वं मुञ्च मा त्व बृहन्नडे ।
आरनालेन कीर्त्तये न मे गोभिः प्रयोजनम् ।
जीवन्प्राप्स्यामि गा ह्यन्या निवर्त्स बृहन्नडे ।
अर्जुन उवाच ।
यसो हि कल्पान्वदातकसाक्षि
न जीवित कुञ्जरकणोलोमम् । [5]
क्षितिपालसूनो भव रश्मध्वे
लज्जामहे सगररश्मभङ्गात् ।
उचर उवाच ।
या कीर्तिरुत्सर्पति देहनाशे
विन्दुखदा मूलविनाशिनीं ताम् ।
विश्रीय देह द्रविणेन को नु [10]
यात्राकृत देवकुले करोति ।

36

T₁ ins after 4 37 10^{ab} G₂ (which om 10-11),
after 4 37 9

ये जेतारो महीपानाममुना ब्रह्मो इत्ता ।
यस्मिंशेजो महस्त्वृक्षं निर्भरोच्छ्रुतित भवेत् ।
येन मे दक्षिणा दत्ता बद्धा द्रुपदमोजसा ।
विद्धा वियद्गत लक्ष्यं विनिजित्य च पार्थिवान् ।
निर्जितानेन पाञ्चाली पुरानेन स्वयवरे । [5]
स्वाण्डवे येन सत्ततो वह्निजित्वा सुरासुरान् ।

35

(L. 2) C₃ cites आरनाल

37

(L. 7) G₁ लब्धेति, M₁ स्थित — (L. 8) M₁₋₃
पुभिः प्रणत, M₁ मूर्धा निपतितो — (L. 10) M₁ १ १

41

[321]

परिणीता सुभद्रा च येन निर्जित्य यादवान् ।
निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारि सरार्दन ।
गत्वा त्रिविष्टप येन जितेन्द्रा दानवा युधि । [10]
निवातकवचा राजन्दानवाना त्रिकोट्य ।
निर्जिता कालक्रेयाश्च हिरण्यपुरवासिन ।
येन त्व मोचितो वद्धश्रित्रसेनेन तदने ।
येन गत्वोत्तर मेरोरानिनाय महद्धनम् ।
याजितो धर्मसूतुश्च नृपान्सर्वान्विजित्य च ।
यस्मिंशौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रम । [15]
औदार्यं चैव गाम्भीर्यं ह्यौ श्रीर्धर्मा दयार्जवम् ।
एवमाद्रिगुणोपेत सोऽय पार्थो न सशय ।

37

After 4 39 19, S (which om. st 20) ins

माता मम पृथा नाम तेन मा पार्थमहवन् ।
देवदानवगन्धर्वाङ्घ्रिशाचोरगराक्षसात् ।
अह पुरा रणे जित्वा स्वाण्डवेऽद्रिमतर्पयम् ।
हुताधानं तर्पयित्वा सहित शङ्खधन्वना । [5]
त्रिविष्टपगता दृष्ट्वा पितामहमहेम्बरौ ।
मूर्च्छया पवित भूमावागतौ देवसत्तमौ ।
इष्ट्वा तौ वरदौ देवौ सञ्जा लब्ध्वोरथित पुन ।
मूर्धाभिप्रणतं भूमौ तौ तदा वरदौ वरौ ।
कृष्णोत्प्रेकादशं नाम प्रीत्या मे तत्र चक्रुत् ।
तुष्टौ च मम वीर्येण कर्मणा चाभिराधितौ । [10]
सर्वदेवैः परिवृतौ भूयो मा स्वयमूचतु ।
वर तात वृणीष्वेति यत्पार्थयसि पाण्डव ।
ततोऽहमस्त्रायलभ दिव्यानि च इदानी च ।
ग्राह्य पाशुपत चैव स्यूणाकर्णं च दुर्जयम् । [15]
ऐन्द्र वारुणमाश्रेय वायव्यमय वैष्णवम् ।
ततोऽहमजय भूयो रथेनैन्द्रेण दुर्जयान् ।
मातलि सारथि कृत्वा निवातकवचाश्रणे ।
अवध्यकवचान्देवैर्वरदचान्महासुरान् ।
तिस्र कोटीदानवानां सयुगेष्वनिवर्तिनाम् ।
एको निर्जित्य संग्रामे भूयो देवानतोपयम् । [20]
ततो मे भगवानिन्द्र किरीटमददास्त्रयम् ।
देवाश्च शङ्खमददुः शत्रुसैन्यनिवारणम् ।
अह परे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ।

(sup ln as above) चाभितोषितौ, M₁ नदिनौ — (L.
12) T₁ G य (for यत्) — (L. 18) T₁ G सर्वान्हत्वा
महारथान् (for the posterior half) — (L. 20) M समरे
(for संग्रामे) — (L. 21) T₁ G प्रददात् (for अददात्)
— (L. 22) T₁ G M₁ (sup ln as above) 'विदा' (for
'निवा') — (L. 23) = (var) 4. 56 11^{ab} M₂ १

हृत्वा पष्टिसहस्राणि जय सप्राप्तवानहम् ।
 असभ्रान्तो रथे तिष्ठन्महद्रेषु राशेषु च ।
 शत्रुमध्ये दुराधर्षा न मुञ्चन्ति च मे विदा ।
 अह गन्धर्वराजो ह्यियमाण सुयोधनम् ।
 भ्रातृभि सहित तात गन्धर्व समरे जितम् ।
 चतुर्वेदा सप्तसाणि हृत्वा चैनमगोचयम् ।
 मा भैर्विगतसत्रासः कुरुनेतान्समागतान् ।
 सुयोधनस्य निपत कर्णस्य च कृपस्य च ।
 पितामहस्य भीष्मस्य द्रुपेणर्षेणस्य च न्ययम् ।
 सर्वानेव कुरुक्षेत्रा प्रसूतेष्वामि ते पशून् ।

Colophon

38

After l 39 23, D₂ ins

न शर्तव्य स्वया वीर लोकपालगमो ह्यमि ।
 प्रसादये महाबाहो पूर्णं यस्मलित मम ।
 तावन्मेऽभून्नय पार्थ यावत्पां नावलोकये ।
 विभवो दर्शनात्तुभ्य कस्त्वां योस्तेजिजीवियु ।
 एव प्रहृष्टरोमायां मृते मत्स्यसुतोऽङ्गुनम् ।
 प्राञ्जलिः समुपातिष्ठद्दाम्यो द्रुहिण यथा ।
 ततोऽङ्गुनः समाश्रास्य मत्स्य वैराटिमवधीत् ।
 उवाच मुदित काले तमो हृत्वा यथा रवि ।
 आश्रास्य पुत्र मत्स्यस्य धनुर्विस्फार्य गाण्डिवम् ।
 प्रेक्षणीयतमो भूत्वा तस्मै धीतो रविर्यथा ।

39

After l 10 27, N (D₁ missing) ins

उत्तर उवाच ।

एकस्व पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतामहारथान् ।
 कथ जेष्यसि सप्राप्ते सर्वेनास्त्रास्त्रपारगान् ।

[25]

[30]

[5]

[10]

अमहायोऽपि कीन्तेय सगहायाश्च क्षीरपा ।
 अत एव महाबाहो भीमविष्टामि तेऽग्रम् ।
 नैनापायन उवाच ।

उवाच पार्था मा गेपी, प्रहृष्ट्य गन्तव्यम् । [5]

सुष्यमानस्य मे पीर गन् र्थे, मुमहायन् ।

महायो घोषयाथायां कन्दहावीयसा मन ।

तथा प्रिनये गच्छिन्नेयदानवम हुडे ।

गाण्डवे सुष्यमास्य कन्दहावीयसा मन ।

नियागकथये, माधं पीयोमेध महायन् । [10]

सुष्यतो रेशरार्थं ह महायन्तानयन् ।

स्वयवरे तु पाद्यान्वा राजनि मह मयुगे ।

सुष्यतो बहुभिन्नाय ह महायन्तानयन् ।

उपजीस्य मुद प्रोण ताक यध्रवण यन्नम् ।

यत्न पात्र ह येष कृप कृष्ण च माधवम् । [15]

पिनाहसाग्नि यैव कथमेताद्य योधये ।

रथ पाह्य मे दीप्य स्येतु म मानसो ज्वर ।

10

This passage of 27 lines, which has been placed by oversight in this App, is only a part of the full adhy (4 43 10-20), which was wrongly copied here by the scribe of B₂ and subsequently omitted by him in its proper place. The passage, which is ins after l 42 24 begins with धार्तराष्ट्राय दास्यामि (cf 4 43 10^a) and ends with अथ पश्यन्तु कौरवा (= 4 43 20^a), followed by a repetition of l 42 28. It needs only to be noted that the passage contains 822^a, and 826^a, but not 823^a (a Southern stanza which is found interpolated in some N MSS, including B₁).

(sup lns as above) *पुरमारु — (L 24) Cf l 50 11^{ad} T₁ G विजय प्राप्तवानमि — (L 25) M₂ s समेषु विषयेषु च (for the posterior half) — (L 26) M₂ आपतसु (for शत्रुमध्ये) — After line 29, T₁ ins

मन्नामकथन कीर्ति प्राप्यन्वैश्व प्रकीर्ताम् ।

एतानि मम नागाणि योऽन्यद्दृष्टिनि कीर्तयेत् ।

त न पश्यन्ति सत्त्वानि न त निम्नन्ति शयव ।

अथ पश्य महाबाहो मम वीर्यं मुदु महम् ।

— (L 30) M₂ वृष्टा (for एतान्) — Colophon Adhy no 8 42 (M₂ : 41)

39

Of the comm only Cr omits स्वयवरे from line 12

— (L 1) Ś₁ K कथम् (for बहून्) — (L 2) K बहून् (for कथ) K समेत, D₂ D₁ ० जेष्यामि Ś₁ समेत्य पार्थ

संप्राप्ते Ś₁ K संप्राप्त (Ś₁ *प्र)भविशारत् — (L 3) Ś₁ K कौरव्य (for कीन्तेय), and सहावाधावि वी — (L 4) D₂ अत एव दि तिष्ठामि गीर पार्थ तवाम्र — (L 5) K पीमान्, D₂ त्रिपुत्र (for पार्थ) K कीर्तये (for मा गेपी) — (L 7) Ś₁ K D₂ ० मरो नम; D₂ महायना — D₂ reads lines 8-9 after line 11 — (L 9) B₂ भवार्, B₂m D₂-r ० अगार (for आसीत्) B₂ s D₂ १-१ ० 10 सहावता (for मत्त नम) Ś₁ K D₂ क सहायस्तदाभवत् — K₁ reads lines 10-11 after 13 — (L 14) Ś₁ K *स्य रणे ह् — Ś₁ K₂ B₁ (om the second line) ins after line 15 D₂ s r ० (all om the second line), after line 16 K₁, after line 17

समायाप न वार्णय योगात्तमीश्वर प्रनुम् ।

कृष्ण च देवकीपुत्र न नीर्मानुपवासति ।

Before 4 45 1 (that is, after adhy 44), S ms.

वैशपायनः ।

कृपस्य तु वचं श्रुत्वा कर्णा राजन्पुषा पति ।
 पुनः प्रोवाच सद्भुदो गर्हयन्प्रास्यग कृपम् ।
 लक्षयान्यहमाचार्यं नयान्द्रक्तं गतं रिपौ ।
 नीतेन हि न योद्धव्यमहं योत्स्वै घनत्रयम् ।
 ननु वारुणमाग्नेयं यान्यं वायव्यमेव च । [5]
 अक्षं ब्रह्मशिरश्चैव सत्त्वहीनश्च ते वृथा ।
 मित्रकार्यं कृतमिदं पितापुत्रैर्नहार्यं ।
 भर्तृपिण्डश्च निर्दिष्टो यद्येष्टं गन्तुमर्हये ।
 निश्चा हरस्व त्वं निलं यज्ञानमुचरस्व च ।
 आनघ्रगं हि सुदृङ्क्ष्वाथ नास्मान्पुद्गेन भीषय । [10]
 नागंवाचं नया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीनिमान् ।
 किं पुनः पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहवे ।
 आगमिष्यन्ति पदवीं नास्त्वा पाण्डवनाश्रिताः ।
 तानहं निहनिष्यामि भवता गम्यता गृहम् । [15]
 तस्य तद्गर्चनं श्रुत्वा अन्नं याना प्रतापवान् ।
 उवाच वदता श्रेष्ठो दुर्योधनमवेक्ष्य च ।

After 4. 45 26, Dr ms.

कर्ण उवाच ।

सदैव द्रोणपुत्रोऽयं पापात्मा पापपौरुषः ।
 किमत्र कार्यं पार्थेन कथं वा स प्रशस्तते ।
 अन्यत्र कानान्मोहाद्वा लोनाद्वास्त्रासु केवलान् ।
 प्रशसति दुरात्मानं पाण्डव पापपौरुषम् । [5]
 नां चापि निन्दते निलं द्विपतसैव कान्वया ।
 तस्मादयं सुदुर्वृद्धिः पश्यतां मनः पौरुषम् ।
 अथ यानोवाच ।
 वाक्छूरा ब्राह्मणा प्रोक्ता बाहुशूराश्च क्षत्रियाः ।
 धनुना चाजुं शूरः कर्णं शूरो मनोरथे ।
 कर्ण उवाच ।
 सदा भीषयते सर्वां वाहिनीं ब्राह्मणो गुरुः ।
 प्रोक्ता च पाण्डुपुत्राणां दर्शयन्नद्विदं तव । [10]
 नदा च वायव्यो भान्ति निलं वर्षति वासवः ।
 अर्जुनं समरे विन्वा लक्ष्वा च विजय नहत् ।

(L 2) M सत्भुदो (for सद्भुदो) — (L 3) M (except Ms) निर्दये (for निर्दिष्टे) — (L 10) M आनघ्रगं (for न घे) — After line 14, T ms

- - हि वेष्टायेन कर्णं न लक्ष्वास्मिन् ।

(L 2-3)=(var) 4. 42. 25, — (L 11)=4 42

तवष्टेन्त्यामि च्छेन शिरस्ते ब्राह्मणावत ।

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने कर्णानामित्रसूदन ।
 अन्नं यामा ततो राजन्स्त्वहं जग्राह चर्म च । [15]
 गृहीत्वा विनलं स्त्रहं चर्मं चादाय सुप्रमम् ।
 दृष्ट्वाव योद्धुं तं कर्णं मिहं क्षुद्रमृगं यथा ।
 तस्मिन्गृहीते स्त्रहे तु कर्णोऽपि रथिनां वर ।
 उत्तारं रथात्तुं गृह्णन्स्त्रहं मं वीर्यवान् ।
 ततस्तौ तु महावीर्यौ घृत्वास्त्रौ युद्धदुर्मदा । [20]
 अन्योन्यस्य वधं प्रेषुं सिद्धाविव नदोत्कटां ।
 तौ दृष्ट्वा सुनहावीरौ युद्धाय सनवस्त्रितौ ।
 दुर्योधनस्तवत्सूणं रथादुर्चयं वेगवान् ।
 अनिराम्य गुरोः पुत्रमन्वयानानमत्रवीत् ।
 अन्वयामन्गुरोः पुत्रं क्षण्यता द्विजसत्तन । [25]
 कर्णा वक्तुं न जानाति ब्राह्मणाश्चातिक्रोपना ।
 त्वयि समिद्धितो भारो युद्धस्यैव विनिश्चयः ।
 स तयानिद्धितो राजन्राज्ञा चैव निवारितः ।
 स्वरयं प्राप्य तूणं वै न च किञ्चिदुवाच ह ।
 कर्णोऽपि स्व रथं तूणं नारोह नृपाज्ञया । [30]

After 4. 48 23, S ms

ततः न समरे वीरो बीभन्सुः शत्रुपूगहा ।
 गोपालाश्चोदयामास गाश्चैत्राश्चोदयेति च ।
 उत्तरं चाह योभत्सुहर्षयन्प्राणुनन्दन ।
 गवानम्रं समीक्षस्व गाश्चैवाशु निवर्तय । [5]
 यावदेते निवर्तन्ते कुरुवो जवमास्थिता ।
 वायुचरेण गाश्चैताः सैन्यानां च नृपात्मज ।
 पश्यन्तु कुरुवं सर्वे मनः वीर्यपराक्रमम् ।
 ते लाननिव नन्दानां कुरुवोऽर्जुनमाहवे ।
 दृष्ट्वा यान्वमदूरस्थं क्षिप्रमन्वयपतत्रयं । [10]
 हस्त्यश्वपरिवारेण नहताभिविराजता ।
 योधैः प्रासासिहस्तैश्च चापरागोद्यतायुधैः ।
 तान्यनीकान्यशोनञ्ज कुरुगामावतापितान् ।
 समपन्त इवाकाशे विद्युत्स्वन्तो बलाहकाः ।
 तानि दृष्ट्वा क्षर्णाकानि निवर्तितरयाणि च ।
 पार्थोऽपि वायुवद्रेण सैन्याय व्यधुनोच्छरे । [15]

(L 1) T₂ क्षिते, M तूने (for क्षिते) — (L 2) T₂ M तवश्चोदयेति च (for the posterior half) — (L 10) T₁ Gl. 3 'न चानि राजता — M om. line 14. — (L 15) T₁ Gl. 3 इन्द्राय

वैकर्तनो मेव इवान्यवयत् ।
 तथैव कर्णं च किरिटीमाली [35]
 सञ्जादयामास शितं पृथक्कै ।
 तयो सुतीक्ष्णान्मृजतो शरौवा-
 न्महाशरौवास्त्रविवर्धने रणे ।
 रथे विलम्बाविव चन्द्रसूर्यौ
 धनान्तरेणानुददशं लोक । [40]
 अयाशुकारी चतुरो हयाश्च
 विव्याघ कर्णो निशितै किरिटीन ।
 त्रिभिश्च यन्तारममृष्यमाणो

विव्याघ तूष्ं त्रिभिरस्य केतुम् ।
 तेनातिविद्ध समरावमर्दी [45]
 प्रयोधित सिंह इव प्रसुप्त ।
 गाण्डीवधन्वा ऋषभ कुरूणा-
 मजिह्वगै कर्णमियाय जिष्णु ।
 शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा
 प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म । [50]
 प्राच्छादयत्कर्णं रथं पृथक्कै-
 लोकानिमान्मूर्यं इवाशुजालै ।

धारे) — (L. 35) S वैकर्तन चापि किरा — (L. 36) S
 (except T₂) प्रच्छाद* Dn₁ शरै* पृथक्कै, D₈ G_{1.8} M शितै*
 शरौवै; T G₂ महेंद्रकल्प — (L. 37) S अनोवान् (for
 सुतीक्ष्णान्) — (L. 38) B_{1.2} s महाशरौवास्त्रमहाविमर्दे (B₅
 द), B₂ D₈ अन्योन्यधोरास्त्रविन्दनिष्ठे, B₄ आसीत्सुवोरास्त्रमहा-
 विन्द, D₃ महान्मुनोरस्तुमुले विन्दं, D₅ महान्मुनोरास्त्रमहा-
 विन्दं, D₉ सहाबुनौधोरमहाविमर्दं, S अ(G₂ श)स्त्रधोरास्त
 नहान्मिन्दं, cf. C₉ Cr cites विन्दं. — (L. 39) S
 राडुप्रमुक्ताविव चद्र* — (L. 40) T₁ G क्षणातरेण D₁₀ T₁
 G_{1.8} वाशु (for अनु) C₆ r oite धनान्तरेण — After
 line 40, S ins

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
 मूर्ध्नी शयानां सुसुखा जुकेशा ।
 सुवर्णलोहायसवनेगात्रा
 वृक्षा यथा हैनवता निरुक्ता ।
 तथा स शश्रुत्तनरे विलिम्ब- [5]
 न्गाण्डीवयन्वा व्यधमत्सपक्षान् ।
 चचार संख्ये विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाशिविनमातपान्ते ।
 प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
 विधूनयन्वासुरिवाल्पसारात् । [10]
 तथा सपस्त्रान्विधमन्किरीटी
 चचार संख्येऽतिरथो रथेन ।
 शश्रुनिवेन्द्रं समरे किरिटी
 व्यद्रावयत्तद्रथसिंहवृन्दम् ।
 प्रच्छादयत्क्षाररिष्टधन्वा [15]
 रथेषुभिः शश्रुगाननेकान् ।
 कर्णं त्वयोवाच किरिटीमाली
 शरं कुरूणां प्रवरोऽभिगर्जन् ।

Thereafter S reads our adhy 55, and cont
 अयेरतावृत्त मर्दी समग्रा
 पार्थेषुमार्गेषु महादिपेन्द्रा । [20]
 हिरण्यकक्ष्या शरजालचित्रा
 यथा नगा पावकजारुनद्ध ।

त शश्रुसेनाङ्गनिवहृणानि
 कर्णाणि कुर्वन्तमनानुपाणि ।
 वैकर्तन पूर्वममृष्यमाण* [25]
 सनर्पयत्क्षयनिवाशु दृष्टम् ।
 [Lines 1-12 are a repetition (with v l.) of 4
 49 15^a-17^d — (L. 2) T₂ G₂ M₄ युवान* (for शयाना)
 T G₂ M₂ s सुपुषु* (for सुसुखा) — (L. 3) M₁(sup lin
 as above) s *वनेनद्धा — (L. 6) T₂ G₂ द्विपता निहंता
 (for व्यधमत्सप*) — (L. 7) T₂ G₂ प्रदिशो (for विदि*),
 — (L. 11) T₁ G_{1.8} विकिरिन् (for विष*) — (L. 14) T₂
 G₂ M_{4.5} विद्राव्य तत्, M₁₋₃ विद्रावयन् (for व्यद्रा*) M
 वीर (for *सिंह*) — (L. 15) T₂ प्राच्छा* — (L. 16)
 G₂ परेषु*, M₁₋₃ वरेषु* (for रथेषु*)]
 — (L. 41) D₈ तुरगान् (for हयाश्च) S ततश्चतुर्भित्तर-
 गान्त्रिकृष्य — (L. 42) D₈ पार्थस्य विव्याघ शरैस्तु कर्णे, S
 *ध कर्णो धनजयस्य — D₃ om. lines 43-44. — (L. 43)
 S पडिश्च सूत दशभिर्हयाश्च — (L. 44) S पट्या च पार्थ (for
 विव्याघ तूष्ं) — After line 44, S ins
 सविष्णुलिप्तोज्ज्वलनीमवोपः
 कोपेन्धन* केतुशिखं शरार्चि* ।
 कर्णाभिरस्त्रानिलनीमवेगो
 वनौ दिधशन्निव पार्थकक्षन् ।
 स्वनेनिशङ्कस्त्रननीमवोप-
 क्षलस्यताकोज्ज्वलनीमविषुत् ।
 पार्थान्बुदं शस्त्रशरान्बुधार*
 कर्णानल सशमयाचकार ।
 — (L. 45) B₅ Dn D_{11.12} ततो (for तेन), and अनि*
 (for अति*) S समरे किरिटी (for समरा*) — D₃ om
 lines 47-51 — (L. 47) B₂ D₈ S प्रवर* (for ऋषभ*)
 — (L. 48) D₉ जघान कर्णं निशितैश्च जिष्णु, S प्रतत्सरे कर्णवधाय
 जिष्णु — (L. 49) B_{1.2.4} D₅ s. 10 सशस्त्र* (for शराल*)
 B_{2.4} s D₅ s. 10 अनि* (for नि*) S स ब्राह्मणस्य युधि सन्ध-
 नाक्षी — (L. 50) S अद्भुतवीर्यं(T G₂ *धोर; G₃ *नीम)कर्णा
 — (L. 51) B₂ Dn₂ D_{5.9} प्रच्छाद*; S सताप*. M

B Dn Ds ११ १२ (all probably by conflation)
ins after 4 50 2^{ab} S ins after passage No 46
of this App

तत् प्रहस्य वीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणं प्रत्यायाद्रथसत्तमान् ।
यथा रश्मिभिरादित्यं प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
तथा गाण्डीवनिर्मुक्ताश्छादयन्ति शरा दिशः ।
न रथानां न चाश्वानां न ध्वजानां न वर्मणाम् । [5]

B₂ s Dn₂ Ds 11 12 (all om lines 9-15) S cont

देवयोगाद्धि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ।
शिक्षावलोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ।
ध्वजगाण्डीवयोश्चापि दैवी मायाकृतेति च ।
इतस्तत्रश्च सयाने दूरे वाप्यथ वान्तिके । [10]
दुर्गे विपमजाते वा स्थले निश्चे तथा क्षितौ ।
न च रुध्रेद्रुतिस्तस्य रथस्य मनसो यथा ।
समरेषु तु विद्वांसस्तस्य तास्तान्पराक्रमान् ।
वीर्यमत्यद्भुतं दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्वलम् ।

(except M₃) शरीरे (for वृत्तेर) — (L. 52) S *माली
(for *जाले)

Before line 1 (that is, after 4 50 2^{ab}), B Dn
Ds ११ १२ ins

अधारयत् वेग स वेलेव तु महोदधे ।

— M₂ om lines 2-4 — (L. 2) B₂ s S (except T₂
G₂, M₂ om, M₃ sup lin) विकु* (for प्रकु*) B₂ s Dn
Ds ११ १२ Co s प्रत्यायाद् B Dn Ds ११ १२ *सत्तम
— (L. 4) B Dn Ds ११ १२ T G₂ निमुक्ते (for निर्मुक्ता)
B₁ 2 4 Dn Ds 11 12 शरे पार्था, B₂ Ds अच्छादयत् (for
छादयति) B Dn Ds ११ १२ G₁ s M₁ दिशो (for शरत्)
B Dn Ds ११ १२ दश (for दिश) T G₂ शरे प्रच्छाद
यदश — (L. 5) B (except B₁) Dn Ds 11 12 गजानां
(for ध्वजानां) — (L. 6) B Ds Cn, s अनिन्द्रि (B₂
अनिभ्रि), Dn₁ Ds अनिन्द्रि, Dn₂ Dn₁ 12 अतिन्द्रि, T G₂
अनान्द्रि, G₁ 2 अन्द्रि तु G₁ शरे (for शितैर्) T₁ G₁ s
M₁-2 नासीद् (for आसीद्) T₁ G₁ अगुलिम्, M₁ व्यतरम्,
M₂-1 विरार (for अगुलिम्) M₁ अगुलिम् (for अन्त*)
— (L. 7) B₂ s Ds *योगात्, Dn₂ Dn₁ 12 दिव्ययोगात्, G₁
द्वययोगेन — (L. 8) B₂ निकसित्वोप*, B₂ शिक्षाकारोप*,
Dn₂ Ds 11 12 Cn शि. शिशिवोप* — After line 8, B Dn
Ds ११ १२ ins

• वीर्यतर्षं दुः। चाद्य दृष्ट्वा त्रिणोरपूजयन् ।

त्रेसुरेव परे भीताः पराङ्मुखरथा अपि । [15]

कालाग्निमिव वीभत्सु निर्दहन्तमिव प्रजाः ।
नारयः प्रेक्षितु शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् ।
तानि भिन्नान्यनीकानि रेसुरर्जुनमार्गणे ।
तिग्मांशोश्च वनाग्राणि व्याप्तानीच गभस्तिभिः ।
अशोकानां वनानीच सचितैः कुसुमैः शुभैः । [20]
पार्थः सरङ्गयामास रुधिरैणाकुलं बलम् ।

Dn₂ Dn₁ 12 (all om. lines 26-27, 32-33, 39, 41,
44-49, 74-75, 79-81, 85, 89, 95-99) S cont

सहस्रशोऽर्जुनशरैर्भिक्षान्नुद्युचावचानि च ।
छत्राणि च पताकाश्च रेऽभ्युवाह सदागतिः ।
ये हर्जुनवलत्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
रथाङ्गदेशसुत्सृज्य पार्थच्छिन्नयुगा हयाः । [25]
निकृत्तपूर्वचरणास्ते निपेतुः शरैः ।
शिरोभिः प्रथमं जग्मुर्मेदिनीं जघनैर्हयाः ।
चक्षुर्नैरपिपाणेषु दन्तवेष्टेषु च द्विपान् ।
मर्मस्वन्येषु चाहस्य तथा निष्पन्नजोत्तमान् ।
कौरवाणां गजानां तु शरीरैर्गतचेतसाम् । [30]
क्षणेन सञ्चृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम् ।

ॐ Cr व्यूढस्यापतत् शरैः श्यनन्तरम् अधारयत् वेग स इत्यादि दृष्ट्वा
तस्याथ विक्रमम् श्वन्तं लोकचतुष्टयं वी अ स संमतम् । ॐ — (L. 9)
B₂ s Dn₂ Ds 11 12 om lines 9-15 T G₂ देव्या शक्त्या
च (T₂ स) मायया — (L. 12) M₂ न निरुध्येद्, M₃ न
रुध्येत्; M₂ न च दश — (L. 14) M₁-s पार्थस्यापि च तद्वलम्
— (L. 15) G₁ त्रेसुरैव, M₁ 2 वितत्रसु G₁ M₂ 4 अपरे
(for परे) G₁ s कुरवश्च पराङ्मुखा (for the posterior
half) — (L. 19) B₂ s Dn₂ Ds 11 12 Cn s शैल प्रति
बला (B₂ s Ds नवा)भ्राणि, G₁ s *शोरिव गात्राणि, B₂ s Dn₂
Ds 11 12 व्याप्तानीवाकौरुभिः (B₂ s *द्रमय) — (L. 20)
B₂ कुदानि, B₂ Ds कुदानि, Dn₂ Dn₁ 12 छत्राणि, G₁ संचितैः
G₂ असितैः (for संचितैः) Dn₂ Dn₁ 12 वपुश्च (for कुसुमैः)
— (L. 21) B₂ s Dn₂ Ds 11 12 रेजु पार्थशरैस्तत्र तदा
सैन्यानि भारत — For omissions of Dn₂ Dn₁ 12 see
above — (L. 22) Dn₂ Dn₁ 12 (of Cn s) सज्जोनुनशरैः
शीर्षेण शुष्यत्सुप्प हिरण्य — (L. 23) Dn₂ Dn₁ 12 Cn s
दधार (for अभ्युवाह) — (L. 24) Dn₂ Dn₁ 12 स्वबलत्राम
नाम्रस्ता — (L. 25) Dn₂ Dn₁ 12 Cn s *देशानादाय (for
*मुत्सृज्य) — (L. 27) G₂ पर, M₁-s परे, M₂ पुन (for
हया) — (L. 28) Dn₂ Dn₁ 12 कर्णकक्षयिपाणेषु अंतरोष्ठेषु
चैव ह — (L. 29) Dn₂ Dn₁ 12 मर्मस्वनेषु Dn₂ Dn₁ 12
पातयत्समरे गजान्, M₂ तदा जघ्नुगजो — (L. 30) Dn₂
Dn₁ 12 कौरवाग्रगजानां T₂ G च (for तु) — (L. 31) T₁
G M₁ 2 नभ स्तलम् — After line 31, T G₂ ins

संछिनपरपादांश्च गजानेषु व्यनाशयत् ।

अत्रैदिभ्यैर्नहावाहुरर्जुन प्रदहन्निव ।
 वडवामुखसभूत कालाग्निरिव सर्वत ।
 यथा युगान्तसमये सर्वं स्यावरजङ्गमम् ।
 कालपक्वमशेषेण धक्ष्येदुग्रशिक्ष शिखी । [35]
 तद्वत्पार्थोऽस्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्त्रनेन च ।
 दैवाद्दीर्यांश्च वीभत्सुस्तस्मिन्दौर्योधने बले ।
 रणशक्तिममित्राणा प्रायेणापनिनाय स ।
 चेष्टा प्रायेण भूताना रात्रि प्राणभृतामिव ।
 सोऽतीयात्सहसा शश्रुत्सहसा चाभिपेदिवान् । [40]
 शीघ्र दूर दृढामोघमस्त्रमस्यातिमानुषम् ।
 खगयानाभिसर्वातै खर्विष्टै खगमैरिव ।
 अर्जुनेन खमावब्रजे लोहितप्राणपै खगै ।
 अर्जुनास्त्रविनिर्मुक्ता शरा गाण्डीवधन्वन ।
 ताक्ष्यंवेगा इवाकाशे न ससर्जु परात्मसु । [45]
 वर्माणि सारथींश्चैव ह्रैमजालानि वाजिनाम् ।
 किरीट सूर्यसकाश वैयाघ्रमथ चर्म च ।
 तस्य सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विपता शरै ।
 नीहारेणैव भूतानि छन्नानीव चकाशिरै ।

सकृदेव न त शोकं रथमभ्यसितु परे । [50]
 अनभ्यस्त पुनस्तैर्हि रथ. सोऽतिपपात तान् ।
 तच्छरा द्विदशरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ।
 द्विडनीकेषु वीभत्सोर्न ससज्ज रथस्थया ।
 स तद्विक्षोभयामास विगाह्यारिवल रथी ।
 अनन्तवेगो भुजग फ्रीडन्निव महार्णव । [55]
 अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषोपतिगस्तया ।
 सतत श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिन ।
 सच्छिन्नास्त्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ।
 सस्यूतास्त्र दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभि ।
 दिशोऽनुभ्रमत सर्वा सव्य दक्षिणमस्यत । [60]
 सतत दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
 पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ।
 नालक्ष्येषु शरा पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वन ।
 मार्गो गजसहस्रस्य युगपन्मर्दतो वनम् ।
 क्रौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् । [65]
 नून पार्थजयैपित्वाच्छक सर्वाभैर सह ।
 इन्त्यस्मानिति मन्यन्ते पार्थनैवादिता परे ।

सुरप्रेनिश्चितैरन्यान्मेषपर्वतसनिमान् ।
 एकदन्ताक्षिचरणान्जान्पार्थो न्यदारयत् ।
 ऊर्ध्वमुद्धतशुण्डामान्निचपुलास्यान्सभूरुहान् ।
 वक्त्रमारभ्य जघनसुपर्यर्धं न्यदारयत् ।

— (L 34) Dn₂ D11 12 read यथा after सर्व — (L 35) Dn₂ D11.12 Cn s कालस्रयम् Dn₂ D11.12 दहल्यम्, G₁ s धक्ष्यत्युग्र Cn s oite अग्रशिक्ष — (L 36) Dn₂ D11.12 तद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपुन् — After line 36, Dn₂ D11.12 ins

सत सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्त्रनेन च ।
 शस्त्रेनामानुषाणा च भूतानां ध्वजवासिनान् ।
 मरैव शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वत ।

— (L 37) Dn₂ D11 12 (of Cn.s) दैवारिपाञ्च — After line 37, Dn₂ D11.12 ins

भयमुत्पादयामास बलवानरिर्मर्दन ।

— (L 38) T₂ रणे, G₁ रथ (for रण) Dn₂ D11.12 (of Cn s) रथशक्तिममित्राणा प्रागेव निपतद्भुवि Cnp शक्ति — (L 40) Dn₂ D11.12 Cn s सोपयात्, T₁ G₁ 2 सोलयात् Dn₂ D11 12 Cn s पश्चात् (for शत्रून्) Dn₂ D11.12 Cn s साहसात्, T₂ G₂ बहुधा (for महसा) Dn₂ D11.12 T₂ चान्युपेधिवान्, G₁ तेभिपेदिरे, G₂ अभिप्रेदिवान्, M₃ चाभिपेदिरे Cn.s oite उपेधिवान् — (L 41) M₂.s s 'खमस्यत्रमा' — After line 41, T G₂ ins

वृद्धा वै कौरवा मीढा अतिमानुषविक्रमम् ।

— (L 42) Dn₂ D11.12 शरमत्ते सुवीक्षणै समादिष्टे खगैरिव
 — (L 43) Dn₂ D11.12 अर्जुनस्तु (for अर्जुनेन) Dn₂

D11 12 लोहितप्राशने — After line 43, Dn₂ D11.12 (of Cn s) ins

अत्र मध्ये यथाकंस रथमयस्तिग्मतेजस ।
 दिशस्तु च तथा राजन्नसंस्थाता शरास्तदा ।

— (L 44) T G 'मुक्त and शरो T G₂ 'नि'सुत, G₁ 'संयुत', G₂ 'सहत, M₁ 'सयुता (for 'धन्वन) — (L 45) T₁ G₁ ससर्ज, T₂ G₂ ससज्ज, M₂ ससज्जु — (L 47) T₂ G₂ M वैयाघ्रस्य (M₁.s 'घ्रतु; M₂ 'घ्र च, M₄.s 'घ्रक) रथस्य च — (L 49) T G छन्नानि प्र(G₁ च, G₂ न)चकाशिरै — (L 50) Dn₂ D11 12 Cn s सकृदेवानत शेकु, T₁ 'व न सशेकु, G₁.s 'व तु सशेकु, M₂ 'वकृत शे', M₄.s 'व तु त शे' T₁ अभ्यादितु; G₁.s अभ्यासितु, Cn s as in text — (L 51) Dn₂ D11.12 (of Cn.s) अलन्य पुनरथैस्तु Dn₂ D11 12 (of Cn.s) रथात्सोतिप्रपादयेत्, G₁ रथ सोवीव वायुवत् — (L 52) Dn₂ D11.12 ते शरा T₂ G₂ M₄.s Cn.s ससज्जिरे — (L 54) Dn₂ D11.12 ह्यरातिवलमजसा (for the posterior half) — (L 55) Dn₂ D11.12 G₂ Cn.s अनतमोगो — (L 56) Dn₂ D11.12 Cn.s सर्वमेवा (for सर्वघोषा) — (L 57) Dn₂ D11 12 अहृत, T₁ G₁.s सनाद (for मतत) M शब्दो (for भूतैर) Dn₂ D11 12 T₂ धनुषोप (for धनुषश्च) — (L 58) Dn₂ D11.12 सततात्, G₁.s संछन्नात् — (L 59) Dn₂ D11.12 सधृतास्त्रेन (for सस्यूतास्त्र) — (L 60) Some MSS सव्य- (for सव्य) — (L 64) Dn₂ D11.12 गच्छतो वने, T₂ नर्दतो वन — (L 65) Dn₂ D11.12 यथा भवेत्तथा जघे रथमाग किरीटिन — (L 67) Dn₂ D11 12 'सानित्यमन्यत पार्थन निहता परे.

घ्नन्तमत्यर्थमहितान्सव्यसाचि तु मेनिरे ।
 कालमर्जुनरूपेण त्रसन्तमिव च प्रजा । [70]
 कुरुसेनाशरीराणि पार्थनानाहतान्यपि ।
 पेतु पार्थहतानीच पार्थकर्मानुदशानात् ।
 ओपधीना शिरासीव कालपक्तिसमन्वयात् ।
 अचनेसु कुरुणा हि वीर्यादंजुनजाद्रयात् ।
 बाहोरथास्फोटयतो प्रधमाते शङ्कमर्जुने । [75]
 चकार चांजुन श्रोधाद्दिमुप्राप्तुपितानपि ।
 अंजुनेन विभिन्नानि वलाप्राणि पुन क्वचित् ।
 चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणी लोहितोत्तराम् ।
 लोहितेनापि सपृक्तै पासुभिः पवनोद्धतै ।
 तेनैव च समुद्धूतैः सुधर्मलोहितविन्दुभिः । [80]
 लोहिताद्रं प्रहरणैर्निमग्ना लोहितोक्षिताः ।
 लोहितेषु निमग्नास्त्रे निहतास्त्र किरीटिना ।
 बभूवुर्लोहितास्त्रत्र भृशमादित्यरश्मयः ।
 साकं तत्तक्षणेनासीत्सध्याभ्रमिव लोहितम् ।
 अभ्यस्त प्राप्य चादित्यो निवर्तत न पाण्डवः । [85]
 निवर्तत न जित्वारीनित्यजल्पन्विचक्षणाः ।
 तान्सर्वान्समरे शूरान्पीरुपे पर्यवस्थितान् ।
 दिव्यैरश्वैरभेयात्मा सर्वानाच्छेदवुर्धरान् ।
 स तु द्रोण त्रिसप्तत्या क्षुद्रकाणा समर्पयत् ।
 अशीत्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभिः । [90]
 दुःपह दशभिर्वाणैरर्जुन समविध्यत ।
 दुःशासन द्वादशभिः रूप शारद्वत् त्रिभिः ।
 भीष्म शातनव पथ्या प्रत्यविध्यत्स्रनान्तरे ।
 स कर्णं कर्णिनाविध्यत्पर्यतेन निश्रितेन च ।

वासविद्विपता मध्ये विव्याध परमेपु च ।
 स कर्णं सतनुत्राण निर्भिद्य निशितैः शरैः । [05]
 अगच्छद्द्वारयन्भूमिं चोदितो दृढधन्वना ।
 ततोऽस्य बाहान्वयहनघतुर्भिश्च क्षुरेण तु ।
 सारथेश्च शिरः कायादपाहरदरिदम ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चाप तस्य करे स्थितम् ।
 तस्मिन्विद्धे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारणे । [100]
 हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ।
 Colophon (in S only)

वैशपायनः ।

तत्प्रभन्न बल सर्वं विपुलौघबल तथा ।

S cont

भीष्ममासाद्य सतस्थौ वेलामिव महोदधिः ।
 तानि सर्वाणि गान्धेयः समाश्वास परतपः ।
 ततो व्यूह महाबाहुः समरेष्वपराजित । [105]
 रथनागाश्वकलिल युयुधे युद्धकोविद ।
 अभेद्य परसेन्यानां शूरैरथ समीक्षितम् ।
 आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रै
 कृपेण भीष्मेण च पालितानि । [110]
 अवध्यकल्पानि दुरासदानि
 नराश्वमातङ्गसमाकुलानि ।

Then S reads 4 49 3-20, followed by a passage given in App I (No 44) In the course of the latter passage, namely, No 44, S reads our adhy 55.

— (L. 68) M₁₋₃ अत्यतम् (for अत्ययम्) G_{1.3} घ्नन्तमत्यर्थं
 भीनास्त्रे, M₁ घ्नन्तमित्यदिता सर्वं D_{n2} D_{11.12} (of C_n s)
 निजय तत्र मे*, G_{1.3} मेनिरे सव्यसाचिन — (L. 69) D_{n2}
 D_{11.12} संहरतमित्य प्रजा — (L. 70) D_{n2} D_{11.12} (of C_n s)
 पार्थनेवाहतान्यपि — (L. 71) D_{n2} D_{11.12} M₂ 4 C_n s
 सेतु, M₃ नेटु (for पेतु) D_{n2} D_{11.12} *नुशासनात्
 — (L. 72) D_{n2} D_{11.12} द्विपच्छीपाणि सोन्वयात्, T₂ G_{2.3}
 कालपक्ति*, G₁ काले पक्, M_{1.2} काले पक्ति* — (L. 73)
 D_{n2} D_{11.12} C_n अचनेसु, M₃ अचनेसु D_{n2} D_{11.12} T₂
 G₂ वीर्याण्यजु*, G_{1.3} M₃ शिरासजु* — (L. 76) D_{n2}
 D_{11.12} अजुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविदिषां — (L. 77)
 D_{n2} D_{11.12} लोहितांतरा, M₁ *तोदका, M₂ *तोत्तर, M₃
 *तोक्षिता — (L. 78) D_{n2} D_{11.12} *तेन समाजुक्तै पा*
 पवनोद्धतै — (L. 83) D_{n2} D_{11.12} T₁ साकं स, T₂ G₂
 आकाश G_{1.3} तत्र (for तत्तत्) D_{n2} D_{11.12} संध्यायाम् (for
 *भम्) — (L. 84) D_{n2} D_{11.12} स्यपि (for चादित्यो)
 — (L. 85) T₁ G₂ *ततापिजित्वारीन्, M_{1.2} *तते त्वजित्वारीन्
 — (L. 86) T₂ G₂ M₃ स (for तान्). D_{n2} D_{11.12} G₃

शरं, D_{n2} D_{11.12} सम* (for पर्य*) — (L. 87) D_{n2}
 D_{11.12} अर्चितात्मा (for अमेया*) — (L. 88) D_{n2} D_{11.12}
 T₂ क्षुरप्राणा, G_{1.3} नाराचानां D_{n2} D_{11.12} समर्पयत्-
 — (L. 90) D_{n2} D_{11.12} दुःमह, and द्रौणिमद्यभिरैव च (for
 the posterior half) — (L. 92) D_{n2} D_{11.12} राजान च
 श्वेन ए (for the posterior half) — (L. 93) D_{n2}
 D_{11.12} कर्णं च कर्णिना कर्ण, and om. the posterior half
 of this line and the prior half of the next line M
 तनुत्राणं शिते शरै (for the posterior half) — (L. 94)
 Om in M. The prior half is om in D_{n2} D_{11.12}
 D_{n2} D_{11.12} परवीररा (for परमेपु च) — D_{n2} D_{11.12} M
 om lines 95 and 97 — (L. 100) D_{n2} D_{11.12} M₂ 5
 महेश्वासे, G_{1.3} महाबाहो D_{n2} D_{11.12} *कोविदे (for *पारणे).
 — Colophon Adhy no S 56 (M₂ 5 56) — (L.
 102) D_{n2} D_{11.12} तत्प्रभन्न बल दृष्ट्वा T G₂ *निम, G_{1.3}
 *सन (for *बल) T G₂ महत् (for तथा) D_{n2} D_{11.12}
 पापमाजिस्मित पुन — (L. 106) T₂ G₂ M₃ 5 युयुजे
 — (L. 107) M₂ 5 5 शूरैरभित*. — (L. 111) T G₂

स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं द्वयक्रोविद् ।
 पुनरावर्तयामास तान्दृश्यान्वातरं हस । [10]
 प्रदक्षिणमुपावृत्त्य मण्डलं सव्यमेव च ।
 कुरुन्समोदयामास मत्स्यो यानेन तपयित् ।
 कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभय ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्त्य तस्थौ तस्मात्प्रतो बली । [15]
 ततोऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महारथम् ।
 प्रदध्मौ रथमास्थाय नाम विश्वाभ्यं चारमन ।
 तस्य शब्दो महानासीद्धर्म्यमानस्य जिष्णुना ।
 तथा वीर्यवता सख्ये पर्यतस्येव दीर्यत ।
 पूजयाचक्रिरे शङ्खं कुरयस्ते ससैनिका । [20]
 अर्जुनेन तथा ध्मातः शतधा यत्र दीर्यते ।
 दिवसावृत्त्य शब्दस्तु निवृत्तं शुश्रुवे पुन ।
 सृष्टो मघवता यत्र प्रपतस्त्रियं पर्यते ।

48

Boforo the ref of 1 53 1, 8 ins

वैशपायनः ।

जितं वैकर्तनं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमवधीत् ।
 स्थिरो भयं स्व सप्रामे जयोऽस्माकं नृपारमज ।
 यावच्छङ्खमुपाध्मास्ये द्विपतां रोमहर्षणम् ।
 अविह्वलमसभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ।
 याहि शीघ्रं यतो द्रोणो ममाचार्यो महारथः । [5]
 तथा सक्नीडमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ।
 धलं सख्यं च तेजश्च लाघवं चाप्यवधत् ।
 तच्चान्नुतमभिप्रेक्ष्य भयमुत्तरमाविशत् ।
 उत्तरः ।
 अस्त्राणां तव दिव्यानां शरोघान्निक्षिपतश्च ते ।
 मनो मे मुह्यतेऽत्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् । [10]
 द्वैधीभूतं मनो मया भयाद्भरतसत्तम ।
 अदृष्टपूर्वं पश्यामि तव गाण्डीवनिस्वनम् ।
 तव बाहुयलं चैव धनुः प्राकर्ष्यते बहु ।
 तव तेजो दुराधर्षं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ।

48

(L 7) M1-8 चाभ्यवपत् — (L 13) T1 G Ms सुष्टु
 (for वष्टु) — (L 22) T2 G2 M2 8 प्रेषु*

49

(L 2) B1 Dn D9. 11. 12 अप* (for प्रति*) D4. 7 9 वृटं

वैशपायनः ।

तमुत्तरश्चिप्रमवेक्ष्य गाण्डिव्य [15]
 शरांश्च मुक्त्वांसदृशा किरोदिना ।
 भीतोऽप्रवीदंर्जुनमाजिमध्ये
 नाहं तवाशान्विपद्ये नियन्तुम् ।
 तमप्रवीदीपदिव्यं प्रहस्य
 गाण्डीवधन्या द्विपता निहन्ता । [20]
 मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भयं
 प्रैणुत्तराशानुपमद्यं वाहय ।
 आश्रासितस्तेन धनजयेन
 वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
 धनजयश्चापि निहृष्य चाप [25]
 विष्कारयामास महेन्द्रकल्पः ।
 उत्तरं चैव वीभत्सुरप्रवीणुनरर्जुन ।
 न भेतव्यं मया सार्धं तात सप्राममूर्धनि ।
 राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले महति मात्स्यके ।
 जातस्य क्षत्रियकुले न विपीदितुमर्हसि । [30]
 धृतिं कृत्वा सुविपुला राजपुत्रं रथं मम ।
 युध्यमानस्य समरे शत्रुभिः सह वाहय ।
 उक्त्वा तमेव वीभत्सुरर्जुनं पुनरवधीत् ।
 पाण्डवो रथिना श्रेष्ठो भारद्वाज समीक्ष्य तु ।

49

After 1 56 2nd, N (S1 missing) ins

अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
 अवधीवुत्तरं पार्थं प्रतिविद्धं शरैर्भृशम् ।
 नाहं शक्यामि वीरेहं नियन्तुं ते ह्योत्तमान् ।
 विपीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीच मे । [5]
 अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात्सप्रयुज्यताम् ।
 त्वया च कुरुभिर्भ्यैव भ्रमन्तीच विशो दरा ।
 गन्धेन मूर्च्छितश्चास्मि वसारुधिरमेदसाम् ।
 द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य त्रासं चैव प्रपश्यत ।
 अदृष्टपूर्वं शूराणां महासख्ये समागमः ।

(for भृशम्) — (L 3) D2 4 8 10 इमान् (for इह)
 — (L 5) K गतागतं च दिव्यानां K अस्त्राणां, B1 Dn1
 D2. 11. 12 प्रभाव — (L 6) K B1 Dn2 D4 6-12 द्रवंति
 (for भ्रमन्ति) B3-5 D10 मम (for दश) — (L 7) B1
 Dn D4 11 12 चाह, D1 चासं (for चासि) — (L 8) B
 (except B1) D5 6 मष्ट (for मेऽद्य) B1 Dn D11. 12 तव;
 B2-5 D6-7 9 त्रास D3. 4 10 प्रपश्य मे, Co as above
 D1 2 संत्रासं चैव पश्य मे — (L 9) K1 B2 5 Dn1 D6
 पूर्व K B1 Dn D10-12 मया संख्ये K B1 Cr समागम
 B2 4 6 D6 महत्सैन्यसमागम, B3 Ca (of Co) महत्सैन्यसमागम,
 B3 m महासंशयमागत, D5 महासंपत्समागम, D6 9 महासंख्यस-

गोधाघातेन महता शङ्खाना निन्देन च । [10]
 सिंहनादैश्च शूराणा गजानां वृद्धिवैलया ।
 गाण्डीवशाब्देन नृदामशानिप्रविमेन च ।
 श्रुति स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा मूढचेतस ।
 अलातचक्रप्रतिमं मण्डल सततं त्वया ।
 न्यासिष्यन्माण समरे गाण्डीव च प्रपश्यत । [15]
 इष्टिर्विचलिता वीर हृदयं दीप्यतीव मे ।
 वपुश्चोप्र तव रणे क्रुद्धस्यैव पिनाकिनः ।
 न्यायच्छतस्रव भुज दृष्ट्वा भीमं भवत्यपि ।
 नाददान न संधानं न सुब्रुवन्त शरोत्तमान् । [20]
 त्वानह सप्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतन ।
 अवसीदन्ति मे प्राणा नूरिय चलतीव मे ।
 न च प्रतोद नानीपून्मयन्तु शक्तिरन्ति मे ।
 अतुंन उवाच ।
 मा नैपी नमन्यात्मान त्वयापि नरपुगव ।
 अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ।
 राजपुत्रोऽमि मद्र ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । [25]
 जातस्त्व शशुदमने न विपीदितुमर्हसि ।
 द्युतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे मन ।
 युष्पमानस्य समरे हयान्सयच्छ शशुदन् ।
 वैदापायन उवाच ।
 पृथमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटि रयसत्तम ।

अतुंनो रथिना श्रेष्ठ. पुनरेवेदमद्रवीत् । [30]
 सेनाप्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् ।

50

Before 4 59 1, which is transp in S (in other words, after adhy. 57), S ins

वैशपायन ।

पृथ विद्राज्य तस्सैन्य पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।
 शस्त्रेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मन ।
 नरसिंहमुपायान्त जिगीयन्त पराग्रणे ।
 वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं योद्धुकामो धनजयम् । [5]
 तस्य पार्थसदा क्षिप्र क्षुरधारेण कामुकम् ।
 न्यकृन्तद्भ्रमप्रेण जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 अर्थेन पद्मभिर्भुंय प्रत्यविष्यस्तनान्तरे ।
 स पार्थवाणामिहतो रथाध्वरकन्य प्राद्रवत् ।
 दुःशासनो विकर्णश्च दाकुनिश्च विविशति ।
 आयान्त भीमघन्वान पर्यकीर्यन्त पाण्डवम् । [10]
 तेषां पार्थो रणे क्रुद्ध शरैः सनतपर्वभिः ।
 युग ध्वजमयेषां च चिच्छेद तरसा रणे ।
 ते निकृत्तध्वजा सर्वे छिन्नकामुकवेष्टना ।
 रणमध्यादपययुः पार्थवाणामिपीडिता ।
 ततः प्रहस्य वीमत्सुर्वैराटिमिदमद्रवीत् । [15]

— (L. 10) B₁ Dn D_{11.12} गदाघातेन, D₁ गोधाघातेन, D₂ गोधाघोषेण, D_{2.2.7} योधाघातेन, D₃ योषघोषेण, C₂ as above Dn D_{2.11.12} निस्तनेन च — (L. 12) B₂ D₈ गारीवस्य च घोषेण वज्रोपसमेन च — (L. 14) D_{1-4.10} च द्रुत (for सतत) — (L. 15) K 'न्यानां, D₁ न्याहय', D₂ m भाकृष्य' D₁ न्यासिष्य समरे पार्थ Dn₁ च कर्षत, Dn₂ D_{11.12} प्रकर्वत, D₁ 9 प्रदृश्यते D₂ गारीवस्य च पश्यत' — (L. 16) B_{1.2} 4 Dn D_{4.2.11.12} प्रचलिता — (L. 17) B₂ D₈ वपुश्चोम च तं वीर Dn₂ D_{11.12} om. lines 18-20 — (L. 18) K शरणा, B₁ शरप्राज्ञम्, B₂ D_{2.4.8} 8 शतभुज, D_{1.2.7} शरभुज, D₂ 1 (marg sec m) 9 तव भुजौ D₂ इष्टा भीमोन्मि फाल्युन, D₉ 'श्री भीमो महद्भुज, D₁₀ नीतनीतो-नवस्त्वपि ॐ C₇ तव न्यायच्छत' शतभुजमिव इष्टा मे मन नीर्भवति । शतभुजमिव सुष्यत । ॐ — (L. 19) B₃ (m as above) D_{2.2.10} Cep संदधान C₂ n r cito सधान (as above) — (L. 20) K भवन (for त्वानह) B₂ 8 न चेतन, D₂ विचेतन — (L. 21) B₁₋₂ Dn D_{1.2} 5 6 11.12 च (for मे) — (L. 22) B₁ Dn D_{1.2.11.12} रदनांश्च (for नानीपू) C₂ 8 cite अनीपू (as above) K₂ न प्रतोदेने मे वीर, B_{2.4.8} D_{4.8} न प्रतोदं न चानीपून्, D₅ नैव प्रतोद नो अभात् K₂ D₁₋₄ 8 10 नियतु (for सयत) — (L. 25) B विश्रुत — (L. 26) B₁ D₂ 4.8 9 'दमनो, C₇ 'दमने (as above)

B₁ 8 Dn₂ D_{11.12} नावसोदितुम्, Dn₁ न च सोदितुम्, C₇ as above C₂ विपीदितुमिच्छति — (L. 27) D_{1-4.10} transp इत्वा and सुविपुलां — After line 28, K ins a colophon (adhy no K₁ 55) — (L. 29) B_{1.2.4} Dn D_{2.11.12} नरसत्तम', D₁ पार्थ' — (L. 30) B₁₋₂ Dn D_{11.12} उत्तरं नान्यम् (for पुनरेवेदम्) — (L. 31) K मद्र (for माशु).

50

After line 3, T G₂ ins

बाणान्भनुमि संधाय चतुर' पाकशासति' ।
 नीष्म च प्राहिणोद्गीनस्त दान्यामन्यवादयत् ।
 तस्य कान्तिक गत्वा दानवृतां च कीशलय' ।
 सोऽप्याशीरवदद्भीष्म' कौन्तेयो जयतामिति ।
 — After line 4, T G₂ ins .
 वैकर्तनात्मनो वीर' सप्रामे लोकविश्रुत ।
 शौर्यवीयादिभि कर्णादिन्नादिन्व शनोदित ।
 आत्मना युध्यन्तस्तस्य वृषसेनस्य पाण्डव' ।
 उद्धृतं तस्य तद्भूषा हस्तलापवपौरुषे ।
 उत्तोप च तत' पार्थो वृषसेनपराक्रमम् ।
 — (L. 7) G_{1.2} शणै' (for भूय') — (L. 12) T₁ युगा ध्वजात्रयाक्षाश्च, T₂ G_{1.3} भनुत् (T₂ युग) ध्वजमथाक्ष च, G₂ युगान्ध्वनयोक्षाश्च, M₂ 8 युग ध्वजराक्ष (M₂ 'रथेपा) च T

पुत्र मे प्रापयेदानीं ताल सौवर्णमुच्छ्रितम् ।
 मेघमध्ये यथा विष्टुदुश्चरन्ती पुन पुन ।
 असौ शान्तनवो भीष्मस्त्रय याहि परतप ।
 अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दद्रांयिष्यामि सयुगे ।
 घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरुणि च । [20]
 तस्य वद्वचनं श्रुत्वा वैराटि पार्थसारथि ।
 वाहयद्योदितस्तेन रथ भीष्मरथ प्रति ।
 अथ त चोदित दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमम् ।
 वायुनेव महामेघ सहस्राभिसमीरितम् ।
 त प्रत्ययाद्य गात्रेभ्यो रथेनावित्यवर्चसा । [25]
 आयान्तमर्जुन दृष्ट्वा भीष्म परपुरजय ।
 प्रत्युज्जगाम युद्धार्थं महर्षभ इवर्षभम् ।

51

Aftor 4 59 5, 8 ins

अन्तरिक्षे प्रजल्पन्ति सर्वे देवाः सवासवा ।
 यदर्जुनं कुरुसर्वान्प्राकृतच्छत्रतेजसा ।
 कुरुश्रेष्ठाविमौ वीरौ रणे भीष्मधनजयौ ।
 सर्वास्त्रकुशालौ लोके पृतावतिरयावुभौ ।
 उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमैः । [5]
 उभौ परमसरब्धावुभौ वीरधनुर्धरौ ।
 समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राचिव तरस्विनौ ।
 उभौ सद्यश्कर्माणौ सूर्यस्वामेश्व भारत ।
 वासुदेवस्य सदृशौ कार्तवीर्यसमावुभौ ।
 उभौ विश्रुतकर्माणौ शूरो महाबलौ । [10]
 सर्वास्त्रविदुषा श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ।
 अनयोः सदृश वीर्यं मित्रस्य वरणस्य च ।
 को वा कुन्तीसुत युद्धे द्वैरथेनोपयासति ।

G₂ वनी (for रणे) — (L 17) G₁ ३ चळतीव (for उच*)
 — M₂ om lines 19-21 — (L 20) T G₂ वृद्धानि (for
 गुरुणि) — After line 20, T G₂ ins

अस्त्राण्य पोषको नित्यमा बाल्यान्गात्सभूमिष ।
 श्रेयस्कामी सदास्त्राक योगक्षेमकर सदा ।
 तसाङ्के वर्धितो बाल्ये तपोत्सेज्जेन सप्रितम् ।
 अस्त्राक भारेराश्रणा शमकामो दिवानिग्रम् ।
 — M₂ om lines 21-23 — (L 22) M₁ १ ३ उवाह
 (for वाह*) — (L 23) G₁ ३ त रथ, M₂ त रणे (for अथ
 त) M₁ ३ ३ तमायांत (M₂ त मे महा) रथ वृष्ट.

52

(L 2) M₂-३ युद्धवना — (L 3) T₂ M₂ विमृष्ट*, G₁ ३
 मापृष्ट* — (L 5) T₂ G₂ M₂ त्व (for तत्). G₂ विक्रभसे,
 M₂ ३ भापणे — T₂ om lines 6-8. — (L 7) T₁ M₁ ३

ऋते शातनवादन्य. क्षत्रियो भुवि विद्यते । [15]
 हृति सपूजयामासुर्भीष्म दृष्ट्वार्जुन गतम् ।
 रणे सप्रहरिष्यन्त दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।

अथ बहुविधशस्त्रैर्दुर्घोषैः
 विविधरवैः सह सिहनादभिधैः ।

कुरुवृषभमपूजयत्कुरुणां [20]
 बलममराधिपसैन्यसप्रभ तत् ।

Colophon

(Adhy no. T G M₁ ६ 61, M₂-३ 60)

52

Aftor adhy 59, 8 ins the foll. addl. adhy .
 वैशपायनः ।

गास्ता विजित्य सग्रामे कुरुणा मिपता वने ।
 ततो योद्धुमना. पार्थ प्रायात्पञ्च रथान्प्रति ।
 आददानश्च नाराचान्द्यामृशस्त्रिपुधी अपि ।
 संस्पृशानश्च गाण्डीव भूय. कर्णं समभ्ययात् ।
 अश्रयामा ।

कर्णं यत्तत्सभामभ्ये वद्धन्द प्रभापसे । [5]

न मे युधि समोऽस्तीति तद्विद प्रत्युपस्थितम् ।
 पृपोऽन्तक इव क्रुद्ध सर्वभूतावमर्दनः ।
 अतूरात्प्रत्युपस्थाय जुम्भते केसरी यथा ।
 कर्णः ।

नाह विभेमि बीभरसोः कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
 पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः । [10]

सखाधिकानां पुसां तु धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
 दर्शनाजायते दर्पः स्वरश्च न विपीदति ।
 पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन रणे सह ।
 युष्यमान सुसयत्त देव तु दुरतिक्रमम् ।

सम (for इव) — After the prior half of line 7,
 G₁ ins

क्षत्रधर्ममनुव्रत ।

वडवागिसम पार्थे .

— (L 8) G₁ ३ M₂ प्रत्यवस्थाय M₂ संग्रामशिरसो मध्ये
 (for the prior half). — T₁ G₂ ins after line 8
 T₂ (which om lines 6-8), after line 5

न पलायस शूरश्रेष्ठितत्वा युष्यस्व फल्गुनम् ।

— (L 12) M गजं (for दर्श*). G₁ ३ M₁ ३ सत्त्व (for
 दर्प) — After line 14, T G₂ ins..

अथत्थामा ।

को दोष कर्णं शूरणां वाचा साक हि पौषपम् ।

विद्यते यदि तद्योके गुणोत्तरमिदोच्यते ।

युष्यस्व त्वममी पार्थ प्रपलायस्व मा रणात् ।

उक्तं वच सरन्वाणं नाहमित्यादि संयुगे ।

वैशपायन ।

- त मनन्ताद्रया पञ्च परिवार्य धनत्रयम् । [15]
 त इष्मन्मगसन्तो मुमुञ्चन्तोऽपि जीवितम् ।
 वे छान्निव मन्वाना क्षिप्रमाहंनवनत्रयम् ।
 शरौवान्सन्यगसन्तो जीमूता इव वार्षिका ।
 बहुनिर्विविधैर्वाग्निं शितैर्लान्वापिनि । [20]
 आद्रवन्प्रत्यवस्थाप्य प्रत्यविध्यन्धनत्रयम् ।
 ततः प्रहस्य यान्त्सु सर्वशस्त्रवृत्तां वर ।
 दिव्यमन्त्रं विदुर्वाणं प्रत्ययाद्रयसत्तनान् ।
 यथा रश्मिनिरादित्यं प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
 एवं गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः प्राच्छादयद्दिशः ।
 न रथाना न नागाना न पञ्चाना न वाजिनान् । [25]
 अविद्धं निशितैर्वाग्निं रातोद्भूयद्गुलनन्तरम् ।
 सर्वं शान्तिपरा यौधा स्रविच नानिन्नक्षिरे ।
 हृत्तिनोऽश्वाश्च विप्रस्ता व्यवलीयन्त सर्वदा ।
 यथा नलयन नागः प्रनिघ्न पाट्टिहायन ।
 एव सर्वानपात्नुद्रादतुं शस्त्रवेजना । [30]
 गाण्डीवस्य तु योषेण पृथिवी सनकन्वत ।
 ननासि धातंराष्ट्रागामन्यकृन्वद्वनत्रय ।
 ततो विगाह्य सैन्याना जप्य शस्त्रवृत्ता वर ।
 सारथिं सन्नेरे शूरनन्यनापत वीषंवान् ।
 सनियन्व हयानेतान्मन्द्र वाहय सारथे । [35]
 आचार्यपुत्र सन्नेरे योधयिष्येऽपराश्रितम् ।
 पुरा श्लेष मया मुक्तः स मे भवति पृष्टव ।
 एवमुक्तोऽजुनेनाज्ञायश्चयानरथं प्रति ।
 विराट्पुत्रो जवनान्मृशानश्चान्चोदयत् ।
 कर्ण ।
 एषोपयाति योनात्सुर्भ्यधितो गाढवेदन । [40]
 त तु तत्रैव यास्तानि नायं मुच्येत जीवितम् ।
 द्रोण ।
 नेपो जयेन नियातो महान्ना पाकशान्ति ।

एव भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदना ।
 यद्येनमनिसंरुध पुनरेवानियास्तमि ।
 बहुन्यस्त्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् । [45]
 दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तो दिष्ट्या गाव पलायिता ।
 मुक्तमुष्टिषु संग्रामे कि रणेन करिष्यति ।
 क्रोशामात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
 अन्वागतपला पार्यं पुनरेवानियास्तय ।

Colophon

Most of lines 5-39 above recur (with v 1.)
 in passages No 45 and 46 of this Appendix,
 and elsewhere

53

Before adhy 60 (or after adhy 58), 8 ins
 अजुन ।

दक्षिणामेव तु दिशं हयानुत्तर वाहय ।
 पुरा सारथिनवत्येषामय शब्दोऽत्र तिष्ठताम् ।
 अश्वत्यान्त्रं प्रविरथ प्राचीमुद्याहि सारथे ।
 अचिराद्द्रुनिच्छामि गुल्मुत्र यथास्त्रिनम् ।
 वैशपायन ।

मौहयित्वा तु तान्सर्वान्नुवोषेण पाण्डव । [5]
 प्रसज्यं चैवमावृत्य क्रोशार्थं प्राद्रवत्तत ।
 यथा सुसकृत्वो वाण सुपणंश्चापि शीघ्रग ।
 तथा पार्थरथ शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत ।
 मुहूर्तोपरते शब्दे प्रतियाते धनंजये ।
 हस्तश्वरथपादात् पुरस्कृत्य महारथा । [10]
 द्रोणनीष्ममुन्वा सर्वं सैन्याना जघने ययु ।
 यत्ता पार्येनपश्यन्त सहिता शरविह्वता ।
 सैनिका ।
 दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तः सैन्यं भूयिष्ठमागतम् ।
 क्रोशामात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।

— (L. 18) G₁ M (except M₁) शारदा (for वार्षिका)
 — (L. 19) M_{1,2} transp विविधैर् and निशितैर् M₃
 विविधैर् (for विविधैर्), and विविधैर् (for निशितैर्) T₂ M
 (except M₁) छोनवाहिनि. — (L. 20) G_{1,2} अथ वे; M
 (except M₂) अद्रात् (for आर्) — (L. 25) T G₂
 चयाना (for नागाना) T G₂ M₂ वनेर्ता (for वाजिनान्)
 — (L. 26) M₂₋₃ अतीव (for अविद्ध). G_{1,2} अनिर्विद्ध
 शितैर्वा, M_{1,2} अतिनिद्धै शितैर्वा T₁ G₁ M_{1,2} नासीद्
 (for आसीद्) M₃ अतिव्यदुचमनतर. — (L. 27) G₂ M
 यौधा — (L. 28) T G₂ दत्तेनो (for हृत्तिनो) M₁₋₂
 नागय (for सर्वदा) — (L. 32) T₁ अप्यकपद्, T₁ G_{2,3}
 अन्वहृत् (for अन्व) — M₂ om. lines 36-39 — (L.
 37) M_{1,2} द्वि ने (for नवा) T₁ M₃ शब्द (for मुक्त)

M_{1,2} पुरा साधानवलेषा T₁ साधुर्, M₃ सार्था- (for स ने)
 M_{1,2} अय दृष्टोत्र तिष्ठतां — For lines 38-39, M₁ subst
 अजुनेनेवमुक्तस्तु वैराट्परिपरावित ।
 चोदयानात् तानश्चानश्वत्थामरथं प्रति ।,
 while M₂₋₃ subst.:

अश्वत्यान्त्रं प्रति रथ दृश्यन्धानचोदयत् ।
 — (L. 41) T₂ योत्सामि, M₁₋₂ यास्तानो — (L. 43) T₂
 G₂ M₃ नैव (for एव) — (L. 47) G₂ मुक्तो दिष्ट्या च स' ;
 M₁ (sup lin) मुक्तस्त्वलाच्च स' — Colophon Adhy.
 no T G M_{1,2,3} 63, M₂ 62

53

(L. 12) G₂ यस्तास्यस्यति कांतेय शरविह्वतसैनिका — (L. 13)

याम यत्र वन गुल्म नदीमन्वश्मकां प्रति । [16]
 वैशपायन ।
 भय दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्न स्वयलमाहवे ।
 अमृत्युमाणः क्रोपेन परिमार्गन्धनजयम् ।
 न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ स्वेनानीकेन सवृत ।
 वार्यमाणो दुराधर्षैर्भीष्मद्रोणकृपैर्भृशम् । [20]
 ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेग
 समीक्ष्य गाण्डीवमुवाच वाक्यम् ।
 इदं त्विदानीमनय कुरूणां
 शिव धनुः शत्रुनिवर्हणं च ।
 अत्याशुग वेगवदाशुकर्तुं
 अवारणीयं महते रणाय । [25]
 प्रदारणं शत्रुवरूथिनीनां
 मनीकभिरस्यति वज्रकल्पम् ।
 प्रयाहि यत्रैप सुयोधनो हि
 त पातयिष्यामि शरैः सुतीक्ष्णैः ।
 आचार्यपुत्रं च पितामहं च [30]
 सुयोधनं सूतसुतं च सख्ये ।
 द्रोणं कृपं चैव निवार्य युद्धे
 शिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य ।
 तमुत्तरश्चित्रमुदारवेग
 धनुश्च दृष्ट्वा निशिताम्बारांश्च । [35]
 भीतोऽप्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
 नाहं तवाश्वान्विपहे नियन्तुम् ।
 तमप्रवीन्मात्स्यसुतं प्रहस्य
 गाण्डीवधन्वा द्विपता निहन्ता । [40]
 मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भय
 प्रैक्ष्युत्तराश्वानुपमन्नयस्व ।
 आश्वसितस्तेन धनजयेन
 वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
 विष्कारयस्तद्भनुरुप्रवेग
 युयुत्समानं पुनरेव जिष्णु । [45]
 गाण्डीवशब्देन तु तत्र योधा
 भूमौ निपेतुर्बृहद्वोऽतिवेलम् ।

शङ्कस्य शब्देन तु वानरस्य
 शब्देन ते योधवरा. समन्तात् ।
 अर्जुनः । [50]
 एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रसूनुः
 सेनामुखे सर्वसमृद्धतेजाः ।
 पराजयं नित्यममृत्युमाणो
 निवर्तते युद्धमना पुरस्तात् ।
 तमेव याहि प्रसमीक्ष्य यत्त
 सुयोधनं तत्र सहायुजं च । [55]
 वैशपायन ।
 तमापतन्त प्रसमीक्ष्य सर्वे
 कुरुप्रवीराः सहसाम्यगच्छन् ।
 प्रहस्य वीरं स तु वानवीत्य
 दुर्योधने द्वौ निचग्यानं वाणौ । [60]
 तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्न
 पार्थेन विद्धो धृतराष्ट्रसूनुः ।
 युयुत्समानोऽतिरथेन सख्ये
 स्वयं निगृह्णाञ्जुनमाससाद ।

54

After 4 60 15, S ins

तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे
 धनजयेनाप्रतिमेन युद्धे ।
 सर्वाणि सैन्यानि भयादितानि
 श्रास ययुः पार्थमुदीक्ष्य तानि । [5]
 ततस्तु ते शान्तिपराश्च सर्वे
 दृष्ट्वाञ्जुनं नागमिव प्रभिन्नम् ।
 उच्चैर्नदन्त वलवन्तंमाजौ
 मध्ये स्थितं सिंहमिवर्षभाणाम् ।
 गाण्डीवशब्देन तु पाण्डवस्य
 योधा निपेतुः सहसा रथेभ्यः । [10]
 भयादितानि पार्थशराभितप्ता
 सिंहाभिपन्ना इव वारणेन्द्रा ।
 सरकनेत्रं पुनरिन्द्रकर्मा

M₂ भग्न स्वयलमाहवे, M₈ दिष्ट्या गाव पलायिता (for the posterior half) — (L 15) G_{1.8} M₈ यात् (for याम)
 M_{1.2} 4.5 *इमकी, M₈ *इमका — (L 17) T₂ G₁ M₄
 क्रोपेन (for कोपेन) M₁ ३ प्रतिमार्ग — (L 19) M₁
 *कृपादिभिः, M₂ ५ *सुखैर्भृश — After line 21, T₁ G₂ ins
 भोगेन्द्रकल्पं भुषनेषु रुद्ध
 मनेधमच्छेयमदाह्ममाजौ ।
 — (L 27) M₁ अनीकजिव — After line 27, T₁
 G₂ ins

वेधव्यदं शत्रुनितम्बिनीनां
 सुखप्रदं कौरववशजानाम् ।
 — (L 36) T₂ G_{1.8} M_{1.4} उग्रवेग (for आजिमध्ये)
 — (L 40) T₂ G₂ M_{4.5} भयं ते (for अस्ति ते भय) — (L 41)
 G₁ अभिमन्त्र्य वाप्य, M₁₋₂ उपमन्त्र्य वाप्य (for उपमन्त्रयस्व)
 — (L 43) T₁ G₂ M₈ अतुदज्जवेन (for प्रतुतोद शीघ्रम्)
 — (L 44) T₁ G₂ M₂ ५ (sup. ins. as above) उग्रपोषः
 T₂ उग्रपोरं — (L 46) M (except M₈) तत्र (for योधा)
 — (L 47) M (except M₈) योधा (for भूमौ)

चैकर्तन द्वादशभिः पृथक् ।
 विद्रान्य तेषां द्रवतां समीक्ष्य [15]
 दुःशासनं चैकरथेन पार्यं ।
 कर्णोऽग्रवीत्यार्थशरामितस्रो
 दुर्योधनं दुष्प्रसहं च दृष्ट्वा ।
 दृष्टोऽर्जुनोऽयं प्रतियाम शीघ्र
 श्रेयो विधास्याम इतो गतेन । [20]
 मन्ये स्वया तात कृतं च कार्यं
 यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्टं ।
 भूयो वनं गच्छतु सन्यसार्ची
 पश्यामि पूर्णं समयं न तेषाम् ।
 शरार्दितास्त्रे युधि पाण्डवेन [25]
 प्रमत्सुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ।
 कर्णोऽग्रवीदापतत्येप जिष्णु-
 दुर्योधनं सपरित्रायं याम् ।
 सर्वास्त्रविद्वारणयूयपाम्
 काले प्रहृतां युधि द्वात्रिंशत्पाणाम् । [30]
 अयं च पार्यं पुनरागतो नो
 मूलं च रक्ष्य भरतयभाणाम् ।
 समीक्ष्य पार्यं तरसापतन्त
 दुर्योधनं कालमिवात्तदास्त्रम् ।
 भयार्तरूपं शरणं प्रपेदे [35]
 द्रोणं च कर्णं च कृपं च भीष्मम् ।
 तं भीतरूपं शरणं व्रजन्तं
 दुर्योधनं शयुसहो निपङ्गी ।
 इत्यग्रवीर्यवीरमना किरीटी
 चाणेन विद्वं रुधिरं वमन्तम् । [40]

55

After 4 60 19, D₁ 7 ins.

भीतं विचस्त्र विरथ यतोऽहं
 विसृज्जमाजौ विकलं विचस्त्रम् ।
 विमुक्तकेशं च पलायमानं
 प्राप्तं तवाहं शरणं चदन्तम् । [5]
 तवास्त्रिं चैति प्रलपन्तमेव
 रक्षेति मा वादिनमेव वादीन् ।
 पराङ्मुखान्वाहमहो निहन्मि
 यतस्ततो जीव सुयोधन त्वम् ।
 वचांसि चैत्वं सरसि स्वकीया-
 न्युक्तान्यहो घृतजये सभायाम् । [10]

54

(L. 15) G₃ विद्रान्य (for विद्रान्य) — (L. 16) M₁ s
 चैव रथेन, M₂ चैव धरेण, M₃ चैकरथेण — (L. 27) T₂

ऊरुं स्वकं दर्शयता समक्ष-
 मस्मान्समाक्षिप्य जगाद कृष्णाम् ।
 मृता यथैते क्रिल पाण्डुपुत्रा
 व्याघ्रा यया चर्ममयाश्च सर्पा । [15]
 प्रभद्रदंष्ट्राश्च सक्चूर्णपण्डा-
 त्तिला ययारण्यभवास्तथैते ।
 जनो यथा काक्यवाज्रगाद
 पाण्डुस्तथा नामधरास्तु विद्धि ।
 समाविशस्त्वङ्गमिमं ममेति
 राज्यस्य मेऽलकरणं भव त्वम् । [20]
 द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य चैव
 यच्छृण्वतस्त्वं बहुषालपद्भो ।
 तदेहि भो न त्वकजस्व सैन्यै-
 सहापि मामेकरथं रथैः स्वैः ।
 सर्वैः स्वयोधैर्वहुभिः समं त्व
 युध्यस्व मामेकमपीह वीरम् । [25]
 जीवन्विमोक्षे न पलायमानो
 मन्दं स्वयुक्तं सरं तरसाभयाम् ।
 परीप्स युद्धेन कुरुन्समक्षं
 प्राणान्मया वाहुबलाभिसृष्टान् । [30]

56

After 4. 61 15, D₁ ins

ततोऽर्जुनो स्वापनमस्त्रमुग्र
 कोदण्डमारोप्य कुरुन्प्रतीह ।
 भीष्मं गुरुं पुत्रयुतं रूपं च
 मुक्त्वा भुमोचान्यशिरस्वमर्षी । [5]
 शिरासि तेषामथ तद्यपद्य
 प्रस्वापनास्त्रं कुरुगुगवानाम् ।
 एकैकश कूर्चेशिरोऽर्धमधं
 पृथक्पृथक्वा लुनदन्त्यमन्यम् ।
 भागं शिरः कूर्चंभव विमुण्ड्य
 प्रत्याययौ पार्यंकरं तदस्त्रम् । [10]
 ततः प्रहृष्टं पुरुषप्रवीरो
 गुरुन्मस्त्रुत्य जगाद चोच्चैः ।
 प्रयान्तु भोऽन्तःपुरमाशु वीरा
 स्व स्व प्रियाणा प्रतिदर्शयन्तु । [15]
 प्राणानुपादाय मयाद्य मुक्ता
 मोक्षयामि रोपं पुनरप्यहो स्वम् ।

आह्वयति (for आपतति) T G₁ s एव (for एष) — (L. 33)
 T G₂ सहसा (for तरसा) — (L. 40) = 4 60 15^d,
 M₂ s नाणातिविद्ध, M₃ (sup. in as above) s चाणेन विद्धा

57

B (Bs has lines 1-2 only) Dn D2 2-7 9-12 ins the foll passage after 4 62 6 D1 4 ins it after 4 61 29 S1 om lines 1-4 of the passage, and ins the rest after 4 62 11 K2 ins. lines 1-4 after 4 61 29, and the rest after 4 62 11: D2 8 ins lines 1-4 after 4 61 29, and the rest after 4 62 6 S (for lines 1-4, of v 1 4. 61. 26-27) ins. after 1053* (of. v 1 4 62 6)

ततोऽजुन नागमिव प्रभिद्य
सुस्तृज्य शश्रुन्विनिचर्तमानम् ।
विराटराष्ट्राभिमुख्य प्रयान्त
नाशक्रुचस्त कुरवोऽभियातुम् ।
तत स त मेघमियापतन्त [5]
विद्राव्य पार्थे. कुरुमेघसैन्यम् ।
त मत्स्यपुत्र द्विपता निहन्ता
चचोऽववीत्सपरिगृह्य भूय. ।
पितु सकादो तव ताव सर्वे
चसन्ति पार्था विदित तवैव । [10]
तान्मा प्रशासेर्नगर प्रविश्य
भीतः प्रणश्येत् स मत्स्यराज ।

57

G1 om. lines 1-2 — (L 1) T G2 8 M1-4 धनजयो (for ततोऽजुन) M2 (sup lin) 5 धनजयो नाग इव प्रभिद्य — (L 2) D2 M विजित्य, T G2 विदुल, G2 तिसृज्य (for चत्त) K2 D1 4. 9 S (G1 om) परिवर्तमान. — (L 3) S गास्ता विजित्या* (for विराटराष्ट्रा) — (L 4) K2 D1 7. 10 T G1. 2 वे, M2 वे (for त) K2 D1 4 0 9 निगंतु; T G2 M1. 8 प्रयातु, G1 प्रवीरा, G2 प्रयाना, M2 भिसर्तु — After line 4, D2 ins

विपण्णरूपा मयपीडिताश्वा

जग्मुः पुरस्कृत्य यथाप्रदेशम् ।

T2 G2 M2 om lines 5-6 — (L 5) T1 G2 M (M2 om) वात* (for तत) B1 2 Dn2 D7-9 11 12 स तन्, M1. 2 यथा (for स त) B2. 4 D2 सिंहम्, D2 सिंह (for मेघम्) D2 महावात, T1 G2 M2 5 महामेघम् (for स त मेघम्) D1 4 8 T1 G1 3 M1. 4 5 आतपति, D2 अभ्युद, D2 प्रभूत, M2 आपतते — (L 6) B2 5 D2 5 0 10 M2 कुरु-सैन्यम्, D1 4 8 य कुरुप्रवीरान्, D7 युधि शश्रुसेन्य*, T1 कुरराज*, G1 3 M2 5 कुरुसैन्यमेक, M1 कुरुसैन्यमेघ — (L 7) B1-3 Dn D2 11 12 मत्स्यस्य पुत्र, S त मात्स्य* — (L 8) B1 2 D1 2. 4 8 संपरिरन्व, B1 संप्रतिगृह्य, Dn D10-12 संपरि-च्यय S राजन् (for भूय) — (L 10) K2 B1 2 4 D2 5 0 10 M1 2 4 (sup lin) 5 विदिता, D2 नगरे (for

मया जिता सा च्वजिनी कुरूणा
मया च गावो विजिता द्विपत्या ।

एवं तु काम नगरं प्रविश्य [15]

स्वमात्माना कर्म कृत प्रवीहि ।

उत्तर उवाच ।

यत्ते कृत कर्म न पारणीय
तरकर्म कर्तुं मम नास्ति दास्ति. ।

न त्वां प्रयक्ष्यामि पितु सकादो [20]

यावन्न मां यक्ष्यसि मय्यसाचिन् ।

यैदापायन उवाच ।

स दाशुसेनामवजित्य जिप्यु-

राष्ट्रिद्य सर्वं च धन कुरुभ्य ।

इमशानमागम्य पुनः शर्मा ता-

मन्येस्य तस्मै शरविधवाद् ।

ततः स चद्विप्रतिमो महाकपि [25]

सहैव भूतेर्दिवमुत्पपात् ।

तथैव माया विहिता यभूव

ध्वज च सिंह युयुजे रथे पुनः ।

निधाय तश्चायुधमाजिवर्धन [30]

कुरूत्तमानामिपुधीर्ध्वजास्तथा ।

प्रायास मत्स्यो नगरं प्रदष्ट

विदित) B1 त्वैव, B2 4 D2 10 तथैव, D1. 4 तपेद, D2 त्वैव वे; D2 7 9 G1 त्वैतव, D2 तवासिन्, T1 G2 त्वेति, T2 G2 M त्वयेति (for त्वैव) — (L 11) B2 D2. 5 तस्मात्, D1 न तान्, D4 0 तन्मा, D7 9 10 न मां, D2 T G1 M तन्मा B2 D2 5 0 न शसेर्, S न (T1 G2 स) शसेर् — (L 12) B1 2 Dn D11. 12 प्रणश्येदि, T G2 M1 2 5 प्रणश्येत्स, G1. 3 M2. 4 प्रणश्येत् T G2 M1-2. 5 च, G2 हि (for स) — (L 15) K2 B2 4 D7 9 10 प्रीत, B1. 2 Dn D2 11. 12 पितु, D2 प्रीति (for पव) K2 तु चेन, B1. 2 Dn D11. 12 सकारा, D1 4 8 च राधो, D2 स राजा (for तु काम) D2 स प्राप्तकान — (L 16) B1 2 Dn D2 7 9 11. 12 G1. 2 *त्मन D1. 2 3 9 वदेया, C7 प्रवीहि (as above) — (L 17) S (except M2) वार* (for वार*) — (L 19) M त्वा (for त्वा) — (L 20) D2 यावत्स्य यक्ष्यसि न प्रवीर — (L 21) K2 तन स शश्रु* (for स शश्रु*) D2 10 अभिजित्य जिप्युर्, S (except T1) तरसा विजित्य — (L 22) D1 S कुरूणा (for कुरुभ्य) — (L 23) B1 2 4 Dn D4. 8 9 11 12 T2 M1. 2 आगत्य (for आगम्य) — (L 27) D1 3 4 7-9 सकलाश्च ता वे, T2 M विहिता यभूव सा — (L 28) B1 Dn D2 7 9 11. 12 T2 M1-3 C5 सिंह (for सिंह) D2 om. lines 29-31 — (L 29) Some MSS (incl. Dn) विधाय D7 10 *वर्धन, S *मर्दन — (L 30) K2 D2 4 7-9 इपुधीन् Dn D2. 11 12 शरान्; T2 G2 ध्वज — (L 31) B1 D7 S मात्स्यो

किरीटिना सारथिना महात्मा ।
पार्यक्ष कृत्वा परमार्यकर्म
निहत्य शत्रून्दिपता निहन्ता ।
विधाय वेणीं च तथैव भूयो
जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ।
विवेश हृष्टो नगर महात्मा
बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथि ।

[35]

58

After 4 63 47, S (Ms missing) ins

विराट ।

सैरन्ध्र किमिद रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
कोऽत्र हेतुर्विशालाक्षि वन्मसाचक्ष्व पृच्छत ।
सैरन्ध्री ।

रक्तधिन्वूनि कङ्कस्य यावन्ति धरणीमियु ।
तावद्द्वपाणि राष्ट्रे ते अन्नावृष्टिर्भविष्यति ।
पुत्रनिमित्त राजेन्द्र कङ्कस्य रुधिर मया ।
गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ।

[5]

Colophon.

जनमेजय ।

युद्ध त्वमानुष द्रष्टुमागतास्त्रिदशा पुन ।
किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानघ ।
वैनापायन ।

वासवप्रमुखा सर्वे देवा सर्पिपुरोगमा ।
यक्षगन्धर्वसघाश्च गणा ह्यप्सरसा तथा ।
युद्ध त्वमानुष दृष्ट्वा कुरूणा फल्गुनस्य च ।
पृक्स्य च बहूना च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ।

[10]

अस्त्राणामथ दिव्याना प्रयोगानथ सग्रहान् ।
लघु सुष्ठु च चित्र च कृतीना च प्रयत्नत ।
भीष्म शारद्वत द्रोण कर्ण गाण्डीवधन्वना ।

[15]

जितानन्याश्च भूपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकस ।
सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च सुहृसुहृ ।
असङ्गतिना तेन विमानेनाशुगामिना ।
प्रतिजगमुरसङ्गेन त्रिदिव च दिवौकस ।
कुरवोऽर्जुनवाणेश्च ताडिता शरविक्षता ।

[20]

कुरूनभिमुखा याता समग्रवल्वाहना ।
विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसकुला ।
योधै क्षत्रियदायादैर्बलवद्भिरधिष्ठिता ।
विराटप्रहिता सेना नगराच्छ्रीघ्रयाधिनी ।

[25]

उत्तर सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिंदमम् ।
तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णे हस्त्यश्वरथसकुले ।
प्रहर्षं स्त्रीकुमाराणा तुमुल समपद्यत ।
अर्जुन ।

नगरे तुमुल शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभ ।
किं नु खट्त्रपयातास्ते कुरवो नगरं गता ।
ते चैव निर्जितास्माभिर्महेष्वासा सचेतस ।

[30]

भामुश्च कवच वीर चोदयस्व च वाजिन ।
जवेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगर प्रति ।
न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
ध्वज वा दर्शयिष्यामि कदाचित्स्वजनो भवेत् ।

उत्तर ।
सेनाग्रमेतन्मात्स्यानां गणिकाश्च स्वलङ्कता ।

[35]

कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवासस ।
उत्तरामन्न पश्यामि सखीभि परिवारिताम् ।

D₂ प्रविष्ट, S प्रवेष्ट — (L 32) B₁ D_n D₇ ० 11 12
महात्मना (for महात्मा) — (L 33) Om. in D₃ Some
MSS तु (for च) — (L 35) D_n D₁₁ 12 चकार (for
विधाय) K₂ T G₂ s M भूय, D₁ s s वेप (for वेणी) K₂
रूप, D₁ s s G₂ M₁ s s वेणी, D₂ T G₂ वेप, M₃ वेण्य
(for भूयो) G₁ भूयश्च मूल प्रथिताग्र्यवेणी — (L 37-38)
Om in M. B₁-s D_n D₁ ० 11 12 महामना (for महात्मा)
D₇ ० बृहन्नला सारथिरूपमेत्य (for line 38) S बृहन्नलारूप
(G₁ s वेप)मथो विधाय प्रायात्समात्स्यो (G₁ s स मात्स्य)
नगर प्रवेष्ट

58

(L 2) G₂ M₁ s s तत्त्वत (for पृच्छ) — (L 3) G₂ s
ययु (for इयु) — (L 4) T G₂ तावद्दर्पमहन्नाणि — After
line 4, G₂ (which om lines 5-6) ins.

यो यतीश नियम्येत सहस्र यातना यमे ।

43

यतौ रक्त दर्शयति यावन्त पाशु गृह्णाति ।
तावन्त पितृलोकसा पितर प्रपतन्वध ।
इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृत रक्त च वामसा ।
मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ।

G₂ om. lines 5-6 — Colophon Adhy no T G
M₁ s 69, M₂ s 68 — G₁ om lines 7-9 — (L
16) T G₂ विजितान्भूमिपालश्च, G₁ न्याश्च वै भूपान्, G₂ M₂
न्यान्भूमिपा — (L 19) T G₂ सगास्ते, M₁ s संख्येन
— After line 19, G₂ ins

कुरवो निर्जिता सर्वे भीष्मद्रोणरूपादय ।
अनय्यास्त्रिदशै सर्वे सेन्द्रै सर्वे सुरासुरै ।
पार्थेनैकेन समामे विसयो नो महानहो ।
कस्मिन्मुहूर्ते सजात कस्य धर्मस्य वा फलम् ।
विमाश्वर्यं फस्युनेऽसिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
निवातकवचानाचौ यस्मिंश्चत्तोदिसमितान् ।
तस्य चैतस्किमाश्वर्यं स्तुवन्त इति ते सुरा ।

[5]

अनीकानि प्रकाशन्ते हस्त्रिनोऽश्वाश्च उर्मिता ।
रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च द्राक्षिण ।
विरागवसना सर्वे सहृष्टा प्रतिभाति मे । [40]
न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य स्वजने यथा ।
वैशपायन ।

ततः शीघ्र समागम्य उत्तर स्वजन बहु ।
परस्परमभिन्न सस्वजे त समागतम् ।
प्रीतिमान्पुरुषग्याघ्रो हर्षयुक्तः पुन पुन ।
दिष्ट्या जयसि भद्र ते दिष्ट्या सूतो बृहन्नला । [45]
दिष्ट्या सग्राममागम्य भय तव न किञ्चन ।
उत्तर ।

अजैपीदेय ताक्षिण्युः कुरुनेकरथो रणे ।
पृतस्य बाहुवीर्येण यद्गावो विजिता मया ।
कुरवो निजिता यस्मात्सग्रामेऽमिततेजसः ।
अकार्षीदेय तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा । [50]
एष तत्पुरुषग्याघ्रो विश्वोभ्य कुरुमण्डलम् ।
गावः प्रसह्य विजिता रणे मा चाभ्यपालयत् ।
वैशपायनः ।

उत्तरस्य वच श्रुत्वा शसमानस्य चार्जुनम् ।
चोदिता राजपुत्रेण जयमङ्गलवादिनः । [55]
ततो गन्धैश्च माद्व्यैश्च धूपैश्च सुसंभृतैः ।
कन्या पार्थमभिन्न किन्त्य समपूजयन् ।

59

After 4 64 35, S (Ms missing) ins

वैशपायन ।

प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली
विराटगेहे मुदित सग्विभ्यः ।
कृत्वा महत्कर्म तदाजिसंधे
दिदक्षया सोऽभिजगाम पार्थम् ।
त प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराज [5]
प्रपच्छ पार्थोऽथ स भीमसेनम् ।

कि धर्मराजो हि यथापुरं मां
मुग्य प्रतिच्छाय न चाह किञ्चित् ।
तमेवमुक्त्वा परिश्राद्धमान
दृष्ट्वाऽर्जुन भीमसेन च राजा । [10]
तत्रात्रवीत्तावभिचीक्ष्य वीरौ
युधिष्ठिरस्त्वपरिमृज्य रक्तम् ।
कुरात्मना स्वयमिपूजयमाने
विराटराजाभिहतोऽस्मि पार्थ । [15]
तस्मात्प्रहाराद्दुषिरस्य विन्दुः
न्पश्यन्न केमे पृथिवीं स्पृशेयु ।
इति प्रतिच्छाय मुग्य ततोऽह
मन्यु नियच्छन्नुपनिष्ट भामम् ।
क्रुदे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते
राजा विराटो न लभेत शर्म । [20]
अजानता तेन तवैव वीर्यं
छन्नस्य सत्रेण बल च पार्थ ।
इदं विराटेन मयि प्रयुक्त
त्वा वीक्षमाणो न गतोऽस्मि हर्षम् । [25]
तेनाप्रमेयेन महाबलेन
तस्मिन्सयोक्तं शममाश्रितेन ।
त भीमसेनो बलवानमर्षी
धनजय क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ।
न पार्थ नित्य क्षमकालमाह
बृहस्पतिर्ज्ञानवतां चरिष्ट । [30]
क्षमी हि सर्वं परिभूयते हि
यथा भुजगो विषवीर्यहीनः ।
विराटमद्यैव निहत्य शीघ्र
सपुत्रपीत्र सकुल ससैन्यम् । [35]
योक्ष्यामहे धर्मसुत तु राज्ये
अद्यैव शीघ्र त्वरिरेप मास्य ।
अनेन पाञ्चालसुताथ कृष्णा
उपेक्षिता कीचकेनानुयाता ।
तस्मादय नाहंति राजशब्द
राजा भव एव तत्र पार्थ वीर्यात् । [40]

जग्मुः सुरालय दृष्टा विसयाविष्टचेतसः ।

— (L 40) T₁ G₂ विराग (G₂ °ट) वचनात्सर्वं, T₂ G₁ विराट
प्रमुखा सर्वे, G₃ विकासवसना सर्वे, M₂ °वदना सर्वं T₃ G₂
प्रागता (for सहृ) T M₃ °भाति — (L 42) G₁
समासाय, G₃ उपागम्य M_{1.2} ° उत्तर M_{1.2} ° ° (sup
lin as above) स्वजन G₃ प्रति, M₁ ° (sup lin as
above) च ह (for बहु) — (L 43) T₁ M (Ms missing)
°मित्र — (L 48) T₃ G₂ °वीर्यं तथेन गावो जिता मम
— (L 52) M₁ ° ° जितवान् (for निजिता)

59

(L 2) T₂ M₁ ° सस्त्रीभ्य — (L 11) G₁ ° M₁ °
राजा, M_{1.2} ° राजन् (for वीरो) — After line 18, G₂ ins
शुमाह राष्ट्र निखिलीकृत मये
इय हि यमिन्मुखिनो भवाम ।
— (L 21) G₂ ° M (Ms missing) अजानता तेनय (G₁
°न च, G₃ °न हि, M₅ °न तु) शौर्यमद्य (M₅ °मुग्य) — (L
26) G₁ ° M₅ आस्मि (for आश्रि) — (L 36) T G₂
रिपुरेय, G₁ न भवेत्त (for त्वरिरेय)

राजा कुरूणा च युधिष्ठिरोऽथ
मात्स्येषु राजा भवतु प्रतीत ।
तस्याद्य देहं शतधा भिनधि
कुम्भ धनेनेव यथाश्वुपूर्णम् ।
अर्जुन ।

भवत क्षमया राजन्सर्वे दोषाश्च नोऽभवन् । [45]

वसादेनं च हत्वा वै सबल सहवान्धवम् ।
पश्चाच्चैव कुरूसर्वाण्डनिप्यामो न संशय ।
वैशपायन ।

भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तमश्रुवन् ।
तमग्रवीद्धर्मसुतो महात्मा
क्षमी वदान्य कुपित च भीमम् । [50]

न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदार
प्रसादने सम्यगथास्तु वध्य ।
न हन्तव्यो दुरात्माय कुरवश्चापि तेऽर्जुन ।
श्च प्रभाते प्रवेक्ष्याम सभा सिंहासनेष्विह ।
राजवेपेण सयुक्तान्यदि तत्र न मस्यते । [55]
पश्चाद्द्रव्यामहे सर्वान्विराटेन सवान्धवान् ।

60

After 4 67 13, 8 (Ms missing) ins

प्रतिगृह्यन्नुपायं वै दर्शयन्वृत्तमात्मन ।
शीलशौचसमाचार लोकसाधैश्च परगुण ।
लोके विद्याप्य माहात्म्य यशश्च स परतप ।
कृतार्थं शुचिरव्यग्रस्तुष्टिमानभवत्तदा ।
युधिष्ठिर ।

राजन्धो तोऽस्मि भद्र ते सखा मेऽसि परतप । [5]
सुखमध्युपिता सर्वे अज्ञातास्त्वयि पार्थिव ।
वैशंपायन ।

विराटनगरे राजा धर्मात्मा सशितव्रत ।
पूजितश्चाभिपिच्छश्च रत्नैश्च शतशश्चित ।
तथा श्रुवन्तं प्रसमीक्ष्य राजा
पर प्रहृष्ट स्वजनेन तेन । [10]

जेदात्परिष्वज्य नृपो भुजाम्यां
ददौ तमर्थं कुरुपुगवानाम् ।
युद्धाप्ययाता कुरवो हि मार्गे
समेत्य सर्वे हितमेव तत्र ।
आचार्यपुत्र शकुनिश्च राजा [15]
दुर्योधन सूतपुत्रश्च कर्ण ।
समञ्च्य राजन्साहिता समर्था
समादिशन्वृतमथो समग्रा ।

युधिष्ठिरश्चापि सुखप्रहृष्टो
दुर्योधनादूतमपश्यदागतम् । [20]

स चाग्रवीद्धर्मराज समेत्य
युधिष्ठिर पाण्डवमुग्रवीर्यम् ।
धनजयेनासि पुनर्वनाय
प्रव्राजित समये तिष्ठ पार्थ ।
त्रयोदशो ह्येष किरीटमाली [25]
सवत्सरे पाण्डवयोऽथ दृष्ट ।

ततोऽग्रवीद्धर्मसुत प्रहस्य
क्षिप्र गत्वा बृद्धि सुयोधनं तम् ।
पितामहं शातनवो भ्रवीतु
यद्यत्र पूर्णोऽथ त्रयोदशो न । [30]

सवत्सरान्ते तु धनजयेन
विष्कारित गाण्डिवमाजिमध्ये ।
पूर्णो न पूर्णो न इति भ्रवीतु
यदस्य सत्य मम तद्यमाणम् । [35]
तेनैवमुक्तः स निवृत्त्य दूतो
दुर्योधनं प्राप्य दाशस तत्त्वम् ।

समेत्य दूतेन स राजपुत्रो
दुर्योधनो मन्त्रयामास तत्र ।
भीष्मेण कर्णेन कृपेण चैव
द्रोणेन भूरिश्रवसा च सार्धम् । [40]

समञ्च्य राज्ञौ बहुभि सुहृद्भिः
भीष्मोऽग्रवीद्धार्तराष्ट्र महात्मा ।
तीर्णप्रतिज्ञेन धनजयेन

60

T G₂ s Ms read lines 7-8 after line 12 — (L 8)
T G₁ s श्रुतशोचित , M₁ विविधैक्षित , Ms बहुभिश्चिन — (L 12)
M₂ s पाडवाना (for पुगवाना) — After line 12,
M₂ s ins a colophon (adhy no 75), followed by
वेद्य — (L 16) T₂ G₁ s सुतश्च (for पुत्रश्च) — (L 17)
M (Ms missing) तमेत्य (for समञ्च्य) G₃ च सर्वे,
M₁ s सुहृद्भिः (for ममथा) — M₂ om lines 30-33
— (L 30) T₂ G₂ न तु यत्र तत्सत्य (for अथ त्रयोदशो न)

— G₁ om. lines 41-44, G₃ om. lines 43-44 — (L 43)
T G₂ त मात्स्येदेह — (L 47) G₁ s हनिष्यामि
— (L 53) T₂ G₁ s विराट (for कुरव) — (L 55)
After the prior half of line 55, G₂ ins

सानमस्य स्वलकृता ।

विराटो यदि तत्रस्थान्नाजालकारशोभितान् ।

राजलक्षणसपन्नान्

G₃ यद्यसात्रवज्रानते, M₁ s यदि नो नानुमस्यते (for the posterior half)

विष्कारितं गाण्डिवमाजिमध्ये ।
ते धार्तराष्ट्रा समय निशम्य
तीर्णप्रतिज्ञस्य धनजयस्य ।
सचिन्त्य सर्वे सहिता सुद्विद्धि
सपार्थिवा स्वानि गृहाणि जग्मु ।
Colophon

[45]

61

After 4 67 24, T G₂ s (om. lines 2-4) ins

वासुदेव तथायान्त दृष्ट्वा पाण्डुसुतास्तदा ।
मात्स्येन सहिता सर्वे प्रत्युघाता जनार्दनम् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मङ्गल्यैश्च जनार्दनम् ।
वचन्दुसुदिता सर्वे पादयोस्तस्य पाण्डवा ।
मात्स्येन सहिता सर्वे आनन्दाश्रुपरिहृता ।

[5]

पाण्डवाः ।

पुं तव प्रसादाद्देवैर्घोषैस्तानि सर्वदा ।
त्रयोदशापि दाशार्हं यथा स समय कृत ।
उपिता स्त्रो जगद्वाथ स्व नाथो नो जनार्दन ।
रक्षस्व देवदेवेश्वा स्वामय धारण गता ।
वैशपायन ।

तान्वन्दमानान्सहसा परिष्वज्य जनार्दनः ।

[10]

— After line 44, T G₂ s ins

नेच्छत्यसलेन सुरेन्द्रलोक
पाण्डो सुता मघागश्वापि लोकम् ।
तथ्य च ते पथ्यमए भवीमि
स्वर्ग्यं यशस्य परलोकपथ्यम् ।
कुन्तीसुतैस्त्व ससुपैदि संधि
मुष्क्ष्व स्वराज्य सए पाण्डवे ।
युध्यस्व नोचेत्सिखरुदिराजौ
कुन्तीसुतैर्येषाणि राज्यमिच्छे ।
आन्त न शक्य कपटेन भोद्ध
राज्य परेपा हि महाबलानाम् ।
जित्वा शत्रुदुष्क्ष्व राज्य समग्र
हतो भवान्भोक्ष्यसि स्वगलोकम् ।
वैशपायन ।

[5]

[10]

तत स भागीरथिस्तुवाक्य
निशम्य गान्धारितनूद्भवो नृप ।
उवाच भीष्म प्रमुखे च पित्रो
मैर्ही न दपादणुमात्रिकानपि ।
निघन्मि पाण्डूदरसंभवान्वा
हतोऽसि तेषा सुरलोकमेमि ।

— Colophon Adhy no (in all S MSS) 76 !

61

(L. 3) T₁ मगलैश्च — After line 5, T₁ ins

विराटस्य सहायास्तान्सर्वेयादवसवृत् ।
यथाहं पूजयामास मुदा परमया युत ।
वृष्णिवीराश्च तान्सर्वान्यथाहं प्रतिपेदिरे ।
कृष्णा च देवकीपुत्र ववन्दे पादयोस्तथा ।
तासुयम्य सुकेशान्ता नयने परिमृज्य च ।
उवाच वाक्य देवेश' सर्वेयादवसनिधौ ।
मा शोक कुरु कल्याणि धार्तराष्ट्रान्समाहितान् ।
अचिराद्दातयित्वाह पार्थेन सहित क्षितिम् ।
युधिष्ठिराय दास्यामि व्येतु ते मानसो ज्वर ।
अभिमन्युना च पार्थेन रौक्मिण्येन ते शपे ।
सत्यमेतद्वचो मय्यमवेदि त्वमनिन्दिते ।
इत्युक्त्वा ता विसृज्याथ प्रीयमाणो युधिष्ठिरम् ।
अन्वास्त वृष्णिशावूल' सह वृष्ण्यन्धकैस्तदा ।

[15]

[20]

62

After 4 67 25^{ed}, D₈-s 1-2 ins

अनेकशः समाजग्मुर्नानादिग्भ्यो नराधिपाः ।
विराटनगर प्राप्य हस्त्यश्वरथसादिन ।
नानादेशोद्भवांश्चैव रत्नानि सुवहृन्त्यपि ।
वस्त्राणि च महाहाणि मणीनां निचयानि च ।
रौकम चोच्चावच वस्त्र श्लक्षणातीव मृदूनि च ।

[5]

तत प्राञ्जल्य सर्वे पाण्डो युवा जगत्वतिम् ।

ऊचु संघट्टमनसो युधिष्ठिरपुरोगमा ।

— (L. 6) T₂ G₂ तव कृष्ण (for एव तव) — (L. 11) T₂
सभा यात , G₂ सभा गत्वा (for सहायास्तान्) — After line
12, T₁ ins.

विराटस्य सुतां कृष्ण * * * * [द] दर्श ह ।

सहासीनो विराटेन महाहं परमासने ।

न्यविशत्संप्रदृष्टात्मा यादवानां यशस्कर ।

* * मात्स्य समायान्त नमन्त प्राञ्जलि तदा ।

आशीर्भिरभिनन्याथ संपरिष्वज्य पाण्डवा ।

— After line 14, T₁ ins.

थाहि ग्राहीति रुदती नाप्पगद्गद्भाषिणी ।

तत कृष्णां च पतितान् पादयोजगदीश्वर ।

— (L. 17) T₁ सवाधान् (for समा) — (L. 20) T₁भामिनि (for ते शपे) — After line 20, T₁ ins

युधिष्ठिरेण रामेण बहुदेवेन ते शपे ।

— (L. 22) G₂ "उवाच कृष्णस्तत्र मुद ययौ

62

(L. 1) D₈ समाजग्मुर्नानात्मानो (for the prior half)— (L. 2) D₈ s 9 "रथदत्तिन — (L. 3) D₈ 1 "द्ववाश्वै"D₈ 1 s च (for अपि) — (L. 5) D₈ रुक्ममुच्चावच चैव वस्त्राणि
च मृदूनि च — (L. 7) D₈ अभास्तिचिर", D₈ अभास्तिचिर-

मणिक्राञ्चनचित्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
अश्रास्त्रित्तिरकल्माषान्श्वेताश्वाश्चैव सर्वश ।
विवाहार्थमनुग्रासा सौभद्रस्य महात्मन ।
मङ्गलेन च सयुक्त ब्रह्मघोषेण नादितम् ।
वेदोद्गीतं सामभिश्च स्तुतिभिर्ब्रह्मचारिणाम् । [10]

वेदी विरचिता तत्र सर्वरत्नविभूषिता ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा सर्वश शुक्रवासस ।
नानादेशोद्भवाश्चैव गायनास्तत्र चागता ।
समेता सर्वशस्तत्र ब्राह्मणा वेदपारगा ।

प्रत्याश्व, D₁ अश्राश्च तित्तिरप्रत्यान् D₃. 8 °श्वेताश्वाश्च सहस्रश',
D₅ श्वेताश्चान्यान्सहस्रश — (L. 9) D₅ विवाह सनिरीक्षितु, D₈

ब्रह्मघोषसमन्विता, D₉ °घोषेतिनादित — (L. 12) D₃ 9 °कीर्ण
D₃. 8 सर्वश शुक्रवाससा, D₉ सर्वशुद्धा च वामना

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from Dr. Juynboll's edition of the Javanese Version of the Virāṭa, but emended in the light of the variants given by him as well as of the Javanese paraphrase, and further compared with the Critical Text published here. Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), difference between them is indicated by either ± or ~ the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). A few passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our edition, or for that matter in other printed editions and even in our MSS. The excellent book of Dr. Kurt Wulff on

the Javanese Version of the Virāṭa, *Den oldjavanese Virāṭaparīca og dens Sanskrit-original* (Kopenhagen 1916) has been utilized and was immensely helpful. The majority of the emendations of the Javanese text adopted here agrees with those proposed by Dr. Wulff, but not all.

As the fifth column shows, the Javanese text is based on a *misc-codex*, the base being of the Northern type. When in the fifth column, "N" stands alone, it signifies that either the excerpt is an exclusively Northern feature or it has a definite Northern trait (large or small), similarly "S". When there is no entry in this column, it should be understood that the excerpt is common to the two recensions, or, in the case of corruptions, could have been derived from either.

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed	Specific source (N or S)	Remarks
1	8 22-23	I क्य विराटनगरे मम पूर्वपितामहा । अज्ञातवर्षमुपेता दुर्याधन भयादिता ॥	= 1 1 ^a = 1 ^b ~ 1 ^c = 1 ^d		The variation 'वर्षमुपेता' not shown by any of our MSS
2	10 3-4	चेदिमत्स्वाश्च शूरमेता पटञ्चरा । दशार्णा नवराष्ट्राश्च महा शास्त्रा युगधरा ॥	Cf. 9 ^o = 9 ⁱ ± 9 ^e = 9 ^f	N N N N	
3	5	कुन्तिराष्ट्र च	Cf. 13* 1	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juyaboll's Ed	Sanskrit citations (omended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific sources (N or S)	Remarks
	10 5	अवन्ति	Cl. 13* 1	N	See above.
1	21-22	मृदुर्वदान्यो हीमाश्च धार्मिक सत्यविक्रम (?) । राजस्य तपसा छिष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥	= 1 17 ^a = 17 ^b ~ 17 ^c = 17 ^d	N N + S N	धार्मिक preserved in old Javanese paraphrase.
5	12 37	विदिते चापि वक्तव्य सुहृद्भिरनुरागिभि ।	= 4. 6 ^a ± 6 ^b		*रागिभि not shown by any of our MSS
	13 1	अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत ॥	= 6 ^c ± 6 ^d		But one S MS also has हेतुमत्र
6	14 14-15	अनुशिष्टा स्म भद्र ते नेतद्वक्त्रास्ति कश्चन । कुन्तीमृते मातर नो विदुर वा महामतिम् ॥	= 45 ^a = 45 ^b = 45 ^c ± 45 ^d	N N	
7	16 1-2	जयो जयन्तो विजयो जयस्सेनो जयदल । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥	= 5 30 ^a = 30 ^b = 30 ^c = 30 ^d	N N N	
		II			
8	17 1-3 4-5 6	कस्यासि (?) राज्ञो (?) विषयादिहागतः । गोत्र च नामापि [च] शस तस्यतः किं चापि शिल्प तव विद्यते कृतम् ॥	= 6 9 ^b = 9 ^c = 9 ^d	N N N	
9	9 10-11 12 13	युधिष्ठिरस्यासमह पुरा सरता वैयाघ्रपथ पुनरस्मि ब्राह्मण । अक्षान्प्रयक्तु कुशलोऽसि देविता नाम्नासि कङ्कति	= 10 ^a = 10 ^b ± 10 ^c Cl. 10 ^d	N N N N	
10	19 25-26	जयतीन्दु मुख तस्या गतिर्हस स्मित श्रियम् । मृदुरव च लता सेय कथ दासी भविष्यति ॥		N1	Not found in any of our sources
11	37	सैरन्ध्रो तु भुजिष्यासि सत्यमेतद्रवीभि ते ।	= 8 15 ^c = 15 ^d	N N	
12	20 3	अहमेतन् सुमालिनीम् (?)	Cl. 19 ^a		Corrupt ?

Serial numbers	Pages and lines of Jaynoll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific sources (N or S)	Remarks
13	20 11	गन्धर्वा पतयो मह्यं युवान पद्म कामिनि ।	= 8 25 ^a		
14	21 5	कुतोऽसि कत्यासि कथ स्वमागत	± 25 ^d	N	
15	9-11	मातलिरिव देवपते- दंशरथनृपते सुमन्त्रो यन्ता । सोह (?) इव जामदग्न्यस्य तथा च ते शिक्षयाम्यश्वान् ॥	= 11 5 ^e = 242 ^a 1 ^a ± 1 ^b ± 2 ^a ± 2 ^b	N S S S S	कामिनि not shown by any of our MSS
16	22 17-18	III भागत राजमह्येन (?) दृच्छे भूर्भुवमण्डले । सिद्धय्याप्रगजा वापि (?) क्रीदन्ति (?) विद्धि भूपते ॥	± App I, No 10, lines 8-9	S	Old Jav para. मह, which is shown by three of our S MSS
17	23 34	IV स तु चित्ताग्निमतस			
18	24 3-4	नेय पुरा जातु मयेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशनेषु ।	± 13 5 ^a	N	
18	8-9	रूपेण चोन्मादयतीति मा भृदा गन्धेन जाता मदिरैव भाविनी ॥	= 6 ^a ± 6 ^b ± 6 ^c ± 6 ^d	N N N N	Old Jav para. has वान, just as in N चित्त is not shown by any of our MSS
19	27-28	लक्ष्मी पद्मालया का त्व त्वं देवी किं सुमध्यमे । द्वी श्री कीर्तिरयो कान्ति-			
20	34	रासा का त्व वरानने ॥ रतिर्वा रूपिणीति त्वम्	~ App I, No 12, lines 9-11	N	T ₂ (an inferior S MS) has also these lines'
21	25 4-5	लज्जोन्मादो मामर्दनो (?) दावाग्निरिव निर्दहन् (?) । त्वत्सगमादासकल्प (?) सिद्धाग्निर्निर्दहत्यपि (?) ॥	~ Illud lines 25-26	N	T ₂ has also these lines, of the last extract
22	21	परदारै न ते बुद्धि-			
22	24	जांतु कार्या कथंचन । विवर्जनं द्यकायाणां- मेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥	= 13 15 ^a = 15 ^b = 15 ^c = 15 ^d	N N	
23	28 16-17 44	किं मातुरङ्के शयितो यया शिशु	= 21 ^a	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juyaboll's Ed	Sanskrit citations (omended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
24	27 11	श्वन्द्र जिष्टक्षन्निव मन्यसे हि माम् । उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्निघ्न कीचकस्य निवेशनम् ।	± 13 21 ^d = 14 10 ^a = 10 ^b	N N	
25	15	पिपासा मा प्रवाधते	= 10 ^d	N	
26	34-35	तपोधना सतत तु गुरुवदया पतिव्रताम् । सत्येन (?) रक्षितां व्यक्त मा कुर्यात् (?) कीचको वदो ॥	~ 18 ^e ~ 18 ^d	Nil Nil	
27	28. 3-4	देवा रक्षन्तु मामिह		Nil	But of. 297*.
28	29. 14-16	केचिद्ग्राशसन्ता वधू केचिन्निन्दन्ति कीचकम् । केचिन्निन्दन्ति राजान केचिद्वैवीं च ते नराः ॥	± 331*. 1 ^a = 1 ^b = 2 ^a = 2 ^b	S S S S	
29	26-27	भर्तारमनुरुध्यन्त्य क्रिश्यन्ते वीरपत्नय । शुश्रूपया क्रिश्यमाना पतिलोक जयन्त्युत ॥	= 15 32 ^a = 32 ^b = 32 ^e = 32 ^d	N N	
30	31 25-26	न चेत् कीचक (?) हन्यास्त्व ग्रीवां यफ्ता जले त्रिये । विपमालोऽद्य पास्यामि प्रवेक्ष्येऽप्ययवानलम् ॥	± 357*. 3 ^a ± 3 ^b = 4 ^a ± 4 ^b	S S S	
31	30	अश्वेणाङ्ग च भेत्स्यामि	± 6 ^a	S	N (20. 33 ^e) has also this pāda अश्वेण is a corruption for शस्त्रेण of S Old Jav para. has कर्ष, 'sword'.
32	32 1	महान् क सोपशासनम् (?)		Nil	Old Jav para. does not help in the reconstruction
33	17	कृपेऽग्निरिव सवृत्त.	= 18 10 ^d		
34	29-30	अनित्या (?) किल मर्त्यानाम्	= 19 3 ^a		Old Jav para, which extends to the next pāda, is after N
35	34 31-33	समय रक्षमाणानां रम्भस्तस्य (?) भविष्यति । भार्यायां रक्षयमाणाया प्रजा भवति रक्षिता ।	= 20 26 ^e ~ 26 ^d = 27 ^a = 27 ^b		Old Jav para has क्रोध मात्सर्यं Evidently the text has got corrupted

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Cnt Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		प्रजायां रक्ष्यमाणाया- मात्मा भवति रक्षित ॥	= 20 27 ^a = 27 ^d		
36	34. 34	वदतां (?) वर्णघमांश्च ब्राह्मणानां हि मे (?) श्रुतम् ।	= 28 ^a = 28 ^b		
37	35 11-12	कीचकस्यापि नष्टस्य मुख इत्थौ च मलकम् । भङ्क्त्वा सर्वाणि रूपाणि गात्रे प्रवेद्याम्यहम् ॥		Nil	These lines are an anti- cipation of 21 59, here put in the mouth of Bhīma (in between 21 1 ^{ab} and 1 ^{cd})
38	37 19	दण्डपाणिरिवान्तक	~ 21 51 ^d	N	
39	38 13-14	कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणी क शिरश्च इक् ।	= 67 ^a ± 67 ^b	S	
40	35	जयो जयन्तो विजयो जयस्तेनो जयद्रुह ।	= 22 12 ^a = 12 ^b	N	
41	39 26-27	एव ते (?) भीरु वश्यन्ते ये त्वां हिंसन्ति मानवा ।	= 27 ^a ~ 27 ^b	S	
42	40 1-2	यया वज्रेण वै भिन्न (?) पर्वतस्य महच्छिर । विनिर्कीर्णं प्रदृश्यन्ते तया सूता मर्हीतले ॥	= 23 2 ^a = 2 ^b ± 2 ^c = 2 ^d	S	
43	16-17	गरुड सैरन्ध्रि भद्र ते ययाकाम चरात्रले । राजा त्रिभेति सुश्रोणि गन्धर्वम्य परामवात् ॥	= 9 ^a = 9 ^b ± 9 ^c = 9 ^d	N	
44	41 29-30	कृतोऽस्मानि परो यत्- स्तेपामन्वेपणे सदा । पाण्डवाना मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥	= 24 9 ^a = 9 ^b = 9 ^c = 9 ^d		
45	43 13-14	शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जिवेन्द्रिया ।	= 26 2 ^a = 2 ^b		

Serial numbers	Pages and lines of Juyaboll's Ed	Sanskrit citations (omitted)	Correspondences with the Crit. Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च राजान चाप्यनुवृता. ॥	= 26 2 ^o ~ 2 ¹	N	
46	44 22-23	नावज्ञेयो ऋरिस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुन पाण्डवांस्तेन (?) सत्य विज्ञातुमन्तत (?) ॥	± 28 4 ^a = 1 ^b ± 1 ^o		Old Jav para. does not help in the reconstruction of this pāda.
47	29	स्वराष्ट्रे परराष्ट्रेषु ज्ञातव्य बलमात्मन ।	± 6 ^a = 6 ^b	N	
48	45 1-2	सधिश्च विग्रहश्चैव आयन आसनैव च । द्विधीभाच सश्रयश्च पशुण चिन्तयेत्सदा ॥			} Cf Manu. 7 160. } Cf Ibid 9 291.
49	10-11	स्वान्धमाख्यो जनपदो दुर्गा द्रविणसचय । दण्डनीतिश्च मित्र च सप्त प्रकृतयो मता ॥			
		VI			
50	47. 20	क्षरन्त इव जीमूता	= 30. 26 ^o		
51	22	चलन्त इव पर्वता	= 27 ^d	N	
52	34	रथे रथा समाजग्मु पत्तिभिश्च पदात्तय. ।	± 31 8 ^a ± 8 ^b	S	pत्तिभिश्च is shown by the extreme South M group!
	48 1	सादिभि सादिन सार्धं गजाश्चापि महागजै. ॥	± 8 ^o ± 8 ^d		sार्धं is shown by none of our MSS
53	7	आदित्योऽन्तरधीयत	= 6 ^b		
54	49 1-2	अथा(?)न्धकार प्रणुद- क्षुदविष्टतथाशुमान् । कुवाणो विमलां राधि नन्दयन्क्षत्रियपंभान् ॥	± 32 2 ^a ~ 2 ^b = 2 ^o ± 2 ^d	S	अंशुमान् only in M! तथा and -ऋपस (in pāda 4) are not shown by any of our MSS
55	16-17	तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे (?) ।	= 10 ^a = 10 ^b	N	

Serial numbers	Pages and lines of Jaynaboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
80	63 20	रूष्णा इत्येव सज्ञा मे	~ 39 20 ^a	N	
81	25	तेनाहुः सद्यमाचीं माम्	~ 17 ^d		Again differently cast in our MSS
82	31	तस्मादाहुर्धननयम्	± 11 ^d	S	तस्माद् only in the extreme South M group!
83	64 3 4	दामोऽह ते भविष्यामि पदय नामनुकम्पया ।	= 718* 1 ^a = 1 ^b	S S	
84	65 6	नचन्धि (?) पुरा दष्ट न श्रुत वा कथचन ।	~ 41 14 ^d ~ 14 ^b		
85	15-16	सर्वयोद्धन्यमन्त्रानि- रिति न समयः कृत । अथ कस्मात्स्त्रियता श्रेते रयेषु रथमत्तना ॥	= 42 15 ^a = 15 ^d = 16 ^a = 16 ^b		
86	22	नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति	= 17 ^a		
87	66 9	धातंराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽजुनम् ।	= 43 10 ^a = 10 ^d	N	
88	19-20	अथ दुर्योधनस्याह दास्य हृदि चिरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि धीमत्सु पातयन्नथात् ॥	= 19 ^a = 19 ^b = 19 ^c = 19 ^d	N N N	
89	33	भार हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिता ।	= 44 4 ^a = 4 ^d		
90	67 17-18	अरुतास्र कृतास्र च बलान्त सुदुर्बल ! तारश कर्ण यः पाथं योद्धुमिच्छामि दुर्मतिः ॥	± 16 ^a = 16 ^b = 16 ^c ± 16 ^d		
91	35-36	पचत्यग्निरवाग्नयस्तु तूर्णी भाति दिवाकर । तूर्णी धारयते लोका न्वमुधा सचराचरान् ॥	= 45 3 ^a = 3 ^b = 3 ^c = 3 ^d		
92	69 10	दुर्याधन पाथंजले	= 48 17 ^a	N	

Serial numbers	Pages and lines of Joynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
105	76 21-22	नाह शक्योऽपि त्वेमान् (?) । नयितु (?) ते ह्योत्तमान् । विपीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलवीव (?) मे ॥	± {App I, No 49 line 3 ^a ± 3 ^b = 4 ^a = 4 ^b	N N N N	The sequence of lines 2-4 is supported by old Jav para
106	30	न च प्रतोदं न पादान् (?) सयन्तु शक्तिरस्ति मे ।	± 22 ^a = 22 ^b	N N	
107	35	* * * सन्भयारमान धारये(?) यस्पुगव ।	Cf 23 ^a ± 23 ^b	N N	
108	78 7	तत शतनवो नीपनो दुराधये प्रवापवान् ।	= 59 1 ^a = 1 ^b	N N	
109	79 24	नोय तवेद भुवि नामधेयम्	= 60 18 ^a		
110	30	निवर्तितस्तद्वचन [न]द्रुशेन महागजो मत्त इवाद्भुशेन ।	± 61 1 ^a ± 1 ^d	N	तद्वचन- is not shown by any of our MSS
111	80 17-20	धाचार्यशारद्वतपोस्तु शुक्ले कणस्य पीत रुचिर च पञ्चम् । त्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्य रथिप्रवीर (?) ॥	± 13 ^a = 13 ^b = 13 ^c ± 13 ^d		रथि- is not shown by any of our MSS
112	27	जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेय (?)	= 14 ^b		
113	81 12	ऊ ते गता बुद्धिरभूत्क वीर्यम्	= 20 ^d		
114	17	अपापेऽस्य मनो निविष्टम् (?)	± 21 ^d		Cf end of the pāda अपापे is not shown by any of our MSS
115	19 21	सर्वं त्विता सो निहता रणेऽस्मिन् क्षिप्रं कुरुन्याहि कुरुप्रवीर ।	± 22 ^b = 22 ^c	N	
116	31-34	वान्प्रस्थितान् [श्रीत]मना स पार्थो धनजय' सर्वंकुरुप्रवीरान् । आमापमाणोऽनुययो मुहुर्वं सपूजय [क्षत्र] रणे महारमा ॥	= 25 ^a = 25 ^b = 25 ^c ± 25 ^d	S N N	अनुययो and सपूजयन् are supported by old Jav para. रणे is not shown by any of our MSS
117	82 12	दृष्टोऽजवीक्षत्र म मत्स्यपुत्रम्	= 29 ^b	N	
118	24	पार्थ किं करवाम ते	= 62. 4 ^d		

Serial numbers	Pages and lines of Jaynball's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
131	89 7-8	यदि वैतत्येदुमौ रुधिर मम मस्तकात् । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येया नरयम् ॥	± 8 ^a ± 8 ^b = 8 ^c ± 8 ^d	N (?) N N+S	वा and मस्तकात् are not shown by any of our MSS.
132	14-15	त्वया दायादवानसि कैकेयीनन्दिवर्धन । त्वया मे सदृशं पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥	= 12 ^a = 12 ^b = 12 ^c = 12 ^d		
133	27-28	न मया निर्जिता गात्रो न मया निर्जिता परे । कृतं तु कर्म तस्यैवं देवपुत्रेण केनचित् ॥	= 19 ^a = 19 ^b = 19 ^c = 19 ^d	N N N	
134	90 3-4	न मया कर्म तत्कृतम् (?)	± 21 ^d		
135	15	पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमेष्यसि ।	= 25 ^a ± 25 ^d		पृथिवी is not shown by any of our MSS.
136	31-32	तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं प्राप्तं वै काञ्चनान्ययो । स्फुरितं च कटीसूत्रं स्त्रीसदृशं शतानि च ॥	= 1117*. 1 ^a ± 1 ^b ± 2 ^a ± 2 ^b	S S S S	
137	91 18-19	ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरं पञ्च पाण्डवा । स्नाता शुक्लाभ्यरधरा समये चरितव्रता ॥	= 65 1 ^a = 1 ^b = 1 ^c = 1 ^d	N N	
138	92 4-5	संसरन्ति दिश सर्वा यथा सोम्यं तथा विधि । यदांसि यस्य वै लोके स्थातानि सर्वपूरुषै ॥	= 10 ^a	Nil Nil Nil	Old Jay para runs "who knows not the <i>teja</i> of <i>S'as'ānka</i> , when the <i>dig-maṇḍala</i> is lighted up by the <i>caṇḍrakānti</i> . Just as the brilliance of <i>Mrga lānchana</i> is <i>vyāpaka</i> in the <i>das'ades'a</i> , so is his <i>yas'a</i> spread wide in the <i>trilolamandala</i> "
139	37	उपिता स सुख राजर्ष वयं तव निवेशने ।	± 66 10 ^a ± 10 ^b		
	93 1	भज्ञातवासे निहिता गर्भवासे प्रजा इव ॥	± 10 ^c ± 10 ^d		व्य is not shown by any of our MSS
140	32-33	दिष्टया भवन्तं संग्राह्याः	= 25 ^a		

Readings of Javanese MSS noted by Juynboll in his edition
of the Javanese Version of the Virāṭapaivan

N B It should be understood that when no MSS are mentioned in the following list, the reading cited is the concordant reading of all MSS collated for his edition by Juynboll. Figures refer to the Serial numbers of the preceding table.

- 1 °) *मुनेन — °) *नयाधिकः.
- 2 °) ABCE पचोर, DGH पचेर (for पथरा)
- 3 कुन्तिवरट (for कुन्तिराट्)
- 4 वृदु वरेन्ने हीनाश्र धर्मात्तत्वेति विक्रम । रात्र त्व तापना टिट
किङ्करन्वन पन्दव । But in his Introduction (pp 10-11)
to *Drie Boeken van het Oudjavaansche Mahābhārata*,
Juynboll registers the reading of F as follows
वृदु वरेन्ने हीनाश्र धर्मे सत्तेति विक्रमा । रात्र त्व इमन टिट
किङ्करन्वन पाण्डव । In the latter half of the first line, the
emendation धर्मेनसत्तोऽतिविक्रम would be very near to
the MSS, though it is not shown by our Mbh. MSS
- 5 °) वधिने (for विदिते) — °) अत्क निवोधन
- 6 °) नु (for ल) — °) मनरन् (for मानर नो)
— °) नडासन
- 7 °) नये (for चक्रे)
- 8 °) का सन्गा (for कन्वामि राशो) चिनयादि अगत
— °) नाश्रोपि मत्त (for श्रम) — °) किग्रापिदिश्रवान्तर
विषये यन्
- 9 °) सुभिष्टिरत्न मनुदन्मुगका — °) वैयामपाय पुररदिन
— °) अङ्गप्रवक्तु इश्रलोसि देदिना — °) नाश्रासा (for
नाश्रासि)
- 10 °) गनिहृदमन्ति — °) लन (for एता) — °)
कथन्दधी भनियति.
- 11 °) सेरन्दि and मुञ्जन्वामि — °) त्रिविमि
- 13 °) गन्धव्यपतियो — °) सुद्धान
- 15 °) *पके. (for *पतेर) — °) सुमद्भय यन्
- 16 °) विधि नूवते
- 17 चेनासि.
- 18 °) द्य पुर त्तु मयोदि ङग रशो विरसे नितरेत्वमेतु
— °) वोन्मदयतिनि म धृप
- 19 °) तन्देविङ्गि मनधमन्
- 21 °) मसादन — °) तत्सदमामासकृत्य इद्यामिन्द-
निहृत्यपि

- 22 °) परधारान्य ते बुद्धि तातु कार्थ्यन् — °) विमाञ्जन
षपकाप्यमेतत् सात्सुन्म
- 23 °) किन्नुचुरट्टे मपुको — °) चायुनिव मन्यसे हे
(short c)न्
- 24 °) गन्ध सेरन्दि — °) निवेयना
- 25 पिपास ना प्रवाचके
- 26 °) नपो यम् महान तु गुन्धव्य पतोमता — °) स्फेज
(for सत्तेन) — °) अमवद् (for मा कुयात्)
- 28 °) All MSS except E प्रशदश (for प्राशसन्)
and कैचक — °) All MSS except E लिन्दन्त E
विरत् (to be emended to विराट), other MSS रानन
(for रानान)
- 29 °) भाकरान् (for भर्तारम्) — °) निरपातय (for
वीरपत्नय) — °) छिगमन पातिलोकद्रायन्सुत
- 30 °) भवे कुण्टन्तु इन्धस्ता भोव वदपडे प्रिये — °)
प्रशयोपेध
- 31 अन्नेभद्रा भेकत्सामि
- 34 अनित्य किन्तु मात्स्यानि
- 36 चित्ताना वर्णधर्मेश्व ब्राह्मणान महाधृति
- 37 °) कैचकस्यापि नास्तदय मुकहत्तो व — °) मुद
— °) प्रवेगयन्धन्
- 40 °) तथा जयान्तो — °) *सेन जयदान्
- 41 °) लभन्ते (for एव ते) — °) हिङ्गन्ति
- 42 °) वज्रा निघान्ता — °) *ददयन्ते (for *दृश्यन्ते)
— °) सुति (for वृता)
- 43 °) *कामाचराचले — °) विभेति
- 44 °) अद्रेपते (for अन्वेपणे) — °) मनुष्यन्
- 45 °) *त्रिया च — °) जितेन्द्रिय — °) रात्रा
नाश्राप्यनुमह
- 46 °) क्षरिष्क — °) प्राहृतापि विभूषित — °) पाण्डव
न्तेन — °) मत्त निश्रातुमान्तव
- 47 °) *राश्रेषु

महाभारते

- 1 88 ^{a)} 'स्वाहा (for 'स्वाद') — ^{b)} विरस्वितम् — ^{c)} विरस्व पाप
- 89 ^{a)} 'भारद् दि रत्' — ^{b)} 'सन्ति पण्डित'
- 90 ^{a)} कृत्वास्त्रि च — ^{b)} बलावन्ताम् — ^{c)} इत्यादि.
- 91 ^{a)} पत्न्यापिनवाच्यम् — ^{b)} त्रुक्ति नादि (?).
- 92 ^{b)} पूर जोरिव मात्रति
- 93 ^{a)} पनाभिरातरं — ^{b)} बल* (for बल*)
- 94 ^{a)} धनुसे राज विन्धवा — ^{b)} दशभिच्छिदर .
- 95 ^{a)} नृत्नमनस — ^{b)} सार्ष्ण्ये च तनुमार्ध.
- 97 ^{a)} उसे (short ४) पक्षो चरे वशम् — ^{b)} पुन्तिकर्म
विनिगम्भं. — ^{c)} कौपिनहात्रिव. काकुद् — ^{d)} सदा पमार
दुर्पाद .
- 98 ^{b)} 'नप .
- 100 ^{a)} शोनितात्क सा — ^{b)} पुष्पितर्
- 101 तस्यां कोपां परिभृताम्
- 102 Jaynboll notes 'प्राकृतम् (but for which
word?)
- 103 ^{a)} यत्रेस्वभामाञ्जे. — ^{c)} शुक्ति समो विपरम् — ^{d)}
त्वारिद समुपस्थित
- 104 ^{b)} यथोक्त स्वनिगारयदा. — ^{c)} नापिपर्मभरपिष्टं. — ^{d)}
इच्छति.
- 105 ^{a)} नाद अस्तस्यि करेतात् — ^{b)} विमदाग्नि मम प्रण
— ^{c)} मन विशात्त्यतिभा मे — ^{d)} नपिष्टुते भवोक्षम.
- 106 ^{a)} य (for च) and नाविमर् (for न पाचात्)
— ^{b)} मायत्व and अष्ट.
- 107 ^{a)} स्वाम्भ्यास्तार् — ^{b)} भारतेय नरपुत्रन.
- 108 ^{b)} दूरधर्मो
- 109 मोन नमिदग्नी तादय On page 16 of his
Das Buch von der uraltslawischen Mahābhārata,
Jaynboll notes for the MS K नेपम् विदग्मुनि नामयेव
दुर्वापन
- 110 ^{a)} 'त तद्गाङ्गेना — ^{b)} 'गज मपमिता'.
- 111 ^{a)} 'पारद्वतवेष, — ^{c)} श्रेण्य राश्व and नीड.
— ^{d)} रदय सीर
- 112 वि (for ज्य) and आम (for ज्य.).
- 113 तुर्दिम्
- 114 भवत्पत्न्य and तिष्ठे.
- 115 ^{a)} स्वनिग मो and त्ने त्रिजम् — ^{b)} यय (II

विराटपर्व

- 116 °) तन्प्रस्तिवतानसन् — °) ननायु (for सुययो)
— °) सम्पूर्णववा एणे महात्म्यन्
- 117 ववीत्ताय
- 118 क तुर धन ते
- 119 °) पज्ज and चेदने
- 121 °) गृजत दुन — °) भोक्तव्य कवग्रन
- 122 °) आसु जानित — °) पदि (for वदि) — °)
यन्त्र and सण्टे — °) नाथान्ने हन त्रिवति
- 123 °) किन्तु प्ते राजेन्द्राथ — °) मानदा
- 124 वे यनि (for ते वदि)
- 125 Juynboll's note reads AB 'तत्परिपञ्चय, C
'तपेरिवर्जयत्, E तसत्, F om., G 'जवेत्, DH 'जयत्
- 126 °) नत्स्य (for पश्य) — °) जित
- 127 °) दिस्वाथ निजिता — °) जीवन — °) धुयते
- प्रतिवसंभा
- 128 °) 'वद्य (for 'वेद्यम्) — °) न धनेशात् शूरनाथ
- 129 धनेपथ (for धनि')
- 130 °) क्षिप्र भाषति यो नर — °) न ल मादादिपद
धोरन्
- 131 °) वेतलनो (for वेतलवेद) — °) सरोद्रसा — °)
मिनान्नेचा नरसुभा
- 132 °) आसिन् (for अग्नि) — °) 'वपिन (for
— °) वक्र (for पुत्रो?)
- 133 °) गवा — °) मयो निर्जित — °) कादचित्
- 134 नामपाया कन्नांल्ल्य
- 135 °) पृथिवी चोक्षते — °) अथ (for हतो) and
पथ्यति
- 136 °) ग्राममेकत्र अन्यते — °) धूरिकश्च कनिषुत्रि
- 137 °) तत कृतिनिये दमे — °) भात्तर — °) यम
योपनितमत
- 138 °) शशङ्कन्ति दिश मर्व्वे — °) यशांशि — °)
'पुरमा
- 139 °) उसिक्कासात्युके (short ४) म् राजान् — °) वयम्
and निवेद्यनै — °) अशतावाश नियन्त — °) गमवाश
प्रवाप्य
- 140 °) कवन् — °) सव्वं — °) अवचरित कृत्स्न
— °) यश्च दे दुरात्मसि
- 141 °) चिर — °) भ्रातरौपथिर — °) युष्माभ्यां.
- °) प्रायश्चित्तयमीकृत्
- 143 °) परिवर्ष — °) महात्मने — °) जनमिलोकन
(for पृथगनेकश्च)
- 144 °) रत्नादि — °) वस्त्रस्य निविधान — °) सुकन्य
(for सुस्यानि)
- 145 °) वमन्तिन्म तदानृप — °) कथानम्यत्ना (for
कालेन यना)
- 146 °) 'पर्व्व — °) 'सिद्धिर् and वशान्ति (for च
सति) — °) जयन्तवामोति and वन्दुभि

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 जननेव उवाच It should be noted that here and in the sequel, S always om. उवाच Śi, though a a N MS., retains उवाच only occasionally

3 *) अरुणसहितं नमः The important v l. for नमः are नाष्ट and नम्य

(a) सहित, "a pair", not understood, hence नमः changed in S (except two MSS.) to नाष्ट — Dr अरुणसहित after Crp Cv reads as text अरुणसुग्न This सुग्न is actually used as gloss by Arjuna, who reads अरुणसहित अरुणसुग्न

(b) This compound occurs in the Āranyaka-parvan no less than five times (in the Vulgate) — (i) B 3 311 8^{ab} अरुणसहितं नम्य (v l. नाष्ट) माहात्म्यं तदस्मिन्, but stanzas 7-10 appear to be a later addition, since in our collations about 12 MSS omit them. — (ii) B 3. 311 12^{ab} अरुणसहितं नम्य (v l. नाष्ट, नम्य) समासक वनस्पती. The v l. नम्य in 6 MSS is very significant (dat. for gen. नम) — counter-part of त्व्य, वन्य, अस्म of the following passages — (iii) B 3 314 12^{ab} अरुणसहितं यन् वृषो वृषादाय गच्छति Here नदित is replaced in S by वृषादाय (with वृषो वदता वर or ना वृषो वदता वर for *), thus getting rid of the very awkward word. — (iv) B 3 314 13^{ab} अरुणसहितं ह्यन् माहात्म्यं तन नया S has the very convenient substitute आग्नेवन्दि त्व्य (for *), taken over from B 3 314 27^{ab} आग्नेव ददुन्वसे माहात्म्यं तन्निने — (v) B 3 314. 20^{ab} अरुणसहितं चेद् माहात्म्यं प्रयच्छत् S नाष्ट for चेद्

9 *) परितः कुरुन्, "lying about the Kuru-land" For the location of Das'arnas, Pāñcālas, Yakṣllomas and Śurasenas with reference to Matsyas, see 4. 5 3-4.

20 *) विषदेविता Cf. 4. 8 10^d देविता (all MSS., only K देविता, B₁ दविता, D₂-4.3 दवने), 15 35^d अशुदविता (entire N, only K देविता), 17 23^e देविता (entire N, including even K!)

2

5 *) निहनिष्यामि, "shall strike down", in contradistinction to हनिष्यामि "shall kill", in the next line. Parallels are नियोत्स्यामि and नियोधका in the previous line. Elsewhere नि + √हन् means "to kill", e g see 4 13 18^a, 20. 19^e, 22 28^b, 29^a, 23 1^a.

22 *) प्रविमुच्य, in the older sense, "putting on"

3

2 ^{ab}) For N अश्वन्व and ग्रन्थिक, against S अश्वध्वस्य and दानप्रची, cf. 4 11 4^d and 5^b (अश्वस्य in N, अश्वन्व in most S), 11 8^d (ग्रन्थिक in all MSS), 18 32^b and 30 19^d दानग्रन्थि (in almost all MSS.)

4

8 ^d) परिवत्सरन्, "a full year"

33 ^{ab}) निगृहीत, "thrown out of favour" प्रगृहीत, in 33^a, "favoured"

5

2 *) निरिदुर्गेषु There are no hills on the banks of the Yamunā!!

23 In the footnotes, for "(= 164^f)" read "(= 164^e)"

31 *) यथाप्रतिज्ञामि S reads यथाममाज्ञत But cf. 4. 11 13^b यथाप्रतिज्ञामि in all MSS — In the footnotes (p 33, column 2) under ~~for~~, for "C, D, E, F, G", read "D, E, F, G"

6

15 Under 180^a, in line 97, read तस्मोपितवानह

7

1 *) सुत्रं च दवी च Cf. Bhāratamañjari, Virātap., st. 35, दवाखण्डलान्धन (I read "सुत्र")

2 Under 183^a, in line 2, read राधिमिनावभासयन्.

3 Under 185^a, in line 11, read मतिनेमेति च

— In the v. l. of line 16 of the same passage, read.
समागत for समागत.

7 In the footnotes, add "S om. 7^{ad}".

8

19 ^a) In the footnotes, for "Ś1 K1 सुदोष्णा" read
"Ś1 K सुदोष्णा".

10

5 ^a) अपिनद्ध कुण्डले, "having unfastened the
kundalas".

11

3 In the footnotes, 241*, together with "—For
4, S subst " and the variants given in [ ] should
have come after st. 4 and not after st. 3, as printed.

12

2 In the last line of the variants given in [ ],
for "सवसन" read "सवसन्".

13

14 ^a) परदारसि = परदारा + असि (double orasis!)
or परदारा (fem sing) + असि? Mark the masc. sg
परदारे in 15^a.

14

5 ^a) पविर्णी त्व Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap,
st. 77 कृतोत्सव त्वा

7 ^a) For सुपरिदुताय, of परिदुत in 4. 15 5^b and
its v l.

17 ^a) कांस्यं विरणमयम् The word कांस्य had already
lost its original sense, and had come to mean simply
"a vessel".

15

15 ^b) पदा भूमिसुपस्पृशन्, "a mortal" (acc. to Deva-
bodha, in another place). Kṣemendra (Virāṭap,
st. 98), however, substitutes for it Śakra.

सुख न शेते शक्रोऽपि येषा वैरिपद् अत्र ।

34 Before 336*, read "S (which om. 34^{af}) ins.
after 34^{ab} (transposed)" instead of "S after 34^{ad}",
as erroneously printed.

18

25 ^a) यस्मिन् = यस्मिन् कृते सतीत्यर्थे (Arj).

20

4 Under ~~३७~~, for "4. 21. 21^{am}" read "4. 21. 21".

32 ^a) मिन्धि कुम्भमिवाद्मनि A vedic simile which
occurs also in the Atharvaveda, Paippalāda Samhitā,

21

46 Under 443*, in line 1, read: "शुणान्तिताम्

66 In the footnotes, with reference to 454*,
for "After 68", read "After 66".

25

2 ^b) अन्तत It is worth noting that S generally
avoids अन्तत, of. 4 25. 3^b, 27 25^d, 34 3^b.

26

9 ^a) तेजोराशिरसख्येय. असख्येय, "not to be looked
at"? A Prakritism? Cf. the vedic verb स + √श्ना,
"to see". Maitrāyaṇī Samhitā, *passim*.

29

27 ^a) धर्मपक्ष is the "warm fortnight", i. e., the
dark fortnight Cf. शीतरदिग् and its synonyms as
the names of the moon.

31

1 In the footnotes, for "569*" read "569**".

35

23 ^a) पात्रालिकार्थं Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap,
st 214 मत्केलिपुत्रिकाहेतो

36

30 ^a) In the footnotes add "D₂ १.० 10 B₂ स्त्रिया
(for स्त्रिय)".

37

8 For lines 2-5 of 683*, of also 704*.

67

In the post-colophon statements, the following
corrections are necessary — P 294, col 2, line 2,
after "कृष्णपक्षे" add "क्षिप्रौ". — P. 295, col. 1, line 4,
after "१५५३" add "(or १५५०, or १५५०)". At the
end of the same line, add "शती" after "मेवाद्". — On
the same page (295), col. 1, line 7 from bottom,
read "ins." for "is".

ERRATA

✎ Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see the *Addenda et Corrigenda*

Adhy &

Śl No

9	10	Remove the <u>wavy line</u> under the last pāda
17	7	On the left hand top margin (p 30) the reference should read C 4 5 20
21	44	For सस्सवं read तस्सवं
30	28	„ पटिं „ पटिं
36	40	„ हेमण्डड° „ हेमदण्ड°
38	25	„ उपासणे „ उपासणे
63	32	„ देवितुम् „ देवितुम्
66	27	„ अय „ अय

Serial numbers	Pages and lines of Jaynoll's Ed.	S skrit citations (emended)	Correspondences with the Cnt. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
131	89 7-8	यदि वैतल्पतेद्रुमौ रुधिर मम मस्तकात् । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येया नर्यम ॥	± 8 ^a ± 8 ^b = 8 ^c ± 8 ^d	N (?) N N+S	वा and मस्तकात् are not shown by any of our MSS.
132	14-15	त्वया दायादवानसि कैकेयीनन्दिवर्धन । त्वया मे सदश पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥	= 12 ^a = 12 ^b = 12 ^c = 12 ^d		
133	27-28	न मया निर्जिता गात्रो न मया निर्जिता परे । कृतं तु कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचिद् ॥	= 19 ^a = 19 ^b = 19 ^c = 19 ^d	N N N	
134	90 3-4	न मया कर्म तत्कृतम् (?).	± 21 ^d		
135	15	पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हृत्तो वा लर्गमेप्यसि ।	= 25 ^a ± 25 ^d		प्यसि is not shown by any of our MSS.
136	31-32	तस्यै दास्यामि तां पुत्रीं भ्रामं वै काञ्चनान्यथो । स्फुरितं च कटीसूर्यं सोसहस्रं शतानि च ॥	= 1117*. 1 ^a ± 1 ^b ± 2 ^a ± 2 ^b	S S S S	
137	91 18-19	तत्सूतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवा । भ्राता शुक्राम्यरधरा समये चरितव्रता ॥	= 65 1 ^a = 1 ^b = 1 ^c = 1 ^d	N N	
138	92 4-5	संसरन्ति दिश सर्वा यथा सोम्यं तथा विधि । यशांसि यस्य वै लोके ख्यातानि सर्वपूरुषै ॥	= 10 ^a	Nil Nil Nil	Old Jav para runs "who knows not the <i>teja</i> of <i>S'as'ānka</i> , when the <i>dig-mandala</i> is lighted up by the <i>candrakānti</i> . Just as the brilliance of <i>Mrga lānchana</i> is <i>vyāpaka</i> in the <i>das'ades'a</i> , so is his <i>yas'a</i> spread wide in the <i>trīlo'amandala</i> "
139	37	उपिता स सुत्त राजर् वयं तव निवेशने ।	± 66 10 ^a ± 10 ^b		
	93 1	भजातवासे निहिता गर्भवासे प्रजा इव ॥	± 10 ^c ± 10 ^d		व्य is not shown by any of our MSS
140	32-33	दिष्टया भवन्तः संप्राप्ताः	= 25 ^a		

Readings of Javanese MSS noted by Juynboll in his edition
of the Javanese Version of the Virāṭapaivan

N B It should be understood that when no MSS are mentioned in the following list, the reading cited is the concordant reading of all MSS collated for his edition by Juynboll. Figures refer to the Serial numbers of the preceding table.

- 1 ^{a)} 'सुपेन' — ^{d)} 'भवाधिक'.
- 2 ^{b)} ABCE पचोर, DGH पचेर (for पदधरा)
- 3 कुन्तिवरट (for कुन्तिराट् च)
- 4 वृट् वरेन्वे हीनाश्र धर्मासत्येति विक्रम । रात्र त्व तापना छिट्टि
किङ्करन्मन पन्डव But in his Introduction (pp 10-11)
to *Drie Boeken van het Oudjavaansche Mahābhārata*,
Juynboll registers the reading of F as follows
वृट् वट्टेये हीनाश्र धर्मे सत्येति विक्रम । रात्र त्व इमन छिट्टि
किङ्करन्मन पाण्डव In the latter half of the first line, the
emendation धर्मेमत्तोऽनिक्रम would be very near to
the MSS, though it is not shown by our Mbh. MSS
- 5 ^{a)} वधिने (for विदिते) — ^{d)} अत्क निवोधन
- 6 ^{a)} नु (for म) — ^{c)} मनरन् (for मानर नो)
— ^{d)} नदायनि
- 7 ^{a)} नये (for चक्रे)
- 8 ^{a)} का सञ्गा (for कन्वानि रागो) विनयादि अगव
— ^{b)} नाश्रीति मत्त (for दम) — ^{c)} क्रियापिदिश्रवान्तर
विधये यन्
- 9 ^{a)} सुधिष्ठिरस्व मनुदन्मुग्मका — ^{b)} वैशामपाय पुररदिन
— ^{c)} अह्मन्प्रवक्तु पुश्लोसि देहिना — ^{d)} नाश्रीमा (for
नाश्रीसि)
- 10 ^{b)} गनिद्वमन्ति — ^{c)} लन (for लता) — ^{d)}
कथन्दधी भविष्यति.
- 11 ^{a)} सेरन्दि and मुञ्चन्मि — ^{b)} त्रिविभि
- 13 ^{a)} गन्धव्यपतियो — ^{b)} युद्धान
- 15 ^{a)} 'पके. (for 'पतेर) — ^{b)} सुमद्वय यन्
- 16 ^{a)} विधि नूवते
- 17 चेनासि.
- 18 ^{ab)} द्य पुर त्तु मयेहि छग रगो विरसे नितनेत्वमेस
— ^{c)} वोनन्दयनिति म धृप
- 19 ^{b)} तन्देविद्धि ममधमन्
- 21 ^{a)} ममादन् — ^{d)} तत्सद्मामासकृत्स्व श्वादिन्द-
निहत्सपि

- 22 ^{ab)} परधारात्वे ते बुद्धि तातु कार्यन् — ^{d)} विमाञ्जन
वापकायमेतत् सात्युन्म
- 23 ^{a)} किन्तुरद्वे मपुको — ^{b)} चापुननिद मन्यसे हे
(short c)न्
- 24 ^{a)} गन्ध सेरन्दि — ^{b)} निवेशना
- 25 पिपास मा प्रवाचके
- 26 ^{ab)} तपो यम महान तु युग्मव्य पतोमता — ^{c)} स्केद्व
(for सत्वेन) — ^{d)} अमवद् (for मा कुर्यात्)
- 28 ^{ab)} All MSS except E प्रशृङ्ग (for प्राशसन्)
and कैचक — ^{c)} All MSS except E तिन्दन्त E
निरन (to be emended to विराट), other MSS रात्रन
(for रात्रान)
- 29 ^{a)} भाकरान् (for भर्तारम्) — ^{b)} निरपातय (for
वीरपत्नय) — ^{d)} छिगमन पातिलोकवायन्त्युत
- 30 ^{ab)} भवे कुण्टन्तु हन्यस्त्वा भोव वदभले प्रिये — ^{d)}
प्रश्वोपेध
- 31 अन्नेभद्ग्न भेकत्सामि
- 34 अनिल किन्तु मात्स्यानि
- 36 चित्ताना वर्णोपनेश्र माङ्गानान महाधृति
- 37 ^{ab)} कैचकस्यापि नास्तदय मुकहत्तो व — ^{c)} मुद्
— ^{d)} प्रवेगयन्वहन्
- 40 ^{a)} तथा जयान्तो — ^{b)} 'सेन जयदाल'
- 41 ^{a)} लभन्ते (for एव ते) — ^{b)} हिङ्गशन्ति
- 42 ^{a)} वज्रा भिधाना — ^{c)} 'ददयन्ते (for 'दृदयन्ते)
— ^{d)} सुति (for सता)
- 43 ^{b)} 'कामान्त्राचले — ^{c)} विभेति
- 44 ^{b)} अद्रेपते (for अन्येपणे) — ^{c)} मनुष्यन्द्र
- 45 ^{a)} 'विद्या च — ^{b)} जितेन्द्रिय — ^{d)} रात्र
नाश्राप्यनुग्रह
- 46 ^{a)} क्षरिष्क — ^{b)} प्राङ्नापि विभूषित — ^{c)} पाण्डव
न्तेन — ^{d)} मत्त निशातुमान्तव
- 47 ^{a)} 'राश्रेषु

- 12 *) गोप्यवचने (for स्तान्नाचो).
 13 *) रते रत्न समवचना. — *) सादिनिश्चरिता मार्ग
 — *) मार्ग
 14 *) नारदो अदिक्क
 15 *) रुद्र (for अय) प्रदुर दपाचिष्टाज्ज्याह्युमान्
 — *) नरंशु. — *) शुभिसावम्
 16 *) सुलो विनाड — *) अयन्तरे
 17 *) नरेव भागव्य द्रापी शापवाय
 18 *) सुनाद विक्रम दवाय — *) भद्र (for इर).
 — *) दध्या-नद्री
 19 *) वरि — *) मादिवं पूवधिद — *) गाल्हरिस्सामि
 20 *) देवर — *) मन्नांजुदविमारद
 21 *) अतिवेद । मन्तो विन्वाप इरधन
 22 *) वे श्वो (for गोत्वये)
 23 *) दू-रंरूपिणी — *) पत्तवनि — *) द्वियो
 heard दू — *) पत्तवनाय
 24 *) अय इय
 25 *) गडवायेना — *) वागोवचमीधिता. — *) अयं
 म अति य
 26 *) इर गवदुवस्मान्-वृधेदसामिक
 27 *) इयवा — *) नासियम् — *) वय अदिन्दित
 दू — *) इय (पुत्र).
 28 *) नाडु विरोध — *) वाग्नि वासुतायं रे — *)
 म रतेगः अवे.
 29 *) मनास्वने. — *) पादुम् and पाद
 30 *) अयवो — *) वेग द्वी दोचद — *) वचने
 मी ३६ ५५५
 31 *) विनाय — *) मन्वसि
 32 *) वेग मन्वसि
 33 *) अयवाय म दू विदु
 34 *) मन्वसि

- 88 *) *साहा (for *साह) — *) विरक्षियम् — *)
 विरत्त पाय
 89 *) नारद दि रत — *) *सन्ति पण्डित
 90 *) कृतादि च — *) बलायन्ताम् — *) इनाति.
 91 *) पालापिनवाच्यम् — *) तुक्ति नादि (?).
 92 *) पूर पोरेव माजति
 93 *) एनाभिरातरं — *) वल* (for वल*)
 94 *) धनुसे राज विन्वभा — *) दयभिच्छिदर .
 95 *) नूनमनस — *) सार्ष्ण्ये च तनुमार्थ.
 97 *) उते (short ४) पक्षो वदे वयम् — *) पुन्तिकर्म
 निनिगम्. — *) कोपिनहारिव. काकुद् — *) तदा पमार
 दुपारं .
 98 *) *नय .
 100 *) शोनितात्क सा — *) पुषित्
 101 तसां कोपां परिष्टवाय
 102 Jaynboll notes *प्राहम् (but for which
 word?)
 103 *) यतेस्वभामाञ्जे. — *) शुक्ति समो विपरम् — *)
 त्वादिर समुपलित
 104 *) यथोक स्वनिमायवा. — *) नापिभर्मपरिष्ट. — *)
 इच्छति.
 105 *) नाद वनलापि करेतात् — *) विमदाग्नि मम प्रय
 — *) मन विद्यात्स्यविका मे — *) नयिपुते भयोसाम.
 106 *) व (for च) and नासियम् (for न पाशान्)
 — *) मायत्व and अय.
 107 *) स्वाम्यात्मतात् — *) भारोय नरपुत्रान.
 108 *) दूरधर्मो
 109 मो ग मदिदग्नी तादय On page 16 of his
Dris Bo-ken van het oudjavaansche Mahābhārata,
 Jaynboll notes for the MS P वेपम् विदग्मुनि नामधेय
 दुर्वापन
 110 *) *त तदगाडुना — *) *गव मपमिता.
 111 *) *माददवोय, — *) श्रोतव्य रा अथ and नीड.
 — *) मन्व वीर
 112 वि (for इय) and माय (for पय).
 113 दुर्वाय
 114 भावमत्तय and विदिष्ट.
 115 *) मन्वसि मी and त्वे तन्निम् — *) पाय (II

विराटपर्व

om.) for यादि and 'नरे (for 'वीर)

116 °) तन्प्रस्तिवनानसन् — °) ननायु (for डनुययो)
— °) सम्पूर्णैवया रणे नदात्त्यन्

117 ववीचाय

118 क तुर धन ते

119 °) पप्ले and चेदने

121 °) गृजत दुन — °) भोक्तव्य कउग्रन

122 °) आनु जानिस — °) परि (for यदि) — °)

यन्त्र and सप्टे — °) नाथान्ये हन त्रियति

123 °) किन्तु पूते राजेन्द्राक्ष — °) नानवा

124 त्रे यमि (for ते यदि)

125 Jaynball's note reads AB 'तत्परिदञ्जय, C
'त्रपेरिदञ्जय, E तल्लद, F om., G 'जयेद, DH 'जयद

126 °) नत्स्य (for पद्य) — °) जिन

127 °) दिस्वाक्ष निजिता — °) जीयत — °) धुयते

प्रविचसंभा

128 °) 'वद्य (for 'वेदयम्) — °) न ग्रयेशात् घृष्टजाल

129 मयेपक्ष (for स्मि')

130 °) क्षिप्र भायति यो नर — °) न ल म्रादादिपद

धोरन्

131 °) वेतल्लो (for वेतल्लवेद) — °) सरोद्रस्ता — °)

मिनान्नेषा नरस्सभा

132 °) आलिन् (for अमि) — °) 'वधिन् (for
'वर्षन्) — °) वक्र (for पुयो?)

133 °) गवा — °) मयो निर्जित — °) कादचिद्

134 नामपाया कन्नात्कृत्

135 °) पृथिवी चोद्यते — °) अथ (for हतो) and

पप्यमि

136 °) ग्राममेकत्र अन्यते — °) धूरिकञ्च कनिपुत्रि

137 °) तत कृतिनिये दमे — °) भात्तरं — °) यम

योधनितमत्त

138 °) शशङ्कन्ति दिशा मन्वे — °) यशाधि — °)

'पुरमा

139 °) उत्सिकास्तालुके (short ४)म् राजान् — °) वयम्
and निवेशने — °) अश्रतावाश नियन्त — °) गमवाश

प्रजादग्य

140 °) कवल — °) सव्वं — °) अवचरित कृत्स
— °) यश्च दे दुरात्मसि

141 °) चिर — °) भ्रातरौपथिर — °) युष्मान्भां.

— °) प्रायश्चिच्छर्माकृत्

143 °) परिवर्ष — °) महात्मने — °) जनमिलोकत

(for पृथगनेयद)

144 °) रत्नादि — °) वस्त्रस विविधान — °) सुकन्य
(for युज्यामि)145 °) वमन्तिन्म तदाद्य — °) कथानम्यत्ना (for
कारेण यना)146 °) 'पर्व — °) 'सिद्धिर् and वशान्ति (for च
सतति) — °) जयन्तवाप्रोति and वन्दुभि

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 जननेव उवाच It should be noted that here and in the sequel, S *always* om. उवाच Si, though a N MS., retains उवाच only occasionally

3 *) अरुणसहित वन्मे The important v l. for वन्मे are माण्ड and नन्व

(a) सहित, "a pair", not understood, hence वन्मे changed in S (except two MSS.) to माण्ड — Dr अरुणसहित after Crp Cv reads as text अरुणसहित This सुग्म is actually used as *gloss* by Arjuna, who reads अरुणसहित अरुणसुग्म

(b) This compound occurs in the Aranyaka-parvan no less than five times (in the Vulgate) — (i) B 3 311 8^{ab} अरुणसहित नन्व (v l. माण्ड) माण्डान्य वनस्त्रिन, but stanzas 7-10 appear to be a later addition, since in our collations about 12 MSS omit them. — (ii) B 3. 311 12^{ab} अरुणसहित नन्व (v l. नान्द, नन्व) सनासक्त वनस्पती. The v l. नन्व in 6 MSS is very significant (dat. for gen. नन)—counterpart of नन्व, यन्व, अन्व of the following passages — (iii) B 3 314 12^{ab} अरुणसहित यन्व वृषो द्वादाय गच्छति Here नन्व is replaced in S by वृष द्वा (with वृषो वदता वर or ना वृषो वदता वर for *), thus getting rid of the very awkward word. — (iv) B 3 314 13^{ab} अरुणसहित वन्मे माण्डान्य एत नया S has the very convenient substitute आग्नेयनिद्र नन्व (for *), taken over from B 3 314 27^{cd} आग्नेय ददुन्तसे माक्ष्माय तमनिने — (v) B 3 314. 20^{ab} अरुणसहित चेद्र माक्ष्माय प्रयच्छत S माण्ड for चेद्र

9 *) परित कुम्भ, "lying about the Kuru-land" For the location of Das'ármas, Páñcálas, Yakṣlomas and Śurasenas with reference to Matsyas, see 4. 5 3-4.

20 *) विवदेविता Cf. 4. 6 10^d देविता (all MSS., only K वैदिता, B₁ द्दिता, D₂-4.3 दवने), 15 35^d अशुदविता (entire N, only K वैदिता), 17 23^d देविता (entire N, including even K1)

2

5 *) निहनिष्यामि, "shall strike down", in contradistinction to हनिष्यामि "shall kill", in the next line. Parallels are नियोत्स्यामि and नियोषका in the previous line. Elsewhere नि+√हन् means "to kill", e g see 4 13 18^c, 20. 19^c, 22 28^b, 29^a, 23 1^a.

22 *) प्रतिमुच्य, in the older sense, "putting on"

3

2 *) For N अश्वन्व and ग्रन्थिक, against S अवाप्यसु and दानग्रवी, cf. 4 11 4^d and 5^b (अश्वत्त in N, अश्वन्व in most S), 11 8^c (ग्रन्थिक in all MSS), 18 32^b and 30 19^d दानग्रन्थि (in almost all MSS.)

4

8 *) परिवत्सरन्, "a full year"

33 *) निगृहीत, "thrown out of favour" प्रगृहीत, in 33^a, "favoured"

5

2 *) निरिदुग्ंयु There are no hills on the banks of the Yamunā!

23 In the footnotes, for "(=164)" read "(=164*)"

31 *) यथाप्रतिज्ञानि S reads यथामाज्ञत But cf. 4. 11 13^b यथाप्रतिज्ञानि in all MSS — In the footnotes (p 33, column 2) under ~~CF~~, for "C, D, E, F, G", read "D, E, F, G"

6

15 Under 180*, in line 97, read तस्योपितवानह

7

1 *) सुत्रं च दवी च Cf. Bhāratamañjarī, Virātap., st. 35, दवाखण्डलाखण्ड (I read "सुत्र")

2 Under 183*, in line 2, read रात्रिमिवावभासयन्-

3 Under 185*, in line 11, read मतिनेमेति च

— In the v. l. of line 16 of the same passage, read.
समागत for समागत.

7 In the footnotes, add "S om. 7^{ad}".

8

19 ^a) In the footnotes, for "Ś₁ K₁ सुदोष्णा" read "Ś₁ K सुदोष्णा".

10

5 ^a) अ पिनाथ कुण्डले, "having unfastened the kundalas".

11

3 In the footnotes, 241*, together with "—For 4, S subst " and the variants given in [ ] should have come after st. 4 and not after st. 3, as printed.

12

2 In the last line of the variants given in [ ], for "सवसन" read "स्वसन".

13

14 ^a) परदारसि = परदार + असि (double crasis!) or परदार (fom sing) + असि? Mark the masc. sg परदारे in 15^a.

14

5 ^a) पविर्णी त्व Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap, st. 77 कृतोत्सव त्वा

7 ^a) For सुपरिस्तुताम्, of परिस्तुत in 4, 15 5^b and its v l.

17 ^{ab}) कास्यं क्षिरमयम् The word कास्य had already lost its original sense, and had come to mean simply "a vessel".

15

15 ^b) पदा भूमिसुपसृष्टान्, "a mortal" (acc. to Deva-bodha, in another place). Kṣemendra (Virāṭap, st. 98), however, substitutes for it Śakra.

मुख न शेते शक्रोऽपि येषा वैरिपद श्रित ।

34 Before 336*, read "S (which om. 34^{af}) ins. after 34^{ab} (transposed)" instead of "S after 34^{ad}", as erroneously printed.

18

25 ^a) यस्मिन् = यस्मिन् कृते सतीत्यपे (Arj).

20

4 Under ~~57~~, for "4. 21. 21^{ab}" read "4. 21. 21".

32 ^a) त्रिन्धि कुम्भमिवाद्यमनि A vedic simile which occurs also in the Atharvaveda, Paippalāda Samhitā,

21

46 Under 443*, in line 1, read: "गुणान्विताम्

66 In the footnotes, with reference to 454*, for "After 68", read "After 66".

25

2 ^b) अन्तत It is worth noting that S generally avoids अन्तत, of. 4 25. 3^b, 27 25^d, 34 3^b.

26

9 ^a) तेजोराशिरसंख्येय . असंख्येय, "not to be looked at"! A Prakritism? Cf. the vedic verb सं + √कृष्, "to see". Maitrāyaṇi Samhitā, *passim*.

29

27 ^a) वसपक्ष is the "warm fortnight", i. e., the dark fortnight Cf. शीतरश्मि and its synonyms as the names of the moon.

31

1 In the footnotes, for "569*" read "569**".

35

23 ^a) पात्रालिकार्थे Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap, st 214 मत्केलिपुत्रिकाहेतो

36

30 ^{ab}) In the footnotes add "D₂ s. s 10 B₁ स्त्रिया (for स्त्रिय)".

37

8 For lines 2-5 of 683*, of also 794*.

67

In the post-colophon statements, the following corrections are necessary — P 294, col 2, line 2, after "रुष्णपक्षे" add "त्रिधौ". — P. 295, col. 1, line 4, after "१५५३" add "(or १५५०, or १५५०)". At the end of the same line, add "श्रादी" after "मेवाड". — On the same page (295), col. 1, line 7 from bottom, read "ins." for "is".

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see the *Addenda et Corrigenda*

Adhy &

Śī No

9 10 Remove the wavy line under the last pāda

17 7 On the left hand top margin (p 30) the reference should read C 4 529

21 ~~44~~ For सस्सचं read तस्सचं

30 28 „ पटिं „ पटिं

36 ~~40~~ „ हेमण्डड° „ हेमदण्ड°

38 25 „ उपासगे „ उपासङ्गे

63 32 „ देवितुम् „ देवितुम्

66 27 „ अय „ अय

